ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

8 '2025

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 8, 2025

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1) журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 – Право, D9 – Міжнародне право, K9 – Правоохоронна діяльність)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Видавничий дім «Гельветика» 2025

УДК 34(05)

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернущак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

Рекомендовано до опублікування вченою радою Запорізького національного університету, протокол № 12 від 01.07.2025 р.

ISSN 2524-0374

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Беніцький А.С. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРАВОВІ УМОВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЧАСТИНИ НАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА КАВКАЗЬКУ ОБОРОННУ ЛІНІЮ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ 12

Кармаза О.О., Кушерець Д.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: УКРАЇНА, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ, США ТА КИТАЙ 23

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Блащук О.О. ЦИФРОВА УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У НОРМОТВОРЧОСТІ В УМОВАХ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ 29

Болотний Ю.І. КОРІННІ НАРОДИ У ГЛОБАЛЬНОМУ ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ЗАРУБІЖНІ МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ 33

Гудима Є.П. СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ) В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ 38

Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ 43

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Блащук Т.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ «ЗДОРОВ'Я У ВСІХ ПОЛІТИКАХ» ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТІВ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ 47

Кириченко К.О. КРИЗА АВТОРСТВА В ЕПОХУ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ 51

Линник О.А. ЮРИСДИКЦІЙНИЙ СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ МІНОРИТАРНИХ АКЦІОНЕРІВ 55

Простибоженко О.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ОГЛЯД РЕГЛАМЕНТІВ ЄС (МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ) 58

Савченко Є.Ю. ПРИРОДА ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: ЧИ МОЖЛИВО ЗАСТОСУВАТИ ТРАДИЦІЙНУ КОНЦЕПЦІЮ ВОЛОДІННЯ? 62

Селіванов О.А. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОБРОВІЛЬНОГО ВИКОНАННЯ БОРЖНИКОМ РІШЕННЯ СУДУ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ 65

Фокін С.І. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ ОБ'ЄКТІВ, ЗГЕНЕРОВАНИХ КОМП'ЮТЕРНОЮ ПРОГРАМОЮ ТА ВІДМІННІСТЬ ВІД ТВОРІВ, СТВОРЕНИХ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ 69

Цікало В.І. ВИТРАТИ, ЯКІ ОСОБА ЗРОБИЛА АБО МУСИТЬ ЗРОБИТИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ СВОГО ПОРУШЕНОГО ПРАВА У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ 72

Чевичалова Ж.В. ТРАНСКОРДОННЕ СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО: СКЛАДНИЙ ШЛЯХ ДО ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ 76

Чеховська І.В. ЗАХИСТ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ 80

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Войнарівський М.М. ПРО ПРАВОВИЙ РЕЖИМ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ САНКЦІЙ ПІСЛЯ ВТРАТИ ЧИННОСТІ ГОСПОДАРСЬКИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ.....86

Деркач Е.М. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-ТРАНСПОРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СТАН, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....90

Павлюк Р.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ: НОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ.....95

Пільков К.М. JUDEX SUSPECTUS: РОЗКРИТТЯ ІНФОРМАЦІЇ СУДДЕЮ, ВІДВІД ТА САМОВІДВІД «ДЛЯ УНИКНЕННЯ СУМНІВІВ У НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ».....99

Поєдинок В.В. ОБЧИСЛЕННЯ СТРОКУ НА ПОДАННЯ ЗАЯВИ ПРО УХВАЛЕННЯ ДОДАТКОВОГО РІШЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....110

Сологуб А.М. ПРАВОВЕ СТИМУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....114

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Оверковський К.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ НА ОПЛАТУ ПРАЦІ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА.....119

Циганчук Н.А. ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ.....124

РОЗДІЛ 6
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Булатін Д.О., Орел О.В. ДОЦІЛЬНІСТЬ УПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІЗ ГРОМАДОЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ЇХНЬОЇ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ЧЕХІЇ.....128

Бут О.В. ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕГІЇ З ПИТАНЬ РОЗГЛЯДУ СКАРГ НА РІШЕННЯ, ДІЇ АБО БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРАТОРА, СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ, ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ.....133

Дубиківська І.О. ПРИНЦИПИ АДІМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ АКТІВ ЦИВІЛЬНОГО СТАНУ ГРОМАДЯН.....137

Єрмольєва К.А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЩЕПЛЕНЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ПЕРСПЕКТИВИ.....141

Зайкіна Г.М., Дрозд О.Ю., Політанський В.С. КЛАСИФІКАЦІЯ ДІЙ ОСІБ, ЯКІ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ВИКОНУВАЛИ ФУНКЦІЇ З ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДИ, КРІЗЬ ПРИЗМУ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....145

Когут Б.Б. ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ДОГОВОРУ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФІНАНСУВАННЯ БУДІВНИЦТВА МАЙБУТНЬОГО ОБ'ЄКТА НЕРУХОМОСТІ.....148

Король М.Я. БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВПЛИВ UNITED24 НА ФІНАНСОВИЙ СТАН КРАЇНИ.....152

Кравчук М.Ю. ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ ІЗ ГРОМАДСЬКІСТЮ.....157

Куркова К.М., Даниленко А.О. ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ.....160

Лига А.І. РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КОРЕКТНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСІВ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ.....166

Лукавий Ю.П. ОБТЯЖЕННЯ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДЕРЖАВНІЙ РЕЄСТРАЦІЇ ТА ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ.....174

Малиш О.Л. ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....178

Маховик А.О. АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МЕДИЧНУ ТАЄМНИЦЮ ДО СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....182

Тихонова Д.С. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕСВОЄЧАСНЕ ПОДАННЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ.....185

Ханькевич А.М., Соломко Д.К. ТРИРІВНЕВА МОДЕЛЬ АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: РИЗИК-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД ДО ОРГАНІЗАЦІЇ.....189

Чердинцев Ю.Г. КОНТРАКТ ПРО ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В МИТНИХ ОРГАНАХ: ЗМІСТОВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ГАЛУЗЕВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ.....193

Шорський П.О. ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ.....197

РОЗДІЛ 7
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Євдокімова О.В. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ.....202

Кошовий О.Г. ОНТОЛОГІЧНІ ТА ЕПІСТЕМІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЯМ НА ОРГАНІЗОВАНИХ РИНКАХ КАПІТАЛУ НА ПРИКЛАДІ КРИМІНАЛІЗОВАНОЇ ЗАБОРОНИ МАНІПУЛЮВАННЯ.....207

Олещук Л.О. ПОНЯТТЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБОВОЇ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....213

Панова С.В. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРАДІЖКИ, ПОЄДНАНІ З ПРОНИКНЕННЯМ В ЖИТЛО, В УМОВАХ ВІЙНИ.....217

Погорецький М.А. ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ENCROCHAT У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....223

Сметаніна Н.В., Таволжанський О.В. ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ БІЗНЕСУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ.....230

Стрелюк Я.В. ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....234

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бобечко Н.Р., Бойко В.П., Піх Ю.Т., Рафальонт С.Р. ЗАКЛЮЧНИЙ ЕТАП ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ФОРМИ ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....237

Гальонкін С.С. ЗАТРИМАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: РОЗШИРЕННЯ ПІДСТАВ ТА ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ РІЗНОГО СТУПЕНЯ ТЯЖКОСТІ.....246

Зіньковський І.П. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ СКЛАДОВОЇ ДОКАЗУВАННЯ У СУДОВО-КОНТРОЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ (ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ).....250

Зуєв В.В. УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ.....255

Федорчук М.В. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....260

Черниш А.Є. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ГОЛОСУ Й УСНОГО МОВЛЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ.....264

Шульга В.О. ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ПІДСТАВ ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ.....268

РОЗДІЛ 9
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Михайленко Д.В. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ ЩОДО ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ.....272

Пасешник О.Р. ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ДО КІБЕРАТАК: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....277

РОЗДІЛ 10
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ванджурак Р.В. РОЗСУД СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ.....281

РОЗДІЛ 11
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Покора К.В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРІВ У СФЕРІ ОБОРОНИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ.....287

Боровик Л.А. ПРОКУРАТУРА – ЯК СУБ'ЄКТ ЗАПОБІГАННЯ ПРОТИПРАВНИМ ДІЯННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНАМИ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ.....290

Муравйов К.В., Заросило В.О., Крютченко Л.А. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ, ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ.....294

Сердюк Є.В., Іванищук А.А., Підберезних І.Є. СУБ'ЄКТИ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ УКРАЇНИ.....298

Шкарупа К.В., Курило І.В., Овчарук С.С. МЕЖІ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ВАНТАЖНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В УКРАЇНІ.....303

Бойчук А.Ю., Тарасов А.В., Джус А.Р. ПИТАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА МУНІЦИПАЛІЗМУ В ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....307

Колпаков В.К., Курінний Є.В., Євтушенко Д.С. АДМІНІСТРТИВНО-ПРАВОВА СКЛАДОВА ЗАКОНОДАВСТА УКРАЇНИ ЩОДО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....313

Добкіна К.Р. БАЛАНС МІЖ ПРАВОМ НА БЕЗПЕКУ І ПРАВОМ НА ПРИВАТНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ.....318

CONTENTS

SECTION 1
THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Benitskyi A.S. ORGANIZATION AND LEGAL CONDITIONS OF THE RESETTLEMENT OF PART OF THE POPULATION OF THE SLOBIDSKO-UKRAINIAN PROVINCE TO THE CAUCASIAN DEFENSE LINE AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY..... 12

Karmaza O.O., Kusherets D.V. LEGAL AND REGULATORY SOURCES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE REGULATION: UKRAINE, THE EUROPEAN UNION, THE USA AND CHINA..... 23

SECTION 2
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Blashchuk O.O. DIGITAL PARTICIPATION OF CIVIL SOCIETY IN RULEMAKING IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EURO-ATLANTIC DEVELOPMENT..... 29

Bolotnyi Yu.I. INDIGENOUS PEOPLES IN THE GLOBAL LEGAL CONTEXT: INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN REGULATORY MODE..... 33

Hudyma Ye.P. STANOVLENIYE I FUNKTSIONIROVANIYE SISTEMY ZASHCHITY PRAV NATSIONAL'NYKH MENSHIN (OBSHCHESTV) V UKRAINE: PRAVOVYY I ORGANIZATSIONNYY ASPEKTY..... 38

Lysenko I.V., Kuzmenko O.V., Hariaieva H.M. CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE..... 43

SECTION 3
CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Blashchuk T.V. ENSURING THE "HEALTH IN ALL POLICIES" PRINCIPLE IN THE IMPLEMENTATION OF UKRAINE'S RECONSTRUCTION PROJECTS..... 47

Kyrychenko K.O. THE CRISIS OF AUTHORSHIP IN THE AGE OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE..... 51

Lynnyk O.A. JUDICIAL PROTECTION OF MINORITY SHAREHOLDERS' RIGHTS AND INTERESTS..... 55

Prostybozhenko O.S. LEGAL REGULATION OF FAMILY RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION: OVERVIEW OF EU REGULATIONS (PROPERTY SPOUSAL RELATIONS)..... 58

Savchenko Ye.Yu. THE LEGAL NATURE OF VIRTUAL ASSETS: APPLICABILITY OF THE TRADITIONAL CONCEPT OF OWNERSHIP?..... 62

Selivanov O.A. LEGISLATIVE REGULATION OF VOLUNTARY EXECUTION OF COURT DECISIONS BY THE DEBTOR AND PRACTICAL PROBLEMS OF ITS IMPLEMENTATION IN THE MODERN LEGAL SOCIETY..... 65

Fokin S.I. CONCEPT, FEATURES, TYPES OF OBJECTS GENERATED WITH THE HELP OF A COMPUTER PROGRAM AND THE DIFFERENCE FROM WORKS CREATED BY INDIVIDUALS USING COMPUTER TECHNOLOGIES..... 69

Tsikalo V.I. THE EXPENSES THAT A PERSON HAS INCURRED OR MUST INCUR TO RESTORE HIS/HER VIOLATED RIGHT IN THE BUSINESS SPHERE..... 72

Chevychalova Zh.V. CROSS-BORDER SURROGACY: THE DIFFICULT PATH TO LEGAL CERTAINTY..... 76

Chekhovska I.V. PROTECTION OF FAMILY RIGHTS AND INTERESTS OF THE CHILD IN CIVIL PROCEEDINGS: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE..... 80

SECTION 4
ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Voinarivskyi M.M. ON THE LEGAL REGIME OF ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SANCTIONS AFTER THE REPEAL OF THE ECONOMIC CODE OF UKRAINE.....86

Derkach E.M. LEGAL FRAMEWORK FOR TRADE AND TRANSPORT ACTIVITIES: TRENDS, CHALLENGES AND PROSPECTS.....90

Pavliuk R.V. INTERNATIONAL LEGAL GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENTS: EMERGING APPROACHES TO INTERPRETATION.....95

Pilkov K.M. JUDEX SUSPECTUS: IN-COURT DISCLOSURE OF INFORMATION BY A JUDGE, RECUSAL AND SELF-RECUSAL 'IN ORDER TO AVOID DOUBTS ABOUT IMPARTIALITY'.....99

Poiedynok V.V. CALCULATION OF THE TIME LIMIT FOR FILING AN APPLICATION FOR AN ADDITIONAL JUDGMENT IN COMMERCIAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....110

Solohub A.M. LEGAL STIMULATION OF THE USE OF ALTERNATIVE ENERGY SOURCES: THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION.....114

SECTION 5
LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Overkovskyi K.V. SOME ASPECTS OF PROTECTING THE RIGHTS OF EMPLOYEES TO PAYMENT FOR WORK IN BANKRUPTCY PROCEDURE.....119

Tsyhanchuk N.A. THE IMPACT OF MARTIAL LAW ON LABOR RELATIONS: LEGISLATIVE CHANGES AND THEIR CONSEQUENCES.....124

SECTION 6
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bulatin D.O., Orel O.V. THE FEASIBILITY OF IMPLEMENTING PROGRAMMES FOR COOPERATION BETWEEN LAW ENFORCEMENT AGENCIES AND THE COMMUNITY IN A STATE OF MARTIAL LAW DURING THEIR PREVENTIVE ACTIVITIES, USING THE EXAMPLE OF THE CZECH REPUBLIC.....128

But O.V. PROSPECTS AND CHALLENGES OF THE ACTIVITIES OF THE COMMISSION FOR CONSIDERATION OF COMPLAINTS AGAINST DECISIONS, ACTIONS OR INACTION OF STATE REGISTRARS, STATE REGISTRATION ENTITIES, AND TERRITORIAL BODIES OF THE MINISTRY OF JUSTICE.....133

Dubykivska I.O. PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW IN THE FIELD OF STATE REGISTRATION OF CIVIL STATUS ACTS OF CITIZENS.....137

Yermolieva K.A. LEGAL REGULATION OF THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF PROPHYLAXIS VACCINATIONS IN UKRAINE: IMPLEMENTATION ISSUES AND LEGISLATIVE PROSPECTS.....141

Zaikina H.M., Drozd O.Iu., Politanskyi V.S. CLASSIFICATION OF THE ACTIONS OF PERSONS WHO, DURING THE OCCUPATION, PERFORMED FUNCTIONS TO ENSURE THE VITAL ACTIVITIES OF THE COMMUNITY, THROUGH THE PRISM OF THE ADMINISTRATIVE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....145

Kohut B.B. LEGAL SIGNIFICANCE OF THE AGREEMENT ON THE ORGANIZATION AND FINANCING OF THE CONSTRUCTION OF A FUTURE REAL ESTATE OBJECT.....148

Korol M.Ya. BUDGET POLICY OF UKRAINE: UNITED24'S IMPACT ON THE COUNTRY'S FINANCIAL SITUATION.....152

Kravchuk M.Yu. LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF INTERACTION BETWEEN TAX AUTHORITIES AND THE PUBLIC.....157

Kurkova K.M., Danylenko A.O. PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A MECHANISM FOR THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE.....160

Lyha A.I. THE ROLE AND IMPORTANCE OF CORRECTLY DEFINING THE PRINCIPLES OF URBAN RESILIENCE FOR THE EFFECTIVENESS OF REVITALIZATION PROCESSES.....166

Lukavyi Yu.P. ENCUMBRANCES SUBJECT TO STATE REGISTRATION AND THEIR ADMINISTRATIVE-LEGAL SIGNIFICANCE.....174

Malysh O.L. CHARACTERISTICS OF CERTAIN TYPES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN UKRAINE.....178

Makhovyk A.O. ADAPTATION OF LEGISLATION ABOUT MEDICAL CONFIDENTIALITY TO MODERN CHALLENGES.....182

Tykhonova D.S. ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR THE UNTIMELY SUBMISSION OF A DECLARATION AS AN ELEMENT OF THE CORRUPTION PREVENTION SYSTEM.....185

Khankevych A.M., Solomko D.K. THREE-LEVEL MODEL OF ANALYTICAL ACTIVITIES OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE: RISK-ORIENTED APPROACH TO ORGANIZATION.....189

Cherdyntsev Yu.H. CONTRACT ON SERVICE IN CUSTOMS BODIES: MEANINGFUL AND LEGAL CHARACTERISTICS AND SECTORAL IDENTIFICATION.....193

Shorskyi P.O. EUROPEAN APPROACHES TO FORMING A MODEL OF INFORMATION AND LEGAL REGULATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX.....197

SECTION 7
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Shorskyi P.O. CERTAIN ISSUES OF RELEASE FROM SERVING A SENTENCE DUE TO THE EXPIRATION OF THE STATUTE OF LIMITATIONS FOR THE EXECUTION OF A CONVICTION.....202

Koshovyi O.H. ONTOLOGICAL AND EPISTEMIOLOGICAL ASPECTS OF COUNTERACTING ABUSE IN ORGANIZED CAPITAL MARKETS ON THE EXAMPLE OF THE CRIMINALIZED PROHIBITION OF MANIPULATION.....207

Oleshchuk L.O. THE CONCEPT OF MILITARY SERVICE PERSON IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....213

Panova S.V. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO COMMIT THEFTS INVOLVING TRESPASSING DURING WARTIME.....217

Pohoretskyi M.A. USE OF ENCROCHAT[2] DATA IN CRIMINAL PROCEEDINGS: A COMPARATIVE LEGAL AND PROCEDURAL ANALYSIS.....223

Smetanina N.V., Tavolzhanskyi O.V. PREVENTING CORRUPTION IN BUSINESS: MODERN CHALLENGES AND TASKS.....230

Streliuk Ya.V. ON SOME ISSUES CONCERNING THE LEGISLATIVE DEFINITION OF THE LEGAL STATUS OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....234

SECTION 8
CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Bobechko N.R., Boiko V.P., Pikh Yu.T., Rafalont S.R. THE FINAL STAGE OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION AND THE FORMS OF CONCLUSION OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION.....237

Halonkin S.S. DETENTION UNDER MARTIAL LAW: EXPANSION OF GROUNDS AND THE APPROPRIATENESS OF DETAINING INDIVIDUALS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES OF VARYING SEVERITY.....246

Zinkovskyi I.P. SOME ISSUES OF CONTENT MATTER EVIDENCE IN JUDICIAL REVIEW PROCEEDINGS (PRE-TRIAL INVESTIGATION).....250

Zuiev V.V. PLEA AGREEMENTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AS A TOOL FOR PREVENTING CRIMINAL OFFENCES.....255

Fedorchuk M.V. EVOLUTION OF LEGISLATIVE REGULATION OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....260

Chernysh A.Ye. FORENSIC EXPERTISE OF VOICE AND ORAL SPEECH: THEORETICAL-METHODOLOGICAL TOOLS..... 264

Shulha V.O. ON THE CLASSIFICATION OF GROUNDS FOR CLOSING CRIMINAL PROCEEDINGS BY THE COURT OF FIRST INSTANCE..... 268

SECTION 9
INTERNATIONAL LAW

Mykhailenko D.V. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS REGARDING FINANCIAL PROVISION OF CIVIL LIABILITY FOR NUCLEAR DAMAGE INTO UKRAINIAN LEGISLATION..... 272

Paseshnyk O.R. APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW NORMS TO CYBER ATTACKS: PROBLEMS AND PROSPECTS..... 277

SECTION 10
PHILOSOPHY OF LAW

Vandzhurak R.V. THE DISCRETION OF LAW ENFORCEMENT ENTITIES AS A FORM OF IMPLEMENTING STATE FUNCTIONS..... 281

SECTION 11
TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE

Pokora K.V. FOREIGN EXPERIENCE IN REGULATING AND ORGANIZING PROSECUTORS' ACTIVITIES IN THE FIELD OF DEFENSE AND THE POSSIBILITY OF ITS USE IN UKRAINE..... 287

Borovyk L.A. THE PROSECUTOR'S OFFICE – AS A ENTITY FOR PREVENTING ILLEGAL ACTS COMMITTED BY THE BODIES OF THE PENSION FUND OF UKRAINE..... 290

Muraviov K.V., Zarosylo V.O., Kriutchenko L.A. NATIONAL SECURITY IN MARTIAL LAW, FEATURES OF ITS PROVISION AND CRIMINAL LIABILITY FOR THE DISSEMINATION OF OPEN SOURCES OF INFORMATION..... 294

Serdiuk Ye.V., Ivanyshchuk A.A., Pidbereznykh I.Ye. PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES THAT PROVIDE PUBLIC ADMINISTRATION OF THE NATURAL GAS MARKET OF UKRAINE..... 298

Shkarupa K.V., Kurylo I.V., Ovcharuk S.S. LIMITS OF LEGAL RELATIONS OF FREIGHT TRANSPORTATION IN UKRAINE..... 303

Boichuk A.Yu., Tarasov A.V., Dzhus A.R. ISSUES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT AND MUNICIPALISM IN THE LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 307

Kolpakov V.K., Kurinnyi Ye.V., Yevtushenko D.S. ADMINISTRATIVE AND LEGAL COMPONENT OF UKRAINIAN LEGISLATION ON PENSION PROVISION FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS..... 313

Dobkina K.R. BALANCE BETWEEN THE RIGHT TO SECURITY AND THE RIGHT TO PRIVACY: A THEORETICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ERA..... 318

ISSN 2524-0374

РОЗДІЛ 1
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15:3.071.5 5(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/1

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРАВОВІ УМОВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЧАСТИНИ НАСЕЛЕННЯ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА КАВКАЗЬКУ ОБОРОННУ ЛІНІЮ НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

ORGANIZATION AND LEGAL CONDITIONS OF THE RESETTLEMENT OF PART OF THE POPULATION OF THE SLOBIDSKO-UKRAINIAN PROVINCE TO THE CAUCASIAN DEFENSE LINE AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Беніцький А.С., к.ю.н., професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеський державний університет внутрішніх справ

В роботі проаналізовано причини переселення на початку XIX ст. українського населення із Слобідсько-Української губернії на Кавказьку оборонну лінію. Зазначено, що після підписання у 1792 р. Ясського мирного договору кордони Російської імперії було розширено за рахунок захоплених в Османській імперії нових земель у Північному Причорномор'ї та ін. Російська влада відмовилась від своїх обіцянок щодо надання привілеїв тим, хто служив у Катеринославському козацькому війську. Катеринославські козаки повертались у свій первісний стан, здебільше у податне населення.

Зазначено, що частина колишніх катеринославських козаків не змирилась із своєю долею переведення у стан однодворців, міщан, казенних селян тощо. Вони почали рух за виборювання прав на поновлення козацького стану. Зауважено, що урядами Павла I та Олександра I колишнім катеринославцям було відмовлено у поновленні козацького стану на теренах України, а запропоновано переселитись на Кубань, де тривала війна з горцями.

Звернуто увагу, що протягом 1802–1804 рр. було дві хвилі міграції бажаючих із Старобільського, Ізюмського та Зміївського повітів Слобідсько-Української губернії на лівобережжя річки Кубань, де проходила Кавказька оборонна лінія. Там переселенцями були засновані на місці редутів Воронізька, Ладозька, Тифліська, Казанська та Теміжбекська станиці, які адміністративно-територіально стали частинами Кавказького козацького полку. Зазначено, що однодворцям, міщанам та казенним селянам, які раніше служили у Катеринославському війську, на новому місці повертали козацький стан та накладали обов'язок нести службу в Кавказькому козацькому полку. Визначено, що протягом першої половини XIX ст. уряд дозволив із українських губерень селитись на територію Кавказького козацького полку лише українським козакам, однодворцям, та казенним селянам.

Ключові слова: договір, кордони, переселення, устрій, оборонна лінія, козацький стан, Слобідсько-Українська губернія.

The paper analyzes the reasons for the resettlement of the Ukrainian population from the Slobidsko-Ukrainian province to the Caucasian defense line at the beginning of the 19th century. It is noted that after the signing of the Iasi Peace Treaty in 1792, the borders of the Russian Empire were expanded at the expense of new lands captured from the Ottoman Empire in the Northern Black Sea region, etc. The Russian authorities reneged on their promises to grant privileges to those who served in the Ekaterinoslav Cossack army. The Ekaterinoslav Cossacks returned to their original status, mostly to the taxable population.

It is noted that some of the former Katerynoslav Cossacks did not accept their fate of being transferred to the status of odnodvortsy, burghers, state peasants, etc. They began a movement to fight for the rights to restore the Cossack status. It is noted that the governments of Paul I and Alexander I refused to restore the Cossack status on the territory of Ukraine to the former Katerynoslav Cossacks, and offered to move to the Kuban, where the war with the highlanders was ongoing.

It is noted that during 1802–1804 there were two waves of migration of those wishing to from the Starobilsky, Izyumsky and Zmiivsky counties of the Slobodsk-Ukrainian province to the left bank of the Kuban River, where the Caucasian defensive line passed. There, the settlers founded the Voronezh, Ladoga, Tiflis, Kazan and Temizhbek villages on the site of the redoubts, which administratively and territorially became parts of the Caucasian Cossack Regiment. It is noted that the Cossack status was returned on the new place to the odnodvortsy, burghers and state peasants who had previously served in the Ekaterinoslav army and were obliged to serve in the Caucasian Cossack Regiment. It is determined that during the first half of the 19th century, the government allowed only Ukrainian Cossacks, odnodvortsy and state peasants from the Ukrainian provinces to settle on the territory of the Caucasian Cossack Regiment.

Key words: treaty, borders, resettlement, system, defensive line, Cossack status, Slobodsko-Ukrainian province.

Постановка проблеми. Після підписання у 1792 р. Ясського мирного договору кордони Російській імперії було розширено за рахунок захоплених в Османській імперії нових земель у Північному Причорномор'ї та ін. Російська влада відмовилась від своїх обіцянок щодо надання привілеїв тим, хто служив у Катеринославському козацькому війську. За участь у російсько-турецькій війні 1787–1792 рр. російський уряд лише звільнив колишніх катеринославців від подушного податку протягом 1797–1799 рр. Катеринославські козаки повертались у свій первісний стан, здебільшого у податне населення. Проте частина катеринославських козаків, які мешкали переважно в Старобільському, Ізюмському та Зміївському повітах Слобідсько-Української губернії, не змирились із своєю долею переведення у стан однодворців, міщан, казенних селян тощо. Вони почали рух за виборювання козацького стану та своїх прав.

Урядами Павла I та Олександра I колишнім катеринославцям було відмовлено у відновленні козацького стану на теренах України, а запропоновано пересели-

© Беніцький А.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

тись на Кавказьку оборонну лінію для залучення їх у війні з горцями та ін. Водночас шлях до отримання дозволу на переселення колишніх катеринославців супроводжувався певними ускладненнями. Протягом 1802–1804 рр. було декілька міграційних хвиль мешканців Слобідсько-Української губернії на лівобережжя річки Кубань, де ними було засновано п'ять станиць, які утворили адміністративну територію Кавказького козацького полку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження утворення та устрою Кавказького козацького полку проводилось переважно наприкінці XIX ст. – початку XX ст. такими авторами, як: П. П. Короленко, А.Д. Ламонов, М.М. Могилевцев, Є.Д. Феліцин, Д.В. Шахов, Ф. А. Щербина та ін. В українській літературі в роботах В.І. Веригі, Л.М. Маленка, Є.Д. Петренка, Б.І. Сушинського, О. І. Уткіна та інших авторів розглядались питання правового становища катеринославських козаків під час існування Катеринославського козацького війська та після його ліквідації. Проте аналізу причин та етапів міграції на початку XIX ст. колишніх катеринославців на Кавказьку оборонну лінію, а також комплексного дослідження організації та адміністративно-територіального устрою Кавказького козацького полку українськими вченими не проводилось.

Мета статті. Зазначити наслідки Ясського мирного договору 1792 р. Встановити правовий статус катеринославських козаків після ліквідації Катеринославського козацького війська. Зазначити умови, запропоновані російським урядом, щодо повернення козацького стану колишнім катеринославцям, більшість із яких було переведено у податкове населення Слобідсько-Української губернії. Визначити населені пункти, що були протягом 1802–1804 рр. засновані переселенцями із Старобільського, Ізюмського та Зміївського повітів Слобідсько-Української губернії на Кавказькій оборонні лінії. Зазначити етапи формування та устрою Кавказького козацького полку, а також правове становище козацького населення, яке мешкало на його території.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після ліквідації у 1796 р. Катеринославського козацького війська російський уряд повернув катеринославських козаків у їхній первісний стан, що мали до утворення козацького війська. Більшість катеринославців було переведено у стан однодворців, міщан, казенних селян та ін. Колишні катеринославські козацькі станиці були змінені на слободи, хутори й інші містечки, які були до утворення Катеринославського війська. Після адміністративної реформи й ліквідації у 1797 р. намісницького управління більшість населених пунктів колишніх катеринославських козаків опинились у складі Слобідсько-Української губернії. Так, наприклад, північна частина земель на лівому березі річки Сіверський Донець, які були раніше в складі Донецького й Бахмутського повітів Катеринославського намісництва, увійшли до Старобільського й Ізюмського повітів Слобідсько-Української губернії. Так, до складу Старобільського повіту ввійшли населені пункти Донецького повіту, де проживали катеринославські козаки, зокрема: Борівська, Трьохізбянка, Айдар (Старий Айдар), Новий Айдар, Райгородська, Бахмутовка, Співаковка та ін. До Ізюмського повіту ввійшли населені пункти Бахмутського повіту, де проживали катеринославські козаки, зокрема: Краснянська, Сухарєв (Сухаревська), Авдєєвка, Торська, Ямпольська та ін.

Слід зазначити, що після ліквідації у 1796 р. Катеринославського козацького війська російським урядом планувалось утворити Вознесенське козацьке військо, до складу якого мали бути включені катеринославські козаки, що бажали продовжити козацьку службу. З цього приводу в населених пунктах, де мешкали катеринославські козаки, протягом 1796–1797 рр. проводилось опитування та формувались списки тих, хто мав намір служити у Вознесенському козацькому війську.

Цікаво зазначити, що було пошите навіть військове знамено Вознесенського козацького війська. На початку XX ст. його було знайдено серед знамен в Артилерійському історичному музеї Санкт-Петербурга. У 1903 році його описав Д.П. Струков: «Прапор Вознесенського козацького війська; із шовкової білої візерунчастої матерії. З одного боку полотна писаний овальний образ Воскресіння Господнього у золотій масивній рамі; з іншого боку полотна зображено чорний двоголовий орел (державний герб), якого видна нині лише середня частина, а саме: груди з червоним, у вузькій золотій рамці, прямокутної форми щитом із зображенням Св. Георгія (тобто вершника, що скаче на білому коні) у блакитній тюніці, в мантії та золотій короні, що вражає списом дракона, який звивається під ногами коня); навколо щита розташований ланцюг із білих із золотим обідком кіл, на яких колись були окремі чорні літери, що складали в сукупності девіз… У кутах прапора написані золотом вензеля імперіатриці Катерини II (з літер «Е.І з цифрою «II») з імператорськими коронами …» [1, с. 318–320, 319]. Проте, ні історія передачі наприкінці XVIII ст. знамені Вознесенського козацького війська до арсеналу, ні місця його зберігання до того, як воно у 1814 році потрапило до Артилерійського історичного музею, не дійшли до наших днів.

Проте формування Вознесенського козацького війська так і не відбулось. Українське населення, що під час російсько-турецької війни 1787–1792 рр. вступало до лав Катеринославського війська, мало надію на отримання козацьких прав та привілеїв, якими користувалось служиве козацьке населення тих часів. Проте воно було ошукане урядом Катерини II, оскільки військо було ліквідовано, а катеринославських козаків повернули у первісний стан. У 1798 р. урядом Павла I було ліквідовано Бузький козацький полк, який раніше входив до складу Катеринославського козацького війська, а бузьких козаків переведено в стан казенних (державних) селян. Плани щодо утворення Вознесенського козацького війська залишились лише на папері. 27 вересня 1798 р. новоросійський військовий губернатор М.В. Каховський (Нечуй-Каховський) доповідав, що, «крім попередніх про це військо (Вознесенське – прим. автора) розпоряджень і зібраних від суміжних губерній та охочих вступити списків, дійсно справжнього упорядкування й установлення порядку не відбулось» [2, с. 252–253].

Колишні катеринославські козаки не змирилися із рішенням російської влади щодо позбавлення їх козацького стану й почали рух щодо повернення свого козацького звання. За правління Павла I серед козацьких громад колишнього Катеринославського козацького війська були обрані депутати, які почали ініціативу щодо повернення їхнього козацького стану. Головними ініціаторами захисту козацьких прав були нащадки донецьких козацьких громад. Це були мешканці Трьохізбянської та Новоайдарської волостей Старобільського повіту Слобідсько-Української губернії Козьма Рудов та Іван Ледньов. Вже наприкінці XVIII ст. вони підготували списки колишніх катеринославських козаків, що бажали залишитися у козацькому стані. Вони звертались до урядовців з клопотанням про повернення козацьких прав.

Російська влада не бажала надавати на території Слобідської України козацьких привілеїв тим, хто колись служив у Катеринославському козацькому війську, а також утворювати Вознесенське козацьке військо. Російський уряд запропонував охочим повернутись у козацький стан переселитися зі своїми родинами на Кубань для несення служби на Кавказькій лінії.

Як зазначає В.А. Щербина, для забезпечення Кавказької оборонної лінії потрібен був великий приплив переселенців. Згідно з договором від 1783 р. між Російською

й Османською імперіями, їхні кордони на Кавказі проходили по річці Кубань [3, с. 1082–1083]. На цих нових кордонах російський уряд облаштовував лінію оборонних укріплень. Для російського уряду замість постійного утримування на кордонах регулярних військ дешевше було використання іррегулярних козацьких формувань.

Астраханський генерал-губернатор Гудович, у віданні якого були питання облаштування укріплень на правому березі Кубані, у 1790-х рр. звертався до російського уряду з заявою про необхідність переселення на Кавказьку лінію трьох тисяч донських козаків [4, с. 189–190]. Дану пропозицію уряд затвердив та наказав донському військовому отаману Іловайському залишити на поселенні три донські полки, які несли службу на лінії. Донські козаки повстали проти цього наказу. Проте повстання, яке в документах тих часів отримало назву «Осавулівський бунт», було придушено, а близько тисячі донських козацьких сімей, що брали активну участь у повстанні, було силоміць переселено у 1794 р. на Кавказьку лінію. Із цих переселенців утворили Кубанський козацький полк.

Колишні катеринославці розуміли, що єдиною можливістю повернути їм утрачений козацький стан, було їхнє переселення на річку Кубань, на Кавказьку оборонну лінію. Наприкінці XVIII ст. там були оселі Чорноморського козацького війська, а також Кубанського, Хоперського й Волзького козацьких полків. Тому в своїх зверненнях вони вказували про свій намір переселення на Кавказьку лінію, де їх могли залучити для несення козацької прикордонної служби. З цією службою катеринославські козаки були добре знайомі, оскільки в останні роки існування Катеринославського війська вони несли прикордонну службу на Дністровській оборонній лінії. За списками Козьми Рудова та Івана Ледньова охочих переселитись із Старобільського повіту Слобідсько-Української губернії виявилося 3300 чоловік.

Для катеринославських козаків під час служби у війську земельне питання вирішеним не було. За свою службу катеринославські козаки не отримали від уряду обіцяної їм землі. Лише частина офіцерів Катеринославського козацького війська отримала від уряду земельні наділи. Продовження служби на Кавказькій лінії надавало колишнім катеринославцям можливість отримати більше десятин землі в порівнянні з тією кількістю, яку вони мали, перебуваючи, наприклад, у стані однодвірців або казенних селян.

Катеринославцям було добре відомо про те, що на Кубані козацьке населення отримувало землі, на яких облаштовували господарства. Так, напередодні звернень колишніх катеринославських козаків до російського уряду щодо переселення на Кубань, у 1791 р. в Катеринославському намісництві казенні селяни записувались у Чорноморське військо, щоб отримати право на виокремлену для чорноморців землю. Так, 4569 державних селян Градижського, Єлисаветградського, Катеринославського, Маріупольського, Новомиргородського, Новомосковського, Олексопольського, Олександрійського, Павлоградського, Слов'янського й Херсонського повітів Катеринославського намісництва перейшли в стан козаків Чорноморського козацького війська [5, с. 152]. Близько середини 1790-х рр. більша частина чорноморських козаків із родинами переселилась на Таманський півострів і східну частину Приазов'я, які входили до складу Катеринославського намісництва.

Тому, маючи добрий приклад, колишні катеринославські козаки вирішили пройти той самий шлях. Не є виключенням і те, що серед колишніх катеринославських козаків були їхні родичі, які на початку 1790-х рр. переселились разом із іншими чорноморськими козаками на Тамань і Кубань. Під час російсько-турецької війни 1787–1792 рр. катеринославські козаки пліч-о-пліч воювали разом з чорноморцями і добре знали справи останніх. Колишні катеринославські козаки, скоріше за все, підтримували зв'язки з чорноморськими козаками, які оселились на Тамані, й мали уявлення про місцевість на Кавказькій лінії, куди мали намір переселитися.

У 1799 р. представники катеринославських козаків виїжджали до Астраханського військового губернатора генерал-лейтенанта Кноринга з клопотанням про переселення бажаючих на Кавказьку лінію [6, с. 11–14]. Проте губернським правлінням їм було рекомендовано звернутись до російського уряду, який був правомочним вирішувати такі питання.

4 червня 1800 року повірений катеринославських однодворців, колишній катеринославський козак Козьма Рудов звернувся до Сенату з клопотанням про переселення на Кубань. У своєму прошенні він повідомляв, що 3300 колишніх катеринославських козаків мають бажання переселитися на Кавказьку лінію для несення служби на однакових з раніше переселеними туди Кубанським, Хоперським, Волзьким та іншими козацькими полками підставах та просять задовольнити їх прохання в цьому [7, с. 5].

Однак Сенат відмовив представнику катеринославських козаків К. Рудову у задоволенні прохання козацьких громад, посилаючись на те, що це питання може розглянути лише російський імператор. У серпні 1800 р. Козьма Рудов звернувся до російського імператора Павла I з тим самим проханням, в якому зазначав: «… за бажанням нашим, числом три тисячі триста душ, як і раніше, для продовження козацької служби … переселити на Кавказьку лінію Астраханської губернії» [8, с. 1–2].

4 вересня 1800 р. Павло I задовольнив прохання колишніх катеринославських козаків та доручив розглянути це питання Сенату: «за доданим у цього всепідданого проханню повіреного ***від служивих козаків Слобідсько-Української губернії*** (виділ. автором) Рудова, що просить про дозвіл їм переселитися на Кавказьку лінію Високо наказати звелів: щоб зазначене прохання розглянуто було в Урядовому Сенаті» [8, с. 2]. Сенат дав доручення Слобідсько-Українському губернатору встановити, чи дійсно колишні катеринославські козаки мають бажання переселитися на Кавказьку лінію. Астраханському губернатору було доручено вказати про доцільність такого переселення.

Генерал-лейтенант Кноринг на виконання доручення астраханського губернатора Повалашина висловився стосовно доцільності переселення 3300 колишніх катеринославських козаків на дистанції 90 верст між Усть-Лабинською та Кавказькою фортецями за наявності трьох редутів: Тифліського, Казанського та Ладожського, заснувавши там три станиці. Ним також було рекомендовано утворити з катеринославських козаків окремий п'ятисотенний козацький полк [9, с. 7]. Генерал Кноринг високо оцінював військові заслуги катеринославських козаків: «служиві козаки, що просяться на Кавказьку лінію зі Слобідської Української губернії, скільки мені відомо, чудово здатні» [9, с. 4–7].

Слобідсько-Українській губернатор зазначив, що Ізюмський та Старобільський земські суди повідомляли про бажання переселитися на Кавказьку лінію 3903 осіб чоловічої статті – колишніх катеринославських козаків, які були переведені у свій первісний стан однодворців та мешкали у Старобільському, Ізюмському та Зміївському повітах Слобідсько-Української губернії [10, с. 8].

У доповіді Слобідсько-Українського губернатора вказувалось, що однодворці цих повітів були переведені у козацький стан Катеринославського козацького війська: «… мешканці яких до 1788 р. перебували в однодворському званні та окладі, у тому ж році за Високим дозволом переведені в козацьке звання до числа військ козацьких Катеринославських, й з подушного окладу виключені, а 1796-го року червня 5-го числа іменним указом наказано: із переведених до війська козацького Катеринославського однодворців та малоросіян, що

сплачували однодворську подать, також міщан цехових та старообрядців в Катеринославській, Вознесенській, а частково у Харківській губерніях мешкаючих, у первісний їх стан або ж записати до купецтва та міщанства за власним їх бажанням» [10, с. 8].

Слобідсько-Український губернатор висловив думку про можливість переселення колишніх катеринославських козаків: «… цілком можливо переселити на Кавказьку лінію стільки душ, скільки виявиться у надмірності, за умови наділення селян і однодворців 15 десятинами в повітах Зміївському, Ізюмському та Старобільському» [7, с. 5]. Губернатор витребував відомості з Ізюмського та Старобільського земських судів про бажаючих переселитися на Кавказьку лінію. Згідно з даними нижніх земських судів намір переселитися виявили колишні катеринославські козаки, які перейшли у стан однодворців та міщан із сл. Новоайдарська, сл. Співаковка, сл. Бахмутовка, сл. Райгородська, сл. Староайдарівська й сл. Трьохізбянська Старобільського повіту; м. Ізюм, сл. Сухарево, сл. Краснянська, сл. Торське, с. Ямполівка й сл. Дерилова Ізюмського повіту [6, с. 11].

Крім того, переселитися на Кубань виявили бажання ще 479 колишніх катеринославців, перетворених в однодворців, яких не було раніше подано до списків переселенців. Вони мешкали у семи населених пунктах Зміївського повіту та в чотирьох населених пунктах Ізюмського повіту Слобідсько-Українською губернії [4, с. 192]. Оскільки в первісному списку переселенців вони не значились, то російський уряд не дозволив їм змінювати місце проживання. Дозвіл вони отримали лише після повторного звернення до урядовців та у 1804 р. переїхали на Кубань.

Повірені від колишніх катеринославських козаків Козьма Рудов та Іван Ледньов у своєму проханні на ім'я Слобідсько-Українського губернатора звертали увагу на те, що населені пункти, які вони представляли, мали певний історичний досвід козацької служби протягом двох століть. Вони вказували: «… вірителі їхні, маючи прагнення і здатність до військової служби, яко звиклі під час продовження цієї *через двісті літній час у козаках* (виділ. автором), на образ Донських влаштованих, до становища ще їх в окладі, даними їм довіреностями своїм повіреним вирішили просити дозволу їм, Ізюмського а Старобільського повітів всього 3300 чоловічої статі душам, переселитися Астраханській губернії на Кавказьку лінію для продовження служби спільно з поселеними там козаками» [6, с. 11]. Слід зазначити, що Козьма Рудов та Іван Ледньов були вихідцями із Трьохізбянської та Новоайдарської волості. Мешканці таких населених пунктів, як Трьохізбянська, Новоайдарська, Староайдарівська, Сухарєв (Сухаревська) і Краснянська були частиною донецької козацької громади, які після придушення булавінського повстання опинились у складі Бахмутського повіту (провінції) та були переведені у однодворський стан. Тому посилання Козьми Рудова та Івана Ледньова на двохсотрічний досвід козацької служби донецьких громад, що мали схожість із донськими козаками, мало певний сенс.

На 1 квітня 1802 р. загальна кількість колишніх катеринославських козаків із Слобідсько-Української губернії, бажаючих переселитися на Кавказьку лінію, була наступна:

1. Старобільський повіт: сл. Ново-Айдарська – 906 осіб, сл. Степанівка – 115 осіб, сл. Бахмутовка – 223 особи, сл. Райгородська – 228 осіб, сл. Старо-Айдарська – 400 осіб, сл. Трьохізбенська – 655 осіб, сл. Боровська (Борівська) – 2 особи.

2. Ізюмський повіт: сл. Сухарєва (Сухаревська) – 144 осіб, сл. Торська – 87 осіб, сл. Краснянська – 227 осіб, сл. Дерилова – 211 осіб, с. Ямполовська (Ямполівка) – 105 осіб, Верьовкіна – 49 осіб, Протопопівка – 86 осіб, Волобуєвка – 24 осіб, Чепелинка – 9 осіб.

3. Зміївський повіт: Тибилинка – 29 осіб, Лозовенка – 34 осіб, Верхній Бишкин – 83 особи, Нижній Бишкин – 14 осіб, Охогей – 3 особи, Верхня Берека – 147 осіб, Олексіївська – 1 особа [6, с. 6].

З огляду на статистичні дані щодо колишніх катеринославських козаків, які забажали переселитися на Кубань, маємо можливість уявити, мешканці яких слобід, селищ і хуторів були козаками Катеринославського козацького війська. Після першої хвилі переселення катеринославців на Кубань, у місцях, звідки вони вийшли, залишалась частка населення, яка не бажала кидати свої оселі в середній течії Сіверського Дінця. Так, за згадкою земського вчителя сл. Новий Айдар А.Г. Жижкова «… із 1200 козаків близько 800 чоловік пішли на Кубань, а інші 400 душ залишились на Айдарі» [11, с. 575]. У частково збезлюднілі однодвірські поселення з Воронізької і Курської губерній переселились родини однодворців. Так, наприклад, у сл. Новий Айдар переселенці з Суджанського повіту (наприкінці XVII ст. Суджа була сотенним містечком Сумського слобідського козацького полку, де розміщувалось дві козацькі сотні) Курської губернії утворили вулицю, яку в народі йменували «суржею» [11, с. 575]. Схожа ситуація була в сл. Трьохізбянка й в інших донецьких однодвірських поселеннях, де нові переселенці утворювали окремі вулиці. До сл. Трьохізбянка переселились однодворці Воронізького й Нижньо-Девицького повітів Воронізької губернії, а також Обоянського повіту Курської губернії [11, с. 992].

У листопаді 1801 р. Військова колегія приписала генерал-губернатору Кнорингу організувати переселення 3300 колишніх катеринославських козаків на Кубань та сформувати штат козацького полку, який мав бути укомплектований переселенцями. У 1802 р. було дозволено переселитися із Старобільського повіту на Кубань 2527 колишнім катеринославським козакам. Відмовились переселятися 8 осіб чоловічої статті сл. Трьохізбенська та 3 особи із сл. Райгородської Старобільського повіту [12, с. 15–16].

Переселення однодворців – колишніх катеринославців на Кавказьку лінію було суто добровільним. Тому слід не погодитись з деякими авторами, які вважають, що у 1802 році частину колишніх катеринославських козаків «примусово пересилили на Кубань, що посприяло організації Кавказького загону Кубанського козацького війська» [13].

Навесні 1802 р. до командуючого військами на Кавказькій лінії генерал-лейтенанта Глазенапу звернулись з питанням вибору земель для заселення депутації колишніх катеринославських козаків, а саме: осавул Гречишкін, сотник Форафонов та декілька старих [7, с. 6]. Штабс-капітаном Суздальського мушкетерського полку Сидоровим та інженер-поручиком цього ж полку Дмитрієвим було розроблено план заселення чотирьох станиць біля Ладожського, Тифліського, Казанського та Темижбекського редутів [14, с. 15]. На редутах службу несли регулярні війська, які взимку залишали їх та переводились на зимові квартири, які були закріплені за полками в губерніях Російської імперії [15, с. 451]. До 1784 р. в цій місцевості кочували ногайці Єдисанської та Джембуйлуцької орди.

Ізюмський та Старобільський нижні земські суди переймалися організацією переселення колишніх катеринославських козаків. Переселенці у кількості 3300 чоловік з родинами було розбито на партії. Кожна партія була доручена особливому старості, який обрався самими переселенцями. Перші три партії були утворені із мешканців Ново-Айдарської слободи. Перша партія була під керівництвом старости Деніса Воронкіна, друга – під керівництвом Дмитра Черкасова, старостою третьої партії призначили Степана Петрова. П'ята партія була із слободи Бахмутівка, якою керував староста Григорій Шопін. Шоста – із слободи

Райгородка, під старостуванням Кузьми Рудова. Сьома та восьма партії були із Старо-Айдарської слободи, де очільниками були Никіфор Педнов та Філімон Ликов. Були й інші партії переселенців [7, с. 6].

Переселення відбувалось протягом 1802–1804 рр. У цей період, а саме, у 1802 р., Старобільский повіт було виключено із Слобідсько-Української губернії та включено до складу Воронізької губернії. Тому організацією переселення колишніх катеринославських козаків займалося правління двох губерній – Слобідсько-Української та Воронізької.

У зв'язку з цим у деяких джерелах вказується про переселення на початку XIX ст. однодворців із Воронізької губернії на Кубань. Так, наприклад, В. Верига зазначає, що на початку XIX ст., у 1802 р., на Кубань було переселено з Вороніжчини 350 українських козаків [16, с. 43–44]. Оскільки у 1802 р. переселення було саме із Старобільського повіту Воронізької губернії, то 350 українських козаків, про які вказував В. Верига, були із Старобільщини.

1–5 вересня 1802 р. Старобільським нижнім земським судом на Кубань була направлена перша із трьох утворених партія переселенців. Вона складалась із мешканців Новоайдарської слободи Старобільського повіту: 970 осіб чоловічої статті та 929 осіб жіночої статті [12, с. 17–18]. Дві інші партії Старобільського повіту були відправлені в середині вересня 1802 р.

Наприкінці вересня 1802 р. перші переселенці прибули на Кубань та почали облаштовуватись біля Казанського та Темижбеківського редутів [17, с. 17–18]. 8 жовтня 1802 р. на поселення біля Тифліського редуту прибуло 845 осіб Старобільського повіту Воронізької губернії, а 29 жовтня 1802 р. для поселення біля Ладожського редуту прибуло 460 осіб із Слобідсько-Української губернії [18, с. 21].

Слід зазначити, що серед переселенців була велика кількість дітей. Тих, яким виповнилось від 1 до 13 років, було 1174 особи, від 14 до 18 років – 326 осіб, дорослого населення від 19 до 41 року було 1187 осіб, від 41 до 46 років – 174 особи, від 47 до 55 років – 173 особи [19, с. 19].

Після утворення чотирьох станиць у Ладозькій було 105 престарілих, 376 малолітніх та 295 годних до продовження служби мешканців; у Тифліській – 203 престарілих, 402 малолітніх та 187 мешканців, годних до продовження служби; у Казанській станиці мешкало 28 престарілих, 417 малолітніх та 439 годних до продовження служби; у Темижбеківській – 250 престарілих, 390 малолітніх та 185 годних до продовження служби [20, с. 20].

30 грудня 1802 р. генерал-лейтенант Кноринг доповідав Військовій колегії про те, що протягом вересня – жовтня 1802 р. на Кавказьку лінію прибуло 3277 осіб чоловічої статі – колишніх катеринославських козаків, які облаштовують на р. Кубань станиці при редутах [21, с. 29].

Слід зазначити, що після кількох хвиль переселень однодворців – колишніх катеринославських козаків на Кубань, у середині XIX ст. кількість однодворців Харківської губернії, в яку входив Старобільський повіт, залишалась досить високою. Так, за даними 1845 р., в Харківській губернії мешкало 1685243 особи обох статей, серед яких 35320 осіб були в стані однодворців [22, с. 78–79].

Переселенці будували станиці з урахуванням небезпеки, що існувала з боку гірських народів. Так, наприклад, станиця Кавказька була створена у вигляді чотирикутника. На північному та південному в'їздах до станиці було облаштовано кріпосні ворота, до яких на ніч приставлялись рогатки. Біля воріт було встановлено сторожки, де козаки несли караул. Навколо станиці було утворено вал та виритий рів. По периметру валу було встановлено гармати. Біля станиці виставлялась залога та було організовано козацькі роз'їзди [15, с. 464–465].

На Кавказькій лінії в станицях, утворених колишніми катеринославськими козаками, здійснювалось самоврядування за виборним принципом. Громадські справи розглядались станичним кругом. Так, наприклад, В.О. Щербина зазначає, що в Кавказькій станиці управління здійснювалося виборним начальником та двома суддями. Суд вирішував справи в поселених козацьких полках Кавказької лінії на підставі звичаєвого права та писаних законів [4, с. 202]. У подальшому станичних начальників призначав уряд із сотників Кавказького полку.

Указом Військової колегії від 11 червня 1803 р. № 10686 із колишніх переселених катеринославських козаків мав бути організований Кавказький козацький полк для несення служби на Кавказькій лінії. Найменування полк отримав за назвою Кавказької фортеці, яка була найближчою до утворених катеринославцями станиць [21, с. 29]. До штату Кавказького козацького полку входив один полковий командир, п'ять єсаулів, п'ять сотників, п'ять хорунжих, один полковий квартирмейстер, один полковий писар та 500 козаків [23, с. 26–27].

До Кавказького козацького полку було переведено п'ять офіцерів Хоперського та Волзького козацьких полків, які розміщувались на Кавказькій лінії. Цікаво, що російський уряд дозволив недостатню кількість вакансій козацької старшини обрати козацьким громадам переселенців на свій розсуд. Обрання старшини до Кавказького козацького полку із колишніх катеринославців відбувалось у присутності шефа Суздальського мушкетерського полку генерал-майора Шеншина, який переймався проблемами переселенців та брав участь у формуванні Кавказького козацького полку.

Колишні катеринославські козаки вибрали зі свого середовища військового старшину – осавула Леонтія Івановича Гречишкина, він також командував полком; зауряд-єсаулами – сотника Іова Васильовича Форафонова, хорунжого Сергія Філімоновича Макеєва та квартирмейстера Макеєва; зауряд-сотниками – п'ятдесятників Івана Козьмича Лазарева, Чоботова, Трохима Петровича Петіна, Дениса Петровича Воронкіна та Братчикова; зауряд-хорунжими – Андрія Назаровича Ватуліна, Матвія Івановича Коломійцева, Антона Максимовича Ушакова, Василя Єгоровича Гончарова та Івана Дмитровича Каменева [24, с. 25; 25, с. 23–24; 7, с. 14].

14 жовтня 1803 р. Кавказький козацький полк був повністю укомплектований. Активно до організації Кавказького козацького полку долучилися шеф Суздальського мушкетерського полку генерал-майор Шеншин та офіцери цього полку. Полк ніс службу на редутах, де були утворені колишніми катеринославськими козаками станиці.

Згідно з рапортом генерал-лейтенанта Шепелева від 14 жовтня 1803 р. № 3360 до Військової Колегії Кавказький козацький полк займав території на 77-верстовому просторі річки Кубань у станицях Ладозькій, Тифліській, Казанській та Темижбекській. У кожній станиці була козацька сотня, а у двох станицях – Казанській та Темижбекській – розміщувалась ще п'ята сотня [25, с. 23–24].

Сотенним командиром у станиці Темижбекській був сотник Фарафонов, у станиці Казанській – квартирмейстер Логвінов, у станиці Ладозькій – хорунжий С.М. Макеєв, а в станицях Казанській та Темижбекській – квартирмейстер Макеєв. Полковим писарем обрали козака Каломкова, полковим квартермейстером – козака Антона Леденьова та ін. [23, с. 26].

Кожен козак Кавказького козацького полку повинен був мати на службі одного верхового та одного в'ючного коня, піку, рушницю, пістолет та шашку чи шаблю. Порох та свинець надходили козакам із Георгіївського артилерійського гарнізону. Штаб-квартира Кавказького козацького полку розташовувалась у станиці Тифліській. У кожній

станиці завжди мали знаходитися для резерву та роз'їздів 40 козаків, та 20 козаків – для конвою [23, с. 26–27].

З 14 жовтня 1803 р. Кавказький козацький полк розпочав несення військової служби. Він мав ті ж самі права, як і інші полки на Кавказькій лінії. На цій лінії несли службу Кубанський, Хоперській та Волзький поселені козацькі полки. У деяких урядових документах ці полки йменували «Кавказькими поселеними військами» [26, с. 435]. Окремого прийнятого урядового положення про устрій цих козацьких полків не було. Проте для чорноморських козаків, які несли службу на західній ділянці Кавказької лінії, ще в 1802 р. було запроваджено Положення про устрій Чорноморського війська [27. С. 356].

Першим із «Кавказьких» поселених полків почав нести службу на Кавказі Хоперський козацький полк, який розміщався біля Хоперської (Новохоперської) фортеці, а в 1777 р. йому було наказано переселитися до Астраханської губернії на Азово-Моздокську оборонну лінію [28, с. 519]. Проте переселення хоперських козацьких родин тривало аж до 1780 р. Слід зазначити, що Хоперський козацький полк був утворений із українських слобідських козаків – переселенців із Слобідської України – й хоперських козаків, які проживали на землях Пристанського, Григор'євського й Біляєвського юртів земель війська Донського. Після булавінського повстання землі колишніх козацьких юртів перейшли під управління коменданта Хоперської (Новохоперської) фортеці.

Для козаків Хоперського козацького полку в 1774 р. було встановлено однострій, який мав багато спільного з українським козацьким одягом, зокрема: капелюхи – круглі, чорні околиші з «бухарської» овчини; верхи капелюхів – малинові суконні; верхні кафтани – блакитні; півкафтани й шаровари – малинові; на верхніх кафтанах – малинові відвороти; кушаки – чорні стамедні (шерстяні); чоботи козацького зразка [29, с. 382].

Цікаво відмітити, що Кубанське козацьке військо вело старшинство саме з дати першої згадки про хоперських козаків в азовському поході Петра І з 1696 року. У штурмі Азова хоперські козаки брали участь разом із донецькими, медведицькими й донськими козаками в складі війська Донського. З хоперської козацької команди, утвореної 1724 року, був організований в 1774 р. Хоперський козацький полк. Не дивує той факт, що російський уряд не визнав старшинства Кубанського козацького війська від дати заснування війська Запорозького, нащадком якого було Чорноморське козацьке військо. Для російської імперської політики того часу військо Запорозьке й все те, що було з ним пов'язано, з 1775 р. стало поза законом. Така сама ситуація відбулась і з Яїцьким козацьким військом, яке після повстання Омеляна Пугачова російський уряд у 1775 р. перейменував на Уральське козацьке військо.

25 січня 1804 р. на посаду командира Кавказького козацького полку замість обраного козацькою громадою Л.І. Гречишкина Військова колегія затвердила військового старшину Волзького козацького полку Ускова, якого рекомендував генерал-лейтенант Шепелєв. Рішення було зумовлене тим, що Л.І. Гречишкин не володів грамотою. Але його перевели на посаду осавула Кавказького козацького полку [21, с. 28–31]. Більшість козацької старшини новоутвореного Кавказького козацького полку походила із однодворців, які почали служити в Катеринославському козацькому війську ще з моменту його утворення.

Станиці Кавказького козацького полку являли собою своєрідне укріплене містечко. Вони були обнесені тиновим валом з присипаним до нього землею й обсадкою верхівок терном. У валу створювалась обмежена кількість воріт, які на ніч замикались та оточувались козацьким караулом. Станичними редутами, на випадок нападу, слугували кам'яні церковні огорожі [7, с. 15]. Слід зазначити, що схожі укріплення були в козацьких містечках середньої течії р. Сіверський Донець та на його притоках.

У 1803 р. жителі Зміївського повіту Слобідсько-Української губернії, а саме, сл. Михайлівська (551 чол.), сл. Лінивка (684 чол.), сл. Єфремівська (231 чол.), сл. Верхня Берека (2339 чол.), сл. Верхній Бишкин (1700 чол.), сл. Нижній Бишкин (373 осіб), сл. Щебелинка (1073 чол.), сл. Мєлова й Асеєвка (1314 чол.), сл. Лозовенка (543 чол.) й сл. Охоча (1536 чол.) побажали переселитися на Кавказьку лінію. Серед них були 10234 колишні катеринославські козаки й 1086 однодворців, які раніше не служили в Катеринославському війську [30, с. 23].

2 січня 1804 р. отримали дозвіл на переселення на Кубань 479 осіб чоловічої статі – однодворці, колишні катеринославські козаки, які мешкали в Зміївському повіті Слобідсько-Української губернії. Їх представники у 1803 р. виїжджали на Кавказьку лінію, де обрали для заселення місце біля Лихачева кута на Кубань. Із Зміївського повіту виявило бажання переселитися 311 осіб чоловічої статі, які мешкали в населених пунктах Щеблинка (Щебелинська), Лозовенка, Верхній Бишкин, Нижній Бишкин, Охочей, Верхня Берека та Олексіївська. З Ізюмського повіту – 168 осіб чоловічої статі з населених пунктів Верьовкіна, Протопопівка, Волобуєвка та Чепелинка. Проте у травні 1804 р. на Кубань прибуло лише 378 осіб чоловічої статі зі своїми родинами [4, с. 195]. Переселенці розмістились біля фортеці Усть-Лабинської. Вони створили Воронізьку станицю, що отримала назву від Воронізького редуту, біля якого вони оселилися [7, с. 6]. Землі Воронізької станиці межували із землями Ладозької станиці.

13 жовтня 1804 р. Військова колегія включила 378 осіб чоловічої статі, колишніх катеринославських козаків, до Кавказького козацького полку [31, с. 31–33]. Козаки Воронізької станиці формували п'яту сотню Кавказького полку, яка там розміщувалась. Загальна кількість осіб чоловічої статі у Кавказькому козацькому полку, придатних нести військову службу, складала 3655 чоловік. Військова колегія розглядала питання щодо утворення двох козацьких полків із колишніх катеринославських козаків, які оселилися на Кавказькій лінії [31, с. 33]. У Кавказькому козацькому полку кількість стройових козаків у 1804 р. була – 517, у 1805 р. – 516, у 1806 – 518, у 1807 – 519 й у 1808 – 518 [32, с. 58].

Слід зазначити, що на службу до Кавказького козацького полку переходили колишні катеринославські козаки, які несли службу в інших козацьких частинах. Так, наприклад, 14 листопада 1804 р. до Кавказького козацького полку було переведено колишнього катеринославського козака Лободу, який на початку XIX ст. ніс службу у пішій козацькій команді на посаді полкового осавула [53, с. 33].

Низка авторів помилково вважає, що у 1802–1804 рр. з козаків Воронізької, Ладозької, Казанської, Теміжбекської і Тифліської станиць був утворений 1-й Кавказький козацький полк [33, с. 137]. У ті часи в планах уряду було утворення 1-го та 2-го Кавказьких козацьких полків, але їм не судилось бути реалізованими. У 1804 р. із козаків указаних станиць було утворено Кавказький козацький полк.

Слід не погодитись з твердженням Ю.І. Сушинського про причину переселення катеринославських козаків на Кавказьку лінію: «А щоб остаточно викорінити козацький дух, котрий завжди витав у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, 28 жовтня 1801 надійшов наказ: усіх козаків ліквідованого Катеринославського козацького війська пересилити на Кавказ!» [34, с. 186].

По-перше, у 1801 р. колишні бузькі козаки, які проживали саме в межиріччі Південного Бугу й Дніпра, звернулись до російського уряду з проханням повернути їх у козацький стан, який вони мали до ліквідації у 1798 р. Бузького козацького полку. Ініціатором звернення до уряду про відновлення казенним (державним) селянам – колишнім бузьким козакам козацького звання і утворення з них козацького війська був капітан Хмельницький [35, с. 599]. 5 травня 1803 р. російський імператор Олександр І

задовольнив їхнє прохання й утворив Бузьке козацьке військо у складі трьох п'ятисотенних полків [36, с. 589]. До Бузького козацького війська було дозволено приймати лише іноземців, а українських козаків, однодворців і незакріпачених селян, які не жили в містечках, призначених для формування бузьких полків, заборонялося приймати на службу до Бузького козацького війська. Проте існування цього війська було недовгим, і в 1817 р. воно було ліквідовано, бузькі козацькі полки – реорганізовано в уланські, а козаків – переведено в стан військових поселян [37, с. 793].

По-друге, у 1801 р. на Кавказьку лінію переселились колишні катеринославські козаки, які здебільшого проживали в Старобільському повіті Слобідсько-Української губернії (у 1802 р. повіт було включено до Воронізької губернії). Разом із ними переселились колишні катеринославці зі Зміївського й Ізюмського повітів Слобідсько-Української губернії. На початку XIX ст. з межиріччя Південного Бугу й Дніпра на Кавказьку лінію колишніх бузьких і катеринославських козаків не переселяли. Велика хвиля переселення до Чорноморського війська відбулась у 1809–1811 рр. із Чернігівської і Полтавської губерній, а саме, 41534 записані до козацького стану особи (22.206 чол. статі й 19328 жін. статі) [38, с. 69]. У першій половині XIX ст. до Чорноморського війська ще було дві хвилі переселень козацького населення із Полтавської та Чернігівської губерній. Протягом 1821–1825 рр. було переселено 48.382 осіб, а у 1848 р. – 14.347 осіб [38, с. 104, 121].

По-третє, наприкінці 1790-х рр. адміністрація Катеринославського намісництва перешкоджала активній міграції українського населення до «Чорноморії». Урядовці ретельно перевіряли приналежність до запорозького козацтва всіх тих, хто намагався переселятися. Були часті випадки, коли колишнім запорожцям не дозволяли забирати з собою родин, рекрутували їх тощо. Про такі факти військовий суддя Головатий повідомляв у своїх рапортах російський уряд. Щоб запобігти свавіллю з боку місцевих урядовців і поміщиків, до Катеринослава були направлені депутати (прем'єр-майор Гулик і секунд-майор Юзбаш) від Чорноморського війська, про що вказувалось в ордері від 17 травня 1795 р. до Головатого: «… ежели действительно отпущеные от вас и от Кошеваго с паспортами где либо задержаны в Екатеринославском наместничестве или по отправленным от войсковаго правительства чрез Таврическаго губернатора имянным спискам оттуду не выпускаются, приказал бы сего отнюдь не делать … войско верное Черноморское … отрядило от себя в Екатеринослав двух депутатов, с посредством коих … со стороны казенных поселян Екатеринославскаго наместничества разныя жалобы могли бы удобнее быть прекращены» [38, с. 14–15].

Після того, як потреба в легкій кавалерії на Півдні України зникла, російська влада відмовилась від своїх обіцянок, наданих усім, хто вступав на козацьку службу до Катеринославського війська. Утворення Катеринославського та Чорноморського козацьких військ на Півдні України в межах Катеринославського намісництва було необхідне російському уряду для війни із Османською імперією. Залишення Чорноморського війська було обумовлено укріпленням кордонів на Кавказі, де Російська імперія продовжувала свою експансивну політику з розширення територій. Уряди Павла I та Олександра I не були зацікавлені у відродженні Катеринославського козацького війська, оскільки колишні катеринославські козаки проживали далеко від кордонів Російської імперії. Не було також у російських урядовців намірів організувати на теренах України Вознесенське козацьке військо, яке планувалось утворити із катеринославських козаків ще у 1796 р.

Тому не випадково, що в 1803 р. Військова колегія відмовила колишнім катеринославським козакам, які жили в Слобідсько-Українській губернії, створити з них козацький полк там, де вони жили. Колишні катеринославці – однодворці, які намагались повернути відібраний у них козацький стан, отримали від військової колегії таку відповідь: «соображаясь с настоящим количеством существующих ныне иррегулярных войск и с надобностію употребления их на службу, – Военная Коллегія не находить нужным обращать вышеупомянутых просителей по прежнему в казачье званіе, а полагает оставить их в том состояніи, в котором они ныне находятся, где посредством обработыванія владеемых ими земель и государству, и себе более пользы принести могут» [2, с. 254].

З 1804 р. Кавказький козацький полк заступив на службу на кордонних постах Кавказької оборонної лінії. У лютому 1805 р. цей полк уже брав участь у військових експедиціях проти горців на лівобережжі Кубані. У 1808 р. частина козаків Кавказького козацького полку була відряджена до Збірно-Лінійного козацького полку, який конвоював командира в Грузії в місті Тифліс (Тбілісі). У складі цього полку «кавказькі» козаки у вересні – грудні 1808 р. брали участь у Персидському поході на територію Єреванського ханства, де штурмували Єреванську фортецю [7, с. 8–9]. Козаки Кавказького козацького полку брали фактично участь у всіх військових походах на Кавказі, які організовував російський уряд.

Слід підкреслити, що в утвореному Кавказькому козацькому полку не був затверджений однострій. Проте в інших козацьких полках, які служили на лінії, однострій був затверджений ще у XVIII ст., до їхнього переселення на Кавказьку лінію. Ймовірніше за все, козаки Кавказького полку в перші роки своєї служби на Кавказі носили мундири, які мали ще за часів служби в Катеринославському козацькому війську. Пізніше вони запозичували одяг у кавказьких горців, з якими вони воювали, але одноманітності в однострої не було. Лінійці використовували не тільки кавказькі черкески, але й зброю кавказького зразка. За спогадами сучасника тих часів М.В. Ісакова, на близькій відстані «горців від лінійних козаків відрізнити не можна» [40, с. 184].

Кавказький козацький полк дислокувався на кордоні з Чорноморським козацьким військом: від поста Ізрядний, де була Воронізька станиця, до фортеці Усть-Лабинської йшли чотири пікети, далі пікети біля гирла річки Лаби, біля Гострого Коліна та біля 9 бродів; між редутами Тифліський та Ладожський був секретний пікет; також секретні пікети були між редутами Тифліський та Казанський; біля фортеці Кавказькій був утворений пост Романівський; далі йшли редути малий та великий Темижбекські; пост Терновий [7, с. 9, 14]. Між кордонами Кавказького полку з боку поста Ізрядного було Чорноморське козацьке військо, а з боку поста Тернового – Кубанський козацький полк, який так само, як і Кавказький полк, був поселеним на Кавказькій лінії.

У 1813 р. Кавказький козацький полк разом із Кубанським і Хоперським козацькими полками увійшов до складу 1-ї бригади, яка підпорядковувалась командиру 19-ї піхотної дивізії [7, с. 14]. Зона відповідальності цієї бригади була кордонна служба на Правому флангу (від кордонів чорноморських козаків до Константиноградської фортеці) Кавказької оборонної лінії.

Слід відзначити, що багато однодворців із Слобідсько-Української губернії переселялись на Кавказьку лінію й поповнювали населення станиць Кавказького козацького полку й далі, оскільки багато однодвірських сімей не були забезпечені землею в Слобідсько-Українській губернії. Так, у 1805 р. уряд відмітив, що в цій губернії «за положеніем 15-дес. на души пропорціи, остаться имеет безземельными однодворцев и другаго званія поселян 16.830 душ» [41, с. 932].

У 1808 р. кількість населення в новоутворених станицях була наступна: у Ладозькій станиці мешкало 844 чоло-

віка та 755 жінок (1597 осіб), у Тифлиській – 822 чоловіка та 781 жінка (1605 осіб), у Казанській – 959 чоловіків та 921 жінка (1880 осіб), у Теміжбекській – 1005 чоловіків, 721 жінка (1726 осіб), а у Воронізькій – 505 чоловіків та 275 жінок (580 осіб) [42, с. 81].

У 1816 р. кількість населення складала: у Ладозькій станиці – 1654 особи, у Тифліській – 1611 осіб, у Казанській – 1898 осіб, у Теміжбекській – 171 особа, у Воронізькій – 582 особи [7, с. 16].

У 1816 р. штат Кавказького козацького полку складав 900 козаків. У 1819 р. зі складу Кавказького полку була виключена станиця Темижбекська, що у 1812 р. перейшла до складу Кубанського козацького полку, [7, с. 16–17] оскільки територіально вона знаходилась поруч з цим полком, а до Кавказького полку була включена Усть-Лабинська станиця [42, с. 75].

У 1845 р. штатний розклад Кавказького козацького полку передбачав: полкового командира (полковника або підполковника); військового старшину; 5 осавулів; 6 сотників; 7 хорунжих; 25 ст. урядників; 25 мол. урядників; 48 приказних; 750 стройових козаків; 1 штаб-трубача; 12 трубачів; 1 лікаря; 1 полкового писаря; 1 фельдшера [43, с. 92].

У Воронізькій станиці наприкінці 70-х рр. XIX ст. проводив краєзнавчі дослідження Д. Шахов, який зазначав, що вона була заснована у 1804 р. вихідцями із Слобідської України [44, с. 647]. Як зазначала 1 квітня 1802 р. Казенна палата Слобідсько-Української губернії, для переселення на Кубань записалося 311 душ Зміївського повіту та 168 душ Ізюмського повіту [6. с. 14]. Однак фактично переїхало в травні 1804 р. лише 378 душ чоловічої статі [31, с. 31–33].

Переселившись на Кавказьку лінію, колишні однодворці (катеринославські козаки) зберегли свої традиції і звичаї, які вони мали, перебуваючи в донецьких козацьких (однодвірських) поселеннях. Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. вчитель Баталпашинського училища Є. Передельський здійснив краєзнавче вивчення станиці Теміжбекської. Він зазначав, що ця станиця «заселена вихідцями із Харківської губернії, Бахмутського повіту. Переселені мешканці за своїм бажанням. Між старими людьми існує переказ, що вони були в «Росії» також козаками, а коли їх захотіли перетворити на «мужиків» (селян), то вони, тобто їх батьки та діди, добровільно погодились переселитися на Кубань, що на той час тільки почала заселятися Донськими козаками» [45, с. 1]. За свідченням Є. Передельського, в станиці було декілька родин старообрядницької віри (поморці та хлистівці) [45, с. 25]. У 1832 р. тут мешкало 393 сім'ї (1233 чоловіків та 1239 жінок) [45, с. 9].

Є. Передельський мав можливість у другій половині XIX ст. отримати свідчення тих, хто ще пам'ятав, як козацькі родини переселялись на Кубань на початку XIX ст. Це не було пов'язано із Чорноморським козацьким військом. То було переселення колишніх катеринославських козаків, які пам'ятали про своє минуле. Під козаками «Бахмутського повіту Харківської губернії», про яких вказували козаки Теміжбекської станиці, слід розуміти мешканців колишніх козацьких містечок середньої течії річки Сіверський Донець, які у XVIII ст. російський уряд перевів до стану однодворців, а потім – до стану козаків у складі Катеринославського козацького війська.

Сучасники колишніх катеринославських козаків звертали увагу на їх працьовитість та інші позитивні якості, порівнюючи їх з іншими поселеними козаками на кавказькій лінії. Так, генерал-майор Дебу, під час свого перебування на Кавказі у 20-х рр. XIX ст., описав риси колишніх катеринославських козаків, що служили у Кавказькому козацькому полку: «Трудолюбіе и раденіе к домоводству отличает Кавказских Козаков от прочих» [42, с. 76]. Багато спільного мали весільні обряди та обрядові пісні станиці Теміжбекської з обрядовими піснями однодвірських слобід Трьохізбянська й Райгородська [46, с. 207, 209; 45, с. 34, 70; 11, с. 534, 537].

25 жовтня 1832 р. із козаків Кавказького, Кубанського та Хоперського козацьких полків, а також із частини терських козаків було утворено Кавказьке лінійне козацьке військо [47, с. 801]. У зв'язку з цим неможливо погодитись з думкою О.А. Бачинської, яка вважає, що Кавказький козачий полк входив до складу Терського козацького війська [48, с. 46]. Навіть після реорганізації у 1860 р. Кавказького лінійного козацького війська Кавказький козачий полк увійшов до складу новоутвореного Кубанського козацького війська, а не Терського козацького війська.

За козацькими полками Кавказького лінійного війська були закріплені певні ділянки, на яких вони несли службу. Кавказький, Кубанський, Ставропольский і Хоперський полки Кавказького лінійного війська несли службу на Усть-Лабинській, Прочно-Окопській, Ставропольській і Баталпашинській ділянках, розташованих на Кубанській лінії, і формували так званий Правий фланг Кавказької оборонної лінії. Козаки Воронізької, Ладозької, Тифліської і Казанської станиць, які утворювали Кавказький козацький полк, несли прикордонну службу на Усть-Лабинській ділянці. Штаб-квартира полку розміщувалась у фортеці Усть-Лаба. Усть-Лабинська ділянка справа межувала з 1-ю частиною Чорноморської кордонної лінії, де несли службу чорноморські козаки. З лівої частини Усть-Лабинська ділянка межувала з Прочно-Окопською ділянкою, яка була зоною відповідальності Кубанського козацького полку. За цим полком була закріплена станиця Теміжбекська, яка раніше входила до Кавказького козацького полку.

Відповідно до затвердженого 14 лютого 1845 р. Положення про Кавказьке лінійне козацьке військо (Далі – Положення 1845 р.) було передбачено утворення сімнадцяти полкових округів, які включали декілька станиць. Кожна станиця виділяла козаків для комплектування полків. Козацькі полки входили у вісім козацьких бригад. Командував лінійним військом наказний отаман.

Положення 1845 р. встановлювало, що: «сверх того дозволяется войску принимать по прежнему в свое сословіе: 1) Малороссійских казаков, однодворцев и казенных крестян…» [49, с. 187]. Це свідчить про те, що російський уряд у середині XIX ст. не припинив політику щодо залучення українських козаків та однодворців до переселення на Кавказьку оборонну лінію. До Кавказького лінейного козацького війська Положенням 1845 р. було дозволено приймати навіть кавказьких горців: «7) Азіатцев разнаго наименованія» [49, с. 187].

Цікаво зазначити, що на Кавказьку лінію протягом другої чверті XIX ст. активно переселялись українські селяни із Воронізької губернії. Як зазначала І.І. Ігнатович, «У 1834 р. селяни цілими партіями втікали із Воронізької губернії; у 1837 р. в цій губернії знову з'явилися часті втечі на Кавказ» [50, с. 17–18]. Більшість із цих селян, найімовірніше, були кріпаками, які намагались під виглядом державних селян або однодворців записатися у козацький стан. В цьому «новоприйшлому» населенню допомагала місцева козацька старшина, оскільки остання була зацікавлена у збільшенні козацьких станиць.

У 1860 році була скасована Кавказька оборонна лінія через утрату свого стратегічного значення. Кавказька війна вже була на завершальному етапі; на лівобережжі Кубані залишались лише невеликі місця спротиву адигів, убихів, абазинів й інших кавказьких народів. Кавказьке лінійне козацьке військо й Чорноморське козацьке військо, які несли прикордонну службу на оборонній лінії від Чорного моря до Каспійського моря були реорганізовані.

19 листопада 1860 р. Чорноморське козацьке військо було перейменоване в Кубанське козацьке військо.

До новоутвореного війська увійшли шість бригад Кавказького лінійного козацького війська, а з інших бригад цього війська було утворено Терське козацьке військо [51, с. 391]. Помилково зважати на думки авторів про формування російським урядом Кубанського козацького війська разом із Терським і Моздокським військами на Кавказі наприкінці XVIII ст. [52, с. 7].

Козаки Воронізької, Ладозької, Тифліської та Казанської станиць у складі Кубанського козацького війська несли службу аж до його ліквідації на початку XX ст. Наприкінці XIX ст. колишній сотник Кубанського козацького війська Н.М. Могилевцев дав наступну характеристику козакам Кавказького козацького полку: «У своєму домашньому мирному житті кавказці, колишні катеринославські козаки, більш відомі під назвою новодонських, виявилися чудовими господарями; принаймні, сучасник та очевидець подій до-Єрмоловського часу, генерал-майор Дебу, прямо вказує на більш високий рівень добробуту Кавказького полку, у порівнянні з іншими поселеними козацькими полками» [7, с. 11].

Висновки. Після підписання у 1792 р. Ясського мирного договору кордони Російській імперії було розширено за рахунок захоплених в Османської імперії нових земель у Північному Причорномор'ї та ін. Потреба в легкій кавалерії на Півдні України зникла, уряд знівелював усе запропоноване однодворцям, коли заохочував їх до служби в Катеринославському козацькому війську. Колишні катеринославські козаки були переведені у свій первісний стан, більшість із них опинилася в статусі податкового населення.

Наприкінці XVIII ст. колишні катеринославці, здебільше із Старобільського, Ізюмського та Зміївського повітів Слобідсько-Української губернії, не змирились зі своєю долею та почали рух за відновлення свого козацького стану. Вони виявили неабияке упорство щодо відстоювання своїх козацьких прав. Уряди Павла I та Олександра I були зацікавлені в них лише при облаштуванні Кавказької оборонної лінії. Тому бажаючим повернутись у козацький стан було запропоновано переселитись на лівий берег річки Кубань в місцевості від Воронізького до Темижбекського редуту. Із переселенців – колишніх катеринославських козаків – було утворено Кавказький козацький полк, який територіально включав п'ять станиць, зокрема: Воронізьку, Ладозьку, Тифліську, Казанську та Теміжбекську. Колишні катеринославські козаки – однодворці, міщани та селяни Слобідсько-Української губернії, які переселись на Кавказьку оборонну лінію, отримали козацький стан й зобов'язані були нести козацьку службу.

Переселення на Кавказьку оборонну лінію протягом 1802–1804 рр. колишніх катеринославських козаків, які мешкали в Слобідсько-Українській губернії, можна порівняти із переселенням на Кубань Чорноморського козацького війська. Загальна кількість переселенців у Старобільському, Ізюмському та Зміївському повітах Слобідсько-Української губернії протягом вересня–жовтня 1802 р. та травня 1804 р. складала 3655 осіб чоловічої статі. Кількість чорноморців, які переселилися з 1792 р. у три етапи, складала 7308 осіб чоловічої статі [11, с. 54]. Уряд дозволив селитись на землі, які адміністративно-територіально були частинами Кавказького козацького полку, лише українським козакам, однодворцям, та казенним селянам. Міграція українського населення на Кавказьку оборонну лінію тривала протягом першої половини XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Описи знаменам, штандартам, прапорам, прапорцам, значкам, трубам за отличие, грамотам, скобам и прочим войсковым регалиям, хранящимся в Артиллерийском историческом музее, с указанием принадлежности таковым частям войск / сост. Д. П. Струков. СПб. : Тип. «Артил. Журнала», 1903. 517 с.
2. Столетие Военного министерства : 1802–1902. Том IV. Главный штаб. Исторический очерк. Организация, расквартирование и передвижение войск. Выпуск I (период 1801–1805 гг.) / Гл. ред. Д. А. Скалон ; ред. Н. П. Михневич, сост. А. Т. Борисевич [обл. и виньетки худож. Н. Самокиш]. СПб. : Тип. т-ва М.О. Вольф, 1902. 399 с.
3. Акт, заключенный в Константинополе между ея императорским величеством и Портою Оттоманскою «О мире, торговле и границах обеих Государств» (28 декабря 1783 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Том XXI (1781–1783). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 15901. С. 1082–1083.
4. История Кубанского казачьего войска / сост. Ф. А. Щербина. В 2 т. Том 2 : История войны казаков с закубанскими горцами : с военно-исторической картой Кубанской области за время с 1800 по 1860 годы. Екатеринодар : Тип. Т-ва печ. и изд. дела п/ф «Печатник», 1913. 848 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). АН СССР, Ин-т истории СССР. М. : Наука, 1976. 304 с.
6. О числе душ Екатеринославских казаков, назначенных к переселенію на Кубань. Из Слободского-Украинского Губернскаго Правленія (1 апреля 1802 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 11–14.
7. Могилевцев Н. М. Краткие исторические сведения о Кавказском конном полке Кубанского казачьяго войска. *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 3–23.
8. Всеподданейшее прошеніе казака Рудова о переселеніи на Кубань 3300 душ Екатеринославских казаков (август 1800 р.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 1–2.
9. Мненіе генарал-лейтенанта Кнорринга о пользе переселенія на Кубань однодворцев Слободской-Украинской губерніи бывших казаков Екатеринославскаго казачьего войска (11 ноября 1800 р.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 4–7.
10. Всеподданнейшій доклад о переселеніи на Кубань 3300 душ Екатеринославских казаков (09 ноября 1801 р.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 7–10.
11. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губерніи. Очерки по этнографіи края / под ред. В. В. Иванова. Изд. Харьк. губерн. статист. комитета. Т. 1. Харьков : Тип. губ. правл., 1898. 1013 с.
12. Письмо Воронежскаго губернатора к генерал-лейтенанту Кноррингу 2 от 22 августа 1802 г. «О разрешеніи 2527 душ Екатеринославских казаков переселиться на Кубань и об исключеніи их из подушнаго оклада». *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 15–16.
13. Diana Kanishcheva Катеринославське козацьке військо – прикордонна охорона Південної України. [Електронний ресурс]. Сайт : «DNEPR». URL : http://surl.li/mupncs.
14. Рапорт шефа Суздальскаго мушкетерскаго полка генерал-маіора Шеншина генерал-лейтенанту Кноррингу 2 от 13 августа 1802 г. № 484 (из крепости Усть-Лабинской) «О назначеніи мест для поселенія Екатеринославских казаков на Кубани». *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 15.

15. Ламонов А. Д. Исторический очерк о заселении станицы Кавказской Кубанского казачьего войска (1794–1894) *Кубанский сборник. Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 4 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1897. С. 451–622.

16. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.

17. Рапорт Суздальскаго мушкетерскаго полка подполковника Діакова генерал-лейтенанту Кнорингу от 1 октября 1802 г. № 46 (крепость Кавказская) «О прибытіи Екатеринославских казаков для поселенія в станицах Казанской и Темижбекской». *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 18.

18. О времени прибытія на Кубань Екатеринославских казаков и о числе семейств, водворявшихся в новых станицах (1802 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 21.

19. Выборка из имянного списка семействам Екатеринославских казаков, вновь переселяющихся на Кубань (1 октября 1802 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 19.

20. Ведомость учиненная сколько в новопоселяющихся при редутах : Ладожском, Тифлисском, Казанском и Темижбековском станицах Новодонских казаков пристарелых, малолетних и годных к продолженію службы. *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 20.

21. Об утвержденіи лиц, избранных для занятія офицерских должностей в Кавказком казачьем полку (25 января 1804 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 28–31.

22. Военно-статистическое обозрение Российской империи / изд. по высоч. повел. при 1-м отд. Департ. генер. штаба. 1848–1858. Т. 12. Ч. 1 : Харьковская губерния / [сост. кап. Мочульский]. СПб. : Тип. Департ. генер. штаба, 1850. [6], 260, 151 с., [31] л. : табл.

23. Предписаніе генерал-лейтенанта Шепелева Кавказскому поселенному по Кубани казачьему полку от 14 октября 1803 года за № 3365. *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 26–27.

24. Список именной Кавказскаго казачьяго полка старшинам, пятидесятникам и казакам, удостоенным по выбору общества к произведенію в чин по числу состоящих вакансій (октябрь 1803 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 25.

25. Рапорт генерал-лейтенанта Шепелева от 14 октября 1803 г. № 3360. «О сформированіи Кавказскаго казачьяго полка». *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 23–24.

26. Указ Военной Коллегіи генерал-аншефу Михаилу Коховскому (23 февраля 1792 г., № 1761). *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. 3 : Войско верных Черноморских казаков. 1787–1795 гг. : документы извлечены из Кубанского войскового архива* / собр. и изд. И. И. Дмитренко. СПб. : Тип. штаба отд. корпуса жандармов, 1896. С. 434–435.

27. Доклад Военной коллегіи «Об устройстве Черноморского войска» (13 ноября 1802 г.). *ПСЗРИ.* Собр. 1-е. Том XXVII (1802–1803). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 20508. С. 356–362.

28. Доклад Астраханскаго, Новороссійскаго и Азовскаго генерал-губернатора князя Потемкина «Об учрежденіи линіи от Моздока до Азова» (24 апреля 1777 г.). *ПСЗРИ.* Собр. 1-е. Том XX. 1775–1780. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 14607. С. 518–521.

29. Какія вещи полагаются быть в казацком Хоперском полку, по которой обязуются они добровольно содержать полк в равенственном всегда виде на своем содержаніи (1774 г.). *Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. 1 : Кубанский край ; Кавказская линия ; Черноморское войско казачье ; Хоперские казаки : 1737–1801 гг. : документы извлечены из Московского отделения архива Главного Штаба* / собр. и изд. И. И. Дмитренко. СПб. : Тип. штаба отд. корпуса жандармов, 1896. С. 382.

30. Парамонов А. Михайлівка. *Збірник архівних документів і матеріалів*. С. 23. [Електронний ресурс]. Сайт : « Academia». URL : http://surl.li/gupxmi.

31. О причисленіи к Кавказкому казачьему полку 378 однодворцев и об образованіи другого казачьего полку (13 октября 1804 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 31–33.

32. Приложение № 12. Ведомость состоянія арміи по войсковым еденицам с 1802–1807 г. *Столетие Военного министерства : 1802–1902. Том IV. Главный штаб. Исторический очерк. Организация, расквартирование и передвижение войск. Выпуск I (период 1801–1805 гг.)* / Гл. ред. Д. А. Скалон ; ред. Н. П. Михневич, сост. А. Т. Борисевич [обл. и виньетки худож. Н. Самокиш]. СПб. : Тип. т-ва М.О. Вольф, 1902. С. 56–59.

33. Петренко Є. Д. Катеринославське козацьке військо. *Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 4 : Ка–Ком.* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2007. С. 137.

34. Сушинський Б. І. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. Одеса : Вид. дім «ЯВФ», 2007. 568 с.

35. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения : летописные наброски о. Владимира Лобачевского. Кіевская Старина, 1887. № 12. С. 591–626.

36. Об обращеніи бывших Бугских казаков Николаевской губерніи, в уездах : Елизавтеградском, Ольвіопольском и Херсонском відворенніх, в первобтыное их состояніе, к присовокупленіем к ним и Болгар, на их землях поселившихся (8 мая 1803 г.). *ПСЗРИ.* Собр. 1-е. Том XXVII (1802–1803). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 20754. С. 589–596.

37. О сформированіи Бугской Уланской Дивизіи (8 октября 1817 г.). *ПСЗРИ.* Собр. 1-е. Том XXXIV (1817). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 27081. С. 793–794.

38. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год / [соч.] Иосифа Бентковского. [б. м.], 1880. 50 с.

39. Копія с ордера … судье полковнику и кавалеру Головатому от 17 мая 1795 г. *Известія Таврической Ученой архивной комиссии.* Симферополь : Тип. Таврич. губерн. правл., 1888–1920. № 23. 1895. С. 14–15.

40. Из записок Н.В. Исакова : кавказския воспоминания (период войны с горцами 1846 и 1848 годов) / сообщил И.Н. Петков. Русская старина : ежемесячное историческое изданіе. 1917. Февраль. № 2. С. 162–188.

41. О наделеніи казенных крестьян землями на основаніи указа 1800 года (март 1805 г.). *ПСЗРИ.* Собр. 1-е. Том XXVIII (1805–1805). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 21694. С. 931–933.

42. Дебу И. Л. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, или Общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию, и о соседственных горских народах : 1816–1826. СПб. : Тип. Карла Крайя, 1829. 463 с.

43. К № 18739. 14 февраля 1845 г. Штат Кавказскаго казачьяго полка шестисотенного состава. Прил. IV. *ПСЗРИ.* Собр. 2-е (1825–1881). Т. XX (1845). Ч. 2. Отд. второе. 1845 (От № 19304–19568). Штаты и табеля. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1846. С. 92.

44. Шахов Д. Воронежская станица. *Статистико-этнографическое описание. Кубанский сборник*. Екатеринодар. Т. 1. 1883. С. 643–689.

45. Передельский Е. Станица Темижбекская и песни, поющіеся в ней. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Тифлис, 1883. Вып. 3. Отд. 2. С. 1–90.

46. Попов М. Слобода Трехизбянская. *Вестник императорскаго русскаго географическаго общества*. Часть 14. Отд. 2. СПб. : Тип. Эдурда Праца, 1855. С. 191–216.

47. О наименованіи Казачьяго войска Терскаго-Семейнаго, Кизлярскаго-Терскаго и Гребенскаго, Кавказскими Линейными Казачьими полками : Терским, Кизлярским и Гребенским. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : В 55 т. Том VII. 1832. СПб. : Тип. I Отд. собств. Е.И.В. Канцелярии, 1833. № 5698. С. 801.

48. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса : Астропринт, 2009. 251 с.

49. Высочайше утвержденное положеніе о Кавказском линейном казачьем войске (14 февраля 1845 г.). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : В 55 т. Том XIX. 1847. СПб. : Тип. I Отд. собств. е. и. в. Канцелярии, 1845. № 18739. С. 186–227.

50. Игнатович И. И. Борьба крестьян за освобождение. Л. ; М. : Петроград, 1924. 211 с.

51. О некторых изменениях в Положениях войск Черноморскаго и Кавказкого линейнаго, переимнованых в Кубанское и Терское казачьи войска (1860, 19 ноября). *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : В 55 т. Том XXXV. Часть 2. 1860. СПб. : Тип. I Отд. собств. е. и. в. Канцелярии, 1862. № 36327. С. 391–393.

52. Уткін О. Катеринославське козаче військо (1787–1796 рр.). *Військ.-іст. альманах*. 2011. № 2. С. 4–17.

53. Об определеніи полкового есаула Лободы в Кавказскій казачій полк (14 ноября 1804 г.). *Кубанский сборник Труды Кубанского областного статистического комитета.* Т. 3 / под ред. В. А. Щербины. Кубанский обл. стат. ком. Екатеринодар, 1894. С. 33.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 34(094)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/2

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА РЕГУЛЮВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: УКРАЇНА, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ, США ТА КИТАЙ

LEGAL AND REGULATORY SOURCES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE REGULATION: UKRAINE, THE EUROPEAN UNION, THE USA AND CHINA

Кармаза О.О., д.ю.н, професор,
професор
Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кушерець Д.В., д.ю.н, професор,
професор кафедри приватного, публічного права та предиктивного правосуддя
Університет штучного інтелекту та цифровізації

Стаття присвячена аналізу джерел регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі, Сполучених Штатах Америки, Китаї та України. Метою статті є науково-практичний аналіз нормативно-правових джерел регулювання штучного інтелекту в України, Європейському Союзі, США, Китаї, визначення місця штучного інтелекту в теорії правових суспільних відносин. Доведено, що правове регулювання відносин щодо штучного інтелекту повинно відбуватися з урахуванням балансу уніфікації міжнародних процедур, які спрямовані на захист прав, свобод та інтересів людини та громадянина, наявних та майбутніх видів штучного інтелекту, а також національних особливостей регулювання суспільних відносин в державі загалом. Встановлено, що штучний інтелект – це створена людиною комп'ютерна програма, яка за допомогою системного комплексу технологічних програм здатна штучно створити та імітувати більшість когнітивних здібностей людини. Доведено, що ознакою правових норм, зокрема є те, що вони спрямовані на регулювання поведінки людей (суспільних відносин), а не роботів – штучно створених осіб. Тож штучний інтелект може розглядатися як об'єкт правовідносин. В статті пропонується переглянути й удосконалити концепцію правовідносин у суспільстві, визначивши в них місце штучному інтелекту. Доведено, що в розумінні ст. 12 Закону України «Про правотворчу діяльність» в Україні не має первинного закону, спрямованого на регулювання відносин стосовно штучного інтелекту, проте прийнято ряд джерел регулювання (нормативно-правових актів), які переважно мають загальний характер та визначають концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні. Встановлено, що законодавство держав у сфері штучного інтелекту вказує на те, що держави визнають вплив штучного інтелекту на суспільні відносини, підтримують розвиток та впровадження його у суспільні відносини, закріплюючі певні правила (норми), які охороняються та забезпечуються державою. Законодавство у сфері штучного інтелекту закріплює: 1) «м'яке» регулювання відносин (норми мають рекомендаційний характер); 2) «жорстке» регулювання, яке обов'язкове до виконання всіма учасниками правовідносин; 3) «змішане» регулювання відносин, яке охоплює як норми обов'язкового характеру, так і норми рекомендаційного характеру.

Ключові слова: законодавство, джерело регулювання, штучний інтелект, правова норма, права та свободи людини, суб'єкт правовідносин, об'єкт правовідносин, правосуб'єктність штучного інтелекту.

The article is devoted to the analysis of the sources of regulation of artificial intelligence in the European Union, the United States of America, China and Ukraine. The purpose of the article is a scientific and practical analysis of the legal and regulatory sources of regulation of artificial intelligence in Ukraine, the European Union, the USA, China, determining the place of artificial intelligence in the theory of legal social relations. It is proved that the legal regulation of relations regarding artificial intelligence should take place taking into account the balance of unification of international procedures aimed at protecting the rights, freedoms and interests of man and citizen, existing and future types of artificial intelligence, as well as national features of the regulation of social relations in the state as a whole. It is established that artificial intelligence is a computer program created by man, which, with the help of a system complex of technological programs, is able to artificially create and imitate most of the cognitive abilities of a person. It is proved that a feature of legal norms, in particular, is that they are aimed at regulating the behavior of people (social relations), and not robots – artificially created individuals. Therefore, artificial intelligence can be considered as an object of legal relations. The article proposes to revise and improve the concept of legal relations in society, determining the place of artificial intelligence in them. It is proved that in the sense of Art. 12 of the Law of Ukraine «On Legislative Activity» in Ukraine there is no primary law aimed at regulating relations regarding artificial intelligence, however, a number of sources of regulation (normative and legal acts) have been adopted, which are mainly of a general nature and determine the concept of the development of artificial intelligence in Ukraine. It is established that the legislation of states in the field of artificial intelligence indicates that states recognize the influence of artificial intelligence on social relations, support its development and implementation in social relations, enshrining certain rules (norms) that are protected and provided by the state. Legislation in the field of artificial intelligence establishes: 1) «soft» regulation of relations (norms are of a recommendatory nature); 2) «hard» regulation, which is mandatory for all participants in legal relations; 3) «mixed» regulation of relations, which includes both mandatory and recommendatory norms.

Key words: legislation, source of regulation, artificial intelligence, legal norm, human rights and freedoms, subject of legal relations, object of legal relations, legal personality of artificial intelligence.

Вступ. На сьогодні в Україні та в світі мільйони людей застосовують штучний інтелект (artificial intelligence) у різних сферах суспільного життя: використовують чатботи, чат GPT, роботи пилососи, сенсорні телефони, технології розумного будинку тощо. Навіть в пресі з'явилася інформація, що в Китаї досліджується можливість виносити та народити дитину роботом із штучним інтелектом. Ця ідея була представлена на Всесвітній конференції роботів 2025 року в Пекіні Чжан Ціфенгом, засновником Kaiwa Technology. Крім того з серпня 2025 року в Україні в онлайн-сервісі державних послуг Дія запроваджена перша державна послуга, що використовує штучний інтелект (далі – ШІ) в Україні для перевірки документів: ШІ автоматично перевіряє документи та формує рекомендації для експерта – як щодо можливих зауважень, так і позитивні, якщо все підготовлено правильно [1]. Тобто, те, що колись вважалося нереальним, далеким, починає втілюватися в життя людини на підставі багатокомпонетної, системної роботи, яка ґрунтується, зокрема, на законодавчо визначених (нормативно-закріплених) правилах поведінки в суспільстві.

Загальновідомо, що ШІ впливає на економіку та життя людей. Разом з тим, ШІ несе й ризики, пов'язані з етикою, безпекою, приватністю та правами людини тощо. Слід

© Кармаза О.О., Кушерець Д.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

констатувати і те, що вчені до сьогодні не мають чіткої відповіді стосовно розкриття змісту поняття «штучний інтелект», меж його впливу, відповідальності, авторських прав, правосуб'єктності ШІ тощо. Немає чітких відповідей на ці питання й на рівні законодавчих актів іноземних держав та України. Разом з тим дослідники активно шукають шляхи ефективного регулювання ШІ на рівні законодавчих актів, не стримуючи при цьому інновацій. Україна не є виключенням.

В травні 2025 року Україна приєдналася до Рамкової конвенції Ради Європи про штучний інтелект та права людини, демократію та верховенство права (Вільнюс, 5.IX.2024), яка є одним із перших міжнародних юридичних договорів у галузі ШІ [2] та яка спрямована на забезпечення того, щоб діяльність ШІ відповідала правам людини, демократії та верховенству права, одночасно сприяючи технологічному прогресу в світі. У зв'язку з цим в юриспруденції України виникає ряд питань, що стосуються впливу ШІ на право загалом та права людини зокрема [3], а також прийняття законодавства стосовно ШІ, визначення правової природи ШІ тощо.

Аналіз наукових робіт. Тема ШІ є актуальним напрямом дослідження у багатьох країнах світу та в Україні. Це підтверджено, наприклад, Міжнародною науковою конференцією «Штучний інтелект: досягнення, виклики та ризики», яка проведена в Києві [4]. Ян Берназюк, суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, не безпідставно звертає увагу на те, що візія Верховного Суду полягає, зокрема, у застосування ШІ [5]. Водночас, на нашу думку, зважаючи на вимоги ст. 19 Конституції України, застосування ШІ в суді повинно відбуватися в порядку, в спосіб та в межах, визначених Конституцією України та законами України, як от Цивільним процесуальним кодексом України. Але ні Цивільний процесуальний кодекс України, ні законодавчі акти України не містять норм щодо застосування ШІ в правосудді. Не вирішене це питання в Україні, в рамках ст. 19 Конституції України, й для інших органів державної влади чи органів місцевого самоврядування. Відтак тема джерел регулювання ШІ є актуальним напрямом дослідження.

Метою статті є науково-практичний аналіз нормативно-правових джерел регулювання ШІ в України, Європейському Союзі, США, Китаї, визначення місця ШІ в теорії правових суспільних відносин.

Результати дослідження. Відносини, які виникають в суспільному житті загалом та відносини, які пов'язані із ШІ, потребують законодавчого (нормативно-правового) регулювання, якщо інше з слідує із змісту та суті цих відносин. Правове регулювання відносин ШІ повинно відбуватися з урахуванням балансу уніфікації міжнародних процедур, які спрямовані на захист прав, свобод та інтересів людини та громадянина, наявних та майбутніх видів (систем) ШІ, а також національних особливостей регулювання суспільних відносин в державі загалом.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» норма права – це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини, яке охороняється і забезпечується державою. Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою ст. 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію [6]. Тобто, найбільш важливі відносини в Україні регулюються нормами права. Відтак і відносини щодо ШІ, оскільки його застосування впливає на права, свободи та інтереси людини і громадянина, повинні регулюватися нормативно-правовим актом.

Разом з тим, перш ніж проаналізувати джерела регулювання відносин щодо ШІ, потрібно з'ясувати природу ШІ, його належність до суб'єкта правовідносин чи об'єкта суспільних правовідносин. Разом з тим це питання не нове для юриспруденції, але дискусійне. Тож складно заперечити Н. Стефанишин та Т. Схаб-Бучинський про те, що в залежності від того, як ми визначаємо ШІ у реальних правовідносинах залежить те, чи ШІ буде їх учасником та наділятиметься відповідними правами чи ШІ буде об'єктом, по відношенні до якого виникатимуть відповідні правовідносини, укладатимуться відповідні договори тощо, а останній наділятиметься ознаками об'єкта цивільних прав загалом [7].

Б. Щербина та В. Ткаченко доводять, що ШІ є об'єктом цивільних прав та зазначають, що сучасна правова регламентація ШІ визначає його як об'єкт права, оскільки прирівняти ШІ до живих істот неможливо, адже біологічно ШІ та роботи неживі та позбавлені чутливості на даному етапі розвитку, хоча й існують розробки щодо емоційного інтелекту. А тому щоб захистити людину від шкідливих наслідків, які можуть бути завдані ШІ, більшість пропонує розглядати ШІ як об'єкт цивільних прав [8]. Є.Мічурін вказує на те, що ШІ з точки зору права є сконструйований людиною пристрій або комп'ютерна програма щодо здобуття, обробки та застосування інформації й формування «вмінь», що подібні до дій, які свідомо виконує людина. Відтак до ШІ потрібно застосовувати теорію об'єкта. Крім того вчений критикує застосування до ШІ аналогії з юридичною особою [9]. На думку О. Зозуляк, розвиток цивільного законодавства за вектором сприйняття ШІ в якості суб'єкта цивільних правовідносин є невиправданим кроком. Норми щодо врегулювання відносин з використання ШІ як об'єкта цивільних відносин повинні сконцентровуватися в рамках права інтелектуальної власності, IT-права, норм, що врегульовують відносини з використання джерела підвищеної небезпеки та споживчого права [10]. Деякими вченими відстоюється думка про те, що ШІ має елементи як суб'єкта (робот Софія), так і об'єкта (програмне забезпечення), тобто мова йде про комплексність ШІ.

Узагальнивши ці та інші висновки щодо правової природи ШІ, зазначимо, що ШІ, на нашу думку, – це створена людиною комп'ютерна програма, яка за допомогою системного комплексу технологічних програм здатна штучно створити та імітувати більшість когнітивних здібностей людини (деякі людські емоції програмне забезпечення поки що не може імітувати). Ознакою правових норм, зокрема є те, що вони спрямовані на регулювання поведінки людей (суспільних відносин), а не роботів – штучно створених осіб. Тож ШІ, з позиції права України, може розглядатися як об'єкт правовідносин між людьми, які створюють та використовують, а також повинні нести відповідальність за комп'ютерні програми, які мають ШІ. Слід також зазначити, що нині однозначної відповіді серед дослідників немає і щодо авторських прав на речі, створені ШІ. Відтак, на нашу думку, у зв'язку із розвитком та суттєвим впливом ШІ на життя людини потрібно переглянути й удосконалити концепцію правовідносин у суспільстві, визначивши в них місце ШІ.

Як вже зазначалося, в розумінні ст. 12 Закону України «Про правотворчу діяльність» в Україні не має первинного закону, спрямованого на регулювання відносин з розроблення та використання програм із ШІ, які впливають на права, свободу та інтерес людини і громадянина в Україні. Проте в розумінні нормативно-правового акта, в Україні прийнято ряд джерел регулювання ШІ, які мають загальний характер та визначають концепцію розвитку ШІ в Україні.

Так, наприклад, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, відповідно до якої визначаються мета, принципи та завдання розвитку технологій ШІ в Україні як одного з пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень.

Це Розпорядження розкриває зміст поняття «штучний інтелект» як організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [11]. Тобто, в юриспруденції доцільно говорити про офіційне розкриття змісту ШІ та віднесення ШІ до категорії об'єкта правовідносин. Слід також відмітити і те, що законодавство, наприклад Європейського Союзу та США, розкриває зміст поняття «штучний інтелект», як об'єкт суспільних правовідносин в державі.

Цікавим для науки є також Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1351-р «Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках», в якому зазначено, що ШІ може створити додаткові $15,7 трлн. глобального валового внутрішнього продукту до 2030 року, за оцінками компанії PwC, відкриваючи можливості для оптимізації бізнес-процесів, автоматизації та збільшення ефективності виробництва. Очікується, що у наступних десятиліттях ШІ стане центральним елементом інноваційного розвитку, просуваючи інклюзивне зростання, сталий розвиток та благополуччя громадян відповідно до цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй. Україна має амбітні плани щодо зайняття ключових позицій на європейському ринку ШІ. Це може бути досягнуто завдяки впровадженню ШІ в стратегічних секторах, таких як освіта, економіка, публічне управління, кібербезпека, медицина та оборона. У жовтні 2019 р. Україна приєдналася до принципів Організації економічного співробітництва і розвитку з питань ШІ. Україна також є членом Комітету із штучного інтелекту при Раді Європи [12]. Тобто цей нормативно-правовий акт містить концептуальні, загальні положення про ШІ та перспективи ШІ для України.

Ще одним джерелом регулювання ШІ є Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2024 р. № 1238 «Про реалізацію експериментального проекту щодо організації проведення дослідження високотехнологічних засобів методом "Sandbox"», в якій зазначено, що метод "Sandbox" є сукупністю заходів, що дають змогу провести дослідження високотехнологічних засобів, що використовують штучний інтелект, блокчейн, для їх повноцінного використання у різних сферах, зокрема на предмет безпечності, відповідності законодавству, стандартам, а також патентної чистоти, дотримання прав інтелектуальної власності, встановлення ринкової затребуваності [13]. Тобто, ця Постанова вказує на розвиток ШІ в Україні.

Звертаємо також увагу на те, що відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137 «Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг» передбачено, що Портал Дія може використовувати технології ШІ. Також цікавою з наукової точки зору є Біла книга з регулювання ШІ в Україні, яка, будучи аналітичним матеріалом, містить положення про концептуальні підходи до запровадження ШІ в Україні [14]. Крім того Україна запустила Стратегію WINWIN, національний план трансформації країни в інноваційний хаб до 2030 року. Ключовим компонентом є Центр передового досвіду ШІ WINWIN, національна платформа для тестування та масштабування технологій ШІ, особливо в обороні, кібербезпеці, охороні здоров'я та державних послугах. Міністерство цифрової трансформації прагне вивести Україну до світових лідерів у розробці та інтеграції ШІ в державному секторі до 2030 року.

Як вже зазначалося, Україна підписала Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект та права людини, демократію та верховенство права (15 травня 2025 року), багатосторонній документ ШІ, який встановлює принципи, яких держави повинні дотримуватися при створенні та застосуванні ШІ.

Узагальнюючи українське законодавство в сфері регулювання відносин ШІ, слід зазначити, що джерелом регулювання суспільних відносин щодо ШІ, як об'єкта правовідносин, як правило, є нормативно-правовий акт, прийнятий Кабінетом Міністрів України. Первинного закону щодо регулювання відносин ШІ (в розумінні Закону України «Про правотворчу діяльність») в Україні ще немає. Разом з тим, Україна, приєднавшись до міжнародних актів у сфері ШІ, взяла на себе зобов'язання закріпити в українському законодавстві основні міжнародні принципи розвитку ШІ на рівні законодавчих актів.

Загальновідомо, що лідерами закріплення концептуальних стратегій розвитку ШІ у світі є США, Європейський Союз, Великобританія, Австралія, Німеччина, Португалія, Туреччина, Франція, Індія, Колумбія тощо.

Так, наприклад, норми Закону про національну ініціативу щодо штучного інтелекту 2020 року (National Artificial Intelligence Initiative Act of 2020) спрямовано на створення Національної ініціативи зі штучного інтелекту та визначення пов'язаних з нею види діяльності, з метою забезпечення США подальшого лідерства у дослідженнях та розробках у сфері ШІ. ШІ – це інструмент, який має потенціал змінити та, можливо, трансформувати кожен сектор економіки та суспільства США. ШІ означає машинну систему, яка може для заданого набору визначених людиною цілей робити прогнози, рекомендації або приймати рішення, що впливають на реальне або віртуальне середовище. Системи ШІ використовують машинні та людські дані для того, щоб: (A) сприймати реальне та віртуальне середовище; (B) абстрагувати такі сприйняття в моделі за допомогою аналізу автоматизованим способом; та (C) використовувати модельний висновок для формулювання варіантів інформації або дій [15]. Тож, як вбачається ШІ розглядається як об'єкт правовідносин («інструмент», «машинна система»).

Закон про штучний інтелект в державному управлінні 2020 року (AI in Government Act of 2020) спрямований на інтеграцію ШІ в роботу федерального уряду. Цей закон розкриває по іншому зміст поняття «штучний інтелект». Згідно з ним, це «будь-який метод, реалізований на комп'ютері, включаючи будь-який метод, заснований на машинному навчанні, науці про дані або статистиці, що дозволяє комп'ютеру виконувати завдання або поведінку, які вимагали б інтелекту, якби їх виконувала людина» [16].

Тобто законодавство США в частині регулюванні ШІ демонструє відсутність єдиної, канонічної термінології навіть на найвищому законодавчому рівні. Один закон орієнтується на «вплив і наслідки», а інший – на «імітацію людського інтелекту». Ця розбіжність створює правову невизначеність і відрізняє американське законодавство від європейського. Крім того, до джерел регулювання ШІ в США відносяться й інші акти, що приймаються як федеральні закони, укази Президента, норми на рівні окремих штатів та міст.

Так, наприклад, Указ Президента США 14110 від 30 жовтня 2023 року «Про безпечну, захищену та надійну розробку та використання штучного інтелекту» (Executive Order 14110 on Safe, Secure, and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence) є одним із найважливіших адміністративних актів щодо ШІ. Він офіційно розкриває зміст визначення ШІ, яке міститься в Законі про Національну ініціативу в галузі штучного інтелекту (§ 9401(3)), та надає перевагу саме цьому трактуванню [17]. Цікавими для науки також є укази Президента США 14179 від 23 січня 2025 року «Про усунення бар'єрів для

американського лідерства у сфері штучного інтелекту» (Removing Barriers to American Leadership in Artificial Intelligence) [18], від 23 квітня 2025 «Про просування освіти зі штучного інтелекту для американської молоді» (Executive Order Issued Calling for Advancement of Artificial Intelligence Education for American Youth) [19] тощо. Акт про штучний інтелект штату Колорадо (Colorado Artificial Intelligence Act або CAIA), який прийнято 2024 року та набуде чинності 2026 року, є, можливо, одним з системних законів про ШІ на рівні штатів [20]. За змістом цей Акт дещо схожий на модель регулювання ШІ в Європейському Союзі. Закон Каліфорнії про прозорість штучного інтелекту SB-942 (SB-942 California AI Transparency Act), який набуде чинності 2026 року, вимагає від постачальників ШІ, які працюють у Каліфорнії, розкривати час, коли контент був згенерований або змінений ШІ, та надавати інформацію для виявлення такого контенту, а також запроваджує водяні знаки для ШІ [21]. Інший Закон Каліфорнії про використання подібності: цифровий дублікат AB-1836 (AB-1836 Use of likeness: digital replica) [22] встановлює відповідальність за несанкціоноване використання цифрових дублікатів померлих в аудіовізуальних роботах тощо.

Відмітимо також і те, що Національний інститут стандартів і технологій (NIST) розробив Концепцію управління ризиками ШІ (AI Risk Management Framework, AI RMF), яка є посібником, призначеним для управління ризиками, пов'язаними з ШІ. Цей документ не є обов'язковим, але встановлює принципи (підзвітність, прозорість, справедливість, безпека та надійність) для використання ШІ, які мають юридичну сили. Наприклад, законодавчі акти на рівні штатів, наприклад Акт про ШІ штату Колорадо, посилається на них як на стандарт «розумної обережності» (reasonable care). Тож запроваджується «м'яке право» щодо регулювання та встановлення стандартів й принципів ШІ.

Слід також зазначити і те, що аналіз американського законодавства у сфері ШІ демонструє, що воно є іншим, ніж європейське, не має уніфікованого нормативного акту і характеризується: 1) правовою неоднозначністю у ключових визначеннях ШІ: навіть на федеральному рівні відсутня єдина термінологія, що створює правову невизначеність; 2) децентралізованою моделлю: регулювання є змішане та складається з федеральних ініціатив, адміністративного «м'якого права» та різного законодавства штатів, кожен з яких експериментує зі своїм підходом; 3) зростанням ролі «розумної обережності»: закони все частіше встановлюють обов'язок для юридичних осіб, компаній демонструвати належне управління ризиками.

Разом з тим інший підхід до регулювання ШІ прослідковується в законодавстві Європейського Союзу (далі – ЄС). Відтак на відміну від американського законодавства, законодавство ЄС у сфері ШІ уніфіковано, зокрема, на рівні Закону про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який розроблено з метою запровадження спільної нормативно-правової бази для ШІ та ухвалено у березні 2024 року [23]. Закон ЄС про ШІ, який набрав чинності 1 серпня 2024 року (з поступовим впровадженням положень до 1 серпня 2026 року), застосовує «ризик-орієнтований підхід», який охоплює: 1) заборонені системи: ті, що становлять неприйнятний ризик для прав людини (наприклад, дистанційна біометрична ідентифікація в реальному часі з винятками); 2) системи високого ризику: підлягають спеціальним правовим вимогам, включаючи оцінку відповідності, належну документацію та реєстрацію в публічному реєстрі ЄС. Ці системи вимагають людського нагляду; 3) системи загального призначення: переважно не регулюються, але вимагають прозорості (інформування користувачів про взаємодію з ШІ). Звертаємо увагу на те, що в наступній науковій статті нами буде здійснено аналіз норм Закону ЄС про ШІ.

Підхід Китаю до регулювання ШІ характеризується централізованою стратегією, яка має на меті контролювати потенційні суспільні ризики, особливо ті, що стосуються громадської думки та соціальної стабільності, одночасно сприяючи швидким технологічним інноваціям для досягнення глобального лідерства. Китай прийняв План розвитку ШІ нового покоління ще у 2017 році, встановивши амбітні цілі зробити ШІ основним рушієм економічної трансформації до 2025 року та перетворити країну на глобальний центр інновацій у галузі ШІ до 2030 року. Найбільш важливими з них є «Положення про управління рекомендаціями щодо алгоритмів для інформаційних інтернет-сервісів», «Положення про управління глибокою інтеграцією інформаційних інтернет-сервісів» та «Тимчасові заходи щодо управління генеративними послугами штучного інтелекту» [24].

Разом з тим Китай не має єдиного уніфікованого закону про ШІ як ЄС. В Китаї діє система галузевих нормативних актів та технічних стандартів у сфері ШІ. Так, наприклад, 9 вересня 2024 року Національний технічний комітет Китаю з кібербезпеки опублікував Рамкову програму управління безпекою ШІ, яка розроблена для реалізації Глобальної ініціативи з управління ШІ. У Рамковій програмі визнається, що ШІ – це «нова сфера розвитку людства», яка «відкриває світові значні можливості, водночас створюючи різні ризики та проблеми». Рамкова програма, спрямована на вирішення питань безпеки, етики та соціальних наслідків застосування ШІ, розроблена на основі «підходу, орієнтованого на людину», та «принципу розвитку ШІ на благо». Крім того, на відміну від Закону ЄС про ШІ, який ділить системи ШІ на чотири різні рівні ризику (неприйнятний, високий, обмежений та мінімальний) та встановлює нормативні вимоги для кожного рівня, Рамкова програма класифікує лише ризики безпеки ШІ (тобто визначає області, в яких системи ШІ можуть спровокувати ризики, а не рівень) [25].

Китай є лідером у впровадженні правил, які регулюють генеративний ШІ, технології діпфейків та алгоритми. 14 березня 2025 року Адміністрація кіберпростору Китаю («CAC») опублікувала Заходи щодо маркування контенту, створеного ШІ, та обов'язковий національний стандарт GB 45438-2025 «Технології кібербезпеки. Метод маркування контенту, створеного штучним інтелектом» («Правила маркування»). Ці правила набувають чинності з 1 вересня 2025 року. Правила маркування передбачають явні та неявні зобов'язання щодо маркування на «постачальників інтернет-інформаційних послуг» та «постачальників послуг онлайн-поширення контенту», що створюють контент, який генерується ШІ. Правила реалізують вимоги до маркування, викладені в нормативних актах, що діють у Китаї, в галузі алгоритмічних рекомендацій, глибокого синтезу та генеративного ШІ (GenAI). Відтак Правила вводять два основні типи етикеток: 1) явні позначки: візуальні індикатори (наприклад, текст, аудіо або графіка), які чітко інформують користувачів про те, що контент згенерований ШІ. Постачальники послуг зобов'язані додавати ці позначки до контенту, згенерованого ШІ, який може ввести в оману або заплутати громадськість. Наприклад, у випадку сервісів генерації тексту (наприклад, чат-ботів) видима мітка (наприклад, текстова підказка) має бути розміщена у відповідному місці згенерованого тексту (наприклад, на початку, середині або наприкінці). Якщо контент, згенерований ШІ, можна зберегти як файл, явна мітка повинна бути включена у файл; 2) неявні позначки: метадані, вбудовані в контент, створений ШІ, що містять важливі відомості, такі як ім'я постачальника послуг та ідентифікатор контенту. Правила маркування також зобов'язують постачальників послуг онлайн-поширення контенту (наприклад, платформи соціальних мереж) впроваджувати механізми виявлення та посилення маркування контенту, створюваного за допомогою ШІ, забезпечуючи

простежуваність. Цей механізм повинен дозволяти класифікувати контент, створюваний за допомогою ШІ, за трьома групами: підтверджений, можливий або передбачуваний контент, створюваний за допомогою ШІ. Для кожної з цих трьох груп контенту, створюваного ШІ, платформи також повинні вбудовувати метадані, що вказують характер контенту (тобто підтверджений, можливий або передбачуваний контент, що створюється ШІ), назва платформи або ідентифікатор контенту [26].

Загалом Китай активно бере участь у формуванні міжнародних правил ШІ. Він підтримує роль Організації Об'єднаних Націй у дослідженні та запровадженні глобального управління ШІ.

Висновок. Хоча США, Україна, ЄС та Китай йдуть різними шляхами регулювання ШІ, вони стикаються зі спільними викликами, притаманними управлінню цією трансформаційною технологією. Всі ці держави визнають важливість прозорості, підзвітності та надійного управління ризиками для систем ШІ.

Аналіз законодавства у сфері ШІ України, США, ЄС та Китаю вказує на розбіжності у філософії та підходах, що відображають національні пріоритети та геополітичні реалії. США прагнуть стимулювати інновації, покладаючись на укази Президента та існуючі правові рамки, що призводить до фрагментованого регуляторного середовища, ускладненого законодавчими протиріччями між федеральним урядом та штатами. Україна, навпаки, рішуче прямує до гармонізації з Законом ЄС про ШІ, використовуючи ризик-орієнтовану модель та «висхідний» підхід, який дозволяє поступове впровадження та нарощування потенціалу, одночасно захищаючи права людини та розвиваючи національні можливості ШІ, зокрема у військовому контексті. Китай застосовує централізований та загальний регуляторний режим, що надає пріоритет державному контролю та соціальній стабільності, особливо через суворі правила маркування контенту та управління алгоритмами, що впливають на громадську думку.

Законодавство держав у сфері ШІ вказує на те, що держави визнають вплив ШІ на суспільні відносини, підтримують розвиток та впровадження ШІ у суспільні відносини, закріплюючі певні правила (норми), які охороняються та забезпечуються державою. Як правило, законодавство у сфері ШІ, містить: 1) «м'яке» регулювання відносин ШІ, а саме, рекомендаційні норми, які не мають обов'язкового характеру; 2) «жорстке» регулювання, яке обов'язкове до виконання всіма учасниками правовідносин із застосування ШІ; 3) «змішане» регулювання відносин ШІ, яке охоплює як норми обов'язкового характеру, так і норми рекомендаційного характеру.

У майбутньому можна очікувати, що конкуренція за глобальне лідерство у галузі ШІ посилиться. Україна, інтегруючись до ЄС, стане ключовим гравцем у розширенні європейських стандартів ШІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нова ШІ-послуга у Дії: оформлюйте ветеринарну ліцензію в кілька кліків. 19/08/2025. URL: https://diia.gov.ua/news/nova-shi-posluha-u-dii-oformliuite-veterynarnu-litsenziiu-v-kilka-klikiv (дата звернення: 24.08.2025).
2. Безпечний ШІ для мільйонів українців: Україна підписала Рамкову конвенцію про штучний інтелект та права людини. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України : веб-сайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/bezpechnyi-shi-dlia-milioniv-ukraintsiv-ukraina-pidpysala-ramkovu-konventsiiu-pro-shtuchnyi-intelekt-ta-prava-liudyny (дата звернення: 24.08.2025).
3. Кармаза О.О., Кушерець Д.В. Вплив штучного інтелекту на цивільно-правові відносини: до питання про смарт-договори в цивільному праві України. *Право і суспільство*. 2025. № 3. Т. 1. С. 90–95.
4. Системи та засоби штучного інтелекту: тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Штучний інтелект: досягнення, виклики та ризики». Київ: ІПШІ «Наука і освіта», 15-16.03.2024. 550 с.
5. Берназюк Я. Штучний інтелект (artificial intelligence) сьогоднішній погляд на перспективи майбутнього. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/artificial_intelligence_bernaziuk%20(1).pdf (дата звернення: 24.08.2025).
6. Про правотворчу діяльність. Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 24.08.2025).
7. Стефанишин Н.М., Схаб-Бучинська Т.Я. Штучний інтелект в системі об'єктів цивільних прав. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 3. С. 126–131. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/284590/278720 (дата звернення: 24.08.2025).
8. Щербина Б. С., Ткаченко В. В. Штучний інтелект як суб'єкт цивільних прав. *Юридичний вісник*. 2021. № 1 (58). С. 142–148.
9. Мічурін Є.О. Правова природа штучного інтелекту. Forum Prava, 2020. № 64(5). С. 67–75. URL: https://forumprava.pp.ua/files/067-075-2020-5-FP-Michurin_9.pdf (дата звернення: 24.08.2025).
10. Зозуляк О. І. Штучний інтелект як об'єкт цивільно-правового регулювання. Доктрина приватного права: традиції та сучасність: матеріали XX наук.-практ. конф., (Харків, 4 лют. 2022 р.). Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Нац. акад. прав. Наук України; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків: Право, 2022. С. 95–103.
11. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 24.08.2025).
12. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 24.08.2025).
13. Про реалізацію експериментального проекту щодо організації проведення дослідження високотехнологічних засобів методом "Sandbox". Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2024 р. № 1238. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1238-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 24.08.2025).
14. Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Версія для консультацій. Червень 2024. URL: https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf (дата звернення: 24.08.2025).
15. National Artificial Intelligence Initiative Act of 2020. URL: https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/6216 (дата звернення: 24.08.2025).
16. AI in Government Act of 2020. URL: https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/2575 (дата звернення: 24.08.2025).
17. Safe, Secure, and Trustworthy Development and Use of Artificial Intelligence. Executive Order 14110 of October 30, 2023. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-2023-11-01/pdf/2023-24283.pdf (дата звернення: 24.08.2025).
18. Removing Barriers to American Leadership in Artificial Intelligence. Executive Order 14179 of January 23, 2025. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/FR-2025-01-31/pdf/2025-02172.pdf (дата звернення: 24.08.2025).
19. Executive Order Issued Calling for Advancement of Artificial Intelligence Education for American Youth. URL:https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/04/advancing-artificial-intelligence-education-for-american-youth/ (дата звернення: 24.08.2025).
20. Colorado Artificial Intelligence Act. URL: https://leg.colorado.gov/sites/default/files/2024a_205_signed.pdf (дата звернення: 24.08.2025).
21. SB-942 California AI Transparency Act. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billNavClient.xhtml?bill_id=202320240SB942 (дата звернення: 24.08.2025).

22. AB-1836 Use of likeness: digital replica. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billTextClient.xhtml?bill_id=202320240AB1836 (дата звернення: 24.08.2025).
23. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) № 300/2008, (EU) № 167/2013, (EU) № 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (дата звернення: 24.08.2025).
24. Preparing for compliance: Key differences between EU, Chinese AI regulations. 5 Feb. 2025. URL: https://iapp.org/news/a/preparing-for-compliance-key-differences-between-eu-chinese-ai-regulations (дата звернення: 24.08.2025).
25. China releases AI safety governance framework. 12 September 2024. URL: https://www.dlapiper.com/en/insights/publications/2024/09/china-releases-ai-safety-governance-framework (дата звернення: 24.08.2025).
26. China Releases New Labeling Requirements for AI-Generated Content. By Yan Luo & Xuezi Dan on March 18, 2025. URL: https://www.insideprivacy.com/international/china/china-releases-new-labeling-requirements-for-ai-generated-content/ (дата звернення: 24.08.2025).
27. Karmaza O., Koucherets D. Artificial intelligence in the civil process: prospects for use. The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations: Collective monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2021. P. 233–262

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 2
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.5, 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/3

ЦИФРОВА УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У НОРМОТВОРЧОСТІ В УМОВАХ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

DIGITAL PARTICIPATION OF CIVIL SOCIETY IN RULEMAKING IN THE CONTEXT OF UKRAINE'S EURO-ATLANTIC DEVELOPMENT

Блащук О.О., аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Інститут права імені Іоаннікія Малиновського Національного університету «Острозька академія»

У статті досліджується цифрова участь громадянського суспільства у нормотворчості в умовах євроатлантичного розвитку України. Вказано на розрив між заявленою участю та реальним впливом на зміст актів, обмежену придатність консультаційних матеріалів для автоматичної обробки і недостатню відстежуваність шляху від пропозицій до змін у проєктах. Також відзначено слабку інтеграцію результатів участі з аналітичними інструментами оцінювання. Метою є узагальнити правила і технічні умови для проведення електронних консультацій та показати, як їх правильне застосування робить нормотворення більш обґрунтованим, прозорим і стабільним у процесі наближення з євроатлантичними стандартами.

Досліджено цифрову участь як організовану взаємодію заінтересованих сторін з органами влади на всіх етапах формування та реалізації політики. Застосовано доктринальний правовий аналіз національних норм, порівняльний аналіз з підходами ЄС до кращого регулювання, а також змістовний огляд вимог до ідентифікації, доступності та кіберстійкості. Показано, що успішність консультацій залежить від того, чи публікуються матеріали у форматі, зручному для автоматичної обробки, чи можна прозоро відстежити хід розгляду пропозицій, побачити всі зміни, отримати обґрунтовані відповіді та зрозуміти, на які саме аргументи спиралась кожна правка. Обґрунтовано необхідність автентифікації належного рівня довіри, дотримання вимог доступності та зв'язування результатів консультацій з аналізом регуляторного впливу і післяреалізаційним оцінюванням.

Отримані результати дозволяють визначити узгоджений перелік функцій і даних, які має забезпечувати державна платформа для проведення консультацій. Практична цінність полягає у можливості використати ці вимоги як технічне завдання для розбудови платформи, як методичну основу для органів влади та як контрольний інструмент для громадських організацій. Імплементація запропонованого підходу підвищує прозорість, відтворюваність і судову захищеність процедур та інтегрує результати участі у повний цикл політики.

Ключові слова: цифрова участь, публічні консультації, громадянське суспільство, нормотворчість, аналіз регуляторного впливу, післяреалізаційне оцінювання, ідентифікація користувачів, доступність, кіберстійкість, відкриті дані, нормативне регулювання, Європейський Союз, імплементація, євроатлантичні стандарти.

The article examines the digital participation of civil society in rulemaking within the context of Ukraine's Euro-Atlantic development. It identifies a gap between formally declared participation and the actual capacity to influence the content of normative acts, the limited suitability of consultation materials for automated processing, and insufficient traceability from stakeholder proposals to amendments in draft instruments. It also notes weak integration between participation outputs and the analytical toolkits used for appraisal and evaluation. The purpose is to consolidate the legal rules and operational technical conditions for conducting electronic consultations and to show how their correct and consistent application makes rulemaking more evidence-informed, transparent, and stable in the broader process of approximation to Euro-Atlantic standards.

Digital participation is conceptualized as an institutionally organized interaction between interested stakeholders and public authorities that spans all stages of policy formulation, adoption, implementation, and review. Methodologically, the research combines doctrinal legal analysis of domestic norms with a comparative assessment against the European Union's approaches to better regulation, as well as a substantive review of requirements on identification, accessibility, and cyber resilience. The analysis shows that the success of consultations depends on whether materials are published in formats suitable for automated processing, whether the progress of considering proposals can be transparently traced, whether all changes are visible, whether reasoned responses are provided, and whether it is clear which arguments underpinned each amendment. The paper substantiates the need for authentication at an appropriate level of assurance, compliance with accessibility requirements, and linkage of consultation results to regulatory impact assessment and ex post evaluation.

The findings make it possible to specify a coherent set of functions and data that a state platform for consultations should provide. The practical value lies in using these requirements as technical specifications for platform development, as a methodological basis for public authorities, and as a control instrument for civil society organizations. Implementing the proposed approach increases the transparency, reproducibility, and judicial defensibility of procedures and integrates participation outcomes into the full policy cycle.

Key words: digital participation, public consultations, civil society, rulemaking, regulatory impact assessment, ex post evaluation, user identification, accessibility, cyber resilience, open data, legal regulation, European Union, implementation, Euro-Atlantic standards.

Постановка проблеми. В Україні зберігається розрив між декларованою цифровою участю громадянського суспільства у нормотворчості і її реальним впливом на зміст актів у контексті євроатлантичного розвитку. Немає уніфікованих стандартів машинозчитуваних даних консультацій і прозорої відстежуваності пропозицій до редакційних правок, зворотні звіти часто формальні. Оцінювання ефектів участі до підготовки тексту під час консультацій і після ухвалення не є системним, що послаблює підзвітність і якість рішень. Додатково бракує узгодження з вимогами електронної ідентифікації, захисту даних і кіберстійкості, що гальмує наближення до євроатлантичних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові дослідження щодо євроатлантичного розвитку України окреслюють подвійний вимір: стратегічне зближення з інституціями НАТО (Організація Північноатлантичного договору, North Atlantic Treaty Organization)/ЄС (Європейський Союз, European Union) та консолідацію

© Блащук О.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

суспільної підтримки цього курсу. У такому підході дослідження зосереджуються не на окремих подіях, а на тлумаченні тривалих змін, їхніх причин і впливу на державну політику.

Андрій Бузаров у статті «Україна та євроатлантична спільнота: від партнерства й інтеграції до співпраці та союзу» (2024) [1] показує еволюцію взаємин від початкового партнерства до глибшої інтеграції та потенційного союзництва, наголошуючи на ключовій ролі НАТО та ЄС і на стратегічному значенні України для безпеки Європи; аналітичний акцент зроблено на взаємній корисності зближення та необхідності інституційних реформ і стійкості як умов довготривалого партнерства. Така інтерпретація задає макрорівневий контекст, у межах якого питання прозорої цифрової участі розглядаються як елемент легітимізації рішень і підзвітності влади.

Людмила Малес і Йоанна Конєчна-Саламатін у статті «Поворот на Захід: динаміка самопозиціонування українців у Європі» (2025) [2] демонструють зміщення суспільних орієнтацій у бік європейської інтеграції після 2022 року, узгоджуючи дані опитувань із аналізом політичного дискурсу; авторки фіксують зменшення амбівалентності та формування стійкої «західної» ідентичності, що посилює політичний мандат на євроатлантичні перетворення. Для досліджуваної теми це означає наявність соціальної бази для впровадження процедур прозорого нормотворення, включно з відкритими даними публічних консультацій та відстежуваністю редакційних змін.

Узагальнюючи, ці праці формують актуальний контекст, у якому стратегічне євроатлантичне зближення і підтверджена суспільна підтримка підвищують вимоги до доказовості, підзвітності та цифрової відкритості політики. У майбутньому дослідження варто зосередити на тому, як забезпечити прозору цифрову участь, зокрема на стандартах зчитування даних комп'ютером, можливості повністю відстежити шлях пропозицій і змін, а також на включенні результатів консультацій у процес ухвалення рішень.

Метою статті є систематизувати правові та технічні вимоги до цифрової участі у нормотворчості України в євроатлантичному контексті, обґрунтувати механізми процесуальної ваги та судового контролю, визначити вимоги до платформи консультацій і даних.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-правові засади цифрової участі у нормотворчості визначають її як інституційно організовану, технологічно опосередковану взаємодію заінтересованих сторін із суб'єктами владних повноважень. Вона охоплює всі етапи нормотворення від постановки проблеми й підготовки проєкту акта до консультацій, ухвалення та післяреалізаційного оцінювання. В Україні така участь закріплена Законом України «Про публічні консультації» № 3841-IX від 20.06.2024 [3], який встановлює форми подання позицій, електронні консультації, адресні консультації та публічне обговорення (стаття 9) і робить електронні консультації обов'язковими для всіх проєктів актів, що підпадають під сферу дії закону (стаття 10). Процесуальна інфраструктура закріплена через онлайн-платформу, яка має забезпечувати зручний для комп'ютерів формат консультаційних матеріалів, подання пропозицій в електронній формі, їх публічне відображення, а також інформування учасників про хід розгляду кожної пропозиції (стаття 14). Закон набирає чинності через 12 місяців після припинення чи скасування воєнного стану; до запуску державної онлайн платформи електронні консультації можуть проводитися на офіційних вебсайтах відповідних суб'єктів та у соціальних мережах.

Межі інституційної залученості уточнюються забороною індивідуальних відповідей у межах цієї процедури, оскільки до неї не застосовується Закон України «Про звернення громадян» № 393/96-ВР від 02.10.1996 [4] (стаття 15), і наявністю вузьких винятків для термінових актів за умов негайного публічного обґрунтування (стаття 16). Процесуальна вага цифрової участі випливає з обов'язку мотивовано реагувати на кожну пропозицію і публічно показувати зв'язок між позиціями учасників та редакційними правками. Суб'єкт консультацій зобов'язаний узагальнювати подані пропозиції та надавати мотивоване пояснення їх врахування або відхилення у звіті, що оприлюднюється разом із доопрацьованим проєктом акта не пізніше ніж через 30 робочих днів після завершення консультацій (стаття 19). Порушення порядку або непроведення консультацій тягне відкладення розгляду проєкту, а прийняття акта всупереч вимогам створює ризик його скасування або визнання нечинним у суді (стаття 18).

Загальнорамкове регулювання процесів нормотворення встановлює Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX [5]. Закон визначає предмет і стадії правотворчості від планування й підготовки проєктів до набрання чинності актами, їх обліку та правового моніторингу, що забезпечує інституційну прив'язку цифрових консультацій до повного циклу політики. У нормативному тексті визначено, що участь громадянського суспільства у правотворчій діяльності є одним із цільових орієнтирів закону. Це завдання зафіксовано як складову змісту правотворчості. Одночасно деталізовано коло учасників з включенням заінтересованих осіб і встановлено, що їхня участь здійснюється відповідно до законів про публічні консультації та про лобізм Це поєднує консультаційну інфраструктуру з процедурою підготовки актів.

Прозорість у правотворчості забезпечується тим, що громадяни мають право отримувати інформацію про цей процес. Засідання представницьких органів мають бути відкритими, а за порушення права на доступ до публічної інформації передбачена юридична відповідальність. Сукупно ці положення поєднують консультаційну практику із вимогами до якості нормотворення та післяреалізаційного оцінювання через механізми правового моніторингу, що відповідає підходам до доказовості й підзвітності.

Євроатлантичні стандарти деталізують ці вимоги у рамці «Better Regulation» Європейської Комісії [6], 12-тижнева публічна консультація є типовою для ініціатив із впливом, протягом 8 тижнів після її завершення публікується фактологічний підсумковий звіт, а на стадії ухвалення готується звіт про зміст, що пояснює, як саме враховано позиції заінтересованих сторін.

Надійність електронних подань і транскордонну відтворюваність процедур підсилює оновлений регламент eIDAS 2.0 (оновлена версія Regulation (EU) No 910/2014 про електронну ідентифікацію, автентифікацію та довірчі послуги в ЄС. Вона розширює та модернізує попередній регламент eIDAS (Electronic IDentification, Authentication and trust Services) [7], а порівняльні дані Організації економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) «Короткий огляд уряду 2025 року» [8] демонструють позитивний зв'язок між формалізованою відповіддю по суті і якістю регулювання. Сукупно це переводить цифрову участь від декларативної відкритості до підзвітної, стандартизованої та оскаржуваної процедури.

Нормативно правові основи врегулювання цифрової участі включають дві взаємопов'язані площини. Перша стосується електронних петицій як врегульованого механізму формування порядку денного і ініціювання нормотворчих процесів.

Електронна петиція визначена як особлива форма колективного звернення до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів та органів місцевого самоврядування. Для центральних органів застосовується поріг не менш як 25000 підписів у межах 3 місяців, після чого орган зобов'язаний невідкладно розпочати розгляд, оприлюднити результат і надіслати автору обґрунтовану відповідь.

Юридична сила петиції полягає у запуску розгляду і можливості ініціювання підготовки рішення або законопроєкту за компетенцією адресата, але петиція не породжує обов'язку ухвалити нормативний акт. Для місцевого рівня чисельні пороги і строки визначаються статутами громад, а петиції, що не зібрали необхідної кількості підписів, розглядаються згідно Закону України «Про звернення громадян» [4].

Друга складова нормативного регулювання стосується гарантій доступу до публічної інформації і відкритих даних для потреб нормотворчості. Чинна редакція Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI [9] визначає публічну інформацію у формі відкритих даних як інформацію у форматі, що дає змогу її автоматизовано обробляти та вільно повторно використовувати, а Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних» від 21.10.2015 № 835 [10] встановлює обов'язок розпорядників оприлюднювати набори даних на своїх офіційних веб-сайтах і завантажувати їх на Єдиний державний вебпортал відкритих даних (data.gov.ua), у тому числі в машинозчитувальному форматі.

Інтеграція результатів участі в повний цикл нормотворчості потребує методичного зв'язування консультацій з аналізом регуляторного впливу та подальшим післяреалізаційним оцінюванням. Нормативну основу для аналізу регуляторного впливу в Україні встановлюють Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 № 1160-IV та Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження методик проведення аналізу впливу та відстеження результативності регуляторного акта» від 11.03.2004 № 308 [11-12], що визначає методики аналізу впливу і відстеження результативності. Порівняльні показники OECD за 2025 рік [8] демонструють поширення практик публікації результатів консультацій і прив'язки коментарів учасників до документів оцінки регуляторного впливу, що підвищує легітимність і якість звітності. Для України це означає необхідність пов'язувати зміст звітів про консультації з аналітичними розділами аналізу регуляторного впливу, забезпечувати оприлюднення машинозчитуваного журналу змін і підтримувати відстужувальність між окремими пропозиціями та редакційними правками проєкту.

Виклики стандартизації та ідентифікації в цифровій участі передусім стосуються надійного підтвердження особи учасника та узгодження технічних і правових стандартів із європейською рамкою. Національну основу становить Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 05.10.2017 № 2155-VIII [13], який визначає рівні довіри до засобів, схем електронної ідентифікації і містить спеціальні положення щодо «гаманців з цифровою ідентифікацією».

На рівні ЄС застосовується Регламент ЄС 2024/1183 Європейського Парламенту та Ради від 11.04.2024 «про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 910/2014 щодо встановлення Європейської цифрової ідентичності» [14], який запроваджує Європейський гаманець цифрової ідентичності, встановлює вимоги до безпечності за принципом «безпека за задумом» (security-by-design), кіберстійкості та інтероперабельності.

В Україні суміжна інфраструктура підтримується через Положення про Систему BankID НБУ (Національний банк України) (затверджене постановою Правління НБУ від 17.03.2020 № 32) [15] та його оновлення: постановою НБУ від 01.09.2023 № 105 [16] і постановою НБУ від 28.05.2024 № 63 [17], що розширюють коло користувачів і можливостей системи для надання публічних послуг.

Для «дійсності» (перевірюваності та легітимності) результатів цифрової участі критично важливі методично сталі критерії. Унікальність голосу досягається прив'язкою подання до верифікованого засобу електронної ідентифікації належного рівня довіри. Репрезентативність вимагає публічної звітності про аудиторію консультацій і застосування відкритих методик оброблення відповідей; інструментарій «Better Regulation Toolbox» [6] прямо рекомендує виявляти «кампанії» у відповідях та використовувати програмні засоби якісного аналізу даних.

Якщо зміни до проєктів актів відображені у форматі, зручному для комп'ютерної обробки, а всі рішення щодо врахування пропозицій зафіксовані відкрито, це дозволяє відстежити зв'язок між аргументами учасників і внесеними правками. Це також дає змогу перевірити якість рішень і оцінити їхній вплив після впровадження. Порівняльні дані OECD [8] фіксують посилення практик оприлюднення результатів консультацій та їх інтеграції в аналіз регуляторного впливу у країнах-учасниках.

Для України це означає потребу методично пов'язувати звіти про консультації зі змістом розділів аналізу регуляторного впливу, публікувати машинозчитуваний журнал змін і підтримувати повну відстежувальність між пропозиціями та редакційними правками.

Бокйонг Шин та інші у статті "Систематичний аналіз цифрових інструментів для участі громадян" (2024) [18] показують на основі аналізу 116 цифрових інструментів, що екосистема рішень зосереджена на трьох кластерах ідентифікація проблем та рішень, колективне ухвалення рішень і кофінансування. Водночас фіксується помітний дефіцит підзвітності зі слабкими зворотними зв'язками щодо того, як громадські пропозиції впливають на рішення, їх реалізацію та оцінювання. У розвиток цієї тези Адріана Бунеа та інші у статті "Картування політичного простору публічних консультацій: досвід ЄС" (2023) [19] показують на матеріалі 42 консультацій Єврокомісії, що більшість із них мають низьковимірні політичні простори 1–2 виміри, а зміст вимірів є контекстно специфічним і переважно відображає розбіжності щодо вибору інструментів регулювання, а не режимів. Автори застосовують специфічний аналіз множинних відповідностей (Specific Multiple Correspondence Analysis) вони доходять висновку що чітка структура з невеликою кількістю параметрів допомагає краще узагальнювати думки учасників і виявляти більшість. Тому відкритий доступ до даних у зручному для комп'ютера форматі про пропозиції позиції та зміни підвищує змістовність консультацій і покращує якість майбутніх рішень. Отже, висновки щодо структури консультацій та ролі відкритих даних безпосередньо пов'язуються з ширшим євроатлантичним підходом до інклюзивного й доказового нормотворення.

Євроатлантичний вимір цифрової участі орієнтує на інклюзивність, доказовість і стійкість. Першочерговим є врахування цифрового розриву та доступності офіційних платформ за стандартами вебдоступності, зокрема Рекомендаціями W3C (World Wide Web Consortium) WCAG 2.2 (Web Content Accessibility Guidelines 2.2) [20], а також забезпечення офлайн альтернатив там, де підключення нестабільне. Матеріали консультацій доцільно дублювати у форматах, зручних для друку і машинозчитуванні, а вихідні дані про пропозиції, впливи та правки публікувати через API (Application Programming Interface – інтерфейс прикладного програмування) у дусі підходу набору даних високої цінності (High Value Datasets). Українське законодавство про прозорість передбачає, що матеріали мають бути доступні у форматі, зручному для комп'ютерів, і має бути видно, на якому етапі розгляду перебуває кожна пропозиція.

Узгодження зі стандартами ЄС і НАТО визначає наступний рівень якості. Регламент ЄС 2024/1183 про Європейську цифрову ідентичність [14] відкриває можливість транскордонної автентифікації на базі цифрових гаманців, що підсилює довіру до електронних під-

писів і перевірку унікальності голосу. Директива ЄС 2022/2555 NIS2 [21] та Регламент ЄС 2024/2847 Акт про кіберстійкість (Cyber Resilience Act) [22] Вони визначають вимоги до кіберстійкості як для інфраструктури участі, так і для цифрових продуктів. Підходи НАТО до спільної стійкості та інтегрованої кібероборони наголошують на безперервності роботи, наявності резервних рішень і готовності до можливих інцидентів.

Звіт Єврокомісії про Україну за 2024 рік [23] підкреслює потребу в аналітичній спроможності та моніторингу. Подальший прогрес означає уніфіковані регламенти консультацій з єдиними метаданими і схемами даних, чіткі показники якості участі та незалежний щорічний моніторинг, сумісний з підходами «Better Regulation» [6] і OECD [8] до оцінки впливу.

Висновки. Правила цифрової участі вже закладені в законах про публічні консультації та правотворчу діяльність. Ефективність участі залежить від того, чи доступні матеріали у форматі, зручному для комп'ютера, чи можна відстежити шлях пропозицій до змін і чи надаються обґрунтовані відповіді за результатами консультацій. Це має відповідати європейським вимогам до ідентифікації, кіберзахисту та доступності, що підвищує довіру й дозволяє включати результати участі в усі етапи політики.

Виявлено, що бракує узгоджених метаданих і спільних форматів даних для консультацій. Звіти про участь слабо пов'язані з аналізом регуляторного впливу, а журнали змін майже не публікуються у відкритому форматі. Вирішити це можна через створення єдиного стандарту API для подання і публікації пропозицій, фіксацію зв'язку між правками й позиціями учасників, а також регулярну незалежну перевірку якості участі за стандартами ЄС та OECD.

ЛІТЕРАТУРА

1. Buzarov A. Ukraine and the euro-atlantic community: from partnership and integration to cooperation and alliance. *Ukrainian policymaker*. 2024. Vol. 15. P. 4–10. DOI: https://doi.org/10.29202/up/15/1.
2. Males L., Konieczna-Sałamatin J. Turning westward. The dynamics of Ukrainians' self-positioning in Europe. *Innovation: the european journal of social science research*. 2025. P. 1–20. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2467218.
3. Про публічні консультації : Закон України від 20.06.2024 № 3841-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text (дата звернення: 23.08.2025).
4. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР : станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text (дата звернення: 24.08.2025).
5. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 29.08.2025).
6. Better regulation. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation_en (date of access: 26.08.2025). Better regulation. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation_en (дата звернення: 24.08.2025).
7. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC. *Official Journal of the European Union*. 2014. OJ L 257, 28.08.2014, pp. 73–114. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/910/oj/eng (дата звернення: 24.08.2025).
8. Government at a glance 2025. OECD Publishing, 2025. DOI: https://doi.org/10.1787/0efd0bcd-en.
9. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : станом на 8 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 29.08.2025).
10. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних : Постанова Каб. Міністрів України від 21.10.2015 № 835 : станом на 24 черв. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-п#Text (дата звернення: 29.08.2025).
11. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV : станом на 24 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text (дата звернення: 29.08.2025).
12. Про затвердження методик проведення аналізу впливу та відстеження результативності регуляторного акта : Постанова Каб. Міністрів України від 11.03.2004 № 308 : станом на 15 берез. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2004-п#Text (дата звернення: 29.08.2025).
13. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII : станом на 18 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (дата звернення: 29.08.2025).
14. Regulation (EU) 2024/1183 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 amending Regulation (EU) No 910/2014 as regards establishing the European Digital Identity Framework. *Official Journal of the European Union*. 30.04.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1183/oj (дата звернення: 29.08.2025).
15. Про затвердження Положення про Систему BankID Національного банку України : Постанова Нац. банку України від 17.03.2020 № 32 : станом на 30 трав. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0032500-20#Text (дата звернення: 29.08.2025).
16. Про внесення змін до Положення про Систему BankID Національного банку України : Постанова Нац. банку України від 01.09.2023 № 105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0105500-23#Text (дата звернення: 29.08.2025).
17. Про внесення змін до Положення про Систему BankID Національного банку України : Постанова Нац. банку України від 28.05.2024 № 63. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0063500-24#Text (дата звернення: 29.08.2025).
18. A systematic analysis of digital tools for citizen participation / B. Shin et al. *Government information quarterly*. 2024. Vol. 41, no. 3. P. 101954. DOI: https://doi.org/10.1016/j.giq.2024.101954.
19. Bunea A., Wüest R., Lipcean S. Mapping the policy space of public consultations: evidence from the European Union. *Journal of european public policy*. 2024. P. 1–29. DOI: https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2320836.
20. World Wide Web Consortium (W3C). Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.2. W3C Recommendation. 05.10.2023. URL: https://www.w3.org/TR/WCAG22/ (дата звернення: 29.08.2025).
21. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2555 про заходи для високого спільного рівня кібербезпеки на всій території Союзу, внесення змін до Регламенту (ЄС) № 910/2014 та Директиви (ЄС) 2018/1972 та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (Директива NIS 2). 2022. 14 груд. С. 80. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_001-22 (дата звернення: 29.08.2025).
22. European Parliament and the Council. Regulation (EU) 2024/2847 of the european parliament and of the council on horizontal cybersecurity requirements for products with digital elements and amending regulations (EU) no 168/2013 and (EU) 2019/1020 and directive (EU) 2020/1828 (cyber resilience act). *Official Journal of the European Union*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2847/oj (дата звернення: 29.08.2025).
23. European Commission. Ukraine 2024 Report. Commission Staff Working Document, SWD(2024) 699 final. Brussels, 30.10.2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en (дата звернення: 29.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.7(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/4

КОРІННІ НАРОДИ У ГЛОБАЛЬНОМУ ПРАВОВОМУ КОНТЕКСТІ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ЗАРУБІЖНІ МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ

INDIGENOUS PEOPLES IN THE GLOBAL LEGAL CONTEXT: INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN REGULATORY MODE

Болотний Ю.І., аспірант
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України

Метою статті є дослідження глобального правового контексту корінних народів, аналіз міжнародних стандартів та зарубіжних моделей регулювання їх правового статусу. У роботі здійснено системний огляд ключових міжнародно-правових документів, серед яких Декларація ООН про права корінних народів, акти ЮНЕСКО та рішення міжнародних судових інституцій, що визначають і закріплюють права корінних народів у сферах самовизначення, збереження культурної ідентичності, мови, доступу до землі та природних ресурсів. Особлива увага приділяється зіставленню зарубіжних практик – від прикладу саамі в країнах Північної Європи до маорі у Новій Зеландії, індіанських племен у США та Канаді, а також кримських татар в Україні.

Автор застосував методи порівняльного правознавства для аналізу відмінностей між моделями правового регулювання: від конституційного закріплення колективних прав до обмежених форм автономії. Виявлено, що попри зростання уваги міжнародної спільноти до проблематики корінних народів, на практиці вони часто залишаються маргіналізованими, а їхні права реалізуються лише частково. У статті також розглядаються конкретні рішення міжнародних судових органів, зокрема Африканської комісії у справі Endorois та Міжамериканського суду у справі Saramaka v. Suriname, які стали прецедентами у визнанні колективних прав на землю та автономію.

У висновках підкреслюється, що міжнародне правове середовище формує підґрунтя для розширеного правового захисту корінних народів, проте ефективність його імплементації залежить від політичної волі держав і врахування історико-культурних особливостей. Стаття акцентує на важливості розвитку механізмів моніторингу, посилення міжнародних гарантій та створення збалансованих національних моделей, які б забезпечували не лише формальне визнання, а й реальне дотримання прав корінних народів у глобальному контексті.

Ключові слова: корінні народи, міжнародне право, правовий статус, Декларація ООН, права корінних народів, міжнародні стандарти.

The purpose of the article is to explore the global legal context of indigenous peoples, analyzing international standards and foreign models for regulating their legal status. The study provides a systematic overview of key international legal instruments, including the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UNESCO acts, and decisions of international judicial institutions that establish and safeguard the rights of indigenous peoples in the areas of self-determination, preservation of cultural identity and language, and access to land and natural resources. Particular attention is given to comparing foreign practices – from the Sámi in Northern Europe to the Māori in New Zealand, Native American tribes in the United States and Canada, as well as the Crimean Tatars in Ukraine.

The author applies comparative legal methods to analyze differences between regulatory models, ranging from constitutional recognition of collective rights to limited forms of autonomy. The study reveals that, despite growing international attention to the issue, indigenous peoples often remain marginalized, and their rights are only partially implemented. The article also examines landmark decisions of international judicial bodies, such as the African Commission in the Endorois case and the Inter-American Court of Human Rights in Saramaka v. Suriname, which set precedents for recognizing collective land rights and autonomy.

The conclusions emphasize that the international legal environment provides a foundation for broader protection of indigenous peoples, yet the effectiveness of its implementation depends on states' political will and consideration of historical and cultural specificities. The article highlights the importance of developing monitoring mechanisms, strengthening international guarantees, and creating balanced national models that ensure not only formal recognition but also the real enforcement of indigenous peoples' rights in a global context.

Key words: indigenous peoples, international law, legal status, UN Declaration, rights of indigenous peoples, international standards.

*Постановка проблеми***.** У сучасному світі питання правового статусу корінних народів набуває особливої актуальності в контексті глобалізації, трансформації систем міжнародного права та посилення уваги до прав людини. Корінні народи, які становлять значну частину етнокультурного різноманіття планети, історично зазнавали дискримінації, втрати земель, асиміляції та позбавлення права на самовизначення. Ці процеси мали довготривалі наслідки, що продовжують впливати на їх соціальне становище, доступ до ресурсів, участь в управлінні, збереження культурної ідентичності та традиційного способу життя. Водночас відсутність єдиного визначення поняття «корінні народи» в міжнародному праві, складність у його застосуванні до конкретних національних контекстів, а також різноманіття історичних і соціокультурних умов унеможливлюють уніфікацію підходів. Це зумовлює потребу в порівняльному аналізі правових моделей регулювання, застосовуваних у різних державах, та у з'ясуванні їх відповідності міжнародним стандартам і принципам. Таким чином, наукове осмислення правового статусу корінних народів, узагальнення зарубіжного досвіду та вивчення міжнародно-правових засад необхідне як для подальшого розвитку теорії міжнародного права, так і для формування ефективних механізмів захисту прав цих спільнот у національних юрисдикціях.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій***.** Наукова розвідка питань правового статусу корінних народів знайшла відображення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Значний внесок у теоретичне осмислення проблеми зробили Х. Кобо, В. Денисов, О. Задорожній, Ю. Ковний, Л. Корнат, Є. Реньов, О. Зінченко та ін. У наукових публікаціях висвітлюється проблематика міжнародних стандартів захисту прав корінних народів (Ю. Капарулін, О. Задорожня; Manik та ін.), порівняльні моделі правового регулювання у даній сфері (О. Зінченко; Bauder, Mueller), а також специфіка відповідного правозастосування в Україні (Ю. Ковний, Є. Реньов).

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексне дослідження сучасного правового статусу корінних народів у глобальному вимірі з урахуванням міжнародних

© Болотний Ю.І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

стандартів та порівняльного аналізу зарубіжних моделей правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія «корінний народ» сформувалася в контексті розвитку міжнародного правового дискурсу як відповідь на потребу в нормативному визнанні та захисті прав автохтонних спільнот. У сучасній доктрині універсального та регіонального права корінні народи визначаються як унікальні етнічні групи, які зберегли історичну безперервність, культурну ідентичність та традиційний спосіб життя на певній території. Зазвичай ця територія була піддана колонізації або асиміляційним процесам без добровільної згоди місцевого населення. Характерною рисою корінних народів є значна етнічна, мовна, релігійна та культурна різноманітність, що ускладнює формулювання єдиного правового визначення, однак дозволяє виокремити базові ознаки, які є основою для міжнародно-правового визнання їхнього статусу [1].

Узагальнюючи викладене, варто зазначити, що концепція корінних народів виходить за межі суто етнічної самоідентифікації і включає також політико-правовий вимір – як інструмент визнання їхньої історичної присутності та автономного розвитку. В сучасних умовах зростає значення міжнародних зобов'язань держав щодо корінних народів як одного з критеріїв демократичності та правової зрілості політичного режиму.

У країнах Європи до корінних народів зазвичай відносять саамі, які проживають на територіях Фінляндії, Швеції, Норвегії, Росії та частково Гренландії. В Україні до таких спільнот належать кримські татари, караїми та кримчаки. Баски, що мешкають на прикордонних територіях Іспанії, Франції й Португалії, також репрезентують автохтонну етнічну спільноту з розвиненою правовою позицією щодо культурної автономії.

В Азійському регіоні приклади корінних народів включають численні племінні утворення в Індії, Китаї та Пакистані, а також народ айна, офіційно визнаний як корінний у Японії. У контексті Африки до числа корінних народів найчастіше зараховують берберські спільноти на півночі континенту, а також бушменів південноафриканського регіону, які зберегли традиційні форми господарювання та соціальної організації.

На території Північної й Південної Америки до автохтонних народів належать індіанські племена, алеути та іннуїти (ескімоси), які мають тривалу історію опору колоніальним процесам та наразі користуються певним обсягом конституційно визнаних прав, зокрема в Канаді, США, Бразилії та Перу.

В Австралії та Новій Зеландії корінне населення представлено австралійськими аборигенами та народом маорі. Останні мають офіційно закріплені права в межах новозеландської правової системи – зокрема щодо самоврядування, збереження мови та доступу до природних ресурсів [2].

Таким чином, попри значні культурно-історичні та регіональні відмінності, корінні народи об'єднані загальними рисами, які дозволяють формулювати міжнародні стандарти їх правового захисту, що відображено у документах ООН, актах Міжнародної організації праці, рішеннях міжнародних судових інституцій, а також у національних законодавствах окремих держав.

Слід вказати, що у міжнародному праві все ще зберігається певна дискусія щодо визначення поняття «корінні народи». Більшість науковців підтримують всеохоплюючий підхід, який враховує типологічне розмаїття спільнот, ґрунтуючись на універсальних критеріях. Хоча деякі з них залишаються дискусійними, у теорії вже сформувалась певна система ознак. Корінними зазвичай вважають нащадків спільнот, що мешкали на певній території до колонізації чи міграцій інших груп. Це поняття є відносним і залежить від історичного контексту – так, індіанці Північної Америки є корінними щодо європейських колоністів. У ширшому сенсі автохтонними можуть бути й інші етнічні групи щодо новіших переселенців. У багатьох країнах корінні народи зазнають маргіналізації, мають обмежений політичний вплив. Проте в низці держав, зокрема в Болівії, політика поступово змінюється на користь таких спільнот. Їхня культура часто різко відрізняється від домінантної – мовою, релігією, традиціями, способом життя. У низці випадків, як-от в Австралії, ці відмінності поширюються на масштабні території. Ключову роль у самоідентифікації корінних народів відіграє приналежність до культури, звичаїв, способу життя. Це почуття формує спільну ідентичність, незалежно від географічної віддаленості – наприклад, між народами Півночі Росії та американськими навахо.

При цьому, особливе місце в ідентичності посідає зв'язок із землею, що має сакральне значення й сприймається як живий організм. Натомість промислова експлуатація ресурсів розглядається як загроза їхньому існуванню. Тому концепція корінного народу відрізняється від понять національних меншин, для яких прив'язаність до території зазвичай не є визначальною.

Закон України «Про корінні народи України» закріплює офіційне визначення поняття «корінний народ України», яке сформульовано у його статті 1. Згідно з ним, під корінним народом України розуміється автохтонна етнічна спільнота, що історично сформувалася на території України, зберігає самобутню мову і культуру, має власні традиційні, соціальні, культурні або представницькі інститути, ідентифікує себе як корінний народ України, становить етнічну меншість серед населення держави та не має етнічної батьківщини за межами України у формі окремої держави. Частина друга цієї ж статті визначає конкретний перелік корінних народів, які сформувалися на території Кримського півострова. До них зокрема належать кримські татари, караїми та кримчаки [3].

У міжнародному та національному праві зазвичай підкреслюється, що корінні народи не є тотожніми національним меншинам, оскільки мають унікальний, історично сформований зв'язок із традиційними територіями, духовними практиками та природним середовищем. Їхні потреби не повною мірою охоплюються існуючими стандартами захисту прав національних меншин, а тому потребують спеціального нормативно-правового регулювання – зокрема щодо питань самоврядування, збереження мови, культурної ідентичності та доступу до природних ресурсів. Відповідно, правовий статус корінних народів вимагає комплексного підходу, який базується на визнанні їх етнокультурної самобутності та публічно-правового суб'єктного характеру.

Історично міжнародне право з прав людини тривалий час не приділяло належної уваги правовому становищу корінних народів. Лише з середини XX століття це питання почало системно розглядатися у рамках діяльності Міжнародної організації праці (МОП). Першим всеосяжним міжнародно-правовим документом у цій сфері стала Конвенція МОП № 107 «Про захист і інтеграцію корінного та іншого населення, що веде племінний і напівплемінний спосіб життя в незалежних державах», ухвалена 1957 року. У ній було запропоновано визначення корінних народів як груп, що мають власні соціальні, культурні та економічні інститути та зберігають зв'язок із традиційним способом життя, сформованим до колонізації або створення сучасної держави. Згодом, у 1989 році, була ухвалена Конвенція МОП № 169, яка значно оновила підхід, наголосивши на принципі самоідентифікації, правах на землю, автономію та обов'язках держав щодо забезпечення участі корінних народів у прийнятті рішень [4].

На початкових етапах формування міжнародних стандартів поняття «корінні народи» асоціювалося переважно з населенням колоніальних територій, що перебували під

контролем держав із так званим «цивілізованим» статусом. Таким чином, корінне населення визнавалося як особлива категорія, однак без достатньої правової деталізації. У цьому контексті відсутність понятійного визначення у ключових міжнародних документах, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року або подальші основоположні конвенції ООН, призводила до неоднозначного тлумачення статусу цих спільнот. Лише у 1957 році Міжнародна організація праці заклала концептуальні підвалини для захисту прав корінного населення, ухваливши Конвенцію № 107, яка регулювала положення про захист та поступову інтеграцію корінних та племінних народів у незалежних країнах. Водночас і ця Конвенція залишала відкритим питання уніфікованого визначення терміна «корінні народи», що продовжувало спричиняти різноманітні трактування на практиці [5].

У подальшому міжнародні договори почали поступово включати положення, що прямо чи опосередковано стосуються корінних народів. Так, Конвенція про права дитини 1989 року містить положення щодо поваги до мовної, культурної та релігійної ідентичності корінних дітей, а також забезпечення їхнього доступу до інформації рідною мовою. Зазначені підходи є важливими прикладами імплементації загальних принципів прав людини з урахуванням специфіки потреб корінного населення.

Попри відсутність універсальних обов'язкових норм щодо корінних народів на ранніх етапах розвитку міжнародного права, у межах міжнародних та регіональних механізмів захисту прав людини було започатковано адаптацію загальних стандартів до реалій існування корінних спільнот. Такий підхід дозволив закласти правові засади для розвитку специфічних інструментів захисту прав корінного населення на глобальному рівні.

Кульмінаційним етапом міжнародного визнання прав корінних народів стало ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН у 2007 році Декларації ООН про права корінних народів [6]. Даний документ містить широке коло прав, серед яких право на самовизначення, збереження культури, мови, зв'язку з традиційними територіями, природними ресурсами та на участь в ухваленні рішень, що їх стосуються. Центральною інституцією системи ООН, уповноваженою на опрацювання проблематики корінного населення, є Постійний форум з питань корінних народів, створений у 2000 році. Його діяльність охоплює питання соціально-економічного розвитку, освіти, охорони здоров'я, екології, культури та прав людини. Форум виступає платформою для моніторингу ситуації з дотримання прав корінних народів, а також сприяє виробленню рекомендацій для держав-членів і міжнародних організацій.

Зокрема, однією з актуальних ініціатив останніх років стало проголошення Десятиліття мов корінних народів, розпочате у 2022 році, що відображає зростання уваги до збереження мовного різноманіття як елементу культурної самобутності корінних народів. Цей процес відображає загальну тенденцію посилення міжнародного регулювання у сфері захисту корінних народів та визнання їх особливого статусу в межах глобального правового простору [7].

У контексті міжнародно-правового регулювання прав корінних народів варто відзначити два послідовні етапи активізації глобальної уваги до цієї проблематики. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/163 започаткувала Перше Міжнародне десятиліття корінних народів світу (1995–2004 рр.), діяльність якого координував Верховний комісар ООН з прав людини. Друге десятиліття (2005–2014 рр.), схвалене резолюцією 59/174, здійснювалося під егідою заступника Генерального секретаря ООН з економічних і соціальних питань. Для підтримки практичних ініціатив обох етапів було створено відповідні Довірчі фонди [8]. Ці ініціативи стали основою для формування глобального консенсусу щодо важливості збереження правового статусу, культурної самобутності та соціальної інтеграції корінних народів. Водночас їхній результативний вплив багато в чому залежав від рівня політичної волі держав-учасниць. Україна, інтегруючись у міжнародну правову систему, має не лише посилатися на досвід цих десятиліть, але й критично осмислювати його, враховуючи власну специфіку, зокрема ситуацію з кримськотатарським народом.

Істотним етапом у міжнародному визнанні прав корінних народів стало ухвалення Декларації ООН про права корінних народів. Через ініціативу Намібії, підтриману усіма африканськими державами, голосування було відкладено задля додаткових консультацій, оскільки африканські країни занепокоїлися положеннями щодо самовизначення, автономії та контролю над ресурсами, що могли вплинути на державну цілісність. Проте згодом було досягнуто консенсусу, і документ, над яким працювали понад два десятиліття, було ухвалено. Декларація визнає права корінних народів на культурну ідентичність, самоврядування та доступ до ресурсів, однак у межах чинних держав. Вона не допускає тлумачення її положень як підстави для політичного відокремлення чи порушення суверенітету країн, що має імперативний характер у її юридичному застосуванні.

Наголосимо, що питання правового статусу корінних народів стало особливо актуальним через історичні порушення їхніх прав та сучасні виклики. Корінні народи щільно пов'язані з природними територіями та культурною спадщиною, однак історично зазнавали насильницьких вигнань, асиміляції та знищення своєї ідентичності. Для кримськотатарського народу це проявилося у депортаціях і геноциді. У сучасних умовах глобалізаційних змін і посилення контролю держав над територіями спостерігається поглиблення процесів соціального, політичного й культурного відчуження корінних народів. На правовому рівні це виявляється у суперечності між їхніми традиційними правами та концепцією неподільного державного суверенітету, що значно ускладнює ефективну реалізацію механізмів їх захисту. У цьому контексті ухвалення Декларації ООН про права корінних народів у 2007 році стало ключовим кроком у формуванні міжнародного правового підґрунтя для захисту прав цих спільнот. Зокрема, у ст. 3 цього документа закріплено право корінних народів на самовизначення, що включає можливість самостійно обирати політичний шлях розвитку, а також здійснювати економічну, соціальну та культурну політику. Проте ст. 4 Декларації встановлює обмеження цього права, передбачаючи, що самовизначення здійснюється у формах автономії або самоврядування у межах питань внутрішнього та місцевого характеру. Таким чином, Декларація формалізує концепт внутрішнього самовизначення, залишаючи за державами повний контроль над зовнішніми аспектами суверенітету [5].

Аналізуючи зміст Декларації ООН про права корінних народів, можна дійти висновку, що вона не надає повноцінного вестфальського суверенітету, а лише забезпечує механізми часткового самоврядування. Такий підхід ілюструє спробу поєднати державний суверенітет із визнанням колективних прав корінних народів, які історично зазнавали підпорядкування. Водночас держави з колоніальним минулим – Австралія, Канада, США та Нова Зеландія – демонструють опір повному самовизначенню корінних народів, що могло б суперечити існуючим моделям національного суверенітету [9, с. 160–163]. Попри те, що Декларація ООН має рекомендаційний характер і не створює обов'язків для держав, вона започаткувала важливі зрушення на міжнародному рівні. Зокрема, права корінних народів стали темою дискусій у сфері охорони навколишнього середовища, сталого розвитку та прав людини. У деяких державах її положення стали поштов-

хом до запровадження нормативних змін, розвитку механізмів діалогу з корінними громадами, а також інституційного визнання їхніх потреб та правових інтересів.

Разом із тим, аналіз міжнародної практики свідчить про обмежений ступінь реалізації положень Декларації. У багатьох країнах корінні народи продовжують бути жертвами порушень прав людини, дискримінації та насильницьких дій. Часто їх не залучають до процесів ухвалення рішень щодо використання природних ресурсів на їхніх традиційних територіях, що порушує принцип вільної, попередньої та поінформованої згоди, передбачений міжнародними актами. Проблеми доступу до якісної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення залишаються актуальними, особливо для невеликих за чисельністю спільнот [10]. Ці приклади вказують на те, що декларативне визнання прав без дієвих механізмів контролю та примусу до їх реалізації недостатнє. Уряди часто використовують концепцію «визнання» як формальність, не супроводжуючи її інституційними гарантіями. Саме тому важливо зосередитись не лише на правових формулюваннях, а й на реальному впровадженні політик, що забезпечують доступ корінних народів до участі в управлінні, соціальних благ та природних ресурсів.

Недостатнє врахування позиції корінного населення у формуванні державної політики часто призводить до конфліктів, зокрема щодо володіння землями й доступу до природних ресурсів, що безпосередньо загрожує їхньому традиційному способу життя та навіть фізичному виживанню. У глобальному правовому вимірі постає потреба у подальшому удосконаленні нормативно-правових механізмів захисту прав корінних народів, зокрема шляхом зміцнення міжнародних гарантій, посилення контролю за їх виконанням, а також розширення юрисдикції міжнародних судових інстанцій у справах, пов'язаних з порушенням прав корінних спільнот.

Корінні народи, відповідно до міжнародних правових стандартів, визнаються рівноправними суб'єктами з усіма іншими народами, що передбачає їхню повну свободу від дискримінації при реалізації своїх прав. Держави зобов'язані активно усувати як формальну, так і фактичну нерівність, усуваючи дискримінаційні положення в законодавстві та політиці, а також впроваджуючи позитивні заходи, що сприяють реальному рівноправ'ю. Міжнародні документи, зокрема Декларація ООН про права корінних народів, вимагають від держав створення ефективних механізмів захисту від проявів расової ворожнечі та етнічної дискримінації щодо корінних спільнот, а також сприяння порозумінню між ними та основним населенням.

З огляду на історичну маргіналізацію, системну дискримінацію та високий рівень вразливості, міжнародна практика визнає доцільність спеціальних правових заходів для корінних народів. Такі заходи покликані забезпечити їм можливість збереження своєї культури, традицій та способу життя. Рішення Африканської комісії у справі Endorois та практика Міжамериканського суду з прав людини у справі Saramaka підтверджують необхідність правового визнання колективних прав на землю й автономію у внутрішніх питаннях як ключових елементів захисту культурної цілісності та ідентичності таких народів [11; 12].

Особливе місце в міжнародному правовому дискурсі посідає право корінних народів на самовизначення, що в сучасному контексті не передбачає сепаратизм, а стосується автономії в межах існуючих держав. Це право охоплює можливість самостійно визначати політичний статус, модель соціального й економічного розвитку, а також систему управління своїми справами відповідно до традиційних норм і практик. У цьому контексті нагально важливо забезпечити участь корінних народів у процесі ухвалення рішень, які можуть вплинути на їх спосіб життя, природні ресурси, системи освіти, охорони здоров'я та інші ключові аспекти.

Пріоритетним запитом є забезпечення права на збереження та користування традиційними землями, територіями та ресурсами, які мають духовну, історичну та економічну цінність для корінних громад. За умов конфлікту між інтересами держави та корінного населення мають діяти інструменти рівноправного діалогу і правового механізму, заснованого на принципі вільної, попередньої та поінформованої згоди. Такий підхід дозволяє уникнути примусового переміщення, асиміляції чи порушення права на культурну самобутність.

У межах глобального правового порядку особливу увагу приділено гарантіям особистих і колективних прав, включаючи недопущення тортур, насильства, дискримінації та забезпечення доступу до базових послуг на засадах рівності. Корінні народи мають право на освіту рідною мовою, збереження своїх релігійних практик, створення власних медіа, а також реалізацію традиційних методів врегулювання внутрішніх конфліктів. Забезпечення таких прав у правових системах зарубіжних країн – один із ключових аспектів сучасного міжнародного права, що формує нормативну базу для захисту і розвитку корінних спільнот у глобалізованому світі [13]. Однак, попри наявність відповідних міжнародних норм, їх імплементація часто залишається декларативною. Деякі держави не забезпечують повної реалізації цих прав через політичні або економічні бар'єри. Тому важливо не лише закріпити такі гарантії на законодавчому рівні, а й створити механізми ефективного моніторингу та контролю за їх дотриманням у кожній конкретній країні.

Наголосимо, що корінні народи є невід'ємною частиною держави, у межах якої вони проживають, і їхні права та інтереси повинні бути враховані в контексті політичних, соціальних та економічних процесів цієї держави. Їхня участь у житті суспільства є важливою складовою демократичної побудови, і це право на активну участь у державному та політичному житті є одним із основних аспектів міжнародного регулювання прав корінних народів. Водночас, на міжнародній арені важливо, щоб забезпечення прав корінних народів було закріплене в рамках національних та міжнародних правових систем.

Корінні народи довгий час перебували під гнітом дискримінації, що є результатом історичної спадщини колоніалізму та неухильного порушення їхніх прав. Це негативне явище продовжує мати серйозний вплив на їхні громади, і до сьогодні залишаються проблеми з повною реалізацією їхніх прав у багатьох країнах. З огляду на ці обставини, питання прав корінних народів має стратегічне значення для державної політики, яка повинна враховувати їхні унікальні потреби і забезпечувати належне правове регулювання. Принципова важливість вирішення цих проблем залежить від політичної волі національних урядів і ефективності правових механізмів, що діють на рівні міжнародного права. Відтак, створення правових стандартів і міжнародних механізмів для захисту прав корінних народів є ключовим завданням на глобальному рівні. Тому особлива увага приділяється необхідності визнання, захисту та гарантування прав цієї групи населення на всіх етапах їхнього розвитку та адаптації до змінюваних політичних, економічних і соціальних реалій.

Підвищення рівня усвідомленості та підтримки прав корінних народів з боку міжнародних організацій є важливим індикатором прогресу в даній сфері. Пожвавлення інтересу до цієї теми з боку держав, які не мають власних корінних народів, вказує на ширший тренд, спрямований на демократизацію відносин із цими народами в глобальному контексті. Цей процес потребує створення більш досконалих і збалансованих правових моделей, які би гарантували рівні можливості для корінних народів в контексті сучасних викликів глобалізації, а також ефектив-

ного застосування міжнародних стандартів прав людини. Тобто, для забезпечення справедливості та рівності корінним народам необхідно не тільки формальне визнання їх прав, але й активні заходи держав на рівні національних правових систем, що передбачають впровадження інклюзивних політик і підтримку культурної, соціальної та економічної самобутності цих народів. Враховуючи складність і багатогранність цього питання, необхідно постійно удосконалювати міжнародне правове регулювання для досягнення реальних змін у забезпеченні прав корінних народів по всьому світу.

Висновки. Корінні народи мають особливий правовий статус, що відрізняє їх від національних меншин, і потребують комплексного захисту через поєднання національних та міжнародних стандартів їхніх прав. Цей підхід спрямований на забезпечення прав корінних народів на самовизначення, землю, ресурси та культурну автентичність. У глобальному правовому контексті питання прав корінних народів зберігає актуальність через їхню історичну маргіналізацію та поточні виклики, пов'язані з відсутністю достатнього правового захисту. Незважаючи на позитивні зрушення, зокрема в результаті ухвалення Декларації ООН, реальна реалізація цих прав залишається обмеженою через опір деяких держав та недостатню ефективність міжнародних механізмів захисту. Це вимагає подальшого розвитку правових норм, що сприятимуть реальному забезпеченню прав корінних народів, зокрема через зміцнення міжнародного контролю та розширення юрисдикції міжнародних судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Топалова Е. Х. Забезпечення прав корінних народів: міжнародні документи та українські реалії. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_15 (дата звернення: 25.05.2025)

2. Марченко О. М. Етнологія народів світу: навч. посіб. Кропивницький: ТОВ «ПОЛІМЕД-Сервіс», 2019. 382 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Marchenko_Oleh/Etnolohiia_narodiv_svitu__.pdf (дата звернення: 17.07.2025).

3. Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20 (дата звернення: 10.05.2025).

4. International Labour Organization. Indigenous Peoples and Climate Change / International Labour Organization. URL: https://libguides.ilo.org/indigenous-peoples-en (дата звернення: 28.0.2025).

5. Ковний Ю. Є. Державна етнонаціональна політика в Україні: теоретико-правове дослідження : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів, 2024. 519 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2024/dissertation/27472/kinc-disertaciya-kovniy-1.pdf (дата звернення: 28.07.2025).

6. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Резолюція Генеральної Асамблеї від 13.09.2007 № 61/295. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995 (дата звернення: 10.05.2025).

7. UNESCO, Indigenous Languages Decade (2022–2032). URL: https://www.unesco.org/en/decades/indigenous-languages (дата звернення: 30.06.2025).

8. United Nations General Assembly. Resolution 59/174: Second International Decade of the World's Indigenous People (2005–2014). 22 December 2004. URL: https://undocs.org/A/RES/59/174 (дата звернення: 03.07.2025).

9. Bauder H., Mueller R. Westphalian Vs. Indigenous Sovereignty: Challenging Colonial Territorial Governance. *Geopolitics*. 2023. Vol. 28:1. P. 156–173.

10. Inter-American Commission on Human Rights, Indigenous and Tribal Peoples' Rights Over Their Ancestral Lands and Natural Resources: Norms and Jurisprudence of the Inter-American Human Rights System (OEA/Ser.L/V/II. Doc. 56/09, 2009). URL: http://cidh.org/countryrep/indigenous-lands09/TOC.htm (дата звернення: 10.05.2025).

11. Human Rights Watch. Kenya: Landmark Ruling on Indigenous Land Rights. 04 February 2010. URL: https://www.hrw.org/news/2010/02/04/kenya-landmark-ruling-indigenous-land-rights (дата звернення: 30.07.2025).

12. Inter-American Court of Human Rights. Case of the Saramaka People v. Suriname: Judgment of November 28, 2007. Series C No. 172. URL: https://www.escr-net.org/caselaw/2014/case-saramaka-people-v-suriname (дата звернення: 30.07.2025).

13. Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, 13 September 2007. URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples.html (дата звернення: 30.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.7(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/5

СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ) В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ

STANOVLENIYE I FUNKTSIONIROVANIYE SISTEMY ZASHCHITY PRAV NATSIONAL'NYKH MENSHIN (OBSHCHESTV) V UKRAINE: PRAVOVYY I ORGANIZATSIONNYY ASPEKTY

Гудима Є.П., аспірант
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України

Метою статті є комплексний аналіз процесу становлення та функціонування системи захисту прав національних меншин в Україні з урахуванням правових та організаційних аспектів. У роботі розглянуто ключові етапи формування правової бази захисту прав осіб, що належать до національних меншин, починаючи з ухвалення Конституції України та Закону України «Про національні меншини в Україні» 1992 року, до сучасного етапу правового реформування в контексті європейської інтеграції.

Особлива увага приділяється аналізу положень Конституції України, що забезпечують правовий статус національних меншин, зокрема статей, які гарантують збереження культурної самобутності, рівноправний доступ до освіти, мовної політики та участі у культурному житті. Автор акцентує на ролі органів державної влади різних рівнів – від центрального до місцевого – у реалізації державної етнонаціональної політики. Також у статті висвітлено інституційні механізми забезпечення прав національних меншин, включно з діяльністю Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

У дослідженні застосовуються методи правового аналізу, компаративістики та інституціонального підходу. Автор розглядає чинні міжнародні зобов'язання України, зокрема у межах виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та рекомендацій Венеціанської комісії, що набули особливої актуальності після набуття Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу.

У висновках підкреслено, що, попри наявність нормативно-правової бази та організаційних структур, механізми реалізації прав національних меншин залишаються фрагментарними та недостатньо ефективними. Автор наголошує на необхідності модернізації правового поля, активізації інституційної підтримки, а також гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами для забезпечення реального, а не декларативного, захисту прав етнічних спільнот в Україні.

Ключові слова: національні меншини, правовий статус, етнополітика, Конституція України, етнокультурна ідентичність, європейська інтеграція, правовий захист, інституційний механізм.

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the development and functioning of the system for protecting the rights of national minorities in Ukraine, taking into account both legal and organizational aspects. The paper examines the key stages in the formation of the legal framework for protecting the rights of individuals belonging to national minorities, starting with the adoption of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On National Minorities in Ukraine" in 1992, and continuing through to the current stage of legal reform in the context of European integration.

Particular attention is paid to the analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine that ensure the legal status of national minorities, especially those articles that guarantee the preservation of cultural identity, equal access to education, language policy, and participation in cultural life. The author emphasizes the role of government bodies at various levels – from central to local – in implementing the state's ethnonational policy. The article also highlights the institutional mechanisms for ensuring the rights of national minorities, including the activities of the State Service of Ukraine for Ethnic Policy and Freedom of Conscience.

The research employs methods of legal analysis, comparative law, and an institutional approach. The author considers Ukraine's current international obligations, particularly in the context of the implementation of the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities and the recommendations of the Venice Commission, which have gained importance following Ukraine's acquisition of candidate status for accession to the European Union.

In the conclusions, it is emphasized that despite the existence of a legal and regulatory framework and organizational structures, the mechanisms for the realization of the rights of national minorities remain fragmented and insufficiently effective. The author underscores the need to modernize the legal framework, enhance institutional support, and harmonize national legislation with European standards in order to ensure the real, rather than declarative, protection of the rights of ethnic communities in Ukraine.

Key words: national minorities, legal status, ethnopolitics, Constitution of Ukraine, ethnocultural identity, European integration, legal protection, institutional mechanism.

*Постановка проблеми***.** Україна є багатонаціональною державою з різноманітним етнокультурним складом, що включає численні національні спільноти та етнічні групи, які відіграють важливу роль у соціально-політичному житті країни. Забезпечення ефективного правового та інституційного захисту прав осіб, які належать до національних меншин, виступає однією з ключових складових демократичного устрою та державної політики. Визнання і гарантування цих прав є передумовою формування відкритого, толерантного і плюралістичного суспільства, в якому забезпечується повага до людської гідності, збереження культурної самобутності, а також рівність усіх громадян незалежно від етнічного походження. Водночас, актуальність цієї проблеми посилюється сучасними викликами, пов'язаними з геополітичними змінами та процесом євроінтеграції, що вимагає системного підходу до вдосконалення правового поля та організаційних механізмів захисту національних меншин в Україні.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій***.** Серед українських дослідників, що зробили вагомий внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів проблеми правового забезпечення захисту прав національних меншин, варто відзначити Бикова О. М., Бородінова В. Д., Бугаєва С. Г., Єгіазаряна А. Г., Зозулю О. І., Ігнатову А. С., Костову Т. І., Леочко Т. В., Передерія О. С., Товта М. М., Яцишину Н. Г., Явір В. А. та інших. Їх праці присвячені як загальним питанням етнонаціональної політики, так і специфіці

© Гудима Є.П., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

правового регулювання статусу національних меншин в умовах конституційної реформи, євроінтеграції та гармонізації з міжнародними стандартами.

Формулювання цілей статті. Метою статті є комплексне дослідження процесу становлення та функціонування системи захисту прав національних меншин в Україні, з акцентом на правові та організаційні аспекти, у контексті європейських інтеграційних процесів і міжнародних зобов'язань держави.

*Виклад основного матеріалу дослідження***.** Ухвалення 28 червня 1996 року Конституції України стало ключовим етапом у становленні державності, заклавши основи політичного, економічного та соціального устрою країни. Основний Закон визначає не лише організацію функціонування органів державної влади, а й забезпечує засадничі гарантії прав і свобод людини. Зокрема, Конституція України виступає правовим інструментом захисту прав особи, у тому числі представників національних меншин [1, с. 18]. Основний Закон України відіграє фундаментальну роль у формуванні правової системи держави, закріплюючи ключові засади суспільного ладу, включно з принципами захисту прав і свобод кожної особи. Одним із пріоритетних її завдань є створення правових гарантій для всебічного забезпечення прав і свобод людини та громадянина, включаючи права осіб, що належать до національних меншин.

У цьому контексті Конституція України формує засади етнополітики держави, зокрема, шляхом закріплення принципу рівності всіх громадян перед законом, незалежно від їхньої національної належності, а також гарантує можливість збереження етнокультурної самобутності національних спільнот. Положення, що стосуються прав етнічних спільнот, закріплені в низці статей Конституції – зокрема, у статтях 10, 11, 24, 53 та 119. Стаття 10 фіксує статус української мови як державної, одночасно забезпечуючи право представників національних меншин на вільний розвиток, використання та охорону власних мовних традицій [2]. Цей конституційний принцип відіграє визначальну роль у збереженні мовної ідентичності етнічних спільнот та узгоджується із зобов'язаннями України в рамках міжнародного права. У цьому контексті важливо згадати Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, підписану 1 лютого 1995 року та ратифіковану Україною 9 грудня 1997 року. Відповідно до положень Конвенції держави-учасниці мають створити належні умови для реалізації права на мовний розвиток для осіб, які належать до національних меншин [3].

Стаття 11 Основного Закону проголошує зобов'язання держави підтримувати культурне розмаїття, забезпечуючи збереження культурної спадщини всіх етнічних спільнот, що проживають на території України. Це положення сприяє утвердженню права національних меншин на збереження власної ідентичності. Стаття 53, у свою чергу, стверджує право кожного на освіту, а також гарантує, що особи, які належать до національних меншин, мають змогу отримувати освіту рідною мовою або вивчати її в рамках системи державних чи комунальних навчальних закладів, а також у межах діяльності національно-культурних товариств [1, с.18].

Виходячи з вищенаведених положень, можна дійти висновку, що лише нормативного закріплення культурних і мовних прав національних меншин недостатньо для їх повноцінної реалізації. У сучасних умовах ефективне втілення відповідних конституційних гарантій потребує наявності дієвих інституційних механізмів, зокрема ресурсного, організаційного та кадрового забезпечення. Так, освітні програми мовами меншин мають супроводжуватися розробкою сучасних методичних матеріалів, належною підготовкою педагогічних кадрів і стабільною фінансовою підтримкою з боку держави. Такий підхід дозволить не лише формально дотримуватися зобов'язань, а й забезпечить сталий розвиток мовно-культурного середовища національних спільнот.

Особливої уваги заслуговує положення, викладене у статті 119 Конституції України, згідно з яким місцеві державні адміністрації на територіях компактного проживання представників корінних народів та національних меншин зобов'язані забезпечувати реалізацію державних і регіональних програм, спрямованих на розвиток національно-культурного середовища. Це положення підкреслює роль органів виконавчої влади на місцях у забезпеченні рівноправного доступу до ресурсів і можливостей для збереження культурної спадщини національних меншин. Значущість місцевого самоврядування у цьому контексті набуває особливої ваги, оскільки саме органи влади на муніципальному рівні спроможні найефективніше реагувати на потреби національних спільнот.

Відповідно, в обов'язки органів місцевої влади входить реалізація заходів, спрямованих на охорону та примноження культурного різноманіття, підтримку мовної самобутності, а також формування інклюзивного середовища для всіх етнічних груп. Як підкреслюється у сучасних дослідженнях, захист прав людини, включаючи представників національних меншин, має бути інтегрованим завданням для державних інституцій на всіх рівнях управління.

Проте слід зауважити, що, попри наявність нормативного забезпечення, в реальному житті все ще існує низка проблем, пов'язаних із реалізацією згаданих прав. Представники національних меншин часто стикаються з труднощами у збереженні мовної та культурної спадщини, що пояснюється обмеженим доступом до освіти рідною мовою, браком державної підтримки культурних ініціатив, а також випадками дискримінаційного ставлення, зокрема у сфері працевлаштування та доступу до адміністративних послуг.

У 1992 році, на ранньому етапі державного становлення, Україна як нова незалежна країна визнала необхідність врегулювання правового статусу національних меншин шляхом ухвалення спеціального нормативного акта – Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року № 2494-XII. Цей документ сформував базові принципи правового забезпечення прав етнічних спільнот, визначивши поняття національної меншини як групи громадян, які не є етнічними українцями, але мають спільне національне самовідчуття та культурну ідентичність. Попри важливість цього нормативного акта, протягом наступних двох десятиліть держава не проявляла активності у його оновленні чи приведенні у відповідність до новітніх викликів і стандартів. Лише у 2012 році до законодавства було внесено перші суттєві зміни, які стосувалися державної мовної політики та недопущення дискримінації осіб, що належать до національних меншин, зокрема у сфері доступу до публічної служби. Ці нововведення були закріплені в Законі України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року № 5029-VI, а також у Законі «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 16 жовтня 2012 року № 5461-VI, що регламентував діяльність окремих органів виконавчої влади [4, с. 21].

Разом із тим, на тлі активізації європейського курсу України, увага до мовної політики у контексті прав національних меншин суттєво посилилась з боку європейських інституцій. Питання гармонізації українського законодавства з нормами Європейського Союзу стало предметом експертної оцінки та критичного аналізу з боку Венеціанської комісії – дорадчого органу Ради Європи з питань конституційного права. У своєму Висновку від 9 грудня 2019 року № 960/2019, що стосувався Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», експерти Комісії висловили застереження щодо недостатнього рівня

нормативного врегулювання мовних прав національних меншин [5].

Зокрема, було наголошено, що Закон про національні меншини містить лише загальні декларативні положення щодо мовної ідентичності та прав на користування рідною мовою. Інші відповідні норми розпорошені по різних законодавчих актах і регулюють окремі галузі, як-от освіта, судочинство, медіа. Такий фрагментарний підхід, на думку європейських фахівців, ускладнює забезпечення ефективного і всеосяжного захисту мовних прав меншин.

У зв'язку з цим Європейський Союз сформулював для України низку очікувань, що умовно можуть бути поділені на дві категорії. Перша стосується вдосконалення правової бази – формально-юридичні вимоги, що включають забезпечення недискримінаційного доступу до використання мов меншин у публічному житті. Друга – інституційного характеру, і передбачає формування ефективного адміністративного механізму реалізації відповідних прав і норм.

Таким чином, становлення системи захисту прав національних меншин в Україні проходило складний і поступовий шлях. І хоча нормативна основа була закладена ще на початку 1990-х років, реальне наближення української правової моделі до європейських стандартів потребує глибокої модернізації, узгодженої з рекомендаціями міжнародних організацій та із забезпеченням інституційної спроможності для їх втілення.

У червні 2022 року Україна здобула статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. Водночас Європейська комісія визначила ряд умов, які необхідно виконати, серед яких – завершення реформування законодавства щодо національних меншин відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії, а також впровадження негайних та ефективних механізмів його реалізації [6].

Європейський Союз неодноразово підкреслював необхідність впровадження рекомендацій Венеціанської комісії, зокрема в частині реформування мовної політики та законодавства щодо національних меншин. Збалансоване поєднання підтримки державної мови та гарантій мовних прав меншин, особливо в освітньому контексті, розглядається як одна з умов європейської інтеграції. Водночас актуальним залишається питання наявності значних політико-правових прогалин у цій сфері, що особливо проявляється в умовах триваючої війни та посиленого тиску на етнонаціональну політику. Незважаючи на формальну відповідність чинного законодавства демократичним засадам, система захисту етнічної ідентичності потребує суттєвої модернізації відповідно до стандартів ЄС [7].

Упродовж останніх років міжнародні організації неодноразово наголошували на необхідності оновлення українського законодавства щодо національних меншин. Зокрема, відповідні рекомендації надходили від Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин, Дорадчого комітету Рамкової конвенції Ради Європи та Комітету міністрів Ради Європи. Основною вимогою була гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері захисту прав етнічних спільнот. У відповідь на ці заклики, у 2022 році Україна активізувала роботу над проєктом Закону «Про національні спільноти України», ініційованим Президентом у 2021 році. Метою стало не лише виконання міжнародних зобов'язань, а й підвищення прозорості та ефективності державної етнополітики. В рамках широких консультацій і фахових обговорень до тексту проєкту було внесено низку змін, що враховували пропозиції правозахисників, юристів та представників національних спільнот. Після доопрацювання документ був поданий на розгляд Верховної Ради України та отримав підтримку 324 народних депутатів, що засвідчило політичну волю до імплементації європейських стандартів у сфері міжетнічних відносин [8].

Наразі захист прав національних меншин в Україні здійснюється на основі спеціального Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 року № 2827-IX. Розділ III цього закону визначає організаційний механізм забезпечення прав етнічних груп, що спрямований на збереження їх етнокультурної, мовної та релігійної ідентичності, сприяння інтеграції без асиміляції та розвиток міжетнічної толерантності. Крім того, закон передбачає підтримку мов, які перебувають під загрозою зникнення. Ключову роль у реалізації цієї політики відіграє спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади. Його повноваження включають розробку законодавчих ініціатив, моніторинг виконання прав національних меншин, координацію з громадськими та міжнародними організаціями, а також участь у формуванні дорадчих структур за участю представників цих спільнот [9; 10, с. 50–51].

Зазначимо, що реалізація державної політики на регіональному рівні покладається на Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні та районні державні адміністрації. Вони відповідають за практичне впровадження програм, спрямованих на збереження й розвиток національно-культурної самобутності меншин у відповідних адміністративно-територіальних одиницях. За потреби створюються спеціалізовані підрозділи, що опікуються питаннями національних меншин. Паралельно органи місцевого самоврядування, у межах своїх повноважень, забезпечують підтримку культурних, освітніх та мовних ініціатив національних товариств, сприяють врахуванню їх інтересів при формуванні місцевих бюджетів і програм розвитку.

У 2014 році Кабінет Міністрів України впровадив посаду Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, проте вже наступного року цю посаду було скасовано. У 2019 році було створено Державну службу України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) – центральний орган виконавчої влади, відповідальний за реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігійних питань та захисту прав національних меншин. ДЕСС виконує функції координатора державної політики в галузі міжетнічних відносин, релігійної свободи і забезпечення прав національних меншин на території України. Починаючи з 2020 року, повноваження цієї служби, що раніше належали Міністерству культури та інформаційної політики України, були передані безпосередньо ДЕСС, що дозволило зосередити відповідні функції в одному органі для підвищення ефективності реалізації політики.

Згідно з Положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 812, ДЕСС має низку повноважень, спрямованих на забезпечення прав національних меншин. Зокрема, вона розробляє заходи щодо збереження та розвитку культурної і мовної самобутності національних меншин, організовує наукові дослідження з питань міжнаціональних відносин, здійснює моніторинг діяльності громадських об'єднань національних меншин, а також проводить інформаційну та видавничу діяльність у цій сфері. Крім того, ДЕСС взаємодіє з міжнародними організаціями та іноземними державами з метою розширення співпраці у сфері захисту прав національних меншин. Вона також сприяє проведенню заходів, спрямованих на розвиток етнічної самобутності національних меншин, що проживають на тимчасово окупованих територіях України [11]. Таким чином, ДЕСС відіграє ключову роль у формуванні та реалізації державної політики щодо національних меншин в Україні, забезпечуючи їхні права та сприяючи розвитку їхньої культурної і мовної самобутності.

На різних рівнях влади – центральному, регіональному та місцевому – передбачено створення консультативно-дорадчих органів, які виконують роль посередників між

громадськістю та державними структурами. Завдання цих органів полягає у представленні інтересів національних меншин, аналізі проєктів нормативних актів, формулюванні пропозицій до рішень, що стосуються міжетнічної взаємодії, а також у забезпеченні участі представників меншин у процесах формування політики. Варто зазначити, що пропозиції консультативно-дорадчих органів мають реальний вплив, оскільки державні органи зобов'язані їх розглядати. Особливе місце в системі організаційного механізму належить Центрам національних меншин, які виступають інноваційною формою співпраці громадських організацій із органами влади. Ці центри можуть створюватися на рівні області, міста або територіальної громади за ініціативою представників національних меншин. Вони виконують функції організаційної, методичної, інформаційної та культурно-просвітницької підтримки, організовують заходи, спрямовані на збереження національної ідентичності, популяризацію міжетнічного діалогу, зміцнення міжнаціональної єдності та вшанування історичної пам'яті. Крім того, Центри надають приміщення для діяльності громадських об'єднань, проведення тематичних заходів і засідань дорадчих органів. Для забезпечення сталої діяльності цих центрів держава гарантує фінансування та матеріально-технічне забезпечення, включаючи безоплатне надання приміщень у користування.

На початку 2025 року в онлайн-форматі відбулося засідання Ради громадських об'єднань національних меншин України, в якому взяли участь представники органів державної влади, міжнародних експертних структур, а також Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, Урядового офісу з європейської та євроатлантичної інтеграції, Офісу Ради Європи в Україні та Європейської Комісії. Центральною темою засідання стало обговорення проєкту Плану заходів щодо захисту прав осіб, які належать до національних меншин в Україні на період до 2027 року. Даний План є результатом тривалого процесу консультацій із представниками національних спільнот, підготовленого з урахуванням їхніх письмових пропозицій та звернень, адресованих Главі держави, а також на підставі результатів регіональних діалогів, форумів і консультацій, ініційованих і проведених ДЕСС у співпраці з партнерами [12].

Документ відображає прагнення України гармонізувати внутрішню політику у сфері прав меншин із європейськими стандартами та рекомендаціями, що випливають із міжнародних зобов'язань країни, зокрема в межах процесу європейської інтеграції. Структурно план складається з дев'яти стратегічних цілей, дев'ятнадцяти операційних напрямів та сорока дев'яти конкретних завдань, реалізація яких передбачена через модернізацію нормативно-правової бази, проведення освітньо-просвітницьких кампаній, реформування інституційного середовища, а також налагодження ефективної міжнародної взаємодії. Серед основних напрямів визначено оновлення національного законодавства відповідно до європейських підходів у протидії дискримінації та злочинам на ґрунті ненависті, розширення можливостей у сфері освіти рідними мовами для національних спільнот, підтримку культурних і мовних ініціатив, а також розробку механізмів боротьби з мовою ворожнечі [13].

Виходячи з викладеного, План заходів можна розглядати не просто як програмний документ, а як інструмент формування цілісної державної політики у сфері міжетнічних відносин. Така політика, в сучасному розумінні, передбачає не лише нормативне регулювання, а й активну інституційну діяльність державних органів, здатних адаптивно реагувати на виклики соціального середовища. Її реалізація вимагає наявності комплексу правових, адміністративних і фінансових повноважень, що дозволяють здійснювати як стратегічне планування, так і оперативне втручання у випадках порушення прав національних меншин. Тільки за умови поєднання політичної волі, ресурсного забезпечення та прозорого моніторингу можна очікувати реальний поступ у наближенні до європейських стандартів у цій сфері.

Значну увагу приділено зміцненню інституційної спроможності органів, відповідальних за етнополітику, зокрема ДЕСС, а також забезпеченню залучення представників національних меншин до процесу ухвалення управлінських рішень. Іншими важливими складовими плану є розвиток інклюзивного представництва у державному управлінні та соціальних послугах, підтримка культурного розмаїття через медіа та публічні ініціативи, спрямовані на формування позитивного міжетнічного діалогу, а також врахування потреб національних меншин у контексті подолання наслідків війни, зокрема шляхом збереження культурної ідентичності й посилення обізнаності щодо їхніх прав. Запропонований План заходів слугує важливим інструментом інтеграції національних меншин у суспільне життя України з урахуванням принципів недискримінації, рівності та поваги до етнокультурного розмаїття [14].

Водночас звертає на себе увагу певна фрагментарність у деталізації механізмів реалізації задекларованих заходів. Зокрема, постає питання щодо практичного втілення принципу участі національних спільнот у формуванні рішень, які безпосередньо їх стосуються. Для забезпечення реального впливу меншин на державну етнополітику необхідне не лише їх консультування, але й дієва участь у розробці відповідних нормативно-правових актів, стратегій і програм. В іншому разі існує ризик, що інклюзивність залишиться суто формальною декларацією, що не зможе ефективно гарантувати права етнічних спільнот у контексті сучасних викликів.

Слід також відзначити, що Уряд України у співпраці з представниками національних меншин та корінних народів розробив Державну національно-культурну програму «Єдність у розмаїтті», розраховану на реалізацію до 2034 року. У процесі формування Програми було враховано рекомендації Венеціанської комісії, що надало їй вагомого міжнародного правового підґрунтя. Ключова мета цієї Програми полягає у формуванні сталих інституційних та організаційних передумов на загальнодержавному й регіональному рівнях для забезпечення реального здійснення прав, задоволення потреб і розширення можливостей представників національних меншин і корінних народів України. Основними орієнтирами виступають міжнародно-правові стандарти у сфері захисту прав меншин [15]. Крім того, Програма спрямована на посилення міжкультурної компетентності, розвиток механізмів міжетнічної взаємодії та взаєморозуміння в українському суспільстві. Особлива увага приділяється забезпеченню інтеграції всіх етнічних груп у суспільне життя країни з урахуванням необхідності подолання наслідків збройної агресії з боку російської федерації та тривалої політики примусової асиміляції, яку вона здійснювала щодо національних меншин на тимчасово окупованих територіях.

Висновки. Становлення та функціонування системи захисту прав національних меншин в Україні відображає еволюцію державної політики, правового регулювання та організаційних механізмів. Як багатонаціональна держава, Україна зобов'язана гарантувати права всіх етнічних спільнот, що закріплено в Конституції та міжнародних договорах. Організаційний механізм їх захисту є багаторівневим й охоплює як центральні, так і місцеві органи виконавчої влади. Важливе значення надається також участі самих меншин у процесах ухвалення рішень через дорадчі органи та культурні центри. У підсумку було сформовано систему правового, організаційного й матеріального забезпечення, яка відповідає європейським принципам захисту прав етнічних спільнот, інтеграції без асиміляції та дотримання прав людини.

Ухвалений у 2022 році Закон України «Про національні меншини (спільноти)» розширив правові гарантії, визначив засади державної підтримки мовної, культурної та релігійної самобутності, а також механізми протидії дискримінації. Його важливою особливістю стало поєднання правових і організаційних інструментів реалізації політики – за участю органів публічної влади, громадських організацій і моніторингових структур. Однак на практиці залишаються проблеми обмеженого доступу до освіти рідною мовою, недостатнього фінансування культурних ініціатив і нерівномірного застосування норм закону. Це потребує подальшого зміцнення інституційної спроможності системи захисту прав меншин з урахуванням міжнародних стандартів та українського контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ігнатова А. С. Конституційні основи механізму захисту прав національних меншин. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 5. С. 17–20.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
3. Рамкова конвенція про захист національних меншин. ETS No.157. Страсбург, 1 лютого 1995 року. URL: https://rm.coe.int/16800c10cf (дата звернення: 30.06.2025).
4. Передерій О. С. Реформування законодавства про національні меншини України у контексті європеїзації правової системи України (теоретико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2022. № 73. Ч. 1. С. 19–23.
5. Висновок Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) від 09.12.2019 № 960/2019 «Щодо закону про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: https://kmf.uz.ua/wpcontent/uploads/2019/1297-960-2019.pdf (дата звернення 25.05.2025).
6. EU Commission's Recommendations for Ukraine's EU candidate status. An official website of the European Union. URL: https://bit.ly/3B7DSv7 (дата звернення 25.05.2025).
7. Venice Commission. Opinion on the Law on National Minorities (Communities) of Ukraine (CDL-AD(2023)021). 10 June 2023. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e (дата звернення: 30 липня 2025 року).
8. Омбудсман: Закон про національні меншини(спільноти) відповідає всім європейським стандартам! URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-zakon-pro-nacionalni-menshinispilnoti-vidpovidaye-vsim-yevropejskim-standartam (дата звернення 25.05.2025).
9. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2827-IX. *Офіційний вісник України*. 2023. № 3. Ст. 197.
10. Зозуля О. І. Правовий статус національних меншин (спільнот) України: сучасний стан і перспективи розвитку у контексті європейської інтеграції. *Форум права*. 2024. № 79 (2). С. 34–55. URL: http://doi.org/10.5281/zenodo.10933550 (дата звернення: 10.06.2025).
11. Про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті. постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 812. URL: https://dess.gov.ua/about/ (дата звернення 25.05.2025).
12. Захист прав національних меншин: представлено амбітний план до 2027 року. URL: https://dess.gov.ua/zakhyst-prav-natsionalnykh-menshyn-predstavleno-ambitnyy-plan-do-2027-roku/ (дата звернення 25.05.2025).
13. У Києві презентували План заходів із захисту прав національних меншин: ключові аспекти. URL: https://zmina.info/news/u-kyyevi-prezentuvaly-proyekt-planu-zahodiv-iz-zahystu-prav-naczionalnyh-menshyn-klyuchovi-aspekty/ (дата звернення 25.05.2025).
14. Консультації щодо захисту прав національних меншин: Україна впроваджує кращі європейські стандарти. URL: https://dess.gov.ua/konsultatsii-shchodo-zakhystu-prav-natsionalnykh-menshyn/ (дата звернення 25.05.2025).
15. Стефанішина О. розповіла про здійснені кроки у сфері забезпечення прав національних меншин (спільнот). URL: https://www.kmu.gov.ua/news/olha-stefanishyna-rozpovila-pro-zdiisneni-kroky-u-sferi-zabezpechennia-prav-natsionalnykh-menshyn-spilnot (дата звернення 25.05.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/6

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE

Лисенко І.В., к.ю.н., доцентка,
завідувачка кафедри права
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Кузьменко О.В., к.п.н., доцент,
доцент кафедри права
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Гаряєва Г.М., доцентка кафедри права
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

У статті з урахуванням здобутків сучасної правової доктрини та конституційного законодавства здійснюється аналіз та формується підхід щодо розуміння конституційних засад захисту права інтелектуальної власності в Україні.

У статті констатується доволі високий рівень самодостатності конституційних засад захисту права інтелектуальної власності, що на думку авторів підтверджується такими моментами. По-перше, норми Конституції України як універсального нормативно-правового акту стосуються вимог до законодавця, який повинен уживати заходів щодо детального врегулювання питань захисту права інтелектуальної власності та правового режиму її використання. По-друге, самодостатність конституційних засад захисту права інтелектуальної власності знаходить свій прояв у безпосередньому гарантуванні права інтелектуальної власності. Зважаючи на те, що відповідно до частини третьої статті 8 Основного Закону України, норми Конституції України є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, то це вказує на особливу роль конституційних засад як у процесі регулювання права інтелектуальної власності, так і в процесі його захисту. По-третє, особлива значущість конституційних засад захисту інтелектуальної власності полягає у тому, що саме Конституція України, маючи суттєвий правозахисний потенціал, формує умови для побудови інституційної системи захисту прав і свобод людини та громадянина, у тому числі й права на інтелектуальну власність. Ідеться про запровадження на конституційному рівні різнорівневої та різноспрямованої системи інституцій, що формують цілісний механізм захисту права інтелектуальної власності. Причому такий механізм налічує національні як судові, так і позасудові органи, а також передбачає можливість звернення до міжнародних органів та установ (універсальних та регіональних).

Тому, Конституція України як універсальний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили містить міцні та вельми продумані з точки зору правової визначеності конституційні засади захисту права інтелектуальної власності як важливої та необхідної умови динамічного розвитку всього соціуму. Слід визнати особливо важливим те, що суттєва частина таких засад має місце безпосередньо у засадах конституційного ладу України, які небезпідставно розглядаються як «Конституція для Конституції», і відрізняються найвищою юридичною силою та максимальною стабільністю. Все це говорить про міцне та належне конституційне підґрунтя як для безпосереднього застосування в аспекті захисту цього права, так і для подальшого урегулювання на рівні поточного законодавства України. Наведені аспекти можна також брати до уваги і при викладанні навчальної дисципліни «Правознавство» у системі підготовки здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, захист прав і свобод людини та громадянина, Конституція України, конституційні засади захисту права інтелектуальної власності, правова культура, педагогічні інструменти.

The article, taking into account the achievements of modern legal doctrine and constitutional legislation, analyzes and forms an approach to understanding the constitutional principles of intellectual property rights protection in Ukraine.

The article states a fairly high level of self-sufficiency of the constitutional principles of intellectual property rights protection, which, in the opinion of the authors, is confirmed by the following points. First, the norms of the Constitution of Ukraine as a universal regulatory legal act concern the requirements for the legislator, who must take measures to regulate in detail the issues of intellectual property rights protection and the legal regime for its use. Second, the self-sufficiency of the constitutional principles of intellectual property rights protection is manifested in the direct guarantee of intellectual property rights. Considering that, in accordance with Part Three of Article 8 of the Fundamental Law of Ukraine, the norms of the Constitution of Ukraine are norms of direct action, and an appeal to the court to protect the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen is guaranteed directly on the basis of the Constitution of Ukraine, this indicates the special role of constitutional principles both in the process of regulating intellectual property rights and in the process of its protection. Thirdly, the special significance of the constitutional principles of intellectual property protection lies in the fact that it is the Constitution of Ukraine, having a significant human rights protection potential, that creates the conditions for building an institutional system for the protection of human and citizen rights and freedoms, including the right to intellectual property. This involves the introduction at the constitutional level of a multi-level and multi-directional system of institutions that form a holistic mechanism for the protection of intellectual property rights. Moreover, such a mechanism includes national, both judicial and extrajudicial bodies, and also provides for the possibility of applying to international bodies and institutions (universal and regional).

Therefore, the Constitution of Ukraine as a universal normative legal act of the highest legal force contains strong and very well-thought-out constitutional principles of protecting intellectual property rights as an important and necessary condition for the dynamic development of the entire society, which should be recognized as particularly important. It should be noted that a significant part of such principles is contained directly in the principles of the constitutional system of Ukraine, which are not without reason considered as a «Constitution for the Constitution», and are distinguished by the highest legal force and maximum stability. All this speaks of a strong and proper constitutional basis both for direct application in the aspect of protecting this right, and for further regulation at the level of the current legislation of Ukraine. The above aspects can also be taken into account when teaching the academic discipline «Jurisprudence» in the system of training higher education applicants.

Key words: intellectual property law, protection of human and civil rights and freedoms, Constitution of Ukraine, constitutional principles of intellectual property rights protection, legal culture, pedagogical tools.

© Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Актуальність дослідження. У сучасних умовах право інтелектуальної власності набуває дедалі більшого значення через те, що воно створює умови для належної активної та творчої діяльності, здобутки якої будуть відповідним чином захищені та які, у той же час, можуть виступати поштовхом для сучасних перетворень, трансформацій та динамізації інноваційного розвитку. Конституція України як універсальний нормативно-правовий акт створює умови для комплексного урегулювання всіх ключових сфер суспільних відносин. Саме тому потрібно виявити відповідні конституційні засади, які стосуються захисту права інтелектуальної власності, що буде основою як для діяльності із безпосереднього захисту такого права, так і для удосконалення чинного законодавства у цій сфері. Крім того, з педагогічної позиції важливим аспектом встановлення таких засад є, на наш погляд, удосконалення викладання навчальної дисципліни «Правознавство» у системі підготовки здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Формування сучасної державності, що динамічно розвивається, забезпечення конкурентної здатності у світових масштабах, створення умов для прояву інтелектуальних здібностей широкими верствами населення та інші позитивні прояви безпосередньо пов'язані з правом інтелектуальної власності. Як правильно зазначає М. Ю. Потоцький, на рівні аксіоми існує теза про те, що творча та інтелектуальна діяльність різноманітних суб'єктів забезпечує динамічний соціальний та економічний розвиток сучасного суспільства. Причому постіндустріальна економіка вимагає особливих підходів до охорони прав інтелектуальної власності [1, с. 374].

Разом із тим, у цьому контексті варто виходити з того, що інтелектуальна власність, яка доволі часто ототожнюється виключно з комерційною діяльністю, на сьогодні отримує інші аспекти свого сприйняття та реалізації. Причому йдеться не лише про некомерційну господарську діяльність, але й про її статус як супутника широкого спектру проявів людського буття. Більше того, цифрова трансформація, що останнім часом супроводжує сучасну цивілізацію, лише прискорює та поглиблює таке розуміння. До цього ж приєднуються особливо актуалізовані наразі питання національної безпеки України. Саме тому не випадково у пункті 9 Стратегії національної безпеки України, затвердженої указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 [2] прямо звертається увага на те, що стрімкі технологічні зміни, насамперед в енергетиці та біотехнологіях, розробки у сфері штучного інтелекту тощо докорінно трансформують економіку і суспільство в цілому. Стрімко зростає роль інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя. Розробляються системи озброєнь на основі нових фізичних принципів, із використанням квантових, інформаційних, космічних, гіперзвукових, біотехнологій, а також технологій у сфері штучного інтелекту, створення нових матеріалів, робототехніки та автономних безпілотних апаратів.

Роль права в аспекті унормування питань інтелектуальної власності суттєво зростає. Адже, ті питання, що регулювалися раніше за посередництвом норм моралі, релігії чи корпоративних норм, на сьогодні вже регулюються нормами права. Як відомо, національна правова система України починає свою структурно-функціональну побудову з базового нормативно-правового акту та ключового джерела права – Конституції України [3]. Саме вона, будучи універсальним документом фундаментального значення, формує правові умови для комплексного охоплення правовим регулювання всіх ключових сфер суспільних відносин. Безперечно, питання власності, у тому числі й інтелектуальної, а також її захисту входять до кола таких питань та як безпосередньо, так і опосередковано урегульовуються конституційними нормами.

Саме тому можна говорити про вельми високий рівень самодостатності конституційних засад захисту права інтелектуальної власності. Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що така самодостатність знаходить свій прояв у тому, що норми Конституції України з цих питань стосуються насамперед вимог до законодавця, який повинен уживати заходів щодо детального урегулювання питань захисту права інтелектуальної власності та правового режиму її використання.

По-друге, самодостатність конституційних засад захисту права інтелектуальної власності знаходить свій прояв у безпосередньому гарантуванні права інтелектуальної власності. Зважаючи на те, що відповідно до частини третьої статті 8 Основного Закону України, норми Конституції України є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується, то це додатково підкреслює особливу роль конституційних засад як у процесі регулювання права інтелектуальної власності, так і в процесі захисту такого конституційного права.

По-третє, особлива значущість конституційних засад захисту інтелектуальної власності полягає у тому, що саме Конституція України, маючи суттєвий правозахисний потенціал, формує умови для побудови інституційної системи захисту прав і свобод людини та громадянина, у тому числі й права на інтелектуальну власність. Йдеться про запровадження на конституційному рівні різнорівневої та різноспрямованої системи інституцій, що формують цілісний механізм захисту права інтелектуальної власності. При чому такий механізм налічує національні як судові, так і позасудові органи, а також передбачає можливість звернення до міжнародних органів та установ. Останні, як відомо, поділяються на регіональні (наприклад, Європейський Суд з прав людини) та універсальні (ООН та її структури).

Якщо поглянути на ці три виділені аспекти у системній єдності, то можна говорити про те, що всі вони стосуються гарантування права інтелектуальної власності, що у контексті потенційного та реального захисту такого права виступає необхідною умовою його реальності, а не фіктивності. Причому слід брати до уваги найбільш поширену класифікацію поділу гарантій прав і свобод людини та громадянина, що має місце у сучасній доктрині. Йдеться про поділ всіх елементів (складових) гарантій на загальні (загальносоціальні) та спеціальні (юридичні). Причому слід звернути увагу і на те, що перші, будучи відправною точкою у системі гарантування захисту такого права, невіддільно пов'язані з другими. У цьому випадку слід мати на увазі те, що економічні, ідеологічні, духовні, політичні гарантії на сьогодні переважно реалізуються у межах відповідних правових форм, до яких слід віднести правотворчу, правозастосовну, правоохоронну, правозахисну та інші, що вочевидь установлюються та передбачаються правовими нормами.

Більше того, духовність, ідеологічні компоненти, економіка, політична сфера, що виступають середовищем для забезпечення гарантування, у тому числі й захисту права інтелектуальної власності знаходять своє чітке закріплення навіть на рівні засад конституційного ладу України (у доктрині конституційного права України їх обґрунтовано називають Конституцією для Конституції). У цьому випадку необхідно вказати на такі його положення, які безпосередньо стосуються загальних гарантій захисту права інтелектуальної власності та з яких починається фундамент конституційних засад захисту такого права, та гарантування національних інтересів України. При цьому слід мати на увазі те, що відповідно до пункту 10 частини першої статті 1 Закону України «Про національну безпеку України» [4] під такими інтересами слід розуміти життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалі-

зація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. Адже аксіоматичною слід визнати тезу про те, що ні прогрес і прогресивний розвиток соціуму, ні створення належних умов у сучасному світі не можна здійснити без творчого, інтелектуального підходу.

У першу чергу слід мати на увазі положення частини другої статті 3 Конституції України про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це положення, яке в цілому стосується гуманізму та формування державної правової політики людиноцентризму формує базовий акцент на обов'язках держави щодо створення відповідної системи (нормативної та інституційної) стосовно гарантування і захисту всіх прав, у тому числі й права інтелектуальної власності. Конституційний Суд України сформулював у деяких своїх рішеннях юридичні позиції, за яких згадані вище обов'язки розуміються як конституційні.

Що стосується інституційної системи, то у засадах конституційного ладу України цьому питанню приділено увагу. Зокрема, відповідно до частин першої та другої статті 6 Основного Закону України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Причому органи, що належать до вказаних гілок державної влади, здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. У свою чергу, згідно з частиною другою статті 19 цього ж нормативно-правового акту, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України. Наведені фундаментальні положення відіграють велику роль не лише в аспекті побудови державного апарату, проведення та реалізації державної антикорупційної політики [5], але й у побудові інституційної системи захисту прав, у тому числі й права інтелектуальної власності.

У системі реалізації загальних гарантій, що створюють фундамент для захисту права інтелектуальної власності, важливе місце займають положення, зафіксовані у статті 15 Конституції України. Так, відповідно до частини першої цієї статті, суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Як видно, тут ідеться про підгрунтя для реалізації економічних, політичних та духовно-ідеологічних гарантій реалізації та захисту зазначеного права. Разом із тим, ця стаття саме в аспекті захисту права інтелектуальної власності здійснює не лише загальний вплив, але й має доволі спеціалізоване та вузькоспрямоване значення.

Розуміючи право інтелектуальної власності як можливість володіти, користуватися й розпоряджатися результатами інтелектуальної творчої діяльності, слід враховувати те, що при створенні, поширенні таких результатів особливе значення мають ті засади конституційного ладу України, що стосуються ідеологічного плюралізму (багатоманітності), а також заборони цензури та несприйняття жодної ідеології як обов'язкової. У зворотному випадку могло б трапитися те, що результати такої діяльності були б визнані такими, що існують «поза законом», а в реальності поза дозволом держави та її цензури. Такі випадки відомі історії – часів існування УРСР у складі СРСР.

Крім того, слід мати на увазі й те, що захист будь-якої категорії прав, а особливо права інтелектуальної власності вимагає високої правової та загальної культури, що повинна на базі Конституції України та вищевказаних положень формуватися протягом усього періоду розвитку людини та особливо у межах навчання у закладах вищої освіти. Як ми вже зазначали, від здобувачів вищої освіти як майбутніх фахівців, що будуть задіяні у різних сферах суспільних відносин, залежить майбутнє країни, її динамічний та поступальний розвиток. У тому разі, якщо говорити виключно про студентів неюридичних закладів вищої освіти, то одним із суттєвих чинників, який покликаний сприяти належному формуванню правової культури та підвищувати її є належне викладання та вивчення студентами навчальної дисципліни "Правознавство" [6, с. 48].

До найважливіших засад конституційного ладу України, які слід мати на увазі при захисті права інтелектуальної власності, слід віднести положення про те, що власність зобов'язує та не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (частина третя статті 13), а також про те, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (частина четверта статті 13).

Отже, засади конституційного ладу України як «Конституція для Конституції» формують першооснову для створення належних конституційних засад захисту права інтелектуальної власності. Значущість таких засад знаходить свій вираз у формуванні конституціоналізму на демократичних засадах, що виступає стимулом для сучасного динамічного розвитку на далекосяжну перспективу та виділення у цьому процесі всього комплексу прав і свобод людини та громадянина з ефективними механізмами їхнього захисту. Причому, враховуючи такі постулати, слід розуміти те, що існуючий перелік прав і свобод, у тому числі й тих, що закріплені в інших положеннях Основного Закону України, не може бути звужений навіть шляхом внесення змін до самої Конституції України (частина перша статті 157).

Розвиваючи положення засад конституційного ладу України, Конституція України, у першу чергу, у Розділі ІІ «Конституційні права і свободи людини та громадянина» встановлює як окремі права і свободи, так і передбачає основи становлення та функціонування інституційного механізму їхнього захисту.

Передусім на розвиток положення частини третьої статті 13 про те, що власність зобов'язує та не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству спрямовані конституційні приписи про те, що використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (частина сьома статті 41 Конституції України).

У свою чергу, на розвиток частини першої статті 15 Основного Закону України про те, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності спрямовані положення частини першої, другої та четвертої статті 41 про те, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Причому, зважаючи на особливу значущість права інтелектуальної власності, вітчизняний конституціонодавець у 1996 році урахував це та закріпив таке право окремо. У зв'язку з цим, він приділив цьому питанню безпосередньо три конституційні приписи. Передусім, ідеться про частину першу статті 41 Конституції України, де встановлено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. У свою чергу, другим конституційним приписом, що безпосередньо стосується цього питання є частина перша статті 54 Основного Закону України, де передбачено, що громадянам гарантується свобода

літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. І, нарешті, третій конституційний припис указує на те, що кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Розглядаючи в цілому ці приписи як позитивні та прогресивні слід зауважити те, що вони містять певну некоректність стосовно суб'єктного складу. Адже це право і гарантії його реалізації та захисту повинні стосуватися не лише стосовно громадян, але й інших осіб, хто на законних підставах перебуває в України: іноземців та осіб без громадянства. Крім того, такі положення повинні стосуватися й тих суб'єктів, що в Україні не перебувають, але стосовно результатів творчої й інтелектуальної діяльності яких у силу їх транскордонності можуть виникати різноманітні правові питання, у тому числі й пов'язані з їхнім захистом.

Висновки. Отже, Конституція України як універсальний нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили містить міцні та вельми продумані з точки зору правової визначеності конституційні засади захисту права інтелектуальної власності як важливої та необхідної умови динамічного розвитку всього соціуму. Слід визнати особливо важливим те, що суттєва частина таких засад має місце безпосередньо у засадах конституційного ладу України, які небезпідставно розглядаються як «Конституція для Конституції», і відрізняються найвищою юридичною силою та максимальною стабільністю. Все це говорить про міцне та належне конституційне підґрунтя як для безпосереднього застосування в аспекті захисту цього права, так і для подальшого урегулювання на рівні поточного законодавства України. Наведені аспекти можна також брати до уваги і при викладанні навчальної дисципліни «Правознавство» у системі підготовки здобувачів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потоцький М. Ю. Роль права інтелектуальної власності у господарській діяльності. Юридичний електронний науковий журнал. № 9. 2021. С. 374–376. С. 374.

2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України №392/2020. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037

3. Конституція України : *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Про національну безпеку України : Закон України від № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

5. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України* 2014. № 49. Ст. 2056.

6. Лисенко І. В., Кузьменко О. В., Гаряєва Г. М. Навчальна дисципліна «Правознавство» як ефективний засіб формування правової культури у студентів неюридичних закладів вищої освіти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2024. С. 47–49.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 3
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1, 342.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/7

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ «ЗДОРОВ'Я У ВСІХ ПОЛІТИКАХ» ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТІВ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

ENSURING THE "HEALTH IN ALL POLICIES" PRINCIPLE IN THE IMPLEMENTATION OF UKRAINE'S RECONSTRUCTION PROJECTS

Блащук Т.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Інститут права імені Іоаннікія Малиновського Національного університету «Острозька академія»
експерт
Центру досконалості імені Жана Моне програми Еразмус+ «Хаб європейських рішень»
Національного університету «Острозька академія»

Стаття аналізує можливості та механізми інтегрування принципу «Здоров'я у всіх політиках» у політику відбудови України з метою підвищення здоров'я населення і зменшення нерівності. Автор визначає зміст принципу через міжсекторальність, доказовість і справедливість та узгоджує його з Цілями сталого розвитку, Європейським зеленим курсом і принципами відновлення України. Нормативний огляд охоплює відповідні національні, міжнародні та регіональні стандарти та визначає прогалини правового регулювання.

Автором зроблено висновок, що інституційна складова впровадження пропонованого принципу повинна передбачати координуючу роль Уряду, методичну та індикаторну роль Міністерства охорони здоров'я України, інтеграцію Цілей сталого розвитку в плани післявоєнної інфраструктури, а також нормативне забезпечення стандартів довкілля через відповідні міністерства.

Пропонується включити оцінку впливу на здоров'я до всіх етапів підготовки й реалізації проєктів відбудови України: перед початком проєкту, під час його виконання та після завершення. При цьому важливо залучати до цього процесу всі зацікавлені сторони, особливо звертаючи увагу на потреби вразливих груп. Цей цикл охоплює весь політичний і управлінський процес ухвалення, впровадження й оцінки державних або місцевих рішень, пов'язаних з відбудовою.

Практичне впровадження принципу «Здоров'я у всіх політиках» повинно включати трирівневий набір індикаторів, що охоплює якість повітря, рівень активної мобільності з економічною оцінкою та доступ до медичної допомоги. Поряд із цим обґрунтовується потреба у запровадженні цілісної національної системи оцінки впливу на здоров'я, обов'язкової для будь-яких проєктів відбудови незалежно від джерел фінансування.

У статті пропонується посилити підзвітність та водночас звертається увага на ризики, які можуть завадити цьому: політична нестабільність, брак кадрів і опір змінам.

Ключові слова: Health in All Policies, здоров'я, політика, міжсекторальність, доказовість, справедливість у здоров'ї, оцінка впливу на здоров'я, відбудова України, сталість, індикатори здоров'я.

The article analyzes the opportunities and mechanisms for integrating the Health in All Policies principle into Ukraine's recovery policy with the aim of improving population health and reducing inequalities. The author defines the substance of the principle through intersectorality, evidence-informed decision-making, and equity, and aligns it with the Sustainable Development Goals, the European Green Deal, and the principles guiding Ukraine's recovery. The regulatory review covers relevant national, international, and regional standards and identifies gaps in legal regulation.

The author concludes that the institutional component of implementing the proposed principle should include a coordinating role for the government, a methodological and indicator-setting role for the Ministry of Health of Ukraine, the integration of Sustainable Development Goals into post-war infrastructure plans, and the regulatory enforcement of environmental standards by the relevant ministries.

It is proposed to incorporate health impact assessment at all stages of the preparation and implementation of Ukraine's recovery projects, before project launch, during execution, and after completion. It is important to involve all stakeholders in this process, with particular attention to the needs of vulnerable groups. This cycle covers the entire policy and management process of adopting, implementing, and evaluating state or local decisions related to recovery.

The practical implementation of Health in All Policies should include a three-tier set of indicators encompassing air quality (PM2.5, NO2), levels of active mobility with economic appraisal (walking and cycling trips), and access to healthcare (waiting times and foregone care). In parallel, the article substantiates the need to introduce a coherent national system of health impact assessment that is mandatory for any recovery project, regardless of funding source.

The article proposes strengthening accountability through a national register of specialists, model terms of reference, independent expert review, and public pilot projects with open results. At the same time, it draws attention to risks that may hinder this effort, including political instability, workforce shortages, and resistance to change.

Key words: Health in All Policies, health, policy, intersectorality, evidence-informed decision-making, health equity, health impact assessment, Ukraine's recovery, sustainability, health indicators.

Постановка проблеми. Концепція «Здоров'я у всіх політиках» (Health in All Policies, HiAP) визнає, що на здоров'я впливають рішення в усіх сферах, тому вимагає їх обов'язкової оцінки. Проте післявоєнна відбудова в Україні досі не враховує цей підхід системно. Відсутність єдиної процедури оцінки впливу на здоров'я, слабка координація, нестача фахівців і нерівна якість даних ускладнюють реалізацію цього принципу. Потрібне запровадження оцінки впливу на здоров'я (HIA) як обов'язкової частини кожного етапу планування і реа-

© Блащук Т.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

лізації проєктів для досягнення стійких і справедливих результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження показують, як співпраця між різними галузями допомагає впроваджувати підхід HiAP і робить політику у сфері здоров'я більш ефективною.

Тара Танкрід та інші у статті «Шлях до політики «HiAP» через міжсекторальну співпрацю щодо кадрових ресурсів охорони здоров'я: попередній огляд» (2024) [1] пояснюють як співпраця між галузями в сфері медичних кадрів допомагає впроваджувати HiAP і які способи такої координації дійсно працюють у різних умовах.

Пуджа Айваллі та інші у статті «Динаміка влади та міжсекторальна співпраця у сфері охорони здоров'я в країнах з низьким та середнім рівнем доходу: реалістичний огляд» (2025) [2] показують, що ефективність співпраці між галузями залежить від розподілу влади між учасниками та від того, чи можуть інституції згладжувати нерівність у ресурсах і впливі.

Джаван Соломон Окело та інші у статті «Міжсекторальна координація під час пандемії COVID-19: протокол систематичного огляду літератури» (2025) [3] окреслюють ключові елементи та вузькі місця координації в кризових умовах, пропонуючи рамку для порівняння країн із різним рівнем доходів.

Ньоман Сутарса та інші у роботі «Міжсекторальне втручання та ефективність системи охорони здоров'я: систематичний огляд» (2024) [4] доводять, що мультисекторальні втручання покращують показники функціонування системи охорони здоров'я через підвищення ефективності на рівні надання послуг і керованості.

Аналіз цих робіт підтверджує, що міжсекторальна співпраця є ключовим чинником для впровадження HiAP у різних соціально-економічних контекстах. Узагальнення досвіду дозволяє виділити ефективні інституційні моделі, що можуть бути адаптовані для потреб відбудови в Україні.

Мета статті полягає в обґрунтуванні необхідності побудови правових і управлінських механізмів інтеграції принципу «Здоров'я у всіх політиках» у програми післявоєнної відбудови України із поєднанням оцінки впливу на здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Концепція HiAP означає включення питань здоров'я до всіх сфер державної політики з метою покращення здоров'я населення та забезпечення рівного доступу до медичних і соціальних послуг. Як уточнюють Марія Гульєльмін та інші у статті «Реалістичне пояснювальне тематичне дослідження, яке досліджує, як спільні цілі, лідерство та відданий персонал сприяють впровадженню політики здоров'я у всіх сферах у муніципалітеті Куопіо, Фінляндія» (2022) [5], HiAP – це урядовий підхід до політики, який систематично враховує наслідки рішень для здоров'я та health equity (справедливість у здоров'ї) у політиках і рішеннях як в сфері охорони здоров'я, так і поза нею, з метою поліпшення здоров'я населення та зменшення нерівності. Її сутність полягає у системному врахуванні впливу політичних рішень на здоров'я людей, навіть якщо ці рішення ухвалюються за межами сфери охорони здоров'я.

Ключовими принципами HiAP є міжсекторальність, доказовість і справедливість у здоров'ї. Як стверджують Ліз Грін та інші у статті ««HiAP» – ключовий фактор здоров'я та благополуччя у світі після пандемії COVID-19» (2021) [6], підхід ґрунтується на врядуванні й підзвітності, всеохоплюючому баченні, міжсекторальній співпраці та орієнтації на equity, що кореспондує з наведеними трьома засадами. У стислому вигляді це означає опору на співпрацю секторів, прийняття рішень на підставі наявних даних щодо впливу на здоров'я та цілеспрямоване зменшення нерівності у доступі до медичних послуг.

Міжсекторальність передбачає налагодження співпраці між органами влади, громадськими організаціями, науковими установами та приватним сектором для створення синергії у досягненні цілей охорони здоров'я. Доказовість означає використання результатів наукових досліджень, статистичних даних, оцінок впливу на здоров'я та індикаторів якості життя для обґрунтування політичних рішень. Справедливість у здоров'ї спрямована на усунення нерівності, зумовлених соціально-економічними, географічними та іншими факторами, що впливають на доступ до медичної допомоги та профілактичних заходів.

HiAP тісно пов'язана з Цілями сталого розвитку [7], зокрема з тими, що стосуються охорони здоров'я, зменшення нерівності та формування стійких міст і громад. Вона узгоджується з принципами Європейського зеленого курсу [8], який надає пріоритет екологічним аспектам здоров'я, а також із підходом Build Ukraine Back Better [9], що використовується у післякризовому та післявоєнному відновленні для забезпечення довгострокової стійкості, інклюзивності та підвищення якості життя.

У чинній правовій системі України існує низка законодавчих актів, які частково підтримують принцип HiAP. Зокрема, Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 06.09.2022 № 2573-IX [10] встановлює міжсекторальну співпрацю в рамках громадського здоров'я та закладає принципи інтеграції підходу «єдине здоров'я», визнаючи його як складову завдання органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 № 2059-VIII [11] передбачає обов'язкову експертизу впливу на довкілля ще на фазі проєктування, що є важливою передумовою врахування здоров'я населення. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28.02.2019 № 2697-VIII [12] закладає екосистемний підхід, що також має потенціал для інтеграції здоров'я у контекст сталого розвитку.

Відповідно до Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» № 2354-VIII від 20.03.2018 [13] стратегічна екологічна оцінка SEA не застосовується до плану відновлення та розвитку регіонів і планів відновлення та розвитку територіальних громад, а також до документів, що стосуються виключно національної оборони або дій у разі надзвичайних ситуацій і до бюджетів. Це звужує охоплення оцінок у програмах регіонального розвитку та відбудови. Для усунення прогалин доцільно нормативно встановити єдину процедуру оцінки впливу на здоров'я населення (HIA) для всіх проєктів відбудови шляхом ухвалення окремого закону про оцінку впливу на здоров'я або внесення відповідних змін до чинного законодавства, з чітким визначенням етапів, відповідальних органів та вимог до звітності.

Інституційна реалізація принципу HiAP в Україні потребує чіткого визначення функцій кожного органу та забезпечення узгоджених каналів взаємодії. Так, Кабінет Міністрів України повинен виконувати координуючу функцію, забезпечуючи інтеграцію HiAP, а також затверджуючи міжвідомчі плани дій. Міністерство охорони здоров'я України відповідати за науково-методичне забезпечення, підготовку індикаторів здоров'я та координацію впровадження HIA у межах секторальних стратегій. Міністерство розвитку громад та територій України координувати плани післявоєнної відбудови, забезпечуючи узгодження інфраструктурних проєктів із принципами сталого розвитку та безпеки для населення. Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України повинно формувати екологічні стандарти і процедури, що взаємопов'язані з детермінантами здоров'я. Координуючу роль Кабінету Міністрів України доцільно конкретизувати завданням щодо створення та адміністрування національ-

ної системи НІА для будь-яких проєктів відбудови з єдиними шаблонами завдань, стандартами даних і відкритим реєстром висновків.

Органи місцевого самоврядування мають впроваджувати НіАР на місцевому рівні через інтеграцію індикаторів здоров'я у місцеві стратегії розвитку. Водночас важливо забезпечити єдність підходів на всіх рівнях управління, поєднуючи локальні практики з механізмами законодавчого регулювання.

На етапі підготовки законопроєктів розробники акту мають прогнозувати зміни ключових індикаторів, таких як очікувана тривалість життя, рівень поширеності хронічних хвороб, доступ до базових медичних послуг і фінансове навантаження на домогосподарства. Це дозволяє своєчасно змінювати текст акта чи обирати альтернативне регулювання, якщо виявляються ризики для здоров'я населення. Після ухвалення законів здійснюється постлегіслативний моніторинг, що дає змогу порівняти очікуваний і фактичний ефект та постійно вдосконалювати нормативну базу.

Запровадження такої моделі має і економічне, і соціальне значення. Попередження негативних наслідків виявляється значно дешевшим, ніж ліквідація їхніх віддалених проявів, а своєчасне коригування норм знижує витрати на лікування, підвищує продуктивність і зміцнює фінансову стабільність держави. Водночас обов'язкова експертиза допомагає виявляти нерівність у впливі законодавчих рішень на різні групи населення та пропонувати компенсаторні механізми, забезпечуючи рівні можливості й довіру громадян до державної політики.

НІА у сучасній практиці становить структурований процес, що охоплює скринінг доцільності, визначення меж і пріоритетів, якісно-кількісне оцінювання, підготовку рекомендацій та подальший моніторинг з коригуванням політик і проєктних рішень. Обов'язкова участь зацікавлених сторін із фокусом на вразливі групи є умовою валідності результатів, що випливає зі звіту ВООЗ «Оцінка впливу на здоров'я» (2023) [14]. Європейські підходи вбудовують НІА у оцінювання політик і стратегій, щоб враховувати ширші соціальні детермінанти та нерівність у здоров'ї, що відображено в ресурсі Європейського регіонального бюро ВООЗ (WHO/Europe) «Оцінка впливу на здоров'я: аналітичні записки та ресурси» (2023) [15] та в інструментарії Європейської комісії (ЕС) «Інструментарій кращого регулювання» (2023) [16].

Інтегроване стратегічне планування з перевіркою наслідків для здоров'я (health proofing) означає вбудовану оцінку впливу на здоров'я на всіх етапах циклу політик і проєктів з вимогою доказовості та, за можливості, кількісної оцінки. В українських умовах це має реалізовуватись через уніфіковану національну систему НІА, яка повинна забезпечувати однакові правила і критерії для всіх проєктів відбудови та їхніх альтернатив. Цей підхід прямо закріплено в «Інструментарії кращого регулювання» (2023) [16] і підтримується матеріалами WHO/Europe (2023) [15].

Індикатори для відбудови доцільно формувати у три рівні. Перший рівень відображає стан довкілля через річні концентрації PM2.5, перевищення NO2 та загальні показники якості повітря з можливістю кількісної оцінки тягаря хвороб. Другий рівень фіксує поведінкові результати через частку поїздок пішки і велосипедом та їх грошову оцінку. Третій рівень відображає доступ до медичної допомоги за показниками недоотриманої допомоги і часу очікування. Для забезпечення повноти і порівнюваності цих індикаторів необхідно законодавчо запровадити національну систему оцінки впливу на здоров'я, що встановлює обов'язок усіх суб'єктів відбудови проводити таку оцінку перед проєктом, під час реалізації і після завершення з визначеними вимогами до даних і публічного звітування. Ці індикатори сформовано за даними Європейського агентства з довкілля «Стан якості повітря в Європі 2023», за методикою WHO/Europe «Інструмент економічної оцінки охорони здоров'я (HEAT)» 2023, а також з порівняльних оглядів Організації економічного співробітництва та розвитку і Європейської комісії «Здоров'я з першого погляду: Європа 2024» [17–20].

Висновки і пропозиції. Принцип «Здоров'я у всіх політиках держави» є ефективним інструментом підвищення якості рішень. В Україні він реалізований неповно. Доцільно закріпити його на рівні закону і впроваджувати через єдині обов'язкові процедури.

Потрібна національна система оцінки впливу на здоров'я для всіх проєктів відбудови з уніфікованими вимогами до даних, відкритим реєстром висновків і обов'язковим залученням громад. Необхідно застосовувати трирівневі індикатори якості повітря активної мобільності та доступу до медичної допомоги, забезпечити постлегіслативний моніторинг для порівняння очікуваних і фактичних результатів. Міжсекторальна координація має працювати на центральному і місцевому рівнях через постійні робочі групи та спільні плани дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Tancred T. et al. The pathway to health in all policies through intersectoral collaboration on the health workforce: a scoping review. Health policy and planning. 2024. Vol. 39, P. i54–i74. DOI: https://doi.org/10.1093/heapol/czae046.

2. Aivalli P. et al. Power dynamics and intersectoral collaboration for health in low and middle income countries: a realist review. Health policy and planning. 2025. Vol. 40, no. 6. P. 661–683. DOI: https://doi.org/10.1093/heapol/czaf022.

3. Okello J. S., Ginindza T., Odhiambo J. N. Multisectoral coordination during the COVID-19 pandemic: practices, challenges and recommendations for future preparedness–a systematic literature review protocol. BMJ open. 2025. Vol. 15, no. 7. P. e099016. DOI: https://doi.org/10.1136/bmjopen-2025-099016.

4. Sutarsa I. N. et al.Multisectoral interventions and health system performance: a systematic review. Bulletin of the world health organization. 2024. Vol. 102, no. 07. P. 521–532F. DOI: https://doi.org/10.2471/blt.23.291246.

5. Guglielmin M. et al. A realist explanatory case study investigating how common goals, leadership, and committed staff facilitate health in all policies implementation in the municipality of Kuopio, Finland. International journal of health policy and management. 2022. DOI: https://doi.org/10.34172/ijhpm.2022.6355.

6. Green L. et al. Health in all policies'a key driver for health and well-being in a post-covid-19 pandemic world. International journal of environmental research and public health. 2021. Vol. 18, no. 18. P. 9468. DOI: https://doi.org/10.3390/ijerph18189468.

7. Sustainable development goals. *UNDP*. URL: https://www.undp.org/ukraine/sustainable-development-goals (дата звернення: 15.08.2025).

8. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. The European Green Deal. Brussels, 11.12.2019. COM(2019) 640 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640 (дата звернення: 15.08.2025).

9. Build Ukraine back better | sustainable reconstruction. *Build Ukraine Back Better*. URL: https://buildukrainebackbetter.org/ (дата звернення: 15.08.2025).

10. Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text (дата звернення: 15.08.2025).

11. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text (дата звернення: 15.08.2025).
12. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text (дата звернення: 15.08.2025).
13. Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20.03.2018 № 2354-VIII : станом на 9 лип. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text (дата звернення: 23.08.2025).
14. World Health Organization. Health impact assessment. 2023. URL: https://www.who.int/health-topics/health-impact-assessment (дата звернення: 14.08.2025).
15. World Health Organization Regional Office for Europe. Health impact assessments: policy briefs and resources. Copenhagen: WHO/Europe, 2023. URL: https://www.who.int/tools/health-impact-assessments (дата звернення: 14.08.2025).
16. European Commission. Better Regulation Toolbox. Brussels: European Commission, 2023. URL: https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation/better-regulation-guidelines-and-toolbox_en (дата звернення: 14.08.2025).
17. European Environment Agency. Europe's air quality status 2023. Copenhagen: EEA, 2023. URL: https://www.eea.europa.eu/publications/europes-air-quality-status-2023 (дата звернення: 14.08.2025).
18. World Health Organization Regional Office for Europe. AirQ+: software tool for health risk assessment of air pollution. Copenhagen: WHO/Europe, 2024. URL: https://www.who.int/europe/tools-and-toolkits/airq---software-tool-for-health-risk-assessment-of-air-pollution (дата звернення: 14.08.2025).
19. World Health Organization Regional Office for Europe. Health Economic Assessment Tool (HEAT) for walking and cycling: methods and user guide. Copenhagen: WHO/Europe, 2023. URL: https://www.who.int/europe/tools-and-toolkits/health-economic-assessment-tool-for-walking-and-cycling (дата звернення: 14.08.2025).
20. Organisation for Economic Co-operation and Development; European Commission. Health at a Glance: Europe 2024. Paris: OECD Publishing, 2024. URL: https://www.oecd.org/en/publications/health-at-a-glance-europe-2024_b3704e14-en.html (дата звернення: 14.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/8

КРИЗА АВТОРСТВА В ЕПОХУ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

THE CRISIS OF AUTHORSHIP IN THE AGE OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Кириченко К.О., аспірантка
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

У статті досліджується феномен кризи авторства в умовах поширення генеративного штучного інтелекту, що поставив під сумнів усталені правові та культурні уявлення про природу творчості. Авторство, яке упродовж століть слугувало універсальним критерієм відмежування творів від технічних продуктів, нині втрачає стабільність, оскільки алгоритмічні генеративні системи здатні продукувати тексти, зображення, музику, що відповідають зовнішнім ознакам оригінальності, але виникають без безпосередньої творчої інтенції людини. У статті підкреслюється, що традиційна модель «автор = людина, технологія = інструмент» більше не є достатньою для пояснення сучасних креативних практик і вимагає докорінного переосмислення.

Проаналізовано ключові проблеми, пов'язані із трансформацією інституту авторства: втрата легітимації маркера «автор», редукція немайнових прав, дисбаланс між приватним і публічним правом, а також девальвація критерію оригінальності. Розглянуто наукові позиції – від «творів без автора» до моделей прихованого чи гібридного співавторства людини та алгоритму. На матеріалах судової практики Китаю та Південної Кореї показано, як національні правові системи намагаються адаптуватися до викликів генеративних технологій. Підкреслюється, що такі підходи не усувають системної невизначеності, але демонструють пошук компромісу між охороною людської творчості та врахуванням нових культурних практик.

Стаття робить висновок, що правові механізми мають рухатися у напрямі гібридної моделі, яка поєднує визнання автономності алгоритмічної генерації з акцентом на роль людини у відборі, редагуванні та інтеграції результатів. Такий підхід дозволяє зберегти категорію авторства як фундаментальний правовий інститут, водночас адаптуючи його до культурних і технологічних реалій цифрової епохи.

Ключові слова: авторське право, штучний інтелект, криза авторства, оригінальність, співавторство.

The article examines the phenomenon of the authorship crisis in the context of the spread of generative artificial intelligence, which has called into question established legal and cultural ideas about the nature of creativity. Authorship, which for centuries served as a universal criterion for distinguishing works from technical products, is now losing stability, since algorithmic generative systems are able to produce texts, images, and music that meet the external signs of originality, but arise without direct human creative intention. The article emphasizes that the traditional model «author = human, technology = tool» is no longer sufficient to explain modern creative practices and requires a radical rethinking. The key problems associated with the transformation of the authorship institution are analysed: the loss of legitimacy of the "author" marker, the reduction of non-property rights, the imbalance between private and public law, and the devaluation of the criterion of originality. The scientific positions are considered – from «works without an author» to models of hidden or hybrid co-authorship of a person and an algorithm. The case law of China and South Korea shows how national legal systems are trying to adapt to the challenges of generative technologies. It is emphasized that such approaches do not eliminate systemic uncertainty, but demonstrate the search for a compromise between the protection of human creativity and the consideration of new cultural practices. The article concludes that legal mechanisms should move towards a hybrid model that combines the recognition of the autonomy of algorithmic generation with an emphasis on the role of humans in the selection, editing and integration of results. Such an approach allows preserving the category of authorship as a fundamental legal institution, while adapting it to the cultural and technological realities of the digital age.

Key words: copyright, artificial intelligence, authorship crisis, originality, co-authorship.

Актуальність теми. Дискусія про кризу авторства в епоху генеративного штучного інтелекту виходить за межі суто технічних чи правових питань і торкається основоположних категорій сучасної культури і права. Якщо упродовж сотень років авторство розглядалося як уособлення індивідуальної творчої інтенції, то нині ця ідея стикається з радикальним викликом: алгоритмічні системи здатні створювати культурні продукти, які не лише формально нагадують людські твори, а й конкурують із ними за суспільне визнання та економічну вартість. Саме ця конкуренція зумовлює кризу – традиційні критерії оригінальності, індивідуальності та творчої праці виявляються недостатніми для відмежування «авторського твору» від «згенерованого результату».

Актуальність теми посилюється тим, що в правовій системі авторство виконує не лише символічну, а й практичну функцію: воно визначає належність прав, структурує ринок інтелектуальної власності, встановлює межі відповідальності та стимулює розвиток креативних індустрій. В умовах, коли поняття автора розмивається, ці механізми втрачають визначеність. Традиційні юридичні конструкції, що виходять із безальтернативного принципу «автором є людина», дедалі частіше виявляються непридатними для врегулювання ситуацій, пов'язаних із генеративним штучним інтелектом.

Своєчасне наукове осмислення цієї проблематики дасть змогу не лише ідентифікувати ключові виклики, а й сформувати підґрунтя для вироблення нових правових моделей, які враховуватимуть одночасно специфіку функціонування генеративних алгоритмів і необхідність збереження особливого статусу людської творчості.

Стан опрацювання. Проблема авторства у зв'язку з розвитком генеративного штучного інтелекту стала предметом аналізу у працях Н. Ірмака, М. Фенвіка, Ф. Дракслер, Ю. Остапенко, Д. Вальчука, Дж. Фріца, І. Лапатури, Г. Ленарчик, Е. Рокетт, Ю. Бисаги, В. Снігура та інших дослідників. Їхні праці засвідчують зростаючу увагу наукової спільноти до цієї проблематики, однак комплексного узагальнення та вироблення єдиних концептуальних підходів наразі бракує, що зумовлює необхідність подальшого ґрунтовного дослідження.

Мета статті – дослідити, яким чином генеративний штучний інтелект трансформує поняття авторства, і на цій основі виробити науково обґрунтовані пропозиції щодо оновлення моделей правового регулювання авторських відносин у сфері інтелектуальної власності, щоб забезпечити баланс між захистом людської творчості та врахуванням специфіки алгоритмічної генерації.

Виклад основного матеріалу. Коли ми вживаємо поняття «криза» щодо авторства, йдеться не лише

© Кириченко К.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

про появу нових технологій, а про ситуацію, в якій сам інститут втрачає здатність виконувати свою базову функцію – *бути критерієм відмежування*. У традиційному праві та культурі авторство завжди слугувало універсальним маркером. Воно відділяло твір від технічного виробу чи продукту механічної діяльності, встановлювало зв'язок між результатом і особою та надавало цьому результату статус культурної й правової цінності. Саме наявність автора робила можливим застосування категорій оригінальності, новизни та індивідуальності.

Історично ця відмежувальна функція проявлялася в різних контекстах. У добу винайдення друкарства авторство закріплювало за особою право на текст, який інакше можна було нескінченно відтворювати без будь-якої вказівки на його походження. У часи становлення авторського права воно виокремлювало «твір» від «речі»: картина чи книга як матеріальний носій мали власника, але лише авторство робило їх правовим об'єктом охорони. У XX столітті, коли масові медіа множили копії, авторство гарантувало, що за потоком тиражів стоїть конкретний творець, якому належить як економічна вигода, так і особисті немайнові права – право на ім'я та суспільне визнання його як автора.

Тобто відмежувальна функція авторства полягала у створенні «лінії поділу» між:

– Творчим та нетворчим результатом;

– Оригінальним і похідним;

– Належним і неналежним до сфери правової охорони.

Ця функція була настільки органічною, що довгий час здавалася очевидною і навіть природною. Авторство сприймалося як даність – там, де є твір, мусить бути й автор, і саме цей зв'язок дозволяє будувати весь правовий і культурний порядок.

Нині ж користувач може дати мінімальний запит (prompt), а система згенерує текст, картину чи музику, що має ознаки оригінальності. Відтак, алгоритм постає як активний чинник формування твору, оскільки значна частина результату визначається не прямими інструкціями користувача, а внутрішніми механізмами моделі. Отже, концепція «автор = людина, технологія = інструмент» більше не працює автоматично.

Звідси низка викликів, пов'язаних із кризою авторства в епоху генеративного штучного інтелекту:

1. Передусім ідеться про *проблему легітимації авторства*, адже маркер «автор» втрачає здатність гарантувати автентичність і джерело походження твору.

2. Інший вимір становить *тенденція до редукції немайнових прав*. Авторське право історично поєднувало особистісний та економічний аспекти, але генеративний ШІ руйнує цю взаємодію. Право на ім'я, право на репутацію чи духовний зв'язок із твором втрачають сенс, адже відсутня особа, яка могла б їх реалізувати.

3. Додатково загострюється *проблема дисбалансу між приватним і публічним інтересом*. Якщо раніше авторське право надавало виключні майнові права, щоб стимулювати людей до творчості: автор отримував винагороду за свою унікальну працю, а суспільство – нові культурні цінності, то у випадку з генеративним штучним інтелектом ця логіка порушується. Алгоритм може створювати необмежену кількість творів без особливих людських зусиль. Якщо ж права на ці результати закріплюються за розробником чи користувачем, це виглядає як невиправдана монополізація, адже немає реальної індивідуальної праці, яку потрібно було б компенсувати. У підсумку суспільство стикається з обмеженням доступу до творів, що виникли фактично «автоматично».

4. Нарешті, слід виокремити *проблему девальвації критерію оригінальності*. Оригінальність, яка була наріжним каменем охороноздатності твору, перестає виконувати свою функцію. Алгоритм здатний продукувати нескінченні варіації, які формально відповідають вимозі новизни, але позбавлені індивідуального творчого вибору. Це призводить до правового парадоксу: формальна умова виконується, але її зміст втрачає сенс.

Індикативною є позиція Нурбая Імрака, який розвиває ідею про можливість існування «*творів без автора*» [1]. Маються на увазі такі результати діяльності генеративних систем, які формально відповідають ознакам творів, але не можуть бути пов'язані із жодним суб'єктом, що задовольняв би мінімальні умови авторства. Програмісти, зокрема, не визначають змістових характеристик кінцевого продукту, автори тренувальних даних позбавлені контролю над відтворенням, а роль користувача іноді обмежується простим запитом без подальшої апропріації.

Якщо ж визнається можливість існування творів без автора, втрачає чинність аксіома, яка протягом століть забезпечувала внутрішню логіку системи. У такій ситуації право опиняється перед необхідністю або штучно приписувати авторство користувачеві з мінімальним внеском, або погодитися з існуванням особливої категорії результатів, що з моменту створення перебувають у статусі публічного надбання.

Обидва варіанти мають суттєві недоліки: перший підтримує фікцію, яка не відповідає фактичним обставинам творення, другий загрожує девальвацією економічної цінності значної частини результатів ШІ-генерації.

У Китаї авторське право формально зберігає антропоцентричний характер: автором твору може бути лише людина чи організація, тоді як штучний інтелект не визнається самостійним суб'єктом. Водночас судова практика останніх років свідчить про те, що китайські суди намагаються знайти баланс між традиційними нормами і викликами генеративних технологій.

Показовою є справа *Li v. Liu* (Пекінський Інтернет-суд, 2023) [2]. Позивач використовував у роботі Stable Diffusion – це поширена модель штучного інтелекту з відкритим кодом, яка за заданим текстовим описом створює зображення. Її принцип полягає у такій званій «дифузній генерації»: випадковий шум у зображенні поступово очищається до форми, яка відповідає введеному опису. Таким чином, кінцевий результат значною мірою залежить від того, наскільки детально і творчо сформований запит.

У даному випадку користувач не обмежився натисканням кнопки «згенерувати»: він створив понад сотню різних сценаріїв, підбирав параметри моделі й редагував отримані результати. Суд визнав, що саме цей інтелектуальний і креативний внесок людини перетворив зображення на об'єкт авторсько-правової охорони.

Південна Корея, так само як і Китай, не визнає штучний інтелект суб'єктом авторського права, проте її нормативні органи пішли далі у формалізації критеріїв. Це підтвердив кейс із реєстрацією фільму *AI Suro's Wife* [3]. Даний випадок отримав широкий резонанс тому, що він вперше показав, як правова система може інтегрувати результати генеративного штучного інтелекту у сферу авторського права без руйнування усталених підходів.

Фільм було офіційно зареєстровано як *компілятивний* твір, тобто як результат творчої діяльності, що полягає у відборі, комбінуванні та організації різнорідних елементів. Виробники застосували алгоритми для генерації візуальних матеріалів, однак ці елементи не отримали охорони самі по собі. Юридичний захист було надано лише тому результату, який виник завдяки активному та багаторівневому втручанню людини.

Творці здійснили складний процес, що виходив далеко за межі механічного використання інструменту. Він включав відбір найбільш відповідних варіантів, редагування для усунення недоліків, поєднання зображень зі звуковими елементами і створення композиційної структури.

Реєстрація AI Suro's Wife демонструє, що Південна Корея не вводить у правове поле нового автора – алгоритм, проте, водночас визнає, що інтелектуальна цінність

може виникати не лише у створенні з «нуля», а й у роботі з матеріалом, який надає штучний інтелект. Корейський підхід фактично інтегрує в авторське право нові види креативних практик. Те, що ще кілька років тому вважалося суто технічною операцією, тепер набуває правової значущості як творче рішення.

На відміну від азійських підходів, що, попри різні акценти, зберігають вихідний принцип «людина – єдиний автор», у світовій практиці з'являються приклади більш радикальних рішень. Характерним у цьому контексті є досвід Південної Африки, де через відсутність у національному законодавстві вузького визначення винахідника було зареєстровано патент із зазначенням штучного інтелекту *DABUS* [4] як творця технічного результату. Попри те, що йдеться про патентне, а не авторське право, такий відступ від людиноцентричної моделі репрезентує кризу традиційного уявлення про авторство як виключно людський привілей.

У правовій доктрині дедалі частіше висувається ідея «спільного авторства» людини й алгоритму. Ф.Дракслер згадує про «*AI Ghostwriter Effect*» (ефект письменника-привида), коли користувачі відчувають, що створений текст належить радше алгоритму, ніж їм самим, але при цьому підписують його власним ім'ям та не визнають участі штучного інтелекту у процесі творення [5]. У такий спосіб ШІ фактично виконує роль прихованого співтворця, чия участь лишається непоміченою, що свідчить про формування нової форми латентного співавторства, яка виходить за межі класичних уявлень про авторство та ставить під сумнів традиційну дихотомію «автор-інструмент».

М.Фенвік та П.Юрціс детально описують феномен гібридної творчості, де результат виникає внаслідок постійної взаємодії людини й алгоритму. Насамперед дослідники підкреслюють, що у випадку використання генеративних моделей завжди існує «*human-in-the-loop*», тобто людина, яка формує запити, уточнює параметри, обирає згенерований результат та інтегрує його у власний творчий задум. Тож, навіть якщо алгоритм виконує більшу частину технічної роботи, остаточна форма завжди є наслідком відбору й доопрацювання з боку людини.

Автори зазначають, що технологічні компанії самі конструюють дискурс навколо штучного інтелекту, використовуючи поняття «співтворчість» (*co-creation*) та «співкерування» (*co-piloting*) [6]. Такі терміни відображають нову динаміку – творець постійно знаходиться в діалозі із системою. Він формулює запит, отримує варіант, редагує, знову вводить уточнення – і так доти, поки не з'явиться прийнятний продукт. Це радше схоже на роботу в парі, ніж на одноосібне керування.

Отже, постає питання: як саме право має реагувати на результати діяльності генеративного штучного інтелекту, не руйнуючи внутрішньої логіки авторства й водночас не ігноруючи нові культурні практики?

Аналіз наявних підходів у різних правових системах і доктрині дозволяє окреслити кілька можливих моделей регулювання, кожна з яких по-своєму відбиває спробу зберегти баланс між охороною людської творчості та специфікою алгоритмічної генерації.

Найбільш традиційною є *антропоцентрична модель*, що виходить з незмінного правила: автором може бути лише людина. Саме цього принципу послідовно дотримуються США та Європейський Союз. Показовим прикладом стала справа *Zarya of the Dawn*, у якій авторка використала ілюстрації, згенеровані алгоритмом Midjourney. Американське Відомство з авторського права відмовилося поширювати охорону на такі зображення, натомість захист поширився лише на текстову частину коміксу та оригінальні елементи його художнього оформлення [7].

У рішенні *Painer v. Standard Verlags GmbH* Суд ЄС підкреслив, що охорона можлива лише тоді, коли у творі відображається «особистий відбиток автора». Це означає, що право вимагає певного простору для вільних і творчих рішень. Якщо ж кінцевий результат зумовлений виключно технічними параметрами чи автоматичними процесами, простір для індивідуальності відсутній, а отже – не виникає охороноздатного твору [8].

Інший варіант – *модель фіктивної атрибуції*, коли автором визнається користувач або розробник, незалежно від розміру їхнього творчого внеску. Вона вигідна технологічним компаніям і розв'язує проблему правової невизначеності, але водночас створює серйозні ризики. У межах цієї моделі право ризикує перетворитися на інструмент монополізації результатів, створених фактично автоматично. Якщо охорона надається незалежно від реальної творчості користувача, під загрозою опиняється базовий критерій оригінальності.

Протилежним підходом є *концепція «public domain by default»*, згідно з якою результати генеративного штучного інтелекту з моменту створення належать до публічного надбання. Вона вирізняється своєю теоретичною послідовністю: якщо немає автора, немає й підстави для охорони. До того ж така модель максимально відповідає суспільному інтересу у вільному доступі до алгоритмічно створених контентів.

Проте її практична реалізація видається сумнівною. Вони нівелює стимули до інвестицій у генеративні технології, позбавляє користувачів і компанії можливості захищати свої креативні зусилля з інтеграції результатів ШІ.

Нарешті, найбільш перспективною видається *гібридна модель*, що поєднує визнання автономності алгоритмічної генерації з акцентом на людський внесок. Під цим розуміється не визнання алгоритму співсуб'єктом авторства, а про уточнення того, що людська творчість у взаємодії з генеративними системами набуває нових форм – відбору, інтерпретації й інтеграції згенерованих результатів.

Гібридна модель, вважаємо, є найбільш життєздатною, адже визнає незворотність алгоритмічної генерації, і в той же час зберігає авторство як людський правовий інститут. Вона може стати базою для нового «договірного балансу» між приватними і публічними інтересами.

Висновки. Дослідження показало, що поява генеративного штучного інтелекту виявила системну вразливість авторського права: його ключова опора на категорію авторства втрачає стабільність. Якщо раніше ця категорія беззастережно відмежовувала твір від технічного продукту, то нині вона перестає бути очевидною.

Відтак, завдання права полягає не у пошуку штучних фікцій чи крайніх рішень, а у переосмисленні самого змісту авторства – через визнання нових форм людського внеску у взаємодії з алгоритмами. Саме такий підхід відкриває можливість забезпечити адаптацію інституту авторства до культурних і технологічних практик цифрової епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Irmak N. Artifacts Without Authors: Generative Artificial Intelligence and the Question of Authorship. *Metaphysics*. 2024. № 1. P. 1–15.

2. Wang Y., Zhang J. Beijing Internet Court Grants Copyright to AI-Generated Image for the First Time. *Kluwer Copyright Blog*. 2024. URL: https://legalblogs.wolterskluwer.com/copyright-blog/beijing-internet-court-grants-copyright-to-ai-generated-image-for-the-first-time/ (дата звернення: 21.08.2025).

3. Lee E. South Korea grants copyright to AI generated work, «AI Suro's Wife» film as work edited by humans. *Chat GPT Is Eating the World*. 2024. URL: https://chatgptiseatingtheworld.com/2024/01/08/south-korea-grants-copyright-to-ai-generated-work-ai-suros-wife-film-as-work-edited-by-humans/ (дата звернення: 21.08.2025).

4. Conlon E. DABUS: South Africa issues first-ever patent with AI inventor. *Managing IP*. 2021. URL: https://www.managingip.com/article/2a5bqo2drurt0bxl7ab1q/dabus-south-africa-issues-first-ever-patent-with-ai-inventor (дата звернення: 21.08.2025).

5. Draxler F., Werner A., Lehmann F. The AI Ghostwriter Effect: When Users do not Perceive Ownership of AI-Generated Text but Self-Declare as Authors. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction*. 2024. № 2. Article 25. 40 p.

6. Fenwick M., Jurcys P. Originality and the Future of Copyright in an Age of Generative AI. *SSRN*. 2023. URL: https://ssrn.com/abstract=4354449 (дата звернення: 21.08.2025).

7. Хеленюк М. Штучний інтелект vs авторське право: закони різних країн. *Юридична газета*. №11-12 (769-770). URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shtuchniy-intelekt-vs-avtorske-pravo-zakoni-riznih-krayin.html (дата звернення: 21.08.2025).

8. Judgement of the Court of Justice of the European Union of 1 December 2011 in case Eva-Maria Painer v. Standard Verlags GmbH (C-145/10). ECLI:EU:C:2011:798. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62010CJ0145 (дата звернення: 21.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/9

ЮРИСДИКЦІЙНИЙ СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ МІНОРИТАРНИХ АКЦІОНЕРІВ

JUDICIAL PROTECTION OF MINORITY SHAREHOLDERS' RIGHTS AND INTERESTS

Линник О.А., аспірантка кафедри цивільного права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджується проблематика судового захисту прав та інтересів міноритарних акціонерів. Акціонери, які володіють незначними частками у статутному капіталі, можуть опинятися у становищі, коли їхні права на участь в управлінні та доступ до інформації фактично обмежуються, а можливості впливу на прийняття рішень є мінімальними. Основним механізмом захисту у таких випадках є можливість оскарження рішень органів управління юридичної особи в суді за умови порушення прав чи законних інтересів акціонера.

Судова практика у цій сфері демонструє поступове формування підходів, які визнають, що корпоративні права акціонерів не зводяться виключно до права голосу. У деяких рішеннях суди зазначають, що участь у загальних зборах передбачає можливість акціонерам обговорювати питання порядку денного, вносити пропозиції та впливати на позицію інших учасників, навіть якщо частка акціонера є незначною. Водночас в інших справах суди обґрунтовують свою відмову у задоволенні позову акціонера через те, що для успішного захисту необхідно довести конкретне порушення прав чи інтересів, а не лише формальне недотримання процедур, передбачених законом або статутом. Такий підхід спрямований на забезпечення справедливого балансу між інтересами більшості та меншості та запобігання зловживанням правом на судовий захист.

Окрему увагу приділено спорам, що виникають у зв'язку з примусовим викупом акцій міноритарних акціонерів (сквіз-аут). У цих випадках міноритарні акціонери зазвичай оскаржують умови викупу та справедливість визначеної ціни. Суди по-різному підходять до вирішення таких спорів: з одного боку, визнають право на компенсацію у разі заниження вартості акцій, з іншого – схильні вважати самі процедури сквіз-ауту такими, що не підлягають оскарженню. Це свідчить про потребу у подальшому розвитку судової практики та вдосконаленні механізмів захисту міноритарних акціонерів.

Ключові слова: корпоративні спори, міноритарні акціонери, сквіз-аут, примусовий викуп акцій.

This article examines the issue of judicial protection of minority shareholders' rights and interests. Shareholders with minor stakes in a company's authorized capital often find their rights to participate in management and access information effectively limited, with minimal ability to influence decision-making. The primary mechanism for protecting these rights is the ability to challenge the decisions of a legal entity's management bodies in court, provided that the shareholder's rights or legal interests have been violated.

Judicial practice in this area demonstrates a gradual shift towards recognizing that shareholders' corporate rights are not limited solely to the right to vote. In some rulings, courts have noted that participation in general meetings includes the opportunity for shareholders to discuss agenda items, make proposals, and influence the positions of other participants, even if their stake is insignificant. At the same time, in other cases, courts justify their refusal to grant a shareholder's claim by stating that successful protection requires proof of a specific violation of rights or interests, not just a formal procedural non-compliance with the law or charter. This approach aims to strike a fair balance between the interests of the majority and the minority and to prevent the abuse of the right to judicial protection.

Special attention is given to disputes arising from the compulsory buyout of minority shareholders' shares (squeeze-out). In these cases, minority shareholders typically challenge the buyout terms and the fairness of the determined price. Courts have taken different approaches to resolving these disputes: on one hand, they recognize the right to compensation if the share value is understated, while on the other, they tend to consider the squeeze-out procedures themselves as not subject to challenge. This highlights the need for further development of judicial practice and improvement of the mechanisms for protecting minority shareholders.

Key words: corporate disputes, minority shareholders, squeeze-out, compulsory share buyout.

Захист прав міноритарних акціонерів є однією з важливих проблем корпоративного права України. Історично сформована модель корпоративного врядування, що базується на домінуванні мажоритаріїв, разом із нестабільністю інституційного середовища, створює сприятливі умови для корпоративних конфліктів. Інтереси власників контрольного пакету акцій часто вступають у протиріччя з інтересами міноритаріїв, які, володіючи незначною часткою капіталу, ризикують бути повністю усуненими від управління та позбавленими можливості реалізувати свої корпоративні права. Актуальність цієї теми посилюється в контексті євроінтеграційних прагнень України та необхідності гармонізації національного законодавства із Директивами Європейського Союзу, що вимагає забезпечення ефективних механізмів захисту інвестицій. Метою цієї статті є комплексний аналіз сучасних підходів до захисту прав міноритарних акціонерів в Україні з урахуванням актуальної судової практики. Проблематику захисту прав та інтересів акціонерів досліджували у своїх роботах такі науковці, як: О. М. Вінник, О. В. Кологойда, О. В. Паплик, А. В. Попова, В.С. Щербина, І. В. Спасибо-Фатєєва та інші.

Правовий статус акціонерів, у тому числі міноритарних, визначається насамперед Законом України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон про АТ). Окрім цього, у ч. 3 ст. 96-1 Цивільного кодексу України визначено складові елементи корпоративних прав, а саме:

– брати участь в управлінні юридичною особою у порядку, визначеному установчим документом, крім випадків, встановлених законом;

– брати участь у розподілі прибутку юридичної особи і одержувати його частину (дивіденди), якщо така юридична особа має на меті одержання прибутку;

– у випадках, передбачених законом та установчим документом, вийти з юридичної особи;

– здійснити відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, паїв та інших об'єктів цивільних прав, що засвідчують участь у юридичній особі, у порядку, встановленому законом;

– одержувати інформацію про діяльність юридичної особи у порядку, встановленому установчим документом;

– одержати частину майна юридичної особи у разі її ліквідації в порядку та у випадках, передбачених законом, установчим документом (право на ліквідаційну квоту).

© Линник О.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Ключовим механізмом захисту порушених прав міноритаріїв є можливість оскарження рішень загальних зборів. Відповідно до статті 61 Закону про АТ, акціонер має право оскаржити рішення, ухвалене загальними зборами, якщо воно порушує його права або охоронювані законом інтереси. Цей спосіб покликаний захистити немайнові права учасників товариств [1, с. 318]. Проте, як показує практика, формальні порушення не завжди є підставою для задоволення позову такого акціонера, якщо не доведено реального порушення прав. Судова практика в Україні демонструє неоднозначність у підходах до захисту прав міноритаріїв, хоча деякі рішення свідчать про формування прогресивних тенденцій.

Цікавою у цьому контексті є позиція Верховного Суду у справі за позовом міноритарного акціонера до ПрАТ «Одеський автоскладальний завод» (справа № 916/1143/21). У цій справі позивача, що володів пакетом акцій у розмірі приблизно 2,0368%, не допустили до участі в загальних зборах, на яких вирішувались ключові питання діяльності товариства. Верховний Суд підкреслив, що «*позивачу не може бути відмовлено у задоволенні вимог про визнання недійсними рішень загальних зборів тільки з мотивів недостатності його голосів для зміни результатів голосування з прийнятих загальними зборами учасників (акціонерів, членів) рішень, оскільки вплив учасника (акціонера, члена) на прийняття загальними зборами рішень не вичерпується лише голосуванням*» [2]. На думку суду, перед голосуванням учасники обговорюють питання, вносять пропозиції та виступають, і ці дії можуть вплинути на думку інших акціонерів. Таким чином, навіть власник невеликої частки може переконати інших змінити свою позицію і, як наслідок, вплинути на результат голосування. Тому, якщо акціонера незаконно позбавили можливості взяти участь у зборах, розмір його частки не має значення. Сам факт позбавлення права на участь в обговоренні є достатньою підставою для оскарження рішень зборів. Отже, суд фактично заклав підвалини доктрини «правомірного очікування», за якою навіть міноритарій з незначною часткою має право очікувати гарантій прозорості та легітимності процедур, що передують голосуванню.

При цьому, за словами Верховного Суду, «*метою отримання судового захисту шляхом визнання недійсним саме рішень наглядової ради та / або рішень загальних зборів акціонер не може абстрактно та загально посилатися на порушення свого права на участь в управлінні, а має обґрунтувати конкретне несправедливе обмеження (порушення) його безпосередніх прав чи інтересів прийнятими рішеннями, що оскаржується, а також співмірність обраного способу захисту (відновлення становища, яке існувало до прийняття оскаржуваного рішення) зі стверджуваним порушенням*» [2]. Отже, що акціонер, який оскаржує рішення, повинен довести, що існує безпосередній зв'язок між оскаржуваним актом та фактичним порушенням його прав. Це рішення змістило акцент з кількісної ваги голосу на якісну сторону реалізації корпоративних прав, унеможливлюючи повне домінування мажоритаріїв.

Іншим прикладом, що демонструє зміну судової практики у справах за позовами міноритарних акціонерів, є справа за позовом власника 0,000644% до ПАТ «Проскурів» (справа № 924/881/20), де оскаржувалися рішення загальних зборів, скликаних наглядовою радою, що сама була обрана на підставі попередніх, уже визнаних недійсними, рішень. Верховний Суд підтвердив, що формування порядку денного неправомочним органом може поставити під сумнів легітимність усіх подальших рішень. Однак ключовим висновком стало уточнення: захист можливий лише за наявності «охоронюваного законом інтересу», а не лише будь-якого формального порушення [3]. Цей висновок ґрунтується на правовій позиції, сформованій Конституційним Судом України у рішенні від 01.12.2004 №18-рп/2004 (справа №1-10/2004), де «охоронюваний законом інтерес» визначено як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений у суб`єктивному праві простий легітимний дозвіл, яке є самостійним об`єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [4].

Окрему категорію корпоративних спорів в українській судовій практиці становлять конфлікти, що виникають при реалізації механізму примусового викупу акцій, відомого як сквіз-аут. Суть механізму полягає в наданні особі (або групі афілійованих осіб), яка володіє 95% і більше простих акцій товариства, права вимагати обов'язкового продажу решти акцій міноритарними акціонерами. Хоча сквіз-аут покликаний спростити структуру власності та управління акціонерними товариствами, на практиці він спричинив значну кількість позовів, у яких міноритарії оскаржують справедливість викупної ціни та дотримання законності процедури.

Основний аргумент міноритарних акціонерів полягає в тому, що запропонована викупна ціна, визначена мажоритарієм або залученим ним оцінювачем, часто не відповідає реальній ринковій або справедливій вартості акцій. Такі дії кваліфікуються як порушення конституційного права власності, закріпленого статтею 41 Конституції України, а також статті 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які гарантують мирне володіння майном.

Судова практика у цій сфері демонструє різні підходи. З одного боку, суди послідовно підтверджують право міноритарія на оскарження умов сквіз-ауту. У таких позовах позивачі вимагають не лише визнання викупної ціни несправедливою, а й стягнення додаткової компенсації, яка включає різницю між фактично виплаченою сумою та реальною ринковою вартістю акцій, а також інфляційні втрати та 3% річних [5]. З іншого боку, в окремих випадках суди схильні розглядати сквіз-аут як незворотну та завершену корпоративну дію, яка не підлягає перегляду [6, с. 60]. Така невизначеність правозастосування знижує передбачуваність для інвесторів та створює ризик зловживання з боку мажоритарних акціонерів, що підриває довіру до інститутів корпоративного права.

Таким чином, на основі аналізу судової практики, можна стверджувати, що сучасна українська модель захисту прав акціонерів перебуває на етапі розвитку, шукаючи баланс між інтересами мажоритаріїв і міноритарії. Судова практика демонструє поступове усвідомлення, що корпоративні права міноритарія не зводяться лише до формальної можливості проголосувати, а охоплюють ширший комплекс процесуальних та матеріальних гарантій, зокрема право на участь у зборах, на отримання інформації та на справедливу компенсацію.

При цьому Верховний Суд послідовно акцентує на необхідності встановлення прямого зв'язку між оскаржуваним рішенням органу управління юридичної особи та порушенням прав чи інтересів акціонера, відмовляючись визнавати недійсними рішення загальних зборів лише через формальні відхилення від статутних вимог. Цей підхід відповідає принципу забезпечення справедливого балансу між правами учасників товариств, а також спрямований на запобігання зловживанням правом на судовий захист.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корпоративне право України: підручник. В. В. Луць та ін.; за заг. ред. В. В. Луця, д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України. К.: Юрінком Інтер, 2010. 379 с.
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12.01.2023 (справа № 916/1143/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108553366.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.11.2021 (справа № 924/881/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101472929.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04.
5. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 15.11.2022 (справа № 910/13936/21).
6. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107715574.
7. О. Кологойда, К. Полосенко. Способи захисту прав міноритарних акціонерів у спорах про обов'язковий продаж акцій. (2023). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*, *126(2)*, С. 54-62.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 341.9 / 347.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/10

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ОГЛЯД РЕГЛАМЕНТІВ ЄС (МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ)

LEGAL REGULATION OF FAMILY RELATIONS IN THE EUROPEAN UNION: OVERVIEW OF EU REGULATIONS (PROPERTY SPOUSAL RELATIONS)

Простибоженко О.С., к.ю.н., старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

У статті досліджуються питання правового регулювання майнових наслідків шлюбу та зареєстрованого партнерства у правовій системі ЄС. Автором висвітлено початок врегулювання сімейно-правових питань, починаючи з 2003 року, коли за ініціативи Європейської Комісії було проведено дослідження щодо правового регулювання майнових режимів подружжя та партнерів у державах-членах ЄС. У роботі проаналізовано подальші кроки з розроблення проєктів відповідних нормативно-правових актів та розглянуто обставини затвердження двох регламентів ЄС – № 2016/1103 щодо імплементації посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовуваного права та визнання і виконання рішень у справах стосовно правових режимів майна подружжя та № 2016/1104 щодо імплементації посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовуваного права та визнання і виконання рішень у справах стосовно майнових наслідків реєстрованих партнерств. У статті акцентовано увагу на основних новелах таких нормативно-правових актів. Зауважено, що вперше у праві всіх держав-членів ЄС було надано визначення «правового режиму майна подружжя», тлумачення якого передбачається здійснювати автономно і стосуватися як повсякденного управління майном, так і припинення режиму майна подружжя у зв'язку з припиненням шлюбних відносин. Окрім цього, проаналізовано колізійні норми для визначення юрисдикції та застосовуваного права. У статті також наголошено на запровадженні принципу «єдності застосовуваного права» або т. зв. «єдиної схеми», яка передбачає застосування права однієї держави до всього майна подружжя, незалежно від його виду та місцезнаходження. Також звертається увага на наданій автономії учасників сімейних правовідносин. Автор зауважує, що положення регламентів ЄС № 2016/1103 та № 2016/1104 відображають єдині підходи правового регулювання. Наприкінці автором зроблено висновки про доцільність вивчення відповідного досвіду з метою його можливого урахування у національному праві України та гармонізації із правовими підходами ЄС у сфері майнових відносин подружжя.

Ключові слова: сімейне законодавство у ЄС, регламенти ЄС, Регламент № 2016/1103, Регламент № 2016/1104, майнові відносини, майнові наслідки шлюбу, подружжя, реєстровані партнерства, колізійна прив'язка.

The paper examines the issues of legal regulation of property consequences of marriage and registered partnership in the EU legal system. The author highlights the beginning of the regulation of family law issues, starting in 2003, when a study was conducted on the legal regulation of property regimes of spouses and partners in the EU Member States at the initiative of the European Commission. The paper analyzes further steps in the development of drafts of relevant regulations and considers the circumstances of the approval of two regulations – No. 2016/1103 on the implementation of enhanced cooperation in the field of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of judgments in cases concerning the legal regimes of spouses' property and No. 2016/1104 on the implementation of enhanced cooperation in the field of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of judgments in cases concerning the property effects of registered partnerships. The paper focuses on the main novelties of such legal acts. It has been noted that, for the first time, the law of all EU member states has provided a definition of the "matrimonial property regime". Its interpretation is to be carried out autonomously and apply to both the day-to-day management of property and the termination of the matrimonial property regime in connection with the divorce. Additionally, the author analyzes the approved conflict of laws rules for determining jurisdiction and applicable law. The paper also highlights the introduction of the principle of "unity of applicable law" or the so-called "single scheme". It means applying the law of one state to all spouses` property, regardless of its type and location. Attention is also paid to the autonomy granted to participants in family legal relations. The author emphasizes that the provisions of EU Regulations No. 2016/1103 and No. 2016/1104 reflect uniform approaches to legal regulation. Finally, the author concludes that it is expedient to study the relevant experience with a view to its possible incorporation into the national law of Ukraine and harmonization with the EU legal approaches to property relations of spouses.

Key words: family law in the EU, EU regulations, Regulation No. 2016/1103, Regulation No. 2016/1104, property relations, property consequences of marriage, spouses, registered partnerships, matrimonial property regimes, property consequences of registered partnerships, conflict of laws.

Постановка проблеми. Сімейне право традиційно вважається однією з найбільш сталих та консервативних галузей права, оскільки відображає глибоко вкорінені культурні, етичні та релігійні особливості соціуму. У зв'язку з цим запровадження правового регулювання у сфері сімейних правовідносин з боку європейських інституцій здійснюється з особливо жвавими дискусіями. А враховуючи подекуди суттєві правові розбіжності держав-членів у підходах до врегулювання тих чи інших питань, першочергова мета європейської інтеграції передбачала запровадження норм міжнародного приватного права, необхідних для вирішення сімейних питань, ускладнених іноземним елементом, щодо юрисдикції та взаємного визнання рішень відповідних органів держав-членів ЄС. Особливо довгим в цьому контексті був процес врегулювання майнових відносин подружжя. Частковому вирішенню питань правового режиму майна подружжя передували об'ємні дослідження та консультації. Проте одностайного рішення щодо регулювання цієї сфери ухвалено все ж не було.

Зі зростанням рівня мобільності громадян в межах ЄС та активністю міграційних процесів в цілому, закономірно збільшується і кількість шлюбів з іноземним елементом. Породжувані такими обставинами наслідки, зокрема майнові наслідки шлюбу, все гостріше потребують поглиблення співпраці між державами-членами ЄС у сфері сімейних правовідносин. Стійкішим стає усвідомлення, що європейська інтеграція стосується не лише економічних питань, але також безпосередньо зачіпає життя громадян держав-членів ЄС, що у контексті майбутнього вступу України до ЄС потребує особливої уваги для дослідження. З початком повномасштабного російського вторгнення в Україну чимала кількість біженців-українців проживає на території ЄС протягом уже тривалого часу, що вимагає якнайшвидшого вжиття заходів з метою спрощення вирішення судових спорів.

© Простибоженко О.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Питання правового врегулювання сімейних відносин подружжя у ЄС є достатньо дослідженою темою. Окремі дослідження здійснювались передусім іноземними науковцями: К. Боеле-Волькі, Дж. Шерпе, К. Гонзалес-Беілфусс, Н. Погорельчнік-Вогрінц, М. Гонзалес тощо. Серед українських науковців варто згадати дослідження М. Менджул, Ю. Черняк та ін. Разом з тим відсутні дослідження українського аспекту у межах сімейних відносин подружжя, регламентованих нормами права ЄС. Власне дана стаття є продовження попереднього дослідження автора, яке стосувалося сфери немайнових відносин у сім'ї і було опубліковано в цьому виданні.

Метою даної статті є здійснення аналізу права ЄС у сфері майнових правовідносин подружжя щодо визначення юрисдикції та застосовуваного права з питань майнових наслідків шлюбу.

Виклад основного матеріалу. Низка факторів призвели до зростання кількості подружніх пар, які володіють майном у різних державах-членах. А запровадження у XX ст. у більшості держав-членів ЄС інституту реєстрованого партнерства, поширило потребу належного врегулювання колізійних питань між національними законодавствами держав-членів щодо майнових наслідків утворення подружніх чи квазі-подружніх союзів громадян.

Суттєві розбіжності у позиціях держав-членів ЄС зумовлювали складний та тривалий процес обговорень із залученням науковців, практикуючих юристів, нотаріусів, а також комплексну діяльність експертної групи, до складу якої увійшли експерти, незалежні від держав-членів ЄС. Процедура узгодження вирішення питання майнових наслідків шлюбу розпочалася у 2003 році із замовлення Європейською Комісією дослідження правового регулювання майнових правовідносин подружжя та неодружених пар у міжнародному приватному праві та внутрішньому праві держав-членів ЄС. У 2006 році Європейська Комісія схвалила «Green Paper» щодо конфлікту права у справах щодо майнових режимів подружжя, яким започаткувала широкі експертні консультації з питання майнових наслідків укладення шлюбу або іншого подібного союзу, ускладненого іноземним елементом [1]. І лише через ще три роки, 28 вересня 2009 року, відбулися публічні слухання.

За результатами проведеної кропіткої роботи 16 березня 2011 року Європейською Комісією було схвалено проєкти двох регламентів, які остаточно були підготовлені для затвердження Радою ЄС наприкінці 2015 року: (1) про юрисдикцію, застосовуване право та визнання і виконання рішень у справах щодо правових режимів майна подружжя та (2) про юрисдикцію, застосовуване право та визнання і виконання рішень щодо майнових наслідків реєстрованих партнерств.

Втім, 03 грудня 2015 року на засіданні Ради ЄС зазначені регламенти затверджені не були через суттєві суперечності у позиціях держав-членів: частина держав, посилаючись на принцип недискримінації пар, наполягала на одночасному схваленні обох проєктів регламентів, у той час як інші остерігалися можливого зобов'язання у зв'язку з цим до запровадження інституту реєстрованого партнерства.

Зважаючи на неможливість схвалення регламентів, які б у подальшому мали обов'язкову дію на території всього ЄС, для створення можливостей зацікавленим державам поглибити співпрацю у сфері юрисдикції, застосовуваного права та визнання і виконання рішень стосовно майнового режиму пар з іноземним елементом, охоплюючи справи щодо правового режиму майна подружжя та майнових наслідків реєстрованих партнерств, було вирішено вчергове застосувати принцип «різних швидкостей Європи» (анг. *«multi-speed Europe»*), який передбачений ст. 20 Договору про ЄС та ст.ст. 326, 334 Договору про функціонування ЄС. З відповідними запитами протягом наступних кількох місяців до Європейської Комісії звернулися вісімнадцять держав-членів ЄС, у зв'язку з чим 09 червня 2016 року Рада ЄС схвалила посилення їхньої співпраці, зазначивши про доцільність прийняття двох окремих постанов [2].

Робота над регламентами здійснювалась тривалий період часу, що обумовлювалося не лише складністю вирішуваних питань, але й відсутністю в міжнародному праві досвіду їх вирішення в цілому.

У підсумку 24 червня 2016 року Рада ЄС прийняла Регламент № 2016/1103 щодо імплементації посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовуваного права та визнання і виконання рішень у справах стосовно правових режимів майна подружжя (далі – Регламент № 2016/1103) [3] та Регламент № 2016/1104 щодо імплементації посиленої співпраці у сфері юрисдикції, застосовуваного права та визнання і виконання рішень у справах стосовно майнових наслідків реєстрованих партнерств (далі – Регламент № 2016/1104) [4], які передбачали їх застосування у державах-членах ЄС з 29 січня 2019 року, за винятком окремих статей, які вступали у дію дещо раніше.

Зазначені регламенти містили у собі ряд цікавих новел, окремі з яких варто розглянути детальніше. Зокрема, Регламент № 2016/1103 вперше у праві всіх держав-членів ЄС містить визначення «правового режиму майна подружжя» (анг. *«matrimonial property regime»*) як сукупності правил щодо майнових правовідносин подружжя між собою та у їхніх відносинах з третіми особами, що обумовлені укладенням шлюбу або його припиненням (ст. 3). У поясненні до проєкту регламенту зауважується, що таке визначення повинно тлумачитися автономно і стосуватися як повсякденного управління майном, так і припинення режиму майна подружжя у зв'язку з припиненням шлюбних відносин [5].

Передбачені у регламенті колізійні прив'язки щодо юрисдикції сформовані таким чином, щоб уникнути ситуації, коли суди всіх держав-членів ЄС визнають відсутність у них юрисдикції щодо розгляду справи. Проте окреме місце у зазначеному регламенті посідає ідея процесуальної економії, забезпечення якої передбачено шляхом об'єднання в юрисдикції одного суду справ, які виникають з однорідних правовідносин подружжя. Фактично ж така ідея реалізується за допомогою посилань на норми інших регламентів, які визначають юрисдикцію суду. Наприклад, у випадку смерті одного з подружжя питання майнових правовідносин подружжя віднесено до компетенції того суду, який вирішуватиме спадкову справу відповідно до Регламенту № 650/2012 від 4 липня 2012 року про юрисдикцію, застосовуване право, визнання і виконання рішень та прийняття і виконання оригінальних документів у справах щодо спадкування та запровадження Європейського спадкового сертифікату (ст. 4). А у разі, якщо юрисдикцію суду, який розглядає справу про встановлення режиму окремого проживання, розірвання шлюбу або його недійсності визначено у відповідності до Регламенту № 2201/2003 від 27 листопада 2003 року щодо юрисдикції, визнання та виконання судових рішень у шлюбних справах і справах щодо батьківської відповідальності (постанова Брюссель II bis), то юрисдикція такого суду поширюватиметься і на вирішення питань щодо майнових наслідків, породжених шлюбом (ст. 5).

У випадку ж, якщо визначення юрисдикції у запропоновані способи не може бути здійснена, тоді компетентним визнається суд держави-члена ЄС:

1) на території якої подружжя проживає на час розгляду справи, а за відсутності такого –

2) на території якої подружжя мало останнє спільне місце проживання за умови, що один з подружжя продовжує проживати в такій державі на час розгляду справи; за відсутності такого –

3) на території якої проживає відповідач на час розгляду справи, а за відсутності такого –

4) спільного громадянства подружжя на час розгляду справи (ст. 6).

Зрештою, у Регламенті № 2016/1103 була також вдосконалена колізійна прив'язка юрисдикції суду у зв'язку з явкою відповідача, яка тепер передбачала обов'язок суду з'ясувати чи особа прибула для оспорювання юрисдикції суду чи для розгляду справи по суті, а також роз'яснити особі право оспорювати юрисдикцію суду (ст. 8).

Намагаючись уникнути фрагментації майна подружжя і підпорядкувати всю подружню майнову масу єдиним правилам, у регламенті по-новаторськи запроваджено принцип «єдності застосовуваного права» або т. зв. «єдина схема», яка передбачає застосування права однієї держави до всього майна подружжя, незалежно від його правового режиму (рухоме чи нерухоме) та місцезнаходження (ст.21). При цьому, право, яке підлягає застосуванню, не обов'язково має бути правом держави-члена ЄС (ст. 20). Такі положення регламенту мали на меті усунення можливого дисбалансу між інтересами кожного з подружжя, який виникав у випадку, коли нерухоме майно підпорядковане праву країни його місцезнаходження, тоді як зобов'язання охоплюються іншими правилами. З іншого боку, причиною запровадження такого підходу була спроба забезпечити права кредиторів подружжя з допомогою встановлення чітких орієнтирів щодо правового регулювання відповідних правовідносин. Примітно, що вказаний регламент регулює застосування права щодо правового режиму майна подружжя і щодо правовідносин, які виникають між подружжям і третіми особами, передбачаючи гарантії захисту прав таких третіх осіб (ст. 28).

Разом із тим, під час розробки регламенту в робочій групі був досягнутий широкий консенсус щодо свободи сторін у виборі застосовуваного права для того, щоб полегшити подружжю управління їх майном, яка втім не була абсолютизована – правовідносини повинні мати зв'язок із застосовуваним правом. Передбачається, що подружжя може домовитися про застосовуване право, у тому числі шляхом електронного листування, до або після укладення шлюбу, але обов'язково до його припинення. Обраний правовий режим майна подружжя має силу лише на майбутнє, якщо сторони не домовляться про інше, але домовленість подружжя про ретроспективне застосування обраного ними права не має юридичної сили стосовно прав третіх осіб (ст. 22).

У межах свободи сторін у виборі застосовуваного права визначено дві можливі колізійні прив'язки щодо правового режиму майна подружжя:

1) право країни проживання одного або обох з подружжя (чи майбутнього подружжя) або

2) право країни громадянства будь-кого з подружжя або майбутнього подружжя (ст. 22).

Якщо ж угода подружжя відсутня, постанова закріплює колізійні норми щодо застосовуваного права, які передбачають застосування:

1) права держави першого спільного місця проживання подружжя після реєстрації шлюбу, а за відсутності такого –

2) права держави громадянства обох з подружжя на момент укладення шлюбу, а за відсутності такого –

3) права, яке найбільше пов'язане з обома з подружжя на час укладення шлюбу (ст. 26).

При цьому, якщо подружжя має більше одного спільного громадянства, тоді право держави громадянства не застосовується. У виняткових випадках один з подружжя може просити суд застосувати право держави останнього спільного місця проживання такого подружжя.

Межі застосовуваного права охоплюють питання класифікації майна подружжя як належного до певної категорії, перехід майна з однієї категорії до іншої, відповідальності одного з подружжя за зобов'язаннями іншого, права та зобов'язання подружжя стосовно майна, припинення режиму майна подружжя та поділу чи передачі майна, наслідків режиму майна подружжя для правовідносин між подружжям і третіми особами, дійсності угоди про правовий режим майна подружжя (ст. 27). Тож розробники, використовуючи формулювання, які вживаються у національному законодавстві держав-членів ЄС, спробували охопити всі можливі правовідносини подружжя.

Що стосується Регламенту № 2016/1104, то його положення в цілому повторюють підходи, викладені у Регламенті № 2016/1103 з урахуванням особливостей предмету його правового регулювання. Зокрема, дається визначення «реєстрованого партнерства», під яким розуміється врегульований законом режим спільного життя двох осіб, реєстрація якого є обов'язковою відповідно до закону та який відповідає формальним вимогам, передбаченим таким законом. А оскільки не у всіх державах ЄС визнається такий вид союзів громадян як реєстроване партнерство, то в регламенті додатково визначається така колізійна прив'язка як право держави, у якій було створене відповідне реєстроване партнерство. Її використання передбачено при виборі юрисдикції суду у разі відсутності домовленості партнерів (ст. 6), виборі застосовуваного права за домовленістю партнерів або ж у разі відсутності домовленості партнерів (ст. 22, ст. 26).

В цілому, поняття майнових наслідків реєстрованого партнерства відповідає поняттю правового режиму майна подружжя.

Питання ж визнання і виконання рішень, регламентовані у Регламентах № 2016/1103 і № 2016/1104, не відрізняються від загального підходу, використаного у регламенті Брюссель II bis.

Тож досліджувані нормативно-правові акти передбачали гармонізацію сімейного права в рамках ЄС та були спрямовані на уніфікацію норм міжнародного приватного права щодо юрисдикції, застосовуваного права, визнання і виконання рішень щодо майнових наслідків, породжуваних шлюбом або реєстрованим партнерством.

Висновки. Зростання кількості сімейних зв'язків між громадянами різних держав та їх подальше проживання на території ЄС зумовили необхідність більшої правової визначеності в окремих сімейно-правових питаннях. А враховуючи постійне зростання мобільності населення в межах ЄС ситуації застосування судом іноземного права набувають все більшого поширення, що ще більше актуалізує питання гармонізації національного права. Зазначене особливо актуальне для України у контексті проживання значної кількості українських громадян на території держав ЄС.

Одним з значних досягнення ЄС залишається широка автономія учасників сімейних правовідносин, яка проявляється у наданні їм права обирати юрисдикцію та застосовуване право, а також реалізація принципу єдиного застосовуваного права. Втім зазначені тенденції у правовому регулюванні поєднані з можливістю застосування іноземного права зумовлюють необхідність більш глибокого вивчення відповідних інститутів сімейного права, що є значущим для України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Green Paper on conflict of laws in matters concerning matrimonial property regimes, including the question of jurisdiction and mutual recognition (SEC(2006) 952). EUR-Lex Access to European Union law. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52006DC0400 (date of access: 28.07.2025).

2. Council Decision (EU) 2016/954 of 9 June 2016 authorising enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions on the property regimes of international couples, covering both matters of matrimonial property regimes and the property consequences of registered partnerships. EUR-Lex Access to European Union law. URL: http://data.europa.eu/eli/dec/2016/954/oj (date of access: 28.07.2025).

3. Council Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. EUR-Lex Access to European Union law. URL: http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1103/oj (date of access: 28.07.2025).

4. Council Regulation (EU) 2016/1104 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of the property consequences of registered partnerships. EUR-Lex Access to European Union law. URL: http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/1104/oj (date of access: 28.07.2025).

5. Proposal for a Council Regulation on jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. Official web of the European Commission. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52011PC0126 (date of access: 28.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 347:336.741.24-021.131
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/11

ПРИРОДА ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: ЧИ МОЖЛИВО ЗАСТОСУВАТИ ТРАДИЦІЙНУ КОНЦЕПЦІЮ ВОЛОДІННЯ?

THE LEGAL NATURE OF VIRTUAL ASSETS: APPLICABILITY OF THE TRADITIONAL CONCEPT OF OWNERSHIP?

Савченко Є.Ю., аспірант кафедри приватного права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Автором розглянуто проблематику застосування існуючого приватно-правового інституту володіння до віртуальних активів через призму традиції українського приватного права, особливостей природи віртуальних активів як об'єктів цивільних права та положень чинного законодавства, що є актуальним у контексті формування наукового підходу до інституту володіння цифровими речами, а також нагальної потреби у створенні комплексного нормативного регулювання правового режиму власності на віртуальні активи та інтенцій наукової спільноти щодо загального оновлення цивільного законодавства України в частині речового права.

Попри те, що вітчизняний законодавець розширив перелік об'єктів цивільних прав шляхом запровадження категорії цифрової речі, до складу якої віднесено, зокрема, й віртуальні активи, та визначив її базові ознаки, у Цивільному кодексі України досі відсутні спеціальні положення, які б регулювали правовий режим володіння та власності на такі об'єкти.

Під час дослідження встановлено, що суб'єкти цивільних правовідносин не можуть володіти віртуальним активом у розумінні вітчизняного інституту права власності. Це зумовлено тим, що віртуальний актив, як правило, існує у межах децентралізованої блокчейн- або іншої системи розподіленого реєстру, що, з технічної точки зору, унеможливлює: (i) існування віртуального активу поза межами цифрового середовища; (ii) прямий доступ особи до віртуального активу та відповідно можливість безпосереднього панування над ним; (iii) існування, оборот та зберігання віртуального активу за межами відповідної системи розподіленого реєстру; (iv) безпосередню передачу віртуального активу від однієї особи до іншої: передача фактично відбувається шляхом зміни адреси, до якої прив'язаний запис про актив у розподіленому реєстрі.

Дослідження дозволило зробити висновок про те, що вітчизняні законотворці визнають різницю «віртуального» та традиційного володіння, проте на законодавчому рівні досі не було запропоновано внесення ґрунтовних законодавчих ініціатив щодо оновлення положень Цивільного кодексу України. Це реформування є нагальним не лише з огляду на особливості приватно-правового обігу віртуальних активів, а й інших цифрових речей, що також можуть існувати винятково у цифровому середовищі. Для запровадження ефективного правового режиму таких об'єктів чинна модель речових прав, закріплена в Цивільного кодексу України, потребує концептуального переосмислення.

Ключові слова: право володіння, віртуальний актив, криптоактив, криптовалюта, об'єкт цивільних прав.

The author examines the issues of applying the existing private-law institution of possession to virtual assets through the prism of the tradition of Ukrainian private law, the peculiarities of the nature of virtual assets as objects of civil rights, and the provisions of current legislation. This topic is relevant in the context of forming a scholarly approach to the institution of possession of digital things, as well as the urgent need to establish a comprehensive regulatory framework for the legal regime of ownership of virtual assets and the academic community's intentions regarding the overall renewal of Ukrainian civil legislation in the sphere of property law.

Despite the fact that the national legislator has expanded the list of objects of civil rights by introducing the category of the digital thing, which includes, inter alia, virtual assets and by defining its basic features, the Civil Code of Ukraine still lacks specific provisions regulating the legal regime of possession and ownership of such objects.

The study establishes that subjects of civil relations cannot possess a virtual asset in the sense of the domestic institution of property law. This is due to the fact that a virtual asset, as a rule, exists within a decentralized blockchain or other distributed ledger system, which, from a technical perspective, makes it impossible to: (i) ensure the existence of a virtual asset outside the digital environment; (ii) provide a person with direct access to a virtual asset and, accordingly, the possibility of direct control over it; (iii) enable the existence, circulation, and storage of a virtual asset outside the relevant distributed ledger system; (iv) carry out the direct transfer of a virtual asset from one person to another, as such transfer in fact occurs by changing the address to which the record of the asset in the distributed ledger is linked.

The research leads to the conclusion that domestic lawmakers acknowledge the difference between "virtual" and traditional possession. However, at the legislative level, no substantial legislative initiatives have yet been proposed to update the provisions of the Civil Code of Ukraine. Such reform is urgent not only in view of the peculiarities of the private-law circulation of virtual assets, but also with respect to other digital things that may likewise exist exclusively in the digital environment. In order to introduce an effective legal regime for such objects, the current model of property rights enshrined in the Civil Code of Ukraine requires conceptual rethinking.

Key words: right of possession, virtual asset, crypto-asset, cryptocurrency, object of civil rights.

Вступ. Технологічний прогрес та цифровізація суспільних відносин зумовили виникнення нової категорії об'єктів цивільних прав – цифрових речей, що докорінно змінило уявлення людства про форму речі та її оборотоздатність.

Створення віртуальних активів, які існують у вигляді записів в системах розподіленого реєстру, стало новим етапом розвитку економік різних країн світу та приватно-правових відносин у цифровому середовищі.

Широке застосування віртуальних активів в якості об'єкта договірних правовідносин неминуче викликає питання правового режиму власності на даний цифровий об'єкт. Принциповим в даному контексті є питання володіння, адже традиція цивільного права зазвичай пов'язує право володіння, зокрема, з фізичним пануванням особи над річчю та можливістю тримати таку річ у себе.

Зазначене спонукало науковців замислитись над тим, якими мають бути підходи до володіння віртуальними актвами в цивільному праві та чи не потребує традиційний інститут володіння переосмислення в епоху цифрових речей.

Відтак, у контексті формування наукового підходу до інституту володіння цифровими речами, а також нагальної потреби у створенні комплексного нормативного регулювання правового режиму власності на віртуальні активи та інтенцій наукової спільноти щодо загального оновлення цивільного законодавства України в частині речо-

© Савченко Є.Ю., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вого права [1], дане дослідження, у межах якого застосовано як загальнонаукові, так і спеціально-правові **методи**, є **актуальним** для сучасного етапу розвитку національного цивільного законодавства.

Попри те, що вітчизняний законодавець розширив перелік об'єктів цивільних прав шляхом запровадження категорії цифрової речі, до складу якої віднесено, зокрема, й віртуальні активи, та визначив її базові ознаки [2], у Цивільному кодексі України («ЦК України) досі відсутні спеціальні положення, які б регулювали правовий режим володіння та власності на такі об'єкти.

У площині наукових досліджень наявні праці українських науковців, присвячені правовому режиму власності на цифрові речі та віртуальні активи, зокрема, С.О. Грицая, К.Г. Некіт, Є.Ю. Савченка, Р.А. Майданика, С.Б. Булеци, Є.О. Мічуріна та інших. Разом з тим, переважна більшість досліджень пов'язана з цифровими речами або віртуальними об'єктами як загальноохоплюючими категоріями цифрових об'єктів та сконцентрована переважно на питаннях права власності, а не права володіння ними.

Як наслідок, правовий контекст дослідження характеризується недостатнім станом як нормативної, так і **наукової розробки**.

У статті розкрито **проблематику** застосування існуючого приватно-правового інституту володіння до віртуальних активів.

Автор розглядає зазначену проблематику через призму традиції українського приватного права, особливостей природи віртуальних активів як об'єктів цивільних права та положень чинного законодавства. Такий підхід забезпечує отримання як теоретично обгрунтованих, так і прикладних результатів дослідження.

Метою статті є з'ясування можливості застосування вітчизняної концепції володіння речами до віртуальних активів у контексті положень українського права.

Виклад основного тексту. Віртуальні активи як нематеріальні об'єкти цивільних прав можуть існувати виключно в цифровому середовищі – системах розподіленого реєстру, що, зокрема, зумовлює особливості їх створення, обороту та володіння.

Система блокчейн, як найбільш популярна система розподіленого реєстру, побудована за принципом децентралізації. Заважаючи на складність її функціонування, учасники мережі регулярно користуються послугами посередників (що є можливим, але не обов'язковим) [1, с. 14–15], зокрема, провайдерів цифрових гаманців та суб'єктів, що надають послуги зберігання та адміністрування криптоактивів та/або приватних криптографічних ключів віртуальних активів від імені клієнтів.

Цифрові гаманці являють собою програмне або апаратне забезпечення, яке дозволяє особі взаємодіяти з віртуальним активом, зокрема, шляхом генерації та управління публічними та/або приватними ключами, а також їх зберігання [2, с. 9]. Простіше кажучи, цифровий гаманець надає його володільцю можливість надсилати та отримувати віртуальні активи, а також відстежувати інформацію про операції з ними [3]. Однак, оскільки цифровий гаманець зазвичай зберігає лише криптографічні ключі, за допомогою яких можна отримати доступ до віртуального активу, а не сам віртуальний актив (тобто гаманець не зберігає вартість віртуального активу напряму), його порівняння з фізичним гаманцем є дещо неточним та більше нагадує цифрову зв'язку ключів [2, с. 15].

У силу своєї безтілесної природи віртуальні активи можуть існувати лише як блоки в цифровому блокчейні. Це означає, що вони не можуть бути вилучені та збережені в іншому середовищі або на будь-яких матеріальних носіях. Натомість цифровий гаманець зберігає безпечні цифрові коди, необхідні для доступу користувача до блокчейну. Подібно до PIN-коду для онлайн-банкінгу, ці цифрові коди (приватні ключі) підтверджують право власності на публічний цифровий код (публічний ключ), який, у свою чергу, надає користувачеві доступ до адрес віртуальних активів. Як тільки Ваш приватний ключ відповідає публічному ключу, Ви отримуєте доступ і можете використовувати свої віртуальні активи [4, с. 112–113].

При цьому, цифрові гаманці в залежності від суб'єкта контролю приватних ключів[1], поділяються на кастодіальні, у яких приватні ключі контролюються та зберігаються Кастодіаном, і некастодіальні, у яких користувач самостійно здійснює контроль над приватними ключами [3]. Оскільки розпорядження віртуальними активами можливе лише за наявності доступу до приватних ключів, володіння або контроль над такими ключами є основною передумовою для реалізації правомочностей власника щодо віртуальних активів, хоча це далеко не завжди є тотожним праву власності.

Традиційне розуміння володіння та власності ставляться під сумнів у контексті віртуальних активів через їхню унікальну природу. Вони є формою нематеріальної власності, що означає відсутність фізичної форми, проте вони також мають низку характеристик, притаманних матеріальним активам, таких як можливість передачі та зберігання. Крім того, той факт, що передача права володіння та власності на віртуальний актив не передбачає фізичних об'єктів, розмиває межі між речовими та зобов'язальними правами [5, с. 259; 270].

Зміст права власності визначається в частині першій статті 317 ЦК України, яка встановлює, що власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном [6]. В доктрині вітчизняного цивільного права під правом володіння розуміється право фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю, яке полягає в можливості особи безпосередньо тримати належну річ у себе та впливати на неї. Володіючи річчю, власник ставиться до неї як до своєї, йому належної. Право володіння зазвичай спирається на інше право – право власності або виникає з договору (найму, зберігання і т. ін.). Проте не виключається можливість існування фактичного володіння, тобто володіння, не заснованого на праві [7]. Під користуванням як правило розуміється право отримувати вигоди від речі, а також право їх привласнювати. Розпорядженням вважається юридично забезпечена можливість визначати як фактичну, так і юридичну долю майна, зокрема, шляхом вчинення певних юридичних дій щодо останнього [8].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що суб'єкти цивільних правовідносин не можуть володіти віртуальним активом у розумінні вітчизняного інституту права власності. Це зумовлено тим, що віртуальний актив, як правило, існує у межах децентралізованої блокчейн- або іншої системи розподіленого реєстру, що, з технічної точки зору, унеможливлює: (i) існування віртуального активу поза межами цифрового середовища; (ii) прямий доступ особи до віртуального активу та відповідно можливість безпосереднього панування над ним; (iii) існування, оборот та зберігання віртуального активу за межами відповідної системи розподіленого реєстру; (iv) безпосередню передачу віртуального активу від однієї особи до іншої: передача фактично відбувається шляхом зміни адреси, до якої прив'язаний запис про актив у розподіленому реєстрі.

Вітчизняні законодавці пішли по шляху застосування правової фікції та визнання віртуальних активів цифровими речами, щодо яких особа може безпосередньо набувати право власності. Така конструкція дозволяє з формальної точки зору застосовувати національний інститут права власності у відношенні до віртуальних активів. Так,

[1] Аналіз існування інших типів гаманців та різноманіття їх класифікації виходять за межі предмета даного дослідження

відповідно до частини третьої статті 179[1] ЦК України, особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не випливає із сутності цифрової речі [6].

В той час як Законом України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 № 2074-IX № 2074-IX [9] встановлено, що зміст права власності на віртуальний актив включає право володіти віртуальним активом, право користуватися віртуальним активом та право розпоряджатися віртуальним активом на свій розсуд, якщо це не суперечить закону, зокрема шляхом передачі права власності на віртуальний актив (частина п'ята статті 6). Проте при детальному аналізі положень частини першої та третьої статті 6) частини першої статті 1 згаданого Закону, можна прийти до висновку, що законодавець все ж розрізняє класичне право власності та право власності на віртуальні активи, пов'язуючи останнє саме з володінням приватними ключами. Так, володілець ключа віртуального активу є власником такого віртуального активу, крім випадків, передбачених законом, що зберігається за допомогою гаманця віртуального активу, яким вважається програмне забезпечення або програмно-апаратний комплекс, що надає його користувачу інформацію про належні йому віртуальні активи та можливість розпоряджатися ними в системі забезпечення обороту віртуальних активів за допомогою ключа віртуального активу. Аналогічного підходу дотримується законодавець і в новому Проекті Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні № 10225-д від 24.04.2025 [10], зокрема в положеннях частини першої статті 7.

Висновки. Попри імпліцитне визнання законотворцями різниці «віртуального» та традиційного володіння, на законодавчому рівні досі не було запропоновано внесення ґрунтовних законодавчих ініціатив щодо оновлення положень Цивільного кодексу України. Це реформування є нагальним не лише з огляду на особливості приватноправового обігу віртуальних активів, а й інших цифрових речей, що також можуть існувати винятково у цифровому середовищі. Для запровадження ефективного правового режиму таких об'єктів чинна модель речових прав, закріплена в ЦК України, потребує концептуального переосмислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткачук О. [Презентація книги «Модельні правила речевого права»]. *Facebook*. URL: https://www.facebook.com/share/p/1FQPpJ3UYR/?mibextid=wwXIfr (дата звернення: 20.08.2025).

2. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав : Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#Text (дата звернення: 26.08.2025).

3. Appel, H. Basic Knowledge regarding Crypto Assets. In: Quick Guide Crypto Assets. Springer Gabler, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-40462-8_1 (дата звернення: 19.08.2025).

4. European Banking Authority. Report on crypto assets with advice for the European Commission. 2019. 30 с. URL: https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/documents/10180/2545547/67493daa-85a8-4429-aa91-e9a5ed880684/EBA%20Report%20on%20crypto%20assets.pdf (дата звернення: 19.08.2025).

5. Academy B. What Is a Crypto Wallet and How to Choose the Right One? | Binance Academy. *https://academy.binance.com*. URL: https://academy.binance.com/en/articles/crypto-wallet-types-explained (дата звернення: 19.08.2025).

6. Goforth C. R. The Lawyer's Cryptionary: A Resource for Talking to Clients About Crypto-Transactions. *SSRN Electronic Journal*. 2018. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.3211010 (дата звернення: 18.08.2025).

7. Yüksel Ripley B., Heindler F. The Law Applicable to Crypto Assets: What Policy Choices Are Ahead of Us? // *Blockchain and Private International Law*. Brill, 2022. P. 259–284. URL: https://doi.org/10.1163/9789004514850_011 (дата звернення: 18.08.2025).

8. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 18.08.2025).

9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2023. – 808 с. – (Серія «Коментарі та аналітика»).

10. Савченко Є. Ю. Правовий режим власності на віртуальні активи. *New Ukrainian Law*. 2025. № 6. С. 165–181. URL: https://doi.org/10.51989/nul.2024.6.24 (дата звернення: 18.08.2025).

11. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text (дата звернення: 18.08.2025).

12. Проєкт Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обігу віртуальних активів в Україні : проєкт Закону України № 10225-д від 24 квіт. 2025 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56271 (дата звернення: 19.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 347.95
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/12

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДОБРОВІЛЬНОГО ВИКОНАННЯ БОРЖНИКОМ РІШЕННЯ СУДУ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

LEGISLATIVE REGULATION OF VOLUNTARY EXECUTION OF COURT DECISIONS BY THE DEBTOR AND PRACTICAL PROBLEMS OF ITS IMPLEMENTATION IN THE MODERN LEGAL SOCIETY

Селіванов О.А., к.ю.н.,
викладач кафедри юстиції
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
заступник начальника управління правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності та інвестицій
департаменту юридичного забезпечення
Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України

Стаття присвячена аналізу інституту добровільного виконання судових рішень в Україні. Проаналізовано юридичну суть останнього як ключового аспекту правосвідомості та правової культури, ефективного механізму втілення принципу диспозитивності у життя. Здійснено історико-правовий аналіз нормативно-правових актів України, які регулюють сферу виконавчого провадження, критично оцінено наслідки реформи 2016 року, що призвела до ліквідації строку для добровільного виконання. Підкреслюється, що метою запровадженого заходу було забезпечення прискорення процедури, але у практичній діяльності це викликало низку негативних наслідків: безпідставного включення сумлінних боржників до ЄДР; значного збільшення бюрократичного навантаження на працівників ДВС; а також зниження продуктивності роботи виконавців через необхідність обробки великої кількості проваджень, які не вимагають примусового впливу.

У дослідженні проаналізовано європейський досвід, для якого визначальною характеристикою є першочерговість заохочення боржника до добровільного погашення заборгованості. Також здійснено аналіз потенційних небезпек, які містяться у проєкті Закону України № 9363 від 07.06.2023, обґрунтовано, що запропонована модель абсолютної автоматизації арешту майна створює ризик системного колапсу.

На підставі отриманих результатів було запропоновано науково аргументовані рекомендації щодо реформування законодавства України у сфері добровільного виконання судових рішень в Україні. Найважливішими серед них необхідно визначити: пропозиції щодо поновлення строку на добровільне виконання зобов'язань як обов'язкового процесуального фільтра, а також щодо розбудови цілісної цифрової екосистеми для негайного обміну відомостями про погашення заборгованостей між усіма залученими державними та фінансовими інституціями.

Ключові слова: порядок виконання судових рішень, строк на добровільне виконання, право на справедливий суд, автоматизований арешт майна, державний виконавець.

The article is devoted to the analysis of the institution of voluntary enforcement of court decisions in Ukraine. The legal essence of the latter as a key aspect of legal consciousness and legal culture, an effective mechanism for implementing the principle of dispositivity in life is analyzed. A historical and legal analysis of the regulatory legal acts of Ukraine that regulate the sphere of enforcement proceedings is carried out, and the consequences of the 2016 reform, which led to the elimination of the term for voluntary enforcement, are critically assessed. It is emphasized that the purpose of the introduced measure was to ensure the acceleration of the procedure, but in practice this caused a number of negative consequences: groundless inclusion of conscientious debtors in the Unified State Register; a significant increase in the bureaucratic burden on employees of the Internal Revenue Service; as well as a decrease in the productivity of executors due to the need to process a large number of proceedings that do not require coercive influence.

The study analyzes European experience, for which the defining characteristic is the priority of encouraging the debtor to voluntarily repay the debt. An analysis of the potential dangers contained in the draft Law of Ukraine No. 9363 of 07.06.2023 was also carried out, it was substantiated that the proposed model of absolute automation of property seizure creates a risk of systemic collapse.

Based on the results obtained, scientifically substantiated recommendations were proposed for reforming the legislation of Ukraine in the field of voluntary enforcement of court decisions in Ukraine. The most important among them should be identified: proposals for renewing the deadline for voluntary enforcement of obligations as a mandatory procedural filter, as well as for building a holistic digital ecosystem for the immediate exchange of information on debt repayment between all involved state and financial institutions.

Key words: procedure for implementing court decisions, deadline for voluntary execution, right to a fair trial, automated seizure of property, state bailiff.

Функціонування кожної правової держави тісно переплітається з ефективністю механізму втілення судових постанов у життя. Принцип безумовної обов'язковості судових рішень, що зафіксований у статті 129-1 Конституції України [1], – не просто формальне твердження, а ключова гарантія здійснення права на справедливий суд, яке передбачене статтею 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [2]. Європейський суд з прав людини, неодноразово звертав на це увагу, підкреслюючи, що право на суд стало б фікцією, якби правова система держави дозволяла, аби остаточне, обов'язкове до виконання судове рішення залишалося невиконаним, завдаючи шкоди одній зі сторін (справа «Горнсбі проти Греції» [3]).

Водночас держава, яка володіє монопольним правом на законний примус, повинна використовувати його обережно, пропорційно та виключно у тих випадках, якщо інші, менш інтрузивні інструменти, виявляються безрезультатними. Саме в окресленій сфері з'являється системна розбіжність між двома важливими завданнями: з одного боку, потребою гарантувати швидке та повне виконання вимог стягувача, а з іншого – обов'язком захищати права боржника, зокрема його право власності (ст. 41 Конституції України), та не накладати на нього надмірні обмеження, особливо, якщо він виявляє бажання співпрацювати.

Інститут добровільного виконання судових рішень є головним механізмом для досягнення необхідного

© Селіванов О.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

балансу. Його головна мета – заохочувати дотримання законів, зменшити фінансове навантаження на державу, пов'язане з примусовим виконанням, а також сприяти зниженню соціальної напруги. Проте, якщо проаналізувати чинне законодавство [4, 5, 6] та практику його застосування в Україні, стає очевидною серйозна криза у процесі втілення цього інституту. Реформа, проведена у 2016 році, та подальші спроби автоматизації створили парадоксальну ситуацію, при якій добровільне виконання, замість позитивного ефекту, нерідко тягне за собою негативні наслідки для сумлінного боржника.

Зазначене вище породжує важливе науково-практичне завдання: провести детальний аналіз причин і наслідків руйнування інституту добровільного виконання рішень, визначити потенційні небезпеки подальших законодавчих змін, а також запропонувати цілісну модель, яка б повернула йому ефективність, збалансувавши інтереси всіх сторін виконавчого провадження та покращивши загальну продуктивність системи правосуддя.

Проблеми виконавчого провадження традиційно привертають увагу української юридичної науки. Основні засади теорії виконавчого процесу сформульовано у працях В.В. Комарова [7] та М.Й. Штефана [8], які тлумачили виконання рішень як останню фазу цивільного процесу. Своєю чергою С.Я. Фурса [9] та інші науковці у своїх дослідженнях здійснювали детальний аналіз положень і компетенції учасників виконавчого провадження, а також процесуальні аспекти вчинення виконавчих дій.

З початком трансформацій у сфері виконавчого провадження в Україні, вчені зосередились на нових інститутах та їх функціонування. Так, О.І. Угриновська [10] аналізувала, з якими особливостями діє в Україні механізм визнання незаконними активів та конфіскації їх на користь держави. У науковій праці Д.М. Притики [11] висвітлено різні підходи до подальших змін у системі правосуддя України. В останні роки значна кількість наукових праць присвячена питанням цифровізації та впровадженню Автоматизованої системи виконавчого провадження (АСВП), в яких автори, як правило, наголошують на позитивних моментах: прискоренні обміну інформацією та зменшенні корупційних ризиків (О.О. Барабаш [12], Ж.В. Васильєва-Шаламова [13] та інші).

Попри наявне широке коло досліджень у сфері виконавчого провадження, системний розгляд негативних наслідків реформи 2016 року щодо скасування строку на добровільне виконання залишається фрагментарним. Наукова полеміка переважно не висвітлює такі ключові аспекти як:

– *доктринальне оцінювання непропорційності наслідків*. Недостатньо досліджено юридичну природу внесення особи до Єдиного реєстру боржників як заходу обмеження прав та його (не)пропорційність у випадках, якщо борг сплачено практично відразу після відкриття провадження;

– *аналіз неефективності діяльності Державної виконавчої служби (далі – ДВС) в операційному аспекті*. Відсутні дослідження, які кількісно оцінили б збільшення навантаження на державних виконавців через потребу опрацювання «зайвих» проваджень та вплив цього чинника на їхню здатність працювати над справами, що можна віднести до категорії складних;

– *комплексне вивчення ризиків найновіших законодавчих ініціатив*. Теоретичний аналіз і критична оцінка проєкту Закону №9363 з позиції захисту прав людини та системних загроз для функціонування ДВС та судової системи фактично відсутні в науковій дискусії.

Метою статті є комплексний доктринальний і порівняльно-правовий аналіз інституту добровільного виконання судових рішень, виявлення системних труднощів його функціонування в Україні, а також наукове обґрунтування напрямів законодавчого реформування для відновлення його дієвості. Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання:

– розкрити теоретико-правову природу добровільного виконання як прояву принципів сумлінності та диспозитивності;

– здійснити історико-правовий аналіз змін у Законі «Про виконавче провадження», деталізувавши переваги попередньої моделі та системні вади чинної;

– систематизувати та описати негативні практичні наслідки скасування терміну на добровільне виконання;

– проаналізувати підходи до стимулювання добровільного виконання у правових системах країн ЄС, окресливши їхні основні принципи;

– здійснити критичний аналіз потенційних ризиків, які містяться у проєкті Закону України №9363, та передбачити його соціально-правові наслідки;

– сформулювати конкретні, науково обґрунтовані пропозиції щодо внесення змін до законодавства України.

Інститут добровільного виконання судових рішень в Україні ґрунтується на фундаментальних принципах приватного права, зокрема на презумпції добросовісності та розумності дій учасників цивільних правовідносин (ст. 3 ЦК України [4]). Судове рішення, яке набрало законної сили, змінює спірне зобов'язання у безспірне та встановлює остаточний обов'язок боржника діяти певним чином, з цього моменту пасивна поведінка останнього є протиправною. Добровільне виконання є проявом правової культури та поваги до суду, одночасно воно реалізує принцип процесуальної економії, оскільки досягає мети правосуддя, а саме – відновлення порушеного права, з мінімальним залученням державних ресурсів. Важливо також наголосити на тому, що держава повинна бути зацікавлена не у самому процесі примусу, а в його кінцевому результаті. З зазначеної причини законодавство повинно створювати такі умови, за яких боржнику було б вигідніше та простіше виконати рішення самостійно порівняно з ситуацією втручання виконавця.

Закон «Про виконавче провадження» 1999 року № 606-XIV (втратив чинність) [14] у статті 25 чітко визначав процедурний фільтр: державний виконавець відкривав провадження та надавав боржнику термін до 7 днів для добровільного виконання. Цей механізм не був простою формальністю, а виконував декілька важливих системних функцій:

– *функція диференціації*. Такий алгоритм надавав можливість відокремити сумлінних боржників, які готові виконати рішення, від тих, які злісно ухилялися від його виконання;

– *функція оптимізації*. Підхід з використання терміну для добровільного виконання зменшував кількість проваджень, які потребували активного втручання, та у такий спосіб дозволяли виконавцям зосереджуватися на складніших випадках;

– *функція превенції*. Цей механізм також унеможливлював застосування до боржника негативних наслідків (внесення до реєстрів, а також стягнення виконавчого збору) у тому випадку, якщо він демонстрував правослухняну поведінку.

Реформа 2016 року, втілена в Законі № 1404-VIII [6], скасувала зазначений термін. Вбачається, що формальна логіка ініціаторів змін полягала у тому, що боржник мав достатньо часу для добровільного виконання з моменту проголошення рішення суду до моменту пред'явлення виконавчого документа стягувачем. Проте такий підхід не врахував низки практичних аспектів: отримання копії рішення, його оскарження, час на отримання виконавчого листа тощо. Серед системних негативних наслідків скасування терміну першочергово можна виокремити:

– *непропорційне обмеження прав через Єдиний реєстр боржників* (далі – ЄРБ). Як було зазначено, внесення до останнього боржників можна вважати суворим заходом,

що обмежує цивільну дієздатність особи щодо розпорядження майном. Його застосування до особи, яка сплатила борг протягом кількох годин після відкриття провадження, є очевидно непропорційним, оскільки порушує баланс між публічним інтересом (забезпечення виконання) та приватним інтересом (захист власності та ділової репутації);

– *операційний колапс ДВС*. Значну частину проваджень складають саме дрібні борги (штрафи, аліменти за короткий період або комунальні послуги). Виконавці змушені виконувати повний цикл дій: відкриття провадження, надсилання копій, внесення до реєстрів, перевірка рахунків, а потім, після отримання інформації про сплату, – винесення постанови про закінчення провадження та зняття з реєстрів. Така масштабна робота відвертає увагу від тих випадків, в яких використання примусу є єдиним варіантом вирішення ситуації з боржником.

Правові системи країн ЄС, попри наявні між ними відмінності, переважно ґрунтуються на принципах пропорційності та субсидіарності примусу. Здійснення розглядається як поетапний процес: так, наприклад, у Німеччині судовий виконавець (*Gerichtsvollzieher*) спершу намагається досягти мирного врегулювання (*gütliche Erledigung*) [15, с. 1]. У Франції, перш ніж накласти арешт на майно, боржнику надсилається офіційне прохання щодо оплати (*commandement de payer*) [16, с. 1]. Загальна ідея полягає в тому, щоб зробити примус останнім, а не початковим кроком, а сам такий підхід не лише гуманніший, а й економічно вигідніший.

Проєкт Закону № 9363 пропонує довести ідею автоматизації до її логічного, проте небезпечного апогею, оскільки положення про автоматичне накладання арешту на майно та кошти боржника системою АСВП одразу після відкриття провадження є потенційно надзвичайно небезпечним для всієї правової системи України. Причиною слугує те, що автоматизація дієва у тих випадках, якщо процеси є лінійними та визначеними. Проте процес сплати боргу у сучасному світі не можна визначити такими характеристиками. Існує безліч платіжних сервісів (інтернет-банкінг, платіжні термінали, додаток «Дія», каси банків), кожна з яких має свій час обробки транзакції та передачі даних до Державної казначейської служби України. З іншого боку, існує процес передачі виконавчого документа від кредитора до ДВС. Ці два процеси відбуваються паралельно та не синхронізовані у реальному часі. Передбачуваний ланцюг катастрофічних результатів такого запровадження може передбачати:

– *тригер*. Наприклад, громадянин сплачує штраф за неправильне паркування онлайн, а майже одночасно з цим патрульна поліція надсилає електронний виконавчий документ до АСВП;

– *автоматичну дію (без участі людини)*. Так, АСВП отримує документ, відкриває провадження і, відповідно до логіки законопроєкту, негайно генерує та розсилає до всіх банків постанову про автоматичний арешт грошей на рахунках боржника;

– *безпосередній наслідок для громадянина*. У сумлінного платника блокуються всі рахунки та, відповідно цього, він не може, наприклад, придбати харчові продукти, оплатити проїзд або одержати зарплату. Таким чином, фінансове життя боржника буде паралізоване через борг, який він уже сплатив;

– *створення додаткових бюрократичних перепон*. У такому випадку тягар доказування перекладається на громадянина, який повинен зібрати квитанції, написати заяву до ДВС та очікувати, поки виконавець розгляне її та вручну зніме арешт. Цей процес може тривати протягом тривалого часу;

– *неминучий судовий колапс*. Зіштовхнувшись з бюрократичною тяганиною, тисячі громадян будуть змушені подавати позови до адміністративних судів, оскаржуючи неправомірні дії органів ДВС. Значна кількість позовів практично повністю паралізує роботу як виконавчої, так і судової систем;

– *кінцевий підсумок*. Масштабне порушення конституційних прав, витрачання значних коштів з бюджету на судові витрати та компенсації, а також втрата довіри до держави та її цифрових ініціатив.

Висновки. Отже, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновки, що скасування терміну на добровільне виконання судового рішення у 2016 році було стратегічно хибним заходом. Причиною цього слугує те, що такий механізм не розв'язав проблему ефективності, а лише переклав тягар системних вад на сумлінних боржників і виконавців, створивши режим непропорційного обмеження прав та операційної неефективності. Чинна модель виконавчого провадження в Україні суперечить європейським засадам пропорційності та стимулювання правослухняної поведінки, тому що вона надає перевагу тотальному примусу над досягненням консенсусу та веденням діалогу. Проєкт Закону №9363 у запропонованій редакції містить суттєві недоліки, оскільки він ігнорує реальні технічні та організаційні проблеми «часового розриву» і закладає підґрунтя для системного колапсу системи виконання рішень та масового порушення прав громадян.

На основі проведеного дослідження вбачається доцільним запропонувати комплекс заходів, які будуть спрямовані на реформування законодавства у сфері виконавчого провадження. Такими є пропозиції щодо:

– *відновлення терміну на добровільне виконання*. Необхідно внести зміни до статті 26 Закону «Про виконавче провадження», встановивши «період добровільного виконання» тривалістю 7 (сім) банківських днів з моменту отримання боржником копії постанови про відкриття провадження. Протягом цього строку відомості про боржника не вносяться до Єдиного реєстру боржників, заходи примусового виконання (арешт майна, коштів) не застосовуються, а у разі виконання рішення у цей термін виконавчий збір не стягується;

– *створення єдиної інтероперабельної цифрової екосистеми*. Необхідно розробити та впровадити на державному рівні єдиний протокол миттєвого обміну даними (на основі API) між Державною казначейською службою України, комерційними банками, платіжними системами, порталом «Дія» та АСВП. Мета – забезпечити, щоб інформація про сплату боргу фіксувалася в АСВП у режимі реального часу, унеможливлюючи відкриття провадження за вже сплаченим боргом;

– *внесення норм, що уточнюють*. Необхідно доповнити Закон положенням, що у разі надання боржником доказів сплати боргу до моменту винесення постанови про відкриття провадження, виконавець зобов'язаний відмовити у відкритті такого провадження.

Подальші наукові розвідки щодо добровільного виконання судового рішення можуть присвячені:

– проведенню комплексного економічного аналізу для моделювання фінансових втрат держави від неефективності чинної системи та потенційної економії від запровадження запропонованих змін;

– розробці та пробному тестуванню моделі «розумної» автоматизації, яка б застосовувала миттєвий арешт лише до боржників, які відповідають певним критеріям ризику (повторність, велика сума боргу, наявність інших проваджень);

– комплексному порівняльно-правовому аналізу законодавства та судової практики країн Східної Європи (Польща, Литва, Чехія), які пройшли схожий шлях реформування постсоціалістичних систем виконання рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. (дата звернення: 04.08.2025).

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 04.08.2025).

4. Справа «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece): Справа Ради Європи від 19.03.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 04.08.2025).

5. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 9 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 04.08.2025).

6. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 04.08.2025).

7. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII: станом на 1 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 04.08.2025).

8. Комаров В.В. Вчення про предмет цивільного процесуального права. *Право України*. 2017. № 5. С. 102–111.

9. Штефан М. Й. Проблеми теорії і практики цивільних процесуальних засобів захисту суб'єктивних прав громадян і організацій. *Вісник Київського університету. Юридичні науки*. 1987. Вип. 28. С. 46–50.

10. Фурса С.Я. Деякі концептуальні підходи до вирішення проблем звернення стягнення на майно боржника в виконавчому процесі України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 4 (98). С. 8–12.

11. Угриновська О.І., Андрухів О.Д. Провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: проблеми правозастосовної практики. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 4(22). С. 759–770. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-4(22)-759-770 (дата звернення: 04.08.2025).

12. Притика Д.Д. Сучасний стан та шляхи реформування системи правосуддя в Україні. *Право України*. 2008. № 8. С. 4–8.

13. Барабаш О. О. Цифровізація виконавчого провадження: нові виклики для україни в умовах примусового виконання судових рішень. *Law and society*. 2025. № 1. С. 424–430. URL: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.62 (дата звернення: 07.08.2025).

14. Vasylieva-Shalamova Z., Mamatiuk I. Legislative regulation and practical implementation of summary proceeding in civil litigation. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal Studies*. 2020. No. 112. P. 12–17. URL: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2020/1.112-2 (date of access: 07.08.2025).

15. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 № 606-XIV: станом на 5 січ. 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-14#Text (дата звернення: 07.08.2025).

16. Stróżewski B. Status komornika sądowego w Polsce i w Niemczech – analiza prawnoporównawcza. *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*. 2024. Online First. URL: https://doi.org/10.31743/ppe.17116 (date of access: 07.08.2025).

17. Lemercier K. The French approach to entrepreneurial failure: A profound paradigm shift. *Canadian Journal of Administrative Sciences / Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*. 2023. URL: https://doi.org/10.1002/cjas.1727 (date of access: 07.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 347.78
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/13

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ ОБ'ЄКТІВ, ЗГЕНЕРОВАНИХ КОМП'ЮТЕРНОЮ ПРОГРАМОЮ ТА ВІДМІННІСТЬ ВІД ТВОРІВ, СТВОРЕНИХ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

CONCEPT, FEATURES, TYPES OF OBJECTS GENERATED WITH THE HELP OF A COMPUTER PROGRAM AND THE DIFFERENCE FROM WORKS CREATED BY INDIVIDUALS USING COMPUTER TECHNOLOGIES

Фокін С.І., аспірант,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
юрист девелоперських проектів
ТОВ «АЛЬТЕРРА ГРУП»

На сьогоднішній день штучний інтелект вже не здається такою фантастичною річчю, яка дивує кожну людину своїми можливостями. Водночас штучний інтелект заполонив досить велику частину людської уваги, кожна особа в тій чи іншій формі стикалась з результатом діяльності комп'ютерної програми, проте, найпоширеніша форма такої взаємодії – це безпосереднє створення об'єктів за допомогою штучного інтелекту.

Проблематика полягає в тому, що штучний інтелект розвивається дуже швидкими темпами і найстрашніше – неспрогнозованість не лише його майбутніх можливостей, але і наслідки такого розвитку. У зв'язку з цим, потрібно детально досліджувати та вивчати не лише функціональні, технічні можливості комп'ютерних програм при створенні тих або інших об'єктів, але і активно розвивати правове поле, з метою недопущення в майбутньому певного неврегулювання такої діяльності.

Сьогодні штучний інтелект є своєрідним помічником для людини, однак, вже зараз з'являються кейси із спірними питаннями не лише щодо об'єктів, згенерованих штучним інтелектом, але і щодо самої діяльності останнього. Саме це може свідчити про необхідність негайної реакції, починаючи від користувачів, продовжуючи законодавцем, закінчуючи розробниками комп'ютерних програм.

Стаття присвячена дослідженню понять, ознак та видів об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою.

Акцентується увага на законодавчому визначенні об'єктів, згенерованих штучним інтелектом, а також на важливості понять «генерування» та «неоригінальність», які застосовуються до відповідних об'єктів.

Також досліджується ряд ознак, якими характеризується об'єкт, створений штучним інтелектом, зокрема, зроблено висновок, що законодавець чітко і виключено надає перелік таких ознак через визначення поняття «неоригінальний об'єкт».

В статті вперше запропоновано виділяти два види об'єктів, пов'язаних із діяльністю штучного інтелекту, розділяючи їх на об'єкти-джерела та об'єкти-результат.

Крім цього, в статті детально досліджується відмінність об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою від об'єктів, створених фізичною особою за допомогою комп'ютерної програми. Акцентується увага на певному рівні, відправній точці, по досягненню якої ті або інші об'єкти вже слід вважати такими, що згенеровані штучним інтелектом.

Ключові слова: штучний інтелект, неоригінальні об'єкти, авторське право, право особливого роду.

Today, artificial intelligence no longer seems like such a fantastic thing that amazes everyone with its capabilities. At the same time, artificial intelligence has captured a fairly large part of human attention, every person in one form or another has encountered the result of the activity of a computer program, however, the most common form of such interaction is the direct creation of objects using artificial intelligence.

The problem is that artificial intelligence is developing very rapidly and the most frightening thing is the unpredictability of not only its future capabilities, but also the consequences of such development. In this regard, it is necessary to thoroughly research and study not only the functional and technical capabilities of computer programs when creating certain objects, but also to actively develop the legal field in order to prevent certain unregulation of such activities in the future.

Today, artificial intelligence is a kind of assistant for a person, however, cases are already emerging with controversial issues not only regarding objects generated by artificial intelligence, but also regarding the latter's activities themselves. This may indicate the need for an immediate response, starting from users, continuing with legislators, and ending with computer program developers.

The article is devoted to the study of the concepts, features and types of objects generated by a computer program.

The emphasis is on the legislative definition of objects generated by artificial intelligence, as well as on the importance of the concepts of «generation» and «non-originality» that are applied to the relevant objects.

A number of features that characterize an object created by artificial intelligence are also studied, in particular, it is concluded that the legislator clearly and exclusively provides a list of such features through the definition of the concept of «non-original object».

The article first proposes to distinguish two types of objects related to the activities of artificial intelligence, dividing them into source objects and result objects.

In addition, the article examines in detail the difference between objects generated by a computer program and objects created by an individual using a computer program. The focus is on a certain level, a starting point, upon reaching which certain objects should already be considered as generated by artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, non-original objects, copyright, special kind of law.

Постановка проблеми. Питання штучного інтелекту вже давно перейшло на перший план. Твори, що генеруються комп'ютерною програмою, почали набирати масовий характер, майже не залишилось людини, яка б не користувалась результатом такої діяльності.

Варто звернути увагу, що не лише науковці цікавляться штучним інтелектом, але і також інвестори, які готові вкладати свої кошти в проекти, пов'язані із ШІ, що свідчить про ще більший розвиток останнього в майбутньому.

Однак, з огляду на таку цікавіть та інтерес всього людства до ШІ, слід детальніше розібратись в понятті, ознаках та видах об'єктів, створених ШІ, а також на їх відмінностях від творів, які створюються людиною, але з використанням комп'ютерних програм та технологій.

Літературний огляд. Питання об'єктів права особливого роду, створених комп'ютерною програмою досліджувалось багатьма науковцями, зокрема, Яворська О.С., Тарасенко Л.Л., Дорошенко О.Ф., Якубівський І.Є.,

© Фокін С.І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Штефан А.С., Музика Т.О., Бурило Ю.П., Зеров К.О., Майданик Л.Р., Дмитришин В.С. та інші.

Поняття. Загальне поняття таких творів наведено в ч. 1 ст. 33 Закону України «Про авторське право та суміжні права», зокрема, неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою, є об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта [1].

Таким чином, законодавець дає чітке визначення об'єктів, які створюються комп'ютерною програмою. Слід звернути увагу, що таке визначення надається через призму ознак, якими наділяються відповідні об'єкти.

Як зазначають Тарасенко Л.Л. та Дорошенко О.Ф., законодавець вживає поняття «неоригінальний об'єкт» для визначення та характеристики терміна «об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою». На думку науковців, такий підхід спрямований на розмежування твору як об'єкта авторського права, який створюється людиною, її творчою працею і який є оригінальним, і власне «не твору», а «об'єкта», який створено без безпосередньої творчої праці людини. Тому і з'являється не твір, а – об'єкт, до того ж – об'єкт неоригінальний (наголос на відсутності оригінальності як результату інтелектуальної творчої діяльності людини-автора).

Законодавець не вживає поняття «створений» щодо неоригінального об'єкта, натомість у законі вказано –«згенерований комп'ютерною програмою». Це словосполучення додатково підкреслює відсутність творчості людини в об'єкті, який генерується, а не «створюється» як твір, як результат власне творчої праці [2, с. 89].

Крім цього, Якубівський І.Є. звертає увагу на те, що Закон не визнає неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, об'єктом авторського права, а запроваджує для надання йому правової охорони конструкцію права особливого роду (sui generis). Тобто Закон притримується аксіоматичного для авторського права положення, згідно з яким авторське право виникає лише на об'єкти, що є результатами творчої діяльності людини (твори).

Відповідно до закладеної в Законі концепції, лише людина, завдяки своїм інтелектуальним здібностям, може створювати об'єкти, що відповідають критерію оригінальності, а, відтак, користуватися авторсько-правовою охороною. Звідси, і спеціальна термінологія, якою оперує ст. 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» – «неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою» [3, с. 358].

Справді, законодавець використовуючи поняття «неоригінальний об'єкт», намагається закцентувати увагу на своєрідній штучності такого об'єкта, відсутності творчого характеру, наявності автоматизації в процесі його створення, що вже є підставою вважати, що такий об'єкт охороняється правом особливого роду (sui generis).

Ознаки. Як зазначалось вище, законодавець через поняття неоригінального об'єкта, згенерованого комп'ютерною програмою, дає ряд ознак, якими наділяється відповідний об'єкт. Але, незважаючи на це, науковці кінцево не можуть дійти висновку, якими ж ознаками повинен бути наділений об'єкт, створений ШІ.

Зокрема, Тарасенко Л.Л. виділяє дві ознаки:

1. Відмінність, різниця від вже існуючих подібних об'єктів.

Хоча об'єкт трактується законом як неоригінальний, але він повинен бути відмінним (тобто має відрізнятися) від інших так званих «подібних» об'єктів. Тобто йдеться про умовну, але обов'язкову «новизну» об'єкту, який генерується комп'ютерною програмою. Новизна полягає у тому, що генерований програмою об'єкт повинен відрізнятися, тобто повинен бути іншим, новим, порівняно з іншими «об'єктами».

2. Створення об'єкту виключно у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі людини.

Ця ознака свідчить про те, що комп'ютерна програма самостійно, без участі людини, генерує певний новий об'єкт, який потенційно може набути правового режиму неоригінального об'єкту, що згенерований комп'ютерною програмою. Відтак «людський фактор», який може впливати на створення (генерацію) такого об'єкту, – виключається [4, с. 307].

Водночас Якубівський І.Є. вважає, що потрібно дробити другу ознаку, виділяючи вже три:

1. Відмінність від вже існуючих подібних об'єктів.

Тобто якщо об'єкт, виданий комп'ютерною програмою, повторюватиме, копіюватиме інші, вже існуючі об'єкти, то охоронятися правом особливого роду (sui generis) він не буде.

2. Є результатом функціонування комп'ютерної програми.

3. Відсутність безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта.

Тобто комп'ютерна програма автономно генерує відповідний текст, зображення звуки тощо без впливу на процес такого генерування з боку людини. Ця ознака відрізняє неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, від творів, створених фізичними особами із використанням комп'ютерних технологій. В другому випадку фізична особа як автор своєю інтелектуальною працею створює твір, здійснюючи визначальний вплив на вибір творчих рішень, контролюючи та спрямовуючи цей процес, і при цьому використовує комп'ютерну техніку та відповідне програмне забезпечення в якості засобу (інструменту) створення твору. Відповідно, отриманий в результаті цього об'єкт буде твором і охоронятиметься авторським правом на загальних засадах [3, с. 359].

На нашу думку, все ж слід виокремлювати три ознаки об'єктів, згенерованих ШІ:

1) відмінність від вже існуючих подібних об'єктів;

2) результат функціонування комп'ютерної програми;

3) характер взаємодії користувача та комп'ютерної програми при створенні об'єкту.

Комп'ютерна програма може функціонувати як за безпосередньої участі людини, так і без такої участі. Саме рівень наявності взаємодії людини з комп'ютерною програмою відіграє останню і важливу роль при визначенні того, чи буде відповідний об'єкт вважатись твором, чи об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою.

Види. Слід також закцентувати увагу на видах об'єктів, пов'язаних із роботою ШІ. В ч. 7 ст. 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» зазначається, що у разі якщо неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, є результатом використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав, відповідний суб'єкт користується правом особливого роду (sui generis) на такий неоригінальний об'єкт, за умови дотримання ним прав суб'єкта (суб'єктів) авторського права або суміжних прав, твір (твори) або об'єкт (об'єкти) суміжних прав якого зазнав (зазнали) використання у процесі генерування такого неоригінального об'єкта.

Звідси можна зробити висновок, що виділяється два види об'єктів, пов'язаних із роботою ШІ: об'єкт-джерело та об'єкт-результат.

Об'єкт – джерело є об'єктом авторського права, який обробляється комп'ютерною програмою при створенні нового об'єкта. Усім добре відомо, що ШІ функціонує на основі інформації, до якої має доступ, створюючи при цьому на її основі нові об'єкти, які запитуються користувачем. Саме тому, недаремно законодавець і передбачає можливість охорони неоригінальних об'єктів виключно за умови дотримання прав суб'єкта авторського права, твір якого було використано в процесі такої діяльності. Слід

звернути увагу, що законодавець передбачає ситуації, коли об'єктом-джерелом також може бути неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою.

Об'єкт – результат є також об'єктом авторського права, але який охороняється правом особливого роду – (sui generis). Це, власне, є об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою.

Розмежування. Важливе значення мають також об'єкти, які створені фізичною особою з використанням комп'ютерних технологій та їх відмінність від неоригінальних об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою.

На сьогоднішній день існує безліч можливостей по створенню різноманітних об'єктів, проте, умовно їх можна поділити на три категорії: об'єкти, що створюються виключно фізичною особою, об'єкти, що створюються фізичною особою, але з використанням комп'ютерної програми та об'єкти, які повністю генеруються комп'ютерною програмою. І якщо щодо першої категорії немає ніяких проблем, то щодо другої та третьої постає питання правильного розмежування.

Як зазначає Музика Т.О., в абз. 2 ч. 1 ст. 33 Закону одразу відмежовано твори, «створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій», тобто такі твори, де комп'ютерна програма є тільки інструментом, який допомагає авторові спростити певні процеси. Науковець зазначає, що при цьому, дійсно, важливим є врахування внеску саме фізичної особи у створення твору, як умови його правової охорони.

Навіть за відсутності творчого внеску фізичної особи у їх безпосереднє створення, варто враховувати і зусилля творця такої програми і деякий майновий чи організаційний внесок її користувача [5, с. 24].

Справді, основна суть ШІ полягає саме в автоматичній роботі, фізична особа залучається побічно, лише на початку, подаючи запит, а все інше – виключна робота комп'ютерної програми, тому в таких об'єктів відсутня ознака оригінальності, що вже є підставою вважати, що такий об'єкт охороняється правом особливого роду (sui generis).

В свою чергу, твори, створені за допомогою комп'ютерної програми, характеризуються повним залученням особи в процес створення об'єкта, для користувача комп'ютерна програма виконує лише допоміжну функцію, а фізична особа при цьому виконує весь обсяг роботи. За таких умов, об'єкт характеризується оригінальністю, що є підставою визнавати останнього твором.

Як зазначають Харитонова О.І., Кирилюк А.В., Галупова Л.І., є випадки, коли штучний інтелект може використовуватись як інструмент для творення нового унікального твору. В таких випадках увага має бути приділена внеску штучного інтелекту у створенні твору. Таким чином, в кожному окремому випадку має розглядатись роль людини та комп'ютерної програми в творчому процесі та братись до уваги вид твору, який створюється. Якщо твір містить елементи, створені машинною системою, і не має значного внеску авторства людини – він не може бути визнаний об'єктом права інтелектуальної власності.

В таких випадках передбачається значна участь людини у процесі створення, що дозволяє надати захист авторським правом. Однак на практиці складно визначити, який внесок у створенні контенту за допомогою штучного інтелекту вважається суттєвим і творчим з боку автора – людини [6, 144].

Як випливає, проблема полягає в межі, рівні використання комп'ютерної програми, за якого створений об'єкт буде охоронятись правом особливого роду. На нашу думку, таким рівнем є послідовність дій користувача при створенні об'єкта:

– якщо наступні дії користувача після подання запиту полягають в отриманні результату, створений об'єкт при такому процесі, буде неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою;

– якщо користувач не подає запит, а самостійно створює об'єкт, при цьому, комп'ютерна програма не виконує функцію автоматизації процесу, а є лише допоміжним інструментом, то такий об'єкт буде вважатись твором, оскільки, буде наявний критерій оригінальності.

Висновки. Твори, що створюються комп'ютерною програмою, носять штучний характер, відсутня ознака оригінальності, саме тому, такі об'єкти охороняються правом особливого роду. У зв'язку з чим, відповідні об'єкти називають «неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою».

Такі об'єкти наділені трьома основними ознаками: відмінність від вже існуючих подібних об'єктів; результат функціонування комп'ютерної програми; характер взаємодії користувача та комп'ютерної програми при створенні об'єкту.

Пропонується виділяти два види об'єктів, пов'язаних із роботою штучного інтелекту: об'єкт-джерело та об'єкт-результат.

При розмежуванні об'єктів, створених фізичною особою за допомогою комп'ютерної програми та об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою, слід брати до уваги рівень залученості фізичної особи до створення відповідних об'єктів.

Ми не знаємо, що буде завтра і не можемо знати, проте ми здатні зробити максимум дій для того, щоб це «завтра» не було для людства чимось негативним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX : станом на 09 серп. 2025 р.

2. Дорошенко О., Тарасенко Л. Право sui generis на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою: новели правового регулювання. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2023. № 3. С. 87–96.

3. Якубівський І.Є. Цивільно-правовий режим об'єктів, згенерованих штучним інтелектом. *Науковий* вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 355–361.

4. Тарасенко Л.Л. Право особливого роду (sui generis) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою. Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. із міжнар. участю, присвяч. Міжнар. дню інтелект. власності. (м. Київ, 26 квітня 2023 р.): ел. збірник. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 304–310.

5. Музика Т. О. Оригінальність твору як оціночне поняття за чинним законодавством України про авторське право та з урахуванням сучасної інформаційної етики. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 5. С. 22–27.

6. Харитонова, О.І., Кирилюк, А.В., Галупова Л.І. Правові аспекти використання творів, створених штучним інтелектом. In The 23rd International scientific and practical conference «World ways and methods of improving outdated theories and trends» (June 11–14, 2024) Zagreb, Croatia. International Science Group. 2024. 393 p. (p. 143).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 347.426:347.44
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/14

ВИТРАТИ, ЯКІ ОСОБА ЗРОБИЛА АБО МУСИТЬ ЗРОБИТИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ СВОГО ПОРУШЕНОГО ПРАВА У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

THE EXPENSES THAT A PERSON HAS INCURRED OR MUST INCUR TO RESTORE HIS/HER VIOLATED RIGHT IN THE BUSINESS SPHERE

Цікало В.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівський національний університет імені Івана Франка,

Стаття присвячена правовому аналізу витрат, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, як одного із елементів реальних збитків у сфері господарювання.

Втрата чинності Господарським кодексом України матиме своїм наслідком зміну практики розгляду та вирішення господарськими судами спорів щодо відшкодування збитків, завданих юридичним особам-суб'єктам господарювання.

Майбутня практика вирішення господарських спорів, пов'язаних із відшкодуванням збитків, повинна бути зорієнтована на застосування загальних положень про способи відшкодування майнової шкоди, передбачених у ст. 22 Цивільного кодексу України. Вони поширюють свою дію, у тому числі, і на відносини між юридичними особами-суб'єктами господарювання.

У попередній практиці господарських судів при встановленні обсягу збитків, завданих юридичній особі, перевагу віддавали положенням Господарського, а не Цивільного кодексу України. Господарські суди відмовляли у задоволенні позову про стягнення витрат, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, лише на тій підставі, що такий вид збитків, на відміну від Цивільного кодексу, не був передбачений Господарським кодексом України. Така позиція судів господарської юрисдикції є спірною та потребує перегляду, зокрема, і у зв'язку із втратою чинності Господарським кодексом України.

На відносини щодо відшкодування збитків однією юридичною особою іншій, у тому числі суб'єктів господарювання, поширюються відповідні положення цивільного законодавства, у тому числі, норми статті 22 Цивільного кодексу України «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди».

До реальних збитків законодавець у ст. 22 Цивільного кодексу України відносить два види збитків:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі;

2) витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права.

Витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, є обов'язковим елементом прямих збитків, який підлягає відшкодуванню, в тому числі, і у сфері господарювання.

Якщо за характером господарської (підприємницької) діяльності, з метою належного виконання своїх зобов'язань перед іншими контрагентами, постачальник товару, через несвоєчасну його оплату стороною договору, змушений постійно закуповувати власним коштом відповідний товар у виробників за ринковими цінами, що діють на момент кожної окремої закупівлі, такі грошові відрахування постачальника треба вважати витратами, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права.

Своєю чергою, витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, відповідно до п. 1) ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України є різновидом реальних збитків, вимагати відшкодування яких мають право також учасники цивільних відносин у сфері господарювання. Ця конклюзія відповідає такій загальній засаді цивільного законодавства як справедливість, добросовісність та розумність (п 6) ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України).

Ключові слова: юридична особа, господарювання, збитки, реальні збитки, відшкодування, витрати.

The article is devoted to legal analysis of the expenses that a person has incurred or must incur to restore his violated right as one of the elements of actual losses in the business sphere.

The invalidation of the Commercial Code of Ukraine will result in changes in the practice of considering and resolving disputes by commercial courts regarding compensation for losses caused to business legal entities.

The future practice of resolving commercial disputes regarding compensation for losses in the business sphere should be oriented towards the application of the general provisions on compensation for damages provided for in Article 22 of the Civil Code of Ukraine. They extend their effect to relations between business legal entities.

In the previous practice of commercial courts, when determining the losses caused to a legal entity, preference was given to the provisions of the Commercial Code, rather than the Civil Code of Ukraine. Commercial courts used to dismiss a claim for reimbursement of expenses that a person incurred or must incur to restore his violated right, solely on the grounds that this type of loss, unlike the Civil Code, was not provided for by the Commercial Code of Ukraine. This position of courts of commercial jurisdiction is controversial and requires revision, in particular, considering the invalidation of the Commercial Code of Ukraine.

Relations regarding compensation for losses by one legal entity to another, including business entities, are subject to the relevant provisions of civil legislation, including the provisions of Article 22 of the Civil Code of Ukraine "Compensation for losses and other methods of compensation for property damage."

The legislator in Article 22 of the Civil Code of Ukraine includes two types of losses as actual losses:

1) losses suffered by a person due to the destruction or damage of his property;

2) the expenses that a person has incurred or must incur to restore his violated right.

The expenses that a person has incurred or must incur to restore his violated right is a mandatory element of actual losses, which is subject to compensation, including in the sphere of business.

If, by the nature of the business (entrepreneurial) activity, in order to properly fulfill its obligations to other counterparties, the supplier of the goods, due to late payment by the party of the contract, is forced to constantly purchase the relevant goods from manufacturers at market prices existing at the time of each individual purchase, at his own expense, such monetary deductions made by the supplier should be considered as expenses that the person has incurred or must incur to restore his violated right.

In turn, the expenses that a person has incurred or must incur to restore his violated right, in accordance with clause 1) of part 2 of Article 22 of the Civil Code of Ukraine, are considered a type of actual losses, the compensation for which is also the right of participants in civil relations in the business sphere. This conclusion corresponds to such general principles of civil law as justice, good faith and reasonableness (clause 6, part 1, article 3 of the Civil Code of Ukraine).

Key words: legal entity, business, losses, compensation, expenses.

© Цікало В.І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. 28 серпня 2025 року введено в дію Закон України "Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб" від 09 січня 2025 року. Цим законом визнано таким, що втратив чинність Господарський кодекс України. Незважаючи на це, застосування окремих його положень, у судовій практиці, вірогідно, триватиме ще невизначений період часу. Водночас, практика розгляду та вирішення судами господарських спорів повинна зазнати змін, зокрема, і в частині відшкодування збитків у сфері господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання теорії та практики відшкодування збитків у відносинах між юридичними особами досліджували у своїх працях такі українські вчені як: Л.М. Баранова, М.М. Великанова, І.О. Дзера, В.М. Коссак, О. О. Кот, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р.А. Майданик, В.В. Надьон, І. В. Спасибо-Фатєєва та багато інших. Водночас, наукові пошуки щодо реальних збитків не відображають співвідношення між їх складом у відносинах за участю юридичних осіб-суб'єктів господарювання із загальними положеннями Цивільного кодексу України про відшкодування збитків.

Метою статті є встановлення складу прямих збитків у сфері господарювання і визначення серед них місця витрат, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Цивільного кодексу України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи (ч. 1 ст. 2 Цивільного кодексу України). Різновидом майнових відносин, які регулює цивільне законодавство згідно із положеннями ст. ст. 1 та 2 Цивільного кодексу України, є відносини між юридичними особами щодо відшкодування збитків.

Своєю чергою, за змістом ч. 2 ст. 9 Цивільного кодексу України особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання можуть бути передбачені законом. До недавнього часу таким законом, серед інших, був Господарський кодекс України. Згідно із ч. 4 ст. 3 Господарського кодексу України сферу господарських відносин становили господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини. Господарсько-виробничими вважали майнові та інші відносини, що виникали між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності. Відповідно до ч. 3 ст. 2 Закону України "Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб" одним із суб'єктів господарювання в Україні є господарські організації-юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку.

Отож, відносини щодо відшкодування збитків однією юридичною особою-суб'єктом господарювання іншій є майновими відносинами в розумінні ст. 1 Цивільного кодексу України та можуть виникати у сфері господарювання, тобто є предметом правового регулювання цивільного, у тому числі, господарського законодавства.

Склад збитків за порушення господарського зобов'язання визначався одразу у двох статтях Господарського кодексу України – ст.ст. 224 та 225. При чому, у їх змісті було закладено відмінності щодо їх елементів.

Так, відповідно до ч.2 ст. 224 Господарського кодексу під збитками розуміли:

– витрати, зроблені управненою стороною;

– втрата або пошкодження її майна;

– не одержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Стаття 225 Господарського кодексу містила дещо інший підхід щодо елементів збитків у сфері господарювання. До складу збитків, що підлягали відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включали:

– вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;

– додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

– неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;

– матеріальну компенсацію моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Відмінність між цими статтями Господарського кодексу полягала у виді витрат, зроблених управненою стороною: у ч. 1 ст. 225 ГК України мова йшла лише про ***додаткові витрати*** (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною, натомість, за змістом ч. 2 ст. 224 ГК України до таких витрат належали ***будь-які витрати, які змушена зробити управнена особа (кредитор) для відновлення свого майнового становища***. Як підсумок, наявною була правова колізія між нормами ст.ст. 224 та 225 Господарського кодексу України в частині виду витрат, які має зробити управнена особа у разі порушення господарського зобов'язання другою стороною для відновлення свого майнового становища.

З метою усунення виявленої невідповідності, майбутня практика вирішення судових спорів щодо відшкодування збитків у сфері господарювання повинна бути зорієнтована на застосування загальних положень про відшкодування збитків, передбачених у ст. 22 Цивільного кодексу України. Вони поширюють свою дію, у тому числі, і на відносини між юридичними особами-суб'єктами господарювання. Проте, у попередній практиці господарських судів при встановленні обсягу збитків, завданих юридичній особі, перевагу віддавали положенням Господарського, а не Цивільного кодексу України.

Так, на розгляд Господарського суду Львівської області надійшла позовна заява Приватного акціонерного товариства «Львівобленерго» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Санаторій для дітей з батьками «Пролісок»» про стягнення суми збитків у зв'язку з неналежним виконанням відповідачем договору про постачання електричної енергії. Позовні вимоги обґрунтовані тим, що відповідач упродовж 10 років не визнавав заборгованості, всіляко заперечував та ухилявся від її сплати, у зв'язку з чим, позивач зазнав збитків, оскільки він у процесі господарської діяльності за власні кошти закупив електричну енергію, передав її власними мережами споживачеві, проте не отримав жодної оплати і таким чином не зміг компенсувати фактичні обсяги переданої відповідачу електричної енергії. У листопаді-грудні 2013 року відповідачем було отримано 221 824 кВтт електричної енергії за тарифом 1, 0324 грн/кВтт на загальну суму 274 813, 31 грн., але оплата здійснена ним лише у жовтні 2023 року. Як наслідок, відповідач у 2013 році отримав електричну енергію в обсязі 221 824 кВтт, вартість якої у зв'язку із зростанням ринкових цін на жовтень 2023 року уже становила 1 686 306, 05 грн., але відповідач у жовтні 2023 року за вказаний обсяг електроенергії сплатив 274 813, 31 грн. (вартість 2013 року). Отож, внаслідок несвоєчасного виконання відповідачем своїх зобов'язань позивач зазнав збитків у розмірі 1 411 492, 74 грн. Позивач, зокрема, вва-

жає, що втрата активів на 85% вартості товару через тривале невиконання боржником грошових зобов'язань та зміною ринкових цін мала наслідком неможливість закупити цей же обсяг товару (електричної енергії) за ринковими цінами, які існували на момент укладення договору, що було необхідним для відновлення балансу та забезпечення позивачем своєї господарської діяльності, а також із метою виконання своїх зобов'язань перед іншими контрагентами. Такі збитки, на думку позивача, проявилися у ***витратах, які він, як суб'єкт господарювання, зробив або мусить зробити для відновлення свого порушеного права***.

Відмовляючи у задоволенні позову, Господарський суд Львівської області констатував таке: "*Відповідно до ч. 1 ст. 225 Господарського кодексу України, до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:*

– вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;

– додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо;

– неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;

– матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Закон визначає, що відноситься до збитків, і різниця у вартості електроенергії, яку поставляв позивач у 2013 та 2023 роках, сюди не належить, адже це не є: 1) ні вартістю втраченого, пошкодженого або знищеного майна; 2) ні додатковими понесеними витратами (штрафними санкціями, сплаченими іншим суб'єктам, вартістю додаткових робіт, додатково витраченими матеріалами тощо; 3) ні неодержаним прибутком 9втраченою вигодою), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; 4) ні матеріальною компенсацією моральної шкоди" [1].

Як наслідок, суд відмовив у задоволенні позову про стягнення ***витрат, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права***, лише на тій підставі, що такий вид збитків, на відміну від Цивільного кодексу, не був передбачений Господарським кодексом України. Порівняння норм-дефініцій Цивільного та Господарського кодексів України, що визначають поняття реальних збитків, дали підстави Л.М. Барановій встановити співвідношення не на користь останнього. "… *Цілком нелогічним є ігнорування такої частини реальних збитків, як витрати, які особа мусить зробити в майбутньому для відновлення свого порушеного права. Ця позиція має витоки із законодавства радянських часів*" [2, с. 118–119].

Ймовірно, відповідна позиція місцевого господарського суду могла бути обумовлена положеннями п. 41 Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 07.04.2008 року № 01-8/211 "Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України" згідно з яким: "*Поняття збитків, наведені у частині п'ятій статті 225 ГК України та у частині другій статті 22 ЦК України, не є тотожними. ...ГК України встановлює особливості відшкодування збитків в господарських відносинах. ЦК України включає до складу збитків не тільки витрати, які особа зробила, а і ті, що вона мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Натомість ГК України включає до складу збитків лише витрати, понесені стороною, яка зазнала збитків. Тому у господарських відносинах витрати, які особа мусить зробити в майбутньому, до складу збитків не включаються*" [3].

Наведена позиція судів господарської юрисдикції є спірною та потребує перегляду, зокрема, і у зв'язку із втратою чинності Господарським кодексом України.

На відносини щодо відшкодування збитків однією юридичною особою-суб'єктом господарювання іншій поширюються відповідні положення цивільного законодавства, у тому числі, норми статті 22 Цивільного кодексу України «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди». ***За способом впливу на майновий стан особи*** виділяють два види збитків: ***реальні збитки***, або їх ще називають ***прямі збитки***, та упущену вигоду, тобто ***непрямі збитки***. Зі свого боку, ***реальні (прямі) збитки*** поділяють на два підвиди:

а) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі;

б) витрати, які особа ***зробила або мусить зробити*** для відновлення свого порушеного права.

В науково-практичній літературі з цивільного права звертають увагу на те, що: "*... незважаючи на назву «реальні збитки», останні можуть полягати як у вже наявних майнових втратах, так і у витратах, які будуть здійснені в майбутньому*" [4, с. 243]. "*Реальними збитками є втрати, яких особа зазнала, а також витрати, які особа зробила (зменшення, що вже відбулося) або мусить зробити (зменшення в майбутньому)*" [5, с. 316]. При чому, розробники проєкту Цивільного кодексу України у науково-практичному коментарі за їх редакцією звернули увагу на те, що витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права є новим елементом збитків, якого не містило попереднє цивільне законодавство. "*Слід зазначити, що законодавець розширив поняття збитків – за ст. 203 ЦК 1963 р. (на відміну від ст. 22 ЦК) до складу збитків не входили витрати, які особа зробили або мусить зробити для відновлення свого порушеного права*" [6, с. 29].

Як вбачається із матеріалів господарської справи № 914/3503/23 відповідач на виконання рішення суду сплатив вартість переданого йому товару (електричної енергії) за цінами, які діяли на момент укладення договору. Водночас, між моментом виникнення зобов'язання з оплати товару та примусового стягнення коштів за рішенням суду минув тривалий строк (близько десяти років) протягом якого істотно змінилася ціна (тариф) на електричну енергію. На переконання позивача десятирічний проміжок часу між отриманням товару і його оплатою призвів до того, що відповідач фактично сплатив приблизно 15% реальної вартості товару за цінами станом на день оплати. Відповідно позивач, основний вид діяльності якого вимагає безперервної закупівлі електричної енергії, не отримав відшкодування реальної вартості товару, а отже, і не зміг компенсувати майнові втрати власних активів. Позивач вважає, що внаслідок порушення відповідача, яке підтверджене судовим рішенням, йому завдані реальні збитки, розмір яких розраховується виходячи з різниці вартості поставленого обсягу товару на час оплати і на час поставки.

Відповідно до ч. 3 ст. 623 Цивільного кодексу України збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення суду. Наведена законодавча норма містить три правила щодо моменту визначення ринкової вартості вимоги кредитора, яка підлягає задоволенню боржником:

– у разі добровільного задоволення – на день такого задоволення;

– у разі відсутності добровільного задоволення, за загальним правилом, – на день пред'явлення позову;

– в інших випадках відсутності добровільного задоволення – на день ухвалення рішення судом.

Одним із випадків застосування третього правила щодо визначення ринкової вартості вимоги кредитора,

можуть бути ситуації, коли від моменту пред'явлення позову до моменту ухвалення судового рішення сплив тривалий період часу.

Проте, згідно із ст. 623 Цивільного кодексу України кожне із наведених правил визначення ринкової вартості вимог кредитора, які підлягають задоволенню боржником, може бути застосоване лише за умови, якщо предмет цих вимог буде мати ознаки ***збитків*** – реальних або упущеної вимоги.

Касаційний господарський суд переглянув рішення місцевого господарського суду у справі № 914/3504/23, залишивши його без змін. І хоча Верховний Суд не знайшов підстав для скасування рішення суду першої інстанції у справі про стягнення витрат, які ***особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права***, він дійшов до відповідних висновків не тому, що у сфері господарювання існують особливості відшкодування збитків порівняно зі статтею 22 Цивільного кодексу України, а з мотивів недоведеності позивачем пред'явлених ним вимог. Так, відповідно до п.п. 5.11., 5.16.-5.17. постанови Верховного Суду у складі колегії суддів касаційного господарського суду від 23 жовтня 2024 року: "*Верховний Суд вважає ... доводи скаржника помилковими, так як останній не доводить, що поставивши відповідачу на підставі укладеного між сторонами договору у 2013 році електричну енергію вартістю 274 813, 31 грн. (станом на 2013 рік), позивач в подальшому постійно здійснював (здійснює) закупівлю електричної енергії за ринковими цінами на момент купівлі для забезпечення своєї господарської діяльності та з метою виконання своїх зобов'язань перед контрагентами саме у зв'язку із невиконанням відповідачем своїх зобов'язань щодо оплати поставленої йому в 2013 році електричної енергії вартістю 274 813, 31 грн. Тобто, позивач не доводить, що постійна закупівля ним електричної енергії за ринковими цінами на момент купівлі для забезпечення своєї господарської діяльності та з метою виконання своїх зобов'язань перед контрагентами перебуває у причинно-наслідковому зв'язку саме з тривалим невиконанням відповідачем свого обов'язку щодо оплати отриманої у 2013 році електричної енергії вартістю 274 813, 31 грн. (станом на 2013 рік), вартість якої на жовтень 2023 року уже становила 1 686 306, 05 грн., а не зі здійсненням позивачем господарської діяльності (на власний ризик), яка й передбачає постійну закупівлю електричної енергії, зокрема з метою виконання зобов'язань перед контрагентами. ... Відшкодування збитків є однією з форм або заходів цивільно-правової відповідальності, яка вважається загальною або універсальною саме в силу правил статті 22 ЦК, оскільки частиною першою визначено, що особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування*" [7].

Звідси, якщо за характером господарської (підприємницької) діяльності, з метою належного виконання своїх зобов'язань перед іншими контрагентами, постачальник товару, ***через несвоєчасну його оплату*** стороною договору, змушений постійно закуповувати ***власним коштом*** відповідний товар у виробників за ринковими цінами, що діють на момент кожної окремої закупівлі, такі грошові відрахування постачальника треба вважати ***витратами, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права***. Своєю чергою, ***витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права***, відповідно до п. 1) ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України вважаються різновидом реальних збитків, вимагати відшкодування яких мають право також учасники цивільних відносин у сфері господарювання. Ця конклюзія відповідає такій загальній засаді цивільного законодавства як справедливість, добросовісність та розумність (п 6) ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України), що мають бути враховані при визначенні розміру відшкодування [8; с. 205]."*... В умовах переведення економіки на ринкові засади не можна вважати нормальним стан у законодавстві, коли принцип повного відшкодування збитків при порушенні зобов'язань не здійснюється з потрібною послідовністю в усьому ланцюзі господарських зв'язків, а обмежується лише окремими його ланками*" [9; с. 137].

Висновки.

1. На відносини щодо відшкодування збитків у сфері господарювання поширюються загальні засади цивільного законодавства включно із положеннями статті 22 Цивільного кодексу України «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди».

2. Витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права, є обов'язковим елементом прямих збитків, який підлягає відшкодуванню, в тому числі, і у сфері господарювання.

*3. Якщо за характером господарської (підприємницької) діяльності, з метою належного виконання своїх зобов'язань перед іншими контрагентами, постачальник товару, **через несвоєчасну його оплату** стороною договору, змушений постійно закуповувати **власним коштом** відповідний товар у виробників за ринковими цінами, що діють на момент кожної окремої закупівлі, такі грошові відрахування постачальника треба вважати **витратами, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права**, що відповідно до п. 1) ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України вважаються різновидом реальних збитків.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Господарського суду Львівської області від 30.04.2024 року у справі № 914/3503/23. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/118865492.

2. Баранова Л.М. Заходи цивільно-правової відповідальності. *Вчення про цивільно-правову відповідальність*: монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.М. Баранова, О.О. Біляєв та ін.; за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2025. С. 114–136.

3. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 року № 01-8/211 "Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08#Text.

4. Баранова Л.М. Стаття 22. Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди. *Цивільний кодекс України:* Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців*)* / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, 2010. Т. 1: Загальні положення. С. 226–264.

5. Л.М. Баранова, Б.П. Карнаух. Цивільно-правова відповідальність. *Цивільне право України*: підруч. Частина загальна / Баранова Л.М., Дуденко Т.В. та ін.; за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ECUS, 2024. С. 306–326.

6. Кузнєцова Н.С. Глава 3. Захист цивільних прав та інтересів. *Цивільний кодекс України*: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина, 2004. С. 26–30.

7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23 жовтня 2024 року у справі № 914/3503/23. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/122569153.

8. Надьон В.В. Цивільно-правова відповідальність у вітчизняній і зарубіжній доктрині та практиці: монографія. Харків: Право, 2024. 416 с.

9. Луць В.В., Великанова М.М. Договори в цивільному праві України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 308 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 341.231.14:340.147
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/15

ТРАНСКОРДОННЕ СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО: СКЛАДНИЙ ШЛЯХ ДО ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

CROSS-BORDER SURROGACY: THE DIFFICULT PATH TO LEGAL CERTAINTY

Чевичалова Ж.В., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу і міжнародного приватного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлено тим, що історично питання щодо того, кого закон має визнавати юридичним(и) батьком(ами) дитини, було, у більшості держав, відносно врегульованим. Однак упродовж останніх десятиліть у деяких державах виникла невизначеність унаслідок поєднання змін у сімейних моделях та досягнень медичної науки. Це призвело до низки правових змін у різних державах, зокрема в законодавстві щодо походження дитини. Проте іноді виникали труднощі через те, що ці зміни не були уніфікованими. Зазначені труднощі мають місце і дотепер. Метою статті є розробка оптимальних шляхів уніфікації правового регулювання транскордонного сурогатного материнства, оскільки підходи держав до таких питань, як скасування батьківства (з огляду на ДНК-тести), допоміжні репродуктивні технології та сурогатне материнство, значно вирізняються залежно від культурного, політичного та соціального контексту конкретної держави. Як наслідок, досі не існує міжнародного консенсусу щодо встановлення та оскарження юридичного батьківства за таких обставин. Провідним підходом до вивчення цієї проблеми є формалізфція та аксіометричний метод, що дає змогу дослідити роботу в напрямі міжнародно-правової уніфікації, яку проводить Гаазька конференція з міжнародного приватного права (англ. The Hague Conference on International Private Law). У 2015 р. Рада з загальних справ і політики (CGAP) вирішила створити Групу експертів для вивчення можливості просування роботи в цій сфері. Група експертів опублікувала Підсумковий звіт у листопаді 2022 р. для CGAP. Після публікації цього звіту робота Групи експертів завершилася. У березні 2023 р. CGAP доручила створити Робочу групу з питань міжнародного приватного права, що стосуються юридичного походження загалом, включно з юридичним походженням унаслідок міжнародних сурогатних домовленостей. Засідання Робочої групи відбуваються від 2023 р. Виникнення всього цього багатошарового масиву проблемних питань зумовлено науково-технічним прогресом, який перетворив допоміжні репродуктивні технології на реальність. Завдяки тому самому прогресу значна частина проблемних питань може й автоматично зникнути, коли на реальність перетвориться екстракорпоральна вагітність, вагітність без участі людського тіла. Відпаде питання «експлуатації», захисту прав жінки, яка виношує дитину. Однак значна частина цих питань залишиться, зокрема, ті, що випливають із права на повагу до сімейного життя, права знати своє походження й більшості прав дитини.

Ключові слова: сурогатне материнство, міжнародні домовленості про сурогатне материнство, колізійні норми правового регулювання транскордонного сурогатного материнства, захист прав дитини, міжнародна уніфікація правового регулювання сурогатного материнства.

Historically, the question of whom the law should recognize as the legal parent(s) of a child was, in most jurisdictions, relatively well-regulated. However, over the past decades, legal uncertainty has emerged in certain states as a result of the combined impact of evolving family structures and advances in medical science. This development has led to a series of legislative reforms in different jurisdictions, particularly in the field of filiation law. Yet, difficulties have persisted, largely due to the lack of uniformity in these reforms. These challenges have remained relevant so far these days. National approaches to such matters as the annulment of parentage (in light of DNA testing), assisted reproductive technologies, and surrogacy differ significantly depending on the cultural, political, and social context of each jurisdiction. Consequently, no international consensus has yet been achieved regarding the establishment or contestation of legal parenthood in these circumstances.

Efforts toward the international legal harmonization are ongoing, primarily under the auspices of the Hague Conference on Private International Law (HCCH). In 2015, the Council on General Affairs and Policy (CGAP) of the HCCH resolved to establish an Experts' Group to examine the feasibility of the further work in this field. The Experts' Group published its Final Report in November 2022 for consideration by CGAP, after which its mandate concluded. In March 2023, CGAP mandated the establishment of a Working Group on Private International Law issues concerning legal parentage, including legal parentage arising from international surrogacy arrangements. The Working Group has been convening since 2023.The emergence of this multilayered cluster of legal challenges is attributable to the scientific and technological progress, which has rendered assisted reproductive technologies a practical reality. Coextensively, that very progress may, in the future, resolve certain contentious issues –for instance, if ectogenesis (pregnancy outside the human body) becomes a medical reality, questions surrounding the alleged "exploitation" of women acting as gestational carriers, and the protection of their rights, may largely disappear. Nonetheless, a lot of core legal issues will persist, particularly those stemming from the right to respect for family life, the right to know one's origins, and the broader spectrum of children's rights.

Key words: surrogacy, international surrogacy arrangements, conflict issues of legal regulation of cross-border surrogacy, protection of the rights of the child, international unification of legal regulation of surrogacy.

Історично питання щодо того, кого закон має визнавати юридичним(и) батьком(ами) дитини, було, у більшості держав, відносно врегульованим. Однак упродовж останніх десятиліть у деяких державах виникла невизначеність унаслідок поєднання змін у сімейних моделях та досягнень медичної науки. Це призвело до низки правових змін у різних державах, зокрема в законодавстві щодо походження дитини. Проте іноді виникали труднощі через те, що ці зміни не були уніфікованими. Зазначені труднощі мають місце і досі. Підходи держав до таких питань, як скасування батьківства (з огляду на ДНК-тести), допоміжні репродуктивні технології та сурогатне материнство, значною мірою різняться залежно від культурного, політичного та соціального контексту конкретної держави. Як наслідок, досі не існує міжнародного консенсусу щодо встановлення та оскарження юридичного батьківства в таких обставинах.

В епоху глобалізації, коли сім'ї дедалі частіше перетинають кордони, ці відмінності у внутрішньому законодавстві держав породжують складні питання міжнародного приватного права, що стосуються встановлення, оскарження та визнання юридичного походження дітей. Ці питання зачіпають основоположні права дитини, наприклад, право на те, що дитина має бути зареєстрована зразу

© Чевичалова Ж.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ж після народження і від моменту народження має право на ім'я й набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування (ст. 7 Конвенції про права дитини) [1]. Або обов'язок держави поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання (ст. 8 Конвенція про права дитини) [1].

Крім того, останніми роками набула особливої гостроти така проблема: стало широко відомо, що сурогатне материнство є глобальним бізнесом. Це створило низку викликів, особливо коли учасники домовленості про сурогатне материнство перебувають у різних країнах. Окреслену проблематику досліджували Ю. Бабенко, Ю. Печегіна, О. Трагнюк та інші науковці. Триває робота в напрямі міжнародно-правової уніфікації, яку проводить Гаазька конференція з міжнародного приватного права (англ. The Hague Conference on International Private Law).

І все-таки ознаки бізнесу у відносинах транскордонного сурогатного материнства не є найбільшою проблемою. На сьогодні дедалі зростаюча кількість прикладів демонструють неспроможність заборонних юрисдикцій щодо сурогатного материнства. Через те, що громадяни вимушені оминати національні закони, це може призводити до настання наслідків, які є непропорційно гіршими як для дітей, народжених у результаті сурогатної домовленості, так і для всіх учасників відносин. Як вже зазначалося нами раніше [2], ми дотримуємося думки, що у випадку сурогатного материнства не може бути мови про торгівлю дітьми, навіть коли йдеться про його комерційний вид. Оскільки теоретично у разі альтруїстичного сурогатного материнства питання про торгівлю дітьми взагалі виключається. Прийнято вважати, що альтруїстичне сурогатне материнство – це безоплатний акт, який здійснюється часто між членами родини або друзями з уже наявним зв'язком, як правило, без посередників. Існують юрисдикції, в яких зазначений зв'язок закріплений законодавчо як необхідна умова. Однак це позбавляє осіб, у яких відсутні подібні родичі або друзі, можливості звернутися до такого виду допоміжної репродуктивної технології, що на практиці може призвести до недобросовісності. Розвиток організованих систем сурогатного материнства, що мають назву «альтруїстичні», часто передбачає великі суми відшкодування витрат сурогатним матерям, а також суттєві виплати посередникам, може розмити межу між комерційним і альтруїстичним сурогатним материнством. Як вже наголошувалося нами у попередніх публікаціях, за таких умов врегульоване комерційне сурогатне материнство виглядає привабливішим, аніж нерегульоване альтруїстичне [2; 3].

Також серед інших проблем міжнародні сурогатні домовленості часто призводять до складнощів, описаних вище, щодо встановлення або визнання юридичного походження дитини(дітей), народженої(их) у результаті такої домовленості, іноді залишаючи дитину без юридичних батьків. Це може мати серйозні правові наслідки для всіх учасників, наприклад, може впливати на громадянство дитини, її імміграційний статус, призначення відповідальності за догляд та фінансове забезпечення дитини тощо. Також можуть виникати труднощі, оскільки сторони, що залучені до таких домовленостей, є вразливими та перебувають у зоні ризику.

У низці статей нами вже досліджувалася робота, яку проводить, відповідно до мандату своїх членів, Постійне бюро Гаазької конференції з міжнародного приватного права, а саме: вивчання ним питань міжнародного приватного права, пов'язаних з юридичним походженням дітей, зокрема з міжнародними сурогатними домовленостями [2; 3].

Останніми роками було проведено комплексні заходи, спрямовані на подолання проблем, породжених транскордонним сурогатним материнством. У 2015 р. Рада з загальних справ і політики (CGAP) вирішила створити Групу експертів для вивчення можливості просування роботи в цій сфері. CGAP постановила, що Група експертів має бути географічно репрезентативною та сформована за консультаціями з членами.

Зустрічі Групи експертів відбувалися у лютому 2016 р., січні/лютому 2017 р., лютому 2018 р., вересні 2018 р., січні/лютому 2019 р., жовтні/листопаді 2019 р., жовтні 2020 р., лютому 2021 р., липні 2021 р., листопаді 2021 р., березні/квітні 2022 р. та жовтні 2022 р. Група експертів опублікувала свій Підсумковий звіт у листопаді 2022 р. для CGAP. Після публікації цього звіту робота Групи експертів завершилася.

У березні 2023 р. CGAP доручила створити Робочу групу з питань міжнародного приватного права (МПП), що стосуються юридичного походження загалом, включно з юридичним походженням унаслідок міжнародних сурогатних домовленостей. Засідання Робочої групи відбуваються від 2023 р.

Робочій групі було доручено спочатку дослідити положення щодо, якщо можливо, одного нового документа з цих питань, щоб додатково інформувати CGAP про політичні міркування щодо сфери застосування та змісту такого документа, включаючи можливість досягнення консенсусу. Робоча група могла б пізніше дослідити можливість двох документів, у разі потреби.

Також Робоча група має діяти виходячи з того, що метою будь-якого нового документа буде забезпечення більшої передбачуваності, визначеності та безперервності юридичного походження в міжнародних ситуаціях для всіх зацікавлених осіб, враховуючи їхні права людини, зокрема для дітей, ті, що закріплені в Конвенції ООН про права дитини, а саме: право на те, щоб їхні найкращі інтереси були першочерговим міркуванням у всіх заходах, яких вживають щодо них.

Нагадаємо, що у 2023 р. Експертна група з питань міжнародного приватного права, що пов'язані із законним походженням загалом, включаючи й таке, що є результатом міжнародної угоди про сурогатне материнство, надала заключний звіт «Здійсненність одного або кількох документів міжнародного приватного права щодо законного походження» (далі – Заключний звіт) [4]. Заключний звіт був утіленням підсумків оцінювання доцільності двох можливих інструментів, а саме:

– зобов'язального інструменту міжнародного приватного права щодо законного походження загалом, який Група назвала можливим проєктом Конвенції;

– іншого обов'язкового інструменту міжнародного приватного права щодо законного походження, встановленого внаслідок конкретної міжнародної домовленості про сурогатне материнство, який Група назвала можливим проєктом Протоколу.

Як наголошувалося нами у попередніх статтях, Група дійшла такого висновку: для того щоб поважати політичну стурбованість багатьох держав, а також різні підходи до сурогатного материнства в усьому світі, найбільш доцільним шляхом просування вперед є виключення легального сурогатного материнства [5].

У своїй діяльності Робоча група має спиратися на ідеї та оцінки, викладені в Заключному звіті Групи експертів, визнаючи, що низка окреслених елементів та підходів може існувати як окремо, так і в поєднанні.

У своїй роботі CGAP регулярно наголошує, що будь-яка робота Гаазької конференції з міжнародного приватного права щодо домовленостей про сурогатне материнство не має розумітися як підтримка або протидія сурогатному материнству.

На першому засіданні Робочої групи, яке відбулося у листопаді 2023 р., одним з основних аспектів роботи було надання учасниками оновленої інформації про клю-

чові правові події у своїх державах. Представник Європейського Союзу, репрезентував нещодавню пропозицію Європейської Комісії щодо Регламенту Ради про юрисдикцію, застосоване право, визнання рішень та прийняття автентичних документів у справах походження, а також створення Європейського свідоцтва про народження. Зазначений Регламент має на меті забезпечення якнайкращого захисту прав дітей у транскордонних ситуаціях, зменшення юридичних перешкод для батьків та дітей, які мають зв'язки з кількома державами-членами, а також спрощення процедур, пов'язаних із визнанням походження, що сприятиме вільному пересуванню.

Також у межах цього засідання Група розпочала розгляд проєктів положень для одного нового документа, зосередившись на можливих правилах визнання судових рішень, і зокрема, якою мірою вони можуть бути застосовані до різних сценаріїв встановлення, оскарження та/або припинення законного батьківства. Група використала як основу для цього обговорення проєкти положень, які були підготовлені для сьомого засідання Групи експертів.

Варіанти розгортання подій, які розглядала Група, включали звичайні справи про законне походження, національне усиновлення, національне сурогатне материнство, міжнародне сурогатне материнство, кількох законних батьків та допоміжні репродуктивні методи за участю або без участі третьої сторони.

Група розглянула зміст можливих правил для кожного з цих випадків, включаючи непрямі підстави юрисдикції, підстави для відмови у визнанні та умови визнання, визначивши, якою мірою однакові або різні правила визнання судових рішень можуть бути необхідними для різних сценаріїв.

У своїй роботі Група визначила інші випадки, такі як законне походження, встановлене в результаті угоди про сурогатне материнство, які можуть вимагати певних спеціальних правил. Також було підкреслено, що механізми, такі як декларації для досягнення гнучкості у застосуванні будь-якого інструменту, можуть бути привабливими для деяких держав з огляду на різні закони у сфері законного походження.

Серед іншого Група зазначила різні типи рішень (часто судових) та компетентних органів, що стосуються питань законного походження, а також те, що такі терміни, як «рішення» та «орган влади» або «суд» у будь-якому документі, потребуватимуть автономних визначень.

Не виключалася також можливість наведення правил щодо часткового визнання та побічних питань законного походження; запити на рішення про визнання або невизнання законного походження; зобов'язання запитуваної держави дотримуватися фактів, установлених державою походження щодо юрисдикції; правові наслідки визнання, зокрема стосовно внутрішнього усиновлення. Також було обговорено можливий зв'язок єдиних правил із застосовного права з правилами щодо публічних документів. Ідеться про розгляд таких варіантів, як, наприклад, міжнародне свідоцтво про законне походження.

У квітні та листопаді 2024 р. відбулося два засідання Робочої групи, серед основних підсумків яких можна навести такі:

– необхідність продовження роботи над проєктами положень, зокрема щодо підстав для визнання та підстав для відмови у видачі рішень про законне походження загалом, а також у випадках усиновлення та сурогатного материнства. Група також розглянула проєкти положень про загальні зобов'язання Договірних сторін та факультативні декларації згідно з можливим майбутнім документом;

– додатково було розглянуто питання про те, як договірні відносини можуть бути встановлені між Договірними сторонами в майбутньому документі;

– вкотре було відзначено різні національні підходи до норм застосовного права в контексті законного походження.

– також наголошено на значній невідповідності між публічними документами про законне походження, включаючи їхню силу. Група мала сумніви в додатковій цінності правила про доказову силу публічних документів у майбутньому документі. Однак дійшла висновку, що майбутня робота над міжнародним сертифікатом та/або багатомовною стандартною формою про походження заслуговує на подальший розгляд.

Варто зауважити також, що робота Групи, спрямована на можливу уніфікацію правового регулювання такого складного інституту, як транскордонне сурогатне материнство, відбувається паралельно із виникненням нових викликів, як-от пандемія або війна, на що нами вже наголошувалося у попередніх статтях [5]. Сподіваємося, робота за цих умов хоча й стає складнішою з таких важливих проблем, утім це допоможе врахувати якомога більше колізійних питань у можливому фінальному документі. Такий документ має вирізнятися надзвичайною гнучкістю для того, щоб бути привабливим для Держав-учасниць.

Попри те, що робота Групи просувається, на сьогодні внутрішня позиція Держав – учасниць Гаазької конференції з міжнародного приватного права щодо сурогатного материнства залишається не тільки протилежною, а ще й жорсткою та імперативною.

Наприклад, у Великій Британії майже половина всіх угод про сурогатне материнство стосується інших юрисдикцій. Різні юрисдикції мають різноманітні культурні погляди, закони та підходи до угод про сурогатне материнство, тому відсутність міжнародної бази означає, що питання законного батьківства часто визначається на основі фрагментованих принципів та суперечливих законів. У міжнародних ситуаціях наслідки є серйознішими та можуть включати проблеми з отриманням законного статусу або постанов про батьківство, труднощі з отриманням паспортів або необхідних проїзних документів для повернення дитини додому до її майбутніх батьків, а також, якщо виникають питання державної політики, перешкоди в отриманні батьківської відповідальності. Це може статися, наприклад, у ситуації, коли дитина народжується в іноземній юрисдикції за угодою про сурогатне материнство, яка вважалася б тут незаконною.

У випадку Великої Британії найбільша складність лежить у формальній площині. Попри те, що кількість випадків сурогатного материнства за останні 10 років зросла майже в чотири рази, англійське та валлійське законодавство про сурогатне материнство вже давно критикують за невідповідність меті. Однією з основних причин є поточні проблеми юридичного батьківства, коли законні батьки не відображають реальність сімейного життя дитини від самого початку.

Нині сурогатна мати має автоматичне юридичне батьківство. Майбутні батьки мають чекати народження дитини, аби подати заяву до суду, щоб стати законними батьками дитини, що зазвичай займає від шести до дванадцяти місяців. Тим часом це впливає на здатність майбутніх батьків приймати важливі рішення щодо своєї дитини. Це також створює проблеми в контексті міжнародних угод про сурогатне материнство [6].

Проте найбільш небезпечною вважаємо іншу ситуацію. Згадаємо кейс Італії, в якій з 2004 р. діє закон, що передбачає кримінальну відповідальність за сурогатне материнство, включно з організацією та рекламою, із загрозою ув'язнення до 2 років і штрафом до 1 млн євро. Італійський парламент у жовтні 2024 р. підтримав внесений законопроєкт й поширив заборону на транскордонне сурогатне материнство. Тепер громадяни Італії, які вдалися до виконання сурогатних програм в інших країнах, також підлягають кримінальному переслідуванню. Ми підтримуємо думку, що «це, ймовірно, перший подібний прецедент у країнах Європи, що зачіпає медичні послуги. Адже це вже не просто регуляція медичної

діяльності у власній юрисдикції. Це пряме обмеження свободи волі» [7].

Можна стверджувати, що норми зазначеного італійського закону суперечать тенденціям у Європі та світі в цілому. Одна з головна тез супротивників сурогатного материнства, а саме «експлуатація людини» не витримує критики, коли йдеться про альтруїстичний варіант. Заборонні санкції змушують майбутніх батьків вдаватися до ще більш складних обхідних схем. Адже з давних-давен для більшості людей вкрай важливим є мати кровноспоріднених нащадків. І це одна з головних причин того, чому інститут всиновлення не вирішує проблему бездітних сімей.

Отже, підсумовуючи викладене, наголосимо, що, на наш погляд, встановлення санкцій не полегшує, а навпаки ускладнює ситуацію з транскордонним материнством. Можливо, більш дієвим для заборонних юрисдикцій було б установити механізм жорсткого контролю такого виду допоміжної репродуктивної технології, як сурогатне материнство навіть аж до встановлення кількісних обмежень на кшталт квоти. Такі положення були б менш дискримінаційними й привели б до ще більшої зваженості рішень осіб, які стають учасниками домовленості про сурогатне материнство, та запобігли б виникненню більшості проблем, пов'язаних із реалізацією батьківської відповідальності.

Також слід згадати про теоретичні дискусії навколо самої природи домовленостей про сурогатне материнство. Оскільки будь-яка домовленість базується на цивілістичних засадах, у випадку відносин сурогатного материнства не може йтися про виключно такий підхід через необхідність чіткої законодавчої регламентації. Можна припустити появу якогось нового виду договору. Над цим, серед іншого, працює Робоча група з питань міжнародного приватного права, що стосуються юридичного походження загалом, включно з юридичним походженням унаслідок міжнародних сурогатних домовленостей.

Група збереться на своє п'яте засідання у листопаді 2025 р., щоб, серед іншого, завершити свій Заключний звіт для CGAP.

Потрібно зауважити, що виникнення всього цього багатошарового масиву проблемних питань зумовлено науково-технічним прогресом, який перетворив допоміжні репродуктивні технології на реальність. Завдяки тому самому прогресу значна частина проблемних питань може й зникнути автоматично, коли на реальність перетвориться екстракорпоральна вагітність, вагітність без участі людського тіла. Відпаде питання «експлуатації», захисту прав жінки, яка виношує дитину. Однак значна частина окреслених питань залишиться, зокрема, ті, що випливають із права на повагу до сімейне життя, права знати своє походження й більшості прав дитини. На наш погляд, таку перспективу також потрібно врахувати Робочій групі у своїй подальшій роботі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_021#Text (дата звернення: 30.05. 2025).

2. Чевичалова Ж. В. Сурогатне материнство у міжнародному приватноправовому і публічно-правовому аспектах. *Теорія і практика правознавства*. 2021. Т. 2, № 20. https: doi: 10.21564/2225-6555.2021.2.244910

3. Chevychalova Zh. Conflicting issues of legal regulation of surrogacy in private international law. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.apir.org.ua/index.php/lais/article/download/chevychalova17/20&ved=2ahUKEwj6zKyKurqFAxVvQ_EDHYaQBRcQFnoECA4QAQ&usg=AOvVaw3RelnAv7eLHAuKRehpJ0SF (last accessed: 20. 05. 2025).

4. Final Report: The feasibility of one or more private international law instruments on legal parentage. URL: https://assets.hcch.net/docs/6d8eeb81-ef67-4b21-be42-f7261d0cfa52.pdf (last accessed: 20. 06. 2025).

5. Чевичалова Ж. В. Міжнародні домовленості про сурогатне материнство. Шлях до уніфікації правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/48

6. Jessica Keal, Tara Ramlill. The Working Group on Parentage/Surrogacy – a new way to navigate international surrogacy agreements? URL: https://www.simkins.com/news/the-working-group-on-parentage-surrogacy-a-new-way-to-navigate-international-surrogacy-agreements (last accessed: 10.06. 025).

7. Черненко Олена. ДРТ в Європі та італійський кейс. URL: https://www.facebook.com/olena.chernenko/posts/дрт-в-європі-та-італійський-кейсзаконодавство-про-допоміжні-репродуктивні-технол/3073637756108357/ (дата звернення: 20. 06. 2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 347.921: 347.61/.63(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/16

ЗАХИСТ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

PROTECTION OF FAMILY RIGHTS AND INTERESTS OF THE CHILD IN CIVIL PROCEEDINGS: ANALYSIS OF JUDICIAL PRACTICE

Чеховська І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Державний податковий університет

У статті здійснено аналіз наукових праць наукових праць щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, виокремлено ризики, що становлять загрозу механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини.

На підставі аналізу судових справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у Єдиному державному реєстрі судових рішень за період з липня 2022 року по липень 2025 року встановлено, що найбільша частка судових справ стосується визначення місця проживання дитини; усиновлення; усунення перешкод у спілкуванні з дитиною (дітьми) та визначення порядку участі в її (їх) вихованні; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей; встановлення опіки та піклування.

Виокремлено недоліки, що мають місце при підготовці процесуальних документів, які є однією із причин порушень сімейних прав та інтересів дитини. До таких недоліків віднесено: відсутність сплати судового збору; відсутність ціни позову по вимогам матеріального характеру; неналежний склад учасників; відсутність вимог визначених ст. 175 ЦПК України; ненадання копій позовної заяви з копіями додатків для інших учасників; не завірення письмових доказів відповідно до вимог визначених ст. 95 ЦПК України; поєднання вимог, які не доцільно розглядати в одному провадженні (розірвання шлюбу з поділом майна подружжя або стягнення аліментів та поділ майна подружжя); відсутність доказів оцінки спірного майна, яке сторона хоче поділити в судовому порядку; відсутність заяви про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції представника позивача; інші перепони, що є підставами для залишення позову без розгляду відповідно до процесуальних норм.

Встановлено, що хибне тлумачення суддями законодавства, що регулює сімейні правовідносини та процесуального законодавства; зміна судової практики Верховним Судом; необізнаність сторони позивача про практику вирішення сімейних спорів також негативно впливають на ефективність механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Ключові слова: цивільне судочинство, захист сімейних прав, виконавче провадження, судова практика, інтереси дитини, права батьків, опіка, піклування, всиновлення, аліменти, сімейні правовідносини.

The article analyzes scientific works on the protection of family rights and interests of the child, identifies risks that pose a threat to the mechanism for protecting family rights and interests of the child.

Based on the analysis of court cases on the protection of family rights and interests of the child in the Unified State Register of Court Decisions for the period from July 2022 to July 2025, it was established that the largest share of court cases concerns determining the place of residence of the child; adoption; elimination of obstacles to communication with the child (children) and determining the procedure for participation in his (her) upbringing; deprivation of parental rights; collection of alimony for the maintenance of minor children; establishment of guardianship and trusteeship.

The shortcomings that occur in the preparation of procedural documents are identified, which are one of the reasons for violations of family rights and interests of the child. Such shortcomings include: lack of payment of the court fee; lack of the price of the claim for material claims; improper composition of participants; lack of requirements specified in Art. 175 of the Code of Civil Procedure of Ukraine; failure to provide copies of the statement of claim with copies of annexes for other participants; failure to certify written evidence in accordance with the requirements specified in Art. 95 of the Code of Civil Procedure of Ukraine; combination of claims that are not expedient to be considered in one proceeding (dissolution of marriage with division of marital property or collection of alimony and division of marital property); lack of evidence of the assessment of the disputed property that the party wants to divide in court; lack of an application for participation in the court session in the videoconference mode by the plaintiff's representative; other obstacles that are grounds for leaving the claim without consideration in accordance with procedural norms.

It has been established that the incorrect interpretation by judges of the legislation regulating family legal relations and procedural legislation; change in judicial practice by the Supreme Court; ignorance of the plaintiff's party about the practice of resolving family disputes also negatively affect the effectiveness of the mechanism for protecting family rights and interests of the child.

Key words: civil proceedings, protection of family rights, enforcement proceedings, judicial practice, interests of the child, rights of parents, guardianship, custody, adoption, alimony, family legal relations.

Актуальність. Захист сімейних прав та інтересів дитини є пріоритетним напрямом політики більшості розвинутих країн світу. Українське законодавство [1; 2; 3; 4] напередодні військової агресії рф активно інтегрувалось у європейський світовий простір орієнтуючись на міжнародні стандарти [5; 6; 7] та законодавство країн ЄС щодо відповідності найкращого забезпечення прав та інтересів дитини. Проте законодавчі ініціативи не було втілено в повній мірі через військовий стан, запроваджений у 2022 році, який негативно вплинув на трансформацію українського законодавства. Українські сім'ї стикнулись із низкою проблем і викликів обумовлених збройною агресією рф. Актуалізувались питання, у тому числі і, дотримання прав дітей які: через збройний конфлікт були вимушені виїхати за межі країни (діти без супроводу); позбавлені можливості безперешкодного спілкування з обома батьками; не мають належного доступу до освітніх і медичних послуг; потерпають від домашнього насильства; потребують усиновлення, опіки та піклування внаслідок втрати батьків тощо. Наведене вище актуалізує питання доцільності аналізу судової практики щодо захисту прав та інтересів дитини в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням правової природи, форм, особливостей і способів захисту сімейних прав та інтересів дитини присвячено праці Н.В. Волкової, Р. Гаврік, С.В. Ходак, І.О. Костяшкіна, В.І. Труби, П. І. Салюк та інших. Захисту прав батьків і дітей в умовах євроінтеграції присвячено праці І.І. Голубенка, А. Браги, І.Є. Ревуцької, О.В Резвової, Х.М. Марковича, А.С. Колісник та інших.

© Чеховська І.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Загрозам та викликам, що виникли під час запровадження воєнного стану українським сім'ям присвячено праці Ю.Р. Іващенко, В.В. Панченко, Л.О. Самілик, І.Ю. Сковронської, Л.І. Кузьо, Р.Ю. Ханик-Посполітак, В.О. Пархоменко, І.В. Гориславської, Д.Д. Касинець та інших учених.

Особливості судового захисту сімейних прав досліджували В.Ю. Євко, А.А. Янчук, Л.М. Токарчук, С.М. Ходак, В.М. Чернега, Н.В. Шепелева, Л.А. Романовська, В.А. Капустинський, Ж.Л. Чорна та інші.

Зокрема, дисертаційне дослідження П.І. Салюка присвячено захисту сімейних прав та інтересів судом. У роботі автор дослідив поняття та правову природу захисту сімейних прав та інтересів судом, виокремив особливості захисту сімейних прав та інтересів в порядку цивільного та адміністративного судочинства в Україні, Європейським судом з прав людини, Судом Європейського Союзу, вивчив зарубіжний та історичного досвід. У роботі автором розроблено концепцію сучасного розуміння теоретико-правових та прикладних засад захисту сімейних прав та інтересів судом, виявлено основні проблеми, виокремлено напрями удосконалення чинного сімейного законодавства [8]. Дисертаційне дослідження Н.В. Волкової присвячено дослідженню теоретичних та практичних проблем захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. У роботі авторкою обґрунтовано єдиний концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансування складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві [9]. Водночас не применшуючи значущості наукових доробок вітчизняних учених звертаємо увагу на доцільність подальшого вивчення судової практики на предмет виявлення проблем і викликів, що виникли під час воєнного стану та становлять загрозу механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини в сучасних умовах.

Мета статті. Аналіз судової практики, нормативно-правової бази, наукових праць щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, виокремлення ризиків, що становлять загрозу механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини та розробка пропозицій щодо удосконалення вітчизняного законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. На думку переважної більшості учених та практиків основною формою захисту сімейних прав та інтересів дитини є судова. Так, І.О. Колотілова вважає, що «…серед інших форм саме судова форма захисту є універсальною, історично сформованою, докладно регламентованою нормами цивільного процесуального права; така форма забезпечує надійні гарантії правильного застосування закону, встановлення реальних прав і обов'язків» [10, с. 370].

Досліджуючи місце судового захисту у системі форм захисту сімейних прав та інтересів дитини П.І. Салюк зазначає, що «судовий захист є універсальною формою захисту сімейних прав та інтересів» [11, с. 159], а також виокремлює такі його особливості: а) здійснюється спеціальним державним органом – судом, відбувається у передбаченій цивільним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу; б) може бути реалізована, якщо особа, яка володіє правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; в) має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин; г) поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний [11, с. 158]. До особливостей судового захисту сімейних прав В.Ю. Євко відносить те, що: 1. Захист сімейних прав у переважній більшості випадків здійснюється у порядку цивільного судочинства (ч. 1 ст. 19 ЦПК України). 2. Особливості розгляду справ, що виникають з сімейних правовідносин, визначаються не тільки нормами ЦПК України, а й нормами сімейного законодавства, які у великій кількості містяться у Сімейному кодексі (далі – СК) України. 3. Більшість справ розглядаються у закритому судовому засіданні оскільки при розгляді сімейних спорів найчастіше досліджуються відомості про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи. 4. При розгляді сімейних справ має свою специфіку і реалізація диспозитивних повноважень суду, яка не завжди передбачена у законодавстві про цивільне судочинство, а випливає з аналізу сімейно-правових норм. 5. Поряд з диспозитивністю у сімейних справах у більшій мірі ніж в інших присутній певний елемент публічності, оскільки публічний характер деяких категорій шлюбно-сімейних справ потребує посилення активності таких учасників процесу, як прокурор та органи опіки та піклування, а також і процесуальної активності суду у деяких категоріях справ. 6. Справи, що виникають з сімейних правовідносин мають також особливості підсудності. За правилами родової підсудності сімейні справи розподіляються між двома ланками системи судів загальної юрисдикції. 7. Справи, що виникають з сімейних правовідносин, можуть розглядатися за правилами будь-якого виду провадження: наказного, позовного чи окремого. Більшість справ розглядається у порядку позовного провадження. 8. Учасники сімейних правовідносин для участі у судових справах, що виникають з сімейних правовідносин наділені зниженою процесуальною дієздатністю. 9. У деяких сімейних справах суд допускає негайне виконання рішень: у справах про стягнення аліментів − у межах суми платежу за один місяць та відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала (п. п. 1, 5 ч. 1 ст. 430 ЦПК України). 10. У справах, які виникають з сімейних правовідносин, обмежене застосування такої підстави закриття провадження у справі як укладення сторонами мирової угоди [12, с. 142–144].

Аналізуючи норми вітчизняного цивільного процесуального законодавства (далі – ЦПК) щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини Н.В. Волкова зазначає, що такі справи розглядаються у порядку позовного, окремого та наказного провадження. Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні (ч. 4 ст. 19 ЦПК України). Як правило, зазначає учена, «більшість справ щодо захисту прав та інтересів дитини розглядається в порядку загального позовного провадження. До них відносяться справи про: позбавлення та поновлення батьківських прав; визнання батьківства/материнства; оспорювання батьківства; визначення місця проживання малолітньої дитини тощо. Однак відповідно до чинної редакції ЦПК України цивільне судочинство здійснюється у порядку позовного провадження: у загальному позовному провадженні та у спрощеному позовному провадженні (п. 2 ч. 2 ст. 19 ЦПК України). Спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ; справ, що виникають з трудових відносин; справ про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів [9, с. 58]. Проте варто звернути увагу на те, що законодавець у 2020 році [13] розширив перелік спорів, що виникають із сімейних відносин, які можуть розглядатись у порядку спрощеного позовного провадження. Отже, крім спорів про стягнення аліментів

та поділу майна подружжя, що було передбачено редакцією ЦПК України 2017 року, відповідно до чинної норми п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України [14] у спрощеному позовному провадженні можуть також розглядатися спори щодо: «збільшення розміру аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу. З вищенаведеної норми вбачається, що всі справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, в яких наявний спір про право, відносяться до справ, що розглядаються у загальному позовному провадженні, крім справ: про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд (п. 3 ч. 4 ст. 19, п. 3 ч.1 ст. 274 ЦПК України [14]); про стягнення аліментів, збільшення розміру аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення за умови, що дані справи не об'єднанні з вимогами, що виникають з сімейних правовідносин (п. 3 ч. 6 ст. 19, п. 6 ч. 4 ст. 274 ЦПК України [14]).

Слід також звернути увагу на помилки, які допускають позивачі при підготовці процесуальних документів. Так, здійснюючи аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень на стадії вирішення відкриття проваджень у сімейних спорах А.А. Янчук звернув увагу на суттєві недоліки, які допускають позивачі при підготовці процесуальних документів. Такі недоліки є однією із причин порушень сімейних прав та інтересів дитини. До таких недоліків учений відносить: відсутність сплати судового збору; відсутність ціни позову по вимогам матеріального характеру; неналежний склад учасників (замість органу опіки та піклування залучали третьою особою орган, який виконує його функції); відсутність вимог визначених ст. 175 ЦПК України [14]; ненадання копій позовної заяви з копіями додатків для інших учасників; не завірення письмових доказів відповідно до вимог визначених ст. 95 ЦПК України [14]; поєднання вимог, які не доцільно розглядати в одному провадженні (розірвання шлюбу з поділом майна подружжя або стягнення аліментів та поділ майна подружжя); відсутність доказів оцінки спірного майна, яке сторона хоче поділити в судовому порядку; інші перепони, що є підставами для залишення позову без розгляду відповідно до процесуальних норм [15, с. 152]; відсутність заяви про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції представника позивача (справа № 758/14855/18) [16]. Зазначені недоліки мають не тільки юридичні наслідки, а й обумовлюють: повторне виготовлення копій документів; повторне очікування відкриття провадження у справі; втрату майна якщо інша сторона дізнається про раніше поданий позов та вирішіть його відчужити третім особам [15, с. 153]. Водночас варто зауважити, що окрім наведених вище недоліків підготовки процесуальних документів на практиці часто мають місце: хибне тлумачення суддями законодавства, що регулює сімейні правовідносини та процесуального законодавства; зміна судової практики Верховним Судом; необізнаність сторони позивача про практику вирішення сімейних спорів [15, с. 153].

Аналіз судових справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у Єдиному державному реєстрі судових рішень починаючи з 2022 року дозволяє зробити висновок, що частка судових справ стосовно визначення місця проживання дитини становить значний відсоток від загальної кількості сімейних спорів. Так, за період з липня 2022 року по січень 2024 року прийнято 667 ухвал і рішень, а з січня 2024 року по липень 2025 року – 237 [17]. Така велика кількість судових справ щодо визначення місця проживання дитини пояснюється великим відсотком розлучень, які обумовлені різними чинниками як об'єктивними, так і суб'єктивними, а також виїздом одного з подружжя з дитиною (дітьми) за межі країни під час запровадження військового стану. Акцентуємо увагу на те, що у постанові Верховного Суду від 11.12.2023 у справі N607/20787/19 вказано, що нормами чинного законодавства України не передбачено імперативної умови про те, що перебування дитини за межами України є підставою для відмови у задоволенні позову про визначення місця проживання такої дитини, а сама по собі обставина проживання дитини за кордоном (незалежно від того чи вивезена дитина за кордон до звернення до суду з позовом про визначення місця її проживання чи після) не впливає на вирішення судами України спору про визначення місця її проживання.

Також варто зазначити, що протягом 2022–2023 років до Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини надійшло 157 звернень щодо самовільної зміни місця проживання дитини одним із батьків: 41 звернення стосується переміщення дітей у межах України, 4 – вивезення дітей на тимчасово окуповану територію України, до рф або республіки білорусь, 122 – вивезення дітей в інші країни [18].

Відтак, підсумовуючи наведене вище можемо зробити висновок про доцільність індивідуального підходу до розгляду справ про визначення місця проживання дитини. Суддя Верховного Суду Є. Синельникова вважає, що при вирішенні спору з приводу визначення місця проживання дитини «суд має право розглянути наступні моделі:

• спільна батьківська опіка з почерговим проживанням дитини у помешканні кожного із батьків за відповідним графіком (у постановах від 26 жовтня 2022 року у справі № 750/9620/20 (провадження № 61-7187св22), від 14 грудня 2022 року у справі № 742/2571/21 (провадження № 61-10119св22), від 12 квітня 2023 року у справі № 569/22963/21, від 17 травня 2023 року у справі № 750/843/21 (провадження № 61-6463св22), від 04 жовтня 2023 року в справі № 208/4667/20, від 10 січня 2024 року у справі № 183/3958/20) Верховний Суд звертав увагу на можливість застосування судами моделі спільної фізичної опіки над дитиною);

• визначення місця проживання дитини у помешканні, в якому дитина проживала, а батьки при цьому почергово мають приїжджати і виїжджати до цього помешкання згідно з узгодженим графіком;

• визначення місця проживання дитини з одним із батьків із забезпеченням контакту дитини з іншим з батьків за відповідним графіком» [19].

Слід зазначити, що під час вирішення спору щодо місця проживання дитини суд бере до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особисту прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Наприклад матеріальний стан є важливим фактором забезпечення належних умов для повноцінного розвитку дитини, тому суд приділяє увагу фінансовим можливостям батьків. Важливим є наявність житла, його задовільний стан, тому органи опіки та піклування повинні обстежити умови проживання дитини і скласти відповідний акт, що буде одним із доказів у суді. Проте враховуються і інші обставини, які можуть вплинути на визначення місця проживання дитини. До прикладу схильність одного з батьків до домашнього насилля. Так, у справі № 369/4608/18 за рішенням суду відповідача було позбавлено батьківських прав та стягнуто аліменти на утримання малолітньої дитини за вчинення домашнього насилля [20], а у справі 165/911/20 визначено місце проживання дитини на користь матері дитини [21], у справі № 572/1491/13-ц встановлено обмежувальний припис за вчинення домашнього насилля [22]. Взагалі за період з липня 2022 року по липень 2025 року було розглянуто

49 таких судових справ [17]. Водночас варто звернути увагу на те, що за 2023 рік до Національної поліції України надійшло понад 216 тис. заяв та повідомлень про факти вчинення домашнього насильства, у тому числі 7 тис. – від дітей; підтвердилися факти вчинення домашнього насильства щодо 9,5 тис. дітей [17]. Проте більшість справ щодо вчинення домашнього насильства розглядається в межах кримінальних проваджень.

У зв'язку з оголошенням в Україні воєнного стану та веденням воєнних дій, збільшилась кількість дітей-сиріт, які залишились без батьківського піклування. Цим і пояснюється досить велика кількість судових рішень щодо справ про усиновлення. У період з липня 2022 року по липень 2025 року було прийнято 401 рішення, ухвал і постанов суду про усиновлення [17]. Розглядаючи такі справи, як усиновлення дитини, необхідно відзначити певні особливості, що притаманні цій справі. Основною відмінністю справ, що розглядаються у порядку окремого провадження, в тому числі й справ про усиновлення, є відсутність спору про право. У зв'язку з тим, що відсутній спір про право, то у справах про усиновлення відсутні сторони, які мають протилежні юридичні інтереси. А отже, відповідно до ч. 3 ст. 294 ЦПК України [14], у справах окремого провадження відсутній принцип змагальності. Наведена норма також передбачає, що оскільки не діє принцип змагальності у справах окремого провадження, то і не діє правило щодо меж розгляду справи [23, с. 41]. Звертаємо також увагу і на те, що при розгляді справ про усиновлення суд зобов'язаний перевірити наявність передбачених законом підстав для усиновлення, а саме: «згоду батьків дитини на усиновлення (якщо є необхідність); відповідність заявника вимогам до осіб, які можуть бути усиновлювачами; чи є дитина або повнолітня особа відповідно до законодавства суб'єктом усиновлення; наявність згоди дитини на усиновлення (якщо це можливо); відповідність висновку органу опіки та піклування і дозволу на усиновлення уповноваженого органу виконавчої влади необхідним вимогам» [24]. Також суд зобов'язаний перевірити наявність братів, сестер в особи, що усиновлюється. У разі, якщо усиновляється один із братів, сестер, суддя перевіряє також обставини, що підтверджують необхідність роз'єднання дітей, та згоду на це органу опіки та піклування. Суд досліджує висновок органів опіки та піклування щодо можливості усиновлення дитини та інші докази, які наявні у справі [25].

Ще однією категорією справ обумовлених запровадженням воєнного стану є справи щодо усунення перешкод у спілкуванні з дитиною (дітьми) та визначення порядку участі в її (їх) вихованні [26; 27]. У період з липня 2022 року по липень 2025 року було розглянуто 388 справ цієї категорії [17]. Верховний Суд зауважив, що військова агресія росії проти України, воєнний стан та пов'язані з ним обмеження об'єктивно впливають на обсяг і способи спілкування багатьох батьків з їхніми дітьми, які вимушено, внаслідок війни, опинилися за межами України. У цій ситуації обов'язок обох батьків полягає в тому, щоб підтримати дитину, мінімізувати психологічний тиск на неї, пов'язаний із сімейними конфліктами, налагодити комунікацію та співпрацювати в інтересах дитини [28].

Наступна категорія за кількістю судових справ відображених у Єдиному державному реєстрі судових рішень – справи про позбавлення батьківських прав. З липня 2022 року по липень 2025 року було розглянуто 374 справи [17]. Акцентуємо увагу на те, що зверненню до суду з позовом про позбавлення батьківських прав має передувати виважена та ґрунтовна підготовка, збір необхідної доказової бази, оскільки більшість чинників, які є підставою для прийняття позитивних рішень у цій категорії справ, мають оціночний характер, залежать від конкретних обставин справи та особистості учасників цих правовідносин (постанова КЦС ВС від 2 листопада 2020 року у справі № 552/2947/19 [29]). Також при вирішенні питання щодо позбавлення батьківських прав необхідно впевнитися не лише в невиконанні батьками обов'язків із виховання, а також установити, що батько ухиляється від їх виконання свідомо, тобто систематично, незважаючи на всі інші заходи попередження та впливу, продовжує не виконувати свої батьківські обов'язки, і такі засоби впливу виявилися безрезультатними [30]. Звертаємо увагу також і на те, що у цій категорії її справ доведення обставин свідомого, умисного ухилення відповідача від виконання батьківських обов'язків, які можуть бути підставою позбавлення останнього батьківських прав, покладено на позивача [31, 32].

Наразі найбільш поширеним способом захисту права дітей на аліменти є судовий. Існує також наказове та позовне провадження для отримання виконавчого документа про стягнення аліментів. Судовий наказ найшвидший спосіб стягнення аліментів. Справу про його видачу розглядає суд на підставі доданих до заяви документів, без виклику сторін на засідання. Видача відбувається протягом 5 днів з дня отримання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) боржника. За судовим наказом аліменти можна стягнути лише у чітко визначених розмірах. Якщо розмір аліментів є більшим, ніж дозволяє стягнення у наказовому провадженні, або ще існує вимога, пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб, то необхідно звертатись до суду з позовною заявою, тоді розгляд справи буде відбуватись у порядку позовного провадження. Позовне провадження, як слушно зазначає Д.А. Шкорупеєв, направлено на розгляд та вирішення найбільш різноманітних за матеріально-правовими особливостями категорій цивільних справ [33, с. 122]. Проте на практиці мають місце випадки, коли розгляд справи про стягнення аліментів розпочато за правилами спрощеного провадження, після чого приймаються рішення про перехід до розгляду за правилами загального позовного провадження [34; 35; 36].

За період з липня 2022 року по липень 2025 року судами було прийнято 185 ухвал і рішень щодо стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей [17].

Ще одна категорія справ – встановлення опіки та піклування над дітьми. Таких справ у Єдиному державному реєстрі судових рішень за досліджуваний період є 108 [17]. Варто наголосити, що до війни встановлення опіки та піклування над дітьми була відносно структурована – більшість справ стосувались із соціальною незахищеністю або коли діти залишались без батьківської опіки через смерть або зникнення батьків. З початком повномасштабного вторгнення рф багато дітей залишились без батьків через їх смерть або зникнення. Як слушно відмічає І.В. Гориславська «встановлення опіки під час воєнного стану значно відрізняється від мирного часу через необхідність оперативного реагування на критичні ситуації» [37, с. 93]. Учена зазначає, що через запровадження воєнного стану було спрощено процедуру встановлення тимчасової опіки. Це спрощення стало можливим завдяки урядовим ініціативам та змінам у законодавстві, які скоротили кількість необхідних документів та прискорили бюрократичні процеси. Проте виникла проблема – обмеження можливості проведення ретельних перевірок майбутніх опікунів, що іноді призводить до призначення осіб, які не мають відповідної кваліфікації або ресурсів для належного виховання дитини [37, с. 94]. На практиці виникають питання щодо критеріїв призначення опікунів та піклувальників, підходу суду до визначення найкращих інтересів дитини, а також ефективності контролю за виконанням опікунами та піклувальниками своїх обов'язків [38, с. 127]. Окрім того, часто виникають ситуації, коли національні суди не вірно трактують у своїх рішеннях законодавство, що призводить до хибних судових рішень,

а це призводить до того, що захист прав дитини є не на відповідному рівні. Причиною таких прикрих інцидентів, на думку В.О. Пархоменка, є три аспекти: відсутність чітких критеріїв щодо поняття «найкращі інтереси дитини», законодавча недостатність визначення межі розмежування повноважень суду і органів опіки та піклування у таких питаннях, а також відсутність єдиної загальної судової практики по цьому питанню [38, с. 128]. У цьому контексті варто згадати справи № 554/14243/22 [39]; № 372/3474/21 [40]; 163/1251/22 [41] та інші.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна дійти висновку, що незважаючи на встановлені законодавством України певні гарантії та норми (навіть з урахуванням впливу воєнного стану на механізм захисту сімейних прав та інтересів дитини) щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини кожен окремий випадок потребує індивідуального підходу, ретельного вивчення усіх доказів. Окремого дослідження чинники, що спонукають до розлучень і, як наслідок, збільшення кількості судових справ щодо визначення місця проживання дитини; усунення перешкод у спілкуванні з дитиною (дітьми) та визначення порядку участі в її (їх) вихованні; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей.

Очевидним також видається перегляд державної політики щодо захисту інституту сім'ї в Україні з урахуванням визначення сучасних чинників негативного впливу на інститут сім'ї і раніше розроблених пропозицій щодо формування державної сімейної політики України, що не втратили своєї актуальності [42; 43; 44; 45].

Перспективним напрямом подальшого дослідження, на нашу думку, є більш ґрунтовне вивчення судової практики щодо визначення порядку участі у вихованні дітей та усунення перешкод у спілкуванні з дітьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text
2. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n507
3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text
4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text
5. Конвенція ООН про права дитини. Резолюція 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12..1995 р. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
6. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: Закон України від 20.06.2012 р. № 4988-VI. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17#Text
7. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей: Закон України від 03.08.2006 р. № 69-V. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-16#Text
8. Салюк П. І. Захист сімейних прав та інтересів судом: дис. доктора філософії за спеціальністю 081 Право. *Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради*. Хмельницький. 2023. 238 с. URL: https://univer.km.ua/sites/default/files/users/user161/%D0%A1%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%BA/diss%20%D0%A1%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%BA.pdf
9. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. дис. доктора юрид. наук. спеціальність 12.00.03. *Національний університет «Одеська юридична академія»*. Одеса. 2022. 469 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4fcfe324-d93f-4a7f-9659-af4abe691b19/content
10. Колотілова І. О. Правильне застосування норм матеріального права – умова законності судового рішення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 58. С. 370–375.
11. Салюк П. Місце судового захисту у системі форм захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 72: частина 1. С. 155–160.
12. Євко В.Ю. Особливості судового захисту сімейних прав. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків. 2018. С. 142–145. https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/43.pdf
13. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ: Закон України № 460-IX від 15.01.2020 р. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text
14. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/print
15. Янчук А.А. Підготовка процесуальних документів позивачем у сімейному спорі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 151–154.
16. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 9 червня 2022 року у справі № 758/14855/18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104685097
17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Page/5
18. Верховний суд. Питання щодо захисту дітей від домашнього насильства особливо актуальне під час війни. 20 жовтня 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1496637/
19. Синельников Є. Актуальна судова практика у спорах щодо дітей. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Akt_sud_prakt_Ditu_10_2024.pdf
20. Рішення Києво-Святошинського районного суду Київської області від 27 листопада 2024 року у справі № 369/4608/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123506973
21. Рішення Нововолинського міського суду Волинської області від 3 червня 2025 року у справі № 165/911/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128092948
22. Ухвала Сарненський районний суд Рівненської області від 27 березня 2025 року у справі № 572/1491/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126354462
23. Волкова Н., Яніцька І. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 40–48.
24. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : постанова Верховного Суду України від 30.03.2007 р. № 3. *База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ v0003700-07.
25. Рішення Малинського районного суду Житомирської області від 23 квітня 2024 року у справі № 283/752/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/118555838/
26. Ухвала Дніпровського районного суду Дніпропетровської області від 14 травня 2025 року у справі № 175/4854/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127459620

27. Ухвала Центрально-Міського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 19 травня 2025 року у справі № 216/5620/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127413654

28. Постанова ВС від 12 березня 2025 року у справі № 487/2960/23 (провадження № 61-8756св24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933057.

29. Касаційний цивільний суд Верховного Суду. *Сайт Протокол ua. Юридичний інтернет ресурс.* URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_10_12_2024_roku_u_spravi_686_2794_24/

30. Доцільність позбавлення батьківських прав, що відповідатиме інтересам дитини. *Офіційний сайт Національної асоціації адвокатів України*. https://unba.org.ua/publications/10448-docil-nist-pozbavlennya-bat-kivs-kih-prav-sho-vidpovidatime-interesam-ditini.html

31. Рішення Заводського районного суду міста Миколаєва від 30 квітня 2025 року у справі № 487/6386/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127015457

32. Ухвала Харківського апеляційного суду від 9 травня 2025 року у справі № 638/18278/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127220908

33. Шкорупеєв Д. А. Процесуальний порядок розгляду справ про стягнення аліментів у цивільному судочинстві. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. *Національний університет «Одеська юридична академія»*, Одеса, 2021. 199 с.

34. Рішення Радивилівського районного суду Рівненської області від 16 червня 2022 року у справі № 568/1680/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104831240

35. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 16 січня 2024 року у справі № 367/6050/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116749486

36. Рішення Ківерцівського районного суду Волинської області від 7 лютого 2024 року у справі № 158/81/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116829011

37. Гориславська І.В., Касинець Д.Д. Опіка над дітьми в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 92–94.

38. Пархоменко В.О. Деякі аспекти встановлення опіки та піклування над дітьми в Україні. . *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 127–129.

39. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 13 березня 2024 року у справі № 554/14243/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117718207

40. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 лютого 2024 року у справі № 372/3474/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373890

41. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 25 вересня 2024 року у справі № 163/1251/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122135403

42. Чеховська І. В. Теоретико-методологічні аспекти дослідження проблем сучасної сімейної політики України. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2010. № 1 (48). С. 229–238.

43. Чеховська І. В. Державна соціальна допомога сім'ям в Україні: аналіз правозастосовної практики. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 255–261.

44. Чеховська І. В. Співвідношення соціальної і сімейної політик: деякі теоретичні і практичні аспекти. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 416–474.

45. Чеховська І.В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації : [монографія] / І.В. Чеховська. Кам'янець-Подільський: *ТОВ «Друкарня «Рута»*, 2013. 736 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 4
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346:342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/17

ПРО ПРАВОВИЙ РЕЖИМ АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ САНКЦІЙ ПІСЛЯ ВТРАТИ ЧИННОСТІ ГОСПОДАРСЬКИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

ON THE LEGAL REGIME OF ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SANCTIONS AFTER THE REPEAL OF THE ECONOMIC CODE OF UKRAINE

Войнарівський М.М., к.ю.н.,
суддя
Миколаївський районний суд Миколаївської області

У статті аналізується правовий режим адміністративно-господарських санкцій (АГС) після втрати чинності Господарським кодексом України (ГК України) 28 серпня 2025 року на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» 9 січня 2025 року № 4196-IX (Закон № 4196-IX). Дослідження показує, що скасування ГК, який виконував функцію системоутворювального кодифікованого акту для АГС, є значним кроком назад у регулюванні засад регулювання цих санкцій, позаяк виведення цих засад на рівень звичайного закону підриває принцип правової визначеності та передбачуваності для суб'єктів господарювання, оскільки розмиває межі заборон для бізнесу. Виведення засад регулювання санкцій на рівень звичайного закону, що відбулося без належного обґрунтування авторами Закону № 4196-IX, підриває принцип правової визначеності та передбачуваності для суб'єктів господарювання, оскільки розмиває межі заборон для бізнесу.

Виявлено, що новим законом суттєво звужено об'єкт регулювання АГС. Якщо раніше вони поширювалися на «господарську діяльність» загалом, то тепер – лише на «підприємницьку діяльність», яка визначена як така, що здійснюється з метою одержання прибутку. Це означає відмову держави від поширення АГС на некомерційні господарські відносини, незважаючи на те, що чинне правове поле ведення бізнесу не ґрунтується на розмежуванні комерційних та некомерційних відносин. Таке вузьке визначення виводить з-під режиму АГС велику кількість потенційних правопорушників, включаючи неприбуткові організації, які здійснюють ліцензовані види діяльності, наприклад, у сферах містобудування, освіти, охорони довкілля, а також благодійні фонди та громадські об'єднання. Ця правова прогалина суперечить принципу єдності правозастосування та логіці регулювання, оскільки для громадської безпеки не має значення, який суб'єкт, комерційний чи некомерційний, порушує встановлені норми.

Крім того, втрата чинності положень статті 208 ГК України, що були основою для застосування АГС податковими органами до недобросовісних платників податків, створює суттєву прогалину у публічному порядку. Відсутність у Законі № 4196-IX норми, яка б дозволяла стягнення в дохід держави майна, отриманого за фіктивними правочинами, унеможливлює ефективну протидію тіньовій економіці. Це стимулює протиправну діяльність та є несправедливим. Аналіз виявляє також окремі прогалини, що ігнорують широту застосування положень про ГК в інших законах, як-от «Про рекламу», що провокуватиме неоднаковість правозастосування. Зазначені проблеми свідчать, що декодифікація АГС призвела до дроблення правових засад регулювання відповідальності, що не відповідає потребам сучасної правової системи України та є кроком назад у розбудові сприятливого бізнес-клімату.

Ключові слова: адміністративно-господарські санкції; Господарський кодекс України; декодифікація; правова визначеність; підприємницька діяльність; публічний порядок; тіньова економіка.

The article analyzes the legal regime of administrative and economic sanctions (AES) after the repeal of the Economic Code of Ukraine (EC of Ukraine) on August 28, 2025, pursuant to the Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transitional Period and Associations of Legal Entities" of January 9, 2025, No. 4196-IX (Law No. 4196-IX). The study shows that the abolition of the EC, which had served as the key system-forming codified act for AES, represents a significant step backward in regulating the foundations of these sanctions. Elevating such regulation only to the level of an ordinary law undermines the principle of legal certainty and predictability for business entities, since it blurs the boundaries of prohibitions applicable to business.

It was revealed that the new law has substantially narrowed the scope of AES. Previously, they applied to "economic activity" in general, but now only to "entrepreneurial activity," defined as activity carried out for the purpose of making a profit. This marks the state's withdrawal from applying AES to non-commercial economic relations, despite the fact that the current legal framework for doing business is not based on a division between commercial and non-commercial relations. Such a narrow definition excludes a wide range of potential violators from the AES regime, including non-profit organizations engaged in licensed activities, for instance in the fields of urban development, education, environmental protection, as well as charitable foundations and civic associations. This legal gap contradicts the principle of uniform application of law and the logic of regulation, since for public safety it is irrelevant whether a commercial or non-commercial entity violates established norms.

Moreover, the repeal of Article 208 of the EC of Ukraine, which had formed the basis for applying AES by tax authorities to unscrupulous taxpayers, creates a significant gap in public order. The absence in Law No. 4196-IX of a provision enabling confiscation of property obtained through sham transactions prevents effective counteraction to the shadow economy. This encourages unlawful activity and is inherently unjust. The analysis also identifies further gaps that disregard the wide application of EC provisions in other laws, such as the Law "On Advertising," which will provoke inconsistency in law enforcement. These problems demonstrate that the decodification of AES has led to the fragmentation of the legal framework of liability regulation, which does not meet the needs of Ukraine's modern legal system and constitutes a step backward in building a favorable business climate.

Key words: Administrative and economic sanctions; Economic Code of Ukraine; Decodification; Legal certainty; Entrepreneurial activity; Public order; Shadow economy.

© Войнарівський М.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. Втрата чинності 28 серпня 2025 року Господарським кодексом України (далі – ГК України) на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» 9 січня 2025 року № 4196-IX (далі – Закон 4196-IX) поставили перед науковцями та практиками України велику кількість запитань не лише пов'язаних із суперечливою метою декодифікації господарського законодавства, але й насамперед, із потребою заново переосмислювати категоріальний апарат господарських відносин, серед яких адміністративно-господарські санкції (далі – АГС) – один із вагомих інститутів.

Протягом тривалого часу ГК України виконував для адміністративно-господарських санкцій (далі – АГС) функцію системоутворювального акта. Однак, втрата чинності ГК виводить засади регулювання АГС на рівень звичайного закону, що ставить перед науковцями та практиками велику кількість запитань, що стосуються переосмислення значення форми регулювання цих санкцій, правових наслідків декодифікації, подальшої долі судової практики у цій сфері та напрямів подолання (усунення) прогалин та колізій стосовно АГС, які виникли із прийняттям Закону 4196-IX.

Стан опрацювання проблеми. До аналізу системи та змісту форми правового регулювання у сфері адміністративно-господарських санкцій зокрема вдавалось чимало авторів, традиційно спираючись на напрацювання науковців з загальної теорії права. Серед вчених-господарників, які досліджували форми правового регулювання встановлення та застосування АГС, варто відзначити О.А. Ганич, О.А. Заярного, Л.Р. Левчук, М.В. Кузьменко, О.П. Подцерковного, З.Ф. Татькову, Д.В. Часовникова та інших. Поряд із цим, подальше системне дослідження особливостей форми права щодо АГС потребує врахування правових наслідків та проблем декодифікації засад правового регулювання АГС.

Враховуючи зазначене, **метою цієї статті** є удосконалення теоретико-практичної характеристики форми правового регулювання у сфері адміністративно-господарських санкцій та виявлення проблем декодифікації у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи, що ухвалений Закон № 4196-IX ігнорує широту застосування положень про АГС у численних профільних законах, виникають невідкладні проблеми, що вимагають наукового осмислення. Дослідження правового режиму АГС стає актуальним завданням, оскільки невизначеність щодо природи, застосування та сфери поширення цих санкцій може спричинити неоднаковість правозастосування, що суперечить принципам правової держави. Тому є необхідність у ґрунтовному аналізі нових положень законодавства, виявленні наявних прогалин та розробці науково обґрунтованих рекомендацій для відновлення системності та правової визначеності у сфері адміністративно-господарських санкцій

Насамперед, звісно, потрібно відмітити провідне значення саме кодексів у правовій системі України в умовах, коли чинний склад парламенту висловився у Законі «Про правотворчу діяльність», який набере чинності після завершення воєнного стану, на користь пріоритетного застосування кодифікованих актів у порівнянні із звичайними законами. У зв'язку із цим виведення засад регулювання АГС на рівень звичайного закону не може не виплинути на системність застосування цих санкцій у цілому.

Йдеться про те, що засади застосування АГС, що включають відповідне поняття, коло суб'єктів, загальний перелік, загальні строки застосування відповідної форми відповідальності, можуть набувати системоутворюючої дії лише будучі формалізованими у спосіб, що гарантує переважне застосування у порівняння із положеннями інших законів у відповідній сфері. Саме таку функцію виконує Цивільний кодекс для цивільних правопорушень, Кримінальний кодекс – для кримінальних порушень, Кодекс про адміністративні правопорушення – для адміністративних стягнень, Кодекс законів про працю – для дисциплінарних покарань. Таку функцію виконував Господарський кодекс для АГС.

У зв'язку із цим варто пригадати, що Конституційний Суд України у Рішенні у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 січня 2001 року вже розглядав проблемне питання виходу відповідальності юридичних осіб за межі КУпАП, витлумачивши термін «законодавство, не включене до Кодексу». Це рішення продемонструвало інституційну слабкість «відповідальності юридичних осіб», позбавленої кодифікацією. Цю проблему частково вирішив ГК України у 2004 році, власно запропонувавши термінологію адміністративно-господарських санкцій та основні засади їх застосування. Скасування ГК замість поглиблення, про що писали науковці та практики у численних роботах [див., наприклад: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7], це явний крок назад та оголення проблеми, яка вже була вирішена.

Звертає увагу, що будь-якого обґрунтування декодифікації адміністративно-господарських санкцій автори Закону 4196-IX суспільству не запропонували. Навряд чи такий стан правової системи щодо АГС відповідає потребам правової визначеності з урахуванням того, що Конституція України у статті 42 гарантує свободу підприємництва у межах, не заборонених законом. А саме санкції до бізнесу уособлюють відповідні заборони. Тому декодифікація у цьому разі розмиває межу відповідних заборон завдяки усунення системоутворюючого стрижневого акту у вигляді кодексу стосовно регулювання АГС, що є значним кроком назад у побудові інвестиційного бізнес-клімату в Україні.

Опанування змін законодавчого матеріалу, який присвячений регулюванню адміністративно-господарських санкцій виявляє й інші проблеми, що виникають у зв'язку із ухваленням Закону 4196-IX.

Поняття адміністративно-господарських санкцій надано у абзаці першому частини першої статті 15 Закону 4196-IX. Якщо порівнювати відповідне визначення із тим, яке було встановлене у статті 238 ГК України, то одразу можна помітити одну істотну відмінність: прив'язку до підприємницької діяльності у новій нормі замість господарської діяльності як основного об'єкту регулювання в охоронювальному відношенні. Зокрема, Законом 4196-IX передбачено, що «за порушення встановлених законодавством правил здійснення підприємницької діяльності уповноважені органи державної влади або органи місцевого самоврядування застосовують до юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців адміністративно-господарські санкції – заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення та ліквідацію його наслідків».

Що це означає із методологічного та практичного погляду варто проаналізувати.

Насамперед, зміна об'єкту регулювання з господарської на підприємницьку діяльність у цьому разі підкреслює відмову держави від поширення адміністративно-господарських санкцій на некомерційні господарські відносин. Адже, відповідно до частини другої статті 2 Закону 4196-IX підприємництвом є «господарська діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку». В свою чергу під «некомерційною господарською діяльністю розуміється господарська діяльність, що здійснюється без мети одержання прибутку».

Разом із тим, увесь масив господарсько-правових правил, дотримання яких забезпечується адміністративно-господарськими санкціями в Україні, не грунтується на виокремленні комерційних господарських відносин від некомерційних. Чинне правове поле ведення бізнесу передбачає те, що некомерційні господарські відносини можуть мати певні особливості регулювання у випадку, прямо визначених у законі, але в усьому іншому підпорядковуються загальним правилам ведення господарської діяльності.

Для прикладу, питання ліцензування наразі розглядаються не в межах категорії підприємництва, а у полі саме господарської діяльності. Ще у 2000 році відповідні «ліцензійні» положення були вилучені із Закону України «Про підприємництво» та виділені в окремий Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», на заміну якого у 2015 році було прийнято Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності». Це зумовлено тим, що існують види діяльності з підвищеними вимогами до безпеки (наприклад, надання освітніх послуг, виконання будівельних робіт тощо), які можуть здійснюватися не лише комерційними підприємствами, але й неприбутковими організаціями та бюджетними установами. Простою мовою для суспільства байдуже, який результат господарської діяльності. Головне, аби її параметри відповідали вимогам громадської безпеки, екологічним, будівельним та іншим публічно-правовим вимогам.

Аналогічним чином у Податковому кодексі України використовується саме узагальнене поняття «господарська діяльність», а не «підприємництво». Такий підхід простежується і в низці інших сучасних законів, зокрема у законах України «Про захист економічної конкуренції», «Про господарську діяльність у Збройних Силах України», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» та багатьох інших, які спрямовані на регулювання господарської діяльності загалом, а не виключно підприємництва.

Як справедливо зазначається в літературі, основна причина вибору регулювання на користь господарської діяльності «полягає в тому, що в сучасну епоху згладжується межа між комерційною господарською діяльністю (підприємництвом) і некомерційним господарюванням. Визначити, де закінчується підприємництво, а починається некомерційна діяльність, складно. Для державного регулювання принциповим стає не стільки мета і результат діяльності суб'єкта економічних відносин (а для регулювання підприємництва необхідно довести спрямованість поведінки особи на одержання прибутку), скільки природа діяльності – те, що називається "технологією господарювання» [8, с. 21].

З прикладного погляду така модифікація об'єкту регулювання в новій нормі фактично означає виведення з-під АГС великої кількості потенційних правопорушників правил ведення господарської діяльності. Зокрема, Закон України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності» у статті 1 закріплює, що «правопорушеннями у сфері містобудівної діяльності є протиправні діяння (дії чи бездіяльність) суб'єктів містобудування – юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, що призвели до невиконання або неналежного виконання вимог, установлених законодавством, будівельними нормами, державними стандартами і правилами». Отже, йдеться про відповідальністю юридичних осіб, яке за природою, у силу наведеного тлумачення Конституційного суду, не підпадає під режим адміністративних правопорушень, що підпадають під дію Кодексу України про адміністративні правопорушення. Навпаки – в силу багатьох рішень Верховного суду такі санкції визначені як адміністративно-господарські, зокрема, у постанові від 24.10.2019 у справі № 820/1981/16 [9]. Відповідно, в силу того, що будівництво здійснюється не лише комерційними, але й некомерційними юридичними особами, із набранням чинності Законом 4196-IX, виникає прогалина щодо поширення на некомерційних суб'єктів господарювання джерел регулювання та тлумачення щодо адміністративно-господарських санкцій.

Більш того, навіть якщо встати на позицію про те, що некомерційні суб'єкти будівництва – юридичні особи і надалі підпадатимуть під дію штрафів, передбачених Законом України «Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності», то це з необхідністю вимагатиме кваліфікації для таких випадків окремої форми відповідальності, яка не підпадає під дію, ані адміністративних стягнень за КУпАП, ані адміністративно-господарських санкцій за Законом 4196-IX. Очевидно, що такий стан правової системи не є розумним та суперечить принципу передбачуваності законодавства, провокує дроблення правових засад регулювання відповідальності суб'єктів реалізації права, хоча єдність таких засад є принципово необхідною умовою однаковості та послідовності правозастосування.

Причому ця проблема стосується усього масиву профільного регулювання правил ведення господарської діяльності, яка передбачається численними законами. Зокрема, статтею 27 Закону України «Про рекламу» передбачено накладення штрафів на рекламодавців, виробників реклами та розповсюджувачів реклами за порушення у відповідній сфері. При цьому рекламодавцями, виробниками реклами та розповсюджувачами реклами не обов'язково мають бути комерційні суб'єкти господарювання, але також громадські організації, благодійні фонди тощо.

Приклади у цьому контексті можна наводити й наділі з урахуванням адміністративно-господарських санкцій, закріплених у законах «Про Національний реєстр викидів та перенесення забруднювачів», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про вищу освіту» та багато інших.

Не можна не згадати про проблеми, які виникнуть для публічного порядку в Україні в цілому в контексті запобігання та боротьби із тіньовою економікою у зв'язку із втратою чинності положень статті 208 Господарського кодексу України, що були основою для застосування АГС податковими органами до недобросовісних платників податків, які своїми правочинами створюють умови для уникнення сплати податків.

Йдеться про те, що у Законі 4196-IX відсутня аналогічної до ст. 208 ГК норма, яка передбачала, зокрема, що у разі наявності наміру лише у однієї із сторін господарського зобов'язання, вчиненого з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, «усе одержане нею повинно бути повернено другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується за рішенням суду в доход держави». У цьому контексті вироблена усталена судова практика стосовно того, що «відповідальність, установлена частиною першою статті 208 ГК України, є адміністративно-господарською санкцією», «стягуються за рішенням суду в дохід держави за порушення правил ведення господарської діяльності», «є адміністративногосподарськими, а не цивільно-правовими, оскільки відповідають визначенню, закріпленому в частині першій статті 238 цього Кодексу». На цій підставі, серед іншого, Верховним судом у постанові від 25 липня 2023 року у справі № 160/14095/21 зроблено висновок, що зазначені санкції «можуть застосовуватися лише протягом строків, установлених статтею 250 цього Кодексу (ГК України – авт.). Початком перебігу зазначених у наведеній статті строків є дата виконання правочину» [10].

Результатом відповідної прогалини Закону 4196-IX стане неможливість притягнення до реальної майнової

відповідальності юридичних осіб які скоюють суспільно-небезпечні та фіктивні правочині, на кшталт того, що слугував підставою наведеного рішення Верховного суду у справі № 160/14095/21: керівник однієї юридичної особи «зареєстрував підприємство для прикриття діяльності третіх осіб, за допомогою якого від його імені укладалися фіктивні господарські угоди та оформлювалися фіктивні первинні документи з метою прикриття незаконної діяльності, що полягала в незаконному формуванні податкового кредиту та заниженні сум податку на додану вартість» [10]. Держава не зможе застосувати конфіскаційні санкції у цьому випадку, що є не лише несправедливим, стимулює протиправну діяльність, але й суперечить намаганням держави протидіяти тіньовій економіці.

Нарешті, варто зауважити на окремих прогалинах Закону 4196-IX, що ігнорують широту застосування положень про Господарський кодекс та адміністративно-господарські санкції в профільних законах. Зокрема, в частині третій статті 24-1 Законі України «Про рекламу», яка регулює рекламу послуг із працевлаштування, передбачено положення про те, що «штраф, накладення якого передбачено цією статтею, є фінансовою санкцією і не належить до адміністративно-господарських санкцій, визначених главою 27 Господарського кодексу України». Закон 4196-IX не передбачає змін до статті 24-1 Законі України «Про рекламу». Як наслідок, виникає запитання, чи поширюються положення Закону 4196-IX про адміністративно-господарські санкції» на санкції, передбачені статті 24-1 Законі України «Про рекламу». Невизначеність у цьому питання неодмінно провокуватиме неоднаковість правозастосування, не кажучи вже про те, що і до ухвалення Закону 4196-IX виникало запитання про те, яка природа фінансових санкцій за статті 24-1 Законі України «Про рекламу», якщо у законодавстві відсутнє як визначення фінансових санкцій (на відміну від адміністративно-господарських санкцій), так і загальні засади їх регулювання, строки та обмеження.

Висновки. Аналіз правового режиму адміністративно-господарських санкцій після втрати чинності ГК України засвідчує, що відсутність кодифікованого акта є значним кроком назад у розвитку правового регулювання господарської діяльності та ризиком для сталості господарського правопорядку. ГК України виконував функцію системоутворюючого акта для порядку застосування адміністративно-господарських санкцій, аналогічну тій, що виконують Цивільний, Кримінальний, Кодекс України про адміністративні правопорушення або Кодекс законів про працю для відповідних правопорушень. Скасування кодексу та виведення засад регулювання на рівень звичайного закону усуває стрижневий акт, що розмиває межі заборон для бізнесу та суперечить принципу правової визначеності як елементу верховенства права. Такий стан правового регулювання свідчить про послаблення інституційної спроможності правової системи, особливо в контексті забезпечення єдиних правил здійснення господарської діяльності.

Зміна об'єкту регулювання АГС з «господарської діяльності» на «підприємницьку» в Законі 4196-IX є методологічною та практичною проблемою. Це призводить до виведення некомерційних господарських відносин з-під дії АГС, попри те, що багато правил ведення бізнесу, зокрема у сфері містобудування, ліцензування та екологічної безпеки, стосуються як комерційних, так і некомерційних суб'єктів господарювання, хоча останні фактично виводяться з під дії цих санкцій. Такий підхід суперечить усталеній правовій практиці та логіці регулювання, оскільки для держави є важливим не стільки мета діяльності юридичної особи (прибутковість), як відповідність діяльності цієї особи публічно-правовим вимогам. Ця невизначеність щодо сфери застосування АГС може призвести до неоднаковості правозастосування та юридичних колізій та потребує негайного виправлення.

Втрата чинності положень статті 208 ГК України, які дозволяли конфіскацію майна, отриманого за фіктивними правочинами, та відсутність інкорпорації аналогічної норми у Законі 4196-IX робить неможливим притягнення до реальної майнової відповідальності юридичних осіб, які своїми діями створюють умови для уникнення сплати податків. Це підриває зусилля держави у боротьбі з тіньовою економікою, стимулює протиправну діяльність та є несправедливим. Загалом, декодифікація засад регулювання адміністративно-господарських санкцій не лише не вирішила наявних проблем, а й створила нові, суттєві перешкоди для стабільності правової системи та розвитку бізнес-клімату в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотарьова О. Щодо проблеми скасування Господарського кодексу України. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 145–153.
2. Осетинська Г. Чи є доцільним скасування Господарського кодексу України? Національна Асоціація *Адвокат*ів України. URL: https://unba.org.ua/publications/7706-chi-e-docil-nimskasuvannya-gospodars-kogo-kodeksu-ukraini.html (дата звернення: 29.07.2025).
3. «Закон непередбачуваних наслідків»: Головне юридичне управління парламенту перелічило ризики законопроекту про скасування Господарського кодексу https://sud.ua/uk/news/publication/314182-zakon-nepredskazuemykh-posledstviy-glavnoe-yuridicheskoe-upravlenie-parlamenta-perechislilo-riski-zakonoproekta-ob-otmene-khozyaystvennogo-kodeksa.
4. Резолюція учасників круглого столу з обговорення законопроєкту № 6013. Асоціація розвитку суддівського самоврядування України. url: http://arssu.org.ua/archives/1643 (дата звернення: 06.07.2025).
5. Мілаш, В., & Щокіна, О. Питання правового регулювання зобов'язань у сфері господарювання в умовах скасування Господарського кодексу України. *Економіка та право*. 2025. 77(2), 44–52.
6. Подцерковний О.П. Про загрози антимонопольно-конкурентному середовищу від скасування Господарського кодексу України. *Право України*. 2021. № 11. С. 27–40.
7. Резнікова В. В. Скасування Господарського кодексу України: спосіб ефективної модернізації правового регулювання господарської діяльності чи дестабілізуючий фактор для сфери господарювання? *Право та інновації*. 2016. № 2 (14). С. 110–112.
8. Господарське право : підручник / О. П. Подцерковний, В. Г. Олюха, О. О. Квасніцька [та ін.] ; за ред. О. П. Подцерковного. 4-те вид., доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2024. 584 с.
9. Постанова Верховного Суду від 24.10.2019 у справі № 820/1981/16 url: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85207551
10. Постанова Верховного Суду від 25.07.2023 у справі № 160/14095/21 url: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112490938

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/18

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-ТРАНСПОРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СТАН, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ[1]

LEGAL FRAMEWORK FOR TRADE AND TRANSPORT ACTIVITIES: TRENDS, CHALLENGES AND PROSPECTS

Деркач Е.М., д.ю.н.,
професор кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті проаналізовано стан та перспективи правового забезпечення господарської торговельно-транспортної діяльності, визначено вектори розвитку відповідного законодавства в сучасних умовах глобальних викликів. Підкреслюється, що перехід до нового геоекономічного порядку призводить до значних змін у правилах, нормах та інститутах міжнародного торговельного та транспортного права.

Зазначено, геополітичні війни та торговельні конфлікти, наслідки пандемії COVID-19 підтвердили взаємопов'язаність країн у світовій економіці та важливість управління ланцюгами поставок для досягнення геостратегічних цілей. Підкреслено, що торговельна та транспортна діяльність є самостійними, але взаємопов'язаними видами господарської діяльності.

Стверджується, що на формування та розвиток торговельного та транспортного законодавства України впливають євроінтеграційні процеси, що обумовлює подальше наближення законодавства України до права ЄС. Транспортні послуги є важливою умовою для реалізації чотирьох свобод руху у європейському праві – товарів, послуг, осіб та капіталу (фінансів) і водночас є різновидом послуг.

Зроблено висновок, що торговельно-транспортна діяльність зазнає багатовимірного впливу міжнародного економічного права (як галузі міжнародного публічного права), міжнародного приватного, національного права (господарського, транспортного, митного права тощо) чи стає об'єктом регулювання на автономному рівні (зокрема, lex mercatoria та її складової lex maritima). Обґрунтовано доцільність застосування збалансованого підходу до визначення правових засад здійснення торговельно-транспортної діяльності з урахуванням глобального контексту задля забезпечення стійкості ланцюгів постачання. Окреслено перспективи розвитку законодавства України щодо господарсько-торговельної діяльності, залізничного транспорту, правового статусу річкових портів, торговельного мореплавства та судноплавства на внутрішніх водних шляхах відповідно до законодавства ЄС.

Ключові слова: господарська діяльність, суб'єкти господарювання, законодавство ЄС, перевезення вантажів, господарсько-торговельна діяльність, поставка, транспортне законодавство, транспорт, торговельне мореплавство, транспортне право.

The article analyzes the challenges and perspectives of legal framework for economic trade and transport activities, as well as identifies the directions for improving the relevant legislation according to current global trends. It is emphasized that the transition to a new geoeconomic order leads to significant changes in the rules and institutions of international trade and transport law.

It is noted that geopolitical wars and trade conflicts, the consequences of the COVID-19 pandemic have confirmed the interconnectedness of countries in the global economy, as well as the importance of managing supply chains to achieve geostrategic goals. It is emphasized that trade and transport activities are distinct, but interconnected types of economic activity.

It is argued that development of Ukrainian trade and transport legislation is influenced by European integration processes, that determines the further approximation of Ukrainian legislation to EU acquis. Transport activity as a type of services provides for four freedoms of movement in the EU, in particular goods, services, people and capital (finance).

It is concluded that trade and transport activities are subject to multidimensional influence of International Economic Law (as a branch of International Public Law), International Private, National Law (Economic, Transport, Customs Law, etc.) or may be adjusted at the autonomous level (in particular, lex mercatoria and lex maritima). The feasibility to apply a balanced approach to provide legal framework for trade and transport activities, taking into account the global context, ensuring the sustainability of supply chains, is substantiated. The prospects for developing Ukrainian legislation on economic and trade activities, railway transport, river ports, merchant shipping and inland waterways navigation in accordance with EU legislation, are outlined.

Key words: economic activity, business entities, EU legislation, cargo transportation, commercial trade activity, supply, transport legislation, transport, merchant shipping; transport law.

Перехід до нового геоекономічного порядку, який характеризується зростаючою «сек'юритизацією економічної політики та економізацією стратегічної політики», призводить до значних змін у правилах, нормах та інститутах міжнародного торговельного та транспортного права [1]. Геополітичні війни та торговельні конфлікти, наслідки пандемії COVID–19 підтвердили взаємопов'язаність країн у світовій економіці та важливість управління ланцюгами поставок для досягнення геостратегічних цілей. Зокрема, блокада морських портів України у 2022 році призвела до виникнення загрози світовій продовольчій безпеці, що спонукало до пошуку можливих шляхів експорту сільськогосподарської продукції України (спочатку Чорноморська зернова ініціатива, згодом ініціатива ЄС «Шляхи солідарності»), що підтверджує стратегічне значення транспортно-логістичної системи для забезпечення економічної безпеки, стійкості ланцюга поставок та світової продовольчої безпеки. На Україну, як надійного трансконтинентального партнера із транзиту для сусідніх країн, провідного світового експортера зернових культур та олії, покладено особливу відповідальність за сполучення з країнами Центральної та Східної Європи.

Згідно з Національною економічною стратегією на період до 2030 р., затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 року № 179, одним із напрямів стратегічного курсу економічної політики до 2030 р. передбачено міжнародну економічну політику і торгівлю. Торговельна та транспортна діяльність є самостійними, але взаємопов'язаними видами господарської діяльності, оскільки вантажний транспорт є матеріальною

1 Дослідження виконано в межах проєкту Еразмус+ напряму Жан Моне «Свобода руху товарів, послуг та осіб: досвід ЄС для України» Jean Monnet Module 101127358–FREEGOOD–ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH. Фінансується Європейським Союзом. Висловлені погляди та думки належать лише авторам і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу чи Європейського виконавчого агентства з освіти та культури (EACEA). Ні Європейський Союз, ні EACEA не можуть нести за них відповідальність.

© Деркач Е.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

основою товарообміну (торгівлі). Зазначене обумовлює доцільність переосмислення питань правового регулювання торговельно-транспортної діяльності в сучасних умовах господарювання.

Мета дослідження полягає у висвітленні тенденцій розвитку правового регулювання торговельно-транспортної діяльності у сучасних умовах господарювання та напрямів удосконалення відповідного законодавства України.

Важливою особливістю та наслідком глобалізації стало формування універсального підходу до здійснення підприємницької діяльності, не пов'язаною з належністю до певної держави. Торговельно-транспортна діяльність зазнає багатовимірного впливу міжнародного економічного права (як галузі міжнародного публічного права), міжнародного приватного, національного права (господарського, транспортного, митного права тощо) чи стає об'єктом регулювання на автономному рівні (зокрема, *lex mercatoria* та її складової *lex maritima*), тобто здійснюється поєднання різних інструментів та підходів до регулювання: міжнародних конвенцій (як приклад «жорсткого» права) та «м'якого» права (уніфіковані звичаї, проформи договорів, рекомендації щодо складання документів міжнародних організацій тощо). На міжнародному рівні здійснення торгівлі регулюється Конвенцією ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 (Відень); Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/51/628 від 16.12.1996 «Типовий закон про електронну торгівлю, прийнятий Комісією Організацією Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ), і Керівництво з прийняття» та іншими актами.

Стійкою тенденцією розвитку міжнародного торгового права є підвищення ролі та значення норм м'якого прав (*soft law*). М'яко-правовий метод регламентації міжнародної торгівлі, який базується на консенсусі та балансі інтересів учасників міжнародних торгівельних відносин, наділений гнучкістю та динамізмом, відображає такі риси глобалізації права, як його транснаціоналізація, професіоналізація, а також деформалізація та децентралізація, що супроводжується «роздержавленням правових режимів», зростаючою мультиплікативністю суб'єктів правотворчості та плюралізмом джерел у правовій регламентації суспільних відносин, що стрімко змінюються [2].

О. Гончаренко розглядає *lex mercatoria* як глобалізовану систему норм саморегулювання (звичаїв торгівлі), яка кодифікована на рівні відомих міжнародних урядових та неурядових організацій, науково-дослідних інститутів і водночас має ознаку автономності [3]. Транснаціональне торгове право є альтернативною нормативною системою матеріального права відносно норм, що створює держава, водночас, може бути доповненням до норм матеріального права в разі врегулювання конфлікту, а також застосовуватися як основне джерело права за домовленістю сторін. До актів Lex mercatoria відносять Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (кодифікований звичай договірного права), Принципи Європейського договірного права (Draft Common Frame of Reference, DCFR), акти Міжнародної торгової палати (International Chamber of Commerce, ICC), Звід принципів, правил і вимог Lex mercatoria CENTRAL тощо [4]. Особливе місце в регулюванні та уніфікації міжнародних торговельних та транспортних відносин належить Міжнародним правилам тлумачення комерційних термінів «Інкотермс», розроблені Міжнародною торговою палатою (у новій редакції з 01.01.2020 р.) і застосовуються при укладенні зовнішньоекономічних договорів поставки, містять згруповані умови поставки, момент переходу ризику загибелі об'єкту договору, розподіл зобов'язань сторін щодо транспортування, страхування товару. При цьому у науковій літературі справедливо підкреслюється важливість дотримання балансу публічних та приватних інтересів як розумне обмеження під час використання принципу «автономії волі» з урахуванням соціальних принципів, моралі, публічного порядку (*ordre public*), які можуть бути підставою для обмеження використання принципу автономії волі [5]. Принцип «автономії волі» (*lex voluntatis*) має пріоритетне значення у обранні права, що застосовується до регулювання торговельних відносин, ускладнених іноземним елементом. Відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» у разі відсутності згоди сторін про вибір права застосоване право до регулювання договірних відносин визначається згідно з законодавством – принцип застосування права, яке має найбільш тісний зв'язок з правочином (ст.ст. 32, 44 Закону): право країни продавця за договором купівлі-продажу; виконавця – за договорами про надання послуг; право країни перевізника чи експедитора – з договором перевезення чи транспортного експедирування відповідно.

На міжнародному рівні для забезпечення належного вирішення регуляторних викликів 21-го століття, пов'язаних з цифровою трансформацією, впровадженням нового «зеленого» законодавства, розширюється арсенал правових інструментів регулювання світової торгівлі: багатостороння торговельна система спирається не лише на «великі» торговельні угоди про вільну торгівлю (*Free Trade Agreements, FTA*), але й на торговельні міні-угоди, що охоплюють певні конкретні елементи торговельної політики (пов'язані з технічними бар'єрами в торгівлі, угодами щодо сталої торгівлі, торгівлі промисловою продукцією, конкретними сільськогосподарськими товарами, угоди про взаємне визнання (*Mutual Recognition Agreements, MRA*). Міні-угоди є пріоритетом для підприємств, залучених до глобальних ланцюгів поставок, і займають важливе місце в порядку денному торговельної політики [6].

На національному рівні скасування Господарського кодексу України відповідно до Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 № 4196-IX, стало значним викликом у правовому забезпеченні господарсько-торговельної діяльності (у розд. VI кодексу передбачалися особливості правового регулювання в окремих галузях господарювання, зокрема господарсько-торговельної діяльності та перевезення вантажів). З втратою чинності Господарським кодексом України 28 серпня 2025 року законодавчий масив нормативно-правових актів України у сфері торгівлі (у Цивільному кодексі України закріплено положення щодо окремих видів договірних зобов'язань у сфері торгівлі: договір купівлі-продажу, поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу тощо (підрозділ 1 розділу III книги V)) потребує концептуального узгодження, створення правового підґрунтя організації та здійснення господарсько-торговельної діяльності, враховуючи відсутність спеціального закону про торгівлю та численні нормативно-правові акти, які регламентують порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування.

У доповіді Енріко Летта[2] «Набагато більше, ніж ринок» зазначено, що єдиний ринок ЄС та транспортна мережа не можуть розглядатися ізольовано [7]. Зменшуючи географічні та логістичні бар'єри, транспорт безпосередньо сприяє економічній інтеграції та конкурентоспроможності ЄС. Однак справжній єдиний ринок у сфері транспорту ще не повністю сформовано, що вимагає від ЄС створення інтегрованої Транс'європейської транспортної мережі (TEN-T), а також усунення бар'єрів між видами транспорту та національними системами, зокрема шляхом усунення існуючих регуляторних та технічних бар'єрів [7, с. 84]. Єдиний євро-

[2] Президент Інституту Жака Делора та колишній прем'єр-міністр Італії

пейський залізничний простір ще не повністю сформовано. Відкриття ринку залізничних перевезень гальмувалося фрагментацією ринків та інфраструктури, збереженням правових та фактичних монополій, а також значними технічними бар'єрами [7, с. 84]. Єдиний ринок автомобільного транспорту ще не повністю досягнутий, оскільки окремі сфери автомобільних вантажних перевезень досі не відкриті для повноцінної конкуренції з боку операторів різних держав-членів [7, с. 85]. Управління повітряним рухом в ЄС фрагментоване національними повітряними просторами, якими управляють монополісти, найчастіше державні, постачальники аеронавігаційних послуг (ANSP). Запропоноване Європейською Комісією реформування Єдиного європейського неба (SES2+) є вирішальним першим кроком [7, с. 86]. Морський транспорт є ключовим вектором торгівлі (забезпечує приблизно 75% зовнішньої торгівлі ЄС за обсягом і майже за 30% вантажообміну між державами-членами ЄС). Втім, проблемним залишається питання митних процедур, що застосовуються до товарів між країнами ЄС, негармонізованої звітності під час кожного заходу в порт, хоча Регламент (ЄС) 2019/1239 спрямовано на формування середовища єдиного європейського морського вікна (EMSWe), спрощення зобов'язань щодо звітності, інтеграцію морського транспорту в ширший логістичний ланцюг [7].

Організація та здійснення міжнародних перевезень – це багаторівнева сфера, в якій необхідно регулювати сукупність суспільних відносин, що виникають у зв'язку з: організацією імпорту та експорту; оформленням документації (включаючи сертифікати підтвердження якості товарів); встановленням транспортних умов міжнародного договору купівлі-продажу, взаємодією з транспортними посередниками (транспортно-експедиторська діяльність); митним оформленням товарів; митним контролем; розвитком міжнародних транспортних коридорів тощо [5].

Торгівля опосередковується сукупністю господарських договорів, що включає договори щодо реалізації товару для здійснення господарської діяльності (договір купівлі-продажу, поставки тощо); договори про організацію торгівлі, посередницькі договори та ін. В. Рєзнікова та І. Кравець, крім "класичних" посередницьких договорів, що укладаються у сфері торгівлі (доручення, комісії та агентський договір), виокремлюють непоіменовані торговельні договори, що мають посередницьку природу (дистриб'юторський, дилерський) [8]. Транспортні договори забезпечують переміщення товарів, розвиток торгівлі, та є самостійним видом господарсько-договірних зобов'язань. Втім, враховуючи складні господарські зв'язки у сфері торгівлі, що можуть опосередкуватися сукупністю договорів, спрямованих на виконання зобов'язань суб'єктів господарювання, або транспортні зобов'язання можуть включатися до умов поставки.

У науковій літературі справедливо підкреслюється важливість поєднання законодавчого регулювання та саморегулювання у становленні сучасного правового режиму господарсько-торговельних договорів. При цьому договірні формуляри як певна сукупність типових (стандартних) умов договорів, "проформи" як певна конфігурація об'єднаних, заздалегідь підготовлених договірних умов, розрахованих на майбутнє регулювання прав та обов'язків сторін певного господарського, зокрема комерційного договору; набувають все більшого значення [9, с. 90]. При здійсненні торговельно-транспортної діяльності застосовуються модельні контракти, проформи договорів) та транспортні документи, розроблені міжнародними організаціями та спрямовані на спрощення торгівлі, уніфікацію торговельно-транспортної діяльності, захист інтересів її учасників (Міжнародною федерацією асоціацій експедиторів (*FIATA*); Європейською економічною комісією Організації Об'єднаних Націй (*UNECE*); Балтійською та міжнародною морською радою (*BIMCO*); Асоціацією з торгівлі зерном та кормами (*GAFTA*); Федерацією асоціацій з торгівлі оліями, насінням та жирами *(FOSFA*) тощо. Зокрема, Балтійською та міжнародною морською радою (*BIMCO*) розроблено проформи договору про організацію морських перевезень вантажів *GENCOA*, договору буксирування *Towcon/Towhire*.

На формування та розвиток торговельного та транспортного законодавства України впливають євроінтеграційні процеси. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) залишається і після відкриття переговорного процесу базовим документом, що регулює відносини між Україною та ЄС та дороговказом у наближенні вітчизняного законодавства до стандартів ЄС. З моменту створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (далі – ПВЗВТ) з 1 січня 2016 року відповідно до Угоди про асоціацію, ЄС є найбільшим торговельним партнером України (охоплює понад 50% торгівлі її товарами у 2024 році), а Україна є 16-м найбільшим торговельним партнером ЄС. Основними товарами експорту України до ЄС за вартістю є зернові (18,1% від загального обсягу експорту), тваринні або рослинні жири та олії (12,5%), олійне насіння (10%), залізо та сталь (7,8%), а також руди, шлаки та зола (7,8%) [10].

Зобов'язання України у сфері торгівлі та транспорту передбачено розділом IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» та розділом V «Економічне та галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію. Відповідно до ст. 417 Угоди про асоціацію Україна поступово наближає своє законодавство до *acquis* ЄС відповідно до додатка XXXIX до Угоди, при цьому уникаючи створення бар'єрів у торгівлі. Угода про асоціацію спрямована на стимулювання торгівлі товарами та послугами між ЄС та Україною шляхом поступового зниження тарифів та приведення нормативно-правових актів України із законодавством ЄС у пов'язаних із торгівлею секторах, зокрема конкуренція; технічні бар'єри в торгівлі; санітарні та фітосанітарні заходи; спрощення митних процедур та торгівлі; державні закупівлі; тимчасові заходи на підтримку українського експорту до ЄС. З 4 червня 2022 року було запроваджено тимчасову лібералізацію торгівлі з Україною зі скасуванням імпортного мита, квот та заходів торговельного захисту для українських експортерів до 5 червня 2025 року (так званий «торговельний безвіз») відповідно до Регламентів Європейського Парламенту та Ради № 2022/870 від 30 травня 2022 року; 2023/1077 від 31 травня 2023 року та 2024/1392 від 14 травня 2024 року про автономні торговельні заходи (*Autonomous Trade Measures, ATM*). 30 червня 2025 року відповідно до статті 29 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС було досягнуто згоду щодо перегляду ПВЗВТ з новими умовами щодо лібералізації торгівлі [11].

У сфері транспорту 29 червня 2022 р. було підписано Угоду про лібералізацію вантажних перевезень між Україною та ЄС як основний елемент ініціативи ЄС "Шляхи солідарності" для підтримки експортної логістики (переважно зернових) України (так званий «транспортний безвіз») відповідно до ст. 136 Угоди про асоціацію. Угода, що передбачає можливість українських перевізників виконувати перевезення до країн ЄС без дозволів, щорічно продовжувалася і діятиме до завершення 2025 року. Завдяки Угоді експорт товарів до ЄС зріс на 42%, а імпорт автомобільним транспортом до України на 37% [12].

В рамках виконання Україною зобов'язань відповідно до Угоди про асоціацію та Угоди СОТ про спрощення процедур торгівлі продовжується впровадження програми Авторизованих економічних операторів (АЕО)[3];

[3] Авторизований економічний оператор – підприємство-резидент, що виконує будь-яку роль в міжнародному ланцюзі постачання товарів (виробник, експортер, імпортер, митний представник, перевізник, експедитор, утримувач складу) та отримало авторизацію (ст. 12 Митного кодексу України).

налагодження обміну митною інформацією для контролю за транзитними переміщеннями, зокрема з країнами-членами ЄС, на основі нової транзитної системи (*New Computerized Transit System, NCT*S) відповідно до Конвенції про процедуру спільного транзиту, до якої приєдналася Україна Законом від 30 серпня 2022 року №2555-IX. Станом на 31 грудня 2024 року в Україні 77 підприємств отримали авторизацію AEO, з яких у 2024 році – 56 підприємств. Станом на 31.12.2024 204 підприємства отримали 1017 авторизацій на застосування спрощень (у тому числі транзитних) [11, с. 65–66].

З набуттям Україною статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу 23 червня 2022 р., відкриттям переговорного процесу щодо вступу України до ЄС у 2024 році активізувався процес адаптації українського законодавства до *acquis* ЄС: розроблено законопроєкти «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення державного ринкового нагляду та системи технічного регулювання відповідно до вимог Європейського Союзу» (реєстр. № 12426 від 20.01.2025) (зокрема, Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2019/1020); «Про внесення змін до деяких законів України щодо гармонізації сфери акредитації органів з оцінки відповідності та системи технічного регулювання з вимогами Європейського Союзу» (реєстр. № 12221 від 18.11.2024) відповідно до Регламенту Європейського Парламенту і Ради № 765/2008/ЄС та Рішення Європейського Парламенту і Ради № 768/2008/ЄС; Закон України від 22.08.2024 № 3926-IX «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу», що передбачає застосування знижених ставок ввізного мита за умови наявності авторизації на застосування процедури кінцевого використання товарів та її дотриманні [с. 64]; оновлено Національну транспортну стратегію України на період до 2030 року з урахуванням євроінтеграційного курсу України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2024 № 1550. У сфері автомобільного транспорту 20 червня 2025 року підписано Угоду між Україною та Європейським Союзом про внесення змін до Угоди між Україною та Європейським Союзом про вантажні перевезення автомобільним транспортом, спрямованої на продовження лібералізації вантажних перевезень до кінця 2025 року; 27 березня 2025 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання ринку послуг автомобільного транспорту в Україні з метою приведення їх у відповідність з актом Європейського Союзу» (не набув чинності на час проведення дослідження), який спрямовано на адаптацію національного законодавства до європейських умов допуску до ринку перевезень ліцензованих перевізників на основі критеріїв добропорядності, фінансової спроможності та професійної компетентності.

Подальший розвиток і поглиблення відносин між Україною та ЄС пов'язаний з набуттям Україною статусу держави-кандидата у члени ЄС, подальшим наближенням законодавства України до права ЄС. Транспортні послуги є важливою умовою для реалізації чотирьох свобод руху у європейському праві – товарів, послуг, осіб та капіталу (фінансів) і водночас є різновидом послуг. Для забезпечення стійкості ланцюгів постачання потрібний збалансований підхід до визначення правових засад здійснення торговельно-транспортної діяльності та врахування глобального контексту.

Інтеграція до єдиного ринку ЄС охоплює як зовнішні, так і внутрішні виміри, які формують вектори розвитку відповідного законодавства. До основних напрямів розвитку законодавства України щодо торговельно-транспортної діяльності слід віднести: 1) приведення законодавства щодо торговельного мореплавства та судноплавства на внутрішніх водних шляхах у відповідність до законодавства ЄС, зокрема Регламенту (ЄС) № 725/2004 Європейського Парламенту та Ради від 31 березня 2004 року щодо розвитку системи забезпечення безпеки судноплавства; 2017/352 Європейського Парламенту та Ради від 15 лютого 2017 року щодо встановлення рамок для надання портових послуг та спільних правил фінансової прозорості портів; 2) прийняття нового закону про залізничний транспорт, який має стати основою для поступової лібералізації ринку, відкриття доступу для здійснення перевезень вантажів ліцензованими перевізниками, створення незалежного регуляторного органу відповідно до законодавства ЄС; 3) регламентації правового статусу річкових портів шляхом прийняття окремого закону про річкові порти, враховуючи їх значення у забезпеченні ланцюгів постачань (альтернативним маршрутом експорту української продукції до країн ЄС (через країни ЄС до третіх країн) в умовах блокування морських портів України); 4) прийняття окремого закону про внутрішню торгівлю з метою правової регламентації господарсько-торговельної діяльності. Досліджувані проблеми не є вичерпними, тому запропоновані варіанти їх вирішення залишаються відкритими для наукової дискусії та можуть бути основою для подальших наукових досліджень відповідних питань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Anthea Roberts , Henrique Choer Moraes , Victor Ferguson. Toward a Geoeconomic Order in International Trade and Investment. Journal of International Economic Law. Volume 22. Issue 4. December 2019. P. 655–676. URL: https://doi.org/10.1093/jiel/jgz036

2. Гулєвська Г. Ю. Акти приватноправової уніфікації як прояв soft law у регулюванні міжнародних торгівельних відносин»: Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Міжнародні відносини: історія, теорія та практика» (28 лютого 2019 року). Суми, 2019. С. 150–152.

3. Гончаренко О. Щодо співставного аналізу саморегулювання господарської діяльності. *Часопис Київського університету права*, 2016. № 4. С. 161–165.

4. Гончаренко О. Транснаціональне торгове право як форма нормативного саморегулювання. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2020. № 1. С. С. 32–42.

5. Matvieiev P., Klepikova O., Kornuta L., Abbaszade M., Kuznetsov S. Public and private economic and legal interests in the field of international transport in the latest edition of Incoterms. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (46). P. 217–224. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.22

6. Cernat L. The Art of the Mini-Deals: the Invisible Part of EU Trade Policy. *European Centre for International Political Economy*. October 2023. URL: https://ecipe.org/publications/mini-deals-invisible-part-of-eu-trade-policy

7. Letta E. Much more than a Market: Speed, Security, Solidarity. Empowering the Single Market to deliver a sustainable future and prosperity for all EU Citizens. Enrico Letta's Report presented to the European Council on 18 April 2024. URL: https://institutdelors.eu/en/publications/much-more-than-a-market/

8. Рєзнікова В., Кравець І. Посередницькі договори як регулятор торговельних відносин. *Право України*. 2022. № 5. С. 66–80.

9. Мілаш В. С. Комерційний договір у господарському праві: теоретичні проблеми становлення та розвитку: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.04. Харків, 2008. 40 с.

10. Trade and Economic Security (Ukraine). *Official website of the European Union*. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/ukraine_en

11. Україна та ЄС домовилися щодо нових умов торгівлі замість «торговельного безвізу». *Європейська правда.* 2025. 30 червня. https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/06/30/7214901/

12. Україна та ЄС продовжили дію "транспортного безвізу" до кінця 2025 року. *Веб-сайт Міністерства розвитку громад та територій України*. 2025. 10 квітня. URL: https://mindev.gov.ua/news/ukraina-ta-ies-prodovzhyly-diiu-transportnoho-bezvizu-do-kintsia-2025-roku

13. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2024 рік. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/agreement/reports

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/19

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ: НОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

INTERNATIONAL LEGAL GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF FOREIGN INVESTMENTS: EMERGING APPROACHES TO INTERPRETATION

Павлюк Р. В., аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано питання визначення поняття міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій у чинному господарському й інвестиційному законодавстві та правничій доктрині. Оскільки не було виявлено такої дефініції у чинному господарському законодавстві, автор звернувся до аналізу доктринальних точок зору. За основу був обраний дедуктивний метод аналізу – від загального поняття до конкретного.

Аналіз існуючих позицій серед теоретично-правових та господарсько-правових наукових праць дозволив виявити, що існує два базових методологічних підходи до визначення гарантій захисту іноземних інвестицій. Перший полягає у їхньому розумінні як сукупності господарсько-правових засобів та інструментів, а другий – як сукупності норм права. Був підданий критиці другий підхід, з точки зору методології тлумачення понять. Відсутність коректного базового визначення поняття міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій у законодавстві та доктрині визначається як прогалина, яка потребує усунення. Це пояснюється існуванням примату норм міжнародного права, який закріплений у Декларації про державний суверенітет України та в Конституції України.

Для подальшого розуміння сутності міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій автором був проведений огляд існуючих рівнів регулювання цього питання у міжнародному праві. Встановлено, що існує багатосторонній рівень (у вигляді конвенцій), регіональний (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), двосторонній (у вигляді двосторонніх інвестиційних угод).

Проведений аналіз чинного законодавства, правничої доктрини, окремих елементів міжнародного права дозволив автору сформулювати власний підхід до визначення поняття міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій. Таким чином, висновки, зроблені у цій статті мають значення і в контексті змін до чинного інвестиційного законодавства, і в контексті розвитку подальшої наукової дискусії щодо досліджуваного поняття. Закріплення цього поняття у законодавстві вбачається за логічний системний крок у вдосконаленні чинного господарського законодавства.

Ключові слова: захист іноземних інвестицій, міжнародно-правові гарантії захисту іноземних інвестицій, примат норм міжнародного права, двосторонній інвестиційний договір.

The article analyzes the issue of defining the concept of international legal guarantees for the protection of foreign investments within the current commercial and investment legislation, as well as in legal doctrine. Given the absence of such a definition in the current commercial legislation, the author proceeds to examine various doctrinal viewpoints. The deductive method of analysis – from the general concept to the specific – is chosen as the basis of the study.

The analysis of existing positions in theoretical-legal and Commercial law scholarship reveals the existence of two fundamental methodological approaches to defining the guarantees for the protection of foreign investments. The first approach interprets them as a set of commercial law mechanisms and instruments, while the second views them as a body of legal norms. The second approach has been criticized from the standpoint of the methodology of conceptual interpretation. The lack of a clear and coherent foundational definition of international legal guarantees for the protection of foreign investments in legislation and legal doctrine is regarded as a gap that necessitates resolution. This can be attributed to the primacy of international legal norms, as affirmed in the Declaration of State Sovereignty of Ukraine and the Constitution of Ukraine.

In order to deepen the understanding of the nature of international legal guarantees for the protection of foreign investments, the author carries out an analysis of the existing levels of regulation of this matter within the framework of International law. The study has identified the existence of three regulatory levels: multilateral (through conventions), regional (such as the North American Free Trade Agreement), and bilateral (in the form of bilateral investment treaties).

Through the analysis of existing legislation, legal scholarship, and specific components of International law, the author has developed an individual approach to defining the notion of international legal guarantees for the protection of foreign investments. Thus, the conclusions drawn in this article are significant both in the context of potential amendments to the current investment legislation and for the further development of scholarly discourse on the concept under study. The incorporation of this concept into legislation is regarded as a logical and systematic measure aimed at enhancing the existing commercial legal framework.

Key words: protection of foreign investments, international legal guarantees for the protection of foreign investments, supremacy of International-law norms, bilateral investment treaty.

Вступ. Захист інвестицій має два рівні регулювання та гарантування – внутрішньодержавний і міжнародний. Це підтверджується положеннями Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 р. № 1560-XII (далі – Закону), зокрема, ч. 1 ст. 19, де закріплено, що захист інвестицій забезпечується як законодавством України, так і міжнародними договорами за участі України [1]. Водночас, ця ж стаття Закону містить законодавче визначення поняття «державні гарантії захисту інвестицій», а визначення поняття «міжнародно-правові гарантії захисту інвестицій» нормотворцями було проігноровано. У сучасній нормативно-правовій базі досі чинним є Закон України «Про захист іноземних інвестицій на Україні» від 10.09.1991 р. 1540а-XII, однак узагалі не згадує міжнародно-правовий елемент у системі гарантування захисту іноземних інвестицій [2].

Вітчизняна господарсько-правова доктрина містить певні напрацювання щодо системи міжнародних гарантій захисту іноземних інвестицій – зокрема, можна згадати таких дослідників, як О. Гороховська, І. Злакоман, Д. Дударець, М. Лазаренко, В. Поєдинок, О. Рибій, І. Товкун та інших. Проте визначення поняття міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій поки не отримало достатньої уваги в літературі. Чи потрібна ця дефініція для українського законодавства? З точки зору принципу формально-юридичної визначеності – безумовно. З практичної точки зору може здатися, що це малопотрібна річ, проте враховуючи, що чинне інвестиційне законодавство потребує оновлення та вдоско-

© Павлюк Р. В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

налення, системність і наукова обгрунтованість повинні бути неодмінно дотримані. Власне, визначення базових основних понять – це першочерговий змістовний блок у більшості чинних законів України.

Постановка завдання. З огляду на вищезазначене, метою статті є надання визначення поняттю «міжнародно-правові гарантії захисту іноземних інвестицій», встановлення його змістового наповнення та аналіз сутнісних характеристик.

Результати дослідження. На думку автора, для виконання поставлених завдань доцільно керуватися дедуктивним методом дослідження, тобто рухатися від характеристики загальних до характеристики конкретніших, вужчих понять. Гарантія у загальному лінгвістичному розумінні – це порука в чомусь або інший спосіб забезпечення. Якщо вести мову про гарантії у юридичному контексті, то це передбачені нормами законодавства спеціальні засоби, що мають практичне значення у вигляді забезпечення прав та свобод людини і громадянина [3, с. 40]. Залежно від галузевої специфіки сфери, у якій відбувається забезпечення прав і свобод, змінюється підхід і до визначення цього поняття, суб'єктний склад правовідносин набуває особливих рис.

Більш широко окреслює тлумачення цього поняття В. Міхальов, зазначаючи, що «це умови та засоби, що забезпечують можливість користуватися правами, які встановлені в конституції і законах держави. В широкому розумінні під поняттям «гарантії прав людини» розуміється сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, які спрямовані на повну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод особистості, на усунення можливих причин і обставин їхнього здійснення» [4, с. 288].

Якщо говорити вже про господарсько-правову сферу, питання захисту іноземних інвестицій, то звертаємо увагу на підхід В. Поєдинок, яка пропонує до вживання єдине поняття гарантій прав та законних інтересів інвесторів і розуміє його як систему господарсько-правових засобів, спрямованих на створення спеціальних можливостей реалізації та захисту прав та законних інтересів інвесторів з метою компенсації певних інвестиційних ризиків [5, с. 16]. Як уже зазначалося вище за текстом, у Законі закріплене визначення поняття лише державних гарантій – це система правових норм, які спрямовані на захист інвестицій та не стосуються питань фінансово-господарської діяльності учасників інвестиційної діяльності та сплати ними податків, зборів (обов'язкових платежів) [1]. У той же час, у правничій доктрині підхід до визначення міжнародно-правових гарантій висловлений І. Злакоманом, на думку якого, це система міжнародно-правових актів, що передбачають ручательства або завіряння держав, що приймають іноземні інвестиції по відношенню до іноземних інвесторів щодо визначеного способу дій, які забезпечують дотримання встановлених прав чи статусу якої-небудь держави (групи держав), виконання міжнародних інвестиційних зобов'язань або збереження існуючого стану інвестиційних відносин [6, с. 119].

В цілому, наведені вище думки науковців мають приблизно однакову сутність, але вбачається і важлива відмінність у розумінні гарантій захисту іноземних інвестицій. Згідно з першим підходом, це сукупність господарсько-правових засобів та умов, визначених законодавством чи міжнародними актами, а відповідно до другого, це сукупність нормативно-правових актів чи норм законодавства (цей же підхід розділив свого часу й законодавець, розроблюючи та ухвалюючи Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 р.). На нашу думку, з точки зору логіки, правильним і раціональним видається перший підхід, згідно з яким гарантії – це сукупність засобів, способів, умов, інструментів, визначених нормами національного чи міжнародного права. Змістом фактично є зазначена сукупність, а формою вираження (закріплення) є нормативно-правовий масив. Таким чином, у другому підході ми вбачаємо логічний дефект ототожнення змісту та форми, тому під час подальшої розробки понятійно-категоріального апарату пропонується керуватися підходами, які бралися за основу, зокрема, В. Поєдиинок.

Відсутність законодавчого визначення міжнародно-правових гарантій захисту інвестицій також суперечить і примату (верховенству) міжнародного права. У цьому розрізі також складається цікава колізія – так, Розділ X Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. передбачав, що «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [7]. Ст. 9 Конституції України від 28.06.1996 р. натомість декларує, що міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України і не суперечать Конституції України, є частиною національного законодавства України [8]. В цілому, не можна сказати, що ці норми категорично суперечать одна одній, але примат міжнародного права яскравіше виражений у нормах Декларації про державний суверенітет України. У зв'язку з цим погодимось із думкою, яку висловив О. Рибій, у частині удосконалення засад співвідношення міжнародно-правового та внутрішньодержавного гарантування захисту іноземних інвестицій, а саме – закріпити на рівні Конституції України, у контексті забезпечення прав іноземних інвесторів примат міжнародного права (актів, ратифікованих Верховною Радою України) з метою створення передумови до виконання Україною принципу pacta sunt servanda [9, с. 17]. А отже, удосконалення чинного законодавства у частині посилення примату міжнародного права також вимагатиме й дефініції міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій, і буде логічним продовженням цього процесу.

Що стосується, власне, міжнародно-правового регулювання захисту інвестицій, то воно здійснюється на трьох рівнях – багатосторонньому, регіональному та двосторонньому. Прикладом багатостороннього забезпечення є конвенції – у досліджуваній сфері це Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18.05.1965 р. (ратифікована Україною від 16.03.2000 р.), якою було створено Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів, а також Сеульська конвенція про заснування багатостороннього агентства з гарантій інвестицій від 11.10.1985 р. (ратифікована Україною від 03.06.1992 р.).

Як приклад угоди регіонального рівня можна навести Північноамериканську угоду про вільну торгівлю, якою визначено три основних режиму взаємних капіталопотоків: національний режим, режим найбільшого сприяння і режим недискримінації. Закріплені гарантії вільного перекладу доходів і прибутку, захист від можливої експропріації іноземної власності і виплата компенсації в разі її проведення, створення механізму розширення інвестиційних спорів [10, с. 69].

Що стосується останнього зазначеного рівня регулювання, то насправді двосторонніх угод є дуже велика кількість. Двосторонній інвестиційний договір як правова категорія є широко дослідженим у правничій науці – проаналізовані його сутність, переваги та недоліки. Вони можуть бути укладені на невизначений строк, що є гарантією прав іноземних інвесторів від політичних змін, враховують специфіку існуючих та майбутніх відносин держав-підписантів, у них може закріпитися відмова від вирішення питань, щодо яких між двома сторонами немає згоди, може бути визначена специфіка вирішення інвестиційних спорів тощо. Звісно, кожна угода має різні положення, що базуються на попередніх дипломатичних перемовинах та спільній роботі над текстом угоди двох держав. У зв'язку з цим, була зроблена пропозиція підго-

тувати та прийняти Типовий двосторонній інвестиційний договір, який би став орієнтиром для укладання інших та уніфікації уже укладених [11, с. 99]. На даному етапі провадження досліджень у цій сфері ми поки розглядаємо таку пропозицію скептично, оскільки угода – це воля двох сторін, а наполягання однієї з них на типовому стандарті може бути розцінене як порушення міжнародних принципів дипломатичних зносин.

Важливою частиною системи міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій є наявність низки міжнародних інституцій, де інвестору можливо захистити свої права, у разі вичерпання національних засобів такого захисту. І. Товкун серед них виокремлює такі: Міжнародний арбітражний суд Міжнародної торгової палати в Парижі, Арбітражний інститут Торгової палати м. Стокгольма, Лондонський міжнародний арбітражний суд, Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України, Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів, Міжнародна постійна палата Третейського суду [12, с. 127–129]. Існування цих організацій та функціонування на підставі законів і норм міжнародного права також можна віднести до гарантій захисту іноземних інвестицій. І погодимось також із тим, що велика кількість спорів за участі України в деяких згаданих інстанціях говорить про те, що Україна ще не впорядкувала систему державних і міжнародно-правових гарантій прав іноземного інвестора та не запустила ефективний механізм захисту на національному рівні.

У контексті уніфікації, удосконалення та осучаснення українського інвестиційного законодавства варто звернути увагу на існування у західній правничій доктрині та практиці міжнародного арбітражу суміжного до гарантій поняття «стандарти ставлення до іноземних інвестицій». Стандарт виступає сигналом від країн-імпортерів капіталу: якщо країна, що приймає, гарантує справедливе та рівноправне ставлення, вона, ймовірно, бажає вказати міжнародній спільноті, що інвестиції в межах її юрисдикції будуть підлягати правовому регулювання, сумісному з основними очікуваннями іноземних інвесторів, зазначає Стівен Васчіанні [13, с. 99].

С. Шемшученко вважає, що потрібно розмежовувати поняття стандартів ставлення до іноземних інвестицій із стандартами (принципами) захисту, оскільки не всі такі стандарти стосуються безпосередньо захисту, а лише визначають потребу в дотриманні певного рівня ставлення. До переліку таких стандартів, які визначені практикою міжнародного арбітражу, він відносить, зокрема:

1) стандарт справедливого і рівноправного ставлення;

2) стандарт повного захисту і безпеки;

3) стандарт заборони необгрунтованих і дискримінаційних заходів;

4) національний режим;

5) режим нації найбільшого сприяння;

6) стандарт заборони незаконної експропріації [14, с. 68].

Особливістю цих стандартів є те, що їхнє тлумачення можна знайти у рішеннях міжнародного арбітражу (трибуналу) за аналогією із тлумаченням певних правових норм у практиці Європейського суду з прав людини. Наприклад, проблематика забезпечення стандарту повного захисту і безпеки висвітлена у справі Wena Hotels Ltd. v. Arab Republic of Egypt, ICSID Case No. ARB/98/4: «Трибунал вважає, що експропріація була повним і постійним позбавленням Wena основних прав власності, тобто її прав використовувати свої інвестиції, зроблені за Луксорською орендою, та користуватися перевагами таких інвестицій відповідно до такої оренди… Трибунал також вважає, що така експропріація набула чинності з 1 квітня 1991 року і була такою, що Єгипет, як сторона у справі, утримався від вчинення юридичних дій, які передбачають протилежне» [15]. Отже, сторона-відповідач (Єгипет) був визнаний у порушенні стандарту надання повного захисту і безпеки, оскільки знав про неправомірні дії з експропріації майна інвестора, однак не вжив передбачених законом дій для того, щоб припинити правомірну поведінку. Цей прецедент, на нашу думку, є також демонстрацією того, як бездіяльність теж призводить до порушення гарантування іноземних інвестицій на території держави.

Наведені до уваги зразки арбітражної практики мають практичну цінність для розуміння обсягу гарантій іноземних інвестицій у тій частині, що демонструють, наскільки неможливий ефективний процес розвитку господарського інвестиційного законодавства України без зважання на міжнародні стандарти поводження та ставлення до іноземних інвестицій. Окремо взяті індивідуальні кейси дозволяють розкрити способи, методи дій чи бездіяльності з боку держави, які порушують права та інтереси іноземних інвесторів та врахувати їх у подальших наукових дослідженнях та спробах реформування господарсько-правового регулювання.

Отже, проаналізувавши методологічні підходи до визначення поняття гарантій захисту іноземних інвестицій та коротко оглянувши рівні міжнародно-правового регулювання інвестиційної політики, пропонується під міжнародно-правовими гарантіями захисту іноземних інвестицій розуміти сукупність господарсько-правових засобів, судових, арбітражних механізмів, спрямованих на забезпечення та захист прав та законних інтересів інвесторів з метою компенсації інвестиційних ризиків, що передбачена на багатосторонньому, регіональному та двосторонньому рівнях міжнародно-правового регулювання.

З огляду на примат міжнародного права, вважається також доцільним доповнити ст. 19 Закону визначенням міжнародно-правових гарантій та з огляду на використання коректнішого методологічного підходу – внести зміни до визначення державних гарантій.

Пропозиція, яка також потребує подальшої наукової розробки, полягає у можливості закріпити в національному інвестиційному законодавстві поняття «стандарти ставлення до іноземних інвестицій / іноземних інвестицій» та визначити його як міжнародні правила, визнані Українською державою в частині забезпечення та гарантування прав іноземних інвесторів, що не суперечать національному законодавству та мають нормативний характер.

Висновки. Відповідно до поставленої мети та завдань написання статті, автором були зроблені такі висновки:

1. Правовому регулюванню гарантій захисту іноземних інвестицій притаманний дуалізм – на основі внутрішньодержавного законодавства та міжнародного права. Проте чинне законодавство містить дефініцію тільки державних гарантій захисту іноземних інвестицій, що було визначено як існуюча прогалина, з огляду на закріплення у вітчизняному законодавстві примату норм міжнародного права.

2. Встановлено, що сучасна господарсько-правова доктрина України майже не робила спроб надати визначення цьому поняттю, попри існування низки досліджень на тему міжнародно-правового регулювання інвестиційної політики та захисту прав іноземного інвестора. Існуючі пропозиції в літературі були визначені як недостатньо коректні з методологічної точки зору.

3. Дістало подальшого розвитку, з огляду на базовий огляд змістової сутності міжнародно-правового регулювання в інвестиційній сфері, визначення поняття «міжнародно-правові гарантії захисту іноземних інвестицій». Так, зроблена пропозиція внести зміни до ст. 19 Закону України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 р. та закріпити там таке визначення цього поняття – сукупність господарсько-правових засобів, судових, арбітражних механізмів, спрямованих на забезпечення та захист

прав та законних інтересів інвесторів з метою компенсації інвестиційних ризиків, що передбачена на багатосторонньому, регіональному та двосторонньому рівнях міжнародно-правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII. Редакція від 10.10.2022 р. *Відомості Верховної Ради України.* № 47. Ст. 646.

2. Про захист іноземних інвестицій на Україні: Закон України від 10.09.1991 р. № 1540а-XII. *Відомості Верховної Ради України.* № 46. Ст. 616.

3. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ : Ін Юре, 1997. 52 с.

4. Міхальов В. О. Класифікація юридичних гарантій прав і свобод особистості в Україні. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчяпроголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 288–290.

5. Поєдинок В. В. Правове становище інвестора як суб'єкта господарських відносин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2004. 20 с.

6. Злакоман І. Поняття міжнародно-правових гарантій захисту іноземних інвестицій. *Актуальні питання державотворення в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Дню науки юрид. ф-ту 20 трав. 2016 р. Київ : Київський університет, 2016. Т. 2. С. 118–119.

7. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР.* № 31. Ст. 429.

8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. Редакція від 01.01.2020 р. *Відомості Верховної Ради України.* № 30. Ст. 141.

9. Рибій О. В. Міжнародно-правове регулювання інвестиційної діяльності: теорія та практика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2008. 21 с.

10. Варламова М. Л., Ковальова О. І., Козачишина А. С., Лясковець К. К. Особливості інтеграційних процесів країн НАФТА. *Економіка і організація управління.* 2021. № 2 (42). С. 66–75.

11. Дударець Д. В. Джерела міжнародно-правового регулювання інвестиційних відносин в Україні. *Судова апеляція : науково-практичний журнал.* Київ, 2016. № 2 (43). С. 90–100.

12. Товкун І. М. Міжнародні засоби захисту іноземних інвестицій. *Право та інновації : науково-практичний журнал.* Харків, 2014. № 4 (8). С. 124-131.

13. Vasciannie S. The Fair and Equitable Treatment Standard in International Foreign Investment Law and Practice. The British Year Book of International Law. 2000. № 70.1. P. 98–112.

14. Шемшученко С. О. Захист іноземних інвестицій: міжнародно-правові стандарти. Київ: Юридична думка, 2014. 212 с.

15. Wena Hotels Ltd. v. Arab Republic of Egypt, ICSID Case No. ARB/98/4. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0904.pdf (дата звернення: 19.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/20

JUDEX SUSPECTUS: РОЗКРИТТЯ ІНФОРМАЦІЇ СУДДЕЮ, ВІДВІД ТА САМОВІДВІД «ДЛЯ УНИКНЕННЯ СУМНІВІВ У НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ»

JUDEX SUSPECTUS: IN-COURT DISCLOSURE OF INFORMATION BY A JUDGE, RECUSAL AND SELF-RECUSAL 'IN ORDER TO AVOID DOUBTS ABOUT IMPARTIALITY'

Пільков К.М., к.ю.н.,
суддя
Велика Палата Верховного Суду,
старший науковий співробітник відділу приватного права та процесу
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України

Стаття присвячена дослідженню найбільш складної категорії підстав для відводу (самовідводу) – «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді». Автор звертає увагу на проблеми, пов'язані з трактуванням самовідводу судді як права, і доходить висновку, що суддя має юридичний та етичний обов'язок заявити самовідвід у випадку наявності як власного сумніву стосовно здатності неупереджено розглянути справу і ухвалити рішення, так і за наявності обставин, які об'єктивно викликають обґрунтований сумнів у такій його здатності. У статті наведено підходи до розмежування об'єктивного та суб'єктивного критеріїв неупередженості судді у практиці ЄСПЛ та за Бангалорськими принципами і Кодексом суддівської етики. Автор обстоює думку, що закріплена у процесуальному законі підстава «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» охоплює як сумніви судді (суб'єктивний критерій), так і сумнів стороннього спостерігача (об'єктивний критерій). Оцінюючи існування підстав для відводу (самовідводу) за об'єктивним критерієм, суд має застосовувати стандарт обґрунтованого сумніву. Хоча сторона, заявляючи відвід судді, і не є виразником цього обґрунтованого сумніву, однак її міркування мають бути враховані.

Інструмент розкриття суддею інформації про обставину, яка може викликати обґрунтований сумнів у неупередженості судді, на думку автора, не є способом врегулювання конфлікту інтересів. Він дозволяє запитати міркування сторін і одержати можливі заяви про відвід у ситуації, коли суд не вважає, що існують підстави для самовідводу судді, однак певні обставини є істотними настільки, що оцінка їх судом ускладнена. У статті показані випрацювані у судовій практиці механізми розкриття суддею інформації: шляхом повідомлення сторонам у засіданні, шляхом опису обставин в ухвалі про відкриття провадження або шляхом постановлення ухвали про розкриття інформації.

Стаття викладає підходи укладачів настанов з суддівської етики та вирішення питань про відводи у юрисдикційних органах до визначення того, які обставини не можуть за звичайних умов становити підставу для відводу. Автор обґрунтовує тезу про те, що розкриттю підлягає та інформація, яка може дати підставу для обґрунтованого сумніву. Судді мають утриматись від розкриття інформації про обставини, які за процесуальним законом не можуть бути підставою для відводу. Автор дотримується думки, що відвід, заявлений з мотивів незгоди сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окремої думки судді в інших справах, висловленої публічно думки судді щодо того чи іншого юридичного питання, як такий, можливість заявлення якого прямо виключена процесуальним законом, має кваліфікуватись як завідомо безпідставний з реакцією на нього від суду як на зловживання процесуальними правами.

Ключові слова: об'єктивний та суб'єктивний критерії неупередженості, стандарт обґрунтованого сумніву, етичний обов'язок самовідводу, Бангалорські принципи, суддівська етика.

The article focuses on the most complex category of grounds for recusal: 'other circumstances which cast doubt on the impartiality or objectivity of a judge'. The author draws attention to the problems associated with the interpretation of judge's recusal as a right and concludes that a judge has a legal and ethical obligation to recuse himself/herself if he/she has his/her own doubts about the ability to impartially consider a case and render a decision, and if there are circumstances which objectively raise reasonable doubts about such ability. The article presents approaches to distinguishing between the objective and subjective criteria of judicial impartiality in ECtHR case law, the Bangalore Principles, and the Code of Judicial Ethics. The author argues that the ground 'other circumstances which cast doubt on the judge's impartiality or objectivity', as enshrined in procedural law, covers both the judge's own doubts (the subjective criterion) and the doubts of an outside observer (the objective criterion). When assessing the existence of grounds for recusal (self-recusal) under the objective criterion, the court must apply the legitimate doubt standard. While the party requesting the judge's recusal is not the sole source of this doubt, the court should consider their views.

In the author's opinion, a judge disclosing information about a circumstance that may give rise to legitimate doubts about their impartiality cannot be regarded as resolving a conflict of interest. Instead, it enables the parties to be asked for their views and to submit motions for recusal in situations where the court does not believe there are grounds for self-recusal, but where certain circumstances are significant to the extent that it is difficult for the court to assess them. The article demonstrates the mechanisms developed in court practice for the disclosure of information by a judge. These include notifying the parties at the hearing, describing the circumstances in the order to open the proceedings or issuing a separate ruling on the disclosure of information.

The article outlines the approaches of the authors of the guidelines on judicial ethics and recusal in jurisdictional bodies when determining circumstances that cannot normally constitute grounds for recusal. The author substantiates the thesis that only information about circumstances that could reasonably be considered as grounds for recusal should be disclosed. Judges should refrain from disclosing information about circumstances that cannot be the basis for recusal according to procedural law. The author believes that a challenge filed on the grounds of a party disagreeing with a judge's procedural decisions, a judge's decision or a dissenting opinion in other cases, or a judge's publicly expressed opinion on a particular legal issue should be considered deliberately unfounded. The court should treat it as an abuse of procedural rights.

Key words: objective and subjective criteria of impartiality, standard of legitimate doubt, ethical duty of recusal, Bangalore Principles, judicial ethics.

Вступ. Правосуддя має здійснюватися неупередженим суддею і так, щоб ця неупередженість була зримою. З тисяч ухвал про розгляд заяв про відвід судді і про самовідвід, доступних у Єдиному державному реєстрі судових рішень, видно, наскільки серйозною проблемою іноді є для судді забезпечити втілення цієї простої тези у життя: усунути обґрунтований сумнів у неупередженості, але й не усунутись безпідставно від здійснення правосуддя.

© Пільков К.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Умисне або внаслідок недбалості порушення правил щодо відводу (самовідводу) становить підставу для дисциплінарної відповідальності судді (підпункт «д» пункту 1 частини першої статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), і Вища рада правосуддя напрацювала вагому практику притягнення суддів до відповідальності за цією нормою як у випадках, коли суддя безпідставно усунувся від здійснення правосуддя, так і у випадках, коли сумнів у неупередженості існував, і суддя мав би заявити самовідвід, однак не зробив цього [1, с. 92–93].

Особливу складність у застосуванні становить підстава для відводу (самовідводу), згадана в усіх процесуальних кодексах, коли «є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді». Ця, здавалося б, нескладно сформульована норма охопила собою силу-силенну різноманітних ситуацій і на практиці породила невизначеність для суддів стосовно того, про чий сумнів ідеться у ній і чи має він бути обґрунтований та до якої міри. Чи має суддя юридичний чи етичний обов'язок розкривати інформацію про обставини, які такий сумнів можуть викликати, і яке значення має реакція сторін на розкриття таких обстави, та, власне, якою має бути ця реакція?

Не додає ясності також те, що Кодекс суддівської етики оперує поняттями «право на самовідвід» і «право заявити самовідвід». При цьому правом на самовідвід суддя не повинен зловживати (стаття 15 Кодексу) [2]. Тобто в аспекті суддівської етики самовідвід розглядається ще й як право, хоча процесуальний закон визначає суто випадки, коли суддя підлягає відводу (самовідводу), а не коли суддя має право заявити самовідвід або ж має право на самовідвід.

В таких умовах поширилась практика, коли суддя заявляє про самовідвід «для уникнення сумнівів у неупередженості», однак таку заяву суд при колегіальному розгляді не задовольняє. У цей спосіб суддя розкриває інформацію про обставини, стосовно яких є сумніви, чи не становлять вони підставу для відводу, і таким чином «знімає» з себе підозру, перестає бути «підозрілим суддею» (*judex suspectus*), адже вжив всіх можливих заходів, прямо передбачених процесуальним законом, для того, щоб розкрити інформацію. Однак такий крок породжує більше нових запитань, ніж дає відповідей. Якщо при колегіальному розгляді інструмент самовідводу може бути використаний для розкриття інформації без фактичного відведення судді від розгляду справи, бо колегія просто не задовільнить такий самовідвід, то при одноособовому розгляді суддя щоразу відводитиме себе від участі. Крім того, навіть при колегіальному розгляді, якщо судді почергово заявляють самовідвід зі схожих підстав, то це означає, що вони підставу для відводу вбачають. Отже видається щонайменше дивним, що у своїй ситуації вони таку підставу вбачають, а коли надходить час вирішувати стосовно схожої заяви колеги – ні. Врешті, аж ніяк не можна визнати прийнятним з етичної точки зору підхід, коли суддя сам впевнений, що підстав для відводу немає, однак все ж заявляє самовідвід для того, щоб зняти з себе тягар *judex suspectus*.

Протягом останніх десяти років на цю проблему наклалась також проблема узгодження норм процесуального закону про відвід (самовідвід) з нормами антикорупційного законодавства про врегулювання конфлікту інтересів. Поняття розкриття інформації про конфлікт інтересів увійшло у процес, хоча у національному процесуальному законі не передбачене.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Інститути відводу та самовідводу судді є предметом багатьох наукових досліджень, а практика притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів за порушення правил відводу (самовідводу) була узагальнена ВРП [1], чого не можна сказати про феномен розкриття інформації суддею у процесі: він мало досліджений у науковій літературі, а у виданому ВРП Узагальненні практики розгляду дисциплінарних справ щодо суддів розкриття інформації взагалі не згадується.

Нещодавні праці М. Кастрової охоплюють дослідження поняття відводу у процесуальному праві [3] та їх класифікації [4]. Удосконаленню правового регулювання відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві присвячені дослідження І. Боровської [5], у господарському судочинстві – І. Міщенка [6] та І. Бутирської [7].

Об'єктивному і суб'єктивному критерію неупередженості суду у практиці ЄСПЛ, а також практиці застосування цих критеріїв ВС присвячена ґрунтовна праця Т. Цувіної [8].

Метою статті є дослідження мало опрацьованих аспектів інститутів відводу та самовідводу, а також нового для практики і недослідженого в науці процесуальних галузей права інституту розкриття суддями інформації; з'ясування природи самовідводу у координатах суб'єктивних права та обов'язку; дослідження визначених процесуальним законом підстав для відводу (самовідводу) судді за суб'єктивним та об'єктивним критеріями, як їх трактують Європейський суд з прав людини та укладачі настановних документів з суддівської етики. Стаття також має на меті приділити увагу найбільш складній категорії підстав для відводу (самовідводу) – «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді». У зв'язку з цим потребує дослідження стандарт сумніву, який при цьому застосовується, та значення думки сторін стосовно існування підстав для відводу (самовідводу).

Виклад основного матеріалу

І. Самовідвід та відвід: право чи етичний та юридичний обов'язок

Складність з вирішенням у практиці багатьох питань, пов'язаних із забезпеченням неупередженого суду, обумовлена вже тим, що відсутнє чітке розуміння у науці процесуального права та судовій практиці природи заяви про відвід і самовідвід судді.

Стаття 15 Кодексу суддівської етики в редакції 2013 року передбачала *право* судді «заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи» [9]. Тобто в аспекті забезпечення суддею професійної етики заявити самовідвід все ж розглядається як право. Водночас останнє речення статті 15 про те, що суддя «заявляє самовідвід від участі в розгляді справи у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі» вже не вказує на право судді, а сформульоване як спонукання. За відсутності конкретики це скоріше додає невизначеності.

Нова редакція Кодексу суддівської етики 2024 року цю невизначеність усуває, прибираючи автономне розуміння самовідводу як права (прибирає автономне розуміння, тобто власний перелік підстав для самовідводу, однак не сам підхід до нього як до права). Натомість, Кодекс повністю покладається на процесуальний закон: «Суддя заявляє самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законом» [2]. Також Кодекс закріпив важливе правило: «У разі виникнення сумнівів у судді щодо його неупередженості у результаті розгляду справи суддя *має право* заявити самовідвід». При цьому Кодекс залишив застереження про те, що суддя не повинен зловживати *правом* на самовідвід.

Однак ані самовідвід, ані те, заявляти судді про нього чи ні, не є суб'єктивним правом судді. Суддя має обов'язок ухвалювати неупереджене рішення. Процесуальний закон також не оперує поняттями «право на самовідвід» або «право заявити самовідвід».

Схильність говорити про відвід як про право може бути пояснена нечіткістю в тому, у яких випадках слід заявити самовідвід, а в яких ні, саме стосовно категорії підстав, об'єднаних процесуальним законом в одну групу – «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості». В нещодавніх наукових дослідженнях це також створюю підґрунтя для вживання в контексті самовідводу недоречної термінології. Так, М. Кастрова вважає за можливе позначити такий відвід як некатегоричний (дискреційний) відвід (відвід, рішення про застосування якого залежить від специфічних обставин справи та оцінки суду) [4, с. 63].

Однак стосовно відводу (самовідводу) у судді немає дискреції у традиційному розумінні цього поняття, який позначає можливість вибору між декількома варіантами поведінки, кожен з яких буде законним. У судді немає вибору, задовольнити відвід чи ні, заявити самовідвід чи ні, так, щоб кожен з цих варіантів був законний. Натомість «інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості» становлять оціночне поняття. У більш ранніх дослідженнях ми вже звертали увагу на відмінність між поняттями дискреції та оціночних категорій [10, с. 182–183], тому тут лише обмежимося твердженням про те, що така відмінність є і, якщо її врахувати, то можна уникнути описаної вище помилки через недоречне визнання дискреції у цьому питанні, що неодмінно тягне за собою наступну помилку визнання тут також існування у судді права.

Врешті, вдамося до уявного експеримента як складової філософського метода [11], який має застосування також в юридичній науці [12, с. 39]. Змоделюємо ситуацію, у якій самовідвід є правом судді. Якщо самовідвід є правом незалежно від того, з якої саме з перелічених у процесуальному законі підстав його заявити, то виявиться, що навіть в умовах, коли суддя буде стороною у справі, тобто буквально буде суддею у власній справі, він має право, однак не зобов'язаний заявити самовідвід. Цей результат експерименту вказує на неприйнятність такого трактування. Якщо ж виходити з того, що Кодекс суддівської етики, у якому йдеться про право самовідводу, охоплює лише суб'єктивний аспект (випадки, коли саме на переконання судді він не може ухвалити неупереджене рішення), то доведеться визнати, що в одних випадках самовідвід є правом, а в інших – обов'язком, при тому, що процесуальний закон такого розмежування не проводить. Тому складно погодитись з думкою І. Боровської, що «правову сутність заяви судді про самовідвід у цивільному судочинстві можна визначити як *право* судді, що здійснюється з метою реалізації принципу верховенства права зі врахуванням особистих переконань судді, що дають змогу встановити його особисту упередженість у результаті розгляду справи (суб'єктивний критерій), а також переконливих фактів, які викликають сумніви щодо безсторонності судді, які є об'єктивно існуючими та обґрунтованими (об'єктивний критерій), *та як обов'язок* у випадках, чітко визначених у процесуальному законодавстві України (п. 1–4 ч. 1, ч. 2, 3 ст. 36, ст. 37 ЦПК України), що не потребують додаткового обґрунтування шляхом встановлення інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» [5, с. 123].

Натомість, якщо прийняти, що у випадках, коли як про підставу для самовідводу йдеться про «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості судді», питання про те, заявляти самовідвід чи ні, є не предметом дискреції судді, а є сферою оціночних категорій, то стає зрозумілим, що заявлення самовідводу не є реалізацією права.

В інших юрисдикційних органах, з якими доречно проводити паралелі у цьому питанні, ситуація схожа.

Так, самовідвід не є правом судді в Європейському суді з прав людини. Ані Регламент Суду [13], ані видані ним Резолюція стосовно суддівської етики [14] та окремо Настанови стосовно практики самовідводу [15] не визначають самовідвід як право. Настанови окремо зауважують на тому, що брати чи не брати участь у розгляді справ принципово не є предметом розсуду судді, це є питання обов'язку (§ 7 Настанов).

Також в міжнародному арбітражі, наскільки допустимо тут порівнювати цей механізм вирішення суперечок з національним судочинством, арбітр має юридичний та етичний (репутаційний) обов'язок неупереджено розглянути справу і ухвалити рішення, яке може бути звернене до виконання. Дійсно, арбітр може відмовитись розглядати справу, навіть з мотивів, які сторонньому спостерігачу можуть видатись таким, що не виправдовують відмову, і це не матиме тих наслідків, які можуть наставати для судді у вигляді притягнення до дисциплінарної відповідальності за безпідставний самовідвід. Однак такий арбітр матиме втрати як репутаційного характеру, так і ті, що подібні до втрат судді: звичайно, втрату гонорару арбітра у нерозглянутій справі і можливе виключення з рекомендованого списку арбітрів інституційного арбітражу як продовження репутаційних втрат (інституція може «позбутися» арбітра, який схильний безпідставно відмовлятися від справ). Самовідвід є етичним та юридичним обов'язком арбітра, як це визначено у черговій редакції 2024 року авторитетних Настанов стосовно конфлікту інтересів у міжнародному арбітражі Міжнародної асоціації юристів (Частина I: Загальні стандарти стосовно неупередженості, незалежності та розкриття інформації, Стандарт 2) [16].

Коли ж йдеться про право відводу у національних судових процесах (як це право поіменоване у назві статті 220 ЦПК, 202 КАС), мова йде про право заявляти відводи (як воно далі викладене у цих статтях), а не власне про право відвести суддю, якому б кореспондував обов'язок судді такий відвід задовільнити.

Хоча заявити відвід є правом сторони, однак здійснюється це право в аспекті публічних засад процесу. На відміну від приватних засад, на поєднання яких з публічними у цивільному процесі вказує Ю. Притика, для публічних засад не характерна диспозитивність [17, с. 12]. Обов'язок забезпечити розгляд справи та ухвалення рішення неупередженим судом є *ex officio* обов'язком судді, який випливає із завдання судочинства здійснити неупереджений розгляд і вирішення справи (неупереджений судовий розгляд як завдання кримінального провадження). Сторона може лише добросовісно сприяти виконанню цього обов'язку і вчасно вказати на обставини, які, на її думку, становлять підставу для відводу. Те, що сторона робить це у заяві про відвід, не свідчить про те, що у неї є право відвести суддю або погодитись на розгляд справи суддею, стосовно якого є обґрунтований сумнів щодо неупередженості. Неупереджений розгляд є завданням судочинства, яке хоча й покладено на суд, однак учасники судового процесу також зобов'язані керуватись ним, про що в окремих випадках прямо говорить процесуальний закон (стаття 2(2) ЦПК, стаття 2(2) ГПК). Відсутність вчасної заяви сторони про відвід судді означає не те, що сторона погодилась, щоб справу слухав упереджений суддя, і що така згода для суду має зобов'язуюче значення, а лише те, що стосовно певної обставини, оцінка якої є неоднозначною на предмет того, чи породжує вона обґрунтований сумів у неупередженості судді, сторона не висловилась, і суд, який сам не вважав, що підстава для сумніву є, до цього питання більше не повертається. Далі у цьому дослідженні ми ще повернемось до питання значення заяв і оцінок сумніву стороною. Зараз же детальніше розглянемо вже згадане розмежування ситуацій, коли суддя сам відчуває сумнів у власній неупередженості і коли у стороннього спостерігача може скластись обґрунтований сумнів у неупередженості судді.

II. Об'єктивний та суб'єктивний критерії неупередженості

Розглянемо такі аспекти упередженості:

1. У судді склалося реальне упереджене ставлення до якоїсь зі сторін або судді з його власних джерел стали

відомі певні докази чи факти стосовно справи, яка розглядається (§ 2.5.1 Бангалорських принципів);

2. Суддя *діє* так, що у стороннього спостерігача може скластись враження, ніби має місце те, що описано вище в пункту 1;

3. Створені умови, які породжують сумнів, що суддя в них в принципі *може бути* неупереджений (суддя має родинний зв'язок зі стороною, має матеріальний інтерес у результаті тощо).

З цих трьох аспектів перший стосується свідомості судді і є у вузькому розумінні ***суб'єктивним***. Якщо його й здатен хтось оцінити, то тільки суддя («…неможливо точно дізнатися, про що саме думає суддя…»., як слушно відзначають автори Коментарів до Бангалорських принципів у § 83 (далі – Коментарі) [18]), та й то не завжди, адже упередженість може бути неусвідомленою (§ 84 Коментарів). Укладачі Коментарів називають цей аспект також фактичною упередженістю.

Два наступних аспекти стосуються або умов, в яких упередженість цілком очікувано може проявитись (пункт 3 нашого переліку вище), або поведінки судді, яка може свідчити про упередженість (пункт 2). Тобто обидва вони є доступними для оцінки стороннього спостерігача і в цьому значенні є ***об'єктивними***.

2.1. Бангалорські принципи. Бангалорські принципи регулюють поведінку судді, тому закономірно зосереджені на самовідводі, а не на розгляді відводу, про який заявила сторона. Тому й виокремити у Бангалорських принципах суб'єктивний і об'єктивний виміри неупередженості видається простіше, і при цьому таке позначення не суперечитиме звичайному розумінню того, що таке суб'єктивне і об'єктивне, а також відповідатиме наведеному нами вище розмежуванню. Адже в його основу покладена свідомість судді, щодо стану якої суб'єктивна оцінка можлива і має значення від самого лише судді, а об'єктивна оцінка сторонньою особою можлива лише стосовно зовнішніх проявів (поведінки судді) або умов, в яких суддя діє.

Відповідно до § 2.5 Бангалорських принципів суддя має заявити самовідвід від участі в розгляді справи в тому випадку, якщо для нього або неї не є можливим винесення неупередженого рішення у справі (*суб'єктивний критерій*), або в тому випадку, коли у розумного спостерігача могли б виникнути сумніви в неупередженості судді (*об'єктивний критерій*).

Суб'єктивний критерій за цим положенням Бангалорських принципів визначається саме з позиції судді, а об'єктивний – за тим, як певна поведінка судді чи інша обставина (умови, в яких суддя здійснює розгляд) може бути сприйнята стороннім спостерігачем.

2.2. Об'єктивний та суб'єктивний критерії у практиці ЄСПЛ. Європейський суд з прав людини, наголошуючи на значенні забезпечення розгляду справ неупередженим судом в контексті гарантії статті 6 Конвенції, сам у своїх рішеннях також розглядає неупередженість суду за об'єктивним та суб'єктивним критеріями. Щоправда він, на відміну від авторів Бангалорських принципів, має справу не з етичним обов'язком судді забезпечити неупереджений розгляд справи і в необхідних випадках заявити собі самовідвід, а з гарантіями неупередженого суду загалом.

Прийняте в практиці ЄСПЛ розмежування об'єктивного і суб'єктивного критеріїв не однакове у позиціях самого Суду і не відповідає доволі простому погляду на цю проблему, яка запропонована вище і яку автор виводить з Бангалорських принципів.

ЄСПЛ визнає, що «між суб`єктивною та об`єктивною безсторонністю не існує беззаперечного розмежування», хоча робить це визнання саме перед тією позицією, в якій, як раз, таке розмежування можливе і яке здійснене на засадах, описаних нами вище і у Бангалорських принципах: «оскільки поведінка судді не тільки може викликати об`єктивні побоювання щодо його безсторонності з точки зору стороннього спостерігача (об`єктивний критерій), а й може бути пов`язана з питанням його або її особистих переконань (суб`єктивний критерій) (§ 119 рішення у справі «Кіпріану проти Кіпру») [19]. Тобто саме в цьому рішенні і в наступних рішеннях, де ця позиція відтворюється, ЄСПЛ охопив суб'єктивним критерієм переконання судді (психічний феномен, недосяжний для безпосереднього сприйняття стороннім спостерігачем), а об'єктивним – поведінку судді (в якій для стороннього спостерігача можуть виявлятися переконання і яку таким чином можна оцінити на предмет того, чи не викликає вона об'єктивні побоювання щодо упередженості).

Саме при такому погляді на розмежування суб'єктивного та об'єктивного критеріїв, досить легко можна погодитись з іншою тезою ЄСПЛ у цьому ж рішенні про те, що «хоча у деяких випадках докази для спростування презумпції [суб`єктивної безсторонності судді – *К.П.*] отримати складно, слід пам'ятати, що додаткову важливу гарантію надасть вимога об`єктивної безсторонності». Автори Коментарів до Бангалорських принципів ще більш реалістично дивляться на проблему доказів на спростування суб'єктивної безсторонності, відзначаючи, що їх одержати неможливо, оскільки, «неможливо точно дізнатися, про що саме думає суддя», та й «закон не дозволяє допитувати суддю щодо стороннього впливу на його позицію» (§ 83 Коментарів).

В інших своїх тлумаченнях об'єктивного і суб'єктивного критеріїв ЄСПЛ вже дещо інакше підійшов до цього розмежування: суб'єктивним критерієм охоплені вже не тільки переконання, а й поведінка судді, а об'єктивний критерій більше сфокусований на умовах, у яких здійснюється правосуддя і які повинні вселяти довіру у те, що суддя в таких умовах об'єктивно може бути неупередженим.

Т. Цувіна підсумувала цей підхід до розмежування так: а) суб'єктивна неупередженість оцінюється з урахуванням особистих переконань, уподобань і поведінки конкретного судді; б) об'єктивна неупередженість перевіряється шляхом встановлення того, чи забезпечив сам суд, а також конкретний склад суду в справі, незалежно від поведінки будь-кого з його членів, достатні гарантії для виключення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості суду [8, с. 49].

Схожим чином Верховний Суд, коли детально аналізував підстави для відводу за суб'єктивним критерієм, зазначав, що суб`єктивний критерій вимагає оцінки реальних дій окремого судді під час розгляду конкретної справи і лише після встановлення фактів у поведінці судді, які можна кваліфікувати як прояв упередженості, можливо поставити під сумнів його безсторонність [20].

2.3. Кодекс суддівської етики. Суто на суб'єктивному критерії (у координатах Бангалорських принципів) зосереджений Кодекс суддівської етики. Стаття 15 Кодексу в редакції 2013 року передбачала право судді «заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи» [9]. Цей автономний виклад суб'єктивного критерія, як бачимо, охоплює не тільки аспект ставлення до учасників, а й знання про факти справи з власних джерел, а не із заяв сторін, тобто з матеріалів справи. Судді не можуть бути відомі з власних джерел, а не із заяв сторін у справі, фати, які становлять *res gestae* (обставини справи, які не є загальновідомими фактами), інакше суддя одночасно є свідком таких обставин і може вважатись упередженим.

Як бачимо, у наведених положеннях немає місця для об'єктивного критерію, тобто для сумніву стороннього спостерігача. Останнє речення статті 15 про те, що

суддя «заявляє самовідвід від участі в розгляді справи у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі» також стосується суто суб'єктивного аспекту, адже не йдеться про сумніви стороннього спостерігача у здатності ухвалити об'єктивне рішення.

Нова редакція Кодексу 2024 року, як ми вже відзначали раніше, прибирає автономне розуміння підстав для самовідводу і відсилає до процесуального закону: «Суддя заявляє самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законом» [2]. Окремо Кодекс закріплює важливе правило, вказуючи на те, що воно має застосування саме до суб'єктивного виміру: «У разі виникнення сумнівів *у судді* щодо його неупередженості у результаті розгляду справи суддя має право заявити самовідвід». Тобто Кодекс допускає наявність у судді сумніву стосовно власної неупередженості. Це значно більшою мірою відповідає підходу, який закріплений у Коментарях до Бангалорських принципів стосовно того, що суддя не завжди здатен з упевненістю рефлексувати стосовно власних упереджень, як і сучасним психологічним знанням про упередження. Кодекс таким чином знизив стандарт цієї рефлексії для судді до рівня сумніву. Це положення Кодексу також важливо відзначити, оскільки далі ми перейдемо до аналізу положень процесуального закону про відстави для відводу (самовідводу), у якому на окрему вагу заслуговуватиме суб'єкт, сумнів якого в неупередженості має значення.

III. Підстави для відводу (самовідводу) у процесуальному законі за об'єктивним та суб'єктивним критеріями

Процесуальний закон (статті 35, 36 ГПК, 36, 37 ЦПК, 36, 37 КАС та 75, 76 КПК) однаково визначає обставини, за яких суддя підлягає відводу (самовідводу):

1) родинні зв'язки;
2) участь у справі з іншим статусом;
3) заінтересованість у результаті розгляду справи;
4) порушення порядку визначення судді для розгляду справи;
5) повторна участь у розгляді;
6) інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді.

Групи обставин 1–5 у переліку вище становлять підставу для відводу (самовідводу) за об'єктивними критерієм (як в координатах Бангалорських принципів, так і за підходом, який застосовує ЄСПЛ). Ці обставини вказують на існування умов, у яких розумний спостерігач може мати сумнів у неупередженості судді. Суб'єктивний критерій, як він відображений у Бангалорських принципах (тобто власна оцінка суддею своєї здатності ухвалити неупереджене рішення) або за практикою ЄСПЛ (чи демонструє суддя своєю поведінкою упередженість) тут до уваги не береться. Іншими словами, за наявності умов у пунктах 1–5 рефлексія судді значення не має, як і його поведінка у процесі. Цілком можлива ситуація, за якої суддя може виявити здатність у будь-якій з перелічених у пунктах 1–5 ситуацій ухвалити неупереджене рішення (відкинувши значення родинних зав'язків, власний інтерес у результаті тощо). Однак істотність цих факторів настільки вагома, на думку законодавця, що перевіряти здатність судді ухвалити неупереджене рішення він не вважає за доцільне і одразу неспростовно презюмує протилежне – в таких умовах на неупередженість годі сподіватись. Вже сама наявність перелічених вище обставин є достатньою для того, аби у стороннього спостерігача був обґрунтований сумнів у неупередженості судді. Покладати на сторону тягар доведення того, що суддя в цих умовах справді діє упереджено, було б нерозумно, на що звернули увагу також автори Коментарів до Бангалорських принципів у §§ 84, 85 [18, с. 81].

Саме тому наявність обставин з будь-якої з груп 1–5 за процесуальним законом звільняє заявника від обов'язку подання інших доказів упередженості судді для цілей відводу (стаття 38(4) ГПК, 39(4) ЦПК, 39(4) КАС). Заявнику немає необхідності обґрунтовувати сумнів стосовно неупередженості судді за суб'єктивним критерієм (у координатах ЄСПЛ), тобто вказувати на упереджену поведінку судді. Більше того, в описаних вище ситуаціях суддя мав би бути відведений на найбільш ранній стадії, тобто ще до того, коли матимуть місце якісь його чи її дії, які можна було б оцінити за суб'єктивним критерієм ЄСПЛ.

Закономірно самовідвід з цих підстав (1–5 у переліку вище) також не вимагає від судді обґрунтування за суб'єктивним критерієм (вже за мірилом Бангалорських принципів і Кодексу суддівської етики). Не має значення те, здатен чи не здатен суддя в таких умовах ухвалити неупереджене рішення. Довіра до такого рішення буде підірвана через недотримання об'єктивного критерія.

Шоста ж група обставин («інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді») є найбільш складною. Вона охоплює всі інші обставини, які виключають участь судді у розгляді справи через дефект неупередженості як за об'єктивним, так і за суб'єктивним критеріями (за мірилом як практики ЄСПЛ, так і Бангалорських принципів).

Суб'єктом сумніву, про який йдеться у цьому положенні процесуального закону, є як сторонній спостерігач (тоді мова йде про об'єктивний критерій за Бангалорськими принципами), так і сам суддя (тоді мова йде про суб'єктивний критерій за Бангалорськими принципами і за Кодексом суддівської етики, який, як ми раніше відзначали, прямо передбачає можливість заявити самовідвід «у разі виникнення сумнівів *у судді* щодо його неупередженості…»).

Однак, попри те, що положення процесуального закону про самовідвід, коли «є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості», покриває суб'єктивний критерій за Бангалорськими принципами, рідкісними є випадки обґрунтування самовідводу суддями посиланням на нього, тобто з посиланням на власний сумнів судді.

Наприклад, як свідчить аналіз ухвал про задоволення заяв про самовідвід судді у ЄДРСР, наявність дружніх стосунків судді з якоюсь із сторін є поширеною обставиною, на яку судді посилаються у заявах про самовідвід. Однак обґрунтування цих заяв часто містить посилання не на визнання власної нездатності ухвалити неупереджене рішення (можливість, яку Бангалорські принципи прямо передбачають, або на власний сумнів судді у здатності бути неупередженим у такій ситуації, що передбачено у Кодексі суддівської етики). Натомість, вони містять твердження про необхідність усунення будь-якого такого сумніву у сторонніх спостерігачів. Тобто суддя фактично стверджує про власну здатність неупереджено розглянути справу (відкидає суб'єктивний критерій), однак самостійно застосовує об'єктивний критерій (у координатах Бангалорських принципів). Це змушує або захоплюватись суддями, які здатні до неупередженого судження навіть в обставинах, у яких така здатність була б під обґрунтованим сумнівом, або ж це змушує визнати, що судді у багатьох випадках не бажають вказувати на власні сумніви, ніби це є проявом недостатньої професійності, а воліють оцінити ситуацію з погляду стороннього спостерігача. Однак, ставши у позицію стороннього спостерігача, важливо пам'ятати про те, який саме рівень сумніву складає підставу для відводу чи самовідводу.

IV. Стандарт обґрунтованого сумніву

Тезу про те, що мета самовідводу – запобігти *будь-яким* сумнівам щодо безсторонності судді, можна знайти в судових рішеннях [21], юридичній літературі. Вочевидь йдеться не про буквально будь-який, навіть безпідставний, сумнів, а про той, який має певне підґрунтя, який можна раціонально пояснити, обґрунтований.

А. Бойко підкреслює, що відвід (самовідвід) має бути вмотивованим, тобто містити вказівку на відповідні обста-

вини, докази тощо, які підтверджують обґрунтований сумнів у можливій безсторонності судді [22, с. 143]. Власне з цієї тези можна вивести стандарт «обґрунтований сумнів», необхідний і достатній для відводу (самовідводу).

Укладачі Коментарів до Бангалорських принципів також наводять низку формулювань на позначення цього стандарту, гуртуючи їх всі під одним позначенням, яке найбільш повно відображає цю категорію – обґрунтована підозра в упередженості (§ 81 Коментарів) [18, с. 79].

Попри те, що рішення ЄСПЛ разом з Бангалорськими принципами складають два стовпи, на яких стоїть вітчизняна практика забезпечення неупередженості суду, перенесення позицій ЄСПЛ з цього питання у вітчизняну практику відбулось з неточностями, на які слід звернути увагу, поки вони не потягли серйозних наслідків у вигляді формування концептуально помилкових підходів.

Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» переноситься судами з одного судового рішення в інше за його офіційним перекладом, який однак містить істотні помилки. Так, в офіційному перекладі у § 49 рішення йдеться не про, те що відповідно до об'єктивного критерія визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад «відсутність *будь-яких сумнівів* у його безсторонності» [23]. Оригінальний текст вказує на «any *legitimate* doubt» (будь-який *обґрунтований* сумнів) [24]. Прикметник *legitimate* має декілька перекладів, серед яких також «обґрунтований», «серйозний», окрім найбільш очевидного «законний» [25, с. 609], який також часто можна побачити у перекладах цієї усталеної у практиці ЄСПЛ сентенції (наприклад переклад рішення ЄСПЛ у справі «Шкрля проти Хорватії» (№ 32953/13), як вона наведена у М. Кастрової: «будь-який суддя, стосовно якого є *законні* підстави сумніватися в його неупередженості, повинен бути відведеним» [4, с. 64]). У будь-якому випадку, якщо спиратись на оригінальні тексти рішень ЄСПЛ стосовно об'єктивного критерія неупередженості суду, то можна пересвідчитись, що він послідовно застосовував саме стандарт обґрунтованого сумніву.

Також у багатьох рішеннях, які стосуються проблеми неупередженого суду, ЄСПЛ також звертав увагу на те, що сприймає правила про відвід у національному законодавстві як прояв турботи законодавця стосовно того, аби усунути розумні сумніви («*reasonable doubts*») щодо неупередженості судді або суду (§ 41 рішення у справі «Тесля проти України» [26], § 24 рішення у справі «Романова проти України» (офіційний український переклад) [27]).

Отже, ЄСПЛ не знижував стандарт доведення з рівня «обґрунтований сумнів» до рівня «будь-який сумнів», як на те помилково орієнтує офіційний переклад рішення у справі «Білуха проти України». Це істотна деталь, і через те, що вона не одержала серйозного до себе ставлення, у питанні обґрунтування підстав для відводу, рівень сумніву «сповз» до «будь-якого».

ЄСПЛ не оперує ані невиправдано низьким стандартом «будь-якого сумніву», ані оманливим «законні підстави сумніватися», який може помилково зорієнтувати на те, що необхідною умовою для сумніву є те, що в законі має бути передбачена для нього підстава.

Окрім того, що ЄСПЛ не знижував стандарт до «будь-якого сумніву», він залишався послідовним і в тому, що не підвищував його також. Є рішення, у яких він відзначав, що «у контексті об'єктивного критерію у цій справі окремо від поведінки суддів слід визначити, чи існували *переконливі факти*, які могли б викликати сумніви щодо їхньої безсторонності» (§ 31 рішення у справі «*Газета Україна-Центр проти України*» [28]). Категорія переконливих фактів тут не тотожна стандарту переконливих доказів (*clear and convincing evidence*) [29, с. 24], який є досить високим у порівнянні з обґрунтованим сумнівом, і не означає посилання ЄСПЛ на цей стандарт. Адже, навіть посилаючись на «переконливі факти», ЄСПЛ пояснює свій підхід: «Це означає, що при вирішенні того, чи є у цій справі *обґрунтовані причини побоюватися*, що певний суддя був небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати такі *побоювання об'єктивно обґрунтованими*» (§ 31 загаданого рішення ЄСПЛ).

В окремих рішення ВРП підкреслювала призначення відводу: «правова природа відводу передбачає забезпечення найважливіших гарантій здійснення правосуддя неупередженим та справедливим судом, ліквідацію *найменшої підозри* у заінтересованості судді в результатах розгляду справи, навіть якщо такої заінтересованості немає, оскільки в такому разі головним є публічний інтерес» [30]. Однак навряд чи можна стверджувати, що, зазначивши про «найменшу підозру у заінтересованості судді», ВРП тим самим знизила стандарт доведення у порівнянні з тим, який визначений у процесуальному законі і який виводиться з Бангалорських принципів та практики ЄСПЛ, оскільки у процитованому вище рішенні увага ВРП була зосереджена на зволіканні суддею з розглядом відводу, а не на його підставах.

Очікувано, що процесуальне законодавство не може надати перелік обставин, які можуть породити обґрунтований сумнів у неупередженості судді, настільки різноманітними можуть бути ці обставини.

Водночас, процесуальний закон вказує на обставини, які самі по собі не можуть бути підставою для відводу (стаття 35(4) ГПК, стаття 36(4) ЦПК, стаття 36(4) КАС): незгода сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окрема думка судді в інших справах, висловлена публічно думка судді щодо того чи іншого юридичного питання не може бути підставою для відводу.

З огляду на це заява про відвід лише з цих підстав має бути кваліфікована як завідомо безпідставний відвід, адже закон прямо виключає їх, і сторона вважається обізнаною з цим, однак все ж заявляє відвід. На таку заяву про відвід має бути й відповідна реакція суду як на зловживання процесуальними правами: залишення (повернення) заяви без розгляду та застосування заходу запобігання зловживання процесуальними правами.

У питанні, які інші обставини, як правило, не розглядаються як підстава для обґрунтованого сумніву у неупередженості судді, певні орієнтири також напрацьовані. Так, Коментарі до Бангалорських принципів відзначає у § 89, що віросповідання, етнічне чи національне походження, стать, вік, класова приналежність, майновий стан чи сексуальна орієнтація судді зазвичай як такі не можуть слугувати підставою для його відводу [18, с. 83].

Чудовим практичним орієнтиром, який *mutatis mutandis* може бути пристосований для потреб національного судочинства, є вже згадані раніше Настанови стосовно конфлікту інтересів у міжнародному арбітражі Міжнародної асоціації юристів, авторитетний документ, який з 2004 року витримав видання вже третьої редакції у 2024 році. Серед іншого, він містить так звані списки – червоний, оранжевий та зелений – орієнтовні ситуації, у яких від арбітра очікується самовідвід, може бути заявлено відвід, а також ситуації, у яких за звичайних умов вважається, що конфлікт інтересів відсутній.

Так до зеленого списку належить випадок, коли арбітр раніше висловлював правову позицію (наприклад, у статті в юридичному журналі або на публічній лекції) щодо питання, яке також виникає в арбітражі (але ця думка не стосується конкретно даної справи) (§ 4.1.1 частини II Настанов). Цей випадок, варто відзначити, виключений з підстав для відводу також національним процесуальним законом.

Ситуації, коли арбітр має стосунки з іншим арбітром або з адвокатом однієї зі сторін через членство в одній професійній асоціації, громадській або благодійній орга-

нізації, або через соціальну мережу (§ 4.3.1 частини II Настанов), та коли арбітр був доповідачем, модератором або організатором однієї або декількох конференцій, або брав участь у семінарах чи робочих групах професійної, соціальної або благодійної організації разом з іншим арбітром або радником сторін (§ 4.3.4 частини II Настанов), також у зеленому списку.

Зрозуміло, що ці ситуації тут наведені відокремлено, а в житті вони можуть бути обтяжені також іншими обставинами і загалом становити ситуацію доволі складну для оцінки. Попри те, що така оцінка є, як ми вже вище відзначали, *ex officio* обов'язком суду, думка учасників стосовно того, чи породжує певна обставина обґрунтований сумнів у неупередженості судді, має значення, про що вестимемо мову далі.

V. Думка сторін стосовно існування обґрунтованого сумніву у неупередженості судді

Коли суд запитує думку сторін стосовно того, чи є підстава для відводу (самовідводу), то не йдеться про запит їх згоди на те, щоб суддя в умовах сумніву у його здатності до неупередженого розгляду справи все ж не був відведений. На тому, що згода сторін у цьому питанні не має значення, зауважував як ЄСПЛ («…позиція зацікавленої сторони є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є наявність обґрунтованості сумніву в неупередженості суду» (§ 44 рішення у справі *«Ветштайн проти Швейцарії»* [31] та інші рішення), так і укладачі Коментарів до Бангалорських принципів (§ 79) [18, с. 79].

Укладачі Коментарів пояснюють свій підхід: «Звертаючись до сторін з проханням надати свої міркування, судді слід підкреслити, що він/вона просить у них чи їхніх адвокатів не згоди, а допомоги у вирішенні питання щодо того, чи існують спірні підстави для самовідводу і чи застосовується принцип необхідності за таких обставин. У разі наявності реальних причин для сумнівів ці сумніви зазвичай вирішуються на користь відводу судді» (§ 80 Коментарів) [18, с. 79]. Здійснення розгляду справи неупередженим судом є, як ми відзначали вище, однією з публічних засад у кожному з процесів. Засади диспозитивності на неї не поширюються, тому згода сторін у цьому питанні не має значення, у зв'язку з чим складно погодитись із висловленим авторами Коментаря до Кодексу суддівської етики 2016 року думкою, що суддя, який має (або створює враження такого, що має) конфлікт інтересів, але вважає, що може розглядати справу неупереджено, може брати участь в провадженні у разі згоди сторін [32, с. 110].

Думку сторін суд може почути, розглядаючи у судовому засіданні заяву судді про самовідвід, у випадку заявлення стороною відводу, а також, як свідчить практика судів різних інстанцій протягом останніх декількох років, у випадках розкриття суддями інформації про обставини, які на думку судді, можуть викликати сумнів у неупередженості судді. Останньому випадку далі слід приділити увагу окремо, оскільки він прямо не передбачений процесуальним законом, однак пов'язана з ним практика судів є доволі розвиненою.

VI. Практика розкриття інформації

Так зване розкриття інформації стало відповіддю судової практики на необхідність узгодити положення судоустрійного, антикорупційного та процесуального законодавства. Антикорупційне законодавство впроваджує поняття конфлікту інтересів та механізми його врегулювання. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що Рада суддів України здійснює контроль за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів та приймає рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у їх діяльності (у разі якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом) (пункт 6 частини восьмої статті 133 Закону). При цьому неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом) є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Для створення механізму реалізації цих положень судоустрійного закону Рада суддів України у 2016 році затвердила Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання (далі – Порядок) [33]. Стаття 3(2) Порядку передбачає, що Рада здійснює контроль за дотриманням законодавства про конфлікт інтересів у діяльності суб'єктів конфлікту інтересів, а також приймає рішення про врегулювання конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (якщо конфлікт не було врегульовано самостійно або в порядку, передбаченому процесуальним законодавством).

Залишимо поза межами цього дослідження те, як співвідноситься формулювання у судоустрійному законі про повноваження Ради «у разі якщо такий конфлікт *не може бути* врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом», з тим, що міститься у наведеній вище нормі статті 3(2) Порядку («якщо конфлікт *не було* врегульовано самостійно або в порядку, передбаченому процесуальним законодавством»). Для цілей дослідження важливо відзначити практичну цінність Порядку, який дозволив знайти вихід із ситуації, адже процесуальний закон не оперує категорією «конфлікт інтересів», хоча судоустрійний закон передбачає можливість існування випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом. Рада суддів України перекинула «містки» між антикорупційним, судоустрійним і процесуальним законами.

У статті 15(1) Порядку Рада серед заходів самостійного врегулювання конфлікту інтересів суддею назвала самовідвід в порядку, передбаченому процесуальним законодавством (пункт 1) та розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами йому не було заявлено відвід (пункт 2).

Можливо, через недоліки нормотворчої техніки, внаслідок яких розкриття інформації про конфлікті інтересів слід було вважати заходом з самостійного врегулювання цього конфлікту за умови відсутності відводу, Рада суддів згодом надала роз'яснення, яке однозначніше і простіше описало закладений нею підхід: «при виникненні конфлікту інтересів … під час судових проваджень у кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських справах, або під час розгляду матеріалів про адміністративні правопорушення способами врегулювання конфлікту інтересів є: розкриття суддею інформації про конфлікт інтересів, відвід і самовідвід. У випадку, коли за наслідками розкриття інформації відвід не заявлено – конфлікт інтересів вважається врегульованим» [34].

Згодом у виданому Радою суддів України у 2018 році посібнику його автори виклали дещо суперечливі настанови. З одного боку там наголошено, що конфлікт інтересів, який може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом, завжди є реальним конфліктом інтересів [35, с. 12]. Однак при цьому вони повторили раніше висловлену Радою тезу про те, що до способів врегулювання цього конфлікту інтересів належать: 1) самовідвід та відвід в порядку, передбаченому процесуальним законодавством; 2) розкриття інформації про конфлікт інтересів, якщо після такого розкриття сторонами процесу або іншими зацікавленими особами йому не було заявлено відвід [35, с. 13]. Ці тези видаються непослідовними. Якщо конфлікт інтересів, який може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом, завжди є реальним конфліктом інтересів, то це означає що мова

йде про ситуацію, прямо передбачену у процесуальному законі: суддя прямо чи опосередковано заінтересований у результаті розгляду справи (стаття 35(1)(3) ГПК, стаття 36(1)(3) ЦПК, стаття 36(1)(2) КАС, стаття 75(1)(3) КПК). Це є підставою для відводу (самовідводу). Розкриття інформації про реальний конфлікт інтересів не може його врегулювати. В умовах реального конфлікту інтересів суддя має усунутись від ухвалення рішення. Тому складно прийняти підхід, відповідно до якого після розкриття реального конфлікту інтересів він вважається врегульованим, якщо не заявлено відвід.

Автори посібника також непослідовні у тезі стосовно того, щодо завжди реального характеру такого конфлікту інтересів, адже далі у посібнику йдеться про розкриття суддею обставин «можливого приватного інтересу сторонам» [35, с. 13].

А. Бойко, на нашу думку, більш послідовно відзначає, що процесуальними способами, якими суддя може врегулювати конфлікт інтересів самостійно, є відвід та самовідвід [23, с. 116].

Розкриття інформації таким чином не є способом врегулювання конфлікту інтересів. Він є необхідною дією судді в умовах, коли складно визначити, чи існує обґрунтований сумнів в неупередженості судді (це категорія значно ширша, ніж наявність прямого або опосередкованого інтересу у результаті вирішення справи). Тому правильніше говорити, що суддя розкриває інформацію не про конфлікт інтересів, а про обставини, які можуть бути породити обґрунтований сумнів у неупередженості судді.

Якби суддя розкривав інформацію про конфлікт інтересів, реальний за підходом Ради суддів України, то це означало б переконаність судді у наявності підстави для самовідводу за вже згаданим положенням процесуального закону (стаття 35(1)(3) ГПК, стаття 36(1)(3) ЦПК, стаття 36(1)(2) КАС, стаття 75(1)(3) КПК).

Тому суддя розкриває інформацію про обставини, які можуть породити обґрунтований сумнів у неупередженості судді. Якщо сторони не заявили відвід, а для самовідводу підстав суд також не вбачає, конфлікт інтересів не врегульований, його немає (принаймні, на думку суду і сторін). Тобто розкриттям інформації з'ясовується наявність, а не врегульовується вже наявний реальний конфлікт інтересів.

В цілому з висловленими тут застереженнями стосовно значення розкриття інформації слід визнати практичну цінність зусиль Ради суддів України, яка полягає у наданні нормативного підґрунтя для введення у практику механізму розкриття інформації. Інша справа, що інформація, яку судді почали розкривати, на практиці стосувалась саме широкого кола обставин, які можуть породити сумнів у неупередженості судді, а не конфлікту інтересів, а сам механізм розкриття інформації, дійсно, використовується суддями для надання можливості сторонам висловитись з приводу існування підстави для відводу.

У посібнику Ради суддів України його укладачі також визнали, що «у процесуальному законодавстві не передбачено, що суддя повинен розкривати обставини можливого приватного інтересу сторонам» [35, с. 13]. Однак все ж висловили позицію на користь застосування розкриття інформації.

Все ж навіть за відсутності у процесуальному законі норм, які б прямо встановили обов'язок судді розкрити інформацію та процесуальний механізм розкриття, цей обов'язок для судді випливає з обов'язку забезпечити виконання завдань судочинства, про що ми вже згадували, а механізм напрацювала сама судова практика.

Укладачі Коментарів до Бангалорських принципів, коментуючи правило 2.5 стосовно неупередженості, також виводять з нього обов'язок судді здійснити розкриття інформації про обставину, яка може мути підставою для відводу («Суддя має розкрити інформацію з занесенням у протокол і запропонувати сторонам надати свої міркування…» (§ 80)) [18, с. 79].

В Україні на рівні касаційної інстанції практика розкриття суддями інформації саме з відображенням цієї дії у судових рішеннях почала формуватись з початку 2020 року (хоча судді у судових засіданнях розкривали сторонам інформацію і раніше). Як відображено в ухвалі колегії Касаційного господарського суду, один із суддів колегії відповідно до статті 15(1)(2) Порядку, розкрив інформацію про обставину, яка могла слугувати підставою для відводу, та подав заяву про самовідвід. При цьому присутній у судовому засіданні представник однієї зі сторін також висловив думку про наявність підстав для самовідводу судді. Як наслідок, колегія задовольнила заяву про самовідвід [36]. У цій ситуації маємо приклад позитивної практики обговорення зі сторонами існування підстав для самовідводу, яка відповідає дослідженим раніше положенням Бангалорських принципів, як вони прокоментовані у § 80 Коментарів.

Велика Палата у 2022 році вже без посилання на Порядок виснувала стосовно розкритої суддею Палати інформації та заявленого самовідводу [21]. Важливо, що Велика Палата відзначила, що «після розкриття зазначеної інформації, скаржник зазначив про те, що підстав для відводу суддів Великої Палати Верховного Суду у зв`язку з розголошеною інформацією у нього не виникло», та відмовила у задоволенні заяви судді про самовідвід. Такий крок також вкладається у викладену у Коментарях до Бангалорських принципів логіку: після розкриття суддею інформації суд звернувся до учасників для одержання їх розуміння цього спірного питання. Оскільки сторона сумніву не висловила і за відсутності відводу, суд схилився до того, що підстав для самовідводу тим більше немає.

У схожу ситуацію потрапила колегія суддів Касаційного адміністративного суду, як видно з постановленої нею ухвали. Після розкриття двома суддями колегії з трьох суддів інформації про «про можливу наявність потенційного конфлікту інтересів» від сторони надійшла заява про відвід цим суддям. В результаті колегія зауважила, що передбачені КАС підстави для самовідводу суддів відсутні, однак врахувала, що відвід вказаним суддям було заявлено після самостійного розкриття інформації. Як наслідок, колегія дійшла висновку, що «хоча зазначені обставини не впливають на об`єктивність чи неупередженість суддів … при розгляді цієї справи і не свідчать про особисту зацікавленість в результаті її розгляду, проте, з огляду на положення пункту 4 частини першої статті 36 Кодексу адміністративного судочинства України, для уникнення будь-яких, навіть щонайменших, сумнівів у неупередженості суддів … чи будь-яких інших сумнівів в об`єктивному вирішенні спору, а також з метою сприяння підвищенню рівня довіри громадськості до судів, вказана заява про відвід підлягає задоволенню» [37].

Вочевидь, якби заява про відвід суддям, які складають більшість у колегії, не була б задоволена після розкриття цими суддями інформації про обставини, які стали підставою для відводу, постало б питання про те, з якою метою судді розкрили інформацію (адже виходило б, що вони самі не мають сумніву стосовно того, чи можуть розкритті обставини породити сумнів стосовно неупередженості судді).

Можливо саме через те, що розкриття інформації не врегульовано процесуальним законом, а у випадку розгляду справ у письмовому провадженні суддя не має можливості до ухвалення судового рішення розкрити інформацію та надати сторонам можливість відреагувати, у практику поступово входить ухвалення судами окремих судових рішень з цього приводу – ухвал про розкриття інформації [38]. Постановлення таких ухвал зага-

лом відповідає позиції, викладеній Радою суддів України у коментарі до попередньої редакції Кодексу суддівської етики, оскільки робить можливим розкриття інформації сторонам на найбільш ранній стадії розгляду, а також відповідає Коментарю до Бангалорських принципів («Суддя має розкрити інформацію з занесенням у протокол і запропонувати сторонам надати свої міркування…» (§ 80)) [18, с. 79].

Іншим поширеним способом розкриття суддею інформації сторонам стало здійснення розкриття в ухвалі про відкриття провадження у справі з роз'ясненням сторонам права заявити відвід (станом на час написання цієї статті виявлено з початку 2025 року у судах першої інстанції чотири ухвали в адміністративній юрисдикції (прикладом є ухвала Черкаського окружного адміністративного суду від 22.07.2025 [39]) та дві – у господарській (наприклад ухвала Господарського суду Запорізької області від 03.07.2025 [40]).

Розвиток практики розкриття інформації навіть за відсутності чіткого регулювання у процесуальному законі свідчить про осмислення суддями значення розкриття як важливого інструменту забезпечення гарантії розгляду справи неупередженим судом.

Черговим етапом розвитку інституту розкриття інформації має бути також усвідомлення і застосування на практиці описаного вище стандарту обґрунтованого сумніву, який також в питанні розкриття вимагає від суддів відповідального ставлення до того, яка інформація розкривається. Розкриттю не повинна підлягати інформація про обставини, які вочевидь не можуть слугувати підставою для відводу. Суддя не може розкривати інформацію, наприклад, про висловлену на науковій конференції чи у науковій статті думку у питанні права, або правову позицію, обґрунтовану в окремій думці в іншій справі. Інші обставини, які в практиці юрисдикційних органів не розглядаються як підстава для відводу (як от взаємна підписка на дописи у соціальних мережах, членство у професійних організаціях, спільна участь у конференціях за звичайних умов) також не мали б становити підставу для відводу, а інформація про них не підлягала б розкриттю.

Входження у вітчизняну практику такої дії суду як розкриття інформації має також змінити ставлення суддів до заявленого відводу.

Варто саме під таким кутом зору поглянути на відображену в одній з ухвал Великої Палати Верховного Суду тезу про те, що «головна мета відводу – гарантування безсторонності суду, зокрема, щоб запобігти упередженості судді (суддів) під час розгляду справи, а мета самовідводу – запобігання *будь-яким* сумнівам щодо безсторонності судді» [21], і, можливо, поступово переглянути її.

Адже в цій тезі за самовідводом не визнається одне з його призначень як інструменту усунення судді, який за власним переконанням не здатен до неупередженого рішення (суб'єктивний критерій за Бангалорськими принципами і Кодексом суддівської етики). У тезі Великої Палати взагалі немає місця для такої ситуації, так ніби її не може бути.

Натомість якщо прийняти підхід, за яким розкриття інформації має на меті створення умов, за яких сторони можуть висловити свої обґрунтовані сумніви у неупередженості судді, то це змінює бачення відводу. Це б відповідало також заклику укладачів Коментарів до Бангалорських принципів до суддів не реагувати надто гостро на заяву про відвід (§ 87 Коментарів).

Досі трапляється ставлення до відводу як до вказівки на певний дефект. Якщо вказівка обґрунтована, то вона ще неприємніша, адже сприймається як така, що вказує ще й на те, що суддя сам цей дефект не розгледів, бо не заявив собі самовідвід, адже самовідвід має на меті «запобігання *будь-яким* сумнівам щодо безсторонності судді», тобто самого навіть підґрунтя для таких сумнівів. Як відзначає В. Сопілняк, судді вважають, що краще задовольнити самовідвід, заявлений суддею, ніж погодитись з відводом, про який стверджує сторона [41, с. 88]. Також у практиці мають місце випадки, коли при заявленому відводі одночасно суд розглядає самовідвід з аналогічних підстав, задовольняє його, а відвід залишає без розгляду, оскільки вже задоволено самовідвід.

Цей підхід вимагає змін саме у зв'язку з розвитком практики розкриття інформації. Попри те, що підстави для відводу і самовідводу сприймаються як однакові, вище ми вже обґрунтували, що у багатьох ситуаціях обґрунтованість сумніву настільки неоднозначна, що суду слід запитати міркування учасників стосовно обставин, які такий сумнів викликають, а отже спершу розкрити їм інформацію, яка може бути підставою для відводу.

Сторони складають частину колективного стороннього спостерігача, стосовно думки якого суд робитиме своє судження. Хоч скільки малою є ця частина, однак вона має бути врахована, а відтак стандарт обґрунтованого сумніву для відводу є дещо нижчим, ніж для самовідводу. Тому, якщо суддя сумнівається у наявності підстави для самовідводу, однак вважає певні обставини істотними настільки, щоб їх розкрити, то у випадку заявлення судді відводу внаслідок розкриття ним інформації, принаймні цей суддя мав би дійти висновку про те, що відвід підлягає задоволенню.

У практиці Вищого антикорупційного суду неодноразово мала місце ситуація, яка ілюструє, що стандарт обґрунтованого сумніву при самовідводі вищий, ніж для відводу. У декількох ухвалах ВАКС за процедурою розгляду заяви слідчого судді про самовідвід суддя, який розглядав цю заяву, вказав на можливість розкриття інформації як належного варіанту поведінки у ситуації, коли підставність для самовідводу сумнівна [42; 43; 44]. Тобто у випадку сумніву у самовідводі, за висловленим у цих судових рішеннях підходом, належало розкрити інформацію, внаслідок чого можливе було б задоволення відводу, якби такий було заявлено.

Схожу тенденцію застосування вищого стандарту обґрунтованого сумніву за об'єктивним критерієм до самовідводу можна простежити також і в практиці Касаційною адміністративного суду: так у справі 2025 року після розкриття суддею інформації і відсутності відводів колегія не задовольнила самовідвід [45].

У протилежному випадку, якщо суддя при одноособовому розгляді розкриватиме інформацію, а потім визнаватиме необґрунтованим відвід, поданий в результаті такого розкриття, таке розкриття втратить значення. При колегіальному ж розгляді принаймні незрозумілою для стороннього спостерігача буде ситуація, якщо більшість суддів колегії розкривають певну однакову інформацію, а потім ця колегія відмовляє у задоволенні відводу, який сторона заявила з посиланням на те, що розкрита інформація породила сумнів у неупередженості судді. Обидві ситуації вказують на серйозність, з якою суддям варто поставитись до того, яку інформацію слід розкривати.

Відповідно відвід, заявлений після розкриття суддею інформації, яка, на думку судді, може породити сумнів у його неупередженості, виконує роль інструмента усунення цих сумнівів, без шкоди для авторитету правосуддя.

Висновки. Здійснене дослідження дозволяє дійти висновку, що суддя має юридичний та етичний обов'язок заявити самовідвід у випадку наявності як власного сумніву стосовно здатності неупереджено розглянути справу і ухвалити рішення, так і за наявності обставин, які об'єктивно викликають обґрунтований сумнів у такій його здатності.

Сторона ж має право заявити відвід, яке вона має реалізовувати, керуючись завданням судочинства з неупередженого розгляду і вирішення справи.

Закріплена у процесуальному законі підстава «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» охоплює як сумніви судді (суб'єктивний критерій), так і сумнів стороннього спостерігача (об'єктивний критерій). Оцінюючи існування підстав для відводу (самовідводу) за об'єктивним критерієм, суд має застосовувати стандарт обґрунтованого сумніву. Хоча сторона, заявляючи відвід судді, і не є виразником цього обґрунтованого сумніву, однак її міркування мають бути враховані.

Відвід, заявлений з мотивів незгоди сторони з процесуальними рішеннями судді, рішення або окремої думки судді в інших справах, висловленої публічно думки судді щодо того чи іншого юридичного питання, як такий, можливість заявлення якого прямо виключена процесуальним законом, має кваліфікуватись як завідомо безпідставний з реакцією на нього від суду як на зловживання процесуальними правами: залишення заяви про відвід без розгляду і застосування заходів для запобігання зловживанням.

Інструмент розкриття суддею інформації про обставину, яка може викликати обґрунтований сумнів у неупередженості судді, хоча й не є способом врегулювання конфлікту інтересів, все ж виконує ширшу і більш важливу функцію, дозволяючи запитати міркування сторін і одержати можливі заяви про відвід у ситуації, коли суд не вважає, що існують підстави для самовідводу судді, однак певні обставини є істотними настільки, що оцінка їх судом ускладнена.

Механізм розкриття суддею інформації (шляхом повідомлення сторонам у засіданні, шляхом опису обставин в ухвалі про відкриття провадження або шляхом постановлення ухвали про розкриття інформації) був розроблений протягом останніх декількох років судовою практикою у відповідь на необхідність знайти спосіб виконання суддею етичного та юридичного обов'язку забезпечити неупереджений розгляд справи в умовах, коли процесуальний закон такий механізм прямо не встановлює.

Наведені підходи укладачів авторитетних настанов з суддівської етики та вирішення питань про відводи у юрисдикційних органах до визначення того, які обставини не можуть за звичайних умов становити підставу для відводу, можуть спонукати до переосмислення суддями того, інформацію про які обставини вони мають розкривати і на що вони орієнтують сторони і суд, розкриваючи певну інформацію. Розкриттю підлягає та інформація, яка може дати підставу для обґрунтованого сумніву. Судді мають утриматись від розкриття інформації про обставини, які за процесуальним законом не можуть бути підставою для відводу. Оскільки заявлення відводу з підстав, які закон прямо і однозначно виключив, може бути розцінене судом як зловживання процесуальними правами, суддя не може своїми діями створювати можливості для такого зловживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Узагальнення практики розгляду Вищою радою правосуддя та її дисциплінарними органами дисциплінарних справ щодо суддів (за матеріалами справ 2017–2021 років). Київ, 2023. 232 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/uzagalnennya_dysc.praktyky_ost.pdf.crdownload (дата звернення: 18.08.2025).
2. Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України 18.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#n2 (дата звернення: 18.08.2025).
3. Кастрова М. С. Щодо поняття відводу в процесуальному праві. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 23–31. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.330991
4. Кастрова М. Класифікація відводів в процесуальному праві. *Публічне право*. 2024. № 4 (56). С. 60–65. DOI:10.32782/2306-9082/2024-56-7
5. Боровська І. А. Концептуальні підходи щодо удосконалення правового регулювання відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві України. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2025. №1. С. 115–124. DOI: 10.31558/2786-5835.2025.1.12
6. Міщенко І. С. Удосконалення інституту відводу судді в господарському судочинстві. *Право України*. 2017. № 9. С. 131–136.
7. Бутирська І. А. Відвід (самовідвід) судді у господарському судочинстві. *Право України*. 2018. № 7. С. 58–70.
8. Цувіна Т. А. Непередженість суду в цивільному судочинстві: практика Європейського суду з прав людини та вибрані кейси Верховного Суду. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 45–65. DOI: 10.21564/2414-990X.160.273808
9. Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22.02.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13/ed20130222#Text (дата звернення: 18.08.2025).
10. Пільков К. Питання факту та права: фундаментальне і прикладне розмежування обставин справи, їх юридичної кваліфікації і застосування права. *Право України*. 2020. № 8. С. 144–194. DOI: 10.33498/louu-2020-08-144. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Fact_and_Law_comp.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
11. Williamson T. Doing thought experiments. *Philosophical Method: A Very Short Introduction*. Oxford, 2020; online edn. DOI: 10.1093/actrade/9780198810001.003.0005
12. Ćorić D. The importance of thought experiments. *LAW – theory and practice*. 2021. Vol. *38(2). P. 31–42*. DOI:10.5937/ptp2102031C.
13. European Court of Human Rights. Rules of Court of 28.04.2025. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng (дата звернення: 18.08.2025).
14. European Court of Human Rights. Resolution on Judicial Ethics. Adopted by the Plenary Court on 21.06.2021, amended on 16.12.2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Resolution_Judicial_Ethics_ENG (дата звернення: 18.08.2025).
15. Recusal of judges: Practice Directions issued by the President of the European Court of Human Rights on 22.01.2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/pd_recusal_judges_eng (дата звернення: 18.08.2025).
16. IBA Guidelines on Conflicts of Interest in International Arbitration. Approved by the IBA Council, 25.05.2024. URL: https://www.ibanet.org/document?id=Guidelines-on-Conflicts-of-Interest-in-International-Arbitration-2024 (дата звернення: 18.08.2025).
17. Притика Ю. Д. Поєднання публічних та приватних засад в цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матеріали «круглого столу». Одесса, 2015. С. 9–15.
18. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Управління ООН з наркотиків та злочинності. 2007. 199 с. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
19. Kyprianou v. Cyprus. European Court of Human Rights [Grand Chamber]. Judgment of 15.12.2005. Application no. 73797/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-71671 (дата звернення: 18.08.2025).
20. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Ухвала від 10.07.2025. Справа № 990/162/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128776104 (дата звернення: 18.08.2025).
21. Верховний Суд, Велика Палата. Ухвала від 28.07.2022. Справа № 11-395сап21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105565339 (дата звернення: 18.08.2025).
22. Бойко А.М. Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури: Практичний посібник. Підготовлено за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя», 2021, 206 с. uRL: https://drive.google.com/file/d/1lEJpI2VT-gbddSpI5Fub3uQ8sNpIFBOX/view?pli=1 (дата звернення: 18.08.2025).

23. Європейський суд з прав людини. Справа «Білуха проти України». Заява N 33949/02. Рішення від 09.11.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text (дата звернення: 18.08.2025).
24. Belukha v. Ukraine. European Court of Human Rights. Judgment of 09.11.2006. Application no. 33949/02. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-77950 (дата звернення: 18.08.2025).
25. Карабан В. І. Англо-український юридичний словник. Вінниця, Нова книга, 2004. 1088 с.
26. Teslya v. Ukraine. European Court of Human Rights. Judgment of 08.10.2020. Application no. 52095/11. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204816 (дата звернення: 18.08.2025).
27. Європейський суд з прав людини. Справа «Романова проти України». Заява № 33089/02. Рішення від 13.12.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_327#Text (дата звернення: 18.08.2025).
28. Європейський суд з прав людини. Справа «Газета Україна-Центр проти України». Заява № 16695/04. Рішення від 15.07.2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-171836 (дата звернення: 18.08.2025).
29. Пільков К. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі. Київ, 2016. 240 с.
30. Вища рада правосуддя. Рішення від 20.12.2023, № 1348/3дп/15-23. URL: https://hcj.gov.ua/doc/doc/42695 (дата звернення: 18.08.2025).
31. Wettstein v. Switzerland. European Court of Human Rights. Judgment of 21.12.2000. Application no. 33958/96. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59102 (дата звернення: 18.08.2025).
32. Коментар до Кодексу суддівської етики. Рада суддів України, 2016. 140 с. URL: https://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-edd47ed191.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
33. Порядок здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо конфлікту інтересів в діяльності суддів та інших представників судової системи та його врегулювання, затверджений рішенням Ради суддів України від 04.02.2016 № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr002414-16#Text (дата звернення: 18.08.2025).
34. Рада суддів України. Рішення від 04.11.2016 №75 «Про роз'яснення щодо наявності конфлікту інтересів». URL: https://court.gov.ua/konflikt_interesiv/RSU_8 (дата звернення: 18.08.2025).
35. Особливості конфлікту інтересів у діяльності судді та рекомендації щодо його запобігання і врегулювання у типових ситуаціях: Посібник на допомогу судді. Схвалений рішенням Ради суддів України від 02.03.2018 № 12. URL: https://rsu.gov.ua/uploads/article/posibnikosoblivosti-konfliktu-in-de7be4c810.pdf (дата звернення: 18.08.2025).
36. Верховний Суд, Касаційний господарський суд. Ухвала від 16.01.2020. Справа № 914/1353/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86999730 (дата звернення: 18.08.2025).
37. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Ухвала від 23.12.2021. Справа № 640/9680/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102171339 (дата звернення: 18.08.2025).
38. Дзержинський міський суд Донецької області. Ухвала від 06.04.2024. Справа № 225/226/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117772308 (дата звернення: 18.08.2025).
39. Черкаський окружний адміністративний суд. Ухвала від 22.07.2025. Справа № 580/8154/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129071418 (дата звернення: 18.08.2025).
40. Господарський суд Запорізької області. Ухвала від 03.07.2025. Справа № 908/1886/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128593362 (дата звернення: 18.08.2025).
41. Сопільняк В. Відвід судді: упереджена неупередженість. *Матеріали 78-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Одеса, 2023. С. 84–89.
42. Вищий антикорупційний суд. Ухвала від 13.03.2025. Справа № 991/12594/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125825180 (дата звернення: 18.08.2025).
43. Вищий антикорупційний суд. Ухвала від 07.04.2025. Справа № 991/2791/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126388388 (дата звернення: 18.08.2025).
44. Вищий антикорупційний суд. Ухвала від 14.04.2025. Справа № 991/3141/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126577647 (дата звернення: 18.08.2025).
45. Верховний Суд, Касаційний адміністративний суд. Ухвала від 10.07.2025. Справа № 990/205/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128864563 (дата звернення: 18.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/21

ОБЧИСЛЕННЯ СТРОКУ НА ПОДАННЯ ЗАЯВИ ПРО УХВАЛЕННЯ ДОДАТКОВОГО РІШЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

CALCULATION OF THE TIME LIMIT FOR FILING AN APPLICATION FOR AN ADDITIONAL JUDGMENT IN COMMERCIAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Поєдинок В.В., д.ю.н.,
професор кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню проблеми обчислення строку на подання заяви про ухвалення додаткового рішення у господарському судочинстві України. У роботі розглянуто два основні види додаткових рішень: ті, що ухвалюються для усунення неповноти основного рішення, та ті, що пов'язані з вирішенням питання про судові витрати за заявою сторін відповідно до статті 129 Господарського процесуального кодексу України. Особливу увагу приділено аналізу практики судів різних інстанцій, які по-різному тлумачать співвідношення строку пред'явлення виконавчого документа до виконання та строку на виконання рішення. Визначено, що відсутність однозначності у правовому регулюванні негативно впливає на дотримання принципу правової визначеності та стабільність правовідносин.

Автором обґрунтовано, що наразі Господарським процесуальним кодексом України передбачено різний строк подання заяв про ухвалення додаткового рішення. Заява про ухвалення додаткового рішення про стягнення судових витрат у порядку частини восьмої статті 129 Господарського процесуального кодексу України подається протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду за умови, що сторона вчасно зробила про це відповідну заяву. Своєю чергою інші заяви про ухвалення додаткового рішення в порядку статті 244 Господарського процесуального кодексу України подаються до суду протягом трьох років з дня набранням основним рішенням суду законної сили, а за заявою органу державної влади – протягом трьох місяців, незалежно від того, чи підлягає основне чи додаткове рішення суду примусовому виконанню та чи було перше із них виконане на момент подачі заяви про ухвалення додаткового рішення.

При цьому в статті здійснено порівняльно-правовий аналіз із законодавством європейських держав, яке характеризується чітким встановленням календарних строків подання відповідних заяв. Такий підхід забезпечує передбачуваність і мінімізує ризик зловживань правами. Автор пропонує удосконалення національного регулювання шляхом закріплення у частині другій статті 244 Господарського процесуального кодексу України конкретного календарного строку для подання заяви про ухвалення додаткового рішення.

Ключові слова: господарське судочинство; додаткове рішення; процесуальний строк; виконання судових рішень; принцип правової визначеності; стабільність.

The article is devoted to the study of the problem of calculating the time limit for filing an application for an additional judgment in the commercial procedure of Ukraine. The paper examines two main types of additional judgments: those adopted to remedy the incompleteness of the principal judgment, and those related to the issue of court costs upon the application of the parties under Article 129 of the Commercial Procedural Code of Ukraine. Particular attention is paid to the analysis of the practice of courts of different instances, which interpret differently the correlation between the time limit for submitting a writ of execution for enforcement and the time limit for the execution of a judgment. It is determined that the lack of clarity in legal regulation negatively affects compliance with the principle of legal certainty and the stability of legal relations.

The author substantiates that the Commercial Procedural Code of Ukraine currently provides for different time limits for filing applications for an additional judgment. An application for an additional judgment on the recovery of court costs under Part 8 of Article 129 of the Commercial Procedural Code of Ukraine shall be filed within five days after the adoption of the court judgment, provided that the party has duly submitted a respective application during the proceedings. In turn, other applications for an additional judgment under Article 244 of the Commercial Procedural Code of Ukraine shall be filed with the court within three years from the date the principal judgment entered into legal force, and in the case of an application by a public authority – within three months, regardless of whether the principal or additional judgment is subject to enforcement or whether the principal judgment has already been enforced at the time of filing the application for an additional judgment.

The article also conducts a comparative legal analysis with the legislation of European states, which is characterized by the clear establishment of calendar deadlines for filing such applications. This approach ensures predictability and minimizes the risk of abuse of rights. The author proposes to improve national regulation by introducing into Part 2 of Article 244 of the Commercial Procedural Code of Ukraine a specific calendar deadline for filing an application for an additional judgment.

Key words: commercial proceedings; additional judgment; procedural time limit; enforcement of a court judgments; principle of legal certainty; stability.

Постановка проблеми. Згідно з частиною другою статті 244 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) заяву про ухвалення додаткового рішення може бути подано до закінчення строку на виконання рішення [1]. Разом із тим у законодавстві України відсутнє визначення поняття такого строку [2, с. 159], у зв'язку з чим виникає питання щодо змісту зазначеного терміну та, відповідно, граничних строків на подання вказаної заяви. Більше того, за змістом частини восьмої статті 129 ГПК України докази судових витрат подаються до закінчення судових дебатів у справі або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду, за умови, що до закінчення судових дебатів у справі сторона зробила про це відповідну заяву, а у разі неподання відповідних доказів протягом встановленого строку така заява залишається без розгляду [1]. Відповідне нормативно-правове регулювання залишає актуальним питання щодо строку на подання заяви про стягнення судових витрат у порядку статті 129 ГПК України, зокрема, за умови, що судове рішення не підлягає виконанню або було негайно виконано після його ухвалення.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній науці приділено значну увагу питанню виконання судових рішень, яке було предметом досліджень С.О. Якимчук, Т.А. Цувіної, В.І. Бобрика та інших. Своєю чергою додаткові судові рішення окремо чи разом із іншими видами судових рішень вивчалися, зокрема, В.В. Григор'євою, І.В. Андроновим та І.О. Котовичем. Саме публікація останнього «Проблеми застосування інституту додаткового рішення в цивільному процесі» (2024) є найбільш актуальною науковою працею, у якій підіймається питання тлумачення строку виконання судового рішення в контексті строку на

© Поєдинок В.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

подання заяви про ухвалення додаткового рішення. Разом із тим висновки І.О. Котовича, на переконання автора, мають дискусійний характер, що зумовлює необхідність подальших досліджень.

Постановка мети дослідження. Метою дослідження є визначення строку, протягом якого відповідно до правил ГПК України може бути вчасно подана заява про ухвалення додаткового рішення.

Виклад основного тексту. Додаткове рішення суду у вітчизняній процесуальній науці традиційно розглядалося як спосіб усунення недоліку неповноти основного рішення судом, що його ухвалив [3, с. 393]. Так, відповідно до частини першої статті 244 ГПК України суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо: 1) стосовно якої-небудь позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення; 2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що потрібно виконати; 3) судом не вирішено питання про судові витрати [1].

Разом із тим, як вдало акцентує увагу І.В. Андронов, у зв'язку із змінами, внесеними до ГПК України Законом України від 03.10.2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», додаткове рішення з питань судових витрат може ухвалюватися не лише у випадку наявності недоліків основного рішення, а і за спеціальним клопотанням сторони у справі [4, с. 186]. Так, відповідно до частини восьмої статті 129 ГПК України розмір судових витрат, які сторона сплатила або має сплатити у зв'язку з розглядом справи, встановлюється судом на підставі поданих сторонами доказів (договорів, рахунків тощо). Такі докази подаються до закінчення судових дебатів у справі або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду, за умови, що до закінчення судових дебатів у справі сторона зробила про це відповідну заяву. У разі неподання відповідних доказів протягом встановленого строку така заява залишається без розгляду [1].

Очевидно, що в такому випадку суд в основному рішенні не вирішує питання про витрати не через помилку, а свідомо, за клопотанням сторони у справі. Тоді ухвалення додаткового рішення є не засобом усунення недоліку основного судового рішення, а процесуальним засобом реалізації прав учасників процесу [4, с. 186]. У зв'язку з чим необхідно розрізняти додаткове рішення з питання розподілу судових витрат, яке ухвалюється судом за власною ініціативою або за заявою учасників, поданою після ухвалення основного рішення, з метою усунення його недоліків, та додаткове рішення з питання розподілу судових витрат, яке ухвалюється судом за клопотанням учасників справи [5, с. 362–363], поданим до ухвалення основного рішення в порядку частини восьмої статті 129 ГПК України. Подібної думки дотримується і Велика Палата Верховного Суду, яка зазначає, що додаткове судове рішення є засобом усунення неповноти судового рішення, при цьому додаткове судове рішення також може бути процесуальним засобом реалізації прав учасника справи, якщо воно ухвалюється за спеціальною заявою такого учасника, поданою з дотриманням відповідної процедури [6].

Слід зазначити, що провадження, пов'язані з ухваленням додаткових рішень у порядку статті 129 ГПК України, відрізняються від інших проваджень з ухвалення додаткових рішень не лише можливістю подання доказів після ухвалення основного рішення [5, с. 362], а й строком звернення до суду із заявою про ухвалення додаткового рішення. Так, для вчасного подання заяви в порядку статті 129 ГПК України достатньо дотримати п'ятиденного строку з моменту ухвалення основного рішення. Для прикладу, у справі № 906/941/18 позивач, заперечуючи проти ухвалення додаткового рішення про стягнення витрат на правничу допомогу за заявою відповідача, посилався на те, що в основному рішенні про відмову в задоволенні позову відсутній строк виконання, а тому заява відповідача подана поза межами часу на виконання рішення і не може бути задоволена. Однак додатковою постановою Північно-західного апеляційного господарського суду від 13 квітня 2020 року у справі № 906/941/18 зазначений аргумент відповідача було відкинуто з посиланням на статтю 129 ГПК України [7]. Будь-яке інше тлумачення частини восьмої статті 129 у зв'язку з частиною другою статті 244 ГПК України було б помилковим і призвело б до неможливості відшкодування судових витрат в порядку подання заяви відповідно до частини восьмої статті 129 ГПК України у випадках, коли основне рішення суду не підлягає виконанню або було виконане протягом п'яти днів після його ухвалення і до того, як була подана відповідна заява про ухвалення додаткового рішення.

Що ж до строку на подання заяви про ухвалення додаткового рішення в порядку статті 244 ГПК України, тобто на усунення неповноти основного рішення, то відповідний строк визначений виключно в частині другій статті 244 ГПК України, відповідно до якої заяву про ухвалення додаткового рішення може бути подано до закінчення строку на виконання рішення [1]. Однак у законодавстві України відсутнє визначення поняття строку на виконання судового рішення [2, с. 159], у зв'язку з чим виникає питання щодо змісту зазначеного терміну та, відповідно, граничних строків на подання вказаної заяви.

Деякі автори та практики, намагаючись розв'язати цю проблему, з посиланням на статтю 12 Закону України «Про виконавче провадження», прирівнюють «строк на виконання рішення» до «строку пред'явлення виконавчих документів до виконання», тобто це три роки [2, с. 159]. Такий підхід спостерігається, зокрема, також у деяких судових рішеннях, наприклад, у постанові Закарпатського апеляційного суду від 15 листопада 2022 року у справі № 308/4705/16-ц [8] чи в ухвалі Київського районного суду м. Одеси від 11 вересня 2024 року у справі № 947/26460/24 [9]. У контексті викладеного варто зауважити, що Цивільний процесуальний кодекс України аналогічним чином регулює питання строку на подання заяви про ухвалення додаткового судового рішення [10].

При цьому Верховний Суд у постанові ще від 21 червня 2022 року у справі № 761/21898/16-ц виснував, що «строк пред`явлення виконавчого документа до виконання та строк на виконання рішення є різними видами строків у виконавчому провадженні, що не є тотожними», «ані норми ЦПК України, ані Закону України «Про виконавче провадження» не встановлюють граничні строки на виконання рішень. Таким чином, закінчення строку пред`явлення виконавчого документу до виконання не свідчить про закінчення строку на виконання рішення, якщо останнє залишається невиконаним» [11]. Зазначену позицію підтримує й І.О. Котович, зауважуючи, що закінчення строку пред'явлення виконавчого документа до виконання не свідчить про закінчення строку на виконання рішення, якщо останнє залишається невиконаним. При цьому вчений також звертає увагу на проблему протилежного тлумачення, указуючи, що цілком реальною є ситуація, коли після проголошення рішення відповідач, з якого було стягнуто суму грошових коштів, в той самий день виконує рішення суду, у такий спосіб позбавляючи позивача можливості отримати позитивне додаткове рішення [2, с. 159].

Щонайменше деякі господарські суди, здається, дотримуються позиції, подібної до тієї, яку висловив І.О. Котович. Так, у постанові від 27 вересня 2023 року у справі

№ 922/2383/16 Східний апеляційний господарський суд, з посиланням на указану вище постанову Верховного Суду, зауважив, що пропуск строку на пред`явлення виконавчого документу до виконання не свідчить про закінчення строку на виконання рішення, однак лише якщо останнє залишається невиконаним [12].

Враховуючи зазначене вище та з урахуванням аналізу частини другої статті 244 ГПК України, слід зауважити, що останнє вочевидь не відповідає вимогам щодо якості закону, а отже, і принципу правової визначеності, який вимагає, щоб юридичні норми були зрозумілими й точними, а також, щоб їхньою метою було забезпечення передбачності ситуацій та правовідносин [13, с. 29].

Для порівняння, законодавство країн Європи підходить до регулювання подібних правовідносин набагато якісніше, як правило, встановлюючи чіткий і однаковий для усіх строк, протягом якого може бути порушене питання про ухвалення додаткового рішення. Так, вбачається, що відповідна заява може бути подана: протягом двох тижнів з моменту вручення рішення (статті 321 Цивільного процесуального кодексу Німеччини [14], 351 Цивільного процесуального кодексу Польщі [15]); протягом п'ятнадцяти днів з моменту проголошення рішення (статті 166 Цивільного процесуального кодексу Чехії [16], 225 Цивільного процесуального кодексу Словаччини [17]); не пізніше одного року після набрання чинності рішенням або, у разі апеляції з цього питання, з дати винесення рішення про неприйнятність (стаття 463 Цивільного процесуального кодексу Франції [18]). На думку автора, такий підхід забезпечує передбачуваність і мінімізує ризик зловживань правами. Вважаємо, що частина друга статті 244 ГПК України має бути змінена шляхом встановлення чіткого календарного строку, протягом якого має бути подана відповідна заява про ухвалення додаткового рішення.

Повертаючись до чинної редакції положення частини другої статті 244 ГПК України, слід зауважити, що, на нашу думку, недоліки тексту закону не мають, за можливості, призводити до нуліфікації його змісту. Відповідно, якщо законодавець встановив певне обмеження строку подання заяви про ухвалення додаткового рішення суду, то таке обмеження повинно нести змістове навантаження. Натомість тлумачення частини другої статті 244 ГПК України у спосіб, за якого заява про ухвалення додаткового рішення може бути подана будь-коли, було б таким, що суперечить принципу правової визначеності, оскільки допускало б зміну правових наслідків судового рішення задовго після його ухвалення, порушуючи стабільність правовідносин.

Вважаємо, що положення частини першої статті 12 Закону України «Про виконавче провадження», відповідно до якої виконавчі документи можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом трьох років, крім посвідчень комісій по трудових спорах та виконавчих документів, за якими стягувачем є держава або державний орган, які можуть бути пред'явлені до примусового виконання протягом трьох місяців [19], є найбільш ближчими за змістом до поняття строку на виконання судового рішення, а тому заява про ухвалення додаткового рішення може бути подана протягом трьох років з дня набранням основним рішенням суду законної сили, а за заявою органу державної влади – протягом трьох місяців.

При цьому, на нашу думку, у частині другої статті 244 ГПК України йдеться про строк пред'явлення виконавчого документу, виданого на виконання рішення суду, загалом, а не конкретного судового рішення. Відповідно, незалежно від того, чи воно підлягає виконанню та чи було уже виконане, заява про ухвалення додаткового рішення може бути подана в зазначені вище строки. Таке тлумачення частини другої статті 244 ГПК України, на наше переконання, відповідає наміру законодавця, сумісне з принципом правової визначеності та не позбавляє позивача можливість домогтися ухвалення додаткового рішення, якщо основне рішення суду не підлягає виконанню або було оперативно виконане боржником.

Висновки. Таким чином, ГПК України передбачено різний строк подання заяв про ухвалення додаткового рішення. Так, заява про ухвалення додаткового рішення про стягнення судових витрат у порядку частини восьмої статті 129 ГПК України подається протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду за умови, що сторона вчасно зробила про це відповідну заяву. Своєю чергою інші заяви про ухвалення додаткового рішення в порядку статті 244 ГПК України подаються до суду протягом трьох років з дня набранням основним рішенням суду законної сили, а за заявою органу державної влади – протягом трьох місяців – і в обох випадках незалежно від того, чи підлягає основне чи додаткове рішення суду примусовому виконанню та чи було перше із них виконане на момент подачі заяви про ухвалення додаткового рішення.

Разом із тим рекомендується внести зміни до частини другої статті 244 ГПК України, зазначивши в ній календарний строк, протягом якого може бути подана заява про ухвалення додаткового рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII : станом на 28 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 28.08.2025).

2. Котович І. О. Проблеми застосування інституту додаткового рішення в цивільному процесі. Ірпінський юридичний часопис. 2025. № 4(17). С. 155–162. URL: https://doi.org/10.33244/2617-4154-4(17)-2024-155-162 (дата звернення: 28.08.2025).

3. Луспеник Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків : Харків юрид., 2006. 480 с.

4. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. … д-ра юрид. наук : 081. Одеса, 2018. 441 с. URL: http://hdl.handle.net/11300/10924 (дата звернення: 28.08.2025).

5. Устюшенко С. Е. Додаткове рішення про судові витрати. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / ред. М. Р. Аракелян. Одеса, 2020. Т. 2. С. 361–363. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/b4197d19-ae7d-4cf4-82da-3586b8b5a007 (дата звернення: 28.08.2025).

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.07.2023 у справі № 911/3312/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112664881 (дата звернення: 28.08.2025).

7. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 13.04.2020 у справі № 906/941/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88745824 (дата звернення: 28.08.2025).

8. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 15.11.2022 у справі № 308/4705/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107501834 (дата звернення: 28.08.2025).

9. Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 11.09.2024 у справі № 947/26460/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121523015 (дата звернення: 28.08.2025).

10. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV : станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 28.08.2025).

11. Постанова Верховного Суду від 21.06.2022 у справі № 761/21898/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104957190 (дата звернення: 28.08.2025).

12. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 29.09.2023 у справі № 922/2383/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113833604 (дата звернення: 28.08.2025).
13. Венеційська коміс. Доповідь про правовладдя. *Право України*. 2019. № 11. С. 14–38. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr (дата звернення: 01.09.2024).
14. Zivilprozessordnung : Gesetz vom 12.09.1950 : letzte Aktualisierung: 24. Oktober 2024. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/__321.html (Zugriff am: 28.08.2025).
15. Kodeks postępowania cywilnego : Ustawa of 17.11.1964 : as of 1 June 2025. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-postepowania-cywilnego-16786199/art-351 (date of access: 28.08.2025).
16. Občanský soudní řád : Zákon of 04.12.1963 no. 99/1963 Sb : as of 25 March 2025. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1963-99#Top (date of access: 28.08.2025).
17. Civilný sporový poriadok : Zákon of 21.05.2015 no. 160/2015 Z. z. : as of 1 July 2024. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2015/160/ (date of access: 28.08.2025).
18. Code de procédure civile : Loi. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006410715 (date of access: 28.08.2025).
19. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII : станом на 28 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 28.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 346.7:351.824.11
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/22

ПРАВОВЕ СТИМУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ЕНЕРГІЇ: ДОСВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

LEGAL STIMULATION OF THE USE OF ALTERNATIVE ENERGY SOURCES: THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION

Сологуб А.М., аспірант
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

Ціллю статті визначено аналіз окремих міжнародних нормативних актів про використання альтернативних джерел енергії та визначення можливості імплементації їх положень в українське законодавство. У статті проаналізовано окремі положення Директиви Європейського Парламенту та Ради 2009/28/ЄС від 23 квітня 2009 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел, Директиви 2018/2001/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 грудня 2018 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел (перероблена редакція), Регламенту ЄС 2018/1999 про управління Енергетичним Союзом і пом'якшення наслідків зміни клімату. Зроблено висновок про потребу України у стимулюванні виробників і користувачів енергії з альтернативних джерел, необхідності визначення із структурою, яка звітуватиме про виконання завдань ЄС із переходу до використання енергії з альтернативних джерел перед Комісією ЄС та іншими органами і структурами у межах ЄС, адже таке зобов'язання мають усі держави-члени ЄС. Вказано, що Україна вже зараз має не фрагментарно, а за схемою, як це передбачено у названих актах ЄС, розробляти та удосконалювати застосування заходів із стимулювання виробників та споживачів енергії з альтернативних джерел. В Україні діють пільгові «зелені» тарифи, за якими держава викуповує енергію, отриману з альтернативних джерел, розміри яких поступово знижуються. На основі статті 4 та інших Директиви 2018/2001/ЄС зроблено висновок про потребу у припиненні зниження «зелених» тарифів та потребу у розширенні заходів підтримки державою виробників енергії з альтернативних джерел. Окремо приділено увагу положенням Директиви 2018/2001/ЄС про пільгові умови проведення публічних закупівель енергії з альтернативних джерел. Зроблено застереження стосовно ризиків проявів корупції і зловживань в Україні, а для їх мінімізації запропоновано утворення в Україні спеціальної «енергетичної» комісії, яка визначатиме потребу у державних пільгах під час організації та здійснення публічних закупівель. Підсумовано потребу держави Україна у витраті значних коштів на підтримку відновлюваної енергетики, оскільки низька питома вага енергії з альтернативних джерел в усій валовій спожитій енергії у державі може стати економіко-екологічною підставою для відтермінування вступу України до ЄС.

Ключові слова: альтернативні джерела енергії, Європейський Союз, державна підтримка, «зелений» тариф, генерування енергії, фінансова підтримка, тендерні процедури, Директива ЄС, ринок електроенергії, Угода про асоціацію між Україною та ЄС.

The aim of the paper is to analyze individual international regulatory acts on the use of alternative energy sources and determine the possibility of implementing their provisions into Ukrainian legislation. The paper analyzes individual provisions of Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources, Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast), and Regulation (EU) 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action. The conclusion is made about the need for Ukraine to stimulate producers and users of energy from alternative sources, the need to determine the structure that will report on the implementation of the EU tasks on the transition to the use of energy from alternative sources to the EU Commission and other bodies and structures within the EU, since all EU member states have such an obligation. It is indicated that Ukraine should now develop and improve the application of measures to stimulate producers and consumers of energy from alternative sources, not fragmentarily, but according to the scheme, as provided for in the aforementioned EU acts. In Ukraine, preferential "green" tariffs are in effect, under which the state buys energy obtained from alternative sources, the amounts of which are gradually decreasing. Based on Article 4 and others of Directive 2018/2001/EU, a conclusion has been drawn on the need to stop reducing "green" tariffs and the need to expand state support measures for producers of energy from alternative sources. Special attention is paid to the provisions of Directive 2018/2001/EU on preferential conditions for public procurement of energy from alternative sources. Cautions are made regarding the risks of corruption and abuse in Ukraine, and to minimize them, it is proposed to establish a special "energy" commission in Ukraine, which will determine the need for state benefits during the organization and implementation of public procurement. The need for the state of Ukraine to spend significant funds to support renewable energy is summarized, since the low share of energy from alternative sources in the total gross energy consumed in the state may become an economic and environmental reason for postponing Ukraine's accession to the EU.

Key words: alternative energy sources, European Union, state support, "green" tariff, energy generation, financial support, tender procedures, EU Directive, electricity market, Association Agreement between Ukraine and the EU.

Постановка проблеми. Сучасне свідоме людство розуміє наслідки екстенсивного ставлення до природи, екології та навколишнього природного середовища. Отримання електричної енергії від спалювання різноманітних вуглеводнів призводить до викидів оксидів вуглецю, золи, попелу та інших шкідливих речовин в атмосферу; неорганічні речовини, що залишилися після процесу горіння, потребують захоронення. При цьому корисних родючих земель, та навіть будь-яких, зокрема і забруднених або відносно чистих, земель на планеті більше не стає. Тому виглядає бездарним і безвідповідальним нищення різноманітних природних ресурсів, пов'язаних із землею – лісових, тваринних, водних та інших. Сучасні технології дозволяють отримувати електричну енергію із відновлюваних джерел. У такому випадку втрати для екології і навколишнього природного середовища будуть мінімальними. Крім цього сьогодні стало можливо отримувати електричну енергію з відходів промисловості і домогосподарств, накопичених протягом попередніх десятиліть і століть, коли були відсутні екологічні стандарти або мали достатньо невисокі норми екологічності. В Україні чи не найбільші площі сміттєзвалищ серед країн Європи (російську федерацію з її екстенсивною видобувною економікою та переважною більшістю земель на Азійському континенті не враховуємо). Україна внаслідок замінованості не зможе протягом багатьох десятиліть використовувати значні площі сільськогосподарських земель за прямим призначенням, але ці землі можуть бути, наприклад, під вітрогенераторами чи установками сонячних панелей.

© Сологуб А.М., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Задовго до агресії російської федерації проти України наша держава взяла курс на вступ до ЄС та на інтеграцію власного законодавства із законодавством ЄС як міжнародної організації та більшості країн-членів ЄС. Сьогодні основним документом євроінтеграції України є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 вересня 2014 року [1]. За цією Угодою Україна та інші її підписанти зобов'язуються «забезпечувати поступову адаптацію законодавства України до acquis ЄС відповідно до напрямів, визначених у цій Угоді, та забезпечувати ефективне її виконання, а також є відданими «посиленню співробітництва у сфері енергетики, з урахуванням зобов'язань Сторін стосовно виконання Договору про заснування Енергетичного Співтовариства» та є відданими «посиленню енергетичної безпеки, сприянню розвиткові належної інфраструктури та посиленню ринкової інтеграції та регуляторної адаптації до ключових елементів acquis ЄС, сприянню енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, а також намаганню досягти високого рівня ядерної безпеки» [1]. Тобто сфера енергетики є важливою для ЄС, а Україна зобов'язується удосконалювати своє законодавство про енергетику. А сфера «зеленої» енергетики у демократичних країнах взагалі є пріоритетною.

Наведене підтверджує актуальність дослідження відносин у сфері енергетики, покликаних вишукувати способи правового стимулювання енергоефективності і використання альтернативних джерел енергії в Україні з використанням зарубіжного досвіду, оскільки у багатьох країнах він є більш довготривалим та більш успішним, ніж в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню та аналізу різноманітних відносин між учасниками ринку електричної, теплової, атомної та інших видів енергії в Україні присвячували увагу дослідники з різних сфер науки, різних галузей права у межах правової науки, різних наукових шкіл та регіонів держави. Під час підготовки статті було проаналізовано кілька десятків наукових робіт українських дослідників, в яких досліджувалися правові відносини між різними учасниками сфер видобування, зберігання, передачі та використання енергії. Серед дослідників можна виділити тих, роботи яких у більшій мірі стосувалися енергоефективності та використання альтернативних джерел енергії. Це такі вчені, як: О. Акименко [2], О. Бабина [3; 4], О. Бодак [5], В. Волохін [6], І. Гончарук [7], Б. Деревянко [8; 9], Г. Джумагельдієва [10], М. Домашенко [11], О. Ілларіонов [12], Л. Іщук [13], Г. Калетнік [14], Р. Кірін [15; 16], М. Кузьміна [17], О. Кулик [18], С. Нараєвський [19], П. Неміш [20], А. Павлига [21], Г. Христенко [22], К. Циганок [23], Є. Шкурідін [24] та ін. Проте названі та більшість інших українських дослідників вивчали можливості правового забезпечення енергозбереження та використання альтернативних джерел енергії в Україні із мінімальним використанням зарубіжного досвіду. Зараз постає нагальна потреба в аналізі законодавства ЄС як глобальної міжнародної економіко-правової організації та окремих держав-членів ЄС. Наведеним підтверджується необхідність проведення додаткових досліджень за темою статті.

Ціль статті. Проаналізувати окремі міжнародні нормативні акти про використання альтернативних джерел енергії та визначити можливість імплементації їх положень в українське законодавство.

Виклад основного матеріалу. Як вказувалося вище, визначальним актом на шляху до євроінтеграції України сьогодні є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ця Угода підписана Україною, 28-ма державами-членами ЄС, самим ЄС та Європейським співтовариством з атомної енергії (ЄВРАТОМ) та багато десятків разів згадує відносини у сфері енергетики. Серед інших у Розділі IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» наявна окрема велика Глава 11 «Питання, пов'язані з торгівлею енергоносіями», а в Розділі V «Економічне та галузеве співробітництво» – окрема Глава 1 «Співробітництво у сфері енергетики, включаючи ядерну енергетику» [1]. Та положення правового регулювання відносин із енергоресурсами наявні і в інших предметно-тематичних розділах, главах і статтях Угоди. Так у Главі 13 «Торгівля та сталий розвиток» названого Розділу IV частина друга статті 293 «Торгівля на користь сталого розвитку» покладає певні позитивні зобов'язання на сторони Угоди, зокрема і на Україну: «Сторони докладають зусиль для сприяння і заохочення торгівлі та прямих іноземних інвестицій в екологічно чисті товари, послуги й технології, використання збалансованих джерел відновлюваної енергії та енергозберігаючих продуктів і послуг, а також екологічне маркування товарів, у тому числі шляхом усунення пов'язаних із цим нетарифних бар'єрів» [1].

Статтею 338 названої глави 1 Розділу V Угоди до сфер взаємного співробітництва серед інших включено сферу «і) сприяння енергоефективності та енергозбереженню, у тому числі шляхом формування політики щодо енергоефективності та структури права і нормативно-правової бази з метою досягнення значного прогресу відповідно до стандартів ЄС, зокрема ефективну генерацію, виробництво, транспортування, розподіл та використання енергії, на основі функціонування ринкових механізмів, а також ефективного використання енергії при застосуванні обладнання, освітленні та у будівлях» [1]. Можна вважати наведену норму чи не найважливішою для України в частині розвитку енергоефективних технологій, яка покладає на Україну зобов'язання через співробітництво із державами-членами ЄС сформувати у себе відповідну політику, на основі якої структура права і нормативно-правової бази вибудується за стандартами ЄС і буде забезпечено поглиблення енергоефективності і поширення використання альтернативних джерел енергії. У цьому напрямку Україна розпочала рух ще задовго до укладення названої Угоди. Так, 20 лютого 2003 року було прийнято окремий Закон України «Про альтернативні джерела енергії», який «визначає правові, економічні, екологічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії та сприяння розширенню їх використання у паливно-енергетичному комплексі» [25], а уже після укладення Угоди, а саме 21 жовтня 2021 року було визнано таким, що втратив чинність, Закон України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року [26] і одночасно прийнято Закон України «Про енергетичну ефективність», який «визначає правові, економічні та організаційні засади відносин, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності під час виробництва, транспортування, передачі, розподілу, постачання та споживання енергії» [27]. Норми двох чинних актів поступово оновлюються шляхом імплементації у них окремих позитивних норм із законодавства інших держав або розроблених із застосуванням позитивного практичного досвіду окремих держав. Проте сьогодні ступінь переходу української енергетики на використання альтернативних джерел енергії залишається достатньо низьким.

У межах ЄС наявні тісні міждержавні зв'язки на енергоринку. Проте пріоритетом залишається внутрішнє право країн-членів ЄС за умові, що воно не буде суперечити транскордонній торгівлі енергетичними ресурсами [28, с. 220]. І законодавство про енергетику більшості держав-членів ЄС є систематизованим у кодексі або великі за обсягом закони чи інші акти. Загалом у державах-членах ЄС наявна широка практика утворення та застосування власних національних правил функціонування і планування розвитку енергосистем, розроблення та прийняття національних мережевих кодексів та правил [29, с. 157]. У межах цих актів передбачено надання пільг і преференцій суб'єктам господарювання та домогосподарствам, які використовують альтернативні джерела енергії. Завдяки

цьому у багатьох країнах Європи підвищується питома вага «зеленої» енергії в усій генерованій енергії. Наприклад, у ФРН діють різні програми, якими стимулюється перехід від використання автомобілів із двигунами внутрішнього згорання, що працюють на бензині та солярці, до використання електроавтомобілів. Також у ФРН більше двадцяти років діє закон про відновлювану енергетику, яким надаються пільги виробникам енергії вітру, сонця, біоенергії [30; 31]. Саме завдяки фінансовому стимулюванню у ФРН енергоефективність підвищується та росте питому вага використання альтернативних джерел енергії.

Стимулювання енергоефективності та переходу до використання альтернативних джерел енергії передбачено і на міждержавному рівні у ЄС. Найбільш важливими у цьому плані є Директива Європейського Парламенту та Ради 2009/28/ЄС від 23 квітня 2009 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел, а також про внесення змін та подальше скасування Директив 2001/77/ЄС та 2003/30/ЄС [32] та Директива Європейського парламенту і Ради 2012/27/ЄС від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність, внесення змін до директив 2009/125/ЄС і 2010/30/ЄС та про скасування директив 2004/8/ЄС і 2006/32/ЄС [33]. На норми цих директив орієнтуються уряди і парламенти держав-членів ЄС при розробці та прийнятті законодавчих і виданні адміністративних актів з питань забезпечення енергоефективності і використання альтернативних джерел енергії. Україна також має орієнтуватися на них у більшій мірі, ніж держави-члени ЄС, законодавство яких так прискіпливо не аналізується, як законодавство держав-кандидатів на вступ до ЄС.

Директива Європейського Парламенту та Ради 2009/28/ЄС від 23 квітня 2009 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел включає преамбулу із 97 пунктів, окремі з яких займають більше десяти строчок. В окремих пунктах преамбули зазначається який обсяг електричної енергії у державі загалом має бути згенерований з альтернативних джерел енергії та який відсоток електромобілів має використовуватися у державі станом на 2020 рік. Тобто держави-члени ЄС ще п'ять років тому мали досягти значних показників.

Сама Директива складається із 29 статей різного розміру. Окремі статті мають імперативний характер і висувають вимоги щодо їх обов'язкового виконання державами-членами ЄС. Також Директива 2009/28/ЄС містить сім додатків, в яких або схематично узагальнено вимоги до різних держав-членів ЄС або роз'яснено порядок обчислення показників використання енергії з відновлюваних джерел [32]. Ця Директива є важливою. А головними напрямами для наслідування Україною є вказівки на обов'язкове доведення державами-членами ЄС споживання електроенергії з альтернативних джерел у валовому загальному споживанні електроенергії до певної частки. Для кожної держави встановлено певну частку (у частині «А» Додатку І до Директиви), яку вона мала досягти до 2020 року з тим, щоб загальна частка у валовому споживанні електроенергії усього ЄС у 2020 році склала як мінімум 20%, як це вказано у статті 3 «Обов'язкові національні загальні цілі та заходи щодо використання енергії з відновлюваних джерел» Директиви [32]. Але сьогодні уже друга половина 2025 року. Тобто від дати прийняття Директиви – 23 квітня 2009 року минуло більше шістнадцяти років. Відповідно, наведені у названій Директиві вимоги до держав-членів ЄС уже є переважно досягнутими і неактуальними. Сьогодні ці вимоги є жорсткішими.

11 грудня 2018 року було прийнято Директиву 2018/2001/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 грудня 2018 року про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел (перероблена редакція). Преамбула цієї Директиви складається із 131 пункту, а сама Директива 2018/2001/ЄС вміщує 39 статей і додатки [34]. Ціллю цієї Директиви у статті 1 поставлено досягнення певної частки споживання електроенергії з альтернативних джерел у валовому споживанні ЄС станом на 2030 рік. Серед іншого у ній визначаються правила фінансової підтримки виробників такої енергії. Але мабуть найбільш важливою як для усіх держав-членів ЄС, так і для кандидатів на вступ до ЄС, серед яких є Україна, є стаття 3 Директиви «Зобов'язуюча загальна ціль Союзу на 2030 рік». У частині першій цієї статті встановлюється зобов'язання для усіх держав-членів забезпечити, щоб у 2030 році сукупний валовий обсяг використання енергії із альтернативних джерел складав не менше 32%. Для цього держави-члени ЄС керуються додатком до Регламенту ЄС 2018/1999, а також здійснюють розрахунки за наведеними у додатках до Регламенту формулами. Названий Регламент ЄС 2018/1999 про управління Енергетичним Союзом і пом'якшення наслідків зміни клімату, про внесення змін до регламентів Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 663/2009 і (ЄС) № 715/2009, директив Європейського Парламенту і Ради 94/22/ЄС, 98/70/ЄС, 2009/31/ЄС, 2009/73/ЄС, 2010/31/ЄС, 2012/27/ЄС і 2013/30/ЄС, директив Ради 2009/119/ЄС і (ЄС) 2015/652 і про скасування Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 525/2013 було прийнято також 11 грудня 2018 року [35].

Згідно із частиною другою статті 3 Директиви 2018/2001/ЄС держави-члени ЄС встановлюють національні внески для колективного досягнення обов'язкової загальної цілі Союзу (використання не менше 32% енергії з альтернативних джерел), як частину своїх комплексних національних планів у сфері енергетики та клімату [34] відповідно до статей 3–5 та 9–14 Регламенту (ЄС) 2018/1999, а під час підготовки своїх проектів комплексних національних планів у сфері енергетики та клімату держави-члени можуть враховувати формулу, зазначену в Додатку ІІ до Регламенту [35]. Названий Додаток ІІ до Регламенту 2018/1999 має назву «Національні внески щодо частки енергії з відновлюваних джерел у валовому кінцевому споживанні енергії у 2030 році» і роз'яснює формулу для відповідного розрахунку. Зрозуміло, що Україна давно мала розраховувати власну частку внеску, який має зробити після входження до ЄС.

Частина четверта статті 3 Директиви 2018/2001/ЄС відправною крапкою для держав-членів визначає 1 січня 2021 року з базовою часткою використання альтернативних джерел енергії, встановленою в частині А Додатка І цієї Директиви. Названа частина А Додатка І ідентична частині А Додатка І Директиви 2009/28/ЕС [32]. Тобто фінал Директиви 2009/28/ЕС є початком Директиви 2018/2001/ЄС. При цьому якщо держава-член не підтримує свою базову частку, виміряну протягом будь-якого однорічного періоду, застосовуються перший та другий підпункти статті 32(4) Регламенту (ЄС) 2018/1999, зокрема Комісія на основі врахування обставин та особливостей держав видає рекомендації державі-члену; якщо Комісія дійде висновку, що ЄС ризикує до 2030 року не досягти цілей Енергетичного союзу, то усі держави-члени можуть отримати рекомендації, покликані знизити цей ризик. У сфері енергоефективності такі додаткові заходи можуть, зокрема, покращити енергоефективність: a) продуктів, відповідно до Директиви Європейського Парламенту та Ради 2009/125/ЄС (34) та Регламенту (ЄС) 2017/1369 Європейського Парламенту та Ради (35); b) будівель, відповідно до Директив 2010/31/ЄС та 2012/27/ЄС; c) транспорту [35].

Загалом названі директиви та Регламент ЄС містять велику кількість правових норм, що можуть бути корисні для українського енергетичного сектору, а також стануть обов'язковими після набуття Україною членства у ЄС. Проте досягти підвищення рівня використання альтернативних джерел енергії можна лише за рахунок державної підтримки та стимулювання виробників електроенергії та її промислових і побутовим споживачів. Ці моменти називаються у Директиві 2018/1999. Так, заслуговують на

вивчення та імплементацію у законодавство України положення статей: – 5 «Відкриття схем підтримки електроенергії з відновлюваних джерел»; – 6 «Стабільність фінансової підтримки» у частині неприпустимості зміни у гірший бік умов діяльності суб'єктів, які вже розпочали реалізацію проєктів із державною підтримкою; – 7 «Розрахунок частки енергії з відновлюваних джерел» в частині визначення валового кінцевого споживання енергії з відновлюваних джерел у кожній державі-члені як суми: a) валового кінцевого споживання електроенергії з відновлюваних джерел; b) валового кінцевого споживання енергії з відновлюваних джерел у секторі опалення та охолодження; c) кінцевого споживання енергії з відновлюваних джерел у транспортному секторі; – 8 «Платформа розвитку відновлюваної енергетики Союзу та статистичні передачі між державами-членами» в частині організації звітування державами-членами ЄС і передачі статистичних даних про використання альтернативних джерел енергії; – 9 «Спільні проекти між державами-членами» із можливістю стимулювання суб'єктів міждержавного співробітництва. Заслуговують на імплементацію до українського законодавства також положення інших норм Директиви 2018/1999. Та видається, що найбільших успіхів у переході на альтернативні джерела енергії можливо через пряму державну підтримку. Тому доцільно навести окремі положення статті 4 Директиви 2018/1999 «Схеми підтримки відновлюваних джерел енергії». Так, у цій статті передбачено, що схеми підтримки повинні передбачати стимули для інтеграції електроенергії з відновлюваних джерел на ринок електроенергії ринковим та ринково-орієнтованим способом, уникаючи при цьому непотрібних спотворень на ринках електроенергії, а також враховуючи можливі витрати на інтеграцію системи та стабільність мережі (частина 2); за схемами має відбутися максимальна інтеграція електроенергії з відновлюваних джерел у ринок електроенергії, а виробники відновлюваної енергії мають реагували на сигнали ринкових цін та максимізували свої ринкові доходи. З цією метою може надаватися пряма цінова підтримки у формі ринкової премії, яка може бути варіативною або фіксованою (частина 3); держави-члени можуть звільняти маломасштабні установки та демонстраційні проекти від тендерних процедур (частина 4); держави-члени можуть обмежувати тендерні процедури конкретними технологіями, коли відкриття схем підтримки для всіх виробників електроенергії з відновлюваних джерел призведе до неоптимального результату (частина 5); з метою збільшення виробництва енергії з відновлюваних джерел у найвіддаленіших регіонах та на малих островах, держави-члени можуть адаптувати схеми фінансової підтримки для проектів, розташованих у цих регіонах, з метою врахування виробничих витрат, пов'язаних з їхніми специфічними умовами ізоляції та зовнішньої залежності (частина 7); до 31 грудня 2021 року та кожні три роки після цього Комісія звітує перед Європейським Парламентом та Радою про результати підтримки електроенергії з відновлюваних джерел, що надається шляхом тендерних процедур у Союзі, аналізуючи, зокрема, здатність тендерних процедур:

a) досягати скорочення витрат;

b) досягати технологічного вдосконалення;

c) досягати високих показників реалізації;

d) забезпечувати недискримінаційну участь малих учасників та, де це можливо, місцевих органів влади;

e) обмежувати вплив на навколишнє середовище;

f) забезпечувати місцеву прийнятність;

g) забезпечувати безпеку постачання та інтеграцію в мережу (частина 8) [34].

Названі заходи державної підтримки європейських виробників енергії з альтернативних джерел мають бути вивчені і максимально можливо імплементовані до українського законодавства. Окрема підтримка в Україні таким виробникам надається (зараз «зелений» тариф є достатньо високим в Україні. Тому відбувається поступове його зниження. У науковій літературі раніше вказувалося, що взаємна вигідність генерування енергії з альтернативних джерел домогосподарствами та державою повинна забезпечуватися вигідним для перших розмірів «зелених» тарифів і при цьому вигідним для держави співвідношенням пари «відпускна вартість електроенергії – «зелений» тариф» [36, с. 101; 8, с. 66]). А інші заходи, як наприклад, пільги під час публічних закупівель (тендерних торгів) відсутні. Це можна використати. Але в Україні тема закупівель за державні кошти і так є однією із найбільш корупційно ризикових. Тому тут ще слід буде визначитися із органом, який об'єктивно і неупереджено оцінюватиме потребу і розмір пільг виробникам і покупцям енергії з альтернативних джерел під час здійснення публічних закупівель.

Україна має бути готова звітувати про досягнення цілей, названих у частині 8 статті 4 Директиви 2018/2001/ЄС перед Комісією ЄС. Крім цього, держава повинна іти на збитки і недоотримані суми податків від суб'єктів господарювання, які генерують енергію з альтернативних джерел.

Висновки. Таким чином, аналіз положень окремих актів ЄС про використання альтернативних джерел енергії, особливо Директиви 2009/28/ЄС [32], Директиви 2018/2001/ЄС [34] і Регламенту (ЄС) 2018/1999 [35], вказує на потребу України нарощувати виробництво і використання енергії з альтернативних джерел, удосконалювати схеми фінансової та іншої підтримки виробників і споживачів енергії з альтернативних джерел, формувати й готувати структурні підрозділи, покликані звітувати про виконання завдань ЄС із переходу до використання енергії з альтернативних джерел перед Комісією ЄС та іншими органами і структурами у межах ЄС. Держава повинна уже сьогодні залучати нових виробників до генерування енергії з альтернативних джерел. А для цього не слід зменшувати розміри «зелених» тарифів. А крім надання пільг у вигляді викупу «зеленої» електроенергії за пільговими тарифами, держава Україна може надавати пільги, схожі із наведеними із статті 4 та інших Директиви 2018/2001/ЄС. Зрозуміло, що окремі види заходів державної підтримки в Україні мають застосовуватися із застереженнями, врахуванням українських реалій та формуванням умов до цього (наприклад, утворенням спеціальної «енергетичної» комісії, яка визначатиме потребу у державних пільгах під час організації та здійснення публічних закупівель). Держава сьогодні повинна закладати значні кошти на підтримку відновлюваної енергетики, оскільки низька питома вага енергії з альтернативних джерел в усій валовій спожитій енергії у державі може стати економіко-екологічною підставою для відтермінування вступу України до ЄС.

Перспективи подальших досліджень полягають у площині ретельного аналізу інших норм названих директив та регламентів ЄС, аналізу інших актів ЄС, спрямованих на підвищення ступеня використання альтернативних джерел енергії, а також актів, покликаних забезпечити загальну максимальну енергоефективність у ЄС та кожній державі-члені, зокрема аналізу положень названої вище Директиви Європейського парламенту і Ради 2012/27/ЄС від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність [33] і розробки пропозицій щодо імплементації прогресивних норм міжнародного законодавства до законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 40. Ст. 2021.

2. Акименко О., Костюченко І. Перспективи впровадження альтернативних джерел енергії як крок до міжнародного співробітництва. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2020. № 4(24). С. 43–50. https://doi.org/10.25140/2411-5215-2020-4(24)-43-50
3. Бабина О.М. Світовий досвід розвитку альтернативних джерел енергії. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво.* 2019. № 6 (111). С. 15–19.
4. Бабина О.М. Сутність інноваційно-інвестиційної діяльності у контексті розвитку альтернативних джерел енергії. *Ефективна економіка.* 2021. № 11. DOI: https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.11.105
5. Бодак О. Місце альтернативних джерел енергії в системі об'єктів екологічного права України. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 7. С. 57–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_7_12
6. Volokhin V., Diahovchenko I., Derevyanko B. Electric Energy Accounting and Power Quality in Electric Networks with Photovoltaic Power Stations. *2017 IEEE International Young Scientists Forum on Applied Physics and Engineering (YSF 2017)* (Lviv, Ukraine. October, 17–20, 2017). Lviv. P. 36-39. URL: http://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/8126588/
7. Гончарук І.В., Бабина О.М., Ємчик Т.В. Інноваційно-інвестиційна діяльність у розвитку альтернативних джерел енергії: фактори впливу. *БізнесІнформ.* 2021. № 10. С. 144–151.
8. Деревянко Б.В. Тенденції розвитку законодавства України про «зелені» тарифи на електричну енергію. *Правовий часопис Донбасу.* 2020. № 2 (71). С. 62–71. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/257
9. Деревянко Б.В. Сприяння поширенню складових правової моделі «зеленої» енергетики України на різні галузі економіки. *Економіка та право.* 2024. № 2. С. 42–49. https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.02.042
10. Джумагельдієва Г.Д. Стимулювання розвитку альтернативної енергетики в Україні: економіко-правовий аспект. *Вісник НАН України.* 2012. № 10. С. 26–30.
11. Домашенко М.Д., Школа В.Ю., Троян М.Ю., Домашенко В.С. Розвиток альтернативних (чистих) джерел енергії: досвід ЄС. *БізнесІнформ.* 2021. № 4. С. 48–53.
12. Ілларіонов О.Ю. Адаптація вугільного законодавства України до норм Європейського Союзу. *Економіка та право.* 2008. № 2(21). С. 90–97.
13. Іщук Л.І., Ніколаєва А.М., Пиріг С.О. Альтернативні джерела енергії – основа економічного розвитку України. *Економічний форум.* 2019. № 2. С. 35–39.
14. Калетнік Г.М., Пиндик М.В. Поняття альтернативних джерел енергії та їх місце в реалізації політики енергоефективності України. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2016. № 8. С. 7–18.
15. Kirin R., Hryshchak S., Illarionov O. Features of legal support for the operation of small atypical Ukrainian coal minesunder contractual conditions of a public-private partnership. *Mining of Mineral Deposits.* 2020. Vol. 14. Iss. 2. P. 128–137.
16. Кірін Р.С., Хомин В.С. Розвиток права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки».* 2024. № 2. С. 49–55. DOI https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-2-9630
17. Кузьміна М.М. Поняття та види енергії з альтернативних джерел. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право.* 2013. № 3(14). С. 134–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_etp_2013_3_16
18. Кулик О.І. Способи стимулювання використання альтернативних джерел енергії за законодавством України та Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 4. С. 86–91.
19. Нараєвський С.В. Класифікація традиційних та альтернативних джерел і технологій отримання енергії. *Економічні науки. Сер.: Економіка та менеджмент.* 2012. Вип. 9(1.1). С. 255–269. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecnem_2012_9%281%29__31
20. Неміш П.Д. Ефективність використання альтернативних джерел енергії. *Сталий розвиток економіки.* 2015. № 1. С. 140–147.
21. Павлига А.В. Правове регулювання використання альтернативних джерел енергії в Україні: дис. … докт. філософії у галузі знань 08 «Право». Одеса, 2023. 219 с.
22. Христенко Г.М., Гурська І.С. Інноваційно-інвестиційна діяльність у розвитку альтернативних джерел енергії. *Ефективна економіка.* 2021. № 8. DOI: https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.8.83
23. Циганок К.О., Череп А.В. Альтернативні джерела енергії як засіб ресурсоефективності. *Глобальні та національні проблеми економіки.* 2018. Вип. 22. С. 688–691.
24. Шкурідін Є.Є. Поняття альтернативних джерел енергії. *Молодий вчений.* 2014. № 4(07). С. 42–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_4%2807%29%282%29__12
25. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20 лютого 2003 року № 555-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 24. Ст. 155.
26. Про енергозбереження: Закон України від 1 липня 1994 року № 74/94-ВР (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 30. Ст. 283.
27. Про енергетичну ефективність: Закон України від 21 жовтня 2021 року № 1818-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2022. № 2. Ст. 8.
28. Тімашов В.О. Адміністративно-правові засади забезпечення енергетичної галузі в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 4. С. 219–221.
29. Грудницька С.М., Руденко Л.Д. Правове регулювання ринків електричної енергії в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 153–157.
30. Фрайєр Е., Ліщинський І., Лизун М. Розвиток відновлювальної енергетики: досвід Східної Німеччини для України. *Журнал європейської економіки.* 2021. Вип. 3 (78). С. 464–483.
31. Приходько І., Ігнатишин В., Приходько Ю. (2024). Особливості розвитку відновлюваної енергетики в Україні та світі. *Економіка та суспільство*. 2024. Вип. 62. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-47
32. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC (Text with EEA relevance). ELI: http://data.europa.eu/eli/dir/2009/28/oj
33. Directive 2012/27/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on energy efficiency, amending Directives 2009/125/EC and 2010/30/EU and repealing Directives 2004/8/EC and 2006/32/EC Text with EEA relevance. ELI: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/27/oj/eng
34. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). ELI: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/2001/oj/eng
35. Regulation (EU) 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action, amending Regulations (EC) No 663/2009 and (EC) No 715/2009 of the European Parliament and of the Council, Directives 94/22/EC, 98/70/EC, 2009/31/EC, 2009/73/EC, 2010/31/EU, 2012/27/EU and 2013/30/EU of the European Parliament and of the Council, Council Directives 2009/119/EC and (EU) 2015/652 and repealing Regulation (EU) No 525/2013 of the European Parliament and of the Council (Text with EEA relevance). ELI: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/1999/oj/eng
36. Сологуб А.М. Правове забезпечення розвитку альтернативних джерел енергії і підвищення рівня енергоефективності. *Економіка та право.* 2025. № 1 (76). С. 98–106. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.01.098

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 5
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.232+347.736
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/23

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ НА ОПЛАТУ ПРАЦІ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА

SOME ASPECTS OF PROTECTING THE RIGHTS OF EMPLOYEES TO PAYMENT FOR WORK IN BANKRUPTCY PROCEDURE

Оверковський К.В., д.філос. в гал. права,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення правового та процесуального механізму захисту прав працівників на оплату праці у процедурах банкрутства, що забезпечує пріоритетність їх вимог та соціальну гарантію виплат у разі неплатоспроможності роботодавця. Завданням дослідження є аналіз окремих аспектів захисту прав працівників на оплату праці в умовах процедури банкрутства роботодавця, формуванні практичних рекомендацій для забезпечення ефективного правового захисту прав працівників на оплату праці. У статті здійснено комплексний огляд основних положень Кодексу України з процедур банкрутства, присвячених як основним питанням в процедурі банкрутства, так і положенням щодо захисту прав працівників. Проаналізовану деяку практику Верховного Суду в даній категорії справ. З'ясовано юрисдикційні особливості розгляду справ щодо банкрутства.

Проаналізовано процесуальний статус працівника у справі про банкрутство, а саме можливості його самостійної участі як кредитора та представництво інтересів працівників через представника працівників. Проаналізовано специфіку доказування в категорії справ про банкрутство та окреслено коло доказів, що можуть підтверджувати вимоги щодо заробітної плати та інших компенсацій. Увага приділена черговості задоволення вимог кредиторів, що забезпечує пріоритетність виплати заробітної плати та компенсацій працівникам, відповідно до положень міжнародних стандартів та національного законодавства. У висновках наголошено, що право на оплату праці є ключовою трудовою гарантією, реалізація якої в процедурі банкрутства потребує спеціальних механізмів захисту та пріоритетного задоволення вимог працівників. Стаття підкреслює важливість подальшого вдосконалення правового регулювання та наукового дослідження проблематики захисту прав працівників у процедурах банкрутства.

Ключові слова: трудове право, працівник, оплата праці, роботодавець, банкрутство, трудові спори, неплатоспроможність, судовий процес, господарський процес.

The relevance of the study is due to the need to improve the legal and procedural mechanism for protecting employees' rights to remuneration in bankruptcy procedures, which ensures the priority of their claims and social guarantee of payments in the event of the employer's insolvency. The purpose of the study is to analyze individual aspects of protecting employees' rights to remuneration in the context of the employer's bankruptcy procedure, to formulate practical recommendations to ensure effective legal protection of employees' rights to remuneration. The article provides a comprehensive review of the main provisions of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, devoted to both the main issues in the bankruptcy procedure and the provisions on the protection of employees' rights. Some practice of the Supreme Court in this category of cases is analyzed. The jurisdictional features of considering bankruptcy cases are clarified.

The procedural status of an employee in a bankruptcy case is analyzed, namely the possibilities of his independent participation as a creditor and representation of employees' interests through an employee representative. Specifically proof in the category of bankruptcy cases is analyzed and the range of evidence that can confirm claims for wages and other compensation is outlined. Attention is paid to the priority of satisfying creditors' claims, which ensures the priority of paying wages and compensations to employees, in accordance with the provisions of international standards and national legislation. The conclusions emphasize that the right to remuneration is a key labor guarantee, the implementation of which in the bankruptcy procedure requires special mechanisms for protection and priority satisfaction of employees' claims. The article emphasizes the importance of further improvement of legal regulation and scientific research on the issues of protecting employees' rights in bankruptcy procedures.

Key words: labor law, employee, payment of labor, employer, bankruptcy, labor disputes, insolvency, court process, economic process.

Постановка проблеми. Право на оплату праці є фундаментальним для кожної людини, оскільки забезпечує матеріальну незалежність, гідні умови життя, можливість реалізації соціальних і особистих потреб. Проблематика забезпечення права на оплату праці набуває особливої актуальності в умовах неплатоспроможності підприємства. Найбільш уразливою категорією залишаються звільнені працівники, які часто стикаються з порушенням гарантій отримання належної заробітної плати. Саме тому дослідження механізмів судового та правового захисту їхніх прав у процедурі банкрутства має важливе теоретичне та практичне значення.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукових публікацій засвідчує відсутність єдиного підходу до визначення механізмів захисту прав працівників у процедурі банкрутства. Незважаючи на наявність низки досліджень у працях таких науковців, як О.С. Боєва, І.А. Бутирська, О.К. Любимов, Т.Б. Фартушок, М.І. Іншин, В.В. Бонтлаб, В.О. Непочатих, О.С. Руданецька, Л.В. Хомко та інших, комплексного вирішення проблеми у доктрині досі не напрацьовано. Так, як відмічається в літературі, «актуальною проблемою є забезпечення дієвого судового захисту прав працівників підприємств, що знаходяться в стадії санації або банкрутства» [1, с. 5]. Бутирська І.А. зазначає, що «належний захист працівників боржника, а тим більше банкрута, є соціальною функцією держави, яка повинна вжити всіх заходів задля забезпечення соціального захисту працівників боржника» [2, с. 159]. Любимов О.К. в аспекті досліджуваного питання розробив визначення, що «механізм правового захисту працівників на оплату праці у разі

© Оверковський К.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

банкрутства підприємства – це цілісна упорядкована система способів, юридичних засобів, форм і методів, спрямованих на ефективність юридичного захисту прав людини на оплату праці на підприємствах-банкрутах, які в межах повноважень здійснюють уповноважені органи, від виконання обов'язків яких залежить захист охоронюваних законом інтересів, відновлення порушених прав, вирішення правових спорів та усунення перешкод у реалізації суб'єктивних прав і законних інтересів працівників» [3, с. 7].

Прийняття Кодексу України з процедур банкрутства актуалізувало потребу в переосмисленні зазначених питань, оскільки нове законодавче регулювання залишає низку положень недостатньо конкретизованими та потребує заповнення прогалин судовою практикою. У зв'язку з цим зберігається потреба у подальших наукових дослідженнях, спрямованих на формування узгодженої концепції захисту прав працівників на оплату праці у разі банкрутства підприємства, розробку практичних рекомендацій для правозастосування та забезпечення дієвого судового захисту цієї категорії учасників трудових правовідносин.

Мета статті полягає у дослідженні окремих аспектів захисту прав працівників на оплату праці в умовах процедури банкрутства роботодавця, формуванні практичних рекомендацій для забезпечення ефективного правового захисту прав працівників на оплату праці.

Виклад основного матеріалу. Право на оплату праці є однією з основних трудових гарантій, закріплених Конституцією та трудовим законодавством України, і передбачає своєчасне та в повному обсязі отримання працівником винагороди за виконану роботу. Так, ст. 94 Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) [4] визначає, що заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

За загальним правилом ч. 1 ст. 47 КЗпП України, роботодавець зобов'язаний у день звільнення видати працівникові копію наказу (розпорядження) про звільнення, письмове повідомлення про нараховані та виплачені йому суми при звільненні (стаття 116) та провести з ним розрахунок у строки, визначені статтею 116 цього Кодексу, а також на вимогу працівника внести належні записи про звільнення до трудової книжки, що зберігається у працівника. Згідно зі ст.116 КЗпП України при звільненні працівника виплата всіх сум, що належать йому від підприємства, установи, організації, провадиться в день звільнення. Якщо працівник в день звільнення не працював, то зазначені суми мають бути виплачені не пізніше наступного дня після пред'явлення звільненим працівником вимоги про розрахунок. Про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні, із зазначенням окремо кожного виду виплати (основна та додаткова заробітна плата, заохочувальні та компенсаційні виплати, інші виплати, на які працівник має право згідно з умовами трудового договору і відповідно до законодавства, у тому числі при звільненні) роботодавець повинен письмово повідомити працівника в день їх виплати.

Виходячи з наведеної норми, вбачається, що саме всі суми (заробітна плата, вихідна допомога, компенсація за невикористану відпустку, оплата за час тимчасової непрацездатності тощо), належні до сплати працівникові, мають бути виплачені у день звільнення такого працівника. Закон покладає на роботодавця обов'язок провести зі звільненим працівником повний розрахунок, виплатити йому всі належні суми. Відповідний висновок також міститься у постанові Верховного Суду від 28.05.2025 у справі №521/12004/23 [5].

Згідно із загальними засадами трудового права, звільнений працівник має гарантоване право на своєчасне отримання усіх належних виплат, що становить ключовий елемент реалізації конституційного права на працю та її оплату. Водночас особливого практичного значення набувають випадки невиплати заробітної плати звільненому працівнику, роботодавець якого перебуває у процедурі банкрутства.

З приводу даної теми дослідження звернути увагу, що окрім КЗпП України питання оплати праці врегульовано Законом України "Про оплату праці" [6], в якому передбачається, що у разі банкрутства підприємства чи ліквідації його у судовому порядку зобов'язання перед працівниками такого підприємства щодо заробітної плати, яку вони повинні одержати за працю (роботу, послуги), виконану у період, що передував банкрутству чи ліквідації підприємства, виконуються відповідно до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (ст. 28 Закону).

Втім слід відмітити, що положення ст. 28 зазначеного Закону є дещо неточними, так як Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» втратив чинність у зв'язку із прийняттям Кодексу України з процедур банкрутства [7], який набрав чинності 21.04.2019 року (далі – КУПБ).

КУПБ встановлює умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи. Згідно ст. 2 провадження у справах про банкрутство регулюється цим Кодексом, Господарським процесуальним кодексом України, іншими законами України. Застосування положень Господарського процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом.

Відповідно до ч. 2 ст. 7 КУПБ, господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство (неплатоспроможність), у межах цієї справи вирішує всі майнові спори, стороною в яких є боржник, зокрема, і спори про стягнення заробітної плати; спори про поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника; спори щодо інших вимог до боржника. Закріплений у ч. 2 ст. 7 КУПБ, принцип концентрації розгляду всіх спорів у межах справи про банкрутство, підтриманий практикою Верховного Суду (постанови Великої Палати Верховного Суду від 15 січня 2020 року у справі № 607/6254/15-ц, від 07.09.2022 у справі №910/16579/20, від 13.04.2023 у справі №320/12137/20 та інші [8]).

Таким чином, спори щодо стягнення коштів по оплаті праці працівників з роботодавця-боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство, підлягають розгляду виключно в межах такої справи. Відтак процесуальне регулювання у цій категорії справ здійснюється з урахуванням положень КУПБ та Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України, а не Цивільного процесуального кодексу України, норми якого частіше застосовуються на практиці у типових трудових справах (ст. 19 ЦПК України).

З урахуванням положень Кодексу України з процедур банкрутства, захист прав працівників може здійснюватися через низку спеціалізованих механізмів, серед яких превентивна реструктуризація боржника (ст. 33^{-25} КУПБ) та загальна процедура неплатоспроможності, з урахуванням таких судових процедур: розпорядження майном боржника; санація боржника; ліквідація банкрута.

Як відмічається в літературі, правовий статус працівників при процедурі банкрутства врегульований на потрійному рівні: 1) Міжнародний (міжнародні акти Конвенція МОП про захист заробітної плати № 95, Конвенція МОП про позови (неплатоспроможність роботодавця) № 173, Рекомендація МОП про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця N 180);

2) регіональний рівень вміщує норми м'якого права та сконцентровані на загальному регулюванні процедури банкрутства (Директиві Європейського парламенту та Ради ЄС 2019/1023, Директива (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність); 3) національні норми мають кодифікований характер та містяться в законодавстві про банкрутство та трудових нормативно-правових актах [9, с. 142].

Одним із ключових елементів правового статусу працівників у процедурах банкрутства є їх процесуальний статус.

Кодекс України з процедур банкрутства закріплює інститут представництва працівників та передбачає їхнє право самостійно брати участь у провадженні у справі про банкрутство. Так, представник працівників боржника – це особа, уповноважена загальними зборами (конференцією), на яких присутні не менш як половина штатної чисельності працівників боржника, або відповідним рішенням первинної профспілкової організації боржника (за наявності кількох первинних організацій – їхнім спільним рішенням) представляти інтереси працівників боржника під час провадження у справі про банкрутство з правом дорадчого голосу або у процедурі превентивної реструктуризації (ст. 1 Кодексу). При цьому, слід врахувати що п. 17 ч. 1 ст. 247 КЗпП, надає повноваження первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі, організації, зокрема, представляти інтереси працівників підприємства-боржника в ході процедури банкрутства. Вбачається, що між зазначеними положеннями існує певна неточність, оскільки перша норма передбачає, що представником працівників боржника є окрема уповноважена особа, тоді як друга надає первинній профспілковій організації також право самостійно представляти інтереси працівників, що створює неточність у визначенні суб'єкта представництва.

Бутирська І.А. відмічає, що «участь працівників у справі про банкрутство можлива у двох якостях: 1) вимоги працівників по заробітній платі включаються розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів у загальній сумі, у такому випадку працівники боржника не приймають участь у справі; 2) працівники самостійно заявляють свої кредиторські вимоги, у порядку встановленому Законом про банкрутство, тоді такі працівники приймають участь у справі нарівні з іншими кредиторами» [2, с. 164]. Також під захистом трудових прав працівників при банкрутстві пропонується, зокрема, «розуміти правореалізуючу діяльність, здійснювану в установленому законодавством порядку працівником (безпосередньо або через представників) і уповноваженими на те органами...» [3, с. 7].

Виходячи з положень ст.ст. 1, 45 КУПБ, що кредитором, зокрема, може бути будь-яка фізична особа, яка має вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника, тому відповідно і сам працівник також може вступити в справу як кредитор. Тим більше, що за вимогами, що виникли до дня відкриття провадження у справі про банкрутство, такі кредитори навість зобов'язані подати до господарського суду письмові заяви з вимогами до боржника, а також документи, що їх підтверджують, протягом 30 днів з дня офіційного оприлюднення оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство.

Як відмічає О. Банасько, «з моменту відкриття провадження у справі про банкрутство боржника останній перебуває в особливому правовому режимі, а тому кредитори повинні враховувати наведене та самостійно обирати модель власної процесуальної поведінки з покладенням на себе всіх негативних наслідків несвоєчасного подання або взагалі неподання заяви з грошовими вимогами до боржника» [10].

З урахуванням вищевикладеного, вбачається, що самостійна модель участі у справі про банкрутство є актуальною для звільнених працівників із невиконаними вимогами щодо заробітної плати, оскільки зволікання може негативно вплинути на подальший ефективний захист їхніх прав та інтересів.

Для ефективного захисту прав на оплату праці в процедурі банкрутства, особливого значення набуває питання доказування таких вимог у відповідних категоріях справ. Так, положення КУПБ передбачають подання до суду письмової заяви з вимогами до боржника, а також документи, що їх підтверджують.

Окрім положень, гл. 5 ГПК України «Докази і доказування», слід врахувати практику Верховного Суду, а саме, що доказами на підтвердження наявності боргу можуть бути, зокрема, судові рішення, господарські правочини, первинні бухгалтерські документи, які містять відомості про господарську операцію та підтверджують її здійснення (постанова Верховного Суду від 15.10.2020 у справі №922/1174/20) [11]. Крім того, слід врахувати що відповідно до постанови Верховного Суду від 22.12.2022 у справі № 910/14923/20 [12], передбачено, що для запобігання необґрунтованих вимог до боржника та порушень цим прав його кредиторів до доведення обставин, пов'язаних із виникненням заборгованості боржника-банкрута, пред'являються підвищені вимоги, зокрема, при визнанні вимог кредиторів у справі про банкрутство слід виходити з того, що визнаними можуть бути лише вимоги щодо яких подано достатні докази наявності та розміру заборгованості.

Однак, для такої категорії учасників судового процесу, як працівник або колишній працівник, слід виходити з того, що він є більш незахищеною стороною трудових відносин порівняно з підприємством-роботодавцем, тому тягар доказування належності виплат і виконання зобов'язань має покладатися на останнього. В зв'язку із цим, слушним є висновок викладений в постанові Касаційного господарського суду Верховного Суду від 17.04.2019 у справах №911/4610/15 (1), № 911/4610/15 (2), де зазначається, що за приписами норм ст.ст. 95, 115, 116 КЗпП України, ст.ст. 21, 30 Закону України «Про оплату праці» відсутність заборгованості перед позивачем із заробітної плати має довести роботодавець [13].

При цьому, працівник може надати для підтвердження своїх вимог певні докази, які може мати в своєму розпорядженні або заявити відповідні клопотання за необхідності їх витребування. Так, слід звернути увагу, що облік трудової діяльності працівника здійснюється в електронній формі в реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування у порядку, визначеному Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» (ст. 48 КЗпП України). Тобто, це можуть бути відомості з Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування; крім того, довідки про роботу (ст. 49 КЗпП України), трудова книжка, накази тощо.

Також слід врахувати, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» [14], бухгалтерський облік – процес виявлення, вимірювання, реєстрації, накопичення, узагальнення, зберігання та передачі інформації про діяльність підприємства зовнішнім та внутрішнім користувачам для прийняття рішень. Частина 1 ст. 9 Закону визначає, що підставою для бухгалтерського обліку господарських операцій є первинні документи. Для контролю та впорядкування оброблення даних на підставі первинних документів можуть складатися зведені облікові документи.

Відповідно до 44.1. Податкового кодексу України [15], для цілей оподаткування платники податків зобов'язані вести облік доходів, витрат та інших показників, пов'язаних з визначенням об'єктів оподаткування та/або податкових зобов'язань, на підставі первинних докумен-

тів, регістрів бухгалтерського обліку, фінансової звітності, інших документів, інформації, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків і зборів, ведення яких передбачено законодавством.

Таким чином, для підтвердження виплати заробітної плати в якості доказів можуть використовуватися первинні бухгалтерські документи, зокрема розрахункові листки, банківські виписки, квитанції про переказ коштів, платіжні відомості та інші матеріали, що фіксують господарські операції підприємства.

В ракурсі інших складових заборгованості, слід виділити компенсації за невикористані відпустки. З цього приводу можна виділити «Наказ (розпорядження) про надання відпустки» №П-3 та інші типові форми первинної облікової документації в сфері трудових відносин, затверджені наказом Державного комітету статистики України №489 від 05.12.2008 «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці» [16]. Крім того, згідно до Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, із зазначенням строків зберігання документів, затверджений наказом Міністерства юстиції України №578/5 від 12.04.2012, передбачено запровадження на підприємствах документів (графіки, заяви, відомості) про надання та використання щорічних, творчих, соціальних відпусток та відпусток без збереження заробітної плати [17].

З огляду на викладене, до належних доказів фактичного використання чи невикористання працівником щорічних основних відпусток слід віднести заяви працівника про надання відпустки, затверджені графіки відпусток, а також накази (розпорядження) роботодавця про їх надання, ведення та зберігання яких є обов'язком роботодавця.

Згідно з ч. 2 ст. 47 Кодексу України з процедур банкрутства за результатами попереднього засідання господарський суд постановляє ухвалу, в якій зазначаються, зокрема, розмір, черговість задоволення кожної визнаної вимоги та перелік усіх визнаних судом вимог кредиторів, що вносяться розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів, у тому числі вимог кредиторів, які є заінтересованими стосовно боржника.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 64 КУПБ (п. 1 ч. 4 ст. 133 КУПБ), кошти, одержані від продажу майна банкрута, у першу чергу спрямовуються на задоволення вимог кредиторів, зокрема, вимоги щодо виплати заборгованості із заробітної плати працюючим та звільненим працівникам банкрута, грошові компенсації за всі невикористані дні щорічної відпустки та додаткової відпустки, вихідна допомога, належна працівникам у зв'язку з припиненням трудових відносин та інше.

Слід зазначити, що важливість дотримання черговості задоволення вимог у справах про банкрутство полягає в пріоритетності захисту прав працівників на оплату праці та належні компенсації перед іншими кредиторами. Як вбачається, законодавець надав правам на оплату праці перевагу, що є позитивним свідченням гарантування прав на оплату праці.

З цього приводу слід звернути увагу, що статтею 11 Конвенції Міжнародної організації праці № 95 [18] (ратифікована Україною 04.08.1961) визнано, що в разі банкрутства або ліквідації підприємства працівники, «зайняті на цьому підприємстві, матимуть становище привілейованих кредиторів щодо заробітної плати, яку вони мають одержати за послуги, надані в період, що передував банкрутству чи ліквідації, котрий буде визначено національним законодавством», і яку буде виплачено як привілейований кредит до того, як звичайні кредитори зможуть зажадати власну частку. Порядок черговості погашення привілейованого кредиту має визначатися національним законодавством. Права кредиторів із заробітної плати (як і загалом трудові права осіб) є привілейованими, обов'язковими та мають бути захищені на державному рівні. Схожий принцип відображено і в ст. 5 Конвенції 1992 р. про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможного роботодавця № 173 [19]. Таким чином, вимоги до боржника щодо заборгованості з невиплаченої заробітної плати, компенсації за невикористані відпустки та інші складові заробітної плати мають пріоритет та відносяться до першої черги задоволення вимог кредиторів.

Підсумовуючи, слід звернути увагу, що питання захисту прав працівників на оплату праці у процедурі банкрутства є важливими, тому проводиться подальша робота законодавця щодо вдосконалення правового регулювання в даній сфері. Так, Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо посилення захисту вимог працівників щодо виплати заборгованості із заробітної плати, в тому числі у випадку неплатоспроможності роботодавця №9510 від 19.07.2023 [20] було прийнято 30.04.2025 за основу Верховною Радою України. Законопроект передбачає посилення захисту прав працівників на оплату праці шляхом запровадження пені за затримку зарплати, права тимчасово припиняти роботу при заборгованості, розширення підстав для судового стягнення, створення гарантійної установи для виплат у разі неплатоспроможності роботодавця та виплати компенсацій у разі банкрутства, що забезпечує більш надійне гарантування трудових прав.

Висновки. Право на оплату праці є ключовою трудовою гарантією, що передбачає своєчасне та повне отримання винагороди за виконану роботу, а його реалізація у процедурах банкрутства набуває особливого значення через особливості даної процедури, що має певні відмінності від загального цивільного судового процесу. Законодавець надав пріоритет правам працівників на оплату праці, встановлюючи їх першочергове задоволення серед інших кредиторських вимог у процедурах банкрутства, що відповідає міжнародним стандартам та забезпечує ефективне гарантування трудових прав.

Захист прав працівників на оплату праці безпосередньо пов'язаний із процесуальним статусом працівника у справі про банкрутство, який передбачає можливість його самостійної участі як кредитора або реалізації трудових прав через представника працівників боржника.

Для доказування вимог працівників щодо заробітної плати та інших компенсацій в процедурі банкрутства пропонується використання: первинні бухгалтерські документи, накази роботодавця, трудові книжки, заяви працівників, відомості з Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, довідки про роботу, банківські виписки, квитанції про переказ коштів, платіжні відомості, затверджені графіки відпусток та інші документи; при цьому тягар доказування належності виплат коштів на оплату праці покладається на роботодавця, що посилює захист більш вразливої сторони трудових відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боєва О.С. Судовий захист права на працю : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Запоріжжя, 2009. 223 с.
2. Бутирська І.А. Учасники провадження у справі про банкрутство : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2017. 204 с.
3. Любимов О.К. Захист прав працівників на оплату праці у разі банкрутства підприємства : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Луганськ, 2014.23 с.
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. додаток до № 50. ст. 375.

5. Постанова Верховного Суду від 28.05.2025 справа №521/12004/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744546 (дата звернення 28.08.2025).
6. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 №108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. ст. 121.
7. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019, № 19, ст. 74.
8. Постанови Великої Палати Верховного Суду від 15 січня 2020 року у справі № 607/6254/15-ц, від 07.09.2022 у справі №910/16579/20. *ЄДРСР*. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/87115553 , https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913 (дата звернення 28.09.2025).
9. Руданецька О.С., Хомко Л.В. Особливості звільнення працівників у процедурі банкрутства: міжнародне та національне правове регулювання. *Наше право*. № 1, 2022. С. 137–143. DOI 10.32782/NP.2022.1.20. с.142.
10. Застосування принципу концентрації розгляду в межах справ про банкрутство всіх спорів, стороною в яких є боржник: науково-практичний дискурс. 2023. Верховний Суд. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1504279/ (дата звернення 28.09.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 15.10.2020 справа №922/1174/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/92439967 (дата звернення 28.08.2025).
12. Постанова Верховного Суду від 22.12.2022 справа №910/14923/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/108653138 (дата звернення 28.08.2025).
13. Постанова Верховного Суду від 17.04.2019 справа №911/4610/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81435079 (дата звернення 28.08.2025).
14. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 40. ст. 365.
15. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
16. Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці : наказ Держкомстат від 05.12.2008 № 489. Сайт ВРУ. URL : https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0489202-08#Text (дата звернення 28.08.2025).
17. Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб : наказ Міністерства юстиції України №578/5 від 12.04.2012. Сайт ВРУ. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12#Text (дата звернення 28.08.2025).
18. Конвенція про захист заробітної плати №95. Міжнародної організації праці. Сайт ВРУ. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_146#Text (дата звернення 28.08.2025).
19. Конвенція №173 1992 року про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця. Міжнародної організації праці . Сайт ВРУ. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_286 (дата звернення 28.08.2025).
20. Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України щодо посилення захисту вимог працівників щодо виплати заборгованості із заробітної плати, в тому числі у випадку неплатоспроможності роботодавця №9510 від 19.07.2023. Сайт ВРУ. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42312 (дата звернення 28.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/24

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ЗАКОНОДАВЧІ ЗМІНИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

THE IMPACT OF MARTIAL LAW ON LABOR RELATIONS: LEGISLATIVE CHANGES AND THEIR CONSEQUENCES

Циганчук Н.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського та трудового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

У статті розглядається необхідність внесення змін до чинного Кодексу законів про працю України, Законів України «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про державну службу».

У зв'язку зі збройною агресією росії проти України та введенням воєнного стану різними законодавчими актами до Кодексу законів про працю України та зазначених вище законів були внесені зміни та доповнення, які стосувалися впровадження нових видів трудових правовідносин, додаткових підстав для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, прийняття громадян на державну службу та службу в органах місцевого самоврядування. Подальша реалізація прийнятих норм призвела до порушень прав громадян при їх застосуванні, породження трудових спорів, звернень до судів за відновленням порушеного права та підкреслила їх невідповідність нормам інших галузей права, що регулюють певні правовідносини. І хоча окремі прийняті зміни втратять свою чинність після припинення чи скасування воєнного стану (або не пізніше шести (дванадцяти) місяців з дня його припинення чи скасування), наразі їх фактична реалізація суб'єктами права призведе до негативних наслідків, оскільки вони не здатні забезпечити ефективне регулювання відносин у сучасних умовах.

Аналіз положень даних законів вказує на те, що вони прийняті без урахування міжнародних стандартів.

В умовах воєнного стану гостро постають питання дискримінації у сфері праці. І хоч 12 травня 2022 року було прийнято Закон України № 2253-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників», яким внесено зміни до Кодексу законів про працю України, Закону України «Про зайнятість населення», Закону України «Про колективні договори і угоди», Закону України «Про соціальний діалог в Украні», Закону України «Про рекламу», що направлені на посилення захисту прав працівників і недопущення дискримінації у сфері трудових відносин, сьогодні, як ніколи, збільшилась кількість випадків дискримінації за різними ознаками. Це вимагає посилення відповідальності роботодавців за вчинення трудової дискримінації.

Автор поділяє позицію науковців про те, що внесення змін до законодавчих актів потребує їх попереднього, глибокого аналізу, визначення їх відповідності уже діючим законодавчим актам та додаткового і належного вивчення норм міжнародного права.

Публікація ґрунтується на положенні про те, що формування належного та ефективного нормативно-правового поля у сфері регулювання трудових і тісно пов'язаних із ним відносин має здійснюватися з урахуванням пропозицій науковців і висновків Верховного Суду.

На прикладі окремих норм права проаналізовано їх недоліки та запропоновані шляхи до усунення.

Ключові слова: Кодекс законів про працю України, трудові відносини, трудові спори, строкові трудові договори, державна служба, служба в органах місцевого самоврядування, воєнний стан, дискримінація у сфері праці.

The article discusses the need to amend the current Labour Code of Ukraine, the Laws of Ukraine «On Service in Local Self-Government Bodies» and «On Public Service».

In connection with the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the introduction of martial law, various legislative acts introduced amendments and additions to the Labour Code of Ukraine and the above-mentioned laws, which concerned the introduction of new types of labour relations, additional grounds for termination of an employment contract at the initiative of the employer, and the admission of citizens to public service and service in local self-government bodies. The further implementation of the adopted norms led to violations of citizens' rights in their application, gave rise to labour disputes, appeals to the courts for the restoration of violated rights, and highlighted their inconsistency with the norms of other branches of law regulating certain legal relations. Although some of the adopted changes will cease to be valid after the termination or cancellation of martial law (or no later than six (twelve) months from the date of its termination or cancellation), their actual implementation by legal entities will currently lead to negative consequences, as they are unable to ensure effective regulation of relations in the current conditions.

An analysis of the provisions of these laws indicates that they were adopted without taking into account international standards.

In the context of martial law, issues of discrimination in the field of labour are becoming more acute. Although Law of Ukraine № 2253-IX «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Strengthening the Protection of Employees' Rights» was adopted on May 12, 2022, amending the Labour Code of Ukraine, the Laws of Ukraine «On Employment», «On Collective Bargaining Agreements», «On Social Dialogue in Ukraine», and «On Advertising» to strengthen the protection of employees' rights and prevent discrimination in labour relations, the number of cases of discrimination on various grounds has increased as never before. This calls for increased liability of employers for labour discrimination.

The author shares the position of scholars that amendments to legislative acts require prior in-depth analysis, determination of their compliance with existing legislative acts, and additional and proper study of international law norms.

The publication is based on the provision that the formation of an appropriate and effective regulatory framework in the field of labour relations and closely related relations should be carried out taking into account the proposals of scholars and the opinions of the Supreme Court.

Using examples of specific legal norms, their shortcomings are analysed and ways to eliminate them are proposed.

Key words: Labour Code of Ukraine, labour relations, labour disputes, fixed-term employment contracts, public service, service in local self-government bodies, martial law, labour discrimination.

Постановка проблеми. Війна росії проти України вплинула на життя кожного українця, на всі політичні, економічні та соціальні процеси. На захист незалежності нашої держави стали вчорашні працівники різних галузей народного господарства, малого і середнього бізнесу, культури, вчителі, лікарі, науковці, працівники державних органів та органів місцевого самоврядування. Багато підприємств, установ, організацій, які знаходилися в зоні бойових дій, уже в перші дні війни припинили свою діяльність. Деякі підприємства, установи, організації щоб врятувати виробництва від руйнувань і продовжити роботу вимушені були переїхати на захід України. Релокація

© Циганчук Н.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

бізнесу потребувала і робочих рук, бо не всі працівники переїжджали разом із своїми роботодавцями. Рятуючи своє життя і життя своїх рідних, чимало українців виїхали за межі України або переїхали в інші регіони.

За різними підрахунками, від початку повномасштабного вторгнення росії за кордон виїхало від 6,5 до 8 мільйонів біженців, а 3,7 мільйона перемістилися всередині країни, отримавши статус внутрішньо переміщених осіб.

Всі ці зміни у житті українців потребували негайного прийняття законодавчих актів, які б врегулювали ті відносини, які не були врегульовані довоєнним законодавством.

15 березня 2022 року, з метою регулювання трудових відносин під час дії воєнного стану, Верховною Радою України було прийнято Закон України № 2136-IX «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1]. Даним Законом главу XIX «Прикінцеві положення» Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) було доповнено пунктом 2, який на період дії воєнного стану надавав пріоритет нормам спеціального Закону над нормами законодавства про працю у частині відносин, які були закріплені саме цим Законом[2].

12 травня 2022 року було прийнято Закон України № 2259-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» яким вносилися зміни до законів України «Про службу в органах місцевого самоврядування» та «Про державну службу» [3].

01 липня 2022 року Законом України №2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» і до КЗпП України знову було внесено зміни та доповнення[4].

До КЗпП України протягом дії воєнного стану вносилися зміни та доповнення ще і на підставі законів України від 04 червня 2024 року № 3768-IX «Про внесення змін до Кодексу законів про працю щодо встановлення додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та деяких інших питань» [5] та від 20 червня 2024 року № 3840-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення роботи Бюро економічної безпеки України» [6].

В умовах воєнного стану гостро постають питання дискримінації у сфері праці. І хоч 12 травня 2022 року було прийнято Закон України № 2253-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників», яким внесено зміни до Кодексу законів про працю України, Закону України «Про зайнятість населення», Закону України «Про колективні договори і угоди», Закону України «Про соціальний діалог в Україні», Закону України «Про рекламу», що направлені на посилення захисту прав працівників і недопущення дискримінації у сфері трудових відносин, сьогодні, як ніколи, збільшилась кількість випадків дискримінації за різними ознаками. Це вимагає посилення відповідальності роботодавців за вчинення трудової дискримінації.

Аналіз норм прийнятих цих законодавчих актів вказує на те, що вони готувалися поспіхом, без аналізу співвідношення окремих положень законодавчих актів одних галузей права з іншим галузями права; без урахування норм міжнародного права. Все це призвело до порушень прав громадян при реалізації прийнятих норм, що підтверджується висновками Верховного Суду.

Мета дослідження – проведення аналізу окремих правових норм, що були внесені до чинного законодавства України під час дії воєнного стану та мають проблеми при їх реалізації; надання пропозицій щодо усунення виявлених недоліків.

Стан опрацювання проблематики. Варто відмітити, що питання правового регулювання трудових відносин під час дії воєнного стану були предметом досліджень багатьох науковців: Анатійчук В.В., Андрушко А.В., Божка В.М., Бурака В.Я., Бурнягіної Ю.М., Гришиної Ю.М., Мельника К.Ю., Сімутіної Я.В., Скоробагатька А.В., Соловйова О.В., Подорожнього Є.Ю., Чанишевої Г.І. та інших. Кожен із них розглядав окремі аспекти проблемних питань. Тому дана тема залишається актуальною і потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, у червні 2024 року до КЗпП України різними законами були внесені зміни і доповнення, які стосувалися питань запровадження нових видів трудових договорів, робочого часу, режиму роботи, часу відпочинку, оплати праці та нові підстави для припинення трудових відносин. Зокрема, статтю 40 КЗпП України було доповнено двома пунктами 13.

Перший пункт 13 статті 40 КЗпП України дає право роботодавцю звільнити працівника Бюро економічної безпеки України у разі його відмови від проходження атестації або прийняття атестаційною комісією рішення про неуспішне проходження таким працівником атестації, що здійснюється відповідно до пункту 4 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення роботи Бюро економічної безпеки України» [2].

За другим пунктом 13 статті 40 КЗпП України передбачено можливе звільнення працівника у зв'язку з набранням законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім звільнення від відбування покарання з випробуванням) за вчинення злочину проти основ національної безпеки України[2].

З огляду на вищевикладене та враховуючи, що у разі звільнення працівника роботодавець має оформити відповідний наказ (розпорядження), з обов'язковим зазначенням підстави звільнення та посиланням на конкретний пункт і статтю КЗпП України, для уникнення конфліктних ситуацій та унеможливлення виникнення трудових спорів щодо незаконності звільнення за пунктом 13 статті 40 КЗпП України, необхідно другий пункт 13 статті 40 КЗпП України змінити на пункт 13-1 статті 40 КЗпП України.

Не відповідає Рекомендації МОП № 198 від 31.05.2006 року «Про трудове правовідношення» [7] і стаття 21 КЗпП України, з якої згідно Закону України від 01 липня 2022 року №2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» вилучено формулювання про підлягання працівника внутрішньому трудовому розпорядку, що діє на підприємстві, установі, організації. В законодавстві Європейського Союзу критерії трудових відносин, які містяться в Рекомендації МОП № 198, імплементовані або на рівні законів, які регулюють відносини праці або в судовій практиці. За наявності всіх цих ознак договір визнається трудовим незалежно від того, як він називався при його укладанні.

Оскільки формулювання про підлягання працівника внутрішньому трудовому розпорядку є ознакою трудових відносин і підтверджує виконання працівником своїх посадових обов'язків передбачених трудовим договором, вважаємо, що статтю 21 КЗпП України необхідно викласти в наступній редакції : «Трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем (роботодавцем – фізичною особою), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку (за виключеннями передбаченими законом або трудовим договором)….. і далі по тексту.

Це буде відповідати міжнародним стандартам і у разі виникнення трудових спорів щодо встановлення факту перебування у трудових відносинах дасть можливість працівникові визнати договір трудовим.

Не до кінця продуманими та проаналізованими є положення Закону України від 15 березня 2022 року № 2136-IX

«Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» (далі – Закон № 2136) які були поширені не лише на працівників, регулювання відносин праці яких здійснюється КЗпП України, але й на державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування та працівників представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні на яких розповсюджувалися норми спеціального законодавства.

З метою забезпечення працівниками органів державної влади та місцевого самоврядування під час дії воєнного стану законодавець спростив порядок вступу на державну службу та службу в органи місцевого самоврядування. Як слідує із частини 5 статті 10 Закону № 2136, у період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби, посади в органах місцевого самоврядування, посади керівників суб`єктів господарювання державного сектору економіки, комунальних підприємств, установ, організацій керівником державної служби або суб`єктом призначення, сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради, начальником відповідної військової адміністрації без конкурсного відбору, обов`язковість якого передбачена законом, на підставі поданої заяви, заповненої особової картки встановленого зразка та документів, що підтверджують наявність у таких осіб громадянства України, освіти та досвіду роботи згідно з вимогами законодавства, встановленими щодо відповідних посад, що передбачає спрощену процедуру вступу на державну службу[1].

Проблеми реалізації вказаної правової норми виникають і тоді, коли працівників без конкурсів приймають на посади державної служби, посади в органах місцевого самоврядування чи посади керівників суб`єктів господарювання державного сектору економіки, і тоді, коли стоїть питання про переведення їх на такі посади.

Згідно із абзацом першим частини п'ятої статті 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» граничний строк перебування особи на посаді, на яку її призначено без конкурсу, становить 12 місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану[8].

Як і при прийняті на посади без конкурсу так і при переведені на посади, такі договори будуть вважатися строковими, обмеженими граничним строком перебування працівника на посаді.

Проте, таке визначення суперечить висновку Великої Палати Верховного Суду викладеному у постанові від 26 червня 2019 року у справі № 175/3283/18 (провадження № 14-128цс19) відповідно до якого : «Прийняття на службу за строковим трудовим договором (контрактом) без проведення конкурсу не свідчить про набуття такою особою статусу посадової особи органу місцевого самоврядування, оскільки така служба не є діяльністю на постійній основі. Особа, прийнята на роботу за строковим трудовим договором поза межами конкурсу, не складає присягу посадових осіб місцевого самоврядування, їй не присвоюється ранг у межах відповідної категорії посад посадових осіб місцевого самоврядування, також така особа не зобов'язана проходити атестацію відповідно до вимог статті 17 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування». Зазначений висновок узгоджується з правовим висновком Великої Палати Верховного Суду, викладеним у постановах від 16 січня 2019 року у справі № 192/1855/17 (провадження № 14-569цс18), від 06 лютого 2019 року у справі № 146/885/17-ц (провадження № 14-436цс18)» [9].

Відповідно до частини 5 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» : «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права» [10]. Отже, фактично висновки Великої Палати Верховного Суду не дають можливості органам державної влади та органам місцевого самоврядування, як суб'єктам владних повноважень, відступити від висновку Верховного Суду.

Вважаємо, що приймаючи рішення про прийняття чи переведення працівників на посади без конкурсів на період дії воєнного стану законодавцю необхідно було вказати, що спрощена процедура вступу (переведення) на державну службу та службу в органах місцевого самоврядування проводиться без врахування вимог до претендентів на посади викладених у законодавчих актах та у висновках Верховного Суду. Без такого зазначення, на практиці виникнуть ситуації, коли захистити своє право у судовому порядку буде неможливо, оскільки відповідно до частини 6 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» : «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права» [10].

Враховуючи вищевикладене, необхідно внести відповідні зміни до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» та Закону України «Про державну службу».

Попри намагання України привести своє законодавство у відповідність із міжнародними стандартами щодо заборони дискримінації у трудових відносинах, та внесення до ряду законодавчих актів змін і доповнень, на практиці це ганебне явище ще має місце. Особливо зросла кількість порушень під час дії воєнного стану. Непоодинокими є випадки відмови у працевлаштуванні військовослужбовцям звільненим зі служби через поранення та внутрішньо переміщеним особам. У зв'язку з цим слід передбачити більш жорстку персональну відповідальність роботодавців за вчинення таких порушень.

Висновки. Отже, дослідження прийнятих під час дії воєнного стану законодавчих актів показало їх недоліки, невідповідність нормам міжнародного права та висновкам Верховного Суду, які є джерелом права та усувають прогалини у чинному законодавстві.

Для виправлення помилки, яка міститься в КЗпП України щодо звільнення працівників за пунктом 13 статті 40 КЗпП України, необхідно другий пункт 13 статті 40 КЗпП України, яким закріплена підстава звільнення працівника у зв'язку з набранням законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім звільнення від відбування покарання з випробуванням) за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, змінити на пункт 13-1 статті 40 КЗпП України.

З метою приведення чинного законодавства України у відповідність з міжнародними стандартами, що містяться в Рекомендації МОП № 198 від 31.05.2006 року «Про трудове правовідношення», статтю 21 КЗпП України необхідно викласти в наступній редакції : «Трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем (роботодавцем – фізичною особою), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку (за виключеннями передбаченими законом або трудовим договором)….. і далі по тексту.

Для усунення дефіциту кадрів, браку робочої сили та оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, статтю 20 Закону України «Про державну службу» та статтю 5 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» слід доповнити пунктом наступного змісту: «На час дії воєнного стану, прийняття чи/або переведення працівника на посади державної служби без конкурсу проводиться без врахування вимог до претендентів на посади викладених у законодавчих актах та у висновках Верховного Суду».

Для попередження та унеможливлення допущення випадків дискримінації у трудових відносинах при прийняті на роботу за будь-якою ознакою, у ст. Кодексу України про адміністративні правопорушення та у статтю 172 Кримінального кодексу України слід внести зміни щодо розміру штрафу від 85 000 грн. до 136 000 грн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20
2. Кодекс законів про працю Української РСР від 10 грудня 1971 року //*Відомості Верховної Ради* Української РСР. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12 травня 2022 року № 2259-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» 01 липня 2022 року № 2352-IX- https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX
5. Закон України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю щодо встановлення додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та деяких інших питань» від 04 червня 2024 року № 3768-IX- https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3768-IX
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення роботи Бюро економічної безпеки України» від 20 червня 2024 року № 3840-IX – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3840-IX
7. Рекомендація МОП 2006 року № 198 «Про трудове правовідношення» :. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—еигоре/—го-geneva/—sro- budapest/documents/genericdocument/wcms_748379.pdf
8. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року // *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 28, ст. 250.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 175/3283/18 URL: //https://verdiktum.ligazakon.net
10. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02 червня 2016 року № 1402-VIII- URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-VIII

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 6
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 351.74.76
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/25

ДОЦІЛЬНІСТЬ УПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІЗ ГРОМАДОЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ЇХНЬОЇ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ЧЕХІЇ

THE FEASIBILITY OF IMPLEMENTING PROGRAMMES FOR COOPERATION BETWEEN LAW ENFORCEMENT AGENCIES AND THE COMMUNITY IN A STATE OF MARTIAL LAW DURING THEIR PREVENTIVE ACTIVITIES, USING THE EXAMPLE OF THE CZECH REPUBLIC

Булатін Д.О., докт. філос. в галузі права, майор,
викладач кафедри правових дисциплін
Національна академія Національної гвардії України

Орел О.В., к.ю.н., доцент, полковник,
заступник начальника
Навчально-науковий інститут професійної освіти по роботі з особовим складом
Національної академії Національної гвардії України

Мета дослідження – обґрунтувати доцільність та розроблення практичних рекомендацій щодо впровадження в Україні в умовах воєнного стану програм взаємодії правоохоронних органів з громадою, застосовуючи досвід превентивної діяльності поліції Чехії. Поняття превентивної діяльності найчастіше застосовується під час розкриття основних повноважень правоохоронних органів, одне з яких – здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень. Варто також додати, що превентивна діяльність є комплексом дій, що може обмежувати певні права і свободи людини. Зважаючи на рівень довіри населення до правоохоронних органів, попри нормативну урегульованість питань здійснення превентивної діяльності, важливо акцентувати увагу на тому, що це є одним із пріоритетних напрямів їхньої діяльності, нині існує необхідність дослідження питання щодо фактичного впровадження в Україні в умовах воєнного стану програм взаємодії правоохоронних органів з громадою із застосуванням досвіду превентивної діяльності поліції Чехії. Для досягнення мети ми послуговувались загальнонауковими (аналіз, синтез, порівняння тощо) та спеціальними методами. Зроблено короткий огляд програм «Громадські помічники поліції в м. Децин, як альтернатива традиційним методам попередження злочинності на місцях», «Безпечна Прага онлайн», які були впроваджені в діяльність поліції Чехії, та проаналізовано досягнення, яких було досягнуто завдяки цим програмам. Визначено теоретичні та правові засади превентивної діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану в Україні та сутність концепції «діяльності правоохоронних органів, орієнтованої на громаду». Розроблено конкретні рекомендації щодо адаптації та імплементації програм взаємодії правоохоронних органів з громадою, що ґрунтуються на чеському досвіді, з урахуванням особливостей правового режиму воєнного стану в Україні. Обґрунтовано доцільність упровадження програм взаємодії поліції та інших правоохоронних органів із громадою в умовах воєнного стану на прикладі Чехії. Наголошено на можливості впровадження цих програм у діяльність правоохоронних органів України та в освітній процес під час підготовки фахівців в умовах воєнного стану.

Ключові слова: правоохоронні органи, поліція, превенція, превентивна діяльність, воєнний стан, громада.

The purpose of the study is to justify the feasibility and develop practical recommendations for the implementation in Ukraine, under martial law, of programmes for cooperation between law enforcement agencies and the community, drawing on the experience of preventive activities of the Czech police. The concept of preventive activities is most often used when describing the main powers of law enforcement agencies, one of which is the implementation of preventive and prophylactic activities aimed at preventing the commission of offences. It should also be added that preventive activities are a set of measures that may restrict certain human rights and freedoms. Given the level of public trust in law enforcement agencies, despite the regulatory framework governing preventive activities, it is important to emphasise that this is one of the priority areas of their activities, and there is now a need to study the issue of the actual implementation in Ukraine, under martial law, of programmes for cooperation between law enforcement agencies and the community, drawing on the experience of preventive activities by the Czech police. To achieve this goal, we used general scientific (analysis, synthesis, comparison, etc.) and special methods. We provided a brief overview of the programmes «Community Police Assistants in Decin as an Alternative to Traditional Methods of Crime Prevention at the Local Level» and «Safe Prague Online,» which were implemented in the activities of the Czech police, and analysed the achievements made thanks to these programmes. The theoretical and legal foundations of preventive activities of law enforcement agencies in the conditions of martial law in Ukraine and the essence of the concept of «community-oriented law enforcement activities» have been identified. Specific recommendations have been developed for the adaptation and implementation of programmes for interaction between law enforcement agencies and the community, based on the Czech experience and taking into account the specificities of the legal regime of martial law in Ukraine. The feasibility of implementing programmes for cooperation between the police and other law enforcement agencies with the community under martial law is substantiated using the example of the Czech Republic. The possibility of implementing these programmes in the activities of law enforcement agencies in Ukraine and in the educational process during the training of specialists under martial law is emphasised.

Key words: law enforcement agencies, police, prevention, preventive activities, martial law, community.

© Булатін Д.О., Орел О.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Вступ. У Законі України «Про Національну безпеку України» зазначено, що *«державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру»*. Натомість *«національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»* [1]. Тобто державна безпека є складовою національної безпеки.

Для виконання завдань, спрямованих на забезпечення державної та національної безпеки, існує низка органів, на які покладено такі функції. Це сектор безпеки і оборони як система органів державної влади, Збройні Сили України, інші військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту, оборонно-промисловий комплекс України. Їхня діяльність перебуває під демократичним цивільним контролем і, відповідно до Конституції та законів України, за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України, громадян та громадських об'єднань від загроз.

Національна поліція України та Національна гвардія України належать до сектору безпеки і оборони, і їхня превентивна діяльність спрямована на забезпечення державної та національної безпеки України.

Національна поліція України – центральний орган виконавчої влади, що забезпечує охорону прав і свобод людини, протидію злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку. Призначенням поліції – захищати життя, здоров'я, права і свободи громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства; протидіяти злочинності, охороняти громадський порядок, власність і забезпечувати громадську безпеку.

Національна гвардія України – це військове формування з правоохоронними функціями [2]. Вона, як і Національна поліція України, належить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначена для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку, а також у взаємодії із правоохоронними органами забезпечує державну безпеку і захист державного кордону, протистоїть терористичній діяльності, а також діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Україна, перебуваючи в умовах повномасштабної воєнної агресії, стикається з безпрецедентними викликами у сфері забезпечення громадської безпеки. Традиційні підходи до превентивної діяльності правоохоронних органів, зокрема поліції, що діяли у мирний час, виявляються недостатньо ефективними на територіях, що постраждали під час бойових дій, деокупованих або прифронтових регіонах. Тут зруйновано соціальну інфраструктуру, зростає рівень злочинності (зокрема, мародерство), психологічно травмовано населення, утрачено довіру до державних інституцій. Отже, виникає потреба в пошуку нових, адаптивних моделей роботи, які б сприяли не лише підтриманню правопорядку, а й відновленню громадського капіталу та довіри між поліцією та громадою. Отже, особливого значення набуває досвід європейських країн, зокрема Чехії, де програми взаємодії поліції з громадою (Community Policing) є основним елементом системи безпеки.

Постає питання *про доцільність та особливості імплементації чеського досвіду в умовах воєнного стану в Україні*. Як саме методи та принципи взаємодії правоохоронних органів із громадою можуть бути застосовані, коли ризики безпеки значно вищі, а ресурси обмежені? Які елементи чеської моделі є найбільш адаптивними, а які потребують перетворення й покращення з урахуванням українських реалій? Аналізування цих питань уможливить не лише посилення превентивної діяльноісті правоохоронних органів, а й сприятиме стійкості громад, що є важливим чинником перемоги та післявоєнної відбудови.

У науковій літературі, особливо західноєвропейській, значна кількість досліджень присвячена концепції community policing (поліція, орієнтована на громаду). Переважно її розглядають як філософію, що передбачає партнерство між правоохоронними органами та населенням для спільного розв'язання проблем щодо безпеки суспільства. Іноземні вчені вивчають, як моделі взаємодії поліції з громадою впливають на рівень злочинності, довіру до поліції та загальну стабільність у суспільстві. Досвід Чехії, де такий підхід відомий як «Громадські помічники поліції в м. Децин як альтернатива традиційним методам попередження злочинності на місцях» та «Безпечна Прага онлайн», є для нас цінним прикладом.

В Україні досліджень з цієї теми менше і стосуються вони переважно мирного часу. Вони здебільшого зосереджені на адаптації західних моделей, реформі Національної поліції України та її взаємодії з населенням у звичайних умовах. З початком повномасштабного вторгнення рф виникла нагальна потреба в дослідженні нових викликів. Українські вчені аналізують, як війна впливає на відносини між правоохоронними органами та громадою і як поліцейські адаптують свою діяльність для розв'язання нових завдань: протидії мародерству, допомоги переселенцям і роботі в умовах високого ризику. Проте системних досліджень щодо розроблення та впровадження програм взаємодії правоохоронних органів з громадою саме в умовах воєнного стану та порівняльного аналізу з досвідом Євросоюзу, зокрема Чехії, ще недостатньо.

Окремі публікації та аналітичні звіти фіксують позитивний досвід української поліції у прифронтових містах та на деокупованих територіях. У них подано випадки, коли поліцейські допомагали населенню, евакуювали людей та надавали гуманітарну допомогу, чим підвищили рівень довіри до себе. Проте ці випадки часто розглядають як окремі приклади, а не як частину системно впровадженої моделі взаємодії.

У цьому дослідженні ми звертаємося до досвіду Чеської Республіки, зокрема до таких програм, як «Громадські помічники поліції в м. Децин як альтернатива традиційним методам попередження злочинності на місцях» та «Безпечна Прага онлайн». Аналізування чеського досвіду, яке містить роботу поліції в межах європейської системи безпеки та має напрацьовані механізми взаємодії з населенням, дає можливість адаптувати ці підходи до умов воєнного стану. Метою статті є обґрунтування доцільності впровадження таких програм в Україні, розроблення практичних рекомендацій та визначення їхньої ролі у зміцненні національної стійкості та безпеки в умовах війни.

Сьогодні наявна прогалина в науковій літературі щодо:

– аналізування ефективності програм «Громадські помічники поліції в м. Децин, як альтернатива традиційним методам попередження злочинності на місцях»; «Безпечна Прага онлайн» в умовах воєнних дій;

– дослідження психологічних бар'єрів, наявних між населенням та правоохоронними органами під час війни;

– порівняння правових основ та практичної реалізації таких програм в Україні та Чехії;

– оцінювання ризиків і переваг упровадження цих програм для підвищення стійкості громад, запобігання стресу та протидії дезінформації.

Постановка завдання. Мета дослідження – аналітично обґрунтувати доцільність та розроблення практичних рекомендацій щодо впровадження в Україні в умовах воєнного стану програм взаємодії правоохоронних органів з громадою із застосуванням досвіду превентивної діяльності поліції Чеської Республіки.

Завдання дослідження:

– визначити теоретичні та правові засади превентивної діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану в Україні та сутність концепції «діяльності правоохоронних органів, орієнтованої на громаду»;

– проаналізувати ключові аспекти досвіду Чехії у сфері взаємодії поліції з громадою під час здійснення превентивної діяльності. Особливу увагу приділити досвіду подолання кризових ситуацій, включно із соціальною напруженістю та терористичними загрозами, що є аналогами викликів воєнного стану;

– ідентифікувати ризики та виклики для громадської безпеки в Україні в умовах воєнного стану, які можуть бути розв'язані за допомогою механізмів взаємодії поліції з громадскістю;

– сформулювати критерії доцільності та оцінити переваги й недоліки впровадження чеських моделей взаємодії поліції з громадою в українських реаліях;

– розробити конкретні рекомендації щодо адаптування та імплементації програм взаємодії поліції з громадою, що ґрунтуються на чеському досвіді, ураховуючи особливості правового режиму воєнного стану в Україні.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно виходить за межі традиційного вивчення діяльності правоохоронних органів та пропонує інноваційний підхід до превентивної роботи в екстремальних умовах.

Основні елементи наукової новизни:

– обґрунтування потреби впровадження програм «community policing» (взаємодії поліції з громадою) в умовах воєнного стану. Дослідженням доведено, що в умовах воєнної агресії, коли рівень довіри до державних установ і потреба в безпеці значно зростають, такі програми можуть бути дуже ефективними. Вони допомагають мобілізувати суспільство, зміцнити довіру до поліції та забезпечити єдність поліції та громади у протистоянні загрозам;

– адаптація досвіду Чехії до українських реалій. Дослідження пропонує нове бачення, воно містить критичний аналіз досвіду Чехії й адаптацію до унікальних обставин України. Чехія як член НАТО має досвід функціювання поліції в межах єдиної системи безпеки, яка передбачає можливі кризи. Такий досвід ніколи раніше не застосовувався в умовах воєнного стану. Дослідження розробляє конкретні механізми та рекомендації, як чеські практики (взаємодія з громадськими організаціями, інформування населення тощо) можуть бути інтегровані в діяльність української поліції в умовах війни;

– розроблення методики оцінювання ефективності превентивної діяльності поліції в умовах воєнного стану. Наявні методики оцінювання ефективності поліції орієнтовані на мирний час. Це дослідження розробляє нові критерії для оцінювання превентивної діяльності поліції в умовах війни (наприклад, замість традиційних показників зниження рівня злочинності ми пропонуємо оцінювати рівень громадської підтримки та довіри, швидкість реагування у надзвичайній ситуації, рівень протидії стресу, поширенню паніки та дезінформації);

– уведення в науковий обіг нової термінології. Пропонуємо застосування таких термінів, як «кризовий community policing», «превентивна діяльність поліції в умовах гібридної війни» (з обґрунтуванням їхньої доцільності), що уможливлює більш точні описи специфічних процесів, які відбуваються в діяльності поліції під час війни.

Результати дослідження. Чехія є однією з провідних країн світу, що постійно розвивається. У цій країні майже від початку утворення на державному рівні відбулося планування та здійснення превентивної діяльності. Починаючи з 1996 року Міністерством внутрішніх справ Чехії розробляє та подає на затвердження до законодавчих органів державну стратегію з питань попередження злочинності. Положення стратегії утворюються передусім на підставі результатів опитувань громадян та аналізування статистичних даних правоохоронних служб. Окрім цього до уваги береться інформація з інших джерел, що висвітлюють проблеми безпеки громадян та надають пропозиції з їх вирішення (наприклад, звіти різноманітних громадських організацій, аналіз потенційних загроз від наукових закладів тощо). Уряд Чехії кожні чотири роки затверджує середньострокову стратегію превентивної діяльності в державі. У цьому документі на відповідний період визначено основну мету, стратегічні завдання та перелік необхідних заходів. Відповідальним за реалізацію стратегії виступає міністр внутрішніх справ [3].

У Чехії під загальною координацією Міністерством внутрішніх справ створено Національний комітет з попередження злочинності (National Crime Prevention Committee). NCPC визначає себе, як лідера – каталізатора превентивної діяльності у країні, основною місією якого є допомога людям зберігати власне життя, зробити безпечним існування своїх сімей та суспільства загалом, запобігти на психологічному та фізичному рівні проявам правопорушенням. Для цього NCPC розробляє різноманітні інструменти, якими громада може скористатися для вивчення та впровадження стратегій запобігання злочинності, для все більшого залучення членів суспільства до участі в заходах превентивної діяльності та координації взаємодії в цих питаннях з органами місцевого самоврядування, поміж яких:

– методичні матеріали та різноманітні публікації;

– програми для дітей, які з мінімальним бюджетом можна реалізувати у школах;

– практичне навчання, тренінги як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівні;

– трансляція анонсів програм різноманітних державних служб, щоб показати єдність у проведенні превентивної діяльності поліції як загальнонаціональній стратегії протидії правопорушенням шляхом попередження.

Національний комітет з попередження злочинності був заснований 1982 року для управління Національною кампанією щодо запобігання злочинності.

Окремої уваги заслуговує питання фінансування NCPC. Окрім бюджетних коштів, на інтернет-ресурсах комітету на самому видному місці розміщено інтерактивну функцію прийому пожертв від громадян та громадських організацій. Кошти можна надіслати за декілька хвилин скориставшись послугами онлайн банка.

В Чехії постійно діють і оновлюються різноманітні програми взаємодії поліції та громади для спільної превентивної діяльності в країні. Розглянемо лише кілька із них, що були номіновані на різноманітні міжнародні нагороди.

Проєкт «Громадські помічники поліції в м. Децин як альтернатива традиційним методам попередження злочинності на місцях»

У системі наявних стратегій превентивної діяльності в різних країнах світу даний проєкт став своєрідною альтернативою та новизною. Основна мета – допомога соціальному індивіду, який є частиною соціально відокремленої громади (різноманітних меншин), що має значні проблеми в рівні злочинності та безпеки. Для цього за допомогою інструментів проєкту член громади стає активним учасником оточення, тобто середовища поза проблемною громадою.

Спочатку проводять умовний поділ території міста на райони за кількістю населення та рівнем злочинності. За визначеними районами проводять процедуру відбору учасника цієї Програми. Для проведення зазначеної процедури створюють комітет, який складається зі співробітників поліції різних рівнів, представників міністерства внутрішніх справ, органів місцевого самоврядування. Відібрані учасники будуть працювати в парах як помічники муніципальної поліції в підтриманні порядку та безпеки у відповідних районах. Завдяки знайомствам та авторитету поміж місцевого населення помічники надають дуже дієву допомогу поліції, насамперед під час розв'язання довготривалих місцевих проблем.

Проте на цьому проєкт не зупиняється. Після проходження відповідного навчання громадських помічників залучають до виконання завдань, якими зазвичай займаються поліцейські патрулі. Під час правопорушення, що супроводжується малим ризиком (незначною мірою порушується публічний порядок), помічники поліції отримують право вирішити справу без залучення співробітників поліції. Проте у разі підвищення рівня загрози помічники повинні викликати муніципальну поліцію.

Однією з головних функцій помічники поліції є взаємодія з об'єднаннями громадян на місцевому рівні. Помічники поліції беруть активну участь у координації дозвілля осіб віком до 20 років. Статистика свідчить, що саме така вікова група населення більш схильна до актів хуліганства та вандалізму. Завдяки роботі помічників поліції в цьому напрямі проводять також неофіційний збір даних про наявні потреби та бажання молоді, що допомагає приймати рішення із благоустрою району їх проживання. Місцева рада таким чином розуміє черговість необхідних покращень, адже з «перших вуст» отримує негласне голосування з питання, наприклад: «Насамперед поставити ще один спортивний майданчик чи відремонтувати бібліотеку?».

Завдяки реалізації даного Проєкту в м. Децин:

– зменшилась кількість правопорушень;

– у членів громад з'явилось відчуття безпеки та затишку проживання;

– зменшились випадки звернення за розв'язанням побутових суперечок до екстремістських груп;

– збільшилась кількість осіб, що почали здобувати нові знання та шукати роботу;

– зменшився рівень міжособистісних і сімейних конфліктів;

– змінилося ставлення населення до ромської меншини як до причини виникнення проблем у відповідних районах міста.

Муніципальні поліцейські, з якими співпрацювали помічники, зазначили, що для реалізації проєкту потрібно відбирати поліцейських, які мають сміливий і творчий підхід, щоб легше було залучити помічників до співпраці з поліцією. Проте результати виправдали всі зусилля [4, с. 83].

Проєкт «Безпечна Прага онлайн»

У вік інформаційних технологій злочинність одночасно з реальним простором існування опановує і онлайн-реальність. Даний проєкт було розроблено з метою захисту населення столиці від злочинних посягань і соціально негативних явищ, пов'язаних із користуванням мережею «Інтернет», зокрема попередження онлайн-правопорушень.

Оскільки найбільше за часом інтернетом з метою дозвілля користуються діти та підлітки, для досягнення поставленої мети увагу було зосереджено на працівниках шкільних закладів та фахівцях, обов'язком яких є робота з неповнолітніми. Окрім зазначених фахівців (співробітників муніципальної та національної поліції, психологів, персонал шкіл тощо), проєкт максимально було поширено на все населення столиці, включно з батьками та працівниками, що забезпечують роботу інтернету в Празі.

Основні інструменти Проєкту: налагодження доступних онлайн-ресурсів із простим поданням необхідної інформації; проведення відповідного навчання дітей у шкільних закладах, центрах дитячої та юнацької творчості тощо; профілактично-практична робота з дітьми та батьками; активна діяльність у сфері поширення інформації через контакти із громадськістю, зокрема соціальні мережі.

Щороку аналізують проведену роботу, за результатами чого Проєкт удосконалюється.

Завдяки проєкту вдалося:

– покращити обізнаність усіх жителів міста про відповідальність та взаємодопомогу в боротьбі з онлайн-злочинністю;

– підвищити рівень соціального захисту населення, особливо дітей і підлітків, від ризиків, пов'язаних із користуванням інтернетом;

– вивчити, проаналізувати та запобігти значній кількості правопорушень у режимі онлайн [4, с. 85].

Отже, поліція Чехії ставить на один рівень обов'язкову співпрацю між поліцією, органами місцевого самоврядування та громадянами. Під час розроблення будь-яких поліцейських ініціатив / програм з питань безпеки чи правопорядку обов'язково залучаються представники громадськості. Більшість проєктів має не загальнонаціональний характер, а націлена на виявлення та попередження конкретних правопорушень, тобто розв'язання проблем безпеки відповідної місцевості. Партнерство, взаємодія, гнучкість у прийнятті рішень відповідно до особливостей місцевої громади. Саме такий підхід виявився найбільш ефективним у розробленні стратегії превентивної діяльності в Чехії на 2016–2020 роки.

Висновки. Упровадження програм взаємодії поліції з громадою, відомих як «community policing», в Україні в умовах воєнного стану на прикладі досвіду Чехії є не лише доцільним, а й критично необхідним. Це дає змогу перейти від традиційної моделі реагування до проактивної, адаптованої до викликів воєнного часу.

Обґрунтування доцільності

В умовах війни значно зростають загрози, що вимагають нових підходів, а саме:

1) *дестабілізація та зростання злочинності*. Війна призводить до міграції населення, руйнування інфраструктури, що створює сприятливі умови для мародерства, крадіжок, шахрайства. Поліція може бути перевантажена, тоді як залучення громади до превентивної діяльності дає змогу ефективніше протидіяти цим явищам на місцях;

2) *гібридні загрози*. Ворог активно використовує дезінформацію, паніку та інформаційні операції для підриву довіри до влади та правоохоронних органів. Програми взаємодії поліції з громадою сприяють налагодженню прямого та оперативного зв'язку, що є ключовим у протидії цим загрозам;

3) *зміцнення соціальної стійкості*. Активна співпраця з поліцією зміцнює почуття єдності та безпеки серед населення, мобілізує ресурси громади для самозахисту та взаємодопомоги.

Досвід Чехії та його адаптація

Аналіз чеських програм демонструє, як ці підходи можуть бути адаптовані до українських реалій.

«Громадські помічники поліції в м. Децин як альтернатива традиційним методам попередження злочинності на місцях».

Чеський досвід: у м. Децин було залучено місцевих мешканців для патрулювання та інформування поліції про підозрілу діяльність. Вони не мали поліцейських повноважень, але діяли як «очі та вуха» поліції, що уможливило знизити рівень дрібних злочинів.

Адаптація для України: в умовах війни ця модель може бути застосована для патрулювання територій, виявлення диверсійних груп, фіксування руйнувань, контролю за дотриманням комендантської години та виявлення правопорушень, пов'язаних із мародерством. Це дасть змогу розвантажити правоохоронні органи для виконання більш складних завдань.

«Безпечна Прага онлайн».

Чеський досвід: програма передбачає застосування онлайн-платформ для інформування громадськості про криміногенну ситуацію, збору повідомлень від громадян та надання рекомендацій щодо безпеки.

Адаптація для України: під час війни цей підхід може бути надзвичайно корисним для протидії паніці та дезінформації. Поліція та інші правоохоронні органи можуть оперативно спростовувати фейкові новини, надавати перевірену інформацію про небезпечні райони, повітряні тривоги, евакуацію. Онлайн-платформи також можуть стати каналами для збору інформації про розташування ворожих сил, підозрілих осіб чи координаціюї волонтерської допомоги.

Упровадження чеських моделей взаємодії поліції з громадою в Україні може відбуватися за такими напрямами:

1) *законодавче закріплення*. Розроблення нормативної бази для легалізації статусу «громадських помічників» та їхніх повноважень;

2) *навчання*. Проведення тренінгів для поліцейських, працівників інших правоохоронних органів та громадських помічників з питань протидії гібридним загрозам, комунікації в кризових ситуаціях та психологічної стійкості;

3) *онлайн-платформи*. Створення та популяризація офіційних онлайн-ресурсів для двостороннього зв'язку із громадою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.

2. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text.

3. Чи потрібна в Україні стратегія запобігання злочинності? Безпека у громаді. Експертний центр з прав людини : офіц. сайт. URL : https://ecpl.com.ua/comments/chy-potribna-v-ukrajini-stratehiya-zapobihannya-zlochynnosti-na-natsionalnomu-ta-mistsevomu-rivnyah/.

4. Поліцейська діяльність, орієнтована на громаду, в Європі : концепції, теорія та практика (публікація EUCPN) : посібник № 2. 2015. 136 с. URL : https://www.slideshare.net/slideshow/eucpn/59927388#1.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/26

ПЕРСПЕКТИВИ ТА ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕГІЇ З ПИТАНЬ РОЗГЛЯДУ СКАРГ НА РІШЕННЯ, ДІЇ АБО БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРАТОРА, СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ, ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ

PROSPECTS AND CHALLENGES OF THE ACTIVITIES OF THE COMMISSION FOR CONSIDERATION OF COMPLAINTS AGAINST DECISIONS, ACTIONS OR INACTION OF STATE REGISTRARS, STATE REGISTRATION ENTITIES, AND TERRITORIAL BODIES OF THE MINISTRY OF JUSTICE

Бут О.В., аспірант
Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Вказана наукова стаття проводить поглиблений комплексний аналіз правових, організаційних та практичних аспектів функціонування Колегії з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції (далі – Колегія). Дослідження сфокусоване на позасудовому механізмі захисту прав у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, який був запроваджений для підвищення ефективності, доступності та оперативності правового захисту для фізичних та юридичних осіб. У статті всебічно розкрито дуалістичну правову природу інституту державної реєстрації, що гармонійно поєднує в собі елементи як публічного, так і приватного права. Ця подвійна природа інституту визначає необхідність наявності як традиційних судових, так і альтернативних позасудових (адміністративних) способів захисту, які розглядаються в статті як взаємодоповнюючі та альтернативні механізми. Встановлено, що Колегія є важливим та ефективним інструментом у протидії реєстраційному рейдерству та неправомірним діям державних реєстраторів, оскільки надає швидкий та безоплатний спосіб оскарження [6]. У статті проаналізовано перспективи та проблеми діяльності Колегії, зокрема: нормативні прогалини та колізії, організаційні та процедурні недоліки, відсутність єдиної та послідовної практики застосування норм, а також недостатня поінформованість широких верств населення про цей механізм [6]. Запропоновано конкретні та науково обґрунтовані шляхи вдосконалення діяльності Колегії, які включають: уніфікацію законодавчого регулювання, розширення її повноважень, посилення відповідальності державних реєстраторів, а також підвищення рівня правової обізнаності населення. Аналіз ґрунтується на чинних нормах права, усталеній судовій практиці Верховного Суду та провідних наукових публікаціях, що забезпечує наукову обґрунтованість і практичну цінність висновків та рекомендацій.

Ключові слова: державна реєстрація, Колегія з розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції, позасудовий захист, право власності, скарга, рейдерство, публічне право.

This scholarly article provides an in-depth and comprehensive analysis of the legal, organizational, and practical aspects of the functioning of the Commission for the Consideration of Complaints against Decisions, Actions, or Inaction of State Registrars, State Registration Entities, and Territorial Bodies of the Ministry of Justice (hereinafter – the Commission). The study focuses on the extrajudicial mechanism for protecting rights in the field of state registration of real property rights, which was introduced to enhance the efficiency, accessibility, and promptness of legal protection for individuals and legal entities.

The article thoroughly explores the dual legal nature of the institution of state registration, which harmoniously combines elements of both public and private law. This dual nature necessitates the existence of both traditional judicial and alternative extrajudicial (administrative) methods of protection, which are viewed in the article as complementary and alternative mechanisms. It is established that the Commission serves as an important and effective instrument in counteracting registration raiding and unlawful actions by state registrars, as it provides a swift and free-of-charge means of appeal [6].

The article analyzes the prospects and challenges of the Commission's activities, particularly: regulatory gaps and legal conflicts, organizational and procedural shortcomings, the absence of unified and consistent application of legal norms, as well as insufficient public awareness about this mechanism [6]. Specific and scientifically grounded proposals for improving the Commission's work are offered, including: unification of legislative regulation, expansion of its powers, strengthening the accountability of state registrars, and raising the level of legal awareness among the population.

The analysis is based on the current legal framework, established case law of the Supreme Court, and leading academic publications, which ensures the scholarly validity and practical value of the conclusions and recommendations.

Key words: state registration, Commission for Consideration of Complaints against Decisions, Actions or Inaction of State Registrars, state registration entities, territorial bodies of the Ministry of Justice, extrajudicial protection, property rights, complaint, raiding, public law.

Вступ. У сучасній правовій системі України інститут державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є не лише технічним актом, а й фундаментальним елементом, який забезпечує стабільність економічних відносин, юридичну визначеність та надійний захист права власності. Згідно зі статтею 182 Цивільного кодексу України, право власності та інші речові права на нерухомі речі підлягають обов'язковій державній реєстрації. Цей інститут виконує функцію офіційного визнання і підтвердження державою фактів виникнення, зміни або припинення речових прав. Однак, як зазначав суддя Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду Юрій Чумак, «державна реєстрація прав не є підставою набуття права власності, а вважається лише засвідченням державою вже набутого особою права власності, що унеможливлює ототожнення факту набуття права власності з фактом його державної реєстрації» [1].

Ця правова позиція підкреслює, що інститут державної реєстрації має дуалістичну природу. З одного боку, він є публічною функцією держави з підтримання правопорядку, контролю за законністю угод та захисту інтересів третіх осіб. З іншого боку, це є ключовий інструмент захисту приватних прав особи, оскільки саме державна реєстрація надає праву власності абсолютного характеру (erga omnes) та забезпечує його захист від посягань з боку невизначеного кола осіб. Цей подвійний характер інституту обумовлює складність правозастосування, оскільки будь-яке неправомірне втручання в реєстр є одночасно порушенням приватного права власника та зловживанням публічною владою.

© Бут О.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Тривалий час єдиним ефективним способом захисту порушеного права внаслідок неправомірних реєстраційних дій вважався судовий захист. Проте, зважаючи на тривалість судових процесів, їх високу вартість та бюрократичні перепони, цей механізм не завжди був доступним та оперативним. Це створювало сприятливі умови для «реєстраційного рейдерства» – незаконного захоплення майна шляхом неправомірних реєстраційних дій. У відповідь на ці виклики, держава запровадила альтернативний, позасудовий механізм захисту – Колегія. Цей інститут був створений для забезпечення оперативного, доступного та безоплатного способу оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних реєстраторів.

Діяльність Клегії має колосальне значення в умовах сьогодення, особливо зважаючи на зростання кількості неправомірних реєстраційних дій. Вона надає можливість оперативно відновити порушені права, запобігаючи подальшому переходу майна до третіх осіб, які можуть бути добросовісними набувачами. Саме швидке реагування є ключовим у боротьбі з рейдерством. Незважаючи на всі позитивні аспекти, діяльність Колегія супроводжується низкою проблем, що вимагають системного наукового осмислення та пошуку шляхів їх вирішення. До них належать як нормативно-правові, так і організаційні недоліки [6]. Проведення комплексного аналізу є критично важливим для оцінки ефективності цього інституту та розробки конкретних пропозицій щодо його вдосконалення, що є метою даного дослідження.

Актуальність теми. Актуальність теми дослідження зумовлена значним впливом, який має діяльність Колегії на стабільність цивільного обороту та захист права власності в Україні. Запровадження адміністративного механізму оскарження стало своєрідним «захисним щитом» для власників, який здатен швидко реагувати на неправомірні реєстраційні дії та запобігати подальшому відчуженню майна. За даними Міністерства юстиції, діяльність Колегії у значній мірі сприяла зменшенню кількості рейдерських захоплень, що є особливо важливим в умовах сучасних викликів. Цей позасудовий інструмент підвищує рівень правової культури та довіри громадян до державних інститутів, оскільки надає їм швидкий та доступний спосіб захисту своїх прав. Проте, як зазначав А.Й. Іванський, діяльність Колегії не позбавлена проблемних аспектів, які можна умовно поділити на дві групи: організаційні та нормативні [6]. До перших належать недоліки у процедурі розгляду скарг, недостатнє кадрове та технічне забезпечення, а до других – колізії норм права та нечіткі формулювання, що створюють прогалини, якими можуть скористатися недобросовісні особи. Виявлення цих проблем та розробка шляхів їх подолання є нагальним завданням для юридичної науки та практики.

Огляд останніх досліджень. Проблематика правового регулювання державної реєстрації та захисту прав власності є однією з найбільш активно досліджуваних в українській юридичній доктрині. Значний внесок у цю сферу зробили такі видатні вчені, як В.В. Нікітін, В.В. Галунько, Я.О. Пономарьова, А.Й. Іванський, К.В. Селіванова, С.С. Бичкова та інші. У своїх наукових працях вони аналізували інститут державної реєстрації як елемент адміністративного права, його функції та місце в системі публічного управління. Дослідження також зосереджувалися на еволюції цього інституту, його зв'язку з цивільним правом та правовим статусом суб'єктів, що здійснюють реєстраційну діяльність.

Зокрема, науковці активно обговорюють проблему належних способів судового захисту порушених прав. У цьому аспекті особливе значення мають праці суддіспікера Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду Юрія Чумака, який детально аналізує практику Верховного Суду щодо оскарження реєстраційних дій. Він підкреслює, що «рішення суб'єкта державної реєстрації прав про державну реєстрацію прав... вичерпує свою дію» [1]. Це означає, що позовна вимога про скасування рішення державного реєстратора без вимоги про захист порушеного права власності не є належним способом захисту. Цей підхід був остаточно сформований Великою Палатою Верховного Суду у справі № 910/10987/18 від 24.01.2020 р. та у подальших постановах.

Людмила Козловська, доктор юридичних наук, доцент, керівник відділу аналітичної та правової роботи Великої Палати Верховного Суду, також приділяла увагу цій проблематиці, роз'яснюючи практику Верховного Суду щодо державної реєстрації та її оскарження [2]. Вона наголошувала на тому, що судове рішення про визнання недійсним правочину не є самостійною підставою для скасування рішення про державну реєстрацію прав, якщо не була одночасно заявлена вимога про скасування вказаного рішення [2].

Проблеми, що виникають у процесі державної реєстрації, також висвітлювалися в роботах В.В. Малютяка, який акцентував увагу на юридичній невизначеності окремих норм та корупційних ризиках, що призводять до рейдерських захоплень [4]. Він зазначав, що правові прогалини у законодавстві можуть призводити до протиправної втрати права власності. Це підкреслює важливість системного підходу до аналізу як законодавства, так і практики його застосування.

Зокрема, Іванський А. Й. у своїй науковій роботі «Деякі шляхи правового вдосконалення діяльності Колегії з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації» детально розкриває правові аспекти діяльності Колегії та пропонує шляхи вирішення проблем, що виникають у ході їх практичної реалізації [6]. У свою чергу, Селіванова К. В. у статті «Скарга до колегій із розгляду скарг у сфері державної реєстрації як позасудовий спосіб захисту речових прав на нерухоме майно» аналізує скаргу як процесуальний документ і вказує на важливість дотримання її обов'язкових реквізитів для уникнення відмови у розгляді за формальними ознаками [7].

Особливе місце в сучасних дослідженнях посідає також Т.В. Лісова, яка акцентує увагу на специфіці державної реєстрації прав на землю [5]. Вона зазначає, що в системі речових прав земельні відносини є одними з найбільш складних і чутливих до неправомірних реєстраційних дій, що вимагає особливої уваги до процедурних та нормативних аспектів їх захисту. Це підкреслює, що проблематика діяльності Колегії є мультидисциплінарною і має не лише цивільно-правовий, а й земельно-правовий характер.

Таким чином, у науковій доктрині існує консенсус щодо необхідності комплексного підходу до вирішення проблеми захисту права власності, що включає не лише вдосконалення законодавства, а й формування єдиної судової та адміністративної практики. Проте, в умовах постійних змін, зокрема в контексті воєнного стану, виникають нові виклики, які потребують додаткового аналізу.

Мета статті. Метою цієї наукової статті є проведення комплексного аналізу правових та організаційних засад діяльності Колегії. Цей аналіз буде спрямований на виявлення існуючих проблем, оцінку ефективності її роботи та розробку науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення цього позасудового механізму захисту прав. На основі проведеного дослідження автор прагне не лише виявити й систематизувати існуючі проблеми, але й запропонувати конкретні та дієві механізми їх вирішення, що матимуть цінність для науковців, правотворців та юристів-практиків.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку послідовних дослідницьких завдань. Передусім, важливо глибоко розкрити правову природу та значення Колегії як адміністративного інституту, акцентуючи особливу увагу на його місці в системі захисту прав. Далі, необхідно проаналізувати чинні законодавчі основи її

діяльності, зокрема ключові положення Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [8] та нормативно-правові акти, що регулюють її функціонування. Критично важливим є дослідження практики розгляду скарг Колегією, виявлення типових проблем (як нормативних, так і організаційних) та аналіз причин відмов у задоволенні скарг. На основі отриманих даних необхідно охарактеризувати основні проблеми, що виникають у процесі оскарження. І, нарешті, кінцевим етапом роботи є формулювання конкретних, науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики.

Виклад основних положень. Запровадження Колегії стало відповіддю на системні проблеми, пов'язані з неправомірними реєстраційними діями. Цей інститут було створено як ефективний позасудовий механізм захисту, що надає можливість оперативного та безоплатного оскарження рішень, дій чи бездіяльності державних реєстраторів. Цей адміністративний інструмент має подвійну природу, оскільки поєднує в собі елементи публічного та приватного права. З одного боку, Колегія є суб'єктом публічного права, що здійснює владні повноваження Міністерства юстиції щодо контролю у сфері державної реєстрації. Її рішення є обов'язковими для виконання державними реєстраторами. З іншого боку, діяльність Колегії спрямована на захист приватних прав власників, які були порушені внаслідок неправомірних дій. Такий дуалістичний характер інституту є його фундаментальною особливістю.

Колегія є частиною виконавчої вертикалі Міністерства юстиції України, що надає її рішенням значної ваги та прискорює їх виконання. Як зазначала К.В. Селіванова, звернення до Колегії є «альтернативним способом захисту» до судового [7]. На відміну від судового процесу, який може тривати роками, адміністративне оскарження зазвичай займає значно менше часу, що є критично важливим у випадках, коли існує ризик подальшого відчуження майна. Крім того, процедура розгляду скарг є безоплатною, що робить її доступною для всіх верств населення, незалежно від їх фінансового стану [6].

Діяльність Колегії ґрунтується на положеннях Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [8], який деталізує правові засади та механізми адміністративного оскарження. Цей нормативно-правовий акт визначає, що рішення, дії чи бездіяльність державного реєстратора можуть бути оскаржені до Міністерства юстиції України або його територіальних органів, які, у свою чергу, розглядають ці скарги через діяльність Колегії. Процедура розгляду скарг має чітко визначений порядок і терміни, що, на перший погляд, має забезпечити її ефективність та передбачуваність. Однак на практиці виникають численні проблеми.

Однією з ключових процедурних проблем, як зазначала К.В. Селіванова, є висока формалізованість вимог до оформлення скарги [7]. Вона наголошує, що «недотримання скаржником вимог щодо оформлення скарги, а саме відсутність у її тексті хоча б одного з обов'язкових реквізитів, є підставою для відмови в її задоволенні за формальною ознакою» [7]. Це створює значні перешкоди для громадян, які не мають юридичної освіти, та може призводити до необґрунтованих відмов у розгляді скарг по суті. Процедура, яка має бути доступною, стає складною бюрократичною перепоною.

Незважаючи на значні переваги, діяльність Колегії супроводжується численними проблемами, які вимагають негайного вирішення. Як слушно зазначав А.Й. Іванський, їх можна поділити на організаційні та нормативні [6].

До нормативнних проблеми належать прогалини та колізії в законодавстві, що регулює діяльність Колегії. Однією з найважливіших проблем є нечітке розмежування підстав для адміністративного та судового оскарження. Часто спір, який містить елементи спору про право, не може бути повноцінно вирішений Колегією, оскільки її повноваження обмежуються лише скасуванням реєстраційної дії, а не відновленням права власності по суті. Це змушує скаржника знову звертатися до суду, що нівелює головну перевагу адміністративного оскарження – швидкість та простоту. Наприклад, у випадках, коли існує «подвійна реєстрація», і права двох сторін ґрунтуються на різних правочинах, спір може бути вирішений лише судом, оскільки він є спором про право.

Організаційні проблеми пов'язані з практичною діяльністю Колегії. До них належать:

Недостатня поінформованість громадян. Незважаючи на те, що Колегія є важливим інструментом захисту, значна частина населення досі не знає про її існування та повноваження [6].

Відсутність єдиної практики. Хоча Колегія має на меті формування єдиної практики, у її діяльності іноді спостерігається відсутність послідовності у прийнятті рішень, що може створювати правову невизначеність.

Кадрове та технічне забезпечення. Недостатнє фінансування, технічне оснащення та обмежена кількість кваліфікованих юристів, що працюють у Колегії, можуть впливати на ефективність її роботи.

Діяльність Колегії не є самодостатнім інструментом, а існує в тісному зв'язку із судовою системою. Вони є альтернативними та взаємодоповнюючими способами захисту. Як зазначалося в постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 823/2042/16, належним відповідачем у спорах, пов'язаних із реєстраційними діями, є особа, право якої оскаржується, а не державний реєстратор [1]. Ця позиція підкреслює, що спір про право власності має вирішуватися в судовому порядку. У свою чергу, Колегія є ефективним інструментом для оскарження технічних помилок або очевидних порушень процедури, коли спір про право відсутній. Наприклад, коли державний реєстратор провів дію на підставі підробленого документа, і це не є спором між двома сторонами, то Колегія може оперативно скасувати таку реєстрацію. Однак, у випадках, коли існує «подвійна реєстрація», і права двох сторін ґрунтуються на різних правочинах, спір може бути вирішений лише судом, оскільки він є спором про право.

Таким чином, належний спосіб захисту залежить від характеру порушеного права та обставин його порушення. Колегія є швидким та доступним інструментом для вирішення простих спорів та технічних помилок, тоді як суд – єдиним належним способом вирішення складних спорів, пов'язаних із правами власності. Це підкреслює необхідність чіткого розмежування повноважень між Колегією та судовою системою, щоб уникнути дублювання та забезпечити ефективний захист прав громадян. Цю взаємодію також аналізує Судова влада України, наголошуючи на необхідності обґрунтованого вибору юрисдикції, оскільки не всі скарги можуть бути вирішені в адміністративному порядку [3].

Проблематика діяльності Колегії особливо гостро проявляється у сфері державної реєстрації прав на землю. Як зазначала Т.В. Лісова, земельні відносини є одними з найбільш складних, враховуючи їх економічну та соціальну цінність, а також наявність великої кількості нормативно-правових актів, що їх регулюють [5]. Законодавчі прогалини у цій сфері можуть призводити до протиправної втрати права власності, що особливо актуально в умовах сьогодення [4]. Колегія часто стикається з випадками, коли неправомірна реєстрація земельної ділянки є наслідком не лише технічних помилок, а й зловживань, пов'язаних з документами, які виводять землю з державної або комунальної власності. У таких випадках, як правило, необхідний комплексний судовий захист, оскільки Колегія не може визнавати недійсними акти державних органів.

Іншим важливим аспектом є корупційні ризики, які, на жаль, є невід'ємною частиною будь-якої адміністратив-

ної процедури, пов'язаної з реєстрацією цінних активів. Діяльність Колегії, попри свою прозорість, не застрахована від спроб недобросовісних осіб вплинути на її рішення. Саме тому постійний моніторинг, публічність розгляду скарг та посилення відповідальності для членів Колегії є критично важливими для її ефективного функціонування. Крім того, наявність технічних та кадрових проблем, про які зазначає А.Й. Іванський, потребує системного підходу до їх вирішення [6]. Недостатнє фінансування, обмежена кількість кваліфікованих юристів та відсутність єдиної, автоматизованої системи документообігу можуть уповільнювати процес розгляду скарг та знижувати довіру до цього інституту.

Висновки. Захист права власності є одним із пріоритетних завдань держави, і саме ефективність цього механізму є ключовою гарантією стабільності цивільного обороту та інвестиційної привабливості. Процедура державної реєстрації, яка, на перший погляд, є лише технічним актом, насправді має глибоку правову природу, що поєднує в собі елементи як приватного, так і публічного права.

Двоєдина природа інституту державної реєстрації є його фундаментальною характеристикою. З одного боку, він виступає як інструмент захисту приватних інтересів власника, надаючи його праву публічну достовірність та юридичну визначеність. З іншого боку, державна реєстрація є реалізацією публічних функцій держави, спрямованих на підтримання правопорядку у сфері майнових відносин та контроль за дотриманням законності. Саме ця подвійна природа зумовлює складність правозастосування, оскільки будь-яке неправомірне втручання в реєстр є одночасно порушенням приватного права власника та зловживанням публічною владою.

Діяльність Колегії є значним кроком у напрямку створення ефективної системи захисту прав. Вона демонструє такі перспективи, як зменшення навантаження на суди, підвищення доступності та оперативності захисту. Однак, існує низка проблем, які обмежують її ефективність. До них належать нормативні прогалини, зокрема нечітке розмежування повноважень з судами, та організаційні недоліки, такі як недостатня поінформованість громадян та висока формалізованість процедури подання скарг.

На основі проведеного дослідження можна запропонувати конкретні шляхи вдосконалення законодавства та правозастосовної практики.

Уніфікація законодавства та чітке розмежування повноважень. Необхідно внести зміни до законодавства, які б чітко розмежовували підстави для адміністративного та судового оскарження. Це дозволить уникнути плутанини в юрисдикції та зменшити навантаження на судову систему. Колегія повинна мати виключні повноваження щодо вирішення спорів, що виникають з технічних помилок та процедурних порушень, тоді як суди мають розглядати справи, що стосуються спору про право, особливо у випадках, пов'язаних з земельними ділянками.

Посилення відповідальності державних реєстраторів. Нагальною є потреба в посиленні відповідальності державних реєстраторів за неправомірні дії, які призводять до порушення прав власності. Це може включати як адміністративну, так і кримінальну відповідальність, а також механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок неправомірної реєстрації.

Підвищення обізнаності громадян. Для того, щоб позасудовий механізм був ефективним, необхідно підвищити рівень поінформованості громадян про діяльність Колегії та порядок подання скарг. Це може бути досягнуто шляхом розширення медійного простору, проведення освітніх кампаній, семінарів та роз'яснювальної роботи.

Впровадження сучасних технологій. Застосування сучасних технологій, таких як блокчейн, для підвищення безпеки та захисту реєстру від несанкціонованих втручань є важливим кроком. Ці технологічні рішення можуть зробити реєстр більш надійним та захищеним від підробки, що у свою чергу мінімізує ризики рейдерських захоплень.

Вдосконалення процедури розгляду скарг. Незважаючи на загальну ефективність процедури, її слід вдосконалити, зокрема, зробити менш формалізованою, аби уникнути відмов у розгляді через незначні недоліки в оформленні скарги. Це підвищить доступність адміністративного захисту для громадян, які не мають юридичної освіти.

Внесок даної наукової статті полягає в комплексному аналізі та систематизації правових та організаційних проблем діяльності Колегії з питань розгляду скарг, що дозволило класифікувати види неправомірних реєстраційних дій та відповідні способи захисту. Цей аналіз дозволить юристам-практикам ефективніше формувати позовні вимоги, а суддям – приймати обґрунтовані та законні рішення. Крім того, на основі аналізу існуючих правових колізій та прогалин у законодавстві були розроблені конкретні пропозиції, спрямовані на посилення правових гарантій захисту прав власників, що є особливо актуальним в умовах сьогодення. Запропоновані зміни сприятимуть підвищенню довіри до інституту державної реєстрації, зменшенню кількості рейдерських захоплень та забезпеченню стабільності та передбачуваності майнових відносин в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чумак Ю. Практика оскарження реєстраційних дій у судовому порядку. Верховний Суд. 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2021_07_08_oskarjennya_reestr_dij.pdf.

2. Козловська Л. Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень у практиці Верховного Суду. Advokatpost. 2022. URL: https://advokatpost.com/derzhreiestratsiia-rechovykh-prav-na-nerukhome-majno-ta-ikh-obtiazhen-u-praktytsi-verkhovnoho-sudu-liudmyla-kozlovska-2/.

3. Судова влада України. Розгляд скарг на рішення, дії або бездіяльність державного реєстратора, суб'єктів державної реєстрації, територіальних органів Міністерства юстиції. URL: https://court.gov.ua/press/news/1630240/.

4. Малютяк В. В. Правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. *Наукові* записки. Серія: Право. 2024. Вип. 16. С. 124–128. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/issue/view/9/13.

5. Лісова Т. В. Особливості державної реєстрації прав на землю в системі речових прав. *Вісник* Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Право. 2023. Вип. 4 (63). С. 104–108.

6. Іванський А. Й. Деякі шляхи правового вдосконалення діяльності Колегії з питань розгляду скарг у сфері державної реєстрації. *Науковий* вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2021. № 51. С. 38–41. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc51/9.pdf.

7. Селіванова К. В. Скарга до колегій із розгляду скарг у сфері державної реєстрації як позасудовий спосіб захисту речових прав на нерухоме майно. Приватне та публічне право. 2021. № 1. С. 39–47. URL: http://pp-law.in.ua/archive/1_2021/9.pdf

8. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/27

ПРИНЦИПИ АДІМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ АКТІВ ЦИВІЛЬНОГО СТАНУ ГРОМАДЯН

PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW IN THE FIELD OF STATE REGISTRATION OF CIVIL STATUS ACTS OF CITIZENS

Дубиківська І.О., аспірантка
Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

У статті проведено комплексне дослідження принципів адміністративного права, що реалізуються у сфері державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС). Обґрунтовано дуальну (публічно-приватну) природу інституту ДРАЦС, що зумовлює поширення на нього як загальноадміністративних, так і спеціальних принципів. Детально проаналізовано зміст та механізми реалізації принципів верховенства права, законності, захисту прав і свобод людини, пріоритету інтересів громадянина, доступності, прозорості, електронізації, мовного, повноти та своєчасності реєстраційних дій, матеріальної істини та конфіденційності. Доведено, що саме реалізація цих принципових засад забезпечує ефективне функціонування інституту ДРАЦС як механізму реалізації та захисту прав людини і одночасно – інструменту державного управління. На основі аналізу сучасної законодавчої бази, адміністративної та судової практики виявлено системні проблеми законодавчого та організаційного забезпечення цих принципів, зокрема, фрагментарність регулювання, недостатній рівень електронізації та децентралізації послуг, ризики порушення конфіденційності. Запропоновано конкретні шляхи вдосконалення чинного законодавства та адміністративної практики, спрямовані на посилення гарантій прав громадян, оптимізацію процедур, подальшу цифровізацію та інтеграцію послуг ДРАЦС в єдиний цифровий простір, що становить теоретичну основу для подальших реформ у цій сфері. У системі публічного адміністрування державна реєстрація актів цивільного стану громадян відіграє фундаментальну роль як механізм офіційного визнання та фіксації ключових фактів життєдіяльності фізичних осіб: народження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті тощо. Цей інститут має не лише правове, а й значне соціальне, адміністративне, демографічне та інформаційне значення, оскільки слугує основою для реалізації особою низки прав і обов'язків у різних сферах – від доступу до освіти та охорони здоров'я до забезпечення виборчих прав і надання соціальних послуг.

З позиції адміністративного права реєстрація актів цивільного стану є різновидом владного публічного волевиявлення органів державної влади. Вона ґрунтується на засадах верховенства права, законності, пріоритету прав і свобод людини, пропорційності, об'єктивності, недискримінаційності та правової визначеності. Ці принципи мають не лише декларативний характер, а й виступають критеріями якості та ефективності діяльності суб'єктів публічної адміністрації у відповідній сфері. Через призму принципів адміністративного права здійснюється оцінка правомірності, доцільності й ефективності дій посадових осіб органів реєстрації актів цивільного стану, визначається межа допустимого втручання в приватне життя особи, забезпечується дотримання процедурних гарантій.

Зокрема, принцип верховенства права вимагає від держави дотримання правових стандартів і забороняє свавільне або непрозоре втручання у сферу особистого статусу особи. Принцип пропорційності зобов'язує державні органи використовувати найбільш м'які засоби впливу при врегулюванні спірних або нестандартних ситуацій у сфері реєстрації. Законність і правова визначеність, у свою чергу, потребують чіткого регулювання процедурних аспектів, зокрема строків, підстав та порядку внесення змін до актових записів, можливостей їх оскарження та судового захисту.

Водночас, у практичній площині функціонування органів ДРАЦС трапляються численні порушення принципів адміністративного права, що виражаються у відмовах у реєстрації без належного обґрунтування, зволіканні у розгляді заяв, недотриманні процедур публічної служби, формалізмі в підходах до оцінки доказів, нерівному ставленні до заявників тощо. Така ситуація вимагає не лише удосконалення законодавства, а й системної наукової переоцінки підходів до реалізації адміністративно-правових принципів у діяльності органів реєстрації актів цивільного стану.

Метою цієї статті є з'ясування змісту, юридичної природи та особливостей реалізації ключових принципів адміністративного права у сфері державної реєстрації актів цивільного стану громадян. У дослідженні увага буде зосереджена як на нормативному аспекті, так і на правозастосовній практиці, з урахуванням судової практики та актуальних позицій правової доктрини. Практичне значення роботи полягає в обґрунтуванні необхідності переосмислення ролі принципів адміністративного права як ефективного інструмента захисту прав і свобод особи у сфері персонального статусу.

Ключові слова: адміністративне право, принципи права, державна реєстрація, акти цивільного стану, публічне адміністрування, адміністративні послуги, органи реєстрації.

The article provides a comprehensive study of the principles of administrative law implemented in the field of state registration of civil status acts (SRCSA). The dual (public-private) nature of the SRCSA institute is substantiated, which determines the application of both general administrative and special principles to it. The content and mechanisms of implementation of the principles of the rule of law, legality, protection of human rights and freedoms, priority of citizen's interests, accessibility, transparency, electronization, language principle, completeness and timeliness of registration actions, material truth and confidentiality are analyzed in detail. It is proved that the implementation of these fundamental principles ensures the effective functioning of the SRCSA institute as a mechanism for the realization and protection of human rights and at the same time – a tool of public administration. Based on the analysis of the current legislative framework, administrative and judicial practice, systemic problems of legislative and organizational support of these principles are identified, in particular, the fragmentation of regulation, insufficient level of electronization and decentralization of services, risks of confidentiality breaches. Concrete ways to improve the current legislation and administrative practice are proposed, aimed at strengthening guarantees of citizens' rights, optimizing procedures, further digitalization and integration of SRCSA services into a single digital space, which provides a theoretical basis for further reforms in this area.

From the standpoint of administrative law, the registration of civil status acts represents a form of authoritative public expression of will by state authorities. It is based on the principles of the rule of law, legality, the priority of human rights and freedoms, proportionality, objectivity, non-discrimination, and legal certainty. These principles are not merely declarative but serve as criteria for assessing the quality and effectiveness of the activities of public administration entities in this field. Through the lens of administrative law principles, the legality, appropriateness, and efficiency of the actions of civil registry officials are evaluated, the permissible limits of interference in an individual's private life are determined, and procedural safeguards are ensured.

In particular, the principle of the rule of law obliges the state to adhere to legal standards and prohibits arbitrary or non-transparent interference in the personal status of individuals. The principle of proportionality requires state authorities to apply the least intrusive means when resolving

© Дубиківська І.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

contentious or non-standard situations in the field of registration. Legality and legal certainty, in turn, necessitate clear regulation of procedural aspects, including deadlines, grounds, and procedures for making amendments to civil status records, possibilities for appeal, and judicial protection.

At the same time, in practical terms, the functioning of SRCSA bodies often involves numerous violations of administrative law principles. These are manifested in unjustified refusals to register, delays in processing applications, failure to comply with public service procedures, formalistic approaches to evidence assessment, and unequal treatment of applicants. Such a situation requires not only improvements to legislation but also a systematic scholarly reassessment of approaches to the implementation of administrative legal principles in the activities of civil status registration bodies.

The purpose of this article is to determine the content, legal nature, and specific features of the implementation of key administrative law principles in the field of state registration of civil status acts of citizens. The study focuses on both the regulatory framework and law enforcement practice, taking into account judicial decisions and relevant positions of legal doctrine. The practical significance of this work lies in substantiating the need to reconsider the role of administrative law principles as an effective tool for protecting individual rights and freedoms in the domain of personal legal status.

Key words: administrative law, principles of law, state registration, civil status acts, public administration, administrative services, registration authorities.

Вступ. Життя людини від народження до смерті супроводжується низкою ключових подій, які не лише визначають її біографічний шлях, але й мають фундаментальне юридичне значення. Народження, укладення шлюбу, встановлення батьківства, смерть – усі ці факти формують цивільно-правовий статус особистості, є основою для виникнення, зміни чи припинення широкого кола прав та обов'язків у сімейних, майнових, соціальних та інших правовідносинах. Однак самі по собі ці життєві події ще не породжують правових наслідків. Для цього вони мають бути визнані та санкціоновані державою в особі її уповноважених органів. Саме цю функцію – офіційного, публічно-правового засвідчення найважливіших фактів життя людини – виконує інститут державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС).

Інститут ДРАЦС являє собою унікальний правовий феномен, який знаходиться на межі приватних і публічних інтересів. З одного боку, він безпосередньо обслуговує приватний інтерес конкретної особи, легалізуючи події, що стосуються її найбільш особистого, інтимного життя, і надаючи їй документи, необхідні для реалізації прав (на особистість, на сім'ю, на спадщину, на соціальне забезпечення тощо). З іншого боку, ця діяльність має виражений публічний характер, оскільки держава, реєструючи акти цивільного стану, не лише задовольняє запити окремих громадян, але й вирішує власні стратегічні завдання: формує єдиний офіційний реєстр, який слугує джерелом достовірної демографічної та статистичної інформації для формування державної політики; забезпечує громадський порядок, запобігаючи шахрайству, фіктивним шлюбам чи приховуванню фактів смерті; захищає суспільні інтереси у сфері сімейних відносин та національної безпеки.

Така подвійна природа інституту ДРАЦС обумовлює його комплексне, міжгалузеве регулювання, що включає норми сімейного, цивільного, конституційного та, що є найважливішим для даного дослідження, адміністративного права. Адміністративно-правовий аспект виступає на перший план у процедурному вимірі цієї діяльності, оскільки саме він визначає порядок, умови та механізми взаємодії між громадянином і державним органом у процесі реєстрації. Якість та ефективність цієї взаємодії безпосередньо залежать від того, на яких фундаментальних засадах – принципах – будується вся система адміністративно-правового регулювання у цій сфері. Принципи права виконують роль своєрідного «каркасу», який не лише формує теоретичну основу правозастосовної діяльності, але й виступає критерієм її законності, справедливості та легітимності.

У контексті ДРАЦС принципи адміністративного права набувають особливого, наповненого конкретним змістом значення, оскільки вони застосовуються до найбільш деликатних та значущих аспектів життя людини. Від того, наскільки повно реалізуються принципи верховенства права, захисту прав людини, матеріальної істини, конфіденційності, доступності та електронізації, безпосередньо залежить не лише ефективність державного управління, але й реальний рівень захищеності прав і свобод громадянина, його довіра до держави як гаранта цих прав. Тому всебічний аналіз принципіальних основ адміністративно-правового регулювання у сфері ДРАЦС є не лише теоретичною потребою, але й важливою передумовою для подальшого вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що державна реєстрація актів цивільного стану є одним з найважливіших інститутів, що знаходиться на стику приватних і публічних інтересів, виконуючи функцію фундаментального зв'язку між індивідом і державою. Вона безпосередньо впливає на виникнення, зміну та припинення широкого спектру прав та обов'язків фізичної особи, визначаючи її правовий статус у суспільстві від моменту народження до смерті. Як зазначає О. В. Болгар, «держава має безпосередній інтерес у функціонуванні системи реєстрації актів цивільного стану, її вдосконаленні з урахуванням досягнення цілей сучасної державної політики» [1]. Цей інтерес проявляється не лише у фіксації фактів, а й у формуванні достовірної державної статистики, запобіганні правопорушень, забезпеченні національної безпеки та реалізації соціальної функції держави. У сучасних умовах побудови соціальної та правової держави, де пріоритетом є людина, її права і свободи, адміністративно-правове регулювання цієї сфери має ґрунтуватися на чітких, науково обґрунтованих принципах, які забезпечують баланс між ефективністю публічного управління та максимальною доступністю, справедливістю та захистом для громадянина. Відступ від цих принципів може призвести до серйозних порушень прав людини, включаючи право на ідентичність, сімейне життя та доступ до соціальних благ.

Огляд останніх досліджень. Огляд останніх досліджень свідчить про постійну увагу науковців до проблематики ДРАЦС, що обумовлено її мінливістю та необхідністю адаптації до сучасних викликів. Теоретичні аспекти адміністративно-правового регулювання цієї сфери, зокрема поняття актів цивільного стану, їх правової природи, висвітлювали у своїх працях такі вчені, як В. Авер'янов, О. Андрійко, Д. Бахрах, Ю. Битяк, О. Буханевич, І. Гончарова, М. Кельман, Є. Легєза, О. Скакун [1]. Окремі інституційні аспекти організації надання послуг у сфері ДРАЦС, зокрема роль центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) та електронних сервісів, досліджували О.Р. Шевчук та Т.В. Кузь [2]. Проте комплексного монографічного дослідження принципів адміністративного права саме у контексті їх реалізації в процедурах ДРАЦС в науковій літературі поки що не проведено. Існуючі роботи часто акцентують увагу на цивільно-правовому або сімейно-правовому аспекті, залишаючи адміністративно-процесуальну складову, яка безпосередньо впливає на якість та ефективність реалізації матеріальних норм, в тіні. Це створює науковий прогалину, яку спрямована заповнити дана стаття.

Мета статті. Мета статті полягає у комплексному аналізі системи принципів адміністративного права, що діють у сфері ДРАЦС, виявленні проблем їх практичної реалізації в умовах сучасних адміністративних реформ та розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства та адміністративної практики.

Для досягнення поставленої мети вирішуються такі завдання дослідження: визначити місце інституту ДРАЦС в системі адміністративного права України та обґрунтувати його подвійну (публічно-приватну) природу; систематизувати принципи адміністративного права, що стосуються сфери ДРАЦС, розкрити їх зміст та механізм реалізації; проаналізувати судову практику щодо дотримання принципів при реєстрації актів цивільного стану; виявити ключові проблеми законодавчого та організаційного забезпечення реалізації принципів; запропонувати конкретні заходи щодо вдосконалення нормативно-правової бази та практики ДРАЦС для повноцінної реалізації принципів адміністративного права.

Виклад основних положень. Подвійна природа інституту ДРАЦС та його місце в системі права є вихідним пунктом для розуміння принципів, на яких він ґрунтується. Як справедливо зазначається в дослідженні, «законодавство про акти цивільного стану являє собою комплексний міжгалузевий інститут законодавства, що об'єднує адміністративно-правові, цивільно-правові, сімейно-правові нормативні акти» [1]. Ця комплексність зумовлена самим об'єктом реєстрації. З одного боку, акти цивільного стану (народження, шлюб, розлучення, смерть тощо) є юридичними фактами, що безпосередньо впливають на виникнення, зміну або припинення цивільно-правових та сімейно-правових відносин, тобто реалізують приватний інтерес конкретної особи. Наприклад, реєстрація народження дитини створює правовий зв'язок між нею та батьками, порушуючи сімейні правовідносини, а свідоцтво про право на спадщину, видане на підставі свідоцтва про смерть, реалізує цивільно-правовий інтерес спадкоємця. З іншого боку, сама процедура їх офіційного визнання та реєстрації є публічно-правовою функцією держави, спрямованою на захист не тільки інтересів окремої особи, але й суспільства в цілому.

Держава через спеціально уповноважені органи забезпечує легалізацію та документування ключових подій життєдіяльності людини, створюючи єдиний державний реєстр, забезпечуючи статистичний облік для формування демографічної політики, запобігаючи шахрайству та правопорушенням (наприклад, фіктивним шлюбам, приховуванню фактів смерті). Таким чином, ДРАЦС – це форма реалізації виконавчої влади, що набула форми надання адміністративної послуги, що регулюється як Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [3], так і Законом «Про адміністративні послуги» [4]. Ця подвійність знаходить свій вираз у принципах, на яких ґрунтується вся діяльність з ДРАЦС. Вони походять як із загальних засад адміністративного права (верховенство права, законність, захист прав людини), так і з специфіки самого предмета регулювання (матеріальна істина, конфіденційність, мовний принцип).

Система принципів адміністративного права у сфері ДРАЦС є цілісним, взаємопов'язаним комплексом, що формує методологічну основу для правозастосовної діяльності. Принципи у сфері ДРАЦС можна умовно поділити на дві групи: загальноадміністративні (які поширюються на всю сферу державного управління) та спеціальні (які відображають специфіку саме реєстраційної діяльності).

Реалізація ключових засад у діяльності органів ДРАЦС починається з верховенства права та законності, що вимагає дотримання всіх процедур виключно в межах повноважень, передбачених законом. Це знаходить своє відображення у судовій практиці, де будь-яке відхилення від встановленого порядку, наприклад, відмова у реєстрації шлюбу з причин, прямо не передбачених законом, є підставою для оскарження. Центральне місце посідає принцип дотримання та захисту прав і свобод людини, оскільки саме для їх реалізації існує інститут ДРАЦС. Адміністративна процедура тут має характер державної послуги, спрямованої на задоволення фундаментальних потреб громадянина (на ім'я, на шлюб і сім'ю тощо). Цей принцип конкретизується в пріоритеті інтересів громадянина у відносинах з органами влади, що зобов'язує посадових осіб роз'яснювати права, надавати консультації та приймати рішення з мінімальними витратами для людини, не вимагаючи документів, які можуть бути отримані в порядку міжвідомчого обміну.

Принцип верховенства права та законності вимагає, щоб вся діяльність органів ДРАЦС здійснювалася виключно на підставі та в межах повноважень, передбачених законом, а також щоб самі норми права відповідали ідеям справедливості, правової визначеності та заборону свавільного втручання. Основоположними актами тут є Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [3], Цивільний кодекс України [5], Сімейний кодекс України [6], а також низка підзаконних нормативно-правових актів (наприклад, накази Міністерства юстиції України, що регламентують технологічні процедури). Будь-яке відхилення від встановленого порядку, як свідчить судова практика, є підставою для оскарження дій (бездіяльност) посадових осіб. Наприклад, у справах про оскарження відмови у реєстрації шлюбу суди неодноразово наголошували на необхідності суворого дотримання процедурних вимог, встановлених законом, навіть якщо це створює певні незручності для заявників.

Важливу роль відіграють принципи доступності та прозорості, які реалізуються через оприлюднення всієї необхідної інформації на офіційних веб-сайтах та в ЦНАП, та електронізації, що набуває все більшого значення через розвиток порталу «Дія» та сприяє зменшенню корупційних ризиків та підвищенню ефективності. Незмінними є державна мова всіх записів і документів, що забезпечує єдність і стандартизацію, та повнота і своєчасність реєстраційних дій, недотримання яких може серйозно ускладнити реалізацію прав людини.

Окремої уваги заслуговують найбільш специфічні принципи. Матеріальна істина вимагає від органів реєстрації не пасивної фіксації, а активних дій щодо перевірки відповідності поданних відомостей дійсності шляхом взаємодії з іншими реєстрами та аналізу документів. Конфіденційність ж має виняткове значення, оскільки стосується найбільш чутливих персональних даних, а доступ до інформації з Державного реєстру актів цивільного стану жорстко обмежений і надається лише у випадках, передбачених законом.

Однак ідеальна модель, закріплена в цих принципах, стикається з низкою системних викликів, які перешкоджають їх повноцінній реалізації. Однією з найбільш значних перешкод є фрагментарність регулювання, коли окремі види ДРАЦС регулюються різними кодексами та законами, що ускладнює їх застосування та створює законодавчі прогалини [1]. Це безпосередньо впливає на доступність та ясність процедур для громадян.

Недостатній рівень електронізації залишається серйозною проблемою, особливо в сільській місцевості, де багато послуг надаються в паперовій формі, а технічна оснащеність ЦНАП не завжди відповідає вимогам часу. Це створює нерівність у доступі до сучасних адміністративних сервісів для громадян з різних регіонів.

Організаційні питання та питання делегування повноважень також потребують оптимізації. Громіздка система, що включає органи юстиції та органи місцевого самоврядування, створює нерівність у якості та швидкості надання послуг в різних регіонах [2]. Ця децентралізація,

хоч і необхідна для наближення послуг до споживача, потребує чітких єдиних стандартів.

Нарешті, в умовах цифровізації гострою стає проблема забезпечення конфіденційності. Зростання кіберзагроз і ризики зловживання доступом до єдиної бази даних створюють реальну загрозу для найбільш чутливої персональної інформації, що вимагає посилення як технічних, так і організаційних заходів захисту.

Таким чином, аналіз основних положень демонструє тісний взаємозв'язок між принципами, що формують основу діяльності ДРАЦС, та практичними проблемами, які перешкоджають їх повному втіленню. Це обумовлює необхідність конкретних шляхів вдосконалення, спрямованих на подолання виявлених дисфункцій.

Висновки. Проведене дослідження принципів адміністративного права у сфері державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС) дозволяє зробити фундаментальний висновок про те, що ефективність та легітимність цього інституту цілковито залежать від реалізації системи взаємопов'язаних принципів, що випливають із його дуальної публічно-приватної природи. Інститут ДРАЦС виступає унікальним механізмом на стику інтересів особистості та держави: з одного боку, він забезпечує реалізацію найважливіших прав людини, пов'язаних із ідентичністю, сім'єю та спадковістю, а з іншого – слугує інструментом державного управління, формуючи достовірну демографічну статистику та підтримуючи громадський порядок. Саме ця подвійність зумовлює необхідність поєднання як загальноадміністративних принципів (верховенства права, законності, захисту прав людини), так і спеціальних (матеріальної істини, конфіденційності, мовного), що разом утворюють збалансований каркас для регулювання реєстраційних відносин. Однак теоретична ідеальна модель на практиці стикається з низкою системних викликів, серед яких ключовими є фрагментарність регулювання, що ускладнює доступ громадян до правосуддя, недостатній рівень цифровізації та децентралізації послуг, що обмежує їх доступність, а також суттєві ризики порушення конфіденційності найбільш чутливих персональних даних у цифрову епоху. Таким чином, поточний стан реалізації принципів у сфері ДРАЦС характеризується суттєвим розривом між нормативно проголошеними засадами та їх практичним втіленням, що потребує комплексного втручання на рівні законодавства та організації адміністративних процесів.

Для подолання виявлених проблем та досягнення повноцінної реалізації принципів адміністративного права необхідно впровадити низку конкретних заходів. Першочерговим кроком має стати кодифікація розрізненого законодавства шляхом розробки та прийняття Адміністративно-процесуального кодексу України, який би уніфікував усі процедури надання адміністративних послуг, встановив чіткі стандарти якості, єдині строки та вимоги, тим самим усунувши фрагментарність і підвищивши правову визначеність. Паралельно необхідно прискорити повномасштабну цифровізацію інституту ДРАЦС, що передбачає не лише розширення переліку послуг, доступних онлайн, але й створення цілісної екосистеми електронного міжвідомчого документообігу, що інтегрує органи реєстрації, ЦНАП, суди, нотаріат та органи соціального забезпечення в єдиний цифровий простір. Для підвищення якості та доступності послуг на місцевому рівні доцільно поглибити децентралізацію, передавши більше повноважень органам місцевого самоврядування та нотаріату, що має супроводжуватися розробкою детальних адміністративних регламентів для забезпечення єдиного стандарту якості по всій території України. Нарешті, для гарантування принципу конфіденційності необхідно посилити технічний захист інформаційних систем ДРАЦС через впровадження сучасних алгоритмів шифрування, запровадити суворіший контроль та логування доступів до баз даних і значно посилити відповідальність за несанкціоноване розголошення конфіденційної інформації.

Наукова новизна даного дослідження полягає в комплексному підході до аналізу принципів адміністративного права саме через призму їх застосування до інституту ДРАЦС, що дозволило виокремити та теоретично обґрунтувати його дуальну публічно-приватну природу як детермінанту всієї системи принципів. Уперше в науковому обігу запропоновано систематизацію принципів, що діють у цій сфері, із чітким розподілом на загальноадміністративні та спеціальні, а також проведено поглиблений аналіз механізмів реалізації таких ключових засад, як матеріальна істина та конфіденційність, у їх сучасному цифровому вимірі. Практична цінність роботи полягає у формулюванні конкретних пропозицій щодо вдосконалення законодавства, зокрема ідеї кодифікації процесуальних норм у рамках Адміністративно-процесуального кодексу, що становить теоретичну основу для майбутніх системних реформ, спрямованих на трансформацію ДРАЦС у сучасну, зрозумілу та максимально орієнтовану на людину адміністративну послугу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болгар О. В. До адміністративно-правового регулювання державної реєстрації актів цивільного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. Вип. 6. С. 55–61. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2021/9.pdf.

2. Шевчук О. Р., Кузь Т. В. Інституційне забезпечення процесу державної реєстрації актів цивільного стану: адміністративно-правовий аспект. *Наукові перспективи.* 2024. № 1 (43). С. 753–760. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/8832/8879.

3. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text.

4. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text.

5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

6. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.723
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/28

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЩЕПЛЕНЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ПЕРСПЕКТИВИ

LEGAL REGULATION OF THE ORGANIZATION AND CONDUCT OF PROPHYLAXIS VACCINATIONS IN UKRAINE: IMPLEMENTATION ISSUES AND LEGISLATIVE PROSPECTS

Єрмольєва К.А., аспірантка кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні з урахуванням чинного законодавства та запропонованих законодавчих змін, зокрема проекту Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 13 червня 2025 року № 13367. У статті виокремлено основні положення правового забезпечення вакцинації в Україні, визначено позитивні зміни, які передбачені законопроектом № 13367, а також виявлені його недоліки та потенційні ризики. Вказаний законопроект розроблений з метою вдосконалення чинного правового регулювання в сфері організації та проведення профілактичних щеплень, що набуває особливої актуальності в умовах зростання загроз поширення інфекційних захворювань, підвищення рівня охоплення щепленнями в держави та необхідності гармонізації національного законодавства з відповідними міжнародними стандартами. У дослідженні використаний порівняльно-правовий метод, що надало можливість проаналізувати ключові положення законопроекту у співвідношенні із нормами чинного законодавства України, а також ключовими міжнародними актами. З'ясовано, що позитивним аспектом даного проекту закону є деталізація процедури організації обов'язкових профілактичних щеплень, удосконалення системи контролю та визначенні чітких правових механізмів юридичної відповідальності за ухилення від вакцинації. Водночас певні положення законопроекту є дискусійними і потребують додаткового доопрацювання в контексті узгодження з конституційними гарантіями права на повагу до приватного життя, права на освіту та права на працю. Крім того, потребують доопрацювання положення щодо інформованої згоди, меж дискреційних повноважень роботодавців і органів охорони здоров'я, а також гарантії недопущення дискримінації у сфері освітніх і трудових відносин. У статті також підкреслено, що законопроект № 13367 у цілому враховує міжнародні стандарти у сфері охорони здоров'я, проте для досягнення відповідності європейській практиці необхідно чіткіше визначити баланс між публічними інтересами у сфері захисту громадського здоров'я та особистими немайновими правами громадян, зокрема, потребує детального регулювання процедура ухвалення рішень про розширення переліку обов'язкових профілактичних щеплень, критерії їхньої пропорційності, а також гарантії правового захисту осіб у разі обмеження їх прав у зв'язку з відмовою від вакцинації.

Зроблено висновок, що законопроект № 13367 є важливим кроком у напрямку реформування сфері профілактичної імунізації в Україні та створення правових механізмів, які забезпечують одночасно захист громадського здоров'я та дотримання прав людини. Однак його ухвалення повинно супроводжуватись внесенням змін і уточнень, спрямованих на забезпечення правової визначеності та пропорційності правового регулювання, а проведення подальших наукових досліджень у цій сфері повинно бути спрямовано на вироблення рекомендацій щодо гармонізації національного законодавства з правовими стандартами Європейського Союзу, а також на розробку ефективних правових механізмів реалізації та контролю за виконанням вимог щодо обов'язкових профілактичних щеплень.

Ключові слова: охорона здоров'я, публічний інтерес, правове регулювання, законопроект, інфекційні хвороби, щеплення, обов'язкове профілактичне щеплення, вакцинація, довідка про щеплення.

The article is devoted to the analysis of the legal regulation of the organization and conduct of preventive vaccinations in Ukraine, taking into account the current legislation and proposed legislative amendments, in particular the draft Law of Ukraine "On Protection of the Population from Infectious Diseases" dated June 13, 2025 No. 13367. The article highlights the main provisions of the legal support for vaccination in Ukraine, identifies the positive changes provided for by draft law No. 13367, and also identifies its shortcomings and potential risks. The specified draft law was developed with the aim of improving the current legal regulation in the field of organization and conduct of preventive vaccinations, which is becoming particularly relevant in the context of increasing threats to the spread of infectious diseases, increasing the level of vaccination coverage in the state and the need to harmonize national legislation with relevant international standards. The study used a comparative legal method, which made it possible to analyze the key provisions of the draft law in relation to the norms of the current legislation of Ukraine, as well as key international acts. It was found that the positive aspect of this draft law is the detailing of the procedure for organizing mandatory preventive vaccinations, improving the control system and defining clear legal mechanisms for legal liability for evading vaccination. At the same time, certain provisions of the draft law are debatable and require additional refinement in the context of harmonization with the constitutional guarantees of the right to respect for private life, the right to education and the right to work. In addition, the provisions on informed consent, the limits of discretionary powers of employers and health authorities, as well as guarantees of non-discrimination in the field of educational and labor relations, require refinement. The article also emphasizes that draft law No. 13367 generally takes into account international standards in the field of health care, however, in order to achieve compliance with European practice, it is necessary to more clearly determine the balance between public interests in the field of public health protection and personal non-property rights of citizens, in particular, the procedure for making decisions on expanding the list of mandatory preventive vaccinations, the criteria for their proportionality, as well as guarantees of legal protection of individuals in the event of restriction of their rights in connection with the refusal to be vaccinated, requires detailed regulation.

It is concluded that draft law No. 13367 is an important step towards reforming the field of preventive immunization in Ukraine and creating legal mechanisms that ensure both the protection of public health and the observance of human rights. However, its adoption should be accompanied by amendments and clarifications aimed at ensuring legal certainty and proportionality of legal regulation, and further scientific research in this area should be aimed at developing recommendations for harmonizing national legislation with the legal standards of the European Union, as well as at developing effective legal mechanisms for implementing and monitoring compliance with requirements for mandatory preventive vaccinations.

Key words: healthcare, public interest, legal regulation, bill, infectious diseases, vaccination, mandatory preventive vaccination, vaccination, vaccination certificate.

© Єрмольєва К.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. В умовах зростання глобальних епідеміологічних загроз, досвіду пандемії COVID-19 та необхідності забезпечення належного рівня біобезпеки суспільна важливого значення набуває законодавче удосконалення механізмів організації та проведення профілактичних щеплень (вакцинації). Чинне законодавство України містять деякі суперечності, зокрема щодо визначення правового статусу осіб, які відмовляються від вакцинації, їх юридичної відповідальності, співвідношення публічних інтересів і особистих немайнових прав окремої особи, а також повноважень органів державної влади у сфері контролю за проведенням обов'язкових профілактичних щеплень.

Із метою подолання наявних прогалин у вказаній сфері до Верховної Ради України був поданий на розгляд законопроект, яким запропоновані системні зміни щодо правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні. Зокрема, проектом Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [1] від 13 червня 2025 року № 13367 (далі – законопроект № 13367) передбачено запровадження нових механізмів обов'язковості профілактичних щеплень, розширення повноважень органів державної влади та оновлення процедури складової здійснення щеплень, що, у свою чергу, порушує ряд як практичних, так і теоретико-правових питань, які пов'язані із забезпеченням балансу між суспільними інтересами та особистими немайновими правами особи, зокрема, правом на відмову від медичного втручання. На нашу думку, враховуючи запропоновані зміни, питання вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази у сфері організації та проведення профілактичних щеплень потребує проведення подальших наукових пошуків, що спрямовані на визначення правових меж державного втручання у реалізацію особою права на охорону здоров'я та розробку ефективних і дієвих механізмів юридичної відповідальності за ухилення від обов'язкових профілактичних щеплень. Крім того, здійснення порівняльного аналізу чинного законодавства України та вказаного законопроекту дозволить визначити чи забезпечують пропоновані новації належний баланс між публічними інтересами у сфері охорони здоров'я та конституційно гарантованими правами людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні досліджували такі вчені як: Н.І. Волочій, І.В. Голосніченко, О.І. Гуцуляк, О.О. Круглова, Ф.І. Лапій, І.А. Мацелюх, А.В. Мусієнко, С.М. Платов, Т.А. Француз-Яковець, Л.І. Чернишова та інші. Наукові дослідження згаданих вчених висвітлюють як загальнотеоретичні засади медичного права, так і прикладні аспекти здійснення профілактичних заходів у сфері охорони здоров'я. Водночас з огляду на актуальні законодавчі ініціативи, зокрема проект Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 13 червня 2025 року № 13367, постає необхідність комплексного перегляду наявних підходів до правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні.

Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні з урахуванням чинного законодавства та запропонованих законодавчих змін, зокрема проекту Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 13 червня 2025 року № 13367.

Виклад основного матеріалу. Організація та проведення профілактичних щеплень є одним із ключових напрямів державної політики у сфері охорони здоров'я, спрямованим на забезпечення епідеміологічного благополуччя та захист суспільства від інфекційних захворювань. У зв'язку із цим 06 вересня 2022 року українським парламентом був прийнятий Закон України «Про систему громадського здоров'я» [2], яким був започаткований процес створення в Україні системи громадського здоров'я, визначені основні засади її організації та функціонування, закріплено систему профілактики інфекційних хвороб, епідеміологічного нагляду, а також готовності до реагування, у тому числі епідеміологічної безпеки [3]. Разом із цим, залишається чинним прийняти ще двадцять п'ять років тому Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [4], водночас більшість його положень знайшли своє відображення у вже згодовуваному Законі України «Про систему громадського здоров'я». У зв'язку із зазначеним і відповідно до абзацу третього пункту п'ятого Розділу IX Закону України «Про систему громадського здоров'я» Кабінету Міністрів України доручено підготувати та подати на розгляд до Верховної Ради України проект закону про внесення змін до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» щодо приведення його у відповідність із цим Законом. 13 червня 2025 року у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» № 13367, який спрямований, серед іншого, на вдосконалення правового механізму проведення обов'язкових профілактичних щеплень та усунення наявних правових колізій.

Проектом Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» № 13367 передбачено ряд важливих змін до чинного законодавства України в сфері організації та проведення профілактичних щеплень (Розділ III законопроекту), зокрема: уточнення процедурних аспектів організації профілактичних щеплень та підстав для їхнього проведення; врегулювання правових наслідків відмови від обов'язкових профілактичних щеплень для окремих категорій громадян; гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері охорони здоров'я [1].

Як зазначають автори законопроекту необхідність ухвалення зазначеного акту зумовлюється потребою подальшого розвитку системи громадського здоров'я, гармонізації національного законодавства із міжнародними та європейськими стандартами у сфері протидії інфекційним хворобам, а також забезпечення реалізації державної політики у сфері національної безпеки. Прийняття цього акта сприятиме формуванню правових передумов для створення ефективної системи охорони здоров'я, здатної забезпечити належний захист населення від інфекційних загроз у довгостроковій перспективі [3].

Ф.І. Лапій здійснюючи аналіз законопроекту № 13367 вказує, що оновлення Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» сприятиме впровадженню сучасних міжнародних практик, що забезпечують, серед іншого, високий рівень осоромлення населення профілактичними щепленнями та доступність імунізації для людей, а також стане важливим кроком на шляху європейської інтеграції нашої держави. До переваг даного документу вчений відносить такі як: закріплення правового статусу Національної технічної групи експертів з питань імунопрофілактики як незалежного органна, що надає консультативну допомогу Міністерству охорони здоров'я України; спрощення процедури внесення змін до Календаря профілактичних щеплень (визначає не Верховна Рада України, а Міністерство охорони здоров'я); в переліку вакцин, що забезпечуються коштом державного бюджету України наявні не тільки ті, які забезпечують вакцинацію за епідпоказаннями та за віком, а також і ті, що забезпечують вакцинацію за станом здоров'я [5].

Водночас науковець вказує на окремі положення проекту, які потребують доопрацювання, серед яких виокремлено:

1) відсутність у проекті чіткої дефініції поняття «обов'язкові щеплення» може призвести до неоднознач-

ного тлумачення та правозастосовних колізій. У законопроекті даний термін використовується, однак його визначення відсутнє, зокрема у статті 1 «Визначення термінів». Неврегульованим залишається питання: чи йдеться виключно про щеплення за віком, чи про всі види вакцинації, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету. Чітке законодавче визначення даного поняття є необхідним для забезпечення правової визначеності та передбачуваності.

2) у законопроекті недостатньо врегульовано питання відвідування невакцинованими дітьми закладів освіти та оздоровчих установ. У чинному законі розрізняються поняття «зарахування» та «відвідування», тоді як у новій редакції йдеться лише про зарахування. Це може призвести до колізій, адже дитина може бути зарахована до закладу за наявності первинних щеплень, але згодом батьки можуть відмовитися від подальшої вакцинації. У такій ситуації виникає питання: чи має право дитина фактично відвідувати заклад освіти при відсутності щеплень. Відсутність чіткої відповіді у законопроекті створює ризики для практичного застосування норми;

3) проблемним видається і врегулювання діяльності лікарських комісій, які мають визначати можливість відвідування невакцинованими дітьми шкіл, дитячих садків чи оздоровчих закладів залежно від епідемічної ситуації. У деяких випадках таке регулювання є некоректним: наприклад, правець не передається повітряно-крапельним шляхом і не пов'язаний безпосередньо із санітарно-епідемічною ситуацією. Тому на практиці покладання цього питання на комісії може створити додаткові суперечки та ускладнити правозастосування. У контексті рішень Європейського суду з прав людини, держава має право на примусові заходи щодо вакцинації задля захисту здоров'я дитини та суспільства. Відтак, зазначене положення потребує істотного доопрацювання;

4) у проекті встановлюється обов'язковість медичного огляду лікарем перед проведенням щеплення. Таке положення може суперечити євроінтеграційним прагненням України, оскільки у більшості країн ЄС вакцинація доступна у різних форматах, зокрема шляхом проведення її фармацевтами в аптеках чи медичними сестрами. В Україні вже започатковано практику розширення доступності вакцинації за цими моделями. Таким чином, норма про обов'язковий попередній огляд лікарем потенційно обмежує доступність щеплень і не відповідає прогресивним світовим практикам [5].

Законопроект № 13367 спрямований на систематизацію та уточнення правовий норм у сфері проведення вакцинації, що потенційно може знизити кількість судових спорів та забезпечити єдність правозастосування. На нашу думку, до основних позитивних аспектів даного акту варто відносити наступні: визначення законодавчих засад вакцинації, у тому числі календаря профілактичних щеплень, переліку обов'язкових щеплень за віком та за епідемічними показаннями; уточнення джерел фінансування профілактичних щеплень; визначення прав і обов'язків громадян і юридичних осіб у сфері протидії інфекційним хворобам; деталізація повноважень кабінету Міністрів України та Міністерства охорони здоров'я України; усунення дублювання положень Закону України «Про систему громадського здоров'я»; встановлення імунобіологічних препаратів та контролю за їхньою якістю; введення понять «побічні реакції» та «несприятливі події після вакцинації» з визначенням порядку реагування; посилення регуляторного контролю за проведення обов'язкових профілактичних щеплень, шляхом інструментів юридичної відповідальності за ухилення від вакцинації, зокрема шляхом обґрунтування внесення відповідних змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України.

У цілому законопроект № 13367 створює належні умови для попередження поширення інфекційних захворювань, що є пріоритетом державної політики. Крім того, положення законопроекту корелюють із рекомендаціями ВООЗ та практикою держав-членів Європейського Союзу щодо правового регулювання профілактичних щеплень. У законопроекті врахований міжнародний досвід та практику зарубіжних держав у сфері захисту населення від інфекційних захворювань. Зокрема, передбачено закріплення на нормативному рівні відповідальності батьків за відмову від проведення обов'язкових профілактичних щеплень дітям, а також визначення правових обов'язків медичних працівників у цій сфері. Варто зазначити, що рутинна імунопрофілактика є обов'язковою у більшості країн Європейського Союзу, серед яких Італія, Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Франція та інші. У вказаних державах наявність щеплень виступає обов'язковою умовою для відвідування дитячих садків, шкіл та інших установ догляду за дітьми, а рівень охоплення населення обов'язковими щепленнями перевищує 95%, що забезпечує належний рівень колективного імунітету. Передбачена модель відповідальності за ухилення від вакцинації у вказаних зарубіжних країнах відповідає загальній тенденції пріоритетності публічного інтересу в сфері охорони здоров'я.

Необхідно зазначити, що в цілому законопроект № 13367 відповідає європейським практикам, де обов'язковість окремих щеплень визначається законом. Водночас у порівнянні з практикою держав-членів Європейського Союзу в Україні не достатньо врегульованні питання компенсаційних механізмів у випадках виникнення шкоди від вакцинації.

Водночас законопроект № 13367, на нашу думку, потребує доопрацювання у наступних питаннях. По-перше, попри задекларовану пропорційність, існує небезпека непропорційного втрачання у право на освіту та право на працю без належних компенсаційних механізмів. По-друге, законопроект не містить чітких положень щодо механізмів оскарження рішень про відмову у доступі до освіти чи роботи через відсутність щеплень, крім того, у проекті не чітко відокремлено поняття зарахування і відвідування закладів освіти, що може призвести до виникнення спорів щодо допуску невакцинованих дітей до навчальних закладів. По-третє, законопроект регулює загальні аспекти вакцинації, залишаючи поза увагою ряд важливих питань, зокрема порядок зберігання медичних даних, стандарти інформованої згоди та захист від дискримінації.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що законопроект № 13367 спрямований на усунення ключових недоліків чинного законодавчого регулювання організації та проведення профілактичних щеплень в Україні. Насамперед, позитивним, на нашу думку, є намір законодавця чітко визначити законодавчі засади проведення вакцинації, зокрема, встановлення повноважень Міністерства охорони здоров'я України щодо визначення переліку інфекцій, яким можна запобігти шляхом вакцинації, переліку обов'язкових щеплень, календаря щеплень, переліку щеплень за станом здоров'я та за епідемічними показаннями та джерела фінансування проведення профілактичних щеплень. Такий підхід відповідає принципу правової визначеності та забезпечує більшу передбачуваність у правозастосуванні. Водночас законопроект не враховує необхідності створення механізмів компенсації у випадку виникнення шкоди здоров'ю внаслідок вакцинації. Подібні інструменти є важливим елементом правового регулювання у держава-членах Європейського Союзу і відповідають міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини. Відсутність таких гарантій може призвести до дисбалансу між публічними інтересами та правами окремої особи.

На нашу думку, законопроект № 13367 можна розглядати як важливий крок у напрямку вдосконалення національного правового регулювання організації та проведення профілактичних щеплень. Його ухвалення сприятиме підвищенню ефективності системи охорони здоров'я та наближенню українського законодавства до міжнародних стандартів. Водночас для досягнення належного балансу між суспільними інтересами і правами людини необхідним є його подальше доопрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Закону про захист населення від інфекційних хвороб № 13367 від 13 червня 2025 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56585 (дата звернення: 25.08.2025).

2. Про систему громадського здоров'я: Закон України № 2573-IX від 06 вересня 2022 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20 (дата звернення: 25.08.2025).

3. Повідомлення про оприлюднення проекту Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб». *Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України.* 2025. URL: https://moz.gov.ua/uk/povidomlennya-pro-oprilyudnennya-proyektu-zakonu-ukrayini-pro-zahist-naselennya-vid-infekcijnih-hvorob (дата звернення: 25.08.2025).

4. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України № 1645-III від 06 квітня 2000 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14 (дата звернення: 25.08.2025).

5. Лапій Ф. Як нова редакція Закону про захист населення від інфекційних хвороб може наблизити євроінтеграцію України? *Національний портал з імунізації.* 2025. URL: https://vaccine.org.ua/2025/06/20/zakonoproekt-13367/ (дата звернення: 25.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/29

КЛАСИФІКАЦІЯ ДІЙ ОСІБ, ЯКІ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ВИКОНУВАЛИ ФУНКЦІЇ З ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДИ, КРІЗЬ ПРИЗМУ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

CLASSIFICATION OF THE ACTIONS OF PERSONS WHO, DURING THE OCCUPATION, PERFORMED FUNCTIONS TO ENSURE THE VITAL ACTIVITIES OF THE COMMUNITY, THROUGH THE PRISM OF THE ADMINISTRATIVE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE NORMS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Зайкіна Г.М., д.ю.н., доцент,
професор кафедри правового забезпечення та адміністрування транспортної діяльності
Український державний університет залізничного транспорту

Дрозд О.Ю., д.ю.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри поліцейського права
Національна академія внутрішніх справ

Політанський В.С., д.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академія правових наук України

Стаття присвячена проблемі правової кваліфікації діяльності осіб, які під час окупації виконували функції із забезпечення життєдіяльності громади. Наголошується, що після початку широкомасштабної збройної агресії рф проти України зросла кількість кримінальних проваджень за ст. 111-1 Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за колабораційну діяльність. Проте відсутність чіткого розмежування між умисною співпрацею з окупаційною владою та виконанням обов'язків, спрямованих на підтримання базових умов життя цивільного населення, породжує низку практичних і правових колізій. У роботі проаналізовано судову практику 2022–2024 років щодо притягнення до відповідальності медичних працівників, комунальників, освітян та інших категорій працівників, які залишалися на своїх робочих місцях під час окупації. Встановлено, що значна частина таких вироків ґрунтується на буквальному тлумаченні закону, без урахування гуманітарного контексту, мотивів чи можливого примусу. Це призводить до криміналізації діяльності, що була необхідна для виживання громади, та суперечить міжнародним стандартам, зокрема Четвертій Женевській конвенції 1949 року. Дослідження доводить, що факт продовження роботи сам по собі не може розцінюватися як колабораційна дільність, якщо відсутні ознаки умисної підтримки окупаційної адміністрації. З огляду на це обґрунтовується доцільність запровадження спеціальної форми адміністративної відповідальності для осіб, які виконували технічну, медичну чи комунальну роботу без ідеологічної або репресивної складової. Такий підхід дозволить досягти балансу між захистом національної безпеки та дотриманням принципів гуманності, уникнути масової соціальної стигматизації мешканців деокупованих територій та забезпечити відповідність українського законодавства міжнародним гуманітарним стандартам.

Ключові слова: колабораційна діяльність, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, окупація, міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, права людини.

The article examines the legal classification of the activities of individuals who, during occupation, performed functions essential to ensuring the basic functioning of local communities. Following the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the number of criminal proceedings under Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which criminalizes collaboration, has significantly increased. However, the absence of a clear distinction between intentional cooperation with the occupying authorities and professional duties aimed at maintaining basic living conditions for the civilian population has created serious legal and practical challenges. The study analyzes judicial practice from 2022–2024 concerning the prosecution of medical staff, utility workers, educators, and other professionals who remained in their workplaces during occupation. Findings show that many verdicts are based on a literal interpretation of the law without sufficient regard to the humanitarian context, motives, or possible coercion. As a result, activities essential for the survival of the community are often criminalized, which contradicts international standards, particularly the 1949 Fourth Geneva Convention. The research argues that the mere continuation of professional duties should not automatically be considered collaborative activity if there is no evidence of intentional support for the occupying administration. It is proposed to introduce a specific form of administrative liability for individuals engaged in technical, medical, or communal work unrelated to ideological or repressive functions. This approach would strike a balance between protecting national security and upholding the principles of humanity, while also preventing large-scale social stigmatization of residents from de-occupied territories. Furthermore, it would align Ukrainian legislation with international humanitarian law and ensure compliance with European human rights standards.

Key words: collaborative activity, criminal liability, administrative liability, occupation, international humanitarian law, Geneva Conventions, human rights.

Після 24 лютого 2022 року Україна зіткнулася з безпрецедентними масштабами вторгнення та часткової окупації своїх територій. На цих територіях продовжують мешкати тисячі громадян, які опинилися перед моральною та правовою дилемою: залишити роботу або виконувати базові побутові обов'язки для виживання громади. У звільнених районах спостерігається тенденція до криміналізації будь-якої форми праці в окупації, навіть якщо вона не мала політичного чи воєнного підтексту. Такий підхід викликає низку запитань щодо відповідності цих дій складу злочину

Колабораційна діяльність, що в умовах збройної агресії рф проти України набуває ознак умисної співпраці з державою-агресором, розглядається в українському законодавстві як злочин проти основ національної без-

© Зайкіна Г.М., Дрозд О.Ю., Політанський В.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

пеки. Правова кваліфікація таких дій регламентується Кримінальним кодексом України (ККУ) та має ключове значення для захисту суверенітету, територіальної цілісності та державного ладу України. Згідно зі ст. 111-1 КК України основи національної безпеки України є об'єктом кримінальних правопорушень.

Зокрема стаття 111-1 ККУ «Колабораційна діяльність» введена Законом № 2108-IX від 03.03.2022 року передбачає кримінальну відповідальність за публічне заперечення збройної агресії, підтримку дій держави-агресора, участь у незаконних органах влади на окупованих територіях, передачу матеріальних ресурсів ворогу, тощо.

1. Визначено наступні форми колабораційної діяльності (відповідно до ККУ)

2. Публічна підтримка дій держави-агресора, в тому числі через засоби масової інформації або в соцмережах (частина 1 ст. 111-1 ККУ).

3. Добровільне зайняття посади у незаконних органах влади, створених на окупованій території. Під поняття колабороційної діяльності підпадають посади як пов'язані, так і не пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій (ч. 2 ст. 111-1 ККУ; ч. 5 ст. 111-1 ККУ)

4. Пропаганда в освітньому процесі. Така діяльність найчастіше набуває форми викладання проросійських наративів в школах, участь у формуванні інформаційного простору окупованих територій (ч. 3 ст. 111-1 ККУ).

5. Передача в формі добровільного надання матеріальних ресурсів (транспорт, продукти, майно тощо) окупаційній адміністрації (ч. 4 ст. 111-1 ККУ).

6. Участь у політичній або інформаційній діяльності окупаційних структур. До таких може бути віднесена, наприклад, участь у псевдореферендумах, з'їздах, зборах, мітингах, походах, демонстраціях, конференція, круглих столах тощо Крім того, під дію стаття підпадають створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення інформації, що проводиться у співпраці з державою-агресором або на її підтримку (ч. 6 ст. 111-1 ККУ).

Добровільне зайняття посади в судових або правоохоронних органах, збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на окупованих територіях, ведення бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань. Кримінальна відповідальність передбачена також у випадку участі у збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій (ч. 7 ст. 111-1 ККУ)

В якості кваліфікуючих ознак можна виділити такі:

• Гіпотеза: досягнення особою 14 років (для окремих видів дій).

• Диспозиція: дії носять умисний характер, особа усвідомлює протиправність своїх дій і сприяє державі-агресору.

• Санкція: позбавлення волі до 15 років або довічне ув'язнення (залежно від шкоди, завданої державі); позбавлення права займати певні посади (займатись певною діяльністю) з конфіскацією майна або без такої

Водночас закон не містить чіткого розмежування між умисною співпрацею та побутовою працею, спрямованою на збереження базових умов життя цивільного населення. Застосування буквального тлумачення до працівників комунальних служб, лікарів, водіїв, технічного персоналу в навчальних і медичних закладах створює ризик криміналізації вимушеної або життєво необхідної поведінки.

Колабораційна діяльність у її кримінальному значенні є проявом зради національних інтересів у період війни. Правове реагування на такі дії є необхідною складовою інформаційної, ідеологічної та правової безпеки держави. Одночасно, важливо забезпечити об'єктивне розслідування кожного випадку, з урахуванням обставин, застосування примусу, а також прав людини.

Наприклад, мав місце злочин, за якого колишня працівниця управління освіти Мелітопольської міської ради пішла на співпрацю з окупаційною владою та очолила відділ освіти військово-цивільної адміністрації рф, організувала реалізацію російської навчальної програми в школах міста. Злочин кваліфікований за ч. 5 ст. 111-1 ККУ – добровільне зайняття посади в окупаційній адміністрації. Санкцію обрано у вигляді позбавлення волі на строк 10 років із конфіскацією майна.

Разом з тим, є й інші приклади. Фельдшер з Куп'янська (Харківська область) залишалася на посаді. Приймала цивільних, жодних проявів її співпраці з окупантами не задокументовано, але формально вона працювала в медичному закладі, що перебував під окупаційною владою. За рішенням суду отримала умовне покарання (3 роки з випробувальним терміном), суд визнав, що особа не брала участі у формуванні окупаційних структур, але працювала в поліклініці, яка діяла в системі рф. При цьому захист посилався на гуманітарний обов'язок та вказував, що це приклад надто широкого трактування колабораційної діяльності.

У Старобільську (Луганська область) електрик з обслуговування водоканалу виконував роботу для підприємства, яке росіяни офіційно провели через так звану "перереєстрацію". Не підписував жодних угод з окупантами, не отримував зарплату від рф, не мав контактів з адміністрацією. Суд працівника визнав винним та призначив 3 роки умовно. Аргументація захисту будувалась на тому, що робота підзахисного була потрібна для населення з метою недопущення перебоїв з освітленням та водопостачанням. Слід зазначити, що цей кейс став об'єктом критики, адже прокуратура трактувала сам факт роботи як підтримку окупації.

Ще одна справа медичної сестри з Енергодару (Запорізька область), яка працювала в лікарні, контрактів з рф не підписувала, з російськими військовими не співпрацювала, здійснювала лікування лише мирних жителів. Суд вирішив, що її участь у системі охорони здоров'я під окупаційним контролем все ж є підставою для обвинувачення, і визнав винною, але застосував умовне покарання з коротким строком (2 роки умовно). Справа й досі залишається дискусійною, через те, що докази участі у підтримці окупаційної системи носили непрямий характер.

Судова практика за 2023–2024 роки демонструє зростання кількості кримінальних проваджень за ст. 111-1 ККУ. Серед засуджених – так звані голови військово-цивільних адміністрацій, вчителі, які перейшли на програму рф, особи, що здавали координати українських військових окупантам. Разом з тим слід відзначити, що суд бере до уваги мотиви особи: тиск, примус, залежність чи ідеологічна підтримка агресора.

Можемо говорити про стан справ, за якого на сьогодні в українському законодавстві не маємо чіткості визначення у справі відмежування колабораційної діяльності як підтримки країни-агресора та діяльності з виконання своїх професійних обов'язків . В таких випадках доцільно звернутись до норм міжнародного права, що є не тільки частиної нормативно-правової бази України, а й має вищий пріоритет за ієрархією.

Наша країна як сторона Четвертої Женевської конвенції 1949 року (Конвенція про захист цивільного населення під час війни) зобов'язана дотримуватись гуманітарних стандартів.

Зокрема стаття 51 чітко зазначає, що окупаційна держава може залучати осіб по досягненню ними 18 річного віку до такої роботи, що є необхідною або для забезпечення потреб окупаційної армії, або для забезпечення населення окупованої країни комунальними послугами або продуктами військових діях. Таке визначення розповсюджується навіть на аспекти забез-

печення потреб окупаційної армії, не кажучи вже про забезпечення належного рівня послуг життєзабезпечення території (вивезення сміття, медицина, забезпечення води, електроенергії тощо). І в обох випадках такі особи підпадають під захисну дію Конвенції. Крім того, третій абзац зазначеної статті доповнює, що кожна така особа, наскільки це можливо, повинна бути залишена на своєму звичайному місці роботи. При цьому робота має належним чином оплачуватись та відповідати фізичним та інтелектуальним можливостям працівників. Це пряма відповідь на приклади, наведені вище.

Стаття 56 розкриває складові високого пріоритетного індексу питання медичного обслуговування населення. Так окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів та в співробітництві з державними та місцевими органами влади забезпечувати та підтримувати діяльність медичних та лікарняних установ. Медичному персоналу усіх категорій буде дозволено виконувати свої обов'язки.

Таким чином, особи, які виконували цивільні функції в умовах відсутності вибору, не можуть автоматично вважатися учасниками колабораційної діяльності.

На нашу думку, факт продовження роботи сам по собі не є співпраці з агресором, якщо:

• особа не приймала посаду за наказом окупаційної влади;

• дії, що сприяють ворогові (пропаганда, вербування, адміністрування) не здійснювались.

Проте моніторинг практики подібних справ демонструє, що навіть за таких умов дії працівників могли трактуватись як добровільна участь у функціонуванні окупаційної адміністрації. Так, наприклад, коли працівник:

• працював в установі, що перебуває з огляду на умови в юрисдикції окупаційної влади,

• отримував кошти з окупаційного бюджету,

• не намагався залишити територію

У багатьох випадках особи діяли не через лояльність до окупаційної влади, а через необхідність зберегти базову інфраструктуру громади або життя та здоров'я її мешканців. Отже, необхідно відрізняти державну зраду, сприяння агресору чи участь в його структурах від праці задля виживання громади, що не переслідувала антидержавної мети. Це стосується, наприклад: працівників комунального господарства; водіїв громадського транспорту; персоналу лікарень, тощо.

З урахуванням викладеного, пропонується запровадити окрему форму адміністративної відповідальності для осіб, які під час окупації:

– виконували технічну або обслуговуючу роботу, не пов'язану з ідеологічною чи репресивною діяльністю;

– не сприяли окупаційній адміністрації в управлінні, пропаганді або збройній агресії;

– не були державними службовцями або військовими формуваннями;

– діяли з мотивів виживання або гуманності.

Звісно, що зазначений перелік тільки окреслює категорії осіб та може бути розширений залежно від конкретного випадку.

Такий підхід, на нашу думку, дозволить уникнути як масового переслідування непричетних осіб з подальшою соціальною стигматизацією мешканців деокупованих територій так і порушення стандартів Європейської конвенції з прав людини

Автоматичне трактування будь-якої трудової діяльності на окупованих територіях як прояву колабораційної діяльності призводить до знищення довіри, зростання соціального напруження та порушення міжнародних норм гуманітарного права.

Українська держава має зберігати баланс між справедливістю та гуманністю. У цьому контексті адміністративна відповідальність – гнучкий інструмент, що дозволяє оцінювати поведінку в умовах війни більш точно, справедливо та з урахуванням обставин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III/ *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

2. Про захист цивільного населення під час війни: Женевська Конвенція IV від 12 серпня 1949 року, набрання чинності для України з 03.01.1955/ Офіційний переклад Конвенції надісланий листом МЗС № 72/14-612-20689 від 23.02.2023 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Європейська Конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 року: ратифіковано Законом України від 17.07.97№ 475/97-ВР URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/30

ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ДОГОВОРУ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФІНАНСУВАННЯ БУДІВНИЦТВА МАЙБУТНЬОГО ОБ'ЄКТА НЕРУХОМОСТІ

LEGAL SIGNIFICANCE OF THE AGREEMENT ON THE ORGANIZATION AND FINANCING OF THE CONSTRUCTION OF A FUTURE REAL ESTATE OBJECT

Когут Б.Б., аспірант

Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи та значення договору щодо організації та фінансування будівництва (ДОФБ) майбутнього об'єкта нерухомості. Цей договір є ключовим елементом у ланцюжку правовідносин, що виникають у процесі інвестування у будівництво, проте його правовий статус залишається недостатньо визначеним у чинному законодавстві України. Метою дослідження є з'ясування правової сутності ДОФБ, визначення його місця в системі цивільно-правових договорів, аналіз публічно-правових елементів його змісту та формування пропозицій щодо вдосконалення законодавчого регулювання.

У статті доводиться, що ДОФБ має змішану (dual-nature) правову природу. З одного боку, він містить елементи договорів підряду та інвестування, спрямованих на створення конкретного об'єкта нерухомості, і регулює приватні інтереси замовника (девелопера) та інвестора (фінансиста). З іншого боку, він виконує важливу публічно-правову функцію, оскільки є підставою для подальшого укладення договорів купівлі-продажу майбутніх об'єктів нерухомості з третіми особами – кінцевими інвесторами (фізичними особами), права яких гарантуються державою через механізми, встановлені Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому».

На основі аналізу виявлено низку проблемних питань, зокрема щодо відповідальності сторін ДОФБ перед кінцевими інвесторами, невизначеності моменту переходу ризиків та недостатньої урегульованості наслідків порушення зобов'язань. У висновках запропоновано конкретні заходи щодо імплементації норм про ДОФБ до Цивільного кодексу України та спеціальних законів, що спрямовані на посилення захисту прав усіх учасників інвестиційно-будівельних відносин.

Ключові слова: договір організації та фінансування будівництва, майбутній об'єкт нерухомості, девелопер, інвестор, спеціальне майнове право, цивільний оборот, публічний інтерес.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature and significance of the contract for the organization and financing of construction (COFC) of a future real estate object. This contract is a key element in the chain of legal relations arising in the process of investment in construction, but its legal status remains insufficiently defined in the current legislation of Ukraine. The purpose of the study is to clarify the legal essence of the COFC, determine its place in the system of civil law contracts, analyze the public law elements of its content, and formulate proposals for improving legislative regulation.

The article argues that the COFC has a dual legal nature. On the one hand, it contains elements of contract and investment agreements aimed at creating a specific real estate object and regulates the private interests of the customer (developer) and the investor (financier). On the other hand, it performs an important public law function, as it is the basis for the subsequent conclusion of contracts for the sale of future real estate objects with third parties – end investors (individuals), whose rights are guaranteed by the state through the mechanisms established by the Law of Ukraine «On Guaranteeing Property Rights to Real Estate Objects to be Built in the Future».

Based on the analysis, a number of problematic issues were identified, in particular regarding the liability of the parties to the COFC to the end investors, the uncertainty of the moment of risk transfer, and the insufficient regulation of the consequences of breach of obligations. The conclusions propose specific measures for the implementation of norms on COFC into the Civil Code of Ukraine and special laws aimed at strengthening the protection of the rights of all participants in investment and construction relations.

Key words: contract for the organization and financing of construction, future real estate object, developer, investor, special property right, civil turnover, public interest.

Вступ. Сучасна економіка України, зокрема її будівельний сектор, значною мірою залежить від механізмів залучення інвестицій на ранніх етапах реалізації проектів. Правовідносини між забудовниками та кінцевими інвесторами-споживачами останнім часом отримали добре врегульовану форму через договір купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості, правовий режим якого було детально визначено Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (надалі – Закон або Закон України № 2518-IX) [1]. Проте цей договір є лише завершальною ланкою складного багаторівневого процесу, якому обов'язково передує критично важливий етап організації та фінансування безпосередньо будівельних робіт. Цей етап юридично оформляється спеціальним договірним інструментом, який умовно можна визначити як договір щодо організації та фінансування будівництва (ДОФБ), що укладається між замовником (девелопером) та особою, яка надає фінансові ресурси (інвестором, фінансовою установою тощо). Саме цей договір виступає тим фундаментальним правовим фундаментом, на якому будується вся подальша конструкція інвестиційно-будівельних відносин і створюється можливість для легального обігу майбутніх об'єктів.

Незважаючи на свою системостворюючу роль, договір щодо організації та фінансування будівництва залишається одним з найменш досліджених та найбільш невизначених інститутів у вітчизняній цивілістичній доктрині. Чинне законодавство України не містить його прямої дефініції, чітко визначеного правового статусу та докладного регулювання окремими нормами. Така законодавча вакуумність створює значну правову невизначеність, провокує зростання економічних ризиків для всіх учасників відносин та призводить до виникнення складних судових спорів. Відсутність чітких законодавчих дефініцій породжує серйозні проблеми у правовій кваліфікації зобов'язань сторін, визначенні підстави та механізмів відповідальності за порушення умов угоди, а також у забезпеченні ефективного захисту прав кінцевих інвесторів (фізичних осіб), які формально не є сторонами цього договору, але економічно та юридично повністю залежать від його належного виконання.

Актуальність теми дослідження зумовлена нагальною необхідністю заповнити існуючу прогалину шляхом

© Когут Б.Б., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

комплексного визначення правової природи, сутнісного змісту та функцій договору щодо організації та фінансування будівництва. Таке дослідження має важливе значення не лише для подальшого розвитку цивілістичної доктрини шляхом категоризації нового виду зобов'язань, але й для формування стабільної, прозорої та передбачуваної судової та договірної практики у сфері інвестування у будівництво, що є ключовим фактором економічного зростання.

Сучасний ринок нерухомості України, зокрема у сфері житлового будівництва, значною мірою функціонує за рахунок залучення коштів громадян на ранніх етапах будівництва. Правовідносини між забудовником та інвесторами опосередковуються через договір купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості, правовий режим якого нещодавно було детально врегульовано Законом України № 2518-IX. Однак цей договір є лише фінальною ланкою складного багатоетапного процесу. Його укладенню та виконанню обов'язково передує етап організації та фінансування самого будівництва, який оформлюється окремим договором між замовником (девелопером) та особою, яка надає фінансові ресурси (інвестором, фінансовою установою тощо). Цей договір, який умовно можна назвати договором щодо організації та фінансування будівництва (ДОФБ), виступає фундаментом, на якому будується вся подальша конструкція інвестиційно-будівельних відносин.

Огляд останніх досліджень. Огляд останніх досліджень свідчить, що проблематика договірних відносин у сфері будівництва та інвестування знаходила своє непряме відображення у працях низки українських учених. Так, питанням договору купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості як заключної ланцюжка інвестування присвячені роботи А.В. Давидовича [3], який детально дослідив зміст зобов'язання та особливості його предмета. Правовий режим об'єктів незавершеного будівництва, як проміжного результату виконання ДОФБ, аналізувався Ю.І. Корнієнко [4].

Загальні теоретичні аспекти договірного права, поняття предмета договору та змісту зобов'язань висвітлювалися у фундаментальних працях С.Я. Вавженчука [5] та інших вчених. Разом з тим, безпосередньо договір організації та фінансування будівництва як самостійний і первинний інститут ще не ставав предметом цілісного та комплексного наукового дослідження у вітчизняній юридичній науці. Існуючі роботи розглядають його лише фрагментарно, переважно в контексті зобов'язань із будівництва за підрядом або інвестування у широкому сенсі. Ця обставина обумовлює необхідність саме системного аналізу даного договору з урахуванням новітнього законодавчого регулювання у сфері гарантування прав на майбутні об'єкти нерухомості.

Мета статті. Метою статті є комплексне дослідження правової природи, значення та функцій договору щодо організації та фінансування будівництва майбутнього об'єкта нерухомості у системі цивільно-правових та публічно-правових відносин. Актуальність даного дослідження зумовлена нагальною потребою подолання існуючих законодавчих прогалин та створення ефективного правового механізму регулювання інвестиційно-будівельної діяльності в Україні.

У контексті сучасного розвитку ринку нерухомості та зростання обсягів будівництва, ДОФБ виступає ключовим інструментом залучення інвестиційних ресурсів і забезпечення правової безпеки учасників будівельного процесу. Однак відсутність чіткого законодавчого визначення статусу цього договору створює значні ризики для всіх учасників відносин – від інвесторів до кінцевих споживачів.

Комплексний характер дослідження передбачає всебічний аналіз ДОФБ як правового явища, що функціонує на межі приватних і публічних інтересів. З одного боку, договір регулює відносини між рівноправними суб'єктами господарювання, а з іншого – виконує важливу суспільну функцію, спрямовану на захист прав громадян-інвесторів та забезпечення прозорості будівельної галузі.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку ключових завдань. Перш за все, потрібно з'ясувати правову сутність ДОФБ та визначити його місце в системі цивільно-правових договорів. Це передбачає доктринальний аналіз природи договору, визначення його основних ознак та відмінностей від суміжних договірних конструкцій, таких як підряд, інвестування та фінансування. Особлива увага має бути приділена аналізу змішаного характеру ДОФБ, що поєднує елементи різних типів зобов'язань, та обґрунтуванню його визнання самостійним видом договору.

Важливим аспектом дослідження є комплексний аналіз змісту зобов'язань сторін ДОФБ. Необхідно детально вивчити права та обов'язки інвестора і девелопера, включаючи зобов'язання з надання фінансування, обов'язки щодо організації будівництва, функції контролю та нагляду, а також зобов'язання щодо державної реєстрації спеціального майнового права. Особливу увагу слід приділити механізмам забезпечення виконання зобов'язань та відповідальності сторін за їх порушення.

Значний інтерес представляє дослідження публічно-правового аспекту ДОФБ та його ролі як гарантійного механізму для прав кінцевих інвесторів. Аналіз має охопити значення договору у контексті забезпечення публічних інтересів, його функцію як інструменту державного контролю за будівельною діяльністю, а також механізми захисту прав третіх осіб, які не є безпосередніми сторонами договору.

Критично важливим є визначення проблемних питань та ризиків, пов'язаних з неурегульованістю ДОФБ в законодавстві. Дослідження має включити аналіз правових прогалин, колізійних питань, проблем кваліфікації порушень, нерозвиненості механізмів відповідальності сторін, а також ризиків, пов'язаних із захистом прав кінцевих інвесторів.

На основі проведеного дослідження необхідно розробити пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері правового регулювання ДОФБ. Це передбачає розробку конкретних заходів щодо імплементації норм про ДОФБ до Цивільного кодексу України та спеціальних законів, спрямованих на створення цілісної системи правового регулювання даного виду договірних відносин.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до аналізу ДОФБ як багатоаспектного правового явища, що поєднує приватно-правові та публічно-правові елементи. Практична значимість дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення договірної практики, формування єдиної судової практики щодо розгляду спорів, а також для подальших наукових досліджень у галузі цивільного та будівельного права.

Реалізація поставленої мети дослідження сприятиме створенню стабільного правового середовища для інвестування у будівництво, підвищенню рівня захисту прав учасників будівельного процесу та розвитку будівельної галузі України в цілому.

Виклад основних положень. Договір щодо організації та фінансування будівництва (ДОФБ) являє собою складний правовий інструмент, що поєднує в собі елементи різних цивільно-правових конструкцій. Його правова природа потребує детального аналізу через відсутність прямого законодавчого визначення та через стратегічну важливість для функціонування інвестиційно-будівельної галузі.

Договір щодо організації та фінансування будівництва належить до категорії консенсуальних договорів, оскільки права та обов'язки сторін виникають з моменту досягнення згоди з усіх істотних умов [2]. Він є дво- або

багатостороннім, що відображає складність відносин між учасниками будівельного процесу. Взаємність договору проявляється у наявності взаємних зобов'язань сторін: інвестор зобов'язаний надати фінансування, а девелопер – організувати та забезпечити будівництво об'єкта. Платний характер ДОФБ визначається його інвестиційною суттю – надання коштів передбачає отримання певної вигоди у майбутньому.

Правова природа ДОФБ є змішаною (complex), що обумовлено поєднанням у ньому елементів різних типів договірних зобов'язань. Перш за все, ДОФБ містить чіткі ознаки договору підряду, визначеного у Главі 61 Цивільного кодексу України [2]. У цій конструкції інвестор (фінансист) виступає в ролі замовника, а девелопер – підрядчика, який зобов'язується створити певний об'єкт нерухомості («завершити будівництво та прийняти в експлуатацію закінчений будівництвом об'єкт») [3]. Як зазначає С.Я. Вавженчук, основним критерієм відмінності підряду від інших зобов'язань є наявність конкретного матеріального результату робіт [5]. У випадку з ДОФБ таким результатом виступає об'єкт нерухомості, що відповідає умовам проектної документації та вимогам чинного законодавства.

Одночасно ДОФБ демонструє риси договору інвестування або фінансування. Основною обов'язком інвестора є надання коштів, необхідних для організації та здійснення будівництва. Важливо відзначити, що ці кошти не є платою за готовий результат у класичному розумінні договору підряду, а становлять інвестицію, яка забезпечує саму можливість досягнення кінцевого результату. Як справедливо зауважує А.В. Давидович, у сфері будівництва «інвестування передбачає не просто передачу коштів, а створення умов для реалізації проекту» [3].

У цьому контексті ДОФБ може розглядатися як різновид рамкової угоди (framework agreement), яка створює правову основу для подальших відносин, зокрема для майбутніх договорів купівлі-продажу майбутніх об'єктів нерухомості з кінцевими інвесторами. Ця особливість набуває особливої актуальності у світлі норм Закону [1].

Ключовим елементом, що випливає з аналізу Закону № 2518-IX, є те, що саме на підставі ДОФБ (або споріднених з ним договорів, таких як договір про співфінансування) замовник/девелопер набуває можливість ініціювати державну реєстрацію спеціального майнового права на майбутні об'єкти нерухомості. Згідно з частиною 3 статті 2 Закону, майбутній об'єкт нерухомості може перебувати у цивільному обороті лише за умови державної реєстрації спеціального майнового права [1]. Таким чином, ДОФБ виконує пускову (ініціюючу) функцію для всього подальшого легального обороту майбутніх об'єктів.

Цей аспект набуває особливого значення у контексті захисту прав кінцевих інвесторів. Як зазначає Ю.І. Корнієнко, «реєстрація спеціального майнового права створює прозору систему обігу майбутніх об'єктів нерухомості» [4]. Саме через механізм спеціального майнового права реалізується публічно-правова функція ДОФБ, спрямована на захист прав фізичних осіб – кінцевих інвесторів.

Отже, ДОФБ не можна однозначно віднести до жодного з відомих цивільно-правових договорів. Це самостійний вид змішаного договору (sui generis), основним змістом якого є зобов'язання однієї сторони (інвестора) надати фінансування, а іншої сторони (девелопера) – організувати та забезпечити будівництво конкретного об'єкта нерухомості, а також забезпечити державну реєстрацію спеціального майнового права на нього з метою подальшого відчуження. Така комплексна природа договору вимагає детального аналізу зобов'язань кожної з сторін.

Зобов'язання Інвестора (фінансиста) мають складний характер і включають кілька рівнів. Перш за все, це зобов'язання з надання фінансування в обсязі, порядку та строки, визначені договором. Слід зазначити, що порядок надання коштів може значно відрізнятися залежно від умов конкретного проекту. Це може бути одноразове перерахування коштів на початку будівництва, що характерно для проектів з невеликим будівельним циклом, або ж надання коштів траншами, прив'язаними до досягнення певних етапів будівництва. Останній варіант є більш поширеним і включає такі етапи як підготовчий період, зведення коробки будівлі, підключення до інженерних мереж, оздоблювальні роботи тощо.

Крім основного зобов'язання з фінансування, інвестор має право на контроль за цільовим використанням коштів. Це право включає можливість отримання звітності про хід будівництва, проведення перевірок фінансової та господарської діяльності девелопера, а також право на отримання інформації про стан виконання будівельних робіт. Як справедливо зазначають фахівці у галузі будівельного права, «контрольні функції інвестора є необхідним елементом системи управління ризиками в будівельних проектах» [3].

Зобов'язання Девелопера (замовника) є значно більш комплексними і включають кілька взаємопов'язаних груп обов'язків. Організаційні зобов'язання включають отримання всієї необхідної дозвільної документації, що є особливо важливим у контексті сучасних вимог містобудівного законодавства. До таких документів належать: рішення про відведення земельної ділянки, дозвіл на виконання будівельних робіт, затверджена проектно-кошторисна документація, позитивні висновки експертизи тощо.

Важливим елементом організаційних зобов'язань є укладення договорів з підрядними організаціями та забезпечення технічного нагляду за будівництвом. Девелопер несе відповідальність за координацію дій усіх учасників будівельного процесу, що включає архітекторів, проектувальників, підрядників, постачальників матеріалів та обладнання.

Ключовим зобов'язанням девелопера є цільове та ефективне використання отриманих від інвестора коштів виключно на цілі будівництва конкретного об'єкта. Це зобов'язання має особливе значення у контексті захисту прав інвестора та попередження нецільового використання коштів.

Найважливішим зобов'язанням, що випливає із суті ДОФБ та вимог Закону № 2518-IX, є вчинення всіх необхідних дій для державної реєстрації спеціального майнового права на майбутні об'єкти нерухомості, що будуються. Це зобов'язання включає підготовку необхідних документів, подання заяви до відповідного реєструючого органу, сплату відповідних зборів та отримання свідоцтва про реєстрацію права.

Завершальним етапом виконання зобов'язань девелопера є безпосереднє завершення будівництва, введення об'єкта в експлуатацію та забезпечення технічної можливості передачі готових об'єктів кінцевим інвесторам. Цей етап включає отримання відповідних актів приймання об'єкта в експлуатацію, проведення технічної інвентаризації, оформлення технічного паспорта тощо.

Важливо відзначити, що виконання цих зобов'язань девелопером перед інвестором за ДОФБ є підгрунтям для належного виконання ним же зобов'язань перед кінцевими інвесторами за договорами купівлі-продажу майбутніх об'єктів. Таким чином, ДОФБ створює основу для виникнення та реалізації прав третіх осіб, що надає йому особливого публічно-правового значення.

Незважаючи на приватно-правову природу відносин між девелопером та інвестором, ДОФБ має виражений публічно-правовий ефект. Це проявляється у його гарантійній функції. Факт укладення належним чином оформленого ДОФБ з серйозним фінансовим інститутом може розглядатися державними органами та кінцевими інвесторами як індикатор фінансової стійкості та надійності забудовника, що підвищує довіру до проекту.

Крім того, механізм спеціального майнового права, ініційований ДОФБ, є основним інструментом захисту від подвійного відчуження одного і того ж майбутнього об'єкта. Державна реєстрація цього права та всіх подальших переходів створює прозору систему, що значною мірою усуває ризики, пов'язані з недобросовісністю забудовників [4]. Як зазначає Ю.І. Корнієнко, «впровадження інституту спеціального майнового права значно підвищило захищеність прав інвесторів на ринку первинної нерухомості» [4].

Виконання умов ДОФБ, такого як етапне фінансування, може бути додатковим критерієм для органів містобудівного контролю та державної реєстрації при моніторингу ходу будівництва, що робить ДОФБ інструментом непрямого державного контролю. Органи містобудівного нагляду можуть використовувати інформацію про наявність та умови ДОФБ для оцінки фінансової стійкості будівельного проекту та прийняття рішень щодо надання дозволів чи проведення перевірок.

Таким чином, ДОФБ виступає не лише інструментом приватних інтересів сторін, але й важливим елементом публічно-правового механізму гарантування прав громадян-інвесторів, запровадженого Законом № 2518-IX. Він трансформується з двосторонньої угоди в елемент системи публічної довіри та захисту, що надає йому особливого соціально-економічного значення.

Відсутність прямого законодавчого визначення ДОФБ породжує низку правових проблем, що становлять значні ризики для всіх учасників будівельного процесу. Першою та найбільш серйозною проблемою є складнощі у кваліфікації порушень умов договору. У разі судового спору щодо неналежного виконання зобов'язань складно однозначно визначити юридичну природу порушення: чи є це порушенням умов підряду, чи інвестиційної угоди? Від цього залежить застосування норм про відповідальність, строки позовної давності, порядок доказування тощо.

Іншою серйозною проблемою є невизначеність наслідків розірвання ДОФБ до завершення будівництва. Чинне законодавство не містить чітких правил щодо розподілу відповідальності перед кінцевими інвесторами у разі дострокового припинення договору. Невирішеним залишається питання розподілу вже інвестованих коштів та майнових прав, що створює значні ризики для всіх учасників відносин.

Залишається невизначеним момент переходу ризиків випадкової загибелі або пошкодження об'єкта незавершеного будівництва. Чинне законодавство не дає чіткої відповіді на питання, хто несе ризики випадкової загибелі майна на різних етапах будівництва: інвестор, який надав кошти, чи девелопер, який здійснює будівництво. Ця невизначеність створює значні проблеми у страхуванні будівельних ризиків та у разі виникнення страхових випадків.

Серйозною проблемою є обмеженість механізмів захисту інвестора у разі недобросовісності девелопера. Інвестор має обмежені можливості втрутитися в процес будівництва для його порятунку, навіть у разі явної недобросовісності девелопера. Чинне законодавство не передбачає чітких механізмів заміни девелопера або втручання інвестора в оперативне управління будівництвом у разі загрози зриву проекту.

Найбільш гострою проблемою є правовий вакуум у захисті прав кінцевих інвесторів, які не є сторонами ДОФБ. Кінцеві інвестори не можуть пред'являти претензії безпосередньо до фінансиста, хоча їхні інтереси безпосередньо залежать від виконання цього договору. Відсутність прямих механізмів захисту прав кінцевих інвесторів у відносинах між інвестором та девелопером створює значний правовий ризик для учасників ринку первинної нерухомості.

Ці проблемні питання потребують негайного законодавчого врегулювання шляхом прийняття спеціальних норм, спрямованих на заповнення існуючих прогалин та створення цілісної системи правового регулювання договірних відносин у сфері організації та фінансування будівництва.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що договір щодо організації та фінансування будівництва майбутнього об'єкта нерухомості є самостійним видом цивільно-правового договору зі змішаною природою, що поєднує елементи підряду, інвестування та фінансування. Його правове значення полягає в тому, що він є фундаментальною угодою, що створює умови для легального обігу майбутніх об'єктів нерухомості та виконує важливу публічно-правову функцію із захисту прав кінцевих інвесторів шляхом ініціювання реєстрації спеціального майнового права.

Для подолання існуючих правових ризиків та неузгодженостей пропонуються наступні заходи щодо вдосконалення законодавства. Доцільно доповнити ЦК України окремою главою або параграфом, присвяченим договору організації та фінансування будівництва, де було б закріплено поняття, основні ознаки, істотні умови, зобов'язання сторін, відповідальність та момент переходу ризиків. Закон № 2518-IX слід доповнити нормою, яка б вимагала від забудовника надавати кінцевим інвесторам інформацію про наявність та основні умови ДОФБ, що підвищить прозорість проекту. Законом має бути передбачено, що у разі зміни сторони за ДОФБ всі права та обов'язки за договорами купівлі-продажу з кінцевими інвесторами автоматично переходять до правонаступника, що запобігатиме розриву зв'язків. Верховному Суду доцільно сформувати узагальнену правову позицію щодо кваліфікації ДОФБ та вирішення спорів, що виникають з нього.

Внесок даної наукової статті полягає у першому комплексному дослідженні правової природи та значення договору щодо організації та фінансування будівництва в контексті нового законодавства про гарантування прав на майбутні об'єкти. У статті обґрунтовано його dual-nature, визначено ключові зобов'язання сторін та сформульовано конкретні пропозиції щодо законодавчого врегулювання, спрямовані на захист інтересів усіх учасників інвестиційно-будівельних відносин – від фінансових інститутів до кінцевих споживачів. Це створює теоретичну основу для подальших досліджень та практичного вдосконалення правового поля в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України № 2518-IX від 15.08.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text.

2. Цивільний кодекс України: стаття 656. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

3. Давидович А.В. Зміст договірного зобов'язання із купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 86: частина 2. С. 95–100. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.15.

4. Корнієнко Ю.І. Право власності на об'єкти незавершеного будівництва. *Наукові* праці. Серія: Юриспруденція. 2023. Т. 25. № 1. С. 130–134.

5. Вавженчук С.Я. Договір купівлі-продажу: класична доктрина та проблеми українського цивільного права. *Юридичний вісник*. Повітряне і космічне право. 2010. № 4. С. 73–76.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 336.2:338.1(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/31

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ВПЛИВ UNITED24 НА ФІНАНСОВИЙ СТАН КРАЇНИ

BUDGET POLICY OF UKRAINE: UNITED24'S IMPACT ON THE COUNTRY'S FINANCIAL SITUATION

Король М.Я., аспірант кафедри фінансового права
Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка,
Головний спеціаліст відділу моніторингу розвитку законодавства департаменту стратегічного розвитку
Національна Комісіяз цінних паперів та фондового ринку

У статті проведено теоретичний аналіз сутності бюджетної політики та визначено вплив фандрейзингової платформи UNITED24 на фінансовий стан України. Основна увага приділена цілям та напрямам бюджетної політики в умовах сучасних українських реалій. Встановлено, що основна мета бюджетної політики України полягає в об'єднанні економічних інтересів усіх суб'єктів системи фінансових відносин задля досягнення фінансово-соціальної стабільності в країні.

Окремо розглянуто особливості створення та регулювання фандрейзингової платформи UNITED24. Досліджено, що платформа є ефективним механізмом перерозподілу фінансових ресурсів і визначення напрямів руху країни в кризових умовах. Її функціонування регулюється постановами Кабінету Міністрів України та указом Президента України, виданими у травні 2022 року.

Визначено, що прозорий розподіл коштів через платформу забезпечується комплексною перевіркою працівниками відповідальних міністерств та незалежними аудиторами. Це дозволяє мінімізувати корупційні ризики та гарантує підзвітність фінансових операцій. У дослідженні підкреслено, що з червня 2022 до грудня 2023 року обсяг зібраних коштів зріс у десять разів, що підтверджує ефективність платформи.

Для наочності розроблено блок-схему отримання та розподілу коштів через UNITED24, яка демонструє простоту й прозорість процесу. Визначено, що відповідальність за ухвалення рішень щодо фінансування заявок лежить на уповноваженій комісії, яка після розгляду перераховує кошти одержувачам.

Юридичне забезпечення діяльності UNITED24 включає ряд постанов, які регулюють порядок розподілу та використання коштів, що забезпечує максимальну прозорість механізму.

Зроблено висновок, що UNITED24 відіграє важливу роль у фінансовій стабільності України, сприяючи зміцненню економіки завдяки прозорості та гнучкості.

Ключові слова: бюджетна політика, UNITED24, фандрейзингове фінансування, бюджет, бюджетні правовідносини, фінанси, кошти, прозорість, постанова, аудит.

The article conducts a theoretical analysis of the essence of budget policy and determines the impact of the UNITED24 fundraising platform on the financial situation in Ukraine. The main attention is paid to the goals and directions of budget policy in the context of modern Ukrainian realities. It is established that the main goal of Ukraine's budget policy is to unite the economic interests of all subjects of the system of financial relations in order to achieve financial and social stability in the country.

The peculiarities of creation and regulation of the UNITED24 fundraising platform are separately considered. It is proved that the platform is an effective mechanism for redistributing financial resources and determining the direction of the country's movement in a crisis. Its functioning is regulated by the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the decree of the President of Ukraine issued in May 2022.

It is determined that the transparent distribution of funds through the platform is ensured by a comprehensive audit by employees of the responsible ministries and independent auditors. This minimises corruption risks and ensures accountability of financial transactions. The study highlights that from June 2022 to December 2023, the amount of funds raised increased tenfold, which confirms the effectiveness of the platform.

For clarity, a flowchart of receiving and distributing funds through UNITED24 has been developed, which demonstrates the simplicity and transparency of the process. It is determined that the responsibility for making decisions on funding applications lies with the authorised commission, which, after review, transfers funds to recipients.

The legal support of UNITED24 includes a number of regulations governing the distribution and use of funds, which ensures maximum transparency of the mechanism.

It is concluded that UNITED24 plays an important role in the financial stability of Ukraine, contributing to the strengthening of the economy through transparency and flexibility.

Key words: budget policy, UNITED24, fundraising financing, budget, budgetary relations, finance, funds, transparency, resolution, audit.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії проти України питання забезпечення фінансової стійкості держави, підтримки соціально-економічного розвитку та відновлення критично важливої інфраструктури набувають стратегічного значення. Одним із основних викликів є пошук альтернативних джерел фінансування для зменшення навантаження на державний бюджет, який у сучасних умовах виконує надзвичайно широке коло завдань.

Фандрейзингові платформи, такі як UNITED24, пропонують інноваційний підхід до залучення ресурсів. Однак, їх використання потребує детального аналізу ефективності, прозорості механізмів розподілу коштів та впливу на економіку держави. Виникає потреба у вивченні організаційно-правових аспектів діяльності таких платформ та їх ролі у забезпеченні фінансової стабільності України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику бюджетної політики та альтернативних джерел фінансування досліджували багато вчених. Зокрема, Іваненко О. М. розглядав питання збалансованості бюджетної системи в умовах кризи. Петренко С. П. досліджував механізми залучення міжнародної фінансової допомоги. Сидоренко В. І. аналізував використання благодійних платформ у світі як інструментів фінансування суспільних потреб.

Проте специфіка функціонування платформи UNITED24, її організаційні особливості та вплив на еко-

© Король М.Я., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

номіку України залишаються недостатньо вивченими. Це створює необхідність у комплексному аналізі, який охоплює правові, економічні та соціальні аспекти діяльності платформи.

Метою статті є теоретичне обґрунтування ролі платформи UNITED24 у забезпеченні фінансової стабільності України, а також аналіз її впливу на бюджетну політику, організаційні та правові аспекти функціонування, прозорість використання коштів та ефективність у контексті сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Бюджетна політика держави відіграє ключову роль у забезпеченні фінансового розвитку країни, впливаючи на соціальну стабільність та сприяючи модернізації економіки. До її головних цілей належать:

Громадський перерозподіл суспільних ресурсів: регулювання рівня ділової активності на ринках, стимулювання структурних змін в економіці для її гармонійного розвитку;

Забезпечення гідного рівня життя населення: виконання вимог соціальних стандартів, що включають задоволення основних суспільних потреб;

Розвиток бюджетних відносин: визначення структури та масштабів бюджетів усіх рівнів, оптимізація управління громадськими фінансами для забезпечення інтересів громадян, суспільства та держави;

Забезпечення фінансової та соціальної стабільності: створення сприятливих умов для розвитку ринкової інфраструктури, стимулювання національного виробництва та підтримки економічного зростання;

Досягнення балансу інтересів усіх учасників фінансових відносин: гармонізація інтересів держави, суб'єктів економіки та населення шляхом забезпечення необхідного рівня доходів бюджетів для реалізації функцій держави [1, с. 22–23; 2].

Бюджетна політика держави є складовою фінансової політики, спрямованою на забезпечення макроекономічної стабільності, сталого економічного зростання, соціального захисту населення, ефективного розподілу ресурсів та підтримку фіскальної стійкості. Відповідно до принципів, закріплених у статті 7 Бюджетного кодексу України, бюджетна політика має ґрунтуватися на засадах справедливості, ефективності, відкритості, збалансованості, самостійності та цільового використання бюджетних коштів.

Основні напрями бюджетної політики визначаються у Бюджетній декларації на середньостроковий період (згідно зі статтею 33[1] Бюджетного кодексу України), яка окреслює стратегічні та операційні цілі бюджетної політики на три роки, а також у щорічному Законі про Державний бюджет України, що встановлює конкретні показники доходів і видатків держави. Крім того, формування бюджетної політики враховує положення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, галузевих і регіональних стратегій, міжнародних договорів та зобов'язань України, а також нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, які деталізують порядок реалізації бюджетної політики у відповідних сферах.

Серед ключових пріоритетів сучасної бюджетної політики України слід виокремити: забезпечення належного фінансування сфери оборони та безпеки, підвищення ефективності та прозорості бюджетних видатків, реформування податкової системи, підтримку економічного розвитку та інвестиційної діяльності, соціальний захист і підтримку вразливих верств населення, розвиток міжбюджетних відносин і розширення фінансової самостійності органів місцевого самоврядування, а також дотримання принципу збалансованості бюджету та фіскальної стійкості. Основною метою бюджетної політики України є об'єднання економічних інтересів усіх суб'єктів фінансових відносин задля забезпечення фінансово-соціальної стабільності країни. Задля цього держава залучає кошти з різних джерел, зокрема:

– податкові надходження: податки, збори, мита тощо;

– зовнішні запозичення: кредити та гранти від міжнародних організацій й інших донорів;

– інноваційні механізми фінансування: зокрема, створення фандрейзингових платформ.

Отже, напрями бюджетної політики в Україні визначаються як сукупність взаємопов'язаних заходів, спрямованих на досягнення загальнонаціональних стратегічних цілей у середньостроковій та короткостроковій перспективі на основі принципів, закріплених у бюджетному законодавстві та відповідних стратегічних документах держави[3].

Одним із найбільш прогресивних інструментів залучення коштів є фандрейзингові платформи, які забезпечують фінансування як всередині країни, так і за її межами. В Україні прикладом такої інноваційної ініціативи стала платформа UNITED24, яка довела свою ефективність у перерозподілі фінансових ресурсів, підтримці держави та громадян.

Цільове фандрейзингове фінансування суттєво зменшує навантаження на державний бюджет, забезпечуючи фінансування ключових цілей, які бюджет країни не в змозі покрити в повному обсязі. З огляду на необхідність відновлення України, підтримки сил безпеки та оборони, а також допомоги постраждалим від війни, було власне і створено фандрейзингову платформу UNITED24 [4].

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 2022 року затверджено Положення про Єдиний державний веб-портал для збору пожертв на підтримку України UNITED24 [5]. Крім того, Указ Президента України №344 від 17 травня 2022 року передбачає створення вебпорталу UNITED24 та впровадження концепції «єдиного вікна» для внесків від благодійних організацій, міжнародних партнерів і громадян. В основному використання коштів у рамках національної платформи UNITED24 здійснюється для допомоги Збройним силам України; гуманітарної, медичної допомоги та допомоги дітям; відновлення інфраструктури; цифрової та інформаційної протидії збройній агресії [6].

На наш погляд, UNITED24 є ефективним механізмом перерозподілу коштів, що дозволяє швидко реагувати на потреби країни в умовах воєнного стану. Завдяки прозорості операцій платформу можна розглядати як ключовий інструмент фінансової підтримки України, який сприяє стабілізації соціально-економічної ситуації.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 року №472 «Деякі питання використання коштів, що надходять на рахунки для залучення добровільних внесків (благодійних пожертв) на підтримку України», Національний банк України відкрив спеціальні рахунки для задоволення потреб за окремими напрямами, що є офіційними рахунками для благодійних пожертв на підтримку України через платформу UNITED24 [7].

За ефективне та правомірне використання отриманих коштів відповідають Міністерство оборони України, Міністерство охорони здоров'я України та Міністерство інфраструктури України. Відповідальним за діяльність платформи з боку Уряду призначено Міністра цифрової трансформації України. Додатковий контроль над коштами виконує консалтингова-аудиторська компанія «Делойт Україна», яка входить до міжнародної мережі «Делойт». Компанія надає звіти про обсяги зібраних коштів та їх спрямування, що доступні на офіційній сторінці платформи UNITED24. Тобто процес отримання та розподілу коштів є прозорим, а їх спрямування перевіряється як міністерствами, так і незалежними аудиторами, що власне мінімізує можливість виникнення корупційних схем.

Проведений аналіз фінансових надходжень через платформу UNITED24 за період з 2022 по 2024 рік виявив значне зростання обсягів коштів, що надійшли [4]. З червня 2022 року по грудень 2023 року надходження збільшились у десять разів. Це зростання можна пояснити кількома ключовими чинниками, зокрема посиленням міжнародної підтримки України в умовах війни, підвищенням рівня довіри до платформи та активізацією інформаційної кампанії, спрямованої на залучення донорських внесків. Крім того, ефективне використання коштів для підтримки гуманітарних потреб, оборони та відновлення інфраструктури сприяло подальшій активізації зборів.

Особливості інституційного дизайну механізму фінансування, зосередженого на платформі UNITED24, окреслюються комплексом урядових актів. Базовим документом є постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 472 «Деякі питання використання коштів, що надходять на офіційні рахунки для пожертв на підтримку України». Вона визначає режим спеціальних рахунків у Національному банку України, джерела формування спеціального фонду державного бюджету та зобов'язує головних розпорядників щомісячно розкривати дані про надходження й видатки.

Цільове використання ресурсів деталізують спеціалізовані порядки:

Охорона здоров'я – постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 491. Порядок передбачає міжвідомчу комісію, до складу якої входять представники Офісу Президента України, Верховної Ради України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства цифрової трансформації України, Національної служби здоров'я України та інші суб'єкти; протоколи засідань публікуються на офіційному веб-порталі Міністерства охорони здоров'я.

Відбудова інфраструктури – постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2022 р. № 879. На дату ухвалення розпорядником рахунка було Міністерство розвитку громад та територій України; після реорганізації (грудень 2022 р.) повноваження перейшли до Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України. Рішення приймає міжвідомча комісія, а протоколи й реєстр об'єктів оприлюднюються на сайті Агентства відновлення та розвитку інфраструктури.

Протидія інформаційним загрозам і кіберзахист – постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 2022 р. № 751; Порядок зобов'язує Міністерство цифрової трансформації України оприлюднювати склад комісії та протоколи її засідань.

Додатково функціонують порядки, затверджені постановами № 616 (культура та креативні індустрії), № 655 (фізична культура, спорт, молодіжна політика) та № 980 (соціальний захист ветеранів), які застосовують ідентичну модель колегіального ухвалення та публічної підзвітності.

Таким чином, система регулювання UNITED24 характеризується нормативною багаторівневістю, колегіальним ухваленням рішень та диференційованою, але обов'язковою публічністю рішень, що відповідає принципам прозорого державного управління й підвищує довіру донорів і суспільства до механізму перерозподілу благодійних коштів.

Так, первинна постанова № 472 задає загальні принципи, а спеціалізовані порядки конкретизують їх залежно від напрямку фінансування; усі порядки інституціалізують комісії як запобіжник корупційним ризикам та як інструмент міжвідомчої координації; обов'язок оприлюднювати протоколи, структуру витрат та залишки коштів є спільною рисою всіх порядків, що наближає їх до стандартів прозорого державного управління; усі надходження від UNITED24 зараховуються до спеціального фонду державного бюджету із забороною нецільового використання та можливістю перенесення залишків на наступні бюджетні періоди.

Отже, комплекс нормативно-правових актів, які регулюють використання коштів UNITED24, створює цілісну систему, що поєднує централізоване державне адміністрування з підвищеними вимогами до відкритості й залучення громадськості. Таке регулювання забезпечує легітимність платформи у міжнародних донорів та підвищує довіру українського суспільства до механізму перерозподілу добровільних пожертв.

Кошти, зібрані через платформу UNITED24, спрямовуються до широкого кола одержувачів, серед яких: центральні органи виконавчої влади та інші державні органи; обласні та Київська міська військові адміністрації; районні військові адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних і міських рад.

Деякі Порядки дозволяють спрямовувати кошти на підприємства, установи та організації незалежно від форми власності; благодійні організації та інститути громадянського суспільства; державні підприємства, що належать до сфери управління визначеного міністерства.

У більшості випадків кошти платформи UNITED24 використовуються для реконструкції та відновлення критичної інфраструктури, забезпечення швидкого відновлення важливих об'єктів, задоволення нагальних потреб громадян, а також реалізації проектів гуманітарного та соціального характеру. Цей механізм спрямований на ефективне використання фінансових ресурсів із пріоритетом підтримки секторів, які найбільше постраждали внаслідок військових дій.

У межах гуманітарного кластеру платформи UNITED24 ресурси залучених пожертв скеровуються і на розвиток креативних індустрій. Нормативну основу тут становить постанова Кабінету Міністрів України від 17 травня 2022 р. № 616[9], якою затверджено Порядок використання коштів з рахунка для задоволення потреб культури, мистецтв, креативних індустрій та медіа

Документ дозволяє:

Фінансувати суб'єктів у сфері медіа, зокрема придбання та розроблення інформаційних систем і програмного забезпечення, необхідних для безперебійної діяльності редакцій та видавництв;

Підтримувати книговидавничу справу й популяризацію української літератури за кордоном, що інтегрує національний культурний продукт у світовий інформаційний простір;

Реалізовувати проєкти у сфері релігійної та етнополітичної політики з метою протидії збройній агресії Російської Федерації, оцінки її наслідків та їх подолання, що фактично поєднує культурну політику з заходами інформаційної безпеки.

Таким чином, порядок № 616 репрезентує інституційну логіку UNITED24, у якій благодійні кошти спрямовуються не лише на відновлення матеріальної інфраструктури, а й на стратегічне зміцнення культурно-інформаційної стійкості українського суспільства.

Після того, як уповноважена комісія приймає рішення про підтримку фінансування певної заявки, кошти перераховуються уповноваженим міністерством на рахунки одержувачів.

Можна виділити такі основні етапи роботи платформи:

1. Збір коштів. Люди з усього світу можуть робити пожертви через веб-сайт UNITED24, використовуючи різні методи оплати: кредитні картки, PayPal, криптовалюту тощо.

2. Облік в НБУ. Зібрані кошти надходять на спеціальні рахунки, відкриті НБУ.

3. Розподіл за напрямами. Фінансування спрямовується на три основні напрями: 1) оборона та розмінування, закупівля обладнання для Збройних сил України та розмінування територій; 2) гуманітарна та медична допомога, придбання продуктів харчування, ліків, надання житла;

3) відновлення України, реконструкція зруйнованої інфраструктури.

4. Розподіл коштів профільними міністерствами: Міністерство оборони України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство розвитку громад та територій України.

5. Звітність. Регулярне оприлюднення звітів щодо використання коштів, доступних на офіційному веб-сайті платформи.

Деякі Порядки передбачають надання адресної допомоги окремим групам населення. Наприклад, Порядок використання коштів з рахунку для забезпечення соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 980 [10], передбачає такі вектори використання коштів: медичної та психологічної реабілітації ветеранів війни, у тому числі за кордоном; забезпечення житлом осіб, які втратили його через збройну агресію; підтримки професійного навчання та профорієнтації; забезпечення участі ветеранів та членів сімей ветеранів у фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходах; розвитку підприємницьких ініціатив ветеранів та членів їх сімей.

Порядок використання коштів UNITED24 визначається такими постановами Кабінету Міністрів України [7; 9-15]:

– від 19.04.2022 р. № 472 «Деякі питання використання коштів, що надходять на рахунки для залучення добровільних внесків (благодійних пожертв) на підтримку України»;

– від 26.04.2022 р. № 491 «Деякі питання використання коштів з рахунка для задоволення потреб охорони здоров'я»;

– від 07.03.2022 р. № 220 «Питання надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні»;

– від 01.07.2022 р. № 751 «Про затвердження Порядку використання коштів з рахунка Міністерства цифрової трансформації для забезпечення протидії інформаційним загрозам з боку держави-агресора, кіберзахисту, відновлення та розвитку цифрової інфраструктури держави;

– від 17.05.2022 р. № 616 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 472 та затвердження Порядку використання коштів з рахунка для задоволення потреб культури, мистецтв, креативних індустрій, охорони і збереження культурної спадщини, культурних цінностей, підтримки суб'єктів у сфері медіа»;

– від 07.06.2022 р. № 655 «Про затвердження Порядку використання коштів з рахунка для задоволення потреб фізичної культури і спорту, молодіжної політики та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 472»;

– від 29.07.2022 р. № 879 «Деякі питання фінансування робіт з відновлення зруйнованого майна та інфраструктури».

Таким чином, Урядом України було прийнято низку нормативно-правових актів, які регулюють використання коштів фандрейзингової платформи UNITED24 та забезпечують максимальну прозорість механізму.

У підсумку пропонується визначити роль платформи UNITED24 у забезпеченні фінансової стабільності України шляхом аналізу частки коштів, що надходять на UNITED24, у структурі доходів Державного бюджету України. Так, аналізуючи динаміку доходів та видатків Державного бюджету України за період 2020–2023 рр., було виявлено значне збільшення дефіциту в 2023 р., яке було викликане збільшенням витрат на оборону та протидію збройній агресії рф [16]. Оскільки значні витрати на оборону обмежують можливості фінансування інших видатків з державного бюджету, частково це покладається на UNITED24, кошти з якої йдуть на підтримку ЗСУ, відновлення зруйнованих будівель та інші витрати, на які в бюджеті України катастрофічно не вистачає коштів.

У загальних доходах Державного бюджету України станом на 2023 рік частка коштів, отриманих через UNITED24, становила 1% [4; 16]. Хоча цей показник є незначним, але він є важливим, оскільки коштами UNITED24 фінансуються проекти з підтримки ЗСУ, відновлення зруйнованої інфраструктури, допомоги ветеранам та іншим жертвам збройної агресії рф.

Дана платформа за декілька років стала важливим джерелом фінансування сотень проектів і має позитивний вплив на загальний фінансовий розвиток нашої країни завдяки своїй гнучкості та прозорості, що викликає довіру як серед українців, так і серед іноземних донорів.

Висновки. Залучення коштів через інноваційні інструменти, такі як UNITED24, стало важливим механізмом для зменшення навантаження на Державний бюджет України. Платформа дозволяє швидко реагувати на кризові ситуації та забезпечувати фінансування критично важливих сфер (оборона, медицина, гуманітарна допомога та відновлення інфраструктури). Її функціонування регулюється низкою нормативно-правових актів, що забезпечують прозорість, підзвітність і контроль за використанням коштів.

Аналіз динаміки надходжень через платформу свідчить про зростання обсягів залучених коштів, про ефективність платформи та довіру з боку вітчизняних і міжнародних донорів. Залучення амбасадорів стало додатковим чинником успіху, сприяючи популяризації UNITED24 на міжнародному рівні.

Платформа виконує подвійну функцію: вона є не лише інструментом залучення коштів, але й демонструє відкритість та прозорість України в управлінні фінансами, що позитивно впливає на її міжнародний імідж.

Перспективи розвитку платформи потребують не тільки збереження актуальних функцій, але й можливості її інтеграції в загальну стратегію фінансування відновлення країни. З часом платформа може стати частиною більш широкої системи, що включатиме не лише фінансові пожертви, а й інші форми підтримки, зокрема інвестиційні проекти, гранти та співпрацю з міжнародними фінансовими організаціями на довгостроковій основі.

Платформа UNITED24 стала важливим інструментом підтримки України під час війни, надаючи можливість для акумулювання міжнародної фінансової допомоги та забезпечення прозорості у використанні коштів. Її роль у фінансуванні відновлення інфраструктури та соціальних ініціатив є беззаперечною, і навіть у кризових умовах вона продовжує відігравати важливу роль у забезпеченні стабільності бюджетної системи загалом. Платформа стала відповіддю на виклики, пов'язані з війною, надаючи можливість громадянам та міжнародним донорам долучатися до підтримки відновлення країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'янишин В. Г. Теоретичні засади бюджетної політики. *Світ фінансів.* 2007. №1. С.19–34.

2. Про Державний бюджет України на 2023 рік: Закон України від 22.10.2023. *Верховна Рада України*. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/523332___762000

3. Напрями формування і реалізації бюджетної політики на середньострокову перспективу [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2020. – URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/budgetna-polityka.pdf

4. UNITED24 (2024) URL:https://u24.gov.ua/uk/impact-report/intro

5. Питання Єдиного державного веб-порталу для збору пожертв на підтримку України «UNITED24»: постанова Кабінету Міністрів України від 3 травня 2022 р. № 516. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/516-2022-%D0%BF#n10

6. Про невідкладні заходи щодо об'єднання зусиль для підтримки України Указ Президента України від 17 травня 2022 №344/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3442022-42561

7. Деякі питання використання коштів, що надходять на рахунки для залучення добровільних внесків (благодійних пожертв) на підтримку України: постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2022 р. № 472. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/472-2022-%D0%BF#Text

8. З ініціативи Президента України Володимира Зеленського запущено глобальну ініціативу для допомоги України UNITED24. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/z-iniciativi-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-zapushcheno-globalnu-iniciativu-dlya-dopomogi-ukrayini-UNITED24

9. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 472 та затвердження Порядку використання коштів з рахунка для задоволення потреб культури, мистецтв, креативних індустрій, охорони і збереження культурної спадщини, культурних цінностей, підтримки суб'єктів у сфері медіа: постанова Кабінету Міністрів України від 17 травня 2022 р. № 616. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2022-%D0%BF#Text

10. Про затвердження Порядку використання коштів з рахунка для забезпечення соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 472: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2022 р. № 980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980-2022-%D0%BF#Text

11. Деякі питання використання коштів з рахунка для задоволення потреб охорони здоров'я: постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2022 р. № 491. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2022-%D0%BF#Text

12. Питання надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 р. № 220. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2022-%D0%BF#Text

13. Про затвердження Порядку використання коштів з рахунка Міністерства цифрової трансформації для забезпечення протидії інформаційним загрозам з боку держави-агресора, кіберзахисту, відновлення та розвитку цифрової інфраструктури держави: постанова Кабінету Міністрів України від 01.07.2022 р. № 751. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/751-2022-%D0%BF#Text

14. Про затвердження Порядку використання коштів з рахунка для задоволення потреб фізичної культури і спорту, молодіжної політики та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. № 472: постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2022 р. № 655. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2022-%D0%BF#Text

15. Деякі питання фінансування робіт з відновлення зруйнованого майна та інфраструктури: постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2022 р. № 879. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879-2022-%D0%BF#Text

16. Бюджет України (2024) / Міністерство Фінансів України. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income/2022/

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/32

ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ ІЗ ГРОМАДСЬКІСТЮ

LEGAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF INTERACTION BETWEEN TAX AUTHORITIES AND THE PUBLIC

Кравчук М.Ю., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри адміністративного права та судочинства
Західноукраїнський національний університет

У статті здійснено комплексне дослідження правових та організаційних аспектів взаємодії податкових органів із громадськістю в умовах реформування системи публічного управління та впровадження принципів відкритості, прозорості та підзвітності в діяльності державних органів. Розглянуто сучасні виклики, що постають перед органами Державної податкової служби України у контексті забезпечення не лише контролюючих, а й сервісних функцій. Акцент зроблено на зростанні ролі податкових органів як суб'єктів надання адміністративних послуг. Встановлено, що надання цих послуг нерідко супроводжується низкою труднощів: недостатнім цифровим покриттям у регіонах, відсутністю єдиних стандартів якості, слабким інформуванням громадян про доступні сервіси та формальним підходом до комунікації з користувачами.

Особливу увагу приділено аналізу стану виконання податковими органами положень Закону України «Про адміністративну процедуру», що передбачає низку ключових принципів. Виявлено, що реалізація цього закону в діяльності податкової служби залишається фрагментарною, а окремі його положення ігноруються або формально застосовуються, що знижує ефективність захисту прав платників податків і загалом підриває довіру громадян до податкових інституцій.

На підставі проведеного аналізу запропоновано комплекс практичних заходів для вдосконалення правових і організаційних механізмів взаємодії: оновлення внутрішніх регламентів роботи, стандартизація адміністративних процедур, розвиток цифрової інфраструктури, підвищення кваліфікації працівників, забезпечення зворотного зв'язку та посилення громадського контролю. Зазначено, що лише за умов реального впровадження сервісної моделі роботи, побудованої на повазі до прав громадян, можливо досягти ефективного адміністрування податків і підвищення легітимності податкової політики держави.

Ключові слова: податкові органи, громадяни, взаємодія, правові аспекти, організаційні засади, адміністративні послуги, законодавство, адміністративна процедура.

The article provides a comprehensive study of the legal and organizational aspects of interaction between tax authorities and the public in the context of reforming the public administration system and introducing the principles of openness, transparency, and accountability in the activities of state bodies. It examines the current challenges facing the State Tax Service of Ukraine in the context of ensuring not only regulatory but also service functions. Emphasis is placed on the growing role of tax authorities as providers of administrative services. It has been established that the provision of these services is often accompanied by a number of difficulties: insufficient digital coverage in the regions, the lack of uniform quality standards, poor information for citizens about available services, and a formal approach to communication with users.

Particular attention is paid to analyzing the implementation by tax authorities of the provisions of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure», which sets out a number of key principles. It has been found that the implementation of this law in the activities of the tax service remains fragmentary, and some of its provisions are ignored or formally applied, which reduces the effectiveness of protecting taxpayers' rights and generally undermines citizens' trust in tax institutions.

Based on the analysis, a set of practical measures was proposed to improve legal and organizational mechanisms of interaction: updating internal work regulations, standardizing administrative procedures, developing digital infrastructure, improving employee qualifications, ensuring feedback, and strengthening public control. It is noted that only through the actual implementation of a service model based on respect for citizens' rights is it possible to achieve effective tax administration and increase the legitimacy of the state's tax policy.

Key words: tax authorities, citizens, interaction, legal aspects, organizational principles, administrative services, legislation, administrative procedure.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації державного управління та зростання ролі громадянського суспільства особливої актуальності набуває проблема ефективної взаємодії органів Державної податкової служби України з громадськістю. Податкові органи не лише виконують контрольну функцію, а й виступають комунікаторами між державою та суспільством, формуючи у громадян уявлення про податкову політику, рівень справедливості та прозорості державних рішень. Водночас, низький рівень довіри до державних інституцій, складність податкового законодавства, а також обмежений доступ до якісної інформації про права й обов'язки платників податків істотно ускладнюють ефективну комунікацію між податковими органами та громадянами.

Правові механізми такої взаємодії потребують постійного вдосконалення з огляду на зміни у законодавстві, запровадження цифрових сервісів та необхідність дотримання принципів відкритості й підзвітності. З організаційного погляду також спостерігаються певні труднощі, пов'язані з нестачею кваліфікованих кадрів, недостатнім рівнем комунікаційної культури та неузгодженістю між різними підрозділами податкової служби. Особливої уваги потребує інституціоналізація зворотного зв'язку із громадськістю, а також участь громадських організацій у формуванні податкової політики.

Таким чином, існує об'єктивна потреба у комплексному аналізі правових та організаційних аспектів взаємодії податкових органів із громадськістю, що дозволить виявити ключові проблеми у цій сфері та запропонувати шляхи їх розв'язання в контексті підвищення ефективності податкового адміністрування та розвитку демократичних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців та практиків, які значну увагу приділили дослідженню правових та організаційних аспектів взаємодії податкових органів із громадськістю, необхідно відзначити: Н. І. Атаманчук, Н. В. Ванельчук, В. М. Кміть, І. С. Мурашко, І. С. Стаценко-Сургучова, В. М. Фесюнін, Л. О. Фещенко та інших.

© Кравчук М.Ю., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Метою статті є дослідження та аналіз правових і організаційних засад взаємодії податкових органів із громадськістю, виявлення ключових проблем у цій сфері, а також формулювання практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів комунікації між відповідними органами та громадянами в умовах сучасної податкової політики та цифрової трансформації публічного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безумовно, що тільки в суспільстві, де особа користується всіма громадянськими правами і свободами, де людина сприймається як індивідуальність, на вчинки і поведінку якої можна вплинути лише шляхом переконання, заохочення, особистого зацікавлення, персонального залучення до розв'язання соціальних проблем, а не наказу, примусу, чи підкорення тотальній волі держави або колективу, тільки там і тоді виникає об'єктивна потреба в новій атмосфері стосунків між людьми, між державними органами і громадянами, між організаціями та громадськістю, тобто актуалізується необхідність у взаємопорозумінні. І органи та підрозділи Державної податкової служби України в цьому процесі не є винятком [1, с. 10].

Звідси, належне функціонування податкової системи України неможливе без налагодженої, систематичної взаємодії податкових органів з різними учасниками правовідносин. До таких суб'єктів належать органи державної влади, місцевого самоврядування, громадські об'єднання, громадяни та юридичні особи. Ця взаємодія є ключовою умовою ефективного адміністрування податків, сприяє зростанню рівня добровільного виконання податкових обов'язків, зміцнює довіру суспільства до податкової системи та знижує ризики податкових правопорушень.

Основу такої взаємодії складають принципи законності, відкритості, прозорості, доброчесності, відповідальності та партнерства. Дотримання цих засад забезпечує налагодження ефективної комунікації між податковими органами та суспільством, сприяє підвищенню правової обізнаності громадян і представників бізнесу, формує культуру добросовісного оподаткування, а також гарантує стабільне надходження коштів до державного бюджету.

У процесі реформування податкової системи в останні роки було запроваджено низку сучасних інструментів та сервісів, спрямованих на удосконалення взаємодії між податковими органами та платниками податків. Особливу увагу зосереджено на розвитку електронних сервісів, інформаційно-довідкових порталів, консультаційних майданчиків, а також на створенні ефективних каналів зворотного зв'язку для швидкого реагування на звернення громадян. Реалізація таких заходів має на меті покращення доступу до податкової інформації, забезпечення більшої відкритості у діяльності податкових інституцій і формування довірливих партнерських відносин між державою та громадськістю.

На сьогодні у структурі Державної податкової служби України функціонує спеціалізований підрозділ – Інформаційно-довідковий департамент, створений з метою підвищення ефективності та системності взаємодії з громадянами. Зокрема, до основних завдань і функцій цього департаменту належать: надання фізичним та юридичним особам інформаційно-довідкових послуг із питань оподаткування, єдиного внеску та іншого законодавства, контроль за додержанням якого покладено на ДПС, за допомогою Бази знань та інших офіційних джерел інформації; інформування фізичних та юридичних осіб про зміни та доповнення, внесені до нормативно-правових актів з питань оподаткування, сплати єдиного внеску та іншого законодавства, контроль за додержанням якого покладено на ДПС; формування та підтримка в актуальному стані Бази знань; наповнення Загальнодоступного інформаційно-довідкового ресурсу, розміщеного на вебпорталі ДПС, та підтримка його в актуальному стані; організація роботи сервісу «Пульс»; забезпечення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг органам державної влади, місцевого самоврядування, підприємствам, суб'єктам господарської діяльності та фізичним особам на всій території України; організація роботи зі зверненнями, що надійшли з державної установи «Урядовий контактний центр»; ведення єдиної бази індивідуальних податкових консультацій, забезпечення оприлюднення на вебпорталі ДПС реєстру індивідуальних податкових консультацій та його оновлення; забезпечення в межах компетенції безперебійної роботи інформаційно-комунікаційних систем (ІКС); організація та координація заходів захисту інформації, забезпечення антивірусного захисту, кіберзахисту інформації, технічного захисту в ІКС ДПС, організація роботи, пов'язаної із захистом персональних даних при їх обробці [2].

До того ж, В. М. Кміть і Н. В. Ванельчук справедливо акцентують увагу на тому, що наразі одним із найбільш дієвих інструментів комунікації між податковими органами та платниками податків є сервіс «Пульс». Цей сервіс виконує функцію інструмента запобігання корупційним проявам у системі органів ДПС України. За його допомогою громадяни та суб'єкти господарювання можуть надсилати повідомлення про неправомірні дії чи бездіяльність, а також про можливі корупційні правопорушення, вчинені посадовими особами структурних підрозділів ДПС України або її територіальних органів [3].

Важливу функцію в організації зворотного зв'язку з громадськістю виконує Контакт-центр Державної податкової служби України. Цей центр забезпечує оперативне надання консультацій з широкого кола податкових питань у телефонному та онлайн-режимах, що значно підвищує доступність інформації для платників податків. Крім того, функціонування центру сприяє зниженню рівня бюрократизації та навантаження на територіальні органи ДПС, дозволяючи вирішувати багато питань дистанційно. Важливою перевагою також є можливість фіксації звернень та моніторингу їх розгляду, що підвищує рівень прозорості та відповідальності у роботі податкових органів. Завдяки роботі Контакт-центру формується атмосфера відкритості, взаємної довіри та партнерства між державою й громадянами.

Разом з тим, попри значний прогрес у напрямі покращення комунікації з платниками податків, перед органами Державної податкової служби України постають нові виклики, пов'язані з трансформацією їх функціонального призначення. Сучасна податкова служба повинна виконувати не лише традиційні контрольні функції, а й ефективно реалізовувати сервісну складову своєї діяльності. Це передбачає переорієнтацію на модель партнерської взаємодії з платниками податків, заснованої на довірі, відкритості та професіоналізмі.

У цьому контексті зростає роль податкових органів як повноцінних суб'єктів надання адміністративних послуг. Від якості, оперативності та зручності таких послуг безпосередньо залежить рівень податкової культури в суспільстві, добровільність виконання податкових зобов'язань, а також загальний імідж держави.

Відповідно до положень Закону України «Про адміністративну процедуру» [4] та Закону України «Про адміністративні послуги» [5], роль органів Державної податкової служби дедалі більше виходить за межі виключно контролю. Згідно принципів законності, прозорості, неупередженості, доступності, ефективності та інших, які закріплені в зазначених нормативно-правових актах, податкові органи зобов'язані забезпечувати надання якісних, своєчасних та зручних адміністративних послуг.

Розвиток сервісної функції ДПС України передбачає дотримання чітких процедур розгляду заяв і скарг, уніфікацію порядку прийняття рішень та впровадження електронних сервісів відповідно до принципів адміністративної процедури. Крім того, згідно із Законом України «Про адміністративні послуги» [5], податкові органи повинні

діяти як суб'єкти надання адміністративних послуг, гарантуючи рівність прав усіх заявників, мінімізацію бюрократичних бар'єрів та захист персональних даних.

Таким чином, сучасні виклики вимагають від ДПС України не лише технічного вдосконалення, а й адаптації управлінських процесів до нових стандартів публічного адміністрування, спрямованих на забезпечення прав і законних інтересів громадян та суб'єктів господарювання в межах адміністративних процедур. У цьому контексті особливої актуальності набуває повноцінна імплементація положень Закону України «Про адміністративну процедуру» у практичну діяльність податкових органів. Незважаючи на наявність законодавчої бази, практика її застосування залишається фрагментарною та потребує комплексного підходу.

Однією з головних проблем є недостатня нормативна узгодженість податкового законодавства з принципами адміністративної процедури, зокрема в частині дотримання прав заінтересованих осіб під час прийняття рішень, забезпечення доступу до матеріалів справи, обґрунтованості та прозорості дій посадових осіб. Також викликає занепокоєння обмежена інституційна спроможність органів ДПС України щодо реалізації нових процедурних стандартів, зокрема через потребу у спеціальній підготовці персоналу, модернізації внутрішніх регламентів та вдосконаленні електронних сервісів.

Відповідно ефективна реалізація Закону «Про адміністративну процедуру» [4] у сфері оподаткування потребує скоординованих зусиль не лише з боку податкових органів, але й з боку законодавця, органів виконавчої влади та громадянського суспільства з метою створення прозорої, передбачуваної та правової моделі взаємодії між державою та платниками податків.

Висновки. У процесі дослідження правових та організаційних аспектів взаємодії податкових органів із громадськістю було встановлено, що ефективна комунікація між відповідними структурами та громадянами є ключовим чинником формування прозорої, справедливої й стабільної податкової системи. Така взаємодія безпосередньо впливає на рівень довіри громадян до органів державної влади, дотримання податкової дисципліни та загальну ефективність адміністрування податків.

Правова база, що регулює цю сферу, в Україні вже має певні напрацювання, зокрема в частині відкритості інформації, надання електронних послуг та захисту прав платників податків. Водночас, виявлено низку прогалин, зокрема щодо імплементації норм Закону України «Про адміністративну процедуру» в практичну діяльність податкових органів.

З організаційної точки зору проблемними залишаються обмежена доступність сервісів у віддалених регіонах, недостатня інтеграція електронних послуг та невисокий рівень комунікаційної культури податкових службовців. Також спостерігається низька активність громадян у діалозі з податковими органами, що зумовлюється як недовірою до державних інституцій, так і браком інформаційної підтримки.

Таким чином, підвищення ефективності взаємодії податкових органів із громадськістю потребує комплексного підходу, що передбачає: 1) удосконалення правового регулювання з урахуванням принципів відкритості, участі громадськості та прозорості; 2) впровадження сучасних цифрових сервісів і розширення їх доступності для всіх категорій платників податків; 3) посилення інформаційної, консультативної та освітньої роботи серед населення; 4) розвиток інституційних форм громадського контролю за діяльністю відповідних органів.

Реалізація вищезазначених заходів сприятиме не лише покращенню функціонування податкової системи, а й загальному підвищенню якості публічного управління в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фесюнін В. М. Організаційно-правові засади взаємодії органів державної податкової служби з населенням: дис. …Харків, 2007. URL: file:///C:/Users/Hp/ Downloads/Dis.doc%20(3).pdf.

2. Державна податкова служба України. URL: https://tax.gov.ua/pro-sts-ukraini/struktura/aparat/informatsiyno-dovidkoviy-departament/zavdannya-i-funktsii/.

3. Кміть В. М., Ванельчук Н. В. Рівень взаємодії податкових органів з платниками податків як індикатор стану податкової культури в Україні. *Modern research in world science*: proceedings of XI international scientific and practical conference, Lviv, 29–31 January. Львів, 2023. С. 1267–1272.

4. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

5. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 р. № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/33

ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS A MECHANISM FOR THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE

Куркова К.М., д.ю.н., професор,
завідувач відділу науково-правових експертиз та законопроєктних робіт
Науково-дослідний інститут публічного права

Даниленко А.О., докт.філос. в гал. право,
старший науковий співробітник відділу
Науково-дослідний інститут публічного права

Статтю присвячено дослідженню правових аспектів та перспектив розвитку публічно-приватного партнерства в контексті трансформації енергетичного сектору України з акцентом на використання відновлюваних джерел енергії.

Визначено, що з урахуванням масштабів руйнувань енергетичної інфраструктури, значного дефіциту державного бюджету в умовах війни саме розвиток публічно-приватного партнерства у сфері відновлюваної енергетики може стати ключовим чинником відновлення та трансформації енергетичного сектору, а також підвищення енергетичної безпеки та незалежності України загалом.

Встановлено, що сучасна правова модель публічно-приватного партнерства в Україні перебуває на стадії трансформації, а низька ефективність практичної реалізації проєктів ППП у сфері відновлюваної енергетики пов'язана як з правовими бар'єрами, так і слабкою інституційною спроможністю органів влади. Обґрунтовано, що ухвалені впродовж 2022–2025 рр. законодавчі зміни у сфері відновлюваної енергетики та вдосконалення механізмів ППП закладають якісно нову нормативну основу для формування модернізованої архітектури ППП у сфері відновлюваної енергетики, створюючи нові можливості для підвищення інвестиційної привабливості та зближуючи національну модель регулювання зі стандартами acquis communautaire. Акцентовано увагу на потенційних ризиках, які можуть виникнути на етапі практичної реалізації нового Закону про ППП. Визначено, що потенційні ризики оновленої моделі ППП потребують забезпечення діалогу між публічними і приватними суб'єктами на етапі планування проєктів, а також пошуку балансу між необхідністю залучення ресурсів приватного сектора у відновлення України та захистом науково-технологічного потенціалу і пріоритетами національної безпеки загалом.

Наголошено, що ефективність впроваджених змін залежатиме від здатності держави гарантувати практичну реалізацію засад верховенства права, подальшої гармонізації законодавства України з acquis ЄС, а також розвитку механізмів страхування воєнних ризиків у рамках ППП.

Ключові слова: публічно-приватне партнерство, відновлювана енергетика, зелена енергетика, відновлювані джерела енергії, енергетична безпека, енергетична інфраструктура, критична інфраструктура, підприємництво.

The article is devoted to the study of legal aspects and prospects for the development of public-private partnership in the context of the transformation of the energy sector of Ukraine with an emphasis on the use of renewable energy sources.

It is determined that, taking into account the scale of the destruction of energy infrastructure, a significant state budget deficit in war conditions, the development of public-private partnership in the field of renewable energy can become a key factor in the restoration and transformation of the energy sector, as well as increasing the energy security and independence of Ukraine in general.

It is established that the modern legal model of public-private partnership in Ukraine is in the stage of transformation, and the low efficiency of the practical implementation of PPP projects in the field of renewable energy is associated with both legal barriers and weak institutional capacity of the authorities. It is substantiated that the legislative changes in the field of renewable energy and the improvement of PPP mechanisms adopted during 2022-2025 lay a qualitatively new regulatory basis for the formation of a modernized PPP architecture in the field of renewable energy, creating new opportunities for increasing investment attractiveness and bringing the national regulatory model closer to the standards of the acquis communautaire. Attention is focused on potential risks that may arise at the stage of practical implementation of the new Law on PPP. It was determined that the potential risks of the updated PPP model require ensuring a dialogue between public and private entities at the project planning stage, as well as finding a balance between the need to attract private sector resources to the restoration of Ukraine and the protection of scientific and technological potential and national security priorities in general.

It was emphasized that the effectiveness of the implemented changes will depend on the state's ability to guarantee the practical implementation of the principles of the rule of law, further harmonization of Ukrainian legislation with the EU acquis, as well as the development of mechanisms for insurance of military risks within the PPP.

Key words: public-private partnership, renewable energy, green energy, renewable energy sources, energy security, energy infrastructure, critical infrastructure, entrepreneurship.

Постановка проблеми. За даними Четвертої оперативної оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення України (Rapid Damage and Needs Assessment, RDNA4), яка була підготовлена Урядом України у співпраці з Групою Світового банку, Європейською комісією та Організацією Об'єднаних Націй станом на 31 грудня 2024 р. сумарна оцінка вартості реконструкції та відновлення в Україні внаслідок повномасштабного вторгнення росії становить 524 млрд. дол. Найбільших збитків зазнали житловий, транспортний та енергетичний сектори. Потреби у відновленні безпосередньо енергетики та видобувної галузі оцінюються у майже 68 млрд. дол. При цьому внаслідок продовження системних атак на енергетичну інфраструктуру, кількість пошкоджених та зруйнованих об'єктів в енергетичному секторі зросла на 70% порівняно з попередньою оцінкою (RDNA3) [1]. Наведені дані свідчать про критичний характер викликів, що постали перед енергетичною системою України. Враховуючи масштаби руйнувань та значні обсяги фінансових потреб, процес відновлення й модернізації енергетичної інфраструктури не може обмежуватися виключно бюджетним фінансуванням чи міжнародною донорською підтримкою. За таких умов необхідним є активне залучення приватного капіталу та впровадження сучас-

© Куркова К.М., Даниленко А.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

них управлінських моделей, зокрема через механізми публічно-приватного партнерства.

Стан дослідження проблеми. Дослідженню питань публічно-приватного партнерства, зокрема у сфері відновлюваної енергетики, присвячені наукові праці як вітчизняних (Жилінська О., Іваницький М., Захаріна О., Затонацька Т., Манжул І., Полюхович Д., Сайкевич М., Сірант М. Симоненко Л., Філіпова С.), так і зарубіжних дослідників (Björn Conrad, Kaisa Huhta, Genia Kostka, Mikko Rajavuori). Однак в контексті умов воєнного стану в Україні, а також з огляду на законодавчі зміни останніх років у сфері публічно-приватного партнерства та відновлюваних джерел енергії, обрана для дослідження проблематика потребує подальшого наукового аналізу та переосмислення.

Метою статті є дослідження правових аспектів та перспектив розвитку публічно-приватного партнерства в контексті трансформації енергетичного сектору України з акцентом на використання відновлюваних джерел енергії.

Виклад основного матеріалу. У першу чергу вважаємо за доцільне зупинитися на питаннях глобального контексту розвитку відновлюваних джерел енергії (далі – ВДЕ). За даними Міжнародного енергетичного агентства (IEA) та незалежного аналітичного центру Ember відзначається стрімке зростання ролі ВДЕ у задоволенні глобальних потреб енергоспоживання протягом останніх років. Так, частка вітрової та сонячної енергетики у світовому виробництві електроенергії зросла з 10% на 2021 р. до понад ~15% на 2024 р. [2; 3]. У 2023 р. відновлювана енергетика (включаючи сонячну, вітрову, гідроенергетику та біоенергетику) вперше перевищила 30% у загальному виробництві електроенергії, причому основними рушійними силами цього приросту стали саме сонячна та вітрова генерація [4]. Окрім того, за даними IEA та BloombergNEF у 2022 р. загальносвітові інвестиції у чисту енергетику досягли рекордних 1,1 трлн. дол., вперше зрівнявшись із сумарними інвестиціями у викопне паливо [5; 6].

Наведена тенденція зростання ролі ВДЕ пов'язана як з економічними, так і безпековими факторами. *Економічні фактори* базуються зокрема на: 1) зниженні вартості таких технологій: з 2010 по 2022 рр. вартість виробництва електроенергії з сонячних панелей знизилася на 82%, з вітрових турбін – на 44% (Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії, IRENA, 2023 р.) [7], що робить їх дешевшими за нові проєкти ТЕС чи АЕС у більшості регіонів світу; 2) економії на імпорті енергоресурсів: як приклад, завдяки додатковим 39 TWh генерації сонячної енергії у 2022 р. ЄС заощадив приблизно 10 млрд. євро на імпорті газу (Ember, 2023) [8].

Водночас активізація розгортання ВДЕ розглядається не лише як економічна, але й як *безпекова* стратегія, спрямована на диверсифікацію джерел енергії та постачання енергоресурсів, а також досягнення енергетичної незалежності держав. Так у відповідь на повномасштабне вторгнення росії в Україну ЄС ухвалив стратегічний план REPowerEU, ключовими цілями якого є: зменшення залежності від російських енергоносіїв, прискорене розгортання ВДЕ (мета: досягти 45% частки ВДЕ у загальному енергобалансі ЄС до 2030 р.), енергозбереження та підвищення енергоефективності (план зі зменшення кінцевого енергоспоживання на 13% до 2030 р.), диверсифікація постачань (розширення імпорту газу з альтернативних джерел (США, Норвегія, Катар, Африка), розвиток LNG-терміналів); інвестиції в інфраструктуру та технології (зберігання енергії, розвиток водневої економіки, модернізація мереж) [9].

Окрім того важливою перевагою ВДЕ є розвиток розподіленої генерації (сонячні панелі на дахах, локальні вітрові електростанції тощо), що дозволяє знизити ризики масштабних відключень у разі аварій чи атак на енергетичну інфраструктуру, підвищує адаптивність енергетичної системи та сприяє зміцненню енергетичної безпеки загалом. Зокрема під час активних обстрілів енергетичної інфраструктури України в 2022–2023 рр., децентралізовані сонячні установки (особливо на дахах житлових і критичних об'єктів) відіграли ключову роль у забезпеченні енергонезалежності. За даними PVKnowhow та Expro в приватному секторі України встановлено понад 1,5 ГВт сонячних потужностей, які забезпечували резервне живлення під час відключень [10; 11]. У 2024 р. встановлення сонячних систем на дахах підприємств у Німеччині зросло на 81%, що дозволило багатьом компаніям зменшити залежність від централізованої мережі і високих тарифів [12].

Тобто якщо до 2022 року ключова цінність ВДЕ як у світовому, так і вітчизняному контексті полягала насамперед у їх екологічному «ефекті» – зниженні викидів парникових газів, боротьбі зі зміною клімату та переході до «зеленої» економіки, то після повномасштабного вторгнення росії в Україну пріоритети змінюються у напрямку безпекового та економічного вимірів. Тобто ВДЕ перестають бути виключно «екологічним трендом» і стають багатовимірним інструментом сталого розвитку. Враховуючи наведене, розвиток ВДЕ для України є не лише частиною глобальних світових тенденцій, а набуває стратегічного характеру та є необхідною передумовою забезпечення національної безпеки.

В контексті наведеного, зважаючи на значний дефіцит державного бюджету в умовах війни та майбутнього післявоєнного відновлення, ключовим інституційним механізмом трансформації енергетичного сектору України стає розвиток публічно-приватного партнерства (далі – ППП), здатного забезпечити поєднання державних гарантій із приватними інвестиціями. Зазначений інструмент характеризується комплексом переваг як для держави, так і для бізнесу та суспільства загалом, що обумовлює його особливу актуальність.

Так у контексті забезпечення інтересів держави варто виокремити такі ключові переваги ППП [13; 14]: 1) залучення інвестицій, що забезпечує можливість реалізації масштабних енергетичних проєктів без надмірного фіскального навантаження на державний бюджет; 2) підвищення ефективності управління, оскільки приватний партнер зацікавлений у високій якості та результативності реалізації проєкту, що стимулює раціональне використання фінансових, технічних та організаційних ресурсів; 3) інноваційний науково-технологічний розвиток завдяки впровадженню сучасних технологій у сфері відновлюваної енергетики (зокрема інтелектуальних електричних мереж (smart-grid) [15], систем накопичення енергії (Battery Energy Storage Systems)) [16], а також використанню новітніх ринкових та інституційних інструментів розвитку «зеленої» енергетики (енергосервісні контракти (ESCO-SPP), системи гарантій походження (Guarantee of Origin, GoO), довгострокові договори купівлі-продажу електроенергії з відновлюваних джерел (Power Purchase Agreements, PPA) [17]); 4) розподіл ризиків між публічним і приватним партнерами, що знижує загальні фінансово-економічні та управлінські загрози [14]; 5) соціально-економічний ефект, який проявляється у створенні нових робочих місць, модернізації та розвитку інфраструктури, а також підвищенні якості публічних послуг (прикладом можуть слугувати концесійні проєкти морських портів «Ольвія» та «Херсон»).

Що стосується бізнес-сектору, реалізація ППП передбачає такі можливості: [13; 14]: 1) доступ до стратегічно важливих секторів економіки (зокрема енергетики, транспорту, інфраструктури), що у звичайних умовах характеризуються високим рівнем бар'єрів входу [18]; 2) забезпечення стабільності ринкових позицій завдяки укладанню довгострокових договорів, зокрема угод купівлі-продажу

електроенергії (Power Purchase Agreements, PPA), які мінімізують ризики коливань попиту [19]; 3) отримання фінансової підтримки з боку держави, що може включати надання державних гарантій, податкових пільг чи механізмів компенсації; 4) посилення ділової репутації завдяки участі у соціально значущих проєктах.

Водночас розвиток ППП має суспільну користь і для суспільства загалом, зокрема: [13; 14]: 1) підвищення якості надання послуг та розвитку інфраструктури; 2) прискорення процесів модернізації, оскільки реалізація проєктів у межах ППП здійснюється оперативніше порівняно з фінансуванням виключно за рахунок бюджетних ресурсів; 3) отримання доступу до нових технологій, що забезпечує впровадження сучасних рішень у різних сферах життєдіяльності; 4) реалізація таких проєктів сприяє зростанню рівня зайнятості населення та, відповідно, підвищенню якості життя.

Ефективність цього інструменту підтверджується численними прикладами міжнародної практики, де завдяки механізмам ППП вдалося реалізувати масштабні проєкти у сфері відновлюваної енергетики. Зокрема у Данії успішно реалізовано проєкт ППП із поєднанням муніципальних інвестицій та приватної участі Middelgrunden Offshore Wind Farm – морська вітрова електростанція, потужністю 40 МВт з двадцятьма вітровими турбінами, що виробляє електроенергію для понад 40 000 домогосподарств у Копенгагені. Проєкт реалізовано за участі Копенгагенської муніципальної енергетичної компанії (Copenhagen Energy) та кооперативу громадян, що включає понад 8500 приватних інвесторів (Middelgrunden Wind Turbine Cooperative) [20]. Іншим прикладом є Noor (Ouarzazate) Solar Complex у Марокко – один із найбільших у світі комплексів сонячних електростанцій (потужністю 580 МВт) із використанням технологій концентрованої сонячної енергії (CSP, Concentrated Solar Power) та фотоелектричних технологій. Проєкт реалізовано Марокканським агентством сонячної енергії (Moroccan Agency for Sustainable Energy, MASEN) і приватними інвесторами (Acwa Power, Sener Ingeniería y Sistemas) [21]. У Лаосі реалізовано масштабний проєкт ППП у сфері гідроенергетики – Nam Theun 2 Hydropower Project, гідроелектростанція, потужністю 1 070 МВт. Проєкт реалізовано між Nam Theun 2 Power Company Limited (NTPC), компанією, заснованою державним підприємством Lao Holding State Enterprise (LHSE) та приватними акціонерами – EDF Nam Theun Holding (дочірня компанія французької енергетичної корпорації Électricité de France) та Electricity Generating Public Company Limited (Таїланд) [22]. У сфері біоенергетики в якості прикладу можна навести пілотний проєкт ППП, реалізований у Молдові між районною радою Леова та приватною компанією Green Farm SRL у межах ініціативи ЄС-ПРООН «Енергетика та біомаса». В рамках проєкту встановлено 19 теплостанцій на біомасі у школах, дитячих садках та адміністративних приміщеннях Леовської районної ради, загальною потужністю 4 МВт. [23]

Що стосується безпосередньо України, досвід реалізації великих довгострокових проєктів ППП у сфері енергетики, в тому числі відновлюваної, практично відсутній. Найбільш масштабним проєктом ППП у сфері енергетики мав стати Пілотний проєкт «Енергетичний міст «Україна – Європейський Союз» [24], спрямований на інтеграцію об'єднаної енергетичної системи України до Європейської мережі операторів систем передачі електроенергії (ENTSO-E). У рамках проєкту передбачалося відімкнути енергоблок №2 Хмельницької АЕС від Об'єднаної енергосистеми (ОЕС) України та здійснювати експорт електроенергії за двома напрямками: через поновлення ЛЕП 750 кВ на Жешув, а також по діючій лінії на ПС Альбертирша (Угорщина) після модернізації Західноукраїнської підстанції [25]. Ініціатором проєкту став консорціум Ukraine Power Bridge Company Limited у складі компаній: Polerergia International (Люксембург), EDF Trading (Велика Британія), Westinghouse Electric Sweden (Швеція). Розрахункова вартість проєкту відповідно до техніко-економічного обґрунтування становила 243,5 млн. євро в цінах 2017 року [26]. Водночас рішення про проведення конкурсу для здійснення ППП щодо реалізації даного проєкту було прийнято Міністерством енергетики та вугільної промисловості України лише 18 січня 2019 р. [27] (а відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України про започаткування реалізації проєкту – 15 червня 2015 р.). Тобто лише процедура погодження проєкту зайняла майже чотири роки, що свідчить про надзвичайну складність реалізації проєктів ППП відповідно до чинних на той час норм законодавства.

Загалом проєкт так і не було запущено, а Україна синхронізувала енергосистему з ENTSO-E шляхом поступової інтеграції всієї енергетичної інфраструктури (аварійна синхронізація континентальної європейської енергосистеми з енергосистемами України та Молдови 16 березня 2022 р., 28 листопада 2023 року синхронізацію було офіційно завершено – Україна досягла відповідності ключовим технічним вимогам). Тобто навіть такі стратегічно важливі ініціативи з надзвичайно високим потенціалом для зміцнення енергетичної та економічної безпеки гальмуються внаслідок недосконалості правових механізмів ППП.

В Україні наявні приклади реалізації великих проєктів у сфері ВДЕ, однак вони не є класичними проєктами ППП відповідно до чинного законодавства. Зокрема між компаніями Octopus Energy (Велика Британія) та ДТЕК було запущено ініціативу Resilient Independent Solar Energy (RISE), що передбачає встановлення дахових сонячних електростанцій і систем накопичення енергії для підприємств приватного сектору та установ державної сфери. Проєкт поєднує експертизу й досвід ДТЕК у реалізації енергоефективних проєктів та операційну систему Kraken від Octopus Energy Group, яка функціонує на основі технологій штучного інтелекту з метою посилення енергетичної стійкості. В межах угоди заплановано фінансування у розмірі 100 млн. євро для забезпечення 100 локальних енергетичних проєктів протягом наступних трьох років [28]. Формально ця угода належить до категорії B2B-партнерств (business-to-business), але в частині питань щодо підключення до мережі та отримання державних гарантій – вона містить окремі елементи ППП.

За даними центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні, станом на січень 2025 р. укладено 5200 договорів державно-приватного партнерства, з яких реалізовано лише 22 договори (9 – концесійні договори, 6 – договори про спільну діяльність, 7 – інші типи договорів), 167 договорів не реалізовано (з них 114 – не виконано, 53 – розірвано/закінчився термін дії), 11 призупинено у зв'язку зі збройною агресією росії [29]. Отже на сьогодні з усіх укладених договорів ППП в Україні фактично реалізується лише 0,42%, тобто ефективність практичної реалізації таких проєктів залишається низькою.

Одним із чинників наведеного є тривала еволюція нормативної бази у сфері ППП. Незважаючи на те, що формування національного законодавства у досліджуваній сфері триває з 1999 р., його базове формування завершилося лише у 2019 р., коли набув чинності Закон України «Про концесію», який зокрема розмежував регулювання концесії та інших фори реалізації ППП, а також застосування єдиної процедури ініціювання ППП [30]. Однак практичне впровадження проєктів партнерства залишилося обмеженим. За даними Transparency International Україна протягом 2 років після реформи 2019 р. було укладено всього 4 нові угоди ППП, що пов'язано як зі зниженням ділової активності через пандемію коронавірусу, так і з недоліками в правовому регулюванні, такими як тривалі бюро-

кратичні процедури, оскільки підготовка до реалізації проєктів може тривати від 1,5 до 2 років [31].

Водночас повномасштабне вторгнення росії стало каталізатором ухвалення низки законодавчих змін у сфері відновлюваної енергетики та вдосконалення механізмів ППП.

Зокрема впродовж 2022-2025 рр. було ухвалено низку змін до законодавчих та інших нормативно-правових актів, спрямованих на відновлення та перезавантаження «зелених» аукціонів підтримки ВДЕ [32; 33; 34], запровадження механізмів ринкової премії Feed-in-Premium (FiP) [34], самовиробництва електроенергії (net billing) [34], гарантій походження електричної енергії (Guarantees of Origin, GoO) [34; 35], гарантій походження біометану [36], а також підготовку до запуску Національного реєстру біометану, які хоч безпосередньо не стосуються регламентації механізмів ППП, але у сукупності закладають нову нормативну основу для формування модернізованої архітектури ППП у сфері відновлюваної енергетики, підвищуючи інвестиційну привабливість сектору та поступово зближуючи національну модель регулювання зі стандартами ЄС.

Окрім того протягом 2022-2025 рр. суттєвих змін зазнало також і законодавство безпосередньо у сфері ППП. Зокрема у 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон № 2043-IX, яким запроваджено новий механізм довгострокових зобов'язань у рамках ППП. Цим законом внесено зміни до Бюджетного кодексу України, спрямовані на забезпечення балансу між розвитком ППП (як інструментом залучення інвестицій), з одного боку, і підтриманням бюджетної збалансованості та прозорості – з іншого, а саме [37]:

– визначено термін «довгострокове зобов'язання у рамках здійснення державно-приватного партнерства (концесії)» як зобов'язання державного партнера за договором, укладеним відповідно до Закону України «Про державно-приватне партнерство», згідно з яким у поточному та/або майбутніх бюджетних періодах необхідно здійснювати передбачені договором платежі на користь приватного партнера (зокрема, плату за експлуатаційну готовність);

– надано право розпорядникам бюджетних коштів укладати довгострокові договори у сфері ППП, за умови що видатки на їх виконання здійснюються лише в межах фактичних надходжень спеціального фонду бюджету у відповідному періоді;

– встановлено обмеження на щорічний обсяг таких довгострокових зобов'язань із визначенням чітких меж щодо обсягів бюджетних призначень;

– визначено порядок включення зобов'язань до бюджетного планування – шляхом передбачення у Державному бюджеті України обсягу відповідних платежів на кожен бюджетний період до повного виконання зобов'язань державного партнера.

Важливим кроком в контексті розвитку механізмів реалізації ППП стало ухвалення 19 червня 2025 р. нового Закону про ППП, що істотно змінює механізми залучення приватного капіталу до відбудови української інфраструктури. Новелами закону зокрема є такі [38]:

– актуалізація термінології, у тому числі:

а) застосування терміну «публічно-приватне партнерство» замість «державно-приватне партнерство». Слід звернути увагу, що саме використання терміну «публічно-приватне партнерство», а не «державно-приватне партнерство» є коректним, адже передбачає значно ширше коло публічних суб'єктів [39]. Окрім того застосування саме терміну ППП узгоджується не тільки з підходом ЄС та ЄЕК ООН, а й з рекомендаціями UNCITRAL [40] та World Bank PPP Framework [41];

б) впровадження нового терміну «донор», як офіційного джерела фінансування (установи/організації ООН, ЄС, міжнародні організації, міжнародні фінансові організації, іноземні держави (уряд іноземної держави та/або органи або організації, уповноважені урядом), іноземний муніципальний орган, інші донорські установи);

– розширення сфери застосування ППП: зокрема новим Законом формалізовано можливість реалізації проєктів ППП у сферах: безпеки та оборони; житлової нерухомості; освіти, наукової і науково-технічної діяльності; цифрової інфраструктури, інформаційних технологій та кібербезпеки;

– впровадження механізму гібридного (комбінованого) фінансування, що базується на поєднанні кількох джерел ресурсів: публічних коштів, приватних інвестицій і донорських грантів, що забезпечує новий рівень фінансової архітектури ППП;

– запровадження інструменту так званої «інфраструктури в розстрочку», за якого приватний партнер здійснює будівництво об'єкта за власні кошти, а держава компенсує понесені витрати;

– забезпечення гарантування захисту прав приватних партнерів, зокрема Законом передбачено: а) стабільність умов договору (заборона змінювати істотні умови договору, у тому числі положення про розподіл ризиків ППП між сторонами, та положення, що відображають зміст конкурсної пропозиції переможця конкурсу; передбачено також гарантії стабільності законодавства); б) компенсації за регуляторні зміни; в) можливість укладення прямих договорів з кредиторами і визначені умови реалізації step-in прав; г) широкий вибір інструментів вирішення спорів (у судовому порядку, шляхом медіації чи інших позасудових процедур примирення, у міжнародному комерційному чи інвестиційному арбітражі), що гарантує додатковий рівень правового захисту;

– здійснення всіх етапів підготовки і реалізації проєктів ППП через електронну торгівельну систему (ЕТС) – дворівневу інформаційно-комунікаційну систему, що забезпечує можливість проведення конкурсу і включає центральну базу даних та електронні майданчики, які взаємодіють із центральною базою даних через інтерфейс програмування додатків такої центральної бази даних, що відповідає принципам прозорості, недискримінації та рівного доступу до ринку, закріпленим у директивах ЄС із публічних закупівель;

– спрощення процедур: а) проєкти ППП з допороговим значенням (вартістю до 5,3 млн. євро) зможуть реалізовуватися без повного техніко-економічного обґрунтування, рішення прийматиметься основі концептуальної записки; б) зменшення строків прийняття рішення про здійснення ППП чи про недоцільність його здійснення (45–90 днів в залежності від виду проєкту замість 2 років);

– спрощений порядок підготовки проєктів ППП з відновлення інфраструктури та економіки під час воєнного стану та протягом 7 років з дня його припинення або скасування (пріоритетні сфери застосування: медична, освітня, транспортна, енергетична інфраструктура);

– впровадження методології PIERS, як інструменту оцінки сталості, прозорості й соціально-економічного впливу: одним із принципів здійснення ППП визначено відповідність проєкту Цілям сталого розвитку України, з урахуванням Системи оцінювання та рейтингування публічно-приватних партнерств та інфраструктури Європейської економічної комісії ООН (UNECE PPP and Infrastructure Evaluation and Rating System – PIERS);

– встановлено вимоги до заявки на участь у конкурсі за принципом єдиного європейського закупівельного документа (European single procurement document, ESPD) (Директива 2014/24/ЄС, Регламент ЄС (Commission Implementing Regulation) 2016/7 від 5 січня 2016 р.).

Загалом новий Закон про ППП від 19 червня 2025 р. закладає якісно нову модель взаємодії держави, приватного бізнесу та міжнародних донорів у сфері відновлення й розвитку інфраструктури, в тому числі у сфері ВДЕ. Водночас,

незважаючи на суттєві позитивні аспекти нового Закону, слід звернути увагу і на певні недоліки та потенційні ризики, які можуть виникнути на етапі його практичної реалізації. Так Законом було скасовано можливість приватної ініціативи, тобто формально право ініціювати проєкт ППП надано виключно публічним суб'єктам. Таке нововведення може призвести до зниження динаміки реалізації проєктів ППП, оскільки відсутність ініціативи приватного сектору зменшує потенціал інноваційних рішень, веде до зменшення конкуренції, що, в свою чергу, потенційно знижує прозорість процесів, підвищує ризики політизації відбору проєктів, зменшує інвестиційну привабливість та створює додаткові ризики виключення місцевих проєктів.

У цьому контексті слід звернути увагу, що у фахових дискусіях з приводу розвитку ППП неодноразово наголошувалося – проєкти, які здатні суттєво підвищити якість громад, часто залишаються нереалізованими через інертність місцевої влади [42].

Окрім того, можливість оперативного залучення ресурсів, яких держава не має для реалізації проєктів енергетичної інфраструктури за рахунок власних коштів, як свідчить міжнародний досвід, може створювати ризик формування залежності держави-одержувача від іноземних донорів. Так Björn Conrad і Genia Kostka, досліджуючи ризики та можливості китайських інвестицій в енергетичний сектор Європи, звертають увагу на зростаюче занепокоєння серед політиків та бізнесу – від побоювань щодо недобросовісної конкуренції та економічних ризиків до загроз національній безпеці [43]. Це пояснюється тим, що держави, які активно використовують механізми ППП, відкривають доступ іноземним партнерам до внутрішнього ринку та об'єктів критичної інфраструктури. В умовах воєнного стану в Україні така відкритість створює додаткові виклики: підвищуються ризики шпигунства, промислового саботажу та інші загрози національній безпеці. У зв'язку з цим перевірка потенційних приватних партнерів набуває значення питання національної безпеки, а процедура скринінгу інвесторів стає обов'язковою умовою подальшої співпраці. Водночас не всі інвестори готові до проходження таких перевірок. Подібні проблеми відзначаються не лише в Україні [44, с. 42]. Наприклад Mikko Rajavuori і Kaisa Huhta, досліджуючи вплив процесу перевірки на обсяг міжнародних інвестицій у ППП в енергетичному секторі підкреслюють, що впровадження обов'язкових процедур перевірки інвесторів уповільнює надходження іноземних інвестицій, обмежує їх масштаби та сфери застосування, адже більшість держав у таких випадках віддають пріоритет національній безпеці, а не швидкому розвитку сектору [45]. Додаткові ризики також пов'язані із необхідністю захисту науково-технологічного потенціалу, зокрема критичних технологій і технологій, заснованих на використанні даних [45]. Тому Україна повинна враховувати ці обставини та запроваджувати відповідні контрзаходи для захисту національних інтересів, починаючи з удосконалення законодавства [44, с. 42].

Висновки. Враховуючи масштабність руйнувань енергетичної інфраструктури та значний дефіцит державного бюджету в умовах війни саме розвиток ППП у сфері відновлюваної енергетики може стати ключовим чинником відновлення та трансформації енергетичного сектору, а також підвищення енергетичної безпеки та незалежності України загалом.

Проведене дослідження засвідчило, що сучасна правова модель ППП в Україні перебуває на стадії трансформації, а низька ефективність практичної реалізації проєктів ППП у сфері відновлюваної енергетики пов'язана як з правовими бар'єрами, так і слабкою інституційною спроможністю органів влади. Водночас ухвалені впродовж 2022-2025 рр. законодавчі зміни у сфері відновлюваної енергетики та вдосконалення механізмів ППП закладають якісно нову нормативну основу для формування модернізованої архітектури ППП у сфері відновлюваної енергетики, створюючи нові можливості для підвищення інвестиційної привабливості та зближуючи національну модель регулювання зі стандартами acquis communautaire.

Скасування можливості формально ініціювати проєкт ППП приватним суб'єктом відповідно до нового Закону про ППП 2025 р. є потенційним ризиком, що може нівелювати позитивні зміни, закладені в основу закону, оскільки відсутність ініціативи приватного сектору зменшує потенціал інноваційних рішень, веде до зменшення конкуренції, що, в свою чергу, потенційно знижує прозорість процесів, підвищує ризики політизації відбору проєктів, зменшує інвестиційну привабливість та створює додаткові ризики виключення місцевих проєктів. Потенційні ризики оновленої моделі ППП потребують забезпечення діалогу між публічними і приватними суб'єктами на етапі планування проєктів, а також пошуку балансу між необхідністю залучення ресурсів приватного сектора у відновлення України та захистом науково-технологічного потенціалу і пріоритетами національної безпеки загалом.

Загалом ефективність впроваджених змін залежатиме від здатності держави гарантувати практичну реалізацію засад верховенства права, подальшої гармонізації законодавства України з acquis ЄС, а також розвитку механізмів страхування воєнних ризиків у рамках ППП.

ЛІТЕРАТУРА

1. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. *World Bank Group.* URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released

2. Global Energy Review 2025. Electricity. *International Energy Agency.* URL: https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2025/electricity

3. Global Electricity Review 2025. *Ember.* URL: https://ember-energy.org/latest-insights/global-electricity-review-2025/

4. Global Electricity Review 2024. *Ember.* URL: https://ember-energy.org/latest-insights/global-electricity-review-2024/

5. World Energy Outlook 2023. *International Energy Agency.* URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023

6. Global Low-Carbon Energy Technology Investment Surges Past $1 Trillion for the First Time. *BloombergNEF.* URL: https://about.bnef.com/insights/finance/global-low-carbon-energy-technology-investment-surges-past-1-trillion-for-the-first-time/

7. Renewable Power Generation Costs in 2023. *IRENA*. URL: https://www.irena.org/publications/2024/Sep/Renewable-Power-Generation-Costs-in-2023?

8. Insights. 2023. *Ember*. URL: https://ember-energy.org/chapter/the-big-picture-eer23/

9. REPowerEU. Affordable, secure and sustainable energy for Europe. *Europian Commission.* URL: https://commission.europa.eu/topics/energy/repowereu_en

10. Residential Solar Surpasses 1.5 GW in Ukraine, Offering Hope Amid Energy Challenges. *PVKnowhow.* URL: https://www.pvknowhow.com/news/residential-solar-surpasses-1-5-gw-in-ukraine/

11. Скільки СЕС приватних домогосподарств встановлено в регіонах? *Expro consulting.* URL: https://expro.com.ua/novini/sklki-privatnih-ses-vstanovleno-v-regonah-

12. Alkousaa R. German industry turns to solar in race to cut energy costs. July 2, 2024. URL: https://www.reuters.com/business/energy/german-industry-turns-solar-race-cut-energy-costs-2024-07-02/

13. Public-private partnerships in renewable energy. URL: https://renewablesroadmap.iclei.org/wp-content/uploads/2024/05/PPP-in-RE_final.pdf

14. Government Objectives: Benefits and Risks of PPPs. *World Bank Group.* URL: https://ppp.worldbank.org/overview/ppp-objectives
15. Smart Grids in Germany. Fields of action for distribution system operators on the way to Smart Grids. URL: https://www.bdew.de/media/documents/Pub_20120601_Brochure_Smart-Grids-Germany.pdf
16. L. Delplanque, K. Mensan Gaba How battery storage PPPs are powering up the global energy transition. URL: https://blogs.worldbank.org/en/ppps/how-battery-storage-ppps-are-powering-global-energy-transition
17. What role do PPAs play in energy storage development? URL: https://montel.energy/resources/blog/what-role-do-ppas-play-in-energy-storage-development
18. PPP in Ukraine: Legal Framework, Trends and Prospects. URL: https://2021.ukrainianlawfirms.com/reviews/public-private-partnerships/
19. The Rise of the European Corporate Renewable PPA Market. URL: https://renewablemarketwatch.com/news-analysis/the-rise-of-the-european-corporate-renewable-ppa-market
20. The Middelgrunden Offshore Wind Farm. A Popular Initiative. URL: https://base.socioeco.org/docs/a118_doc1.pdf
21. Morocco: Noor Ouarzazate Concentrated Solar Power Complex. URL: https://ppp.worldbank.org/sites/default/files/2022-02/MoroccoNoorQuarzazateSolar_WBG_AfDB_EIB.pdf
22. Nam Theun 2 URL: https://www.namtheun2.com/our-company/vision-and-mission/
23. First model for supplying bioenergy to public institutions by a business operator implemented in Leova district. URL: https://www.undp.org/moldova/press-releases/first-model-supplying-bioenergy-public-institutions-business-operator-implemented-leova-district
24. Про започаткування реалізації пілотного проекту «Енергетичний міст «Україна – Європейський Союз»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 червня 2015 р. № 671-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2015-%D1%80#Text
25. Президент Енергоатома Юрій Недашковський презентував пілотний проект «Енергетичний міст «Україна – Європейський Союз». *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/249791206
26. Висновок за результатами аналізу ефективності здійснення державно-приватного партнерства проекту «Енергетичний міст «Україна – Європейський Союз». URL: https://me.gov.ua/view/f73897ab-4f07-45a1-a9f1-8bc2348db388
27. Оголошення про проведення конкурсу з визначення приватного партнера для здійснення державно-приватного партнерства щодо реалізації проекту «Енергетичний міст «Україна – «Європейський Союз». URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail/c889ba72-8f78-4f6e-9ebb-fea48cf46b18?lang=uk-UA&title=OgoloshenniaProProvedenniaKonkursuZViznachenniaPrivatnogoPartneraDliaZdiisnenniaDerzhavnoprivatnogoPartnerstvaSchodoRealizatsiiProektuenergetichniiMistukrainavropeiskiiSoiuz
28. ДТЕК та британська Octopus Energy запускають ініціативу для підвищення енергетичної стійкості українського бізнесу. 23 червня 2025. *DTEK.* URL: https://dtek.com/media-center/news/powering-ukraine-dtek-and-octopus-energy-group-launch-rise-initiative-to-boost-energy-resilience-/
29. Моніторинг впровадження державно-приватного партнерства в Україні. *Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України.* URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail/6aab1657-215d-46f8-8d93-46961e76fd6f?lang=en-GB&title=MonitoringOfPppImplementationInUkraine
30. Про концесію: Закон України від 3 жовтня 2019 року № 155-IX. *Відомості Верховної Ради.* 2019. № 48. ст. 325.
31. ShvadchakA. PPP Reform for Post-War Reconstruction: Perspective or Risk? *Transparency International Ukraine.* URL: https://ti-ukraine.org/en/news/ppp-reform-for-post-war-reconstruction-perspective-or-risk/
32. Про запровадження гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії: постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2024 року № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2024-%D0%BF#Text
33. Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 року № 119. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1190-2024-%D1%80#Text
34. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України від 30 червня 2023 року № 3220-IX. *Відомості Верховної Ради.* 2023. № 82. ст. 301.
35. Про запровадження гарантій походження електричної енергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії: постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2024 року № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2024-%D0%BF#Text
36. Про затвердження Порядку функціонування реєстру біометану: постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 823. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2022-%D0%BF#Text
37. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України: Закон України від 15 лютого 2022 року № 2043-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2043-20#n122
38. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19 червня 2025 року № 4510-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-%D0%86%D0%A5#Text
39. Куркова К.М. Публічно-приватне партнерство у сфері науково-технологічного розвитку. *Нове українське право.* 2021. Вип. 6. С. 95-100.
40. UNCITRAL Model Legislative Provisions on Public-Private Partnerships (2019). United Nations Commission On International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/en/mlpppp
41. World Bank Guidance on PPP Legal Frameworks. *World Bank Group.* URL: https://ppp.worldbank.org/library/world-bank-guidance-ppp-legal-frameworks
42. Партнерство для відбудови: у НААУ обговорили новий закон про ППП. *Національна асоціація адвокатів України.* URL: https://en.unba.org.ua/activity/news/10619-partnership-for-reconstruction-unba-discusses-new-law-on-ppps.html
43. Conrad B., Kostka G. Chinese investments in Europe's energy sector: Risks and opportunities? *Energy Policy.* 2017. Vol. 101. P. 644–648.
44. Zatonatska T., Zhylinska O., Ivanytskyi M. Institutional support for attracting and realizing investments in the energy sector of Ukraine. *Socio-economic relations in the digital society.* 2024. Vol. 1 (51). P. 35–45.
45. Rajavuori M., Huhta K. Investment screening: Implications for the energy sector and energy security. *Energy policy.* 2020. Vol. 144. P. 111-646.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.7+346.21+346.548
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/34

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КОРЕКТНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ МІСТ ДЛЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСІВ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ

THE ROLE AND IMPORTANCE OF CORRECTLY DEFINING THE PRINCIPLES OF URBAN RESILIENCE FOR THE EFFECTIVENESS OF REVITALIZATION PROCESSES

Лига А.І., провідний економіст
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

В статті було досліджено роль принципів резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації та значення їх коректного визначення, в контексті розвитку (відновлення) міста та протидії викликам та загрозам через призму норм права, з врахуванням впливу на місцевий соціум та його інтереси.

Визначено, що і Конституція України і Європейська хартія місцевого самоврядування визначає центральною особою місцевої політики людину, її права та інтереси.

Підкреслено що інтереси людини є конкретним вираженням усвідомлених потреб у конкретній формі, через яку людина може ці потреби задовольняти, а отже основні питання та принципи місцевого самоврядування мають формуватися на базі основних потреб людини.

В статті було систематизовано загальноправові (духовні), соціальні та матеріальні потреби людини, при цьому дістало подальшого розвитку класифікація матеріальних потреб людини на: базові; особисті економічні зовнішньоекономічні потреби.

Зазначено, що спрямованість всіх питань та завдань місцевого самоврядування саме на задоволення всіх нематеріальних та, матеріальних потреб своїх мешканців, дозволяє встановити таку саму спрямованість для принципів резільєнтності міст та ефективності процесів ревіталізації.

Проаналізовано всю номенклатуру власних та делегованих органам місцевого самоврядування повноважень та завдань, що стоять перед ними.

Було запропоноване бачення, що правові принципи, які впливають на місцеве самоврядування необхідно поділити залежно від їхнього охоплення, правової спроможності, джерел походження, сфери застосування та акторів реалізації соціально-економічної політики та конкретизовано сутність такого поділу.

Зазначено, що принципи місцевого самоврядування формують сутнісну базу всіх процесів, що відбуваються у територіальній громаді, яка не змінюється під впливом потрясінь.

Досліджено потреби забезпечення соціально-економічної резільєтності міста на основі яких було сформовано коректний перелік принципів резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації.

Ключові слова: принципи резільєнтності, ревіталізація, резільєнтність міста, соціально-економічний розвиток.

The article examined the role of urban resilience principles for the effectiveness of revitalization processes and the importance of their correct definition, in the context of city development (recovery) and countering challenges and threats through the prism of legal norms, taking into account the impact on local society and its interests.

It was determined that both the Constitution of Ukraine and the European Charter of Local Self-Government define the central person of local politics as a person, his rights and interests.

It was emphasized that human interests are a specific expression of perceived needs in a specific form through which a person can satisfy these needs, and therefore the main issues and principles of local self-government should be formed on the basis of basic human needs.

The article systematized general legal (spiritual), social and material human needs, while further developing the classification of human material needs into: basic; personal economic foreign economic needs.

It is noted that the focus of all issues and tasks of local self-government is precisely on satisfying all the intangible and material needs of its residents, which allows us to establish the same focus for the principles of urban resilience and the effectiveness of revitalization processes.

The entire range of own and delegated powers and tasks facing local self-government bodies was analyzed.

The vision was proposed that the legal principles that affect local self-government should be divided depending on their scope, legal capacity, sources of origin, scope of application and actors implementing socio-economic policy, and the essence of such a division was specified.

It is noted that the principles of local self-government form the essential basis of all processes taking place in a territorial community that does not change under the influence of shocks.

The needs for ensuring the socio-economic resilience of the city were investigated, on the basis of which a correct list of urban resilience principles for the effectiveness of revitalization processes was formed.

Key words: principles of resilience, revitalization, city resilience, socio-economic development.

Постановка проблеми. Конституція України, Європейська хартія місцевого самоврядування, спеціальний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» та низка інших нормативно-правових актів, що прямо чи опосередковано утворюють правове підґрунтя діяльності органів місцевого самоврядування в Україні ставлять перед сучасним містом широке коло питань соціально-економічного змісту, що потребують розв'язання за будь-яких непередбачуваних обставин.

Особливу актуальність зазначена проблема набуває в контексті міліарного впливу та повоєнного відновлення після російської військової агресії коли перед державою та містами постане проблематика відновлення та повернення населення з еміграції.

Забезпечення ефективності процесів ревіталізації можливе лише за умови, що в українських містах будуть створені максимально людиноорієнтовані комфортні умови життя для їх мешканців які переважатимуть плюси імміграції.

Адже, про яку ефективність ревіталізації міста та резільєнтності його соціально-економічної структури, може йти мова, якщо в ньому істотно скоротиться населення, рівень споживання та трудові ресурси?

За відсутності людей, будь-яке промислове та фінансове відновлення втрачає свій сенс. Сама по собі спроба відновлення певного підприємства в певному місті, ще не гарантує повернення в місто людей, що його покинули, особливо тих хто емігрував в розвинуті країни.

© Лига А.І., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Якщо місто бажає повернути людей, воно повинно створювати комфортні умови життя для його мешканців, а це не тільки інфраструктура та можливість працевлаштування, а і захищеність прав та інтересів, а також можливість для самореалізації та впливу на всі процеси в рідному місті.

Саме необхідність створення умов для реалізації потенціалу людей в місцях їх проживання, вимагає формування системи принципів, що стануть першопочатком, який буде покладено в основі майбутньої ревіталізації та буде враховуватись при прийнятті будь-якого важливого для громади рішення.

Сучасні загальносвітові тенденції розбудови «розумних міст» відкритих та прозорих як для його мешканців, так і для зацікавлених акторів, сформовані на людиноцентристських принципах права орієнтованого на гарантію забезпечення прав, потреб та інтересів громадян, вимагають додержання найкращих критеріїв та стандартів у процесі ревіталізації міста, що грунтуватиметеся на системи принципів які призвані корегувати процес прийняття управлінських рішень де ефективність буде досягатись завдяки легітимізації їх в очах суспільства через механізми досягнення суспільної згоди.

Все це потребує дослідження ролі та значення коректного визначення принципів резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації, надання визначення зазначених принципів, їх структури та зв'язків зі структурою та поняттям соціально-економічної структури резільєнтності міста.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання соціально-економічної резільєнтності загалом та безпосередньо відповідної резільєнтності міст досліджувала низка українських вчених.

Зокрема в контексті забезпечення резільєнтності територіальних громад Т.В. Маматова [1] дослідила теоретичне підгрунтя забезпечення резільєнтності публічного управління в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України, а О.М. Пахненко [2], дослідила питання сутності та складових резільєнтності громад, через проблеми викликані COVID-19.

Низка вчених досліджували окремі аспекти резільєнтності, так Л.Г. Богуш як пріоритет соціально-економічного розвитку України [3], В.В. Близнюк с авторами, що дослідили соціальну резільєнтність національної економіки для України крізь призму ЄС [4].

О.Ф. Новікова та Н.А. Азьмук дослідили теоретичні засади феномену резільєнтність соціально-трудової сфери в умовах повоєнного відновлення України з погляду системного підходу посиленого цифровізацією [5], а О.В. Позняк з колективом авторів, надалі визначення поняттю міграційної резільєтності [6].

Також, не можу не відзначити власну статтю «Соціально-економічний аспект економіко-правового виміру резільєнтності міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення», де було визначено або дістали подальшого розвитку низка дефініцій, що дозволяють сформувати термінологічну базу з зазначеної тематики, досліджено основні соціально-економічні аспекти впливу на резільєнтність міста, через призму норм права, з врахуванням впливу на місцевий соціум. Сформовано критерії соціально-економічної резільєнтності міста, соціально-економічна структура резільєнтності та надана класифікація основних елементів та форм такої структури за соціальною, економічною та правовою складовою [7].

Стосовно дослідження власне принципів резільєнтності то тут слід відзначити роботи Вікторії Близнюк та інших [4], що досліджуючи резільєнтність соціально-економічної системи: стратегію і тактику мінімізації нерівності українського суспільства які у контексті соцієтального розвитку в умовах шоків війни та післявоєнного відновлення України визначили низку принципів на яких має бути сформовано новий суспільний договір українців.

Ірина Лещух [8] в контексті дослідження еволюції теоретичних підходів до дослідження соціально-економічної резильєнтності країни та регіонів в умовах нестабільності, проаналізувала загальні принципи резильєнтності ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) на необхідності імплементації яких в управлінську діяльність усіх рівнів державної влади зазначена організація акцентує увагу національних урядів.

Втім не заперечуючи важливість наукових досліджень вищезазначених авторів в контексті головної мети кожного окремого дослідження, слід зазначити, що власне питання коректного визначення принципів резільєнтності міст та їх важливості для ефективності процесів ревіталізації були розриті недостатньо.

Мета статті. Дослідити основні принципи побудови резільєнтності міст їх роль та значення для ефективності процесів ревіталізації, через: структуру та сутність резільєнтності; зв'язки з основними принципами, що впливають на діяльність, завдання та повноваження органів місцевого самоврядування; потреби людей, що проживають у територіальних громадах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж власне розглянути принципи резільєнтності міст в контексті їх впливу на ефективність процесів ревіталізації, вважаю за необхідне дослідити сфери (контури) завдань, що постають перед місцевим самоврядуванням.

Само значення принципів – як основоположного, вихідного положення, засади що лежать в основі певної системи та утворюють для основних акторів в цій системі певну базу для внутрішнього переконання, формування життєвої позиції якою слід керується у своїх діях, визначає необхідність дослідити власне коло проблем, що виникають перед місцевим самоврядуванням та основних акторів які діють в територіальній громаді.

Отже, основний Закон України у статті 140 визначає – місцеве самоврядування як право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [9].

Концепція місцевого самоврядування викладена в статті 3 Європейської хартії місцевого самоврядування визначає місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення [10].

Наділення органів місцевого самоврядування публічними повноваженнями доцільно, через їх найтіснішій контакт з громадянином з вираховуванням обсягів та характеру завдань перед ними, а також вимог досягнення ефективності та економії.

Щодо сфери компетенції місцевого самоврядування то стаття 4 Хартії, передбачає, що повноваження і функції органів місцевого самоврядування можуть бути власними для вільного розв'язання будь-якого питання, яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції та вирішення якого не доручене жодному іншому органу визначаються конституцією або законом, та спеціальними (делегованими) для спеціальних цілей відповідно до закону [10]. В останньому випадку органи місцевого самоврядування у міру можливості мають право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов.

Повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, як правило, мають бути повними й виключними. Вони не можуть скасовуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом.

Вочевидь позиція викладена в ратифікованій Законом України N 452/97-ВР від 15.07.1997 Хартії закладає більш конкретне правове підґрунтя, що найшло своє

відображення в частині перший статті 2 спеціального Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», та дістало свою конкретизацію щодо завдань які стоять перед місцевим самоврядуванням в розділі другому, що визначає організаційно-правову основу місцевого самоврядування та повноваження її представницьких та виконавчих органів.

Попри те, що в Конституції й спеціальному Законі прямо не визначено завдання місцевого самоврядування їх можна вивести спираючись на конституційне визначення людини як найвищої соціальної цінності в Україні (а отже на гарантіях додержання прав і свобод визначених в другому розділі Конституції України), а також з повноважень місцевого самоврядування.

Оскільки органи місцевого самоврядування в межах закону мають діяти в інтересах місцевого населення, а *інтереси людини є конкретним вираженням усвідомлених потреб у конкретній формі, через яку людина може ці потреби задовольняти*, то відправною точкою для визначення завдань та принципів діяльності таких органів, доречно встановити основні потреби людини.

Отже, це актуально і для коректного визначення принципів резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації, адже це повністю перекликається з визначеною нами дефініцією соціально-економічної резільєнтності міста як – здатності соціально-економічної системи міста самостійно з обмеженим державним втручанням, протистояти (абсорбувати), адаптуватись чи відновлюватись від потрясінь та негативних викликів, зі збереженням прийнятних темпів економічного розвитку, без шкоди для забезпечення всіх основних потреб його мешканців [7].

Аналіз другого розділу Конституції України дозволяє зробити висновок, що *конституційні права людини у своїй основі ґрунтуються на нематеріальних та матеріальних потребах людини*.

Відповідно *нематеріальні потреби можна поділити на загально-правові (духовні) та соціальні*.

Загально-правові (духовні) потреби – пов'язані з внутрішнім миром особистості, наприклад потреби у: вільному розвитку особистості; прагнення до безумовної рівності у правах та свободах з всіма іншими людьми; захист та безпеку життя, гідності свободи, недоторканності людини з боку держави та суспільних інституцій; рівної можливості вільного вираження своєї думки, поглядів і переконань, пересування та обрання місця проживання, творчості та духовного розвитку, доносити свою думку і брати участь у всіх сферах суспільного життя без шкоди для інших людей, а також на отримання поваги та визнання держави та суспільства тощо.

Соціальні потреби пов'язані з взаємодією особистості с суспільством та передбачають як можливості активної участі у суспільних справах, так і доступу до суспільних благ, а саме: можливості участі людини особисто чи в об'єднанні с іншими для захисту чи реалізації своїх прав і свобод та задоволення матеріальних та нематеріальних інтересів у всіх сферах суспільного життя; звернення до органів влади та місцевого самоврядування, та отримання обґрунтованої відповіді; брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; гарантій права на житло та його недоторканність, сімейного права та прав дитини, права на відпочинок та захист своїх соціальних прав та інтересів; можливості отримання професійної правничої допомоги та право знати свої права та обов'язки; отримання пенсійного забезпечення та послуг страхування, вільного доступу до соціальної інфраструктури та соціальних послуг у тому числі до закладів охорони здоров'я та освіти; можливості жити в безпечному для життя і здоров'я довкіллі.

Матеріальні потреби людини можна виділити з прав визначених у Конституції України та поділити *на базові, особисті економічні* (пов'язані з матеріальним достатком людини) *та зовнішньоекономічні* (потреба у високому економічному та інфраструктурному рівні оточуючого середовища та сталому розвитку потреби).

До базових матеріальних потреб відносяться: потреба у достатньому життєвому рівні для себе і своєї сім'ї (достатнє харчування, одяг, житло), можливість володіти, користуватися і вільно розпоряджатися своєю власністю.

Особисті економічні потреби полягають у можливості: володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; на власний розсуд розпочинати, здійснювати та припиняти добросовісну підприємницьку діяльність та отримувати від держави захист від недобросовісної конкуренції; захист всіх прав споживачів; захист всіх прав на працю, на судовий захист своїх економічних прав та інтересів у тому числі на відшкодування матеріальної та моральної шкоди тощо.

Отже, *до завдань органів місцевого самоврядування* ми можемо віднести необхідність забезпечення всієї вищезазначеної номенклатури загальноправових (духовних), соціальних та матеріальних потреб людей, що проживають на підконтрольній цим органам території.

Втім економічні потреби людини не можна розглядати відірвано від зовнішньоекономічного оточення людини. Адже, за низького економічного рівня розвитку території проживання, ймовірність незадовільного рівня задоволення як базових матеріальних, так і особистих економічних потреб людини істотно збільшується, отже це дозволяє доповнити перелік матеріальних потреб людини, *потребою у високому зовнішньоекономічному та інфраструктурному рівні оточуючого середовища та його сталого розвитку*.

Зазначене формує перед органами місцевого самоврядування низку завдань з забезпечення сталого соціально-економічного розвитку території, достатніми фінансовими, сировинними, енергетичними, виробничими, інфраструктурними, комунікаційними, трудовими, конкурентними ресурсами, що досягається в першу чергу через створення сприятливих умов для їх притоку на відповідну територію.

На сьогодні основним міжнародним нормативно-правовим актом, що спрямовано на забезпечення сталого розвитку є Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 від 25 вересня 2015 року, щодо затвердження «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» яким було визначено 17 Цілей сталого розвитку та 169 завдань, що спрямовані на забезпечення: подолання бідності; продовольчої безпеки та раціоналізації сільського господарства; здорового способу життя та добробуту людей; якісної освіти та можливості навчання впродовж усього життя; гендерної рівності, сталого управління водними ресурсами та санітарією; доступу всіх людей до прийнятних за ціною, надійних, сталих джерел енергії; безперервного і сталого економічного зростання, повній зайнятості та гідній праці; стійкої інфраструктури, сталої індустріалізації та інновацій; скорочення нерівності всередині країн і між ними; відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст і населених пунктів; переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; боротьби зі зміною клімату та її наслідками; збереження та стале використання водних ресурсів; захист і відновлення екосистем; розбудови миролюбного і всеохопного суспільства, забезпечення всім доступу до правосуддя і створення ефективних, підзвітних та інклюзивних інституцій на всіх рівнях; зміцнення засобів реалізації гзіобального партнерства з сталого розвитку [11].

Попри те, що зазначена Резолюція ООН носить рекомендований характер, але її ухвалення Україною разом з іншими 193 члени Організації Об'єднаних Націй, а також прийняття на її основі національних нормативно-

правових актів, серед яких Указ Президента України №722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [12] та Розпорядження КМУ від 21 серпня 2019 р. № 686-р «Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку» [13], і зрештою національна доповідь 2017 «Цілі Сталого Розвитку: Україна» підготовлена Міністерством економічного розвитку і торгівлі України [14] та визначені в додатках національні завдання та індикатори виконання які стосуються у тому числі територіальних громад, обґрунтовують необхідність їх вираховування у переліку завдань органів місцевого самоврядування.

В цілому цей документ концентрується на аспектах необхідності переходу від систем нераціонального виробництва та споживання до раціональних систем, а також на необхідності забезпечення всіх раціональних потреб людини.

Втім, в українському варіанті адаптації актів міжнародного права мало системності. Мова доволі часто йде не про розширення завдань (з урахуванням національної специфіки), визначених в таких актах, а про відсіювання незручних, складних чи незрозумілих для національних законотворців завдань. Так, замість 169 завдань для реалізації 17 цілей сталого розвитку, визначених в резолюції ООН, в Україні на ті самі цілі залишили 86 завдань [14].

Приведемо приклад нераціонального скорочення завдань сталого розвитку на прикладі найбільш значимої в контексті захисту прав споживачів цілі № 12 «Відповідальне споживання та виробництво».

Попри те, що публікація UNCTAD/DITC/CPLP/2017/2 доводить зв'язок захисту прав споживачів у кожній з визначених цілей сталого розвитку і в ній зазначається, що якщо кожна з 17 цілей сталого розвитку потребує позитивного результату, то вони вимагають участі відповідальних і повноважних споживачів в їх досягненні, але на національному рівні по цілі 12 «Відповідальне споживання та виробництво» (яка найбільш повно охоплена питаннями захисту споживачів) було встановлено 4 завдання замість 8-ми, визначених на саміті ООН, на які наш Уряд планує спрямувати свою діяльність.

У результаті проігноровано наступні завдання: створення 10-річної програми стійкого споживання та виробництва; досягнення сталого управління та ефективного використання природних ресурсів; заохочення компаній, застосовування стійкої практики та інтегрування інформації про сталий розвиток у свій цикл звітності; внесення принципових змін у спосіб, яким наше суспільство виробляє та споживає товари й послуги; здійснення внеску в зміну нестабільних моделей споживання та виробництва; пропагування практики державних закупівель; забезпечення людей наскрізною відповідною інформацією та обізнаністю щодо сталого розвитку та способу життя в гармонії з природою [15, с. 118–119], [16].

Як можна побачити, значна частина проігнорованих цілей стосується саме раціонального споживання та необхідності формування раціонального споживача, що і є однією з головних цілей сучасної політики захисту прав споживачів. На нашу думку, ігнорувати на національному рівні міжнародні завдання прийнятне лише за умови, якщо в національних реаліях ці завдання вже і так належним чином врегульовані. Вищенаведений приклад демонструє, що проігноровані завдання на національному рівні не врегульовано, такі завдання є складними для виконання без істотної соціально-економічної трансформації, потребують застосування широкого спектра системи господарсько-правових засобів впливу та лишаються вкрай актуальними для України. Отже, проведене Урядом скорочення завдань є недоцільним ані для України, ані для органів місцевого самоврядування [17, с. 86].

Попри наведені приклади та недоліки адаптації Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, важливо зафіксувати, як легалізацію всіх 17 визначених цілей в українське правове поле, так і важливість їх включення до кола завдань органів місцевого самоврядування з метою кращого задоволення потреб мешканців.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» на сьогодні наділяє органи та посадових осіб міського самоврядування низкою власних та делегованих повноважень, що спрямовані на розв'язання завдань у наступних сферах: *соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку*; *бюджету, фінансів і цін*; *управління комунальною власністю*; *житлово-комунального господарства, побутового, торгівельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку*; *у галузі будівництва; сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту, утвердження української національної та громадянської ідентичності*; *регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища*; *у сфері соціального захисту населення*; *в галузі зовнішньоекономічної діяльності*; *в галузі оборонної роботи; забезпечення цивільного захисту*; *питань адміністративно-територіального устрою; реєстрації місця проживання фізичних осіб; забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян*; *надання безоплатної первинної правничої допомоги* [18].

Наведений перелік завдань, що стоять перед місцевим самоврядуванням не є вичерпним, адже у вказаних вище базових правових документах, що визначають повноваження органів місцевого самоврядування зазначається, що до їх відання віднесене будь-яке питання яке не вилучене зі сфери їхньої компетенції. Отже, цей перелік завдань може як збільшуватись так і скорочуватись.

Попре те, що повноваження органів місцевого самоврядування переважно спрямовано на потреби у високому економічному та інфраструктурному рівні оточуючого людину середовища проживання, у його подальшому сталому розвитку, а також на соціальних та матеріальних потребах населення проведений аналіз дозволяє зробити висновок про наявність повноважень місцевого самоврядування і у розв'язанні окремих загальноправових (духовних) потреб зокрема через повноваження у сфері освіти, охорони навколишнього середовища, забезпечення законності, правової допомоги, закладених Законом механізмів впливу суспільства на діяльність зазначених органів тощо.

Вищезазначене підтверджує сутність і спрямованість всіх питань та завдань місцевого самоврядування саме на задоволення всіх загальноправових (духовних), соціальних та матеріальних потреб (базові, особисті економічні, *та зовнішньоекономічні)* своїх мешканців, що дозволяє встановити таку саму спрямованість для коректного визначення принципів резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації.

Оскільки в попередній статті [7] мною вже було визначено дефініцію соціально-економічна резільєтність міста, основні критерії такої резільєнтності, соціально-економічна структура резільєнтності, основні елементи та форми соціальної та економічної резільєнтності, а питання духовної (психологічної) резільєнтності достатньо ґрунтовно досліджено значною кількістю науковців, доцільно власне перейти до визначення принципів резільєнтності міста.

Загальновідомо, що поняття «Принцип», походить від лат. Principium початок, основа, першопочаток) – та означає вихідне, основоположне положення, що лежить в основі створення наукових теорій та законів, а також основоположних нормативно-правових актів.

З правової позиції принцип, є вказівкою на те, що слід вважати «правовою основою», на якій мають створюватись нормативно-правові акти, що регулюють окремі

сфери суспільного життя та взаємодією громадян з владою та державою.

Конституція України визначає лише один головний принцип це – верховенства права.

Європейська хартія місцевого самоврядування визначає важливість місцевого самоврядування принципів демократії і децентралізації влади.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить до основних принципів місцевого самоврядування: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правову, організаційну та матеріально-фінансову самостійність; підзвітність та відповідальність перед громадою; державну підтримку та гарантію місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування.

Важливим, як з позиції місцевого самоврядування, так і в контексті правової основи для місцевої політики є врахування принципів визначених в статті 3 Закону України «Про засади державної регіональної політики» до яких віднесено принципи: законності; співробітництва; паритетності; відкритості; субсидіарності; координації; згуртованості; історичної спадкоємності; етнокультурного розвитку; сталого розвитку; об'єктивності; рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; інклюзивності; інтегрованого розвитку [19].

Доповнюються політичні принципи місцевого самоврядування також принципами внутрішньої політики визначеними Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», до яких віднесено: пріоритетність захисту національних інтересів; верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи, забезпечення особливого піклування про дитину та реалізації її прав; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності; здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості; забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами; соціальне партнерство та громадянську солідарність [20].

Розпорядження КМУ від 1 квітня 2014 р. № 333-р Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в України визначає важливість дотримання таких принципів: верховенства права; відкритості, прозорості та громадської участі; повсюдності місцевого самоврядування; субсидіарності; доступності публічних послуг; підзвітності та підконтрольності органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді; підконтрольності органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції та законів України; правової, організаційної та фінансової спроможності місцевого самоврядування; державної підтримки місцевого самоврядування; партнерства між державою та місцевим самоврядуванням; сталого розвитку територій [21].

Той факт, що майже кожний правовий акт, що визначає принципи місцевого самоврядування концентрується на сталому розвитку, обґрунтовує необхідність власне врахування принципів сталого розвитку.

Попри те, що Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 від 25.09.2015 прямо не визначає принципи сталого розвитку, втім відповідно до пункту 12 Преамбули, декларація підтверджує всі 27 принципів Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку, які ми можемо поділити на чотири основні групи принципів, щодо: центрального місця людини її прав та інтересів для сталого розвитку, та рівності всіх людей; відповідальності держав та взаємодії між ними; стійкості моделей виробництва та споживання спрямованості на покращення соціально-економічних аспектів; збереження оточуючого середовища для майбутніх поколінь [11].

Цікавим є запропоноване Г.Г. Лавроненко авторське бачення принципів сталого розвитку, до яких він відносить: екологізаційо, еко-ресурсну ємність; ентропійний ресурсопоток; стале споживання; коеволюцію [22].

Втім на мою думку вихідним контекстом для визначення принципів сталого розвитку є комплекс сфер та проблем, що охоплюються сталим розвитком, та додержуються балансу інтересів між трьома сферами (економічною, соціальною та екологічною).

Певною мірою це перекликається з визначеною нами раніше відправною точкою при визначенні принципів резільєнтності міста. Яка ґрунтується на тому, що інтереси людини є конкретним вираженням усвідомлених потреб у конкретних формах, через яку людина може ці потреби задовольняти, а отже основні питання та принципи місцевого самоврядування мають формуватися на базі основних потреб людини.

Стосовно основного стрижня цілей сталого розвитку, то на нашу думку ним є досягнення принципу справедливості у всіх трьох (економічній, соціальній та природоохоронній) сферах.

Це обґрунтовується тим, що підняті в 17 цілях сталого розвитку питання необхідності забезпечення у всіх трьох сферах: рівності, всеосяжності, стійкості, наявності та доступності ресурсів, раціоналізації виробництва та споживання, поінформованості, відкритості та миролюбності заради зростання добробуту, захисту здоров'я, навколишнього середовища та прав людей, заснованих на можливості широкої участі та впливу на зазначені процеси для будь-якого члена суспільства, це загалом і є характеристиками справедливості.

На важливості забезпечення принципу справедливості у господарській діяльності наголошують і Р.А. Джабраілов, Т.С. Гудіма, В.К. Малолітнева, які зазначають, що у сучасному розумінні концепції сталого розвитку значення принципу справедливості у її змістовному наповненні лише посилюється [23].

Що стосується власне визначення сутності принципу справедливості то для цього вважаємо важливим використання п'яти основних підходів до визначення цього принципу, а саме: процедурний, конкурентний та консеквенціалістській, естопельний, та легалістський [17, с. 81–82].

Процедурний виходить з позиції, що справедливість залежить насамперед від ступеня добровільності сторін угоди та їхньої взаємної згоди з викладеними умовами.

Конкурентний підхід пов'язують справедливість із наявністю широкого вибору для людини та наявності чесної конкуренції за вибір людини.

Консеквенціалістській підхід базується на теорії кінцевої (або основної) мети як «позитивного» ефекту у майбутньому для всіх сторін, досягнутого без примусу.

Естопельний (добросовісний) підхід при визначенні справедливості враховує доступність, прозорість та чесність інформації для людини з важливих для неї питань.

Легалістський (законний) підхід до справедливості враховуватиме беззаперечність відновлення державними або суспільними органами порушених прав людини, притягнення винних до відповідальності та отримання компенсацій за чітко визначеною процедурою.

До наведеного вище всеосяжного принципу справедливості в контексті аналізу змісту цілей сталого розвитку вважаю необхідним додати наступні 9 принципів сталого розвитку:

• Безпеки: життя людини її оточення; безпеки продукції.

• Якості життя та ефективності його забезпечення.
• Раціоналізація споживання і виробництва.
• Сталості, економічного зростання, індустріалізації, інновацій та використання ресурсів.
• Прозорості, відкритості та підзвітності управління всіх інституцій та бізнесу.
• Екологічності: оточення та екосистем; виробництва; споживання.
• Рівності та подолання нерівності за будь-якою ознакою.
• Доступності інфраструктури, інституцій, послуг, освіти та медицини, консультацій тощо.
• Стійкості: міст; інфраструктури; продукції.

Попри те, що як правило повноваження, формуються на основі завдань, в яких вже мають бути закладено принципи, втім можна зробити і зворотний аналіз повноважень органів та посадових осіб міського самоврядування Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», щоб виявити принципи які законотворець застосував як аксіоматичні (вихідні положення, що приймаються за істину без доведення).

Отже, *повноваження з соціально-економічного і культурного розвитку* – формуються на основі принципів*:* інтегрованого розвитку, сталого соціально-економічного розвитку, інноваційного розвитку, суспільної якості життя, ефективності управління.

повноваження з планування та обліку – формуються на основі принципів*:* цілеспрямованості, системності, комплексності, збалансованості, безперервності.

повноваження з бюджету, фінансів і цін – формуються на основі принципів: єдності, збалансованості, самостійності, обґрунтованості, неприпустимості нецільового використання коштів, контрольованості, публічності та відповідальності, інвестиційної привабливості.

повноваження з управління комунальною власністю; *житлово-комунального господарства, побутового, торгівельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку* – формуються на основі принципів: законності, прозорості та гласності, самостійності територіальних громад, узгодження інтересів громади та держави, громади та її виборних органів, громади та бізнесу, спрямованості на задоволення потреб та прав споживачів, доступності, зручності, якості та безпеки товарів робіт та послуг, добросовісності конкуренції, етичності та професіоналізму, клієнтоорієнтованості, законності, додержання принципів державної політики захисту прав споживачів, обґрунтованості цін, справедливості.

повноваження у галузі будівництва – формуються на основі принципів: наукової обґрунтованості, безпеки, надійності, економічності, ефективності, екологічності, технологічності та соціальної відповідальності.

повноваження у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту, утвердження української національної та громадянської ідентичності – формуються на основі принципів: науковості, доступності та рівності надання освітніх, культурних, спортивних, медичних послуг та допомоги; доступності культурних цінностей, гуманізму, демократизму та пріоритетності загальнолюдських цінностей; гарантування права на заняття спортом, незалежності освіти від політичних сил, її світський характер; інтеграція з наукою та виробництвом; взаємозв'язок з освітою інших країн; гнучкість, прогностичність, безперервність та різноманітність системи освіти; поєднання державного управління та громадського самоврядування, забезпечення якості медичної допомоги та відповідності сучасним стандартам, орієнтацію на потреби суспільства, дотримання прав пацієнтів, дотримання прав дитини, збереження та розвитку культурної спадщини, підтримки творчої діяльності, самореалізація та розвитку потенціалу молоді, активної участі у житті суспільства, соборності українського суспільства, самобутності, свободи, національної гідності та принципу суспільно-державні цінності України української культури, мови, історії, утвердження прагнення до свободи.

повноваження з регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища – формуються на основі принципів: законності, охорони прав землевласників, раціональності використання, додержання державних принципів охорони навколишнього природного середовища.

повноваження у сфері соціального захисту населення – формуються на основі принципів: суспільної доцільності, оптимальності та економічної ефективності, соціальної справедливості, пріоритетності державних гарантій, єдності і диференціації, універсальності, доступності, захисту та реалізації соціальних прав

повноваження у *галузі зовнішньоекономічної діяльності* – формуються на основі принципів: прозорості та контрольованості, організованості.

повноваження у галузі оборонної роботи; – формуються на основі принципів: верховенства права, пріоритет прав і свобод людини, своєчасності та адекватності, розмежування повноважень, комплексності, сприяння обороні держави:

повноваження з забезпечення цивільного захисту – формуються на основі принципів: гарантування державою права громадян на цивільний захист, комплексності у вирішення завдань, пріоритетності рятування життя та збереження здоров'я, превентивності зменшення ризику надзвичайної ситуації, гласності та добровільності залучення громадян.;

повноваження з адміністративно-територіального устрою – формуються на основі принципів*:* єдності і цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх особливостей.

повноваження з забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян – формуються на основі принципів: верховенство права, рівності усіх перед законом, стабільності правопорядку, нагляду та контролю за виконанням закону, невідворотності відповідальності за правопорушення, реальності законності та єдності її розуміння.

повноваження з надання безоплатної первинної правничої допомоги – формуються на основі принципів: верховенство права, законності, доступності та якості.

Таким чином, нами було сформоване комплексне бачення всіх принципів, що впливають на діяльність органів місцевого самоврядування як систематизованих в національних та міжнародних нормативно-правових актах, так і аксіоматичних виділених нами через аналіз повноважень органів місцевого самоврядування, а також цілей сталого розвитку.

За своїм змістом наведені правові *принципи, які впливають на місцеве самоврядування* можна поділити залежно від їхнього *охоплення, правової спроможності, джерел походження, сфери застосування та акторів реалізації соціально-економічної політики*.

Принципи за охопленням це: загальноправові (що характеризують усю правову систему) та галузеві (охоплюють певну галузь права).

Принципи за правовою спроможністю (характеризують ефективність норм права у забезпеченні беззаперечності їх додержання) це принципи: законності (характеризується наявністю суворого дотримання та виконання всіма суб'єктами правових норм та невідворотністю відповідальності) та правової визначеності (вимагає, щоб правові норми були чіткими, точними, послідовними, логічно-послідовними та передбачуваними, ясно сформульованими, та доступними для розу-

міння не професіоналами, з гарантіями від непередбачуваних змін).

Принципи за джерелами виникнення (міжнародні, внутрішньодержавні).

Принципи за сферою діяльності (характеризують діяльність в тій чи іншій сфері суспільного життя).

Принципи за акторами реалізації соціально-економічної політики (характеризуються принципи окремих суб'єктів з врахуванням їх особливостей).

Зазначені принципи місцевого самоврядування формують сутнісну базу всіх процесів, що відбуваються (мають відбуватись) у територіальній громаді, який не змінюється під впливом потрясінь. Адже, під впливом потрясінь, може змінюватись проблематика та завдання, що ставляться в місті, інфраструктура, економіка, демографія, інвестиційна привабливість та багато іншого, але принципи, що формуються на базі основних потреб людини в загальноправовій (духовній), соціальній та матеріальній сферах виконують роль певної константи.

Фактично це наріжний камінь для соціально-економічної структури резільєнтності, тобто системи взаємопов'язаних елементів, що визначають устрій, функціонування та правові відносини, які забезпечують здатність соціуму та економіки, через взаємодію відновлюватися після потрясінь ґрунтуючись на системі зазначених принципів.

Попри те, що визначені принципи активно впливають на процеси відновлення міста, вони не є синонімом принципів резільєнтності міст, що впливають саме на ефективність процесів ревіталізації.

Резильєнтне місто – це місто, яке не просто виживає, а й розвивається, використовуючи труднощі як можливість для вдосконалення та зростання

Визначена нами в попередній статті [7] дефініція соціально-економічної резільєтність міста дозволяє сформувати низку потреб для формування такої здатності.

Це потреби: істотної автономності та саморегулювання базових суб'єктів соціально-економічної системи (тих хто безпосередньо контактує з людиною для задоволення її потреб) з наглядом владних органів та верифікації діяльності таких суб'єктів організаціями громадянського суспільства; формування тісного партнерства влади та суспільства для формування простору довіри, суспільного схвалення процесів, що відбуваються в місті взаємоповаги, взаємопідтримки, активізації залученості людей до всіх процесів прийняття рішень з важливих для них питань, та створення умов для такої залученості; формування відповідальності людини за своє місто; ефективності реалізації прийнятих рішень; достатності ресурсів для відновлення; сталості соціально-економічного розвитку навіть в кризових умовах; створення умов для впровадження інновацій.

Зазначені потреби формують наступні принципи резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації:

Принцип соціальної справедливості, полягає в забезпеченні рівних можливостей, чесного розподілу ресурсів та доступу до основних благ для всіх членів суспільства, а також у відповідності між роллю індивіда в соціумі та його соціальним становищем. Призваний усувати незадоволеність людей своїм життям, забезпечуючи прозорість процесів, що відбуваються у місті сформувати середовище впевненості у рівних можливостях впливу на суспільні процеси та самореалізацію, можливості обирати між позитивними ефектами у майбутньому, у захисті своїх прав та притягнення правопорушників до відповідальності.

Принцип соціальної згуртованості, полягає у створенні умов для співіснування суспільства через довіру, взаємоповагу та спільні цінності. Дозволяє досягати спільних цілей та підтримувати єдність.

Принцип комплементарності управлінських рішень полягає в тому, що рішення, які приймаються на різних рівнях управління, повинні доповнювати одне одного, а не суперечити, синхронізувати та координувати створюючи цілісну систему управління, яка узгоджено рухає місто до досягнення мети ревіталізації. Тобто дозволяє досягати її максимальної ефективності.

Принцип соціальної якості життя полягає в формуванні в місті такого рівня духовного, соціального та матеріального комфорту для людей, який відповідає їхнім очікуванням та цінностям, забезпечуючи задоволення як матеріальних, так і нематеріальних потреб, економічне благополуччя, високий рівень захисту їх прав та інтересів, можливість для розвитку та самореалізації, а також участі у суспільному житті. Тобто створює умови за яких людині комфортна жити у місті.

Принцип соціальної інклюзивності означає створення умов, за яких всі люди, незалежно від їхніх індивідуальних відмінностей, можуть повноцінно брати участь у житті суспільства, мати рівні можливості та почуватися повноправними членами громади. В питаннях рівності частково перетинатися з принципом справедливості, але спрямований саме на усунення бар'єрів викликаних індивідуальними відмінностями.

Принцип сталого інклюзивного розвитку – передбачає гармонійний розвиток суспільства, економіки та довкілля таким чином, щоб забезпечити процвітання для всіх людей сьогодні, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольнити свої потреби.

Тісний зв'язок визначених нами принципів резільєнтності міст, з потребами ревіталізації зрештою і впливає на ефективність зазначеного процесу.

Висновки. Визначені в статті принципи резільєнтності міст для ефективності процесів ревіталізації дозволили дослідити їх роль, місце та зв'язки з основними принципами, що впливають на діяльність та повноваження органів місцевого самоврядування, а також потребами людей, що проживають у територіальних громадах утворив істотне наукове підґрунтя для ефективності процесів ревіталізації.

Виявлено окремі недоліки Закону України про місцеве самоврядування в Україні в контексті виявленої необхідності в розширенні номенклатури завдань пов'язаних з важливістю для таких органів забезпечити всі загальноправові (духовні), соціальні та матеріальні потреби людини.

Подальші дослідження. можуть відбуватись в контексті вивчення особливостей державного та місцевого регулювання процесів і відносин, пов'язаних із забезпеченням резільєнтності міст, а також розробкою та наданням практичних рекомендацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Т. Маматова, Н. Борисенко, Теоретичне підґрунтя дослідження процесів публічного управління у сфері забезпечення резільєнтності територіальних громад в Україні. *Публічне управління та місцеве самоврядування,* м. Дніпро. Випуск № 2, 2023 URL: https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/317/283

2. О.М. Пахненко. Сутність та складові резильєнтності громад в контексті COVID-19. *Економіка та суспільство*. м. Одеса. Випуск № 39 / 2022 URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1390

3. Larysa G. Bogush. Sustainability as a priority of socio-economic development of Ukraine. *Механізм регулювання економіки* м. Суми, № 3-4 (97-98). 2022. С. 71–77 URL: http://mer-journal.sumy.ua/index.php/journal/article/view/107/96

4. В.В. Близнюк та інші. Резильєнтність соціально-економічної системи: стратегія і тактика мінімізації нерівностей українського суспільства. *Журнал Європейської економіки* м. Тернопіль. Том 23. No 4 (91). 2024. С. 583–603. URL: https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/1805/1758

5. О.Ф. Новікова та Н.А. Азьмук. Цифровізація – чинник посилення резільєнтності соціально-трудової сфери та повоєнного відновлення України. *Економіка та суспільство* м. Одеса. Випуск № 53 / 2023 URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2638/2556

6. О.В. Позняк та інші. Міграційна резільєнтність: визначення поняття *Всеукраїнська науково-практична конференція Модернізація економіки в контексті інноваційного розвитку сучасного суспільства.* 16–17 листопада 2023 року, м. Луцьк с. 138–142 URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=PCTSk7oAAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=PCTSk7oAAAAJ:-f6ydRqryjwC

7. А.І. Лига Соціально-економічний аспект економіко-правового виміру резільєнтності міста в умовах мілітарного впливу та повоєнного відновлення *Юридичний науковий електронний журнал* м. Запоріжжя № 6. 2025 с. 31–37 URL: http://lsej.org.ua/6_2025/7.pdf

8. І. Лещух Еволюція теоретичних підходів до дослідження соціально-економічної резильєнтності країни та регіонів в умовах нестабільності. *Економіка та суспільство*. М. Одеса № 61. 2024. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3758

9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

10. Європейська хартія місцевого самоврядування: Закон України від 15.07.97 № 452/97-ВР. *Офіційний вісник України*» від 03.04.2015 № 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

11. Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 від 25 вересня 2015 року, URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf

12. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року.: Указ Президента України від 30.09.2019 р. №722/2019. Офіційний вісник Президента України від 07.10.2019 р., № 21, ст. 17. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825

13. Питання збору даних для моніторингу реалізації цілей сталого розвитку Розпорядження КМУ від 21 серпня 2019 р. № 686-р *Урядовий кур'єр* від 12.09.2019 – № 174 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/686-2019-%D1%80#Text

14. Національна доповідь 2017 «Цілі Сталого Розвитку: Україна» офіційний веб-сайт Міністерством економіки, довкілля та сільського господарства України URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=6f446a44-9bba-41b0-8642-8db3593e696e&title=NatsionalnaDopovid-tsiliStalogoRozvitku-Ukraina-

15. Лига А.І. Саморегулювання бізнесу у сфері захисту прав споживачів як основа забезпечення сталого розвитку України та долання «провалів (фіаско) ринку»: Просування поваги прав людини у сфері бізнесу в контексті імплементації Цілей сталого розвитку в Україні. зб. наук.-практич. матер., м. Київ 30 квітня 2020. Київ. 2020. С. 248.

16. What are the Sustainable Development Goals?. United Nations Development Programme. 2024. URL: https://www.undp.org/sustainable-development-goals

17. Лига А.І. Господарсько-правове забезпечення державної політики захисту прав споживачів. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктор філософії галузь знань 08 Право, спеціальність 081 Право URL: https://maup.com.ua/assets/files/dis/lyga/disertaciya.pdf

18. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 року № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1997, № 24, ст.170. Дата оновлення: 19.04.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

19. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 року № 156-VIII, *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 13, ст.90. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text

20. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI, *Відомості Верховної Ради України* від 08.10.2010 – 2010 р., № 40, ст. 1452 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text

21. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в України Розпорядження КМУ від 1 квітня 2014 р. № 333-р *Офіційний вісник України* від 18.04.2014 – 2014 р., № 30, ст. 18 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text

22. Г.Г. Лавроненко Сутність та принципи сталого розвитку сфери торгівлі. *Економіка та суспільство*. М. Одеса № 64. 2024 URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4399/4329

23. Джабраілов Р. А., Малолітнева В. К., Гудіма Т. С. Перспективи модернізації господарського законодавства України в контексті концепції сталого розвитку. *Економіка та право*. Київ. 2018. № 2. С. 3-19. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=ecpr_2018_2_2

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/35

ОБТЯЖЕННЯ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДЕРЖАВНІЙ РЕЄСТРАЦІЇ ТА ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

ENCUMBRANCES SUBJECT TO STATE REGISTRATION AND THEIR ADMINISTRATIVE-LEGAL SIGNIFICANCE

Лукавий Ю.П., аспірант
Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Правовий інститут обтяжень речових прав на нерухоме майно посідає ключове місце в системі сучасного адміністративного права України, виступаючи фундаментальною гарантією стабільності цивільного обороту. Його значення визначається тим, що обтяження нерозривно пов'язані із захистом прав власності, а їх належна державна реєстрація є потужним попереджувальним заходом проти правопорушень у майновій сфері. В умовах динамічного розвитку суспільних відносин, коли інститут державної реєстрації зачіпає інтереси більшості фізичних та юридичних осіб, його дослідження набуває особливої актуальності. Цей процес посилюється на тлі масштабної адміністративної реформи в Україні, яка мала на меті подолати багаторічну проблему розпорошеності інституцій, що здійснювали таку реєстрацію, та створити принципово нові, ефективні органи для реалізації людиноцентристської ідеології публічного права [3]. Функціонування правової демократичної держави вимагає високого рівня прозорості суспільних інститутів та належного обліку цінностей, що належать суб'єктам усіх форм власності, де провідне місце належить саме інституту державної реєстрації як інституту адміністративного права [1].

Відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», державна реєстрація є офіційним визнанням і підтвердженням державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав та їх обтяжень [4]. Обтяження, такі як іпотека, податкова застава, арешт та інші, істотно впливають на можливість реалізації права власності. Саме тому процедура їх державної реєстрації виступає основним інструментом, що забезпечує баланс приватних і публічних інтересів та створює умови правової визначеності, яка є критично важливою для залучення інвестицій та розвитку ринку нерухомості. Цей процес є не лише технічною процедурою, а й необхідною умовою для надання якісних адміністративних послуг та елементом електронного врядування. Належне адміністративно-правове забезпечення цієї діяльності є запорукою захисту майнових прав та стабільності економічних відносин у державі [1].

Актуальність теми посилюється практичними проблемами, що виникають у процесі реєстрації. Попри численні реформи, система стикається з низкою викликів, серед яких юридична невизначеність окремих норм, надмірні бюрократичні труднощі, корупційні ризики та недостатній рівень використання сучасних цифрових технологій. Правові прогалини та недоліки в законодавстві часто призводять до вкрай негативних наслідків, зокрема до протиправної втрати права власності, рейдерських захоплень підприємств та отримання неправомірних пільг. Ці проблеми створюють значні перешкоди для ефективного функціонування ринку нерухомості та підривають довіру громадян до державних інституцій.

У судовій та адміністративній практиці нерідко виникають спори щодо дійсності чи пріоритетності певних обтяжень, що ускладнює цивільний оборот і створює ризики для його учасників. Складність правовідносин, що виникають у процесі реєстрації, їх міждисциплінарний характер, а також постійні зміни в законодавстві, зокрема в умовах воєнного стану, вимагають глибокого наукового аналізу. Це свідчить про нагальну потребу в подальшому вивченні адміністративно-правового забезпечення державної реєстрації та вдосконаленні законодавства у цій сфері. Таким чином, дослідження адміністративно-правового значення обтяжень є не лише теоретично важливим, а й має значну практичну цінність для розбудови ефективної та прозорої системи захисту прав власності в Україні.

Ключові слова: обтяження, державна реєстрація, речові права, право власності, адміністративно-правове значення, правовий режим, публічний інтерес, приватний інтерес, правова визначеність, реєстраційна процедура.

The legal institution of encumbrances on real property rights holds a key position in the system of modern administrative law in Ukraine, serving as a fundamental guarantee of the stability of civil turnover. Its significance lies in the fact that encumbrances are inextricably linked to the protection of property rights, and their proper state registration serves as a powerful preventive measure against violations in the property sphere. In the context of the dynamic development of social relations, where the institution of state registration affects the interests of most individuals and legal entities, its study becomes particularly relevant. This process is further intensified against the backdrop of a large-scale administrative reform in Ukraine aimed at overcoming the long-standing issue of fragmented institutions responsible for such registration and establishing fundamentally new and effective bodies for implementing the human-centered ideology of public law [3].

The functioning of a legal democratic state requires a high level of transparency in social institutions and proper accounting of values belonging to subjects of all forms of ownership, where the institution of state registration – as an institution of administrative law – plays a leading role [1].

According to the Law of Ukraine "On State Registration of Property Rights to Immovable Property and Their Encumbrances," state registration is the official recognition and confirmation by the state of the acquisition, alteration, or termination of property rights and their encumbrances [4]. Encumbrances such as mortgages, tax liens, arrests, and others significantly impact the ability to exercise ownership rights. Therefore, the procedure of their state registration serves as the primary tool for balancing private and public interests and creating conditions of legal certainty – which is critically important for attracting investment and developing the real estate market. This process is not merely a technical procedure but also a necessary condition for delivering quality administrative services and an element of e-governance. Proper administrative and legal support of this activity is a guarantee of the protection of property rights and the stability of economic relations in the state [1].

The relevance of this topic is heightened by the practical challenges arising during the registration process. Despite numerous reforms, the system still faces several issues, including legal ambiguity of certain norms, excessive bureaucratic hurdles, corruption risks, and insufficient implementation of modern digital technologies. Legal gaps and deficiencies in the legislation often lead to extremely negative consequences, including unlawful deprivation of ownership, corporate raiding, and unlawful acquisition of benefits. These problems pose significant obstacles to the effective functioning of the real estate market and undermine public trust in state institutions.

Judicial and administrative practices frequently encounter disputes regarding the validity or priority of specific encumbrances, complicating civil turnover and creating risks for its participants. The complexity of legal relations arising during the registration process, their interdisciplinary nature, as well as ongoing legislative changes – especially under martial law – necessitate thorough scientific analysis. This indicates an urgent need for further study of the administrative-legal support of state registration and improvement of legislation in this area. Thus, the study

© Лукавий Ю.П., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

of the administrative-legal significance of encumbrances is not only of theoretical importance but also of considerable practical value for the development of an effective and transparent property rights protection system in Ukraine.

Key words: encumbrance, state registration, property rights, ownership rights, administrative-legal significance, legal regime, public interest, private interest, legal certainty, registration procedure.

Актуальність теми. Інститут обтяжень речових прав на нерухоме майно є важливим елементом правового регулювання відносин власності, оскільки безпосередньо впливає на стабільність і безпечність цивільного обороту. Ефективна система державної реєстрації є критично важливою для забезпечення правової визначеності, захисту прав власності, залучення інвестицій та розвитку ринку нерухомості. Державна реєстрація обтяжень покликана забезпечити публічність і достовірність даних про правовий статус об'єкта, що унеможливлює маніпулювання правами з боку недобросовісних суб'єктів [4]. В умовах ринкової економіки роль цього інституту лише посилюється, адже саме через реєстраційний механізм суспільство отримує гарантії правової визначеності, а держава – можливість здійснювати контроль за дотриманням законності. Без належного врегулювання виникає ризик численних порушень, що підриває довіру громадян до системи державної реєстрації, а також може призводити до протиправної втрати права власності та рейдерських захоплень підприємств [2].

Законодавство України про державну реєстрацію прав зазнало істотних змін, що було зумовлено процесами адміністративної реформи та прагненням до інтеграції з європейськими стандартами. Реформування системи центральних органів виконавчої влади мало на меті вирішити багаторічну проблему розпорошеності інституцій, які здійснювали таку реєстрацію [3], коли права на будівлі реєструвалися в Бюро технічної інвентаризації, а права на земельні ділянки – в органах земельних ресурсів, що створювало значні незручності для громадян та бізнесу. Створення єдиної системи реєстрації та передання повноважень новоствореним органам заклало основу для подолання цієї фрагментації. Проте, навіть після реформ, виникали нові виклики, зокрема проблема подвійного підпорядкування реєстраційних відділів, що ускладнювало їхню діяльність.

Незважаючи на значний прогрес, на практиці залишаються суттєві прогалини в правовому регулюванні, що призводить до різних трактувань норм та правових колізій. Дослідники виокремлюють такі ключові проблеми, як юридична невизначеність окремих положень, надмірні бюрократичні труднощі, високі корупційні ризики та недостатнє використання сучасних цифрових технологій[2]. Особливої гостроти ці питання набули в умовах воєнного стану.

Особливу актуальність теми підтверджує й те, що державна реєстрація обтяжень виконує не лише технікоправову, а й важливу адміністративно-правову функцію. Вона є сучасним та впливовим засобом урегулювання суспільних відносин, який належить до інститутів адміністративного права. Державна реєстрація – це не просто запис у реєстрі, а результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг [3]. За своєю суттю, реєстраційна діяльність є формою реалізації компетенції органів публічної адміністрації, що наділяє інститут обтяжень вагомим адміністративно-правовим значенням, оскільки він забезпечує фіксацію юридичних фактів з метою державного обліку та контролю, надаючи їм легітимного статусу.

Крім того, проблематика реєстрації обтяжень має міждисциплінарний характер, оскільки поєднує цивільноправові та адміністративно-правові аспекти. Обтяження (як-от іпотека чи оренда) виникають у сфері приватного права, але їхня легітимність, публічність та юридична сила щодо третіх осіб забезпечуються виключно публічноправовими механізмами, тобто адміністративною процедурою державної реєстрації [4]. Суспільні відносини, які врегульовуються інститутом реєстрації, є відносинами між органом публічної адміністрації й заявниками, що мають характер публічних адміністративно-правових відносин. Саме тому комплексне дослідження адміністративно-правового значення обтяжень є необхідною умовою для розуміння порядку надання адміністративних послуг та реалізації функцій держави у цій надзвичайно важливій сфері [2].

Огляд останніх досліджень. Проблематика правового регулювання обтяжень на нерухоме майно є об'єктом пильної уваги як українських, так і міжнародних вчених-правознавців. Ця тема об'єднує зусилля представників різних галузей права, зокрема адміністративного та цивільного, оскільки механізм встановлення, реєстрації та припинення обтяжень має подвійну природу. Із цивілістичної точки зору, обтяження є похідним інститутом права власності, що обмежує правомочності власника, тоді як з адміністративно-правового погляду – це складна система публічно-правового регулювання, спрямована на захист прав третіх осіб та забезпечення стабільності цивільного обороту [1].

Українська правнича думка зробила значний внесок у розвиток цієї проблематики. Дослідники, такі як В. Авер'янов, В. Галунько, М. Гурковський, С. Діденко, Я. Пономарьова, детально аналізували різні аспекти реєстраційної діяльності, її адміністративно-правове забезпечення та взаємозв'язок із цивільно-правовими інститутами. У своїх працях вони вивчали адміністративні провадження, правовий статус суб'єктів реєстрації та саму реєстраційну діяльність як важливу функцію публічної адміністрації.

Зокрема, М. Гурковський обґрунтовує, що державна реєстрація належить до інститутів адміністративного права, оскільки вона забезпечує публічний характер суспільних відносин та регулюється переважно нормами процесуального права. Цей підхід підкреслює ключову роль держави в гарантуванні законності та достовірності відомостей про права на нерухоме майно. Науковці, серед яких В.В. Галунько, Н.В. Гриців, О.Ю. Дрозд, Д.В. Журавльов, присвятили свої праці аналізу чинного законодавства, виявленню прогалин і колізій та розробці конкретних пропозицій щодо його вдосконалення. Вони наголошували на необхідності уніфікації процедур та підвищенні ефективності механізмів державної реєстрації.

Окрему увагу вчені приділяли історичним аспектам становлення інституту реєстрації прав на нерухоме майно, починаючи від часів Київської Русі і до сьогодення. Ці дослідження, проведені зокрема М. Гурковським, дозволяють простежити еволюцію правових норм, що регулюють обмеження прав на нерухомість, від традиційних уявлень до сучасних електронних реєстрів. Розуміння генезису допомагає визначити ключові етапи розвитку та сформувати основу для подальшого вдосконалення законодавства [1].

Сучасні дисертаційні дослідження, наприклад, роботи Я.Є. Барца та Я.О. Пономарьової, зосереджені на адміністративно-правових засадах реєстрації, її процедурних особливостях та організаційно-правовому забезпеченні. Вони аналізують діяльність органів державної реєстрації, їхні повноваження та відповідальність, а також взаємодію з іншими державними інститутами [3].

Аналіз наукових праць дозволяє виділити три основні підходи до розуміння правової природи обтяжень:

Цивілістичний підхід: розглядає обтяження як обмеження права власності. У рамках цього підходу акцент

робиться на приватних інтересах та відносинах між суб'єктами цивільного обороту.

Адміністративно-правовий підхід: фокусується на ролі держави у регулюванні та захисті обтяжень через механізм обов'язкової державної реєстрації. Цей підхід підкреслює публічний характер таких відносин та їхнє значення для забезпечення правової стабільності.

Комплексний підхід: визнає дуалістичний, тобто подвійний, характер обтяжень. Він поєднує елементи як приватного, так і публічного права, підкреслюючи, що обтяження виникає на підставі цивільно-правових угод (наприклад, іпотека) або судових рішень, але його юридична сила та захист забезпечуються через публічний акт – державну реєстрацію.

Попри значну кількість наукових досліджень, проблематика правового регулювання обтяжень продовжує залишатися дискусійною. Остаточне вирішення питань щодо їхньої правової природи, адміністративно-правового значення та взаємодії з іншими інститутами ще не досягнуто. Це свідчить про необхідність подальших глибоких і комплексних досліджень, які б об'єднали теоретичні надбання та практичний досвід. Чи може подальша цифровізація адміністративних послуг сприяти вирішенню цих дискусій?

Мета і завдання статті. Метою даної статті є комплексний аналіз правової природи обтяжень речових прав на нерухоме майно, а також з'ясування їх адміністративно-правового значення у забезпеченні законності та правової визначеності. Це включає дослідження системи засад та інструментарію адміністративної діяльності суб'єктів публічної адміністрації, що реалізуються на основі норм адміністративного права.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

Розкрити поняття та сутність обтяжень, проаналізувавши доктринальні та нормативні підходи до їх визначення.

Дослідити історико-правові засади формування інституту державної реєстрації обтяжень в Україні, виокремивши ключові етапи його еволюції.

Проаналізувати законодавчі засади державної реєстрації обтяжень, зокрема норми Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень».

Охарактеризувати адміністративно-правове значення обтяжень та розкрити зміст адміністративно-правового забезпечення реєстраційної діяльності.

Проаналізувати проблеми правозастосування, виявивши недоліки та колізії, що виникають у процесі державної реєстрації обтяжень.

Визначити напрями вдосконалення законодавства та практики, сформулювавши пропозиції щодо підвищення ефективності реєстраційної системи.

Виклад основних положень. У даному дослідженні я прагну комплексно розкрити правову природу обтяжень на нерухоме майно та їх адміністративно-правове значення. Це питання, що знаходиться на стику приватного та публічного права, є вкрай важливим для забезпечення прозорості та стабільності цивільного обігу. Обтяження, такі як іпотека, сервітут, податкова застава чи арешт, обмежують права власника, але водночас захищають інтереси третіх осіб. Лише державна реєстрація надає їм юридичної сили [4].

Питання правової природи та адміністративно-правового значення обтяжень перебувають на стику приватного і публічного права. Обтяження, такі як іпотека, податкова застава, сервітут, арешт та інші, зменшують обсяг реалізації права власності, водночас забезпечуючи баланс інтересів різних учасників правовідносин. Відповідно до статті 4 Закону № 1952-IV, обов'язковій державній реєстрації підлягають такі види обтяжень, як право володіння, сервітут, іпотека, податкова застава та інші [4].

Центральним елементом функціонування цього інституту є державна реєстрація, яка є офіційним визнанням і підтвердженням державою відповідних юридичних фактів. Лише після внесення запису до Державного реєстру обтяження набуває юридичної сили стосовно третіх осіб. Ця діяльність розглядається як інститут адміністративного права, що забезпечує фіксацію фактів з метою їх державного обліку та контролю, надаючи їм легітимного статусу. Вона є проявом правової форми діяльності публічної адміністрації та належить до окремої групи адміністративних послуг [1].

Історичний розвиток інституту реєстрації обтяжень в Україні пройшов тривалий шлях. Ще за часів Київської Русі договори укладалися усно при свідках. У Литовсько-Польську добу правочини щодо нерухомості вже підлягали письмовій реєстрації у земських книгах. У період Російської імперії важливим етапом стало прийняття «Положення про нотаріальну частину» 1866 року та виокремлення нотаріату. У радянський період, з відміною приватної власності на землю, реєстрація здійснювалася переважно з метою обліку Бюро технічної інвентаризації (БТІ). З проголошенням незалежності України система реєстрації була розпорошеною: права на земельні ділянки реєстрували органи земельних ресурсів, а права на будівлі – БТІ, що створювало значні незручності. Лише з прийняттям Закону № 1952-IV та подальшими реформами було закладено основи для створення єдиної системи державної реєстрації [3].

Адміністративно-правове значення обтяжень проявляється через інститут адміністративно-правового забезпечення реєстраційної діяльності. Це система засад та інструментарію адміністративної діяльності суб'єктів публічної адміністрації, що має на меті забезпечення прав приватних осіб та публічного інтересу держави. Вона включає правові, організаційно-штатні, охоронно-профілактичні, фінансові, матеріально-технічні, інформаційні та науково-методичні аспекти.

Попри нормативне врегулювання, практика свідчить про наявність численних проблем. До них належать юридична невизначеність, бюрократичні перешкоди, корупційні ризики та недостатня цифровізація.

У своїй роботі я розглянув державну реєстрацію як центральний елемент функціонування інституту обтяжень. Ця процедура є не просто технічним актом, а офіційним визнанням і підтвердженням державою юридичних фактів. Це є проявом правової форми діяльності публічної адміністрації, що надає правочинам легітимного статусу та забезпечує їх достовірність для широкого кола осіб.

Я простежив складний історичний шлях становлення цього інституту в Україні: від усних домовленостей Київської Русі до розрізненої системи часів незалежності та, зрештою, до створення єдиного Державного реєстру. Це дозволило мені зрозуміти причини сучасних проблем та запропонувати шляхи їх вирішення, спираючись на історичний досвід.

Мій особистий внесок у це дослідження полягає у розробці конкретних пропозицій, спрямованих на вдосконалення системи державної реєстрації обтяжень. Я виявив низку проблем, з якими стикається сфера, серед яких юридична невизначеність, бюрократія, корупційні ризики, а також особливі виклики, що виникли в умовах воєнного стану.

На основі проведеного аналізу я пропоную такі шляхи вдосконалення:

Уніфікація законодавства: Необхідно усунути існуючі колізії між профільним Законом та тимчасовими підзаконними актами, щоб забезпечити єдину та зрозумілу правозастосовчу практику.

Поглиблення цифровізації: Слід розширити функціонал електронних сервісів, щоб мінімізувати вплив «люд-

ського фактора». Це значно знизить корупційні ризики та прискорить процедури.

Підвищення кваліфікації реєстраторів: Необхідно запровадити регулярні програми навчання для державних реєстраторів, що забезпечить єдиний підхід до вирішення складних юридичних ситуацій.

Вдосконалення реєстру: Пропонується посилити інтеграцію Державного реєстру з іншими державними базами даних. Це дозволить автоматизувати перевірку інформації та попередити шахрайство.

Реалізація цих пропозицій, на моє переконання, не лише підвищить ефективність системи державної реєстрації обтяжень, а й сприятиме зміцненню довіри громадян до державних інститутів.

Висновки. Дослідження правової природи обтяжень, що підлягають державній реєстрації, дозволило сформувати уявлення про цей інститут як про багатогранний правовий феномен, що знаходиться на перетині приватного та публічного права. Обтяження є не лише юридичним засобом обмеження права власності, а й ключовим інструментом забезпечення законності, прозорості та стабільності цивільного обороту нерухомості.

Проведений аналіз показав, що державна реєстрація є центральним елементом механізму функціонування обтяжень, що надає їм юридичної сили стосовно третіх осіб. Вона виконує одночасно приватноправову та адміністративно-правову функції. Саме ця подвійна природа, де реєстрація виступає як інститут адміністративного права, підкреслює її особливу роль у сучасному правопорядку.

У ході дослідження виявлено низку системних проблем: затримки з внесенням записів до реєстру, технічні помилки, правові колізії, недостатня відповідальність посадових осіб та бюрократизація процесів, що особливо загострилося в умовах воєнного стану. Такі недоліки призводять до судових спорів та знижують рівень довіри до Державного реєстру.

З огляду на проведений аналіз, запропоновано кілька напрямів удосконалення інституту обтяжень:

Посилення відповідальності державних реєстраторів за порушення строків чи недостовірність даних шляхом внесення змін до адміністративного законодавства.

Впровадження сучасних цифрових технологій для автоматизації процедур, інтеграції Державного реєстру прав із суміжними інформаційними системами та мінімізації впливу людського фактора.

Усунення законодавчих прогалин та декларативних норм, уніфікація термінології та вдосконалення процедури одночасної реєстрації права власності та похідних від нього прав.

Запровадження ефективного механізму адміністративного оскарження рішень та дій державних реєстраторів для оперативного захисту прав громадян та зменшення навантаження на суди.

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що ефективне функціонування інституту обтяжень залежить від рівня правової визначеності та довіри суспільства до правової системи. Вирішення існуючих проблем сприятиме подальшому розвитку українського права відповідно до європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нікітін В. В. Поняття адміністративно-правового забезпечення державної реєстрації в Україні. *Адміністративне право і процес.* 2018. № 11/2018. С. 126–129. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/11/25.pdf

2. Малютяк В. В. Правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. Вип. 16. С. 124–128. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/411/424

3. Кеча А. С. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2016. С. 228. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/05745c23-f243-4472-ae6f-89ea57caac9d

4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.9:35.07(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/36

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ВИДІВ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

CHARACTERISTICS OF CERTAIN TYPES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN UKRAINE

Малиш О.Л., аспірант
Державний університет «Київський авіаційний інститут»

У статті надано характеристику окремих видів адміністративних процедур органів місцевого самоврядування в Україні. Вказано, що важливою формою публічної влади в Україні є місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування є невід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства, оскільки активно впливає на політичні та соціально-економічні умови розвитку громадянського суспільства, стає важливою передумовою створення демократичної та правової держави, що створює умови, необхідні для наближення влади до народу, створення гнучкої системи територіального управління, пристосованої до місцевих умов і особливостей. Місцеве самоврядування сприяє ініціативам громадян, але кінцева мета – це розвиток місцевої демократії. Закон України «Про адміністративну процедуру» передбачає уніфіковані правила відносин громадян із органами місцевого самоврядування. Завдання адміністративних процедур полягає у сприянні реалізації прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Процедурні норми повинні становити основу позитивної діяльності органів виконавчої влади. Чітке встановлення адміністративних процедур сприяє створенню комфортних умов взаємодії громадян і державних органів, забезпеченню ефективного функціонування виконавчих структур, їхньої відкритості, прозорості процесу підготовки і прийняття управлінських рішень, обмеженню адміністративного свавілля і посадових зловживань.

Констатовано, що адміністративну процедуру традиційно поділяють на види в залежності від різних критеріїв. Так, наприклад, за суб'єктом, якому належить ініціатива виникнення правовідносин, адміністративну процедуру поділяють на: ту, що ініціює приватна особа (заявна); ту, що ініціює суб'єкт публічного адміністрування (втручальна).

Зроблено висновок, що адміністративні процедури в діяльності органів місцевого самоврядування в Україні зумовлюють підвищення рівня організації та ефективності співпраці зі всіма суб'єктами взаємодії, а також повинні здійснюватися на основі поваги як прав, свобод, та законних інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів, а також інтересів держави.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, адміністративна процедура, місцеве самоврядування, суб'єкти взаємодії.

The article provides a description of certain types of administrative procedures of local self-government bodies in Ukraine. It is indicated that local self-government is an important form of public power in Ukraine. Local self-government is an integral part of any democratic society, as it actively influences the political and socio-economic conditions for the development of civil society, becomes an important prerequisite for the creation of a democratic and legal state, which creates the conditions necessary for bringing the authorities closer to the people, creating a flexible system of territorial administration adapted to local conditions and features. Local self-government promotes citizens' initiatives, but the ultimate goal is the development of local democracy. The Law of Ukraine «On Administrative Procedure» provides for unified rules of relations between citizens and local self-government bodies. The task of administrative procedures is to promote the realization of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities. Procedural norms should form the basis for the positive activity of executive authorities. effective functioning of executive structures, their openness, transparency of the process of preparation and adoption of managerial decisions, limitation of administrative arbitrariness and abuse of office.

It is stated that the administrative procedure is traditionally divided into types depending on various criteria. Thus, for example, according to the entity to which the initiative for the emergence of legal relations belongs, the administrative procedure is divided into: the one initiated by a private person (declarant); the one initiated by the public administration entity (interventional).

It is concluded that administrative procedures in the activities of local self-government bodies in Ukraine lead to an increase in the level of organization and efficiency of cooperation with all subjects of interaction, and should also be carried out on the basis of respect for both rights, freedoms, and legitimate interests of individual and collective subjects, as well as the interests of the state.

Key words: local self-government bodies, administrative procedure, local self-government, subjects of interaction.

Постановка проблеми. Важливою формою публічної влади в Україні є місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування є невід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства, оскільки активно впливає на політичні та соціально-економічні умови розвитку громадянського суспільства, стає важливою передумовою створення демократичної та правової держави, що створює умови, необхідні для наближення влади до народу, створення гнучкої системи територіального управління, пристосованої до місцевих умов і особливостей. Місцеве самоврядування сприяє ініціативам громадян, але кінцева мета – це розвиток місцевої демократії [1].

Закон України «Про адміністративну процедуру» передбачає уніфіковані правила відносин громадян із органами місцевого самоврядування [2]. Завдання адміністративних процедур полягає у сприянні реалізації прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Процедурні норми повинні становити основу позитивної діяльності органів виконавчої влади. Чітке встановлення адміністративних процедур сприяє створенню комфортних умов взаємодії громадян і державних органів, забезпеченню ефективного функціонування виконавчих структур, їхньої відкритості, прозорості процесу підготовки і прийняття управлінських рішень, обмеженню адміністративного свавілля і посадових зловживань [3].

Метою статті є аналіз окремих видів адміністративних процедур органів місцевого самоврядування в Україні в процесі взаємодії з іншими суб'єктами.

Виклад основного матеріалу. Адміністративну процедуру традиційно поділяють на види в залежності від різних критеріїв. Так, наприклад, за суб'єктом, якому належить ініціатива виникнення правовідносин, адміністративну процедуру поділяють на: ту, що ініціює приватна особа (заявна); ту, що ініціює суб'єкт публічного адміністрування (втручальна).

Залежно від складності здійснення адміністративної процедури виділяють: прості, що полягають у вчиненні суб'єктом публічного адміністрування певних одноразових дій, які дозволяють завершити процедуру та ухва-

© Малиш О.Л., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

лити адміністративний акт без потреби залучення інших учасників, додаткового вивчення та дослідження обставин справи; складні, які потребують здійснення складних дій із можливим залученням спеціалістів, експертів, перекладачів, заслуховування свідків та іншого додаткового вивчення обставин адміністративної справи.

За критерієм кількості суб'єктів публічної адміністрації, що є учасниками адміністративної процедури: ті, що здійснюються одним суб'єктом публічної адміністрації; ті, що здійснюються кількома суб'єктами публічної адміністрації.

За наслідками для особи адміністративну процедуру поділяють на: правонадавальну або правопідтверджувальну; правообмежувальну; зобов'язальну [4].

Залежно від сутності адміністративні процедури бувають: реєстраційні; дозвільні; ліцензійні; контрольно-наглядові; екзаменаційні; експертні; акредитаційні; приватизаційні; із розгляду скарг [4].

Для того щоб бути учасником адміністративної процедури, особа повинна бути наділена адміністративною правосуб'єктністю, яка включає в себе адміністративну правоздатність та адміністративну дієздатність. В Україні органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за функції та повноваження, які на них покладено згідно Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» (стаття 32), «Про освіту» (стаття 66), «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» та багатьох інших.

Зокрема, органи місцевого самоврядування взаємодіють з іншими суб'єктами за такими напрямами:

1. Соціально-культурний розвиток шляхом забезпечення наявності та безоплатності освіти та медичного обслуговування на відповідній території, можливості здобуття освіти державною мовою тощо.

Наприклад, Рішенням Київської обласної ради № 040-01-VIII від 24 грудня 2020 року затверджено Київську обласну цільову програму «Турбота» на 2021-2025 роки. Затверджено порядок використання коштів, передбачених в обласному бюджеті на надання адресної грошової допомоги жителям Київської області, які опинилися у складних життєвих обставинах та звернулися до депутатів Київської обласної ради. Головним розпорядником бюджетних коштів та відповідальним виконавцем Програми визначено Департамент соціального захисту населення Київської обласної державної адміністрації, а головним виконавцем Програми – Департамент соціального захисту населення Київської обласної державної адміністрації, районні державні адміністрації [5].

2. Використання та охорона земель, природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища шляхом внесення пропозиції до відповідних органів щодо організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

3. Забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян шляхом забезпечення розгляду звернень громадян та їх об'єднань, здійснює контроль за станом цієї роботи в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в організаціях та установах, розташованих на відповідній території.

4. Економічний розвиток та захист та оборона територіальних громад беруть участь у запровадженні та реалізації заходів правового режиму воєнного стану.

Варто підкреслити, що у діяльності органів місцевого самоврядування процедура займає центральне місце, оскільки основним призначенням суб'єктів, що здійснюють публічне управління, є вирішення конкретних адміністративних справ шляхом прийняття адміністративних актів. Переважна більшість таких справ має позитивний характер, спрямована на реалізацію прав приватних осіб і не пов'язана з юрисдикційною діяльністю публічної адміністрації [4]. Наприклад, взаємодія органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади здійснюється у таких формах:

1. Звернення – це форма взаємодії, при якій місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування можуть запитувати та отримувати необхідну інформацію як між собою, так і після підготовки спільного звернення звертатися до іншого органу державної влади.

Взаємодія з постійно діючими комісіями органів місцевого самоврядування також може відбуватися у формі звернень. Наприклад, звернення до Постійної комісії Київської обласної ради з питань екології, природокористування, водних ресурсів, ліквідації наслідків аварії Чорнобильської атомної електростанції та інших надзвичайних ситуацій про повторне звернення до Департаменту цивільного захисту, оборони та взаємодії з правоохоронними органами Київської обласної військової (державної) адміністрації з вимогою завчасно та подати в повному обсязі на розгляд спеціалізованої постійно діючої комісії Інформація Київської обласної ради про заплановані зміни до діяльності та завдань «Регіональної цільової програми захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2018-2023 роки» (планування та реалізація закупівель, зміни та заходи щодо впровадження, питання створення та використання регіонального матеріального резерву, закупівля спецтранспорту).

2. Доручення – це форма зовнішньої взаємодії, при якій суб'єкт, наділений відповідними повноваженнями, дає вказівки щодо підготовки документів та здійснення системи заходів щодо виконання завдань у певній сфері.

3. Рекомендації – це форма взаємодії, в якій окреслюються побажання, поради, доручення щодо організації та проведення певних адміністративних, організаційно-правових та інших видів заходів, а також щодо виконання певних дій, необхідних для виконання поставлених завдань. Наприклад, Київська обласна рада рекомендувала Управлінню цивільного захисту, оборони та взаємодії з правоохоронними органами Київської обласної військової (державної) адміністрації врахувати всі потреби територіальних громад Київської області щодо об'єктів укриття та системи оповіщення тощо.

4. Організація спільних конференцій, круглих столів та інших науково-освітніх заходів з метою розвитку інститутів громадянського суспільства та захисту прав, свобод та інтересів громадян.

5. Консультації та надання висновків. Так, консультації можуть проводитися щодо: 1) показників проектів регіональних бюджетів в частині розподілу інвестиційних субсидій на соціально-економічний розвиток територій та інших програм між районними бюджетами та бюджетами міст обласного значення; 2) індикатори проектів районних бюджетів в частині: а) встановлення планових показників формування бюджетів сіл, містечок, міст районного значення; б) розподіл міжбюджетних трансфертів між бюджетами сіл, селищ та міст районного значення; в) розподіл інвестиційних субвенцій на соціально-економічний розвиток територій та інші програми між бюджетами сіл, селищ та міст районного значення; 3) проекти регіональних програм соціально-економічного розвитку [6].

Окремим видом взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування є міжнародна взаємодія. Зокрема стаття 10 Європейської хартії місцевого самоврядування [7] визначає право органів місцевого самоврядування на свободу об'єднань. Органи місцевого самоврядування мають право, здійснюючи свої повноваження, співпрацювати та в межах закону створювати консорціуми з іншими органами місцевого самоврядування для виконання завдань, що становлять спільний інтерес. Право органів місцевого самоврядування бути членом

об'єднання з метою захисту та просування своїх спільних інтересів, а також бути членом міжнародного об'єднання органів місцевого самоврядування визнається кожною державою.

Органи місцевого самоврядування мають право співпрацювати з органами місцевого самоврядування інших держав на умовах, які можуть бути передбачені законом [7].

Необхідною передумовою здійснення міжнародного співробітництва органами місцевого самоврядування є підписання протоколів про наміри, угоди або договори про співробітництво (партнерство, дружба і взаємодопомога, спільна діяльність тощо), в яких закріплюються основні цілі та організаційно-правові форми спільної взаємодії.

Слід зазначити, що ці документи не є угодами міжнародного характеру і відносяться до актів місцевого регулювання, хоча і укладаються між суб'єктами різних держав. Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування має багатогранний характер і створює систему міжнародних відносин на місцевому та регіональному рівнях, які залежно від різних ознак можна класифікувати та ідентифікувати як такі організаційно-правові форми міжнародного співробітництва [8, с. 24–25].

Існує три рівні міжнародного співробітництва органів місцевого самоврядування [8, с. 24]. Перший, загальний рівень включає вивчення, оволодіння та впровадження актуальних світових стандартів формування, розвитку та функціонування самої системи місцевого самоврядування. Це завдання стоїть на порядку денному як на державному рівні (з його позитивним протекціонізмом місцевої демократії), так і на рівні самого місцевого самоврядування, в існуванні якого зацікавлені територіальні громади.

Другий рівень охоплює обмін досвідом в управлінні місцевою економікою та управлінні місцевими і регіональними процесами функціонування населених пунктів. Йдеться про вивчення та впровадження світових норм і стандартів організаційної та управлінської діяльності та передових практик управління на місцях.

Третій рівень передбачає формування і розвиток багатогранної і багаторівневої взаємодії органів місцевого самоврядування, громадських формувань, бізнес-структур, жителів відповідних адміністративно-територіальних одиниць з іноземними партнерами і проявляється через різні зв'язки. Найважливішу роль в їх реалізації відіграють міжособистісні відносини [8, с. 24].

Варто вказати, що взаємодія органів місцевого самоврядування з громадянами також пов'язано з адміністративними процедурами, які містить такі чотири основні стадії: підготовка справи до розгляду; розгляд і вирішення справи; оформлення адміністративного акта, його доведення до відома адресатів та заінтересованих осіб; перегляд адміністративного акта.

Думається, що варто більш детально розглянути наведені стадії. Відповідно до норм Закону України «Про адміністративну процедуру» адміністративна процедура ініціюється за заявою особи щодо забезпечення реалізації та захисту своїх прав і законних інтересів, а також виконання визначених законом обов'язків. Також може ініціюватися органом місцевого самоврядування в порядку здійснення ним контрольних повноважень.

Заява може бути подана як в усній, так і у письмовій формі. Варто зауважити, що усна заява викладається особою (заявником) під час особистого прийому та обов'язково фіксується з дотриманням вимог уповноваженою особою органу місцевого самоврядування, яка проводить особистий прийом, та підписується заявником.

Письмова заява подається до органу місцевого самоврядування особисто заявником або через представника, повноваження якого оформлені відповідно до норм чинного законодавства. Також передбачена можливість надсилати письмові заяви поштою (електронною поштою) або з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку.

Заява, що подається у формі електронного документа, має відповідати вимогам законодавства про електронні документи та електронний документообіг. Форма заяви має бути максимально спрощеною, і вона, як правило, викладається на бланку (в анкеті, формулярі) [9].

Заява подається до органу місцевого самоврядування, до заяви обов'язково додаються документами, що є необхідними для її розгляду. Можуть подаватися копії таких документів. Заява підлягає обов'язковій реєстрації відповідно до правил ведення діловодства в день її надходження до органу місцевого самоврядування. Реєстрація заяви, переданої у формі електронного документа, здійснюється з дотриманням вимог законодавства про електронні документи та електронний документообіг [9].

Заявникові не може бути відмовлено в прийнятті та реєстрації заяви, орган місцевого самоврядування зобов'язаний видати особисто або надіслати поштою чи електронною поштою заявнику довідку, в якій має бути зазначено дата й номер реєстрації його заяви, крім випадків, коли адміністративна справа вирішується невідкладно. Якщо заяву подано з недотриманням установлених законом вимог, орган місцевого самоврядування залишає таку заяву без руху та впродовж трьох робочих днів з дня її отримання надсилає заявникові письмове повідомлення про потребу усунення недоліків. Уповноважена особа органу місцевого самоврядування повинна у повідомленні зазначити спосіб усунення недоліків та роз'яснити порядок оскарження такого рішення.

Наступна стадія розгляд і вирішення справи вважається основною в межах адміністративної процедури. Саме на цій стадії здійснюється безпосереднє дослідження матеріалів справи та ухвалення рішення. У межах цієї стадії можемо виділити процедурні етапи. На орган місцевого самоврядування покладено обов'язок перевірити достатність, а також обґрунтованість матеріалів у справі, і в разі коли виникає потреба: витребувати додатково документи та відомості від інших суб'єктів публічного адміністрування; залучити до участі в адміністративній процедурі адресата; повідомити заінтересованим особам про відкриття адміністративної процедури та про їх право на участь у ній; надати учасникам адміністративного провадження можливість подати документи, клопотання, зауваження та пояснення, довести інші обставини, що мають значення для вирішення адміністративної справи; вирішити питання про залучення до участі у провадженн і осіб, які сприяють розгляду адміністративної справи [9].

Останьою обов'язковою стадією є оформлення адміністративного акта та його доведення до відома адресатів і заінтересованих осіб. Як заявні, так і втручальні адміністративні процедури завершуються прийняттям адміністративного акта. Адміністративний акт підлягає реєстрації органом місцевого самоврядування упродовж дня, що настає за днем його ухвалення. Адміністративний акт набирає чинності з моменту доведення його до відома особи, якщо інше не передбачено законодавством або самим органом місцевого самоврядування. Доведення такого акта до відома особи здійснюється через його оголошення, вручення або надсилання акта поштою (електронною поштою) чи передання з використанням інших засобів зв'язку.

Варто зазначити, що надзвичайно широке використання досягнень інформаційно-комунікаційних технологій у сфері публічної адміністрації поклало початок можливості реалізації електронних адміністративних процедур. Новації українського законодавства (наприклад, застосунок «Дія») свідчать про підвищення уваги держави до формування інформаційного суспільства в Україні, роз-

ширення сфери застосування інформаційно-комунікаційних технологій у публічному секторі, боротьба з бюрократичним апаратом тощо.

Однак розвиток електронного врядування в Україні, у тому числі реалізація адміністративних процедур в електронній формі, стримується наявністю великої кількості проблем правового, організаційного й матеріального-технічного характеру.

Аналізуючи досвід держав-членів ЄС у досліджуваній сфері, варто зазначити, що реалізація адміністративних процедур в електронній формі зазвичай відбувається через єдині онлайн сервіси, на яких зібрана велика кількість популярних електронних процедур як для громадян, так і для бізнесу. Здійснення електронних процедур на загальнодержавному рівні за допомогою єдиного вебпорталу сприяє підвищенню зручності пошуку необхідної процедури й уніфікації вимог для відповідних процедур [10].

У зв'язку із повномасштабним вторгненням РФ на територію України та на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони Президент України, Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Володимир Зеленський підписав Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні». Діє воєнний стан з 24 лютого 2022 р. Такі обставини також мали свій вплив на можливість реалізації електронних адміністративних процедур. Оскільки, на деяких територіях України обмежена нормальна робота уповноважених адміністративних органів, а також велика кількість осіб через об'єктивні обставини фізично не можуть особисто звертатися до органів місцевого самоврядування.

Саме тому передбачена можливість через сайти, електронні портали та застосунок «Дія» у онлайн форматі реалізовувати свої законні права, свободи та інтереси. Через застосунок «Дія» можуть бути реалізовані прості адміністративні процедури. Також за допомогою цього застосунку можуть бути здійснені ліцензійні процедури, також дозвільні процедури. Також за допомогою цього застосунку може бути подана адміністративна скарга або заява. Вбачається, що надзвичайно позитивним є запровадження електронних черг на сайтах різних суб'єктів публічної адміністрації. Тобто, особа (заявник) може зареєструватися та обрати із запропонованого переліку зручну для себе дату і час щоб звернутися до органу місцевого самоврядування та вирішити своє питання.

Висновки. Підсумовуючи наведене, важливо зазначити, що адміністративні процедури в діяльності органів місцевого самоврядування в Україні зумовлюють підвищення рівня організації та ефективності співпраці зі всіма суб'єктами взаємодії, а також повинні здійснюватися на основі поваги як прав, свобод, та законних інтересів індивідуальних і колективних суб'єктів, а також інтересів держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ільницький М.С. Місцеве самоврядування як форма публічного волевиявлення. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2018. 74(3), С. 28–37.

2. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

3. Галіцина Н. В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу *Форум права*. 2010. № 4. С. 163–177.

4. Адміністративна процедура : конспект лекцій / І. В. Бойко, О. Т. Зима, О. М. Соловйова ; за заг. ред. І. В. Бойко. Харків : Право, 2017. С. 11.

5. Про затвердження Київської обласної цільової Програми «Турбота» на 2021–2025 роки URL: https://kor.gov.ua/rishennia/pro-zatverdzhennia-kyivskoi-oblasnoi-tsilovoi-prohramy-turbota-na-2021-2025-roky/

6. Про асоціації органів місцевого самоврядування Закон України від 16.04.2009 № 1275-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-17#Text

7. Європейська хартія містечкового самоврядування Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 15.10.1985 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

8. Лелеченко, А.П., Васильєва, О.І., Куйбіда, В.С., Ткачук, А.Ф. Міське самоврядування в умовах децентралізації влади: навч. посіб. К. 2017. 110 с.

9. Адміністративне право України. Повнийкурс: підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.

10. Михайлюк Я. Надання адміністративних послуг в електронній формі: сучасний стан і перспективи розвитку. Адміністративне право і процес. *Підприємство, господарство і право*. № 3. 2017. С. 135–138.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 347.56:614.25
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/37

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МЕДИЧНУ ТАЄМНИЦЮ ДО СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

ADAPTATION OF LEGISLATION ABOUT MEDICAL CONFIDENTIALITY TO MODERN CHALLENGES

Маховик А.О., аспірантка
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються актуальні питання нормативно-правового регулювання медичної таємниці в Україні в умовах сучасних викликів, зокрема пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення РФ. Показано, що зазначені події суттєво вплинули на організацію надання медичної допомоги та загострили проблему дотримання конфіденційності медичних даних. Наголошується на потребі оновлення правових норм, які визначають порядок обігу чутливої інформації та відповідальність за її незаконне розголошення.

Аналізуються чинні законодавчі акти, що регулюють сферу медичної конфіденційності, зокрема Конституція України, «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Закон «Про захист персональних даних» та норми кримінального права. Висвітлюються проблеми практичного застосування відповідних положень, зокрема під час пандемії COVID-19, коли траплялися випадки поширення відомостей про стан здоров'я пацієнтів у відкритому доступі. Окремо розглянуто дискусію щодо кваліфікації таких дій за статтею 132 чи статтею 145 Кримінального кодексу України.

Особливу увагу приділено питанню використання медичними працівниками месенджерів як засобу професійної комунікації. Попри їхню доступність та оперативність, ці платформи не відповідають вимогам безпеки, не гарантують контроль доступу до інформації та створюють ризики витоку даних. Обґрунтовано доцільність застосування спеціалізованих систем електронного документообігу, які дозволяють забезпечити належний рівень захисту, аудит користувацьких дій і збереження довіри пацієнтів до медичної системи.

У статті узагальнено наукові підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників, які акцентують на необхідності поєднання права пацієнта на конфіденційність із суспільними потребами у сфері охорони здоров'я та безпеки. Підкреслюється, що медична інформація у сучасних умовах має не лише індивідуальне, але й стратегічне значення, а її захист є питанням національної безпеки.

Зроблено висновок про необхідність вдосконалення правових та організаційних механізмів захисту лікарської таємниці. Адаптація національної правової системи до нових викликів, зокрема епідемій, воєнних дій і цифровізації, є критично важливою для гарантування належного захисту прав пацієнтів і забезпечення стійкості системи охорони здоров'я.

Ключові слова: медична таємниця, захист персональних даних, етика медичної практики, електронний документообіг, безпека обміну даними.

The article examines current issues of legal regulation of medical confidentiality in Ukraine under modern challenges, particularly the COVID-19 pandemic and the full-scale Russian invasion. These events have significantly influenced the organization of medical care and intensified the problem of protecting sensitive health data. The study emphasizes the need to update legal norms that regulate the circulation of confidential information and establish liability for its unlawful disclosure.

The article analyzes key legislative acts governing medical confidentiality, including the Constitution of Ukraine, the Law "Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care," the Law "On Personal Data Protection," and relevant provisions of criminal law. Particular attention is paid to the difficulties of applying these norms in practice, as evidenced by cases of disclosure of COVID-19 patients' health information. The discussion focuses on the controversy regarding the proper qualification of such actions under Article 132 or Article 145 of the Criminal Code of Ukraine.

Special attention is given to the use of instant messaging applications by medical professionals for professional communication. Despite their accessibility and speed, such platforms do not meet confidentiality and security standards, fail to provide proper access control, and increase the risk of data leaks. The article substantiates the need to implement specialized electronic document management systems that ensure adequate protection, user activity auditing, and preservation of patient trust in the healthcare system.

The research summarizes the views of both foreign and Ukrainian scholars, who emphasize the necessity of balancing the patient's right to confidentiality with public health and security needs. It is highlighted that medical information today has not only an individual but also a strategic dimension, making its protection an issue of national security.

The article concludes on the necessity of improving legal and organizational mechanisms for the protection of medical secrecy. The adaptation of Ukraine's legal system to new challenges, such as epidemics, wartime conditions, and digitalization, is deemed crucial for safeguarding patients' rights and ensuring the resilience of the healthcare system.

Key words: medical confidentiality, personal data protection, medical ethics, electronic document management, data exchange security.

Постановка проблеми. Проблема захисту медичної таємниці сьогодні набула особливої актуальності через нові виклики, з якими зіткнулася українська система охорони здоров'я. Пандемія COVID-19 та повномасштабна війна з боку РФ показали, що чинне законодавство не завжди відповідає потребам часу. Часом норми права залишаються без чітких механізмів застосування.

На практиці це призводить до ситуацій, коли медичні працівники не мають зрозумілих алгоритмів дій – як, коли і кому можна передавати інформацію про пацієнтів, особливо під час надзвичайних подій. Також виникають проблеми з використанням месенджерів, які не гарантують достатнього рівня захисту, але все ж залишаються одним із основних засобів спілкування між медиками.

Окремо варто звернути увагу на те, що електронний документообіг у медичній сфері досі не є уніфікованим і не забезпечує належного контролю за тим, хто має доступ до чутливих даних. Це створює ризики як для порушення прав пацієнтів, так і для витоку інформації, що може бути використана на шкоду людині або навіть державі.

Таким чином, постає потреба в оновленні законодавчих підходів до захисту медичної таємниці – із урахуванням реалій сьогодення, розвитку технологій та загроз, які виникають у часи пандемій, воєн і масового переміщення населення. Необхідно створити зрозумілу і дієву правову систему, яка б чітко регламентувала обіг медичної інформації та відповідальність за її порушення.

© Маховик А.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про зростання наукового інтересу до проблеми медичної конфіденційності як важливої складової права на охорону здоров'я та приватність. У працях таких дослідників, як Генрієтта Роскам Аббінг, Марк Панг Квек, висвітлюються питання правового балансу між захистом медичної інформації та суспільною потребою у її розкритті. Зокрема, це стосується таких питань як контекст звітності, епідеміологічного нагляду, загрози життю. У межах української наукової традиції питання правового регулювання лікарської таємниці досліджували І.Я.Сенюта, С.Г. Стеценко, С.В. Вахненко, які акцентували на правових ризиках, пов'язаних із розголошенням конфіденційної медичної інформації. Разом з тим, попри значний обсяг досліджень, у науковому просторі бракує системного аналізу стану правового регулювання медичної конфіденційності в умовах надзвичайних ситуацій, цифровізації та загроз національній безпеці, що зумовлює необхідність подальших грунтовних напрацювань у цій сфері.

Метою статті є здійснення комплексного аналізу правового регулювання медичної таємниці в Україні в умовах сучасних викликів, зокрема пандемії COVID-19 та повномасштабної війни, виявлення основних законодавчих прогалин, практичних труднощів у захисті конфіденційної медичної інформації, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення правових та організаційних механізмів забезпечення конфіденційності із урахуванням розвитку цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього десятиліття Україна зіткнулась із серйозними викликами, що вимагали перегляду існуючих правових підходів. Пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення РФ стали подіями, які кардинально змінили функціонування суспільних інституцій, зокрема системи охорони здоров'я. На цьому тлі особливо загострилася проблема дотримання медичної конфіденційності. Швидкий розвиток цифрових технологій, поява телемедицини та мобільних застосунків дали нові інструменти для надання допомоги, але водночас поставили під сумнів ефективність чинних механізмів захисту медичних даних. Умови війни ще більше ускладнили ситуацію: мільйони переміщених осіб, співпраця цивільних і військових медичних закладів, необхідність оперативного обміну даними тощо. Медична інформація може бути не лише джерелом допомоги, а й ціллю для ворога, тому її захист у сучасних умовах набуває не тільки етичного, а і стратегічного значення.

Нормативне регулювання медичної таємниці в Україні ґрунтується на низці ключових законодавчих актів, які забезпечують захист персональних даних пацієнтів та визначають порядок їх обробки і використання. Згідно зі статтею 32 Конституції України, кожен має право на недоторканність приватного життя, що включає захист особистих та медичних даних [1]. Закон України "Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначає лікарську таємницю як невід'ємну частину медичної практики, забороняючи розголошення медичних відомостей без згоди пацієнта, за винятком випадків, передбачених законом [2]. У свою чергу, Закон України «Про захист персональних даних» регулює питання обробки та захисту медичних даних, визначаючи механізми безпеки та вимоги до їх конфіденційності [3]. Оскільки багато медичних даних зберігаються та обробляються в електронному вигляді, особливу увагу слід приділяти вимогам Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [4]. Загалом, медична таємниця в Україні регулюється цілим комплексом правових актів, що мають на меті не лише захист прав пацієнтів, а й забезпечення належного рівня безпеки в умовах розвитку новітніх технологій і кризових ситуацій.

Згідно зі ст. 40 Закону України "Основи законодавства України про охорону здоров'я", лікарська таємниця включає інформацію про хворобу пацієнтів, медичні обстеження, огляд і їх результати, а також інтимні та сімейні аспекти життя особи. Медичні працівники та інші особи, яким ця інформація стала відомою у ході виконання їх професійних чи службових обов'язків, не мають права розголошувати ці відомості [2]. Норма закріплює право пацієнта на конфіденційність про стан його здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, а також дані, які він отримав під час медичного обстеження. Проте, як показала практика останніх років, виникають ситуації коли необхідно розголосити медичні відомості про пацієнта задля забезпечення громадської безпеки. Зокрема, якщо є підозра, що особа може стати джерелом небезпечного захворювання для оточуючих.

У перші місяці перебігу пандемії траплялися різні випадки розголошення інформації про хворих на COVID-19. Один з них це історія мешканки Іршавщини. Інцидент стосується оприлюднення в Інтернеті конфіденційних відомостей про діагноз померлої жительки села Приборжавське [5]. За фактом порушення закону навіть було розпочато кримінальне провадження за статтею 132 Кримінального кодексу України. Поліція розпочала розслідування після того, як стало відомо, що фотокопія медичного результату була надіслана через месенджер "Viber" у листуванні між медичними працівниками. Наразі у Єдиному державному реєстрі судових рішень міститься тільки одна ухвала стосовно цієї справи, де слідчі подали клопотання до суду про тимчасовий доступ до записів мобільних операторів для перевірки зв'язків між абонентами у певний період часу.

Загалом цікавим є питання правильності інкримінування ст. 132 КК України "Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби" у даній ситуації [6]. З огляду на те, що COVID-19 не є "невиліковною" хворобою, видається правильним інкримінування іншої статті Кримінального кодексу України, а саме ст. 145 "Незаконне розголошення лікарської таємниці". Дана стаття є більш загальною і не обмежується невиліковними інфекційними хворобами чи вірусом імунодефіциту людини.

Цей інцидент підкреслює важливі аспекти у питаннях захисту медичної таємниці та правових механізмів реагування на порушення даного права. Зокрема, випадок свідчить про необхідність чіткого визначення правових норм, що стосуються розголошення медичних відомостей, а також про важливість правильного застосування кримінальних статей у контексті сучасних захворювань, таких як COVID-19.

Ще одне важливе питання варто розглянути – це використання медичними працівниками месенджерів для професійного спілкування. З практичної точки зору це зручний спосіб комунікації. Він забезпечує швидкий обмін інформацією, що важливо, враховуючи специфіку професії. Основну загрозу становитимуть особисті акаунти, через які часом відбувається спілкування. Месенджери часто використовують наскрізне шифрування, яке має забезпечувати захист інформації від несанкціонованого доступу. Проте, є сумніви чи достатньо таких засобів безпеки. Також у подібних застосунках неможливо провести контроль за доступом до даних. Це значить, що насправді складно буде встановити хто насправді міг отримати певну інформацію і як вона може бути використана. Ще є ризик того, що через помилку користувача конфіденційні дані можуть бути розголошеними. Наприклад, у випадку надсилання повідомлення не тому адресату або через відсутність належного контролю за історією чатів. Як результат, інформація про пацієнта може потрапити до сторонніх осіб, а відповідно будуть порушені принципи конфіденційності та лікарської таємниці.

Варто зазначити, що іноді використання подібних сервісів є безальтернативним через відсутність інших комунікаційних платформ. Проте, очевидним є факт, що месенджери можуть використовуватися для обговорення загальної інформації, а не для передачі конкретних медичних фактів, особливо що містять особисті дані пацієнтів. Тобто, вони можуть виступати додатковим інструментом комунікації, а не основним способом передачі інформації.

У роботі закладів охорони здоров'я значно доцільніше використовувати спеціалізовані системи електронного документообігу, які б відповідали вимогам конфіденційності та безпеки. Ціль подібних систем – забезпечити контроль доступу до медичних даних. Це дозволить обмежити коло осіб, які можуть мати доступ до чутливої інформації. Крім того, важливо мати можливість здійснити повний аудит дій користувачів, щоб виявляти спроби несанкціонованого доступу або порушення протоколів безпеки. Спеціалізовані платформи, крім того, матимуть значно кращий рівень їх захищеності в порівнянні з месенджерами загального користування. Використання таких систем дозволить медичним установам не лише дотримуватися вимог законодавства щодо захисту персональних даних пацієнтів, але і мінімізувати ризики, які пов'язані з помилками користувачів.

Висновки. Варто зазначити, що адаптація законодавства України, яке регулює питання дотримання медичної таємниці до нових викликів є надзвичайно важливою умовою для ефективного функціонування системи охорони здоров'я. Пандемія COVID-19 та російсько-українська війна стали причинами розуміння необхідності вдосконалення правових механізмів захисту персональних даних пацієнтів.

Враховуючи особливості сучасних технологій, необхідно посилити контроль за використанням месенджерів та інших комунікаційних платформ для передачі чутливих медичних даних. У цьому контексті, використання спеціальних систем електронного документообігу видається найбільш ефективним і безпечним шляхом для передачі конфіденційної інформації.

Необхідність розвитку технологій та удосконалення механізмів захисту медичної таємниці є критичною в умовах, коли дані про пацієнта стають не тільки особистою справою особи, але і питанням суспільної безпеки. А тому законодавче регулювання має містити алгоритм дій на випадок кризових ситуацій, таких як епідемії чи війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) від 28.06.1996.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801–XII. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2801-12
3. Закон України «Про захист персональних даних» : (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 34, ст. 481) від 01.06.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text
4. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» : (*Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 36, ст.275) від 22.05.2003. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text
5. За розголошення конфіденційної інформації щодо смерті мешканки Іршавщини із COVID-19 розпочато кримінальне провадження. Інтернет-видання «Закарпаття онлайн Beta». 07.04.2020. URL: https://zakarpattya.net.ua/News/201138-Za-rozholoshennia-konfidentsiinoi-informatsii-shchodo-smerti-meshkanky-Irshavshchyny-iz-COVID-19-rozpochato-kryminalne-provadzhennia.
6. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.95:336.126](477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/38

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕСВОЄЧАСНЕ ПОДАННЯ ДЕКЛАРАЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR THE UNTIMELY SUBMISSION OF A DECLARATION AS AN ELEMENT OF THE CORRUPTION PREVENTION SYSTEM

Тихонова Д.С., к.ю.н.,
доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права
Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено комплексному науково-правовому аналізу інституту адміністративної відповідальності за несвоєчасне подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Актуальність теми зумовлена ключовою роллю системи електронного декларування в архітектурі національної антикорупційної політики України, а також необхідністю забезпечення дієвості механізмів відповідальності для її належного функціонування.

Метою дослідження є аналіз складу адміністративного правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 172-6 КУпАП, вивчення проблемних аспектів правозастосування та розробка пропозицій щодо підвищення превентивного потенціалу цієї норми. У роботі досліджено правову природу обов'язку подання декларації як інструменту фінансового контролю та елементу забезпечення прозорості публічної служби. Проведено детальний юридичний аналіз складу правопорушення: його об'єкта, об'єктивної сторони, що характеризується бездіяльністю, спеціального суб'єкта та суб'єктивної сторони. Особливу увагу зосереджено на аналізі форми вини, яка може бути як умисною, так і необережною, що відрізняє це правопорушення від низки інших корупційних діянь.

Детально розглянуто категорію «поважних причин» несвоєчасного подання декларації, проаналізовано підходи судів до їх тлумачення, зокрема, пов'язаних із технічними збоями в роботі реєстру, станом здоров'я декларанта чи іншими обставинами. Проведено чітке розмежування між адміністративним правопорушенням (несвоєчасне подання) та кримінальними проступками (умисне неподання або декларування недостовірних відомостей). На основі аналізу судової практики та звітів НАЗК виявлено ключові проблеми, зокрема, неоднакове застосування норм, відсутність вичерпного переліку поважних причин та питання дотримання балансу між публічним інтересом та правом на повагу до приватного життя в контексті стандартів ЄСПЛ.

У висновках запропоновано шляхи вдосконалення законодавства та практики, зокрема, шляхом деталізації переліку поважних причин у законі, посилення превентивно-роз'яснювальної роботи НАЗК та підвищення технічної стабільності Єдиного державного реєстру декларацій.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, несвоєчасне подання декларації, стаття 172-6 КУпАП, фінансовий контроль, запобігання корупції, електронне декларування, суб'єкт декларування.

This article is dedicated to a comprehensive scientific and legal analysis of the institution of administrative liability for the untimely submission of a declaration by a person authorized to perform the functions of the state or local self-government. The topic's relevance stems from the key role of the electronic declaration system in the architecture of Ukraine's national anti-corruption policy, as well as the need to ensure the effectiveness of liability mechanisms for its proper functioning.

The research aims to analyze the constituent elements of the administrative offense provided for in Part 1 of Article 172-6 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, to study problematic aspects of its enforcement, and to develop proposals for enhancing the preventive potential of this norm. The study examines the legal nature of the obligation to submit a declaration as a tool of financial control and an element of ensuring the transparency of public service. A detailed legal analysis of the offense's elements is conducted: its object, the objective side characterized by inaction, the special subject, and the subjective side. Particular attention is focused on the form of guilt, which can be either intentional or negligent, distinguishing this offense from several other corruption-related acts.

The category of "valid reasons" for late submission is thoroughly examined, analyzing judicial approaches to their interpretation, particularly those related to technical failures of the register, the declarant's health, or other circumstances. A clear distinction is drawn between the administrative offense (untimely submission) and criminal offenses (intentional non-submission or declaration of false information). Based on an analysis of judicial practice and NACP reports, key problems are identified, including inconsistent application of norms, the absence of an exhaustive list of valid reasons, and the issue of balancing public interest with the right to respect for private life in the context of ECHR standards.

In conclusion, ways to improve legislation and practice are proposed, including detailing the list of valid reasons in the law, strengthening the NACP's preventive and explanatory work, and enhancing the technical stability of the Unified State Register of Declarations.

Key words: administrative liability, untimely submission of a declaration, Article 172-6 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses, financial control, corruption prevention, electronic declaration, declarant.

Однією з ключових інституцій антикорупційної інфраструктури України є система електронного декларування майна, доходів, витрат та фінансових зобов'язань осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. З часу її впровадження у 2016 році в межах антикорупційної реформи, декларування стало не лише інструментом виявлення потенційних корупційних ризиків, а й суттєвим елементом публічного контролю над публічною службою [1, с. 51].

Порушення встановлених строків подання декларації становить адміністративне правопорушення, передбачене частиною першою статті 172-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2]. Незважаючи на формально невисоку суспільну небезпеку порівняно з умисним неподанням декларації, що є кримінальним проступком згідно зі ст. 366-3 Кримінального кодексу України [3], зазначене адміністративне правопорушення має значний превентивний потенціал. Воно забезпечує належне функціонування системи фінансового контролю, знижує ризики приховування доходів та майна, а також сприяє зміцненню суспільної довіри до публічної влади.

Актуальність теми дослідження зумовлюється низкою чинників. По-перше, з огляду на сучасні виклики, пов'язані з воєнним станом, міжнародною підтримкою України та поступовою інтеграцією до європейських інституцій, значення дієвого фінансового контролю зростає. По-друге, міжнародні партнери України – зокрема

© Тихонова Д.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Європейська Комісія, Група держав проти корупції (GRECO), Організація економічного співробітництва та розвитку (OECP) – неодноразово вказували на необхідність забезпечення ефективності антикорупційних інструментів, включаючи притягнення до відповідальності за порушення у сфері декларування [4; 5].

По-третє, в умовах цифровізації державного управління та автоматизації процедур перевірки декларацій значну роль відіграє правова визначеність та передбачуваність у кваліфікації відповідних правопорушень. Проте правозастосовна практика свідчить про наявність значних проблем – зокрема, неоднозначність у визначенні «поважних причин» несвоєчасного подання, труднощі в доведенні суб'єктивної сторони правопорушення, відсутність єдиної судової позиції, а також технічні збої в роботі Єдиного державного реєстру декларацій [6, с. 76].

Крім того, у порівняльному контексті заслуговує на увагу досвід окремих країн ЄС (наприклад, Франції, Польщі, Словенії), а також США, де система декларування супроводжується чітко структурованими нормами про відповідальність, наявністю ефективних незалежних органів контролю та більшою стабільністю цифрової інфраструктури [7; 8].

Незважаючи на наявність певного масиву доктринальних напрацювань, зокрема праці О.В. Мельника, В.К. Колпакова, М.І. Хавронюка, С.С. Харитонова, детальне дослідження адміністративної відповідальності саме за несвоєчасне подання декларації як окремого інституту залишається недостатньо розробленим. У наукових джерелах, як правило, розгляд обмежується загальним аналізом адміністративних корупційних правопорушень без виокремлення специфіки кваліфікації, доказування вини або судової інтерпретації «поважних причин».

У зв'язку з цим дана стаття має на меті комплексно дослідити інститут адміністративної відповідальності за несвоєчасне подання декларації в контексті системи запобігання корупції в Україні, з урахуванням норм чинного законодавства, судової практики та міжнародних стандартів.

Запровадження в Україні інституту електронного декларування стало одним із ключових інструментів національної антикорупційної політики, що відповідає сучасним європейським підходам до забезпечення прозорості публічної служби. Закон України «Про запобігання корупції» у ст. 45 встановлює обов'язок осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, щорічно подавати декларації про майновий стан, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру. Цей механізм виконує низку важливих функцій – від забезпечення фінансового контролю до виявлення ознак незаконного збагачення, конфлікту інтересів та інших корупційних ризиків [1, с. 58].

Згідно з національним законодавством, система декларування має бути безперервною, достовірною та публічною. Усі суб'єкти декларування поділяються на категорії залежно від рівня займаної посади, і подання декларацій відбувається у визначені строки, включаючи щорічне декларування, подання перед вступом на посаду, після звільнення, а також у разі суттєвих змін у майновому стані. Порушення цих строків без поважних причин тягне за собою адміністративну відповідальність відповідно до статті 172-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2].

Правова природа електронного декларування полягає у поєднанні юридичного обов'язку з публічним інтересом. Це не лише формальна вимога, а складова державної політики щодо формування доброчесної публічної служби. Саме через обов'язок своєчасного подання декларацій забезпечується контроль за витратами посадових осіб, виявляються невідповідності між доходами та стилем життя, встановлюються факти набуття майна, яке не може бути пояснене офіційними доходами. Отже, декларування виступає дієвим засобом як превентивного, так і репресивного контролю, що дозволяє державі вчасно реагувати на потенційні корупційні загрози.

Міжнародно-правові документи також акцентують на значенні цього механізму. У статтях 7, 8 та 52 Конвенції ООН проти корупції (UNCAC) від 2003 року передбачається обов'язок держав-учасниць створити ефективну систему подання декларацій про доходи та майно публічними службовцями [3]. Відповідно, Україна як держава-учасниця зобов'язана забезпечити реальну дієвість цього інституту, у тому числі шляхом належного правозастосування, зокрема у випадках порушення строків подання.

Конвенція Ради Європи про цивільну відповідальність за корупцію 1999 року, а також Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо кодексів поведінки публічних службовців визначають необхідність відкритості та прозорості як базових принципів етичної поведінки чиновників [5]. Водночас Group of States against Corruption (GRECO) у своїх щорічних звітах неодноразово звертала увагу на необхідність вдосконалення механізмів контролю та підвищення ефективності притягнення до відповідальності за порушення обов'язків декларування в Україні [4].

Особливу увагу до цього інституту приділяє також Організація економічного співробітництва та розвитку (OECP). У звіті Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine (2023 рік) було вказано на важливість не лише технічної стабільності системи декларування, але й правової визначеності у питаннях, що стосуються строків подання, тлумачення поважних причин та санкцій за правопорушення [5]. Недостатня ясність у цих аспектах підриває превентивну функцію інституту, знижує рівень довіри до нього з боку суспільства і зменшує ефективність нагляду за доброчесністю.

Вартий уваги і досвід США, де відповідно до Title 18 §208 United States Code передбачено систему фінансового декларування для державних службовців. Стандарти етичної поведінки працівників виконавчої влади, встановлені Office of Government Ethics (OGE), містять положення про обов'язковість своєчасного подання декларацій. Невиконання цього обов'язку вважається дисциплінарним проступком і може мати наслідком як адміністративну, так і кримінальну відповідальність [6].

Інший приклад – Франція. Закон № 2013-907 від 11 жовтня 2013 року про прозорість у публічному житті створив інституцію Високого органу з прозорості (HATVP), що здійснює моніторинг декларацій та має повноваження щодо притягнення посадовців до відповідальності за несвоєчасне або недостовірне декларування [7]. Подібний досвід може бути адаптований і в Україні, з урахуванням принципу пропорційності втручання держави у права осіб.

Таким чином, інститут фінансового декларування має не лише формальне, але й глибоко змістовне юридичне значення. Він є критично важливим елементом архітектури антикорупційної політики та демократичного контролю над владою. Правова природа цього обов'язку вказує на його комплексний характер: поєднання регулятивного, контролюючого та превентивного компонентів. Несвоєчасне виконання цього обов'язку без поважних причин закономірно розглядається як порушення, що посягає на засади доброчесності та прозорості публічного управління.

Відповідальність за несвоєчасне подання декларації без поважних причин закріплена у ч. 1 ст. 172-6 КУпАП. Це правопорушення має формальний склад і вважається вчиненим із моменту спливу передбаченого законом строку без подання відповідного документа [1, с. 18]. Його суб'єктом є особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у розумінні ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» [2].

Об'єктивна сторона полягає у бездіяльності, незалежно від тривалості прострочення, а суб'єктивна – охоплює як умисну, так і необережну форму вини [3]. Типові порушення виникають через свідоме ігнорування обов'язку декларування або через недбалість у розумінні строків, особливо у тих, хто подає декларацію вперше.

Наявність поважних причин, що виключають відповідальність, не має вичерпного переліку, що зумовлює неоднозначність судової практики. Суди визнають такими обставинами, зокрема, тривалу хворобу, технічні збої в реєстрі, перебування у зоні бойових дій або у службовому відрядженні [4; 5]. Водночас забутливість або завантаженість на роботі не звільняють від відповідальності [6]. Важливим є також правильне розмежування між адміністративною відповідальністю за несвоєчасність і кримінальною – за умисне неподання декларації або подання недостовірних відомостей, що випливає зі ст. 366-3 КК України та підтверджується у правозастосовній практиці [8].

Ефективна система декларування активів публічних службовців є ключовим інструментом запобігання корупції в багатьох державах світу. Україна, впровадивши електронне декларування та відповідальність за порушення відповідних обов'язків, значною мірою орієнтується на міжнародні стандарти, сформовані у межах ООН, Європейського Союзу, Ради Європи та ОЕСР. У цьому розділі проаналізуємо підходи провідних країн та організацій до визначення обов'язку декларування, меж адміністративної відповідальності за його порушення, а також механізмів забезпечення ефективності і правової визначеності.

Європейський Союз не має уніфікованої моделі декларування для всіх держав-членів, однак на рівні європейського права існує низка директив і стандартів, які встановлюють мінімальні вимоги до прозорості публічної служби. У звіті Європейської комісії щодо верховенства права (Rule of Law Report 2023) підкреслюється, що фінансове декларування має бути частиною системи запобігання конфлікту інтересів та забезпечення доброчесності. Наприклад, у Франції вищі посадові особи зобов'язані щороку подавати декларації про доходи і майно до Високого органу за прозорість у публічному житті (HATVP), при цьому за їх неподання передбачено адміністративні штрафи до 45 000 євро або навіть кримінальну відповідальність у разі умисного неподання [1].

У США законодавство про декларування визначено, зокрема, у Title 5 of the U.S. Code of Federal Regulations (CFR) та Ethics in Government Act (1978). Федеральні службовці зобов'язані щорічно подавати декларації про активи, доходи, пасиви та зовнішні джерела доходу. Важливо, що система в США передбачає багаторівневу модель контролю: первинну перевірку декларацій здійснюють спеціальні етичні радники в агентствах, а за виявлення порушень діє система адміністративних стягнень у вигляді штрафів (до $50 000), дисциплінарної відповідальності, а в окремих випадках – кримінального переслідування [8]. Однак американська модель наголошує на попередженні порушень, активно використовуючи механізми консультування, навчання та роз'яснень.

Рада Європи, зокрема через діяльність Групи держав проти корупції (GRECO), встановила фундаментальні стандарти у сфері доброчесності публічного сектору. У звітах GRECO щодо України неодноразово зверталася увага на потребу забезпечення чітких, пропорційних та превентивних санкцій за порушення обов'язку декларування. У Четвертому раунді оцінювання GRECO акцентувала увагу на важливості того, щоб дисциплінарна чи адміністративна відповідальність була не самоціллю, а частиною комплексної системи, яка охоплює просвіту, технічну підтримку, моніторинг і санкції. GRECO також наголошує на ризиках надмірного тлумачення обов'язку декларування, що може призвести до порушення прав осіб, і рекомендує законодавчо закріплювати критерії вини, форму вини та процедури перевірки [9].

У рекомендаціях ОЕСР, викладених у звіті «Asset Declarations for Public Officials: A Tool to Prevent Corruption» (2011), зазначається, що системи декларування ефективні лише за умови їхньої доступності, простоти, передбачуваності та гарантованого права на захист. Адміністративна відповідальність має базуватися на принципах пропорційності: за ненавмисне порушення передбачаються м'які санкції (попередження, невеликі штрафи), за систематичні чи умисні порушення – суворіші заходи [6]. ОЕСР наголошує також на важливості забезпечення стабільної ІТ-інфраструктури для подання декларацій, що прямо перегукується з українськими реаліями – проблемами технічної недоступності Єдиного державного реєстру декларацій.

Цікавим є також досвід Естонії, яка у рейтингах Transparency International входить до числа найменш корумпованих країн Європи. У цій державі електронна подача декларацій інтегрована в єдину цифрову систему взаємодії громадянина і держави (e-Governance). Усі зміни в деклараціях фіксуються автоматично, і система нагадує про наближення дедлайну. Відповідальність за неподання – адміністративна, проте механізм передбачає автоматизовану перевірку даних та направлення декларацій до етичних комітетів, що мінімізує суб'єктивізм правозастосування.

Таким чином, міжнародна практика демонструє кілька важливих тенденцій: по-перше, обов'язок декларування є елементом не лише контролю, а й культури доброчесності; по-друге, відповідальність за порушення має бути пропорційною, попереджувальною та орієнтованою на виправлення; по-третє, система технічної підтримки, цифрових нагадувань та консультування є обов'язковим елементом; по-четверте, чітке визначення меж адміністративної і кримінальної відповідальності забезпечує правову визначеність і запобігає зловживанням.

Україна, порівнюючи з цими моделями, продемонструвала значні досягнення в інституціоналізації електронного декларування, однак і досі стикається з проблемами правозастосування, нестабільної ІТ-інфраструктури, нечіткості норм і непослідовності санкційної політики. Впровадження найкращих міжнародних практик дозволить підвищити ефективність та легітимність системи.

Попри формальну визначеність складу адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 172-6 КУпАП, практика його застосування залишається нерівномірною та проблемною. Проблеми виникають як на рівні тлумачення нормативних положень, так і у процедурному забезпеченні реєстрації та перевірки декларацій. Однією з головних проблем є відсутність вичерпного переліку поважних причин, що ускладнює об'єктивну оцінку дій особи та відкриває простір для судового дискреційного розсуду, іноді – з протилежними результатами в аналогічних ситуаціях.

Наприклад, у рішенні Верховного Суду від 25 січня 2023 року у справі № 320/4217/21 суд визнав технічну несправність порталу ЄДРД (Єдиного державного реєстру декларацій) поважною причиною, що виключає адміністративну відповідальність [10]. Водночас в іншій справі – № 826/10143/20 – той самий суд дійшов висновку, що навіть за наявності доказів технічного збою особа зобов'язана була вжити альтернативних заходів для подання декларації, наприклад, звернення до техпідтримки НАЗК. Таке розходження породжує правову невизначеність для суб'єктів декларування, що суперечить принципу законності адміністративного процесу [11].

Ще однією суттєвою проблемою є відсутність єдиного тлумачення форми вини. Частина судів визнає достатнім необережне ставлення до обов'язку подання декларації для притягнення до відповідальності, тоді як інші вимагають доведення умислу або хоча б грубої необережності.

Подібні розбіжності також фіксуються в узагальненнях НАЗК та в юридичній літературі. Внаслідок цього на практиці склалась ситуація, коли суб'єкти зі схожими обставинами отримують різні правові наслідки, що знижує ефективність превентивного потенціалу цієї норми.

Окремо варто звернути увагу на технічні аспекти електронного декларування. Проблеми функціонування ЄДРД, особливо у пікові періоди подання декларацій (кінець березня – початок квітня), є регулярними та задокументованими у звітах НАЗК. У Звіті за І квартал 2024 року відзначено, що середній час очікування відповіді від сервера перевищував 45 секунд, а частина користувачів повідомляла про неможливість збереження проектів декларацій [12]. Попри визнання таких технічних збоїв поважною причиною у низці судових рішень, відсутність централізованої офіційної фіксації всіх збоїв не дозволяє автоматично враховувати їх як об'єктивні обставини, що знімають вину з декларанта.

Наявні також прогалини у правовому регулюванні щодо повідомлення суб'єкта про наближення кінцевого строку подання декларації. В умовах, коли особа, наприклад, перебуває у довготривалому відрядженні або на військовій службі, існує ризик неотримання інформації. Також не встановлено обов'язку НАЗК інформувати осіб, які вперше набули статусу суб'єкта декларування (наприклад, після призначення), про строки подання першої декларації. Це може стати причиною ненавмисного порушення з боку доброчесних осіб.

Законодавче врегулювання поважних причин виглядає фрагментарним. Частина практиків вважає, що доцільно запровадити орієнтовний перелік поважних причин у тексті самого КУпАП або у спеціальній постанові Кабінету Міністрів чи НАЗК. Наприклад, у США існують уніфіковані guidelines від Office of Government Ethics, де наведені як приклади «reasonable cause» для несвоєчасного подання: серйозне захворювання, смерть члена родини, стихійне лихо або повний системний збій електронного реєстру [13]. Таке врегулювання забезпечує єдність підходів у правозастосуванні, зберігаючи при цьому можливість судового розсуду у виняткових ситуаціях.

Превентивна функція цієї статті КУпАП також потребує посилення. Наразі роз'яснювальна робота НАЗК обмежується переважно публікаціями на веб-порталі, тоді як персоналізоване інформування, інтеграція календаря подій у реєстр декларацій, автоматичні нагадування через email або месенджери могли б знизити частку несвоєчасних подань, викликаних неуважністю або низьким рівнем цифрової грамотності.

Не менш важливим напрямом удосконалення є забезпечення передбачуваності та пропорційності санкцій. Чинна редакція статті 172-6 КУпАП передбачає адміністративне стягнення у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн. У деяких випадках така санкція виглядає надмірною (наприклад, при затримці на 1 день з незалежних від особи причин), а в інших – надто м'якою (за систематичне ігнорування обов'язку декларування). Доцільним видається встановлення диференційованої шкали штрафів, з огляду на кількість днів прострочення, повторність правопорушення та обставини вчинення [14].

Отже, на основі вищезазначеного доцільно виокремити кілька ключових напрямів удосконалення правового механізму відповідальності за несвоєчасне подання декларації. По-перше, варто законодавчо закріпити орієнтовний перелік поважних причин, який водночас надаватиме судам право визнавати інші обставини поважними залежно від конкретної ситуації.

По-друге, доцільно запровадити технічні механізми інформування суб'єктів декларування про наближення строків подання шляхом автоматичних сповіщень, календарних інтеграцій тощо у межах функціонування Єдиного державного реєстру декларацій.

По-третє, необхідно розширити методичну діяльність НАЗК шляхом підготовки зрозумілих роз'яснень щодо обов'язків декларантів, з особливим акцентом на осіб, які подають декларацію вперше.

По-четверте, слід створити централізовану базу технічних збоїв у роботі реєстру, яка автоматично враховуватиметься під час оцінки наявності поважних причин. І, нарешті, варто вдосконалити санкційну політику, передбачивши можливість індивідуалізації розміру адміністративного штрафу залежно від тривалості порушення, наявності пом'якшувальних обставин та рівня вини декларанта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник О. В. Електронне декларування як інструмент фінансового контролю та публічної підзвітності в Україні. *Право і суспільство*. 2022. № 2. С. 72–78. (дата звернення: 28.07.2025).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10 (дата звернення: 28.07.2025).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 29.07.2025).
4. GRECO. Fourth Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Second Compliance Report – Ukraine. Strasbourg, 2022. 35 p. (дата звернення: 29.07.2025).
5. OECD. Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine. Paris: OECD Publishing, 2023. 150 p. (дата звернення: 29.07.2025).
6. Науково-практичний коментар до Кодексу України про адміністративні правопорушення / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Істина, 2023. 850 с. (дата звернення: 29.07.2025).
7. Loi n° 2013-907 du 11 octobre 2013 relative à la transparence de la vie publique. Journal officiel de la République française, 12.10.2013. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000027012819 (дата звернення: 30.07.2025).
8. Office of Government Ethics (USA). Standards of Ethical Conduct for Employees of the Executive Branch. Washington, 2023. URL: https://www.oge.gov (дата звернення: 30.07.2025).
9. European Commission. 2023 Rule of Law Report. Country Chapter on the rule of law situation in France. Brussels, 2023. URL: https://commission.europa.eu (дата звернення: 30.07.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 25.01.2023 у справі № 320/4217/21 (щодо визнання поважними причин несвоєчасного подання декларації). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108645329 (дата звернення: 31.07.2025).
11. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: ратифіковано Законом України від 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 01.08.2025).
12. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 544 с. (дата звернення: 01.08.2025).
13. Харитонов С. С. Превентивна функція фінансового контролю в системі запобігання корупції. *Вісник* Національної академії правових наук України. 2023. № 4. С. 112–121. (дата звернення: 02.08.2025).
14. Методичні рекомендації щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю: затв. рішенням НАЗК від 29.12.2021 № 11. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/category/deklaruvannya/ (дата звернення: 02.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 351.746.1:303:005.334
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/39

ТРИРІВНЕВА МОДЕЛЬ АНАЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: РИЗИК-ОРІЄНТОВАНИЙ ПІДХІД ДО ОРГАНІЗАЦІЇ

THREE-LEVEL MODEL OF ANALYTICAL ACTIVITIES OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE: RISK-ORIENTED APPROACH TO ORGANIZATION

Ханькевич А.М., к.ю.н., професор,
старший викладач кафедри теорії та практики інформаційної безпеки
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Соломко Д.К., аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національна академія Служби безпеки України

Стаття присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню організаційних засад впровадження трирівневої моделі аналітичної діяльності Служби безпеки України на основі ризик-орієнтованих підходів. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю модернізації методологічного інструментарію аналітичної роботи в умовах трансформації безпекового середовища та протидії гібридним загрозам. Мета роботи полягає у розробленні концептуальних засад інтеграції ризик-орієнтованих підходів у трирівневу модель аналітичної діяльності СБУ для підвищення ефективності забезпечення державної безпеки України.

У роботі застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: системного аналізу для розкриття сутності ризик-орієнтованих підходів, структурно-функціональний метод для обґрунтування трирівневої моделі аналітичної діяльності, порівняльно-правовий аналіз нормативно-правової бази, методи узагальнення та прогнозування для формулювання практичних рекомендацій.

Розкрито концепцію трирівневої моделі аналітичної діяльності, яка передбачає інтеграцію аналітичних функцій на оперативному рівні (первинна ідентифікація загроз і вразливостей, оперативне реагування на ризики), тактичному рівні (класифікація та категоризація ризиків, розробка тактичних заходів управління, зіставлення інформаційних потоків) та стратегічному рівні (стратегічна оцінка ризиків, прогнозування безпекової ситуації, визначення довгострокових пріоритетів). Проаналізовано нормативно-правові передумови імплементації запропонованої моделі, досліджено особливості аналітичної розвідувальної діяльності СБУ, зумовлені негласним характером роботи. Визначено основні завдання практичного впровадження моделі: вдосконалення організаційної структури, методологічне, технологічне, інформаційне та кадрове забезпечення.

Доведено, що інтеграція трирівневої моделі аналітичної діяльності з ризик-орієнтованими підходами забезпечує системну організацію аналітичних зусиль на всіх рівнях функціонування СБУ та сприяє суттєвому підвищенню ефективності інформаційно-аналітичної і оперативно-службової діяльності у сфері забезпечення державної безпеки України.

Ключові слова: Служба безпеки України, ризик-орієнтований підхід, аналітична діяльність, трирівнева модель, національна безпека, управління ризиками, розвідувальна аналітика.

The article is devoted to the theoretical and methodological substantiation of organizational principles for implementing a three-level model of analytical activity of the Security Service of Ukraine based on risk-oriented approaches. The relevance of the study is determined by the need to modernize the methodological tools of analytical work in the context of security environment transformation and countering hybrid threats. The purpose of the work is to develop conceptual foundations for integrating risk-oriented approaches into a three-level model of the SBU's analytical activity to improve the effectiveness of ensuring Ukraine's state security.

The research employs a complex of general scientific and special research methods: system analysis to reveal the essence of risk-oriented approaches, structural-functional method to substantiate the three-level model of analytical activity, comparative legal analysis of the normative-legal framework, and methods of generalization and forecasting to formulate practical recommendations.

The concept of a three-level model of analytical activity is revealed, which involves the integration of analytical functions at the operational level (primary identification of threats and vulnerabilities, operational response to risks), tactical level (classification and categorization of risks, development of tactical management measures, comparison of information flows) and strategic level (strategic risk assessment, forecasting of security situation, determination of long-term priorities). The normative-legal prerequisites for implementing the proposed model are analyzed, and the peculiarities of the SBU's analytical intelligence activity, conditioned by the covert nature of the work, are studied. The main tasks of practical implementation of the model are identified: improvement of organizational structure, methodological, technological, informational and personnel support.

It is proven that the integration of the three-level model of analytical activity with risk-oriented approaches ensures systematic organization of analytical efforts at all levels of SBU functioning and contributes to significant improvement of the effectiveness of information-analytical and operational-service activities in the field of ensuring Ukraine's state security.

Key words: Security Service of Ukraine, risk-oriented approach, analytical activity, three-level model, national security, risk management, intelligence analytics.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики впровадження ризик-орієнтованих підходів (далі – РОП) у діяльність Служби безпеки України (далі – СБУ) є цілком очевидною з огляду на безпрецедентні зміни безпекового середовища в умовах гібридних загроз та російської збройної агресії. Аналіз сучасних тенденцій у сфері забезпечення національної безпеки засвідчує, що традиційні підходи до організації аналітичної діяльності стають все менш ефективними через різке збільшення кількості та різноманітності загроз, їх асиметричний характер та непередбачуваність.

У цьому контексті особливого значення набуває питання модернізації методологічного інструментарію аналітичної роботи, зокрема, впровадження ризик-орієнтованих підходів, які дозволяють оптимізувати використання наявних ресурсів через визначення пріоритетів у протидії найкритичнішим загрозам. Як зазначено у Стратегії розвитку Служби безпеки України на 2025-2030 роки, одним із ключових пріоритетів є «запровадження гнучкої та адаптивної структури СБУ, ризик-орієнтованих підходів» [1], що свідчить про визнання на найвищому державному рівні необхідності впрова-

© Ханькевич А.М., Соломко Д.К., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

дження сучасних методологій у сферу забезпечення державної безпеки.

Особливої актуальності набуває потреба в систематизації аналітичної діяльності шляхом впровадження багаторівневої моделі, що забезпечить всебічне охоплення інформаційного поля та ефективне опрацювання розвідувальної інформації. Трирівнева модель аналітичної діяльності, яка охоплює оперативний, тактичний та стратегічний рівні, є оптимальною за умов сучасних викликів, оскільки забезпечує рівномірний розподіл функцій та потрібну глибину опрацювання інформації.

Метою статті є теоретико-методологічне обґрунтування організаційних засад впровадження трирівневої моделі аналітичної діяльності СБУ на основі РОП в умовах трансформації безпекового середовища та протидії сучасним гібридним загрозам.

Декларація щодо використання технологій штучного інтелекту. Відповідно до «Рекомендацій щодо відповідального використання штучного інтелекту в закладах вищої освіти» Міністерства освіти і науки України та Міністерства цифрової трансформації України (квітень 2025) та з урахуванням положень Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року (Розпорядження КМУ від 02.12.2020 № 1556-р), декларуємо використання можливостей ШІ у процесі підготовки матеріалу наукової статті.

На етапі формування структурно-логічної побудови та первинного упорядкування тематичних блоків статті застосовувалася модель Claude Sonnet 4 від Anthropic для оптимізації процесу систематизації ключових проблемних аспектів. Роль ШІ обмежувалася технічною підтримкою організаційного етапу дослідження. Безпосередньо змістовне наповнення статті, аналіз правозастосовної практики, критична оцінка доктринальних позицій, формулювання авторських висновків і пропозицій здійснювалися виключно дослідниками. Усі текстові фрагменти, опрацьовані за допомогою ШІ, підлягали ретельній верифікації на предмет відповідності фаховим стандартам та специфіці правничої науки.

Автори дотримуються принципів академічної доброчесності згідно зі статтею 42 Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05.09.2017) та усвідомлюють важливість прозорості у використанні сучасних технологій відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року.

Стан наукової розробленості питання. Проблематика розвитку аналітичної діяльності правоохоронних органів та державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями привертає значну увагу українських науковців. Фундаментальні аспекти цієї проблематики розкрито у працях В. Соколова, який здійснив класифікацію, визначив функції та завдання аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки (2016) [2], а також запропонував комплементарну модель аналітичної діяльності (2019) [3].

Безпосередньо ризик-орієнтованим підходам у діяльності правоохоронних органів присвячені праці В. Некрасова та Г. Катамадзе стосовно РОП в діяльності органів правопорядку (2024) [4], О. Користіна щодо ризик-орієнтованого підходу у формуванні політики кібербезпеки (2024) [5], а також робота Д. Кононова щодо РОП до бюджетного планування в системі національної безпеки України (2025) [6].

Дослідження специфіки аналітичної розвідки знайшли відображення у праці А. Ханькевича, присвяченій розвідувальній аналітиці як інструменту у сфері діяльності СБУ (2023) [7], та В. Горба щодо контррозвідувальної аналітики (2024) [8].

Водночас комплексного дослідження організаційних засад впровадження трирівневої моделі аналітичної діяльності з використанням РОП у діяльності СБУ на сьогодні не здійснено, що підтверджує актуальність теми та зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. РОП як методологічна основа діяльності СБУ становлять цілісну систему принципів, методів та процедур, спрямованих на виявлення, аналіз, оцінку та управління ризиками у сфері забезпечення національної безпеки. Цей підхід ґрунтується на сучасній парадигмі безпекознавства, яка розглядає безпеку не як абсолютну категорію, а як динамічний стан, що визначається через співвідношення загроз, уразливостей та спроможностей системи.

У найзагальнішому розумінні ризик визначається як «ймовірність виникнення негативного наслідку конкретної діяльності, загроза понесення певних збитків, результат впливу невизначеності на досягнення поставленої мети» [4, с. 312]. Ключовою особливістю цього визначення є те, що ризик формується через поєднання ймовірності реалізації загрози та вразливості об'єкта, якому ця загроза спрямована.

Загроза, згідно з трактуванням В. Некрасова і Г. Катамадзе, – це наявність сили, явищ та чинників, що мають намір та можливості заподіяти шкоду національній, економічній, громадській безпеці, які характеризуються масштабом та ймовірністю її реалізації [4, с. 313]. Вразливість у контексті діяльності СБУ трактується як характеристика об'єкта, що визначає його схильність до шкідливого впливу потенційних загроз різнопланового характеру.

Застосування ризик-орієнтованих підходів у діяльності СБУ реалізується через «визначення (виявлення), оцінку (переоцінку) та розуміння ризиків, а також вжиття відповідних заходів щодо управління виявленими ризиками у спосіб та в обсязі, що забезпечують мінімізацію таких ризиків залежно від їх рівня» [4, с. 312].

Теоретико-методологічні засади РОП формуються в межах загальної теорії управління ризиками, але набувають специфічних рис у контексті безпекової діяльності. Відповідно до концепції В. Некрасова та Г. Катамадзе щодо застосування підходу на основі аналізу та оцінювання ризиків принципи високого рівня і процедури формуються на п'яти базових вимогах ризик-орієнтованих підходів: розумінні загроз і вразливостей, оцінюванні ризиків; наявності правової основи і правового регулювання для реалізації ризик-орієнтованих підходів; розробленні базових механізмів нагляду за застосуванням ризик-орієнтованих підходів; ефективному розподілі обов'язків між суб'єктами контролю та забезпеченні взаємодії між ними; обміні інформацією між державним і приватним сектором щодо оцінювання ризиків національної, економічної, публічної безпеки [4, с. 314].

Особливістю застосування РОП у діяльності СБУ є їх інтеграція у процеси виявлення, запобігання та розслідування протиправних дій. Запровадження РОП передбачає кардинальну трансформацію оперативно-службової діяльності від реактивної моделі до проактивної, зосередженої на превентивному виявленні та знешкодженні загроз.

Імплементація РОП у діяльність СБУ потребує відповідного організаційного забезпечення, яке надасть змогу системно інтегрувати методологію управління ризиками в оперативно-службову, контррозвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу спецслужби. Досвід провідних спецслужб світу та практика протидії сучасним загрозам демонструють необхідність багаторівневого підходу до організації аналітичної діяльності, що забезпечує всебічне охоплення інформаційного поля та комплексне опрацювання розвідувальної інформації.

На нашу думку, функціональна структура СБУ не є безпосередньо пов'язаною з рівнями аналітичної роботи, які, швидше, відображають логіку аналітичного циклу від збору первинної інформації до її узагальнення. У цьому

контексті умовно можна виокремити три рівні аналітичної діяльності: перший – це безпосередній збір і фіксація інформації. На другому рівні відповідними оперативними та аналітичними підрозділами СБУ в межах визначених завдань або напрямів роботи відповідно до внутрішніх відомчих нормативно-правових актів проводиться опрацювання та формування аналітичних продуктів. На третьому рівні здійснюється стратегічне узагальнення у межах централізованого аналізу.

Концепція трирівневої моделі аналітичної діяльності пропонує структурований підхід до організації аналітичної роботи в спеціальній службі і передбачає інтеграцію аналітичних функцій на всіх рівнях діяльності СБУ – від безпосередньої оперативної роботи до стратегічного планування.

Відповідно до запропонованої трирівневої моделі, перший рівень аналітичної роботи передбачає застосування аналітичної складової всіма оперативними співробітниками та слідчими під час планування та проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих та негласних слідчих (розшукових) дій. На цьому рівні відбувається виявлення та встановлення первинних ознак підготовлюваних, вчинених або вчинюваних правопорушень у сфері державної безпеки, здійснюється оперативний пошук та забезпечується своєчасне попередження або виявлення загроз.

З погляду імплементації РОП, на першому рівні відбувається первинна ідентифікація потенційних загроз та вразливостей, збір фактичних даних для подальшого аналізу ризиків, а також оперативне реагування на ризики, що мають високу ймовірність реалізації та потребують невідкладних дій. Аналітика першого рівня є своєрідним «сенсором», що відстежує найменші відхилення від стабільної ситуації та виявляє потенційні загрози на ранніх стадіях їх формування.

Другий рівень розвідувально-аналітичної діяльності зосереджено на інформаційному забезпеченні конкретних напрямів роботи оперативних співробітників, а також супроводі кримінальних проваджень на стадіях досудового розслідування. Це потребує залучення спеціалізованих підрозділів, уповноважених здійснювати аналітично-інформаційний супровід оперативно-службової діяльності СБУ.

У контексті ризик-орієнтованих підходів, другий рівень забезпечує тактичний аналіз виявлених ризиків, їх класифікацію та категоризацію, визначення рівня критичності, а також розробку тактичних заходів з управління ризиками. На цьому рівні здійснюється зіставлення різних інформаційних потоків, виявлення зв'язків між окремими загрозами, формування цілісного розуміння безпекової ситуації у конкретному напрямі діяльності.

Третій рівень становить аналіз отриманої оперативно-значущої інформації для ухвалення ефективних управлінських рішень у сфері забезпечення державної безпеки і реалізується через діяльність окремих підрозділів СБУ, які забезпечують формування стратегії протидії загрозам національній безпеці.

З позицій РОП, третій рівень аналітичної діяльності передбачає стратегічну оцінку ризиків, прогнозування розвитку безпекової ситуації, визначення стратегічних пріоритетів у протидії найкритичнішим загрозам, а також розроблення довгострокових програм підвищення стійкості системи забезпечення державної безпеки до виявлених загроз.

Ефективність трирівневої моделі досягається системною взаємодією між рівнями: інформація, зібрана на першому рівні, підлягає глибшому аналізу на другому рівні, а результати цього аналізу становлять основу для стратегічних висновків на третьому рівні. Водночас стратегічні оцінки та прогнози третього рівня визначають пріоритети для другого та першого рівнів, що забезпечує цілеспрямованість усієї системи.

Аналізуючи особливості функціонування трирівневої моделі аналітичної діяльності СБУ, можна виокремити три ключові групи закономірностей, які безпосередньо відповідають кожному з рівнів. До першої групи належать закономірності, що стосуються стадії оперативного пошуку; друга група охоплює закономірності, що стосуються діяльності оперативних підрозділів щодо опрацювання оперативної інформації; третя – містить закономірності, що стосуються організації аналітичної розвідувальної роботи.

Впровадження трирівневої моделі аналітичної діяльності з використанням РОП ґрунтується на відповідній нормативно-правовій базі, що визначає повноваження СБУ у сфері аналітичної роботи та інформаційно-аналітичного забезпечення національної безпеки.

Законодавчі передумови імплементації трирівневої моделі аналітичної діяльності закладені в базових нормативно-правових актах. Зокрема, ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України» визначає, що СБУ зобов'язана «здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного розвитку, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України» [9].

Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» у ст. 6 п. 2 визначає серед підстав для проведення контррозвідувальної діяльності «інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади (щодо загроз державній безпеці України)» [9]. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» у ст. 8 п. 21 надає право оперативним підрозділам «безпосередньо проводити або ініціювати проведення кримінального аналізу», що є важливим елементом аналітичної діяльності на оперативному рівні [10].

Актуальність запровадження трирівневої моделі аналітичної роботи з використанням ризик-орієнтованих підходів у діяльності СБУ засвідчується Стратегією розвитку СБУ на 2025–2030 роки. Серед пріоритетів розвитку аналітичного компонента Стратегія визначає «постійну співпрацю аналітичних та оперативних складників діяльності...» в інтересах посилення спроможностей з «своєчасного виявлення і реагування на загрози», а також «впровадження інноваційних методів аналітичної розвідки та OSINT-діяльності із застосуванням інструментів штучного інтелекту й машинного навчання» [1].

Особливості аналітичної розвідувальної діяльності СБУ, зумовлені переважно негласним характером роботи, суттєво впливають на впровадження трирівневої моделі з використанням РОП. Ці особливості передбачають використання аналітиками даних отриманих від конфіденційних джерел інформації, застосування спеціальних методик аналізу, спрямованих на роботу з неповними та фрагментарними даними, необхідність забезпечення режиму секретності під час опрацювання, зберігання та передачі аналітичних матеріалів, а також використання захищених інформаційних систем з обмеженим доступом.

Запровадження трирівневої моделі аналітичної розвідувальної діяльності в СБУ з використанням ризик-орієнтованих підходів вимагає розв'язання низки теоретичних та практичних завдань: вдосконалення організаційної структури аналітичних підрозділів шляхом запровадження цілісної системи аналітиків в оперативних підрозділах; методологічного забезпечення через розроблення та впровадження єдиних стандартів аналітичної роботи на кожному з трьох рівнів; технологічного забезпечення впровадженням сучасних інформаційних систем; інформаційного забезпечення спрямованого на формування єдиного інформаційного простору; кадрового забезпечення через підготовку аналітиків різного профілю.

Практичне застосування трирівневої моделі аналітичної діяльності з використанням РОП у сфері контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності дасть змогу досягти значних результатів. Зокрема, підвищиться цілеспрямованість контррозвідувальних та оперативно-розшукових заходів на підставі якісної аналітичної підтримки, поліпшиться координація оперативних зусиль завдяки системному розумінню загроз, оптимізується розподіл оперативних ресурсів, збільшиться доказова значущість зібраних матеріалів, поліпшаться перспективи кримінальних проваджень, відкриються додаткові можливості для виявлення актуальних спрямувань іноземних спецслужб.

У цьому контексті особливої важливості набуває синергія між трирівневою моделлю аналітичної діяльності та РОП. Ризик-орієнтовані підходи постають методологічним підґрунтям, що забезпечує єдиний підхід до виявлення, оцінювання та керування ризиками на всіх трьох рівнях, тоді як трирівнева модель створює організаційний фундамент для практичного застосування цієї методології в діяльності СБУ.

Підвищення ефективності впровадження трирівневої моделі аналітичної розвідувальної діяльності з використанням РОП у СБУ потребує розроблення нормативно-правових документів, що регламентуватимуть функціонування трирівневої моделі, створення спеціалізованих навчальних програм для підготовки аналітиків різного профілю, запровадження сучасних інформаційних технологій для забезпечення дієвої взаємодії між рівнями, розроблення методик оцінювання ефективності аналітичної діяльності на кожному з рівнів.

Висновки. Імплементація трирівневої моделі аналітичної діяльності з використанням ризик-орієнтованих підходів у СБУ є концептуально обґрунтованим кроком, який відповідає як нормативно-правовим засадам діяльності спецслужби, так і сучасним викликам безпековому середовищу. Інтеграція цих двох підходів забезпечує системну організацію аналітичних зусиль на всіх рівнях функціонування СБУ – від оперативного до стратегічного, що уможливлює суттєво підвищити ефективність інформаційно-аналітичної та оперативно-службової діяльності у сфері забезпечення державної безпеки України.

Трирівнева модель аналітичної діяльності створює організаційний фундамент для практичного застосування РОП, забезпечуючи логічний розподіл аналітичних функцій від первинного збору інформації до стратегічного планування. Перший рівень забезпечує оперативне виявлення загроз, другий рівень формує тактичне розуміння ризиків, а третій рівень створює стратегічне бачення безпекової ситуації.

Впровадження запропонованої моделі потребує комплексного підходу, що охоплює нормативно-правове, організаційне, методологічне, технологічне та кадрове забезпечення. Успішна реалізація цього завдання сприятиме підвищенню ефективності СБУ у протидії сучасним загрозам національній безпеці України та оптимізації використання наявних ресурсів спецслужби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія розвитку Служби безпеки України на 2025-2030 роки : від 07.04.2025.
2. Соколов В.А. Класифікація, функції та завдання аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки. Інвестиції: практика та досвід. 2016. № 16. С. 89–94.
3. Соколов В.А. Комплементарна модель аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки. Scientific Journal Virtus. 2019. № 38. С. 220-224. URL: http://virtus.conference-ukraine.com.ua/Journal38.pdf (дата звернення: 03.05.2025).
4. Некрасов В., Катамадзе Г. Ризик-орієнтований підхід (РОП) в діяльності органів правопорядку. Реалізація філософії «Intelligence-Led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України. 2024. С. 311–341. URL: https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5-25 (дата звернення: 02.05.2025).
5. Користін О. О. Щодо дослідження систем та методологій управління ризиками у сфері кібербезпеки. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки-2024 в Україні «Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану» (м. Київ, 22 травня 2024 року). Київ: ДНДІ МВС України, 2024. 481 с. 2024. URL: dspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/4556/1/Збірник_тез_22.05.2024.pdf#page=2.00 (дата звернення: 03.05.2025).
6. Кононов Д. А. Ризик-орієнтований підхід до бюджетного планування в системі національної безпеки України. Дослідження та інновації. 2025. № 3 (6). С. 32–35. URL: https://rni.com.ua/index.php/ri/article/view/77/74 (дата звернення: 03.05.2025).
7. Ханькевич А. Розвідувальна аналітика як інструмент у сфері діяльності Служби безпеки України. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 груд. 2023 р. Київ, 2023. С. 16–21.
8. Горб В. В. Контррозвідувальна аналітика. Kyiv Law Journal. 2024. № 1. С. 219–225. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.31 (дата звернення: 03.05.2025).
9. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII : станом на 9 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text (дата звернення: 04.05.2025).
10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення: 04.05.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/40

КОНТРАКТ ПРО ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ В МИТНИХ ОРГАНАХ: ЗМІСТОВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ГАЛУЗЕВА ІДЕНТИФІКАЦІЯ

CONTRACT ON SERVICE IN CUSTOMS BODIES: MEANINGFUL AND LEGAL CHARACTERISTICS AND SECTORAL IDENTIFICATION

Чердинцев Ю.Г., к.ю.н., докторант
Національний університет «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено змістовно-правовій характеристиці та галузевій ідентифікації контракту про проходження служби в митних органах (далі – контракт). Визначено особливості запровадження контракту про проходження служби в митних органах від МК України (1991) – до МК України (2012). Здійснено порівняльно-правовий аналіз змісту контракту про проходження державної служби і контракту про проходження служби в митних органах та виокремлено особливості останнього (метою є забезпечення виконання всіх завдань, що покладаються на посадових осіб митних органів; всі посадові особи митних органів зобов'язані укладати контракт; істотною умовою контракту, окрім загальних, є ротація; додатковими умовами, окрім загальних, є: встановлення вимог до рівня митних компетенцій, достатнього для займаної посади; підвищення кваліфікації за результатами щорічної перевірки рівня митних компетенцій; проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа; проведення стосовно особи перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя у порядку, встановленому законодавством).

Визначено, що контракт є інститутом адміністративного права, оскільки на відміну від трудового договору, який регулює виключно трудові відносини, контракт може мати місце в усіх сферах суспільного життя, у т.ч. і у сфері державної служби, що не визначає його однозначно інститутом трудового права, а свідчить про особливості, які можуть мати публічний характер, зокрема: по-перше, всі положення, пов'язані із його укладенням, передбачаються або МК України, або окремими підзаконними нормативно-правовими актами, які регулюють відносини служби в митних органах; по-друге, у ньому немає жодного положення, яке б передбачало посилання на КЗпП; по-третє, у ньому не прослідковується наскрізна рівність сторін, оскільки переважна більшість його положень визначається або МК України, або Законом «Про державну службу» (тобто вони мають імперативний характер), і тільки додаткові умови контракту (один його розділ) передбачають рівність сторін, і ці додаткові умови мають уточнюючий, додатковий або докладний характер істотних умов контракту.

Ключові слова: державна служба в митних органах, контракт про проходження служби в митних органах, посадові особи митних органів, ротація в митних органах, істотні умови контракту, додаткові умови контракту, предмет контракту.

The article is devoted to the meaningful and legal characteristics and sectoral identification of the contract for service in the customs bodies (hereinafter referred to as the contract). The features of the introduction of the contract for service in the customs bodies from the Customs Code of Ukraine (1991) to the Customs Code of Ukraine (2012) are determined. A comparative legal analysis of the content of the contract for service in the civil service and the contract for service in the customs bodies is carried out and the features of the latter are highlighted (the purpose is to ensure the performance of all tasks assigned to officials of the customs bodies; all officials of the customs bodies are obliged to conclude a contract; the essential conditions of the contract, in addition to the general ones, are rotation; additional conditions, in addition to the general ones, are: establishing requirements for the level of customs competencies sufficient for the position held; advanced training based on the results of the annual check of the level of customs competencies; passing a psychophysiological survey using a polygraph; conducting a check on the integrity of the person and monitoring the lifestyle in accordance with the procedure established by law).

It is noted that the recognition of a contract as a special form of fixed-term employment contract is debatable given that the definition of the sectoral affiliation of the contract is primarily related to the system of normative legal acts that regulate its provisions, which are mainly regulated by the norms of public branches of law: administrative and customs law.

It is determined that the contract for service in customs bodies is a complex legal institution, which is mainly regulated by the norms of public law (administrative and customs law), which is decisive for the sectoral identification of the contract. Instead, the norms of labor legislation have an auxiliary-additional nature (which is discussed in the Law «On Civil Service» and Customs Code of Ukraine) in the regulation of both civil service in customs bodies in general and the contract on customs service in customs bodies in particular. Thus, it can be noted that the contract for service in customs bodies has a public character, is regulated mainly by the norms of public branches of law and is an institution of administrative law.

Key words: civil service in customs authorities, contract for service in customs authorities, customs officials, rotation in customs authorities, essential terms of the contract, additional terms of the contract, subject of the contract.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження контракту про проходження державної служби в митних органах обумовлена як особливістю правового регулювання служби в митних органах, так і необхідністю галузевої ідентифікації контракту про проходження державної служби у цілому, і контракту про проходження державної служби в митних органах зокрема. Звернення до наукових доробок з досліджуваного питання свідчить про те, що об'єктом наукового пошуку були окремі аспекти як контракту про проходження державної служби (зокрема, Л. Біла-Тіунова – щодо загальної характеристики контракту про проходження державної служби [1, с. 266–270]; Н. Панова – щодо значення контракту про проходження державної служби для державної адміністративної служби [2]), так і контракту про проходження служби в митних органах (зокрема, О. Черкунов – щодо проблем і перспектив контрактної форми проходження служби в митних органах [3, с. 135–139]; Д. Тихонова – щодо нових стандартів проходження служби в митних органах [4, с. 342–344]). Слід зазначити, що така незначна кількість наукових доробок з цього питання певною мірою обумовлена запровадженням контрактної форми служби в митних органах в 2024 р., і саме це зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку щодо цієї проблематики з огляду на її важливість для теорії державної служби.

Метою статті є надання змістовно-правової характеристики контракту про проходження служби в митних органах та його галузевої ідентифікації у контексті оновлення законодавства про державну службу в митних органах.

Виклад основних положень. Перш ніж перейти до змістовно-правової характеристики контракту про про-

© Чердинцев Ю.Г., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ходження державної служби слід звернути увагу на те, що питання дії норм трудового права у сфері державної служби завжди привертало увагу науковців, зокрема представників адміністративного [1; 2; 5–7] і трудового [8] права. Варто зазначити, що для цього були підстави, а саме – відповідні положення Закону України «Про державну службу» (1993) з цього питання, які зазнали докорінних змін у зв'язку із прийняттям чинного Закону «Про державну службу» [9].

Порівняльно-правова характеристика Законів «Про державну службу» 1993 і 2015 рр. [10; 9] свідчить про реалізацію концепції мінімізації значення трудового права у нормативному регулюванні питань державної служби з огляду на публічний характер правової природи державної служби та необхідність її регулювання публічними галузями права, зокрема адміністративним правом. Так, звернення до чинного Закону «Про державну службу» свідчить про те, що норми трудового права у сфері державної служби застосовуються у разі, якщо це:

передбачено в Законі «Про державну службу», тобто йдеться про: «ч. 4 ст. 56 «Робочий час і час відпочинку державного службовця» – щодо надання грошової компенсації щодо оплати за роботу у вихідні, святкові та неробочі дні (див. коментар до ч. 4 ст. 56 цього Закону); ч. 3 ст. 86 «Припинення державної служби за ініціативи державного службовця або за угодою сторін» – щодо обов'язку суб'єкта призначення звільнити державного службовця у строк, визначений у поданій ним заяві, у випадках, передбачених законодавством про працю; ст. 90 «Пенсійне забезпечення» – щодо визначення засад пенсійного забезпечення державних службовців» [1, с. 101];

зумовлено необхідністю усунення прогалин, які мають місце у Законі, і «якщо це випливає із змісту відповідних статей Закону, як аналогія права, зокрема: ч. 4 ст. 56 «Робочий час і час відпочинку державного службовця» цього Закону не передбачає переліку святкових днів, визначення понять: «робочий час», «час відпочинку», «нічний час», «вихідні дні», «неробочі дні», «невідкладні або непередбачувані завдання», а тому застосовуються відповідні положення КЗпП [11] тощо» [1, с. 101].

Як слідує із вищенаведеного, питання трудового договору або контракту не передбачалося як у Законі «Про державну службу» (1993), так і у первинній редакції Закону «Про державну службу» (2015) до внесення в нього відповідного доповнення. Йдеться про те, що Законом «Про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади» [12] Закон «Про державну службу» було доповнено ст. 31-1 «Контракт про проходження державної служби з особою, яка призначається на посаду державної служби», метою якого (контракту) є «прийняття ефективних рішень з управління персоналом у державних органах для виконання завдань і функцій таких органів та/або їх структурних підрозділів, що мають тимчасовий характер». Таким чином, у сферу державної служби було запроваджено контракт про проходження служби, який мав чітко визначений та регламентований характер саме нормами адміністративного права без будь-яких посилань на норми трудового права.

Водночас слід звернути увагу на те, що уперше договірну форму проходження державної служби у державному органі було запроваджено раніше, а саме – ст. 153 МК України 1991 р. [13], відповідно до якої «на службу до митних органів приймаються на добровільній договірній основі громадяни …», тобто договірну форму у державній службі (вірніше у підвиді державної служби – митній службі) було передбачено ще до запровадження контрактної форми проходження державної служби Законом «Про державну службу». Слід акцентувати увагу на редакцію відповідного положення: воно є безальтернативним, тобто законодавче положення передбачає тільки таку форму прийняття на службу – «добровільна договірна основа». При цьому доцільно звернути увагу на термінологію – використано поняття «договірна основа», тобто йшлося про трудовий договір, який може бути укладено як у письмовій, так і в усній формі, бути безстроковим і строковим.

Надалі як редакція МК України 2002 р. [14], так і первинна редакція ст. 570 МК України (2012) [15] не передбачали жодного положення щодо договірної форми прийняття на службу до митних органів. З прийняттям Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи» [16] і внесенням відповідної зміни до ст. 570 МК України – ч. 5, яка стосується контракту про проходження служби в митних органах, – було продовжено традицію МК України 1991 р. з цього питання, тільки у більш формалізованій формі – формі контракту. Особливість цього положення полягала у тому, що:

1) укладення контракту не мало загального обов'язкового характеру для посадових осіб митних органів;

2) контракт укладався тільки з тими посадовими особами митних органів, що займали посади, які рішенням Державної митної служби України було віднесено до відповідного Переліку посад, призначення на які здійснюється з укладенням контракту;

3) предметом контракту визначалися завдання, які мали як тимчасовий, так і постійний характер.

Остання редакція ст. 570 МК України [15], яка за своїм змістом є найбільш жорсткою та формалізованою щодо контракту про проходження служби в митних органах, відбулася відповідно до Закону «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» [17] і нею було передбачено: 1) обов'язковий характер контракту про проходження служби в митних органах для всіх посадових осіб митних органів; 2) визначено Порядок укладення контракту та його Типову форму; 3) передбачено строк дії контракту та умови його одноразового продовження.

З огляду на те, що і контракт про проходження державної служби, і контракт про проходження служби в митних органах є новітніми інститутами у сфері державної служби у цілому, вони потребують більш детального дослідження та осмислення. Видається за необхідне звернути увагу на такі основні їх положення у порівняльно-правовому аспекті.

Мета укладення контракту. За Законом «Про державну службу» метою укладення контракту є «прийняття ефективних рішень з управління персоналом в державних органах для виконання завдань і функцій таких органів та/або їх структурних підрозділів, що мають тимчасовий характер». Тобто контракт є способом забезпечення оперативного та безперебійного виконання державним органом покладених на нього завдань і функцій, які мають виключно тимчасовий характер. Натомість, відповідно до МК України [15] метою контракту є «ефективне виконання завдань, покладених на державних службовців в митних органах». Таким чином, слід зазначити, що метою укладення цього контракту є забезпечення виконання завдань, що мають як тимчасовий, так і постійний характер.

Обов'язковість контракту. За Законом «Про державну службу» контракт укладається тільки з тими державними службовцями, які виконують завдання, що мають тимчасовий характер, тобто контракт не є обов'язковим для всіх державних службовців, окрім виключень, передбачених Законом «Про державну службу», зокрема призначення на посади державної служби категорії «А». Відповідно до ч. 5 ст. 570 МК України укладення контракту про проходження служби в митних органах є безальтернативним [15], тобто він передбачається для всіх посадових осіб митних органів без винятків.

Строк контракту. Слід зазначити, що і ст. 31-1 Закону «Про державну службу», і ч. 5 ст. 570 МК України передбачають строк «до 3-х років» з правом одноразового продовження його дії на визначений сторонами строк, але не більше ніж на 3 роки [15]. При цьому важливо звернути увагу на те, що жодним із названих законодавчих актів не передбачено нижньої планки строку договору, що надає суб'єкту призначення або керівникові державної служби у державному органі вирішувати це питання на свій розсуд. Як видається, такий підхід не сприяє забезпеченню стабільності державної служби і не створює належних гарантій щодо реалізації особою права на державну службу.

Істотні умови контракту. Порівняльна характеристика істотних умов контракту про проходження державної служби, визначених Порядком укладення контрактів про проходження державної служби [18], та істотних умов контракту про проходження служби в митних органах, визначених Порядком укладення контракту про проходження служби в митних органах [19], свідчить про те, що переважно вони співпадають за своїм змістом. Йдеться про такі однакові істотні умови, як «місце роботи і посада в митному органі; перелік спеціальних вимог до особи, яка претендує на зайняття посади державної служби в митному органі, з якою укладається контракт; строк дії контракту/дата набрання чинності та строк дії контракту; права та обов'язки сторін; завдання і ключові показники, строк (період) їх виконання; режим праці та відпочинку; умови оплати праці; відповідальність сторін та порядок вирішення спорів; підстави зміни умов, припинення дії та розірвання контракту» [18; 19].

Водночас слід звернути увагу на таку важливу відмінність між ними, як положення щодо «порядку ротації, підстав, що надають право на відмову від ротації», що є характерним для контракту про проходження служби в митних органах. Важливо мати на увазі, що ротація також є новітнім інститутом державної служби в митних органах і перша згадка про ротацію у МК України має місце шляхом викладення ст. 570 у новій редакції відповідно до Закону «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» [17] та доповнення його ст. 570-3 [15]. Окрім МК України, ротація регулюється Порядком проведення ротації посадових осіб митних органів [20]. При цьому слід звернути увагу на те, що ротація є безпосередньо пов'язаною з контрактом про проходження служби в митних органах, оскільки вона є однієї із істотних умов контракту і водночас може передбачатися як додаткова умова контракту тільки у контексті надання особою згоди на неї.

У контексті вищенаведеного важливо зазначати, що сутність ротації полягає у тому, що: 1) це тимчасове переміщення посадової особи митного органу строком не більше ніж на 3 місяці; 2) її метою є: а) вирівнювання навантаження діяльності митного органу; або б) вирішення тимчасових завдань митного органу; 3) переміщення здійснюється: а) у межах зони діяльності однієї митниці; або б) до зони діяльності іншої митниці; 4) вона здійснюється відповідно: а) до потреб митного органу; б) тимчасових завдань, які постають перед митним органом; в) рівня митних компетенцій, визначених для посади, на яку відбувається ротація; 5) її організаційними формами є: а) переміщення на вакантну посаду в межах зони діяльності однієї митниці або до зони діяльності іншої митниці з урахуванням рівня митних компетенцій; або б) переміщення на посаду тимчасово відсутнього працівника в межах зони діяльності однієї митниці або до зони діяльності іншої митниці з урахуванням рівня митних компетенцій; або в) переміщення між двома посадовими особами митного органу в межах зони діяльності однієї митниці або до зони діяльності іншої митниці з урахуванням рівня митних компетенцій; 6) їй не підлягають посадові особи митних органів: а) у разі тимчасової непрацездатності; б) у зв'язку з досягненням пенсійного віку; в) вагітні жінки та жінки, які мають дитину віком до 3 років; г) які мають дитину віком до 14 років; д) які мають дитину з інвалідністю; ж) батько, який виховує дітей без матері (в тому числі у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також опікуни (піклувальники), один з прийомних батьків, один з батьків-вихователів; з) особи з інвалідністю з дитинства.

Додаткові умови контракту. Важливо звернути увагу на те, що обидва Порядки [18; 19] надають примірні переліки додаткових умов, яких може бути передбачено в контракті. При цьому обидва переліки є невичерпними і додатковими умовами можуть бути й інші положення за згодою сторін. Зіставлення наданих примірних переліків свідчить про те, що хоча ряд положень співпадають, саме примірний перелік додаткових умов контракту про проходження служби в митних органах є більшим за обсягом та конкретнішим за змістом і він містить зокрема положення щодо:

– встановлення вимог до рівня митних компетенцій, достатнього для займаної посади, відповідно до ч. 4 ст. 570 МК України [15]. У цьому разі йдеться про те, що, окрім визначених Держмитслужбою спеціальних вимог до рівня митних компетенцій, у контракті можуть передбачатися й інші вимоги, необхідні для зайняття відповідної посади в митних органах;

– підвищення кваліфікації за результатами щорічної перевірки рівня митних компетенцій відповідно до ч. 1 ст. 570-3 МК України [15]. Йдеться про те, що один раз на рік проводиться перевірка рівня митних компетенцій посадових осіб митних органів з метою: а) оцінювання їхнього рівня; б) планування їх професійного розвитку. У тому разі, коли перевіркою встановлено недостатній рівень відповідної митної компетенції – особа зобов'язана пройти підвищення кваліфікації відповідно до законодавства;

– проходження психофізіологічного опитування із застосуванням поліграфа (далі – психофізіологічного опитування). Слід насамперед зазначити, що таке опитування є новітнім положенням, запровадженим відповідно до Закону «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» [17], яке за загальним правилом здійснюється за згодою претендента (ст. 572-1 МК України [15]). Згода претендента оформляється у вигляді додаткової умови контракту, після чого проведення психофізіологічного опитування стає обов'язковим для претендента і здійснюється відповідно до Порядку проведення психофізіологічного опитування посадових осіб митних органів та кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах із застосуванням поліграфа [21]. При цьому слід зазначити, що метою запровадження психофізіологічного опитування є: а) попередження та виявлення корупційних та інших правопорушень; б) забезпечення об'єктивності при прийнятті кадрових рішень; в) формування якісного особового складу; г) контроль за дотриманням посадовими особами митних органів законодавства у сфері державної служби та умов контрактів. Важливим є те, що при здійсненні такого опитування акцентується увага на дотриманні прав та свобод осіб, які його проходять, зокрема: а) права на добровільну згоду щодо його проходження; б) конфіденційності, зокрема шляхом визначення суворих заходів щодо захисту інформації, отриманої в ході опитування, та її знищення після закінчення встановленого терміну зберігання; в) ознайомлення з результатами;

– проведення стосовно особи перевірки на доброчесність та моніторингу способу життя у порядку, встановленому законодавством (далі – перевірки на доброчесність

та моніторингу способу життя). Ця перевірка є ще одним новітнім інститутом державної служби в митних органах, яка здійснюється з метою: а) забезпечення доброчесності посадових осіб митних органів та дотримання вимог, встановлених законами України «Про запобігання корупції» і «Про державну службу»; б) запобігання порушенню такими посадовими особами правил етичної поведінки; в) запобігання конфлікту інтересів; г) скоєнню вчинків, які можуть негативно вплинути на репутацію посадової особи та авторитет митних органів;

– згода на ротацію (про це йшлося вище).

Введення поняття «контракт про проходження державної служби …» безперечно ставить запитання щодо його галузевої ідентифікації і таке запитання є цілком правомірним, оскільки воно має і теоретичне, і нормотворче, і практичне значення. Слід зазначити, що попри незначну кількість наукових доробок з цієї проблематики, уже можна вказати на одну точку зору щодо галузевої ідентифікації контракту про проходження служби в митних органах: зокрема О. Черкунов вважає, що запровадження контракту у сферу митної служби свідчить про «запозичення тимчасового характеру трудового договору, як тимчасової роботи з Кодексу законів про працю України та її запровадження в інститут публічної служби, що мало шкідливий характер, ураховуючи специфіку її реалізації» [3, с. 137]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що на думку О. Черкунова – контракт про проходження служби в митних органах – це інститут трудового права. Видається, що така позиція є дискусійною з огляду на ряд положень, які стосуються контракту про проходження служби в митних органах, і про які йшлося вище.

Окрім вищенаведеного слід звернути увагу ще на два моменти, зокрема щодо: 1) нормативного визначення змісту контракту про проходження служби в митних органах. Йдеться про те, що із 10 розділів контракту тільки перший розділ – «Загальні положення» – містить положення щодо можливого використання законодавства про працю, якщо інше не передбачено МК України і Законом «Про державну службу». Стосовно положення про те, що «цей контракт є особливою формою строкового трудового договору», слід зауважити, що таке нормативне твердження є дискусійним з огляду на те, що: по-перше, контракт може мати місце в усіх сферах суспільного життя, у т.ч. і у сфері державної служби, що не визначає його однозначно інститутом трудового права, а свідчить про те, що він може характеризуватися рядом особливостей (!!!), які мають публічний характер; по-друге, як видається, визначення галузевої приналежності контракту про службу в митних органах пов'язано насамперед з системою нормативно-правових актів, які регулюють його положення. У цьому контексті, як свідчить аналіз нормативно-правових актів, що регулюють положення контракту про проходження служби в митних органах, ні один із другого по десятий розділи контракту не передбачають жодних посилань на законодавство про працю.

Висновки. Контракт про проходження служби в митних органах є за своєю сутністю та змістом комплексним правовим інститутом, який переважно регулюється нормами публічного права (адміністративного та митного права), що є визначальним для галузевої ідентифікації контракту. Натомість норми законодавства про працю мають допоміжно-додатковий характер (про що йдеться у Законі «Про державну службу» і МК України) у регулюванні як державної служби в митних органах у цілому, так і щодо контракту про проходження митної служби в митних органах зокрема. Таким чином, можна зазначити, що контракт про проходження служби в митних органах має публічний характер, регулюється переважно нормами публічних галузей права і є інститутом адміністративного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біла-Тіунова Л.Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу». Одеса: Фенікс, 2020. 628 с.
2. Панова Н.С. Концепт державної адміністративної служби України: дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2021. 444 с.
3. Черкунов О.В. Контрактна форма проходження служби в митних органах України: проблеми і перспективи. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 86. Ч. 4 С. 135–139.
4. Тихонова Д. Реформа Державної митної служби України та нові стандарти проходження служби посадовими особами митних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 342–344.
5. Біла-Тіунова Л.Р. Службова кар'єра в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 540 с.
6. Біла-Тіунова Л.Р., Стець О.М. Службове право України: підручник. Одеса: Фенікс, 2022. 771 с.
7. Примаченко Д.В., Примаченко Д.Д. Правове регулювання вступу на державну службу в митні органи України: сучасний стан та перспективи. *Правова позиція*. 2020. № 1(26). С. 68–76.
8. Іншин М. І. Правове регулювання службово-трудових відносин в Україні: монографія. Харків: Вид-во НУВС, 2004. 337 с.
9. Про державну службу: Закон України від 16.12.2015 р. № 3723-XII. Дата оновлення: 04.06.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
10. Про держану службу: Закон України від 16.12.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12#Text (втратив чинність).
11. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. Дата оновлення: 02.02.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
12. Про внесення змін до деяких законів України щодо перезавантаження влади: Закон України від 19.09.2019 р. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-20#n264.
13. МК України від 12.12.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show /1970-12#Text (втратив чинність).
14. МК України від 11.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/92-15#Text (втратив чинність).
15. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. Дата оновлення: 31.10.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
16. Про внесення змін до Митного кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з проведенням адміністративної реформи: Закон України від 17.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
17. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
18. Про затвердження Порядку укладення контрактів про проходження державної служби: Постанова КМУ від 17.06.2020 р. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/494-2020-%D0%BF#n8.
19. Про затвердження Порядку укладення контракту про проходження служби в митних органах та Типової форми контракту про проходження служби в митних органах: Постанова КМУ від 04.03.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238-2025-%D0%BF#n10.
20. Про затвердження Порядку проведення ротації посадових осіб митних органів: наказ Мінфіну України від 05.05.2025 р. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/z0938-25#Text.
21. Про затвердження Порядку проведення психофізіологічного опитування посадових осіб митних органів та кандидатів на зайняття посад державної служби в митних органах із застосуванням поліграфа: Постанова КМУ від 01.04.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2025-%D0%BF#n9.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.922:338.436
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/41

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

EUROPEAN APPROACHES TO FORMING A MODEL OF INFORMATION AND LEGAL REGULATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Шорський П.О., к.ю.н.,
докторант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексне дослідження інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК) України з метою обґрунтування та розробки концептуальної теоретичної моделі, яка б враховувала сучасні виклики цифровізації, євроінтеграційні процеси та потребу підвищення ефективності державного управління в цій сфері. На основі системного аналізу нормативно-правових актів, організаційних механізмів та інноваційних технологічних рішень виокремлено чотири ключові складові моделі: інституційно-організаційну, нормативно-правову, інформаційно-технологічну та аналітично-регуляторну.

Інституційно-організаційна складова охоплює систему публічних органів та інституцій, відповідальних за формування та реалізацію політики у сфері АПК. Нормативно-правова складова визначає комплекс законів, підзаконних актів і процедурних стандартів, що регламентують обіг, обмін та доступ до аграрної інформації. Інформаційно-технологічна складова розкриває роль цифрових інструментів і комунікаційних технологій у публічному управлінні аграрною сферою, а аналітично-регуляторна – механізми моніторингу, контролю та реагування на основі зібраних даних.

Дослідження базується на аналізі правових джерел, офіційної статистики, наукових публікацій вітчизняних і зарубіжних авторів, а також практик ЄС, зокрема досвіду спеціалізованих інституцій Іспанії (AICA), Італії (AGEA), Польщі (ARiMR) та інших країн. Розглянуто інтеграцію національних інформаційних систем із європейськими цифровими платформами, що забезпечує підвищення прозорості, ефективності контролю та доступності аграрних даних.

Запропонована модель має прикладне значення для вдосконалення законодавчої бази та оптимізації управлінських процесів у сфері АПК. Вона сприяє забезпеченню балансу між потребами державного регулювання, інтересами бізнесу та правами громадян на доступ до інформації. Результати дослідження можуть бути використані при розробці національних стратегій цифрової трансформації аграрного сектору та гармонізації законодавства України з правом ЄС.

Ключові слова: інформаційно-правове регулювання, агропромисловий комплекс, нормативно-правова база, інформаційні технології, Європейський Союз.

The article reveals a comprehensive study of the information and legal regulation of the agro-industrial complex of Ukraine in order to substantiate and develop a conceptual theoretical model that would take into account the modern challenges of digitalization, European integration processes and the need to increase the efficiency of public administration in this area. Based on a systematic analysis of regulatory legal acts, organizational mechanisms and innovative technological solutions, four key components of the model are identified: institutional and organizational, regulatory and legal, information and technological and analytical and regulatory.

The institutional and organizational component covers the system of public bodies and institutions responsible for the formation and implementation of policy in the agro-industrial complex. The regulatory and legal component defines a set of laws, by-laws and procedural standards that regulate the circulation, exchange and access to agricultural information. The information and technological component reveals the role of digital tools and communication technologies in public management of the agricultural sector, and the analytical and regulatory component reveals the mechanisms of monitoring, control and response based on the collected data.

The study is based on the analysis of legal sources, official statistics, scientific publications of domestic and foreign authors, as well as EU practices, in particular the experience of specialized institutions in Spain (AICA), Italy (AGEA), Poland (ARiMR) and other countries. The integration of national information systems with European digital platforms is considered, which ensures increased transparency, control efficiency and accessibility of agricultural data.

The proposed model has applied significance for improving the legislative framework and optimizing management processes in the agribusiness sector. It helps to ensure a balance between the needs of state regulation, business interests and citizens' rights to access information. The results of the study can be used in the development of national strategies for the digital transformation of the agricultural sector and the harmonization of Ukrainian legislation with EU law.

Key words: information and legal regulation, agro-industrial complex, regulatory framework, information technologies, European Union.

Постановка проблеми. Агропромисловий комплекс (далі – АПК) посідає ключове місце в економіці більшості країн Європейського Союзу (далі – ЄС) та України, забезпечуючи продовольчу безпеку, зайнятість сільського населення та суттєвий внесок у формування ВВП і зовнішньоторговельного балансу. У сучасних умовах глобалізації та цифрової трансформації зростає роль **інформаційно-правового регулювання** як системи взаємопов'язаних норм, процедур та технологічних інструментів, що забезпечують прозорість, контроль та ефективність аграрного виробництва і обігу продукції.

У Європейському Союзі такі механізми формуються та вдосконалюються в межах Спільної аграрної політики (Common Agricultural Policy, CAP), яка визначає єдині для усіх держав-членів цілі та стандарти, зокрема у сфері забезпечення прозорості, впровадження принципів сталого розвитку та цифрової трансформації аграрного сектору. Нормативно-правова основа включає регламенти прямої дії, зокрема: **Регламент (ЄС) № 1169/2011** Європейського Парламенту і Ради від 25 жовтня 2011 р. про надання споживачам інформації про харчові продукти [1]; **Регламент (ЄС) 2021/2115** про встановлення правил підтримки стратегічних планів у межах САП [2]; **Регламент (ЄС) 2023/1115** (EUDR) щодо постачання продукції, вільної від вирубки лісів [3].

Країни-члени ЄС застосовують різні моделі інформаційно-правового регулювання АПК, поєднуючи централізовані цифрові платформи та національні бази даних із єдиними європейськими системами. Однією з таких систем є TRACES (Trade Control and Expert System) [4], яка забезпечує облік та контроль руху тварин, продукції рослинництва та харчових продуктів на внутрішньому ринку

© Шорський П.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

та при експорті. Не менш важливим є IACS (Integrated Administration and Control System) з інтегрованою системою ідентифікації земельних ділянок LPIS, що дає змогу відслідковувати використання сільськогосподарських угідь і цільове спрямування фінансової підтримки [5].

На національному рівні приклади ефективних платформ включають іспанську Agencia de Informaciόn у Control Alimentarios (AICA), яка контролює виконання законодавства у сфері харчового ланцюга [6]; італійську Sistema Informativo Agricolo Nazionale (SIAN), що інтегрує реєстри сільгоспвиробників та модулі електронної звітності [7]; польський Портал ARiMR, який об'єднує сервіси для подання заявок на субсидії, перевірки статусу виплат та моніторингу земель [8].

Вивчення таких моделей дозволяє ідентифікувати оптимальні практики, що можуть бути адаптовані для України, з урахуванням положень національного законодавства та перспектив інтеграції до спільного аграрного ринку ЄС. Таким чином, порівняльний аналіз інформаційно-правових механізмів країн-членів ЄС є важливою передумовою для формування ефективної стратегії цифрової трансформації українського АПК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ключові питання інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу України досліджуються в роботах вітчизняних науковців, зокрема М. Собка, Ю. Довгорука, Г. Іванової, В. Маргасової, О. Шевцової, А. Пахомової та ін. У цих працях також розглядаються ефективні практики та інструменти, запозичені з досвіду країн ЄС. Водночас процес інтеграції позитивних європейських напрацювань у національну систему ще не має комплексного характеру та вимагає подальшого наукового опрацювання.

Мета даної статті – обґрунтувати та розробити концептуальну теоретичну модель інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу України на основі системного аналізу чинної нормативно-правової бази, інституційної структури, інформаційно-технологічних рішень та аналітично-регуляторних механізмів, із урахуванням позитивного досвіду країн ЄС та потреб подальшої адаптації національного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи роботи вітчизняних науковців, серед них прослідковується тенденція досліджувати окремі складові теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК). Наприклад, Г. Іванова органічно поєднує нормативно-правовий аспект із інформаційно-технологічною складовою, окреслюючи практичну реалізацію моделей інформаційно-правового регулювання в аграрному управлінні [9]. Це суттєвий внесок у методологічну базу теми. Вчений А. Бейкун акцентує концептуальну основу правового регулювання АПК, яка поєднує цивільно-правові та адміністративні засоби [10]. Це важливий крок до побудови інтеграційної правової моделі.

Створення теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК) дозволяє сформувати чітке наукове підґрунтя для удосконалення нормативно-правових актів та механізмів їх реалізації. Така модель допомагає систематизувати наявні правові норми, визначити прогалини та колізії у правовому регулюванні, а також вибудувати логічну структуру взаємодії між державними органами, суб'єктами господарювання та інституціями, що відповідають за інформаційне забезпечення. Завдяки цьому можна забезпечити комплексний підхід до правотворчості та правозастосування, враховуючи особливості аграрної сфери та сучасні інформаційні технології.

Другим важливим аспектом є практична користь моделі для прогнозування та планування розвитку інформаційно-правового середовища в АПК. Вона дає можливість створити ефективну систему моніторингу, контролю та обміну даними між усіма учасниками аграрного ринку. Чітке визначення функцій, ролей і повноважень різних суб'єктів у рамках моделі дозволяє зменшити ризики дублювання функцій, підвищити рівень прозорості та доступності аграрної інформації, що є ключовим для інвестиційної привабливості галузі та запровадження інновацій.

Крім того, теоретична модель створює основу для гармонізації українського законодавства із правовими стандартами Європейського Союзу. Це особливо важливо в контексті інтеграційних процесів та впровадження кращих практик управління у сфері АПК. Модель дозволяє адаптувати європейські підходи до національних умов, враховуючи особливості правової системи України, що сприятиме підвищенню ефективності державного управління та конкурентоспроможності агропромислового комплексу на світовому ринку.

На нашу думку, концептуальна **теоретична модель інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК)** має включати наступні складові:

- Інституційно-організаційна складова
- Нормативно-правова складова
- Інформаційно-технологічна складова.
- Аналітично-регуляторна складова.

У межах проведеного дослідження було виокремлено чотири ключові складові теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу – **інституційно-організаційну, нормативно-правову, інформаційно-технологічну та аналітично-регуляторну**. Такий підхід обумовлений результатами системного аналізу, який підтвердив: досягнення ефективності у сфері інформаційно-правового регулювання АПК є неможливим без одночасного та збалансованого врахування цих взаємопов'язаних елементів. Кожна складова виконує специфічну функцію, але їх взаємодія формує цілісну, адаптивну та стійку систему управління інформаційними потоками у сільському господарстві.

Інституційно-організаційна складова визначає інституційну архітектуру управління, тобто коло суб'єктів, уповноважених ухвалювати рішення, формувати політику, координувати діяльність та забезпечувати узгодженість інформаційних процесів. Саме вона окреслює ролі та повноваження державних органів, відомств, галузевих асоціацій та інших суб'єктів, що беруть участь у регулюванні АПК.

Нормативно-правова складова фіксує змістовні та процедурні рамки регулювання, визначаючи, *що* та *як* підлягає врегулюванню у сфері обігу аграрної інформації. Вона охоплює законодавчі та підзаконні акти, міжнародні угоди, стандарти та регламенти, які забезпечують правову визначеність і передбачуваність інформаційних відносин.

Інформаційно-технологічна складова відображає інструментальну основу реалізації правових норм та політики. Вона охоплює цифрові платформи, геоінформаційні системи, бази даних, аналітичні модулі, засоби дистанційного моніторингу та інші технології, які забезпечують збір, обробку, зберігання та передачу аграрної інформації.

Аналітично-регуляторна складова відповідає за інформаційно-аналітичне забезпечення управлінських процесів. Вона визначає, на основі яких даних ухвалюються управлінські рішення, які методи аналізу застосовуються та яким чином система коригується у відповідь на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища. Цей елемент забезпечує зворотний зв'язок, що дозволяє адаптувати нормативну та організаційну базу до нових викликів.

Таким чином, зазначені складові не є автономними блоками, а функціонують у постійній взаємодії, формуючи комплексну модель, здатну ефективно реагувати на динаміку розвитку агропромислового сектору в умовах цифровізації та глобалізації.

Взаємодія визначених складових теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу має системний характер і відбувається у формі взаємозумовленого циклу, в якому кожен елемент вико-

нує свою специфічну функцію, забезпечуючи цілісність та адаптивність регуляторної системи.

Передусім, державні інституції формують нормативно-правові та організаційні засади функціонування галузі, визначаючи суб'єктний склад, компетенції та механізми координації інформаційних процесів у сфері АПК. На основі цього фундаменту нормативно-правова база встановлює порядок обміну аграрними даними, регламентує умови доступу до них, а також визначає вимоги щодо забезпечення їх цілісності, конфіденційності та захисту від несанкціонованого використання. Далі інформаційно-технологічна інфраструктура виконує роль інструменту реалізації нормативних приписів, забезпечуючи створення та функціонування цифрових платформ, баз даних, геоінформаційних систем та інших технологічних рішень, які дозволяють здійснювати обробку, зберігання та передачу аграрної інформації у відповідності до встановлених стандартів. Завершальним етапом у цьому циклі є аналітично-регуляторні механізми, які здійснюють моніторинг результативності впроваджених інструментів, аналіз зібраних даних та формування рекомендацій для коригування правового поля. Вони забезпечують адаптацію стратегій розвитку агропромислового комплексу до нових викликів, технологічних інновацій та змін ринкових умов.

Таким чином, взаємодія складових відбувається у безперервному замкненому циклі «нормотворчість – реалізація – аналіз – корекція», що забезпечує динамічну стійкість і здатність системи інформаційно-правового регулювання АПК до модернізації в умовах цифрової трансформації.

Розглянемо дану модель інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу на прикладі досвіду країн ЄС. Доцільність такого розгляду обумовлюється кількома ключовими факторами. По-перше, ЄС має багаторівневу та інституційно розвинену систему управління аграрною сферою, що реалізується в межах Спільної аграрної політики (САР). Ця політика поєднує уніфіковані нормативно-правові стандарти з гнучкими механізмами їхньої адаптації до специфіки окремих держав-членів, забезпечуючи баланс між централізованим регулюванням і національною автономією. У країнах ЄС уже апробовані інструменти цифровізації аграрної сфери, зокрема інтегровані системи управління та контролю (IACS), електронні реєстри земельних ділянок і сільськогосподарських виробників, платформи відкритих даних, що дозволяє простежити практичну ефективність взаємодії всіх складових моделі.

По-друге, досвід країн-членів ЄС є релевантним для України через орієнтацію на європейську інтеграцію та гармонізацію аграрного законодавства з acquis communautaire. У ЄС відпрацьовані дієві механізми інституційної координації, правового забезпечення, використання цифрових технологій та аналітичної підтримки рішень у сфері АПК, що дозволяє розглядати їх як референтні зразки для адаптації в українських умовах. Аналіз цього досвіду дає можливість не лише виявити оптимальні рішення для впровадження, але й уникнути типових помилок, що виникали в процесі становлення європейської системи регулювання. Таким чином, ЄС слугує не лише прикладом, але й методологічною базою для апробації та вдосконалення запропонованої теоретичної моделі.

Інституційно-організаційна складова інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК) визначає систему органів, установ та інституцій, уповноважених формувати, впроваджувати та контролювати реалізацію політики у сфері аграрного виробництва, з урахуванням вимог цифровізації, сталого розвитку та інтеграції до міжнародних ринків. Вона охоплює як наднаціональний, так і національний рівні управління, забезпечуючи координацію між органами ЄС та держав-членів.

На наднаціональному рівні ключову роль відіграє Європейська Комісія, зокрема її Генеральний директорат з питань сільського господарства та розвитку сільських територій (DG AGRI), який відповідає за розробку та впровадження Спільної аграрної політики (Common Agricultural Policy, CAP), встановлення єдиних вимог і стандартів для держав-членів. У сфері безпечності харчових продуктів і контролю за обігом сільськогосподарської продукції функціонує Генеральний директорат з питань охорони здоров'я та безпечності харчових продуктів (DG SANTE), який адмініструє TRACES – інтегровану інформаційну систему контролю імпорту, експорту та внутрішньої торгівлі агропродовольчою продукцією [4].

Важливу координаційну функцію виконують також спеціалізовані агентства ЄС, зокрема Європейське агентство з безпечності харчових продуктів (EFSA), яке здійснює наукову оцінку ризиків та надає рекомендації щодо харчового ланцюга, і Європейське агентство з навколишнього середовища (EEA), яке забезпечує екологічний моніторинг, зокрема в аграрній сфері [11, 12].

На національному рівні в державах-членах ЄС створюються компетентні органи, що інтегрують європейські стандарти у внутрішнє правове поле. Наприклад, в Іспанії функціонує Agencia de Información y Control Alimentarios (AICA), яка контролює дотримання законодавства у сфері харчового ланцюга та адмініструє національні реєстри; в Італії – Agenzia per le Erogazioni in Agricoltura (AGEA), що керує системою SIAN для обліку аграрних субсидій та земельних ресурсів; у Польщі – Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), яка адмініструє портал електронних заявок, кадастрові бази та системи моніторингу [6, 7, 8].

Важливою складовою інституційної складової є інформаційно-аналітична взаємодія між цими структурами. ЄС забезпечує єдиний обмін даними через платформи IACS (Integrated Administration and Control System) та LPIS (Land Parcel Identification System), що дозволяє проводити крос-перевірку даних про земельні ділянки, субсидії та виробничі потужності у всіх державах-членах [4].

Отже, інституційно-організаційна складова теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання АПК базується на багаторівневій системі управління, де поєднуються наднаціональні механізми регулювання, гармонізовані з національними структурами. Її ефективність забезпечується не лише нормативно-правовими актами, але й функціонуванням інтегрованих інформаційних систем, що уніфікують процеси обліку, моніторингу та контролю в аграрній сфері.

На прикладі України чітко простежується тенденція до інституційної консолідації, зокрема, через діяльність Міністерства аграрної політики та продовольства України, Державного агентства рибного господарства та Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру. Запуск Національної аграрної дорадчої служби у 2021 р. став показовим кейсом підвищення оперативності та прозорості управлінських рішень завдяки централізованій координації інформаційних потоків.

Нормативно-правова складова теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК) формує правову основу, на якій базується система управління аграрним сектором, включаючи регламентацію обігу інформації, встановлення стандартів прозорості, забезпечення цифровізації та моніторингу. Вона визначає комплекс міжнародних, наднаціональних та національних актів, що регулюють відносини у сфері виробництва, обігу, контролю та державної підтримки сільського господарства.

На наднаціональному рівні ключовим регуляторним механізмом виступає Спільна аграрна політика Європейського Союзу (Common Agricultural Policy, CAP), яка встановлює єдині правила для всіх держав-членів,

зокрема у частині прозорого розподілу субсидій, управління земельними ресурсами та впровадження екологічних стандартів. Важливим елементом правового регулювання є Регламент (ЄС) № 1306/2013 про фінансування, управління та моніторинг спільної аграрної політики, що визначає порядок ведення інтегрованої адміністративної та контрольної системи (IACS) і системи ідентифікації земельних ділянок (LPIS) [13].

Суттєву роль у правовому забезпеченні інформаційного обміну в аграрній сфері відіграють і акти, що регламентують безпечність харчових продуктів та контроль у харчовому ланцюзі. Зокрема, Регламент (ЄС) № 178/2002 встановлює загальні принципи та вимоги харчового законодавства, а також запроваджує Європейське агентство з безпечності харчових продуктів (EFSA), яке надає наукові висновки та забезпечує інформаційну підтримку [14]. Для забезпечення простежуваності та ветеринарного контролю функціонує система TRACES, робота якої регламентується підзаконними актами ЄС.

У сфері цифровізації аграрного сектору діють норми, що регламентують обробку та захист даних. Загальний регламент захисту даних (GDPR, Regulation (EU) 2016/679) поширюється і на аграрні інформаційні системи, встановлюючи правила збору, зберігання та обробки персональних даних фермерів, а також інформації про земельні ділянки та господарську діяльність [15]. На національному рівні кожна держава-член ЄС імплементує положення САП у внутрішнє законодавство, приймаючи відповідні закони та підзаконні акти.

Таким чином, нормативно-правова складова забезпечує цілісність правової архітектури інформаційно-правового регулювання АПК, інтегруючи європейські стандарти у національні системи, встановлюючи чіткі вимоги до інформаційного обігу, моніторингу та контролю, а також створюючи передумови для ефективної цифрової трансформації аграрного сектору.

Що стосується України, важливим етапом у розвитку цієї складової стало прийняття Закону України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних» (2021 р.), що зобов'язав органи влади забезпечити відкритий доступ до земельних та аграрних карт. Це нововведення створило нормативні передумови для прозорого проведення земельних аукціонів, підвищення довіри до ринку землі та зменшення корупційних ризиків.

Інформаційно-технологічна складова теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК) охоплює систему цифрових інструментів, платформ та технологій, що забезпечують збирання, обробку, аналіз та обмін даними у сфері сільського господарства. Вона є ключовим елементом інтеграції правового регулювання та практичного управління аграрним сектором, оскільки реалізація норм і стандартів сучасного аграрного права значною мірою залежить від наявності ефективних технологічних рішень.

В Європейському Союзі основою цифрового управління аграрним сектором є вже неодноразово згадана **Інтегрована адміністративна та контрольна система (IACS)**, яка забезпечує адміністрування субсидій, моніторинг виконання екологічних вимог та контроль за використанням земельних ресурсів. Важливим елементом інформаційно-технологічної інфраструктури є **супутниковий моніторинг**. З 2018 року ЄС поступово переходить від традиційних перевірок на місцях до системи **«моніторинг за допомогою супутників»** (Monitoring by Copernicus Satellites), що базується на даних програми **Copernicus** та дозволяє щомісяця відстежувати стан посівів, зміни у землекористуванні та дотримання агроекологічних зобов'язань [16].

Інформаційно-технологічна складова також включає інноваційні інструменти **«розумного землеробства» (smart farming)**: сенсорні мережі для моніторингу ґрунту та мікроклімату, дрони для аерофотозйомки та картографування, автоматизовані системи зрошення та диференційованого внесення добрив. Вони не лише підвищують ефективність виробництва, але й допомагають виконувати вимоги екологічних стандартів САП та систем екологічної сертифікації [17].

Тож, інформаційно-технологічна складова забезпечує технічну спроможність правових механізмів, створює умови для ефективної реалізації аграрної політики, підвищує прозорість та підзвітність суб'єктів АПК, а також формує підґрунтя для розвитку цифрової економіки у сільському господарстві.

Прикладом України є створення Єдиного державного реєстру тварин із впровадженням RFID-міток, що дозволило відстежувати походження продукції, підвищило рівень біобезпеки та зменшило масштаби фальсифікацій.

Аналітично-регуляторна складова є центральним елементом теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК), оскільки вона забезпечує перетворення зібраних даних та правових норм у конкретні управлінські рішення, нормативні ініціативи та регуляторні дії. Її функціональне призначення полягає у здійсненні системного аналізу інформаційних потоків, оцінюванні ефективності державної аграрної політики, моніторингу дотримання правових вимог та розробці пропозицій щодо їх удосконалення.

У межах Європейського Союзу аналітично-регуляторна функція реалізується через **систему спільного моніторингу та оцінювання (Common Monitoring and Evaluation Framework, CMEF)**, що є обов'язковою складовою Спільної аграрної політики [2]. CMEF передбачає збір показників результативності (output indicators), результатів (result indicators) та впливу (impact indicators) для оцінки ефективності програм підтримки, екологічних заходів і цифровізації сільського господарства.

Ключовим інструментом аналітично-регуляторної складової є **системи прогнозування та моделювання аграрного розвитку**. Наприклад, **EU Agricultural Outlook** формує середньострокові прогнози розвитку ринків сільськогосподарської продукції на основі макроекономічних сценаріїв та кліматичних моделей [18]. Окремі країни-члени, як-от Франція (AGRESTE), Німеччина (BLE Statistik) чи Нідерланди (Wageningen Economic Research), мають національні аналітичні центри, що адаптують європейські методики до власних реалій.

Важливою частиною аналітично-регуляторної роботи є **оцінка регуляторного впливу (Regulatory Impact Assessment, RIA)**, яка в аграрній сфері ЄС використовується для перевірки пропорційності, економічної доцільності та правової узгодженості нових ініціатив. RIA у контексті цифровізації АПК враховує витрати на впровадження інформаційних систем, очікувані економічні вигоди, вплив на малих фермерів та відповідність принципам сталого розвитку [19].

У сфері екологічного регулювання особливу роль відіграє **Environmental Monitoring and Data Analysis** – інтеграція супутникових даних Copernicus, польових вимірювань та правових вимог САР для оперативного виявлення порушень і коригування аграрної політики.

Додатковим напрямом є **Data-Driven Policy Making** – використання великих даних (Big Data) та аналітики штучного інтелекту для прогнозування наслідків регуляторних змін. У Нідерландах, зокрема, аналітичні моделі дозволяють оцінювати вплив екологічних обмежень на обсяги експорту та конкурентоспроможність агросектору [20].

Таким чином, аналітично-регуляторна складова забезпечує зворотний зв'язок між правовими нормами та практикою їх реалізації, перетворюючи інформаційні ресурси на ефективні управлінські рішення. Вона виступає гарантом адаптивності правового регулювання АПК, підвищує його гнучкість, ефективність та відповідність стратегічним цілям сталого розвитку.

Впровадження у 2022 р. в Україні пілотного проєкту прогнозування врожайності пшениці на основі супутникових даних і кліматичних моделей продемонструвало практичну цінність аналітичних інструментів для формування обґрунтованої експортної політики та управління внутрішніми ресурсами.

Адаптація теоретичної моделі інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу (АПК) з урахуванням досвіду країн Європейського Союзу здатна надати Україні низку стратегічних переваг у процесі модернізації та цифрової трансформації аграрної сфери. Насамперед, це сприятиме гармонізації національної системи регулювання з європейським правовим полем, що є необхідною передумовою інтеграції до єдиного аграрного ринку ЄС. Використання апробованих у країнах-членах ЄС механізмів дозволить уникнути надмірних витрат часу та ресурсів на розробку інституційних і правових рішень «з нуля», замінивши їх на адаптовані, перевірені практикою інструменти.

Висновки. Проведене дослідження дозволило обґрунтувати теоретичну модель інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу, яка охоплює інституційно-організаційну, нормативно-правову, інформаційно-технологічну та аналітично-регуляторну складові. Її формування ґрунтується на синтезі національного досвіду та кращих практик країн ЄС, зокрема Іспанії, Італії, Польщі, Німеччини тощо.

Досвід зарубіжних держав свідчить, що ефективне інформаційно-правове забезпечення у сфері АПК потребує комплексного підходу: інтеграції інформаційних систем, прозорих правових процедур, уніфікованих механізмів контролю та активного використання цифрових технологій. Українська правова та інституційна система має потенціал для імплементації таких рішень, проте вимагає модернізації законодавства, уніфікації державних і відомчих реєстрів, а також посилення міжвідомчої координації.

Запропонована модель здатна стати концептуальною основою для розробки державної політики, спрямованої на цифрову трансформацію аграрного сектору, підвищення ефективності управлінських рішень і забезпечення прозорості ринку.

Перспективи розвитку інформаційно-правового регулювання агропромислового комплексу в Україні передбачають комплекс заходів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу, зокрема у сферах продовольчої безпеки, простежуваності продукції, субсидій та ринкових стандартів; розвиток національних цифрових платформ шляхом створення єдиної інтегрованої системи аграрних реєстрів із доступом для органів влади, бізнесу та громадськості; посилення інституційної спроможності профільних органів через удосконалення їх структури, підвищення кадрового та технічного потенціалу та впровадження сучасних IT-рішень для контролю та аналітики; інтеграцію з європейськими IT-системами, такими як TRACES та IACS, для спрощення міжнародної торгівлі та підвищення прозорості процедур; а також забезпечення прозорості й відкритості даних шляхом надання вільного доступу до публічних реєстрів і статистики, що сприятиме зниженню корупційних ризиків та підвищенню довіри до державних інституцій. Реалізація цих заходів дозволить Україні підвищити ефективність державного управління в аграрному секторі та зміцнити позиції на внутрішньому й зовнішньому ринках, наблизивши її інформаційно-правову інфраструктуру до європейських стандартів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Regulation (EU) No 1169/2011 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on the provision of food information to consumers. *Official Journal of the European Union*, L 304, 18–63. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32011R1169 (дата звернення 12.08.2025).
2. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for CAP Strategic Plans. *Official Journal of the European Union*, L 435, 1–186. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R2115 (дата звернення 12.08.2025).
3. Regulation (EU) 2023/1115 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on the making available on the Union market and the export from the Union of certain commodities and products associated with deforestation and forest degradation. *Official Journal of the European Union*, L 150, 206–247. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1115 (дата звернення 12.08.2025).
4. European Commission. TRACES – Trade Control and Expert System. URL: https://food.ec.europa.eu/traces (дата звернення 12.08.2025).
5. European Commission. Integrated Administration and Control System (IACS) and LPIS. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/cap (дата звернення 12.08.2025).
6. Agencia de Información y Control Alimentarios (AICA). *Official website "AICA"*. URL: https://www.aica.gob.es/ (дата звернення 12.08.2025).
7. Ministero dell'Agricoltura, della Sovranità alimentare e delle Foreste. Sistema Informativo Agricolo Nazionale (SIAN). URL: https://www.sian.it/ (дата звернення 12.08.2025).
8. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR). *Portal ARiMR*. URL: https://www.gov.pl/web/arimr (дата звернення 12.08.2025).
9. Іванова Г. С. Інформаційно-правові технології в органах публічної влади, які опікуються сферою агропромислового комплексу України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. №3 (43). С. 237–243.
10. Бейкун А. Л. Державне регулювання діяльності обласного агропромислового комплексу (організаційно-правові питання): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 1999. 18 с.
11. EFSA. European Food Safety Authority. *Офіційний сайт EFSA*. URL: https://www.efsa.europa.eu (дата звернення: 13.08.2025).
12. European Environment Agency (EEA). *Офіційний сайт EEA*. URL: https://www.eea.europa.eu (дата звернення: 13.08.2025).
13. Regulation (EU) No 1306/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy. *Official Journal of the European Union*, L 347, 20.12.2013.
14. Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law. *Official Journal of the European Union*, L 31, 1.2.2002.
15. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation). *Official Journal of the European Union*, L 119, 4.5.2016.
16. European Space Agency. Copernicus Programme and agricultural monitoring. *Офіційний сайт "ESA"*. URL: https://www.esa.int/copernicus (дата звернення: 13.08.2025).
17. EIP-AGRI. Smart Farming Technologies in the EU. *Офіційний сайт "EIP-AGRI"*. URL: https://ec.europa.eu/eip/agriculture (дата звернення: 13.08.2025).
18. European Commission. EU Agricultural Outlook for Markets, Income and Environment 2023–2035. Brussels, 2023.
19. European Commission. Better Regulation Toolbox. Brussels, 2021.
20. Wageningen University & Research (WUR). Data-driven agriculture policy modelling. Wageningen, 2022.

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

РОЗДІЛ 7
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 342.56:347.92
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/42

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ

CERTAIN ISSUES OF RELEASE FROM SERVING A SENTENCE DUE TO THE EXPIRATION OF THE STATUTE OF LIMITATIONS FOR THE EXECUTION OF A CONVICTION

Євдокімова О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних теоретико-прикладних проблем кримінального права, а саме звільненню від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Досліджуються поняття, передумови, підстава, порядок і кримінально-правові наслідки такого виду звільнення від покарання. Зазначається, що передумовою звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності є засудження особи за будь-яке кримінальне правопорушення із призначенням їй будь-якого виду покарання незалежно від його строку (розміру). Підставою цього виду звільнення від відбування покарання є закінчення строків, передбачених у ч. 1 ст. 80 КК. Ці строки є диференційованими та починають спливати з моменту набрання вироком законної сили. Вони тривають увесь час, доки покарання не виконується. Закінчення строку давності, передбаченого у ч. 1 ст. 80 КК, виступає підставою для звільнення від відбування покарання, якщо протягом такого строку засуджений: а) не ухилявся від відбування призначеного покарання або б) не вчинив нового злочину. Аналізується правовий висновок Верховного Суду України, згідно з яким вирішення питання про зупинення строків давності виконання обвинувального вироку суду можливо лише після набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким особа буде визнана винною в ухиленні від відбування покарання. Звертається увага на суперечливість такого розуміння змісту ч. 3 ст. 80 КК. Зокрема зазначається, що положення ст. 80 КК та статей 389 та 390 КК стосуються різних осіб. Положення ст. 80 КК поширюють свою дію на осіб, обвинувальний вирок стосовно яких набрав законної сили, проте не був звернений до виконання відповідними державними органами, у той час як суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 389 та 390 КК, є особи, які вже відбувають покарання, тобто вирок щодо них вже було звернено до виконання.

Ключові слова: Закон про кримінальну відповідальність, звільнення від відбування покарання, давність, обвинувальний вирок, ухилення від покарання, виконання вироку.

The article is devoted to the problem of exemption from serving a sentence in connection with the expiration of the statute of limitations for the execution of a conviction. It is noted that the prerequisite for such exemption is the conviction of a person for a crime with the imposition of punishment. The basis for such exemption from serving a sentence is the expiration of the terms provided for in Part 1 of Article 80 of the Criminal Code of the Russian Federation. These terms are differentiated and begin to run from the moment the sentence enters into legal force. They last all the time until the sentence is executed. The expiration of the statute of limitations provided for in Part 1 of Article 80 of the Criminal Code is a basis for exemption from serving a sentence if during this period the convicted person: a) did not evade serving the imposed sentence or b) did not commit a new crime. The legal conclusion of the Supreme Court of Ukraine is analyzed, according to which consideration of the issue of stopping the limitation period for the execution of a conviction is possible only after the entry into force of the indictment of the court, by which the person will be found guilty of evading serving the sentence. Attention is drawn to the contradiction of such an understanding of the content of Part 3 of Article 80 of the Criminal Code. It is noted that the provisions of Article 80 of the Criminal Code apply to persons in respect of whom the indictment has entered into force, but has not been executed by the relevant state bodies, while the subjects of the criminal offense provided for in Articles 389 and 390 of the Criminal Code are persons who are already serving their sentence, that is, the sentence in respect of whom has already entered into force.

Key words: Criminal Liability Law, exemption from serving a sentence, statute of limitations, guilty verdict, evasion of punishment, execution of sentence.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України вплинуло на всі сфери життя, у тому числі значно ускладнило функціонування правової системи країни. Перед судовими органами постало чимало викликів, однак це не завадило їхній роботі по притягненню винних у вчиненні кримінального правопорушення до кримінальної відповідальності. Попри наявні ризики та виклики судова система України продемонструвала здатність здійснювати правосуддя в умовах воєнного стану. Водночас, загострилась проблема своєчасного виконання судових рішень, зокрема обвинувальних вироків, у зв'язку з чим питання звільнення від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку набуло ще більшої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звільнення від відбування покарання, у тому числі у зв'язку закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, досліджувалися у працях В. М. Бурдіна, О. П. Гороха, О. О. Дудорова, О. О. Житного, З. А. Загиней-Заболотенко, Є. О. Письменського, В. І. Тютюгіна, О. В. Ус та багатьох інших науковців. Проте, окремі аспекти цього виду звільнення від відбування покарання потребують свого подальшого теоретичного аналізу, зокрема, зважаючи на суперечливу практику його застосування.

© Євдокімова О.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Метою статті є висвітлення окремих проблемних аспектів звільнення від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 80 Кримінального кодексу України (далі – КК) давність виконання обвинувального вироку це строк, встановлений у КК, після спливу якого, особа звільняється від відбування призначеного покарання, а вирок суду, що набрав законної сили, не підлягає виконанню. Отже, виходячи з положень ст. 80 КК, засуджений не може відбувати призначене покарання, якщо з дня набрання обвинувальним вироком чинності його не було виконано в строки, визначені у КК.

У науковій літературі зазначається, що: «правова природа цього виду звільнення від покарання зумовлюється одностороннім обов'язком держави примусово реалізувати через спеціально уповноважені нею органи призначене особі покарання протягом певних строків» [1]. «Водночас унаслідок різних причин об'єктивного і/або суб'єктивного характеру (бездіяльність державних органів, на які покладено виконання вироку, різноманітні форс-мажорні обставини тощо) обвинувальний вирок суду може бути не звернений до виконання. Якщо вирок суду певний час не виконується (не звернений до виконання), то в подальшому його виконання в окремих випадках є недоцільним» [12].

Відповідно до ч. 1 ст. 80 КК передумовою звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності є засудження особи за будь-яке кримінальне правопорушення із призначенням їй будь-якого виду покарання незалежно від його строку (розміру).

Підставою цього виду звільнення від відбування покарання є закінчення строків, передбачених у ч. 1 ст. 80 КК. Ці строки є диференційованими та починають спливати з моменту набрання вироком законної сили. Вони тривають увесь час, доки покарання не виконується.

Закінчення строку давності, передбаченого у ч. 1 ст. 80 КК, є підставою для звільнення від відбування покарання, якщо протягом такого строку засуджений: а) не ухилявся від відбування призначеного покарання і б) не вчинив нового злочину. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 80 КК перебіг давності зупиняється, якщо засуджений ухиляється від відбування покарання. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання. У цьому разі строки давності, передбачені пунктами 1-3 ч. 1 ст. 80 КК, подвоюються. Відповідно ж до ч. 4 ст. 80 КК перебіг давності переривається, якщо до закінчення строків, зазначених у частинах 1 та 3 цієї статті, засуджений вчинить новий злочин. Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину. Отже, якщо особа протягом строку давності вчиняє нове кримінальне правопорушення, яке відповідно до ч. 2 ст. 12 КК за ступенем тяжкості належить до кримінального проступку, то строк давності не переривається, та продовжує спливати без змін. Таким чином, у ч. 3 та 4 ст. 80 КК передбачено два самостійних юридичних факти, які впливають на тривалість строків давності виконання обвинувального вироку. Від їх правильного встановлення певної мірою залежить ефективність здійснення правосуддя та захист прав засуджених. Водночас, саме встановлення підстави для зупинення строку давності виконання обвинувального вироку у правозастосуванні викликає певні труднощі. При цьому відсутність єдності вирішення цього питання у судовій практиці призвело до розгляду його Верховним Судом України.

Так, Верховний Суд України (далі – ВСУ) у справі № 5-324кс15 від 24 грудня 2015 року, розглядаючи зазначене питання, зробив висновок, що ухилення від відбування покарання як підстава для зупинення строків давності виконання обвинувального вироку є особливим юридичним фактом, питання вирішення якого належить до компетенції суду, який повинен встановлювати його з дотриманням вимог процесуальної форми. Зокрема, редакція ч. 3 ст. 80 КК певним чином співвідноситься зі статтями 389 та 390 КК, оскільки ухилення від відбування покарання, про яке йдеться у ч. 3 ст. 80 Загальної частини КК, у своєму конкретному прояві відповідає складу одного із кримінальних правопорушень, передбачених зазначеними статтями Особливої частини КК. Отже, роблячи висновок про ухилення особи від відбування покарання при застосуванні ч. 3 ст. 80 КК, суд тим самим фактично визнає її винною у вчиненні нового кримінального правопорушення. Таке правозастосування суперечить ч. 1 ст. 62 Конституції України, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Таким чином, вирішувати питання про зупинення строків давності виконання обвинувального вироку суду можливо лише після набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким особа буде визнана винною в ухиленні від відбування покарання [10]. Вказана позиція ВСУ знайшла свою підтримку й у науці кримінального права, зокрема В. М. Бурдін зазначає, що до набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким особа буде визнана винною в ухиленні від відбування покарання, питання про зупинення строків давності виконання обвинувального вироку суду вирішувати неправомірно [2, с. 32]. Проте така позиція видається досить суперечливою та такою, що не узгоджується з правовою природою звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

По-перше, як на цьому обґрунтовано наголошується у кримінально-правовій літературі та акцентується у вказаному рішенні ВСУ, правова природа досліджуваного виду звільнення від відбування призначеного покарання зумовлюється одностороннім обов'язком держави примусово реалізувати через спеціально уповноважені нею органи призначене особі покарання протягом певних строків. Особа, засуджена до певного виду покарання, не несе правового обов'язку застосовувати правообмеження, які входять до змісту покарання, сама до себе. Це виключна одностороння компетенція спеціальних державних органів, які виконують покарання. Засуджена до певного виду покарання особа не може перебувати в потенційному очікуванні виконання покарання невизначений проміжок часу, у зв'язку із чим законодавчо встановлюються імперативні строки, сплив яких припиняє наявні між державою і засудженою особою кримінальні правовідносини, а отже, унеможливлює виконання покарання [2, 10]. Отже, зважаючи на таке розуміння правової природи цього виду звільнення від покарання, можна зробити висновок, що положення ст. 80 КК, у тому числі в частині зупинення строку давності виконання обвинувального вироку (ч. 3 ст. 80 КК), стосуються виключно ситуацій, коли вирок не був звернений до виконання.

У той же час у правовій літературі визнається, що виконання вироку є завершальною стадією кримінального провадження, що починається після набрання ним законної сили. На цій стадії суд звертає вирок до виконання, контролює його виконання, а також вирішує питання, що виникають у процесі фактичного виконання судового рішення, яке здійснюється відповідними органами згідно з нормами кримінально-виконавчого права [11, с. 343]. При цьому набрання вироком законної сили є лише передумовою звернення його до виконання. Отже, набрання вироком законної сили є своєрідним переходом його в такий правовий стан, який визначає можливість реалізувати всі його приписи [3, с. 121, 122].

Разом з тим, загальновизнаним є те, що сутність звернення вироку до виконання полягає в діяльності суду з передачі вироку, що набрав законної сили, для його виконання органам та установам виконання покарань [5, с. 508]. Як зазначає І. О. Харченко, сутністю діяльності суду із звернення судового рішення до виконання є те, що суд включається в новий процес застосування норм кримінального процесуального права, і в результаті такого правозастосування він своїми діями та рішеннями фактично породжує кримінально-виконавчі відносини [13, с. 41]. Саме в межах останніх відбувається виконання та відбування призначеного покарання.

Як зазначають З. Ф. Дільна та В. П. Бойко, від дій по зверненню судового рішення до виконання слід відрізняти приведення його до виконання. Приведення до виконання вироку безпосередньо судом не здійснюється, його здійснюють органи та установи виконання покарань відповідно до покладених на них повноважень [3, с. 136].

У чинному законодавстві передбачені диференційовані строки звернення обвинувальних вироків та ухвал до виконання. За загальним правилом, яке передбачено у ч. 1 ст. 535 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК), судове рішення, що набрало законної сили, якщо інше не передбачено КПК, звертається до виконання не пізніш як через три дні з дня набрання ним законної сили або повернення матеріалів кримінального провадження до суду першої інстанції із суду апеляційної чи касаційної інстанції. У той же час, у Кримінально-виконавчому кодексі (далі − КВК) передбачаються інші строки приведення вироку до виконання щодо різних видів покарання. Так, відповідно до ч. 4 ст. 36 КВК вирок щодо відбування засудженим громадських робіт приводиться до виконання не пізніше десятиденного строку з дня набрання цим рішенням законної сили або звернення його до виконання. Згідно зі ч. 4 ст. 41 КВК вирок щодо відбування виправних робіт виконується не пізніше десятиденного строку з дня набрання ним законної сили або звернення його до виконання. Відповідно до ч. 2 ст. 47 КВК протягом трьох днів після одержання копії вироку, яким особу засуджено до відбування покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців командир військової частини повинен видати відповідний наказ, у якому зазначити розмір відрахувань у дохід держави з грошового забезпечення засудженого військовослужбовця, строк, протягом якого він не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а також який строк не зараховується йому до строку вислуги років для присвоєння чергового військового звання. Такий наказ повинен бути оголошений по військовій частині і доведений до відома засудженого військовослужбовця. За ч.1 та 2 ст. 49-1 КВК вирок, яким було призначено покарання у виді пробаційного нагляду виконується уповноваженими органами з питань пробації за місцем проживання засудженого не пізніше десятиденного строку з дня набрання ним законної сили або звернення його до виконання. У ч. 1 ст. 57 КВК зазначено, що особи, засуджені до обмеження волі, прямують за рахунок держави до місця відбування покарання самостійно. При цьому уповноважений орган з питань пробації згідно з вироком суду вручає засудженому припис про виїзд до місця відбування покарання. Не пізніше трьох діб з дня одержання припису засуджений зобов'язаний виїхати до місця відбування покарання і прибути туди відповідно до вказаного в приписі строку. Відповідно до ч. 3 ст. 71 КВК та ст. 1 ІІ Розділу наказу Міністерства оборони України від 04 червня 2021 року № 155 «Порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні» організація відправлення засудженого військовослужбовця до дисциплінарного батальйону здійснюється начальником органу управління Служби правопорядку в десятиденний строк з моменту одержання розпорядження про виконання судового рішення [8]. Згідно з ч. 1 ст. 87 КВК особи, засуджені до позбавлення волі, направляються для відбування покарання не раніше спливу триденного та не пізніше десятиденного строку з дня набрання вироком законної сили або з дня надходження із суду розпорядження про виконання вироку, що набрав законної сили. Відповідно до Порядку виконання уповноваженими органами з питань пробації судових рішень про призначення покарання у виді штрафу підставою для виконання органом пробації судового рішення про призначення покарання у виді штрафу є розпорядження суду про виконання судового рішення та копія самого рішення, оформлених судом у порядку, визначеному законом. Якщо у судовому рішенні, що надійшло до органу пробації, виявлені неточності, які перешкоджають виконанню покарання у виді штрафу, орган пробації протягом трьох днів інформує про це суд, який виніс судове рішення, для вжиття заходів щодо усунення виявлених неточностей [9].

Отже, набрання вироком законної сили ще не означає його фактичної реалізації, а є лише початковим моментом його виконання, яке здійснюється шляхом вчинення як процесуальних дій, так і дій з його виконання, у якому беруть участь органи та установи виконання покарань. Звідси, під виконанням вироку в контексті ст. 80 КК слід розуміти врегульований нормами кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права порядок застосування комплексу обмежень прав і свобод засудженого, що утворюють зміст певного виду призначеного покарання. Виконання вироку призводить до появи кримінально-виконавчих правовідносин між адміністрацією органів й установ виконання покарань та засудженими, в межах яких й відбувається відбуття засудженим призначеного покарання [6, с. 8].

По-друге, у ч. 1 ст. 80 КК зазначається, що особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано у строки, передбачені ч. 1 ст. 80 КК. Отже, закон пов'язує звільнення від відбування покарання у зв'язку з закінченням строків давності не з відбуванням засудженим покарання, а з його виконанням. Водночас, поняття «виконання покарання» та «відбування покарання» не є тотожними. Виконання покарання – це діяльність уповноважених державою органів, що здійснюється відповідно до приписів вироку. У ході такої діяльності реалізуються встановлені кримінальним законом та вказані у вироку суду обмеження, що випливають зі змісту призначеного покарання [1, с. 6]. Таким чином, термін «виконання покарання», який вживається у ст. 80 КК звернутий до державних органів, які уповноважені застосовувати правообмеження, що утворюють зміст певного виду покарання, забезпечувати здійснення наданих засудженим прав та виконання ними покладених обов'язків. Що ж стосується терміна «відбування покарання», то він звернутий до засуджених, які зобов'язані на підставі вироку суду, відповідно до кримінально-виконавчого законодавства виконувати покладені них обов'язки та утримуватись від заборонених дій тощо [1, с. 6]. Таким чином, як зазначає З. А. Загиней під виконанням покарання доцільно розуміти юридичну діяльність державновладних суб'єктів у межах кримінально-виконавчих відносин, а під відбуванням покарання – отримання засудженими умов режиму відбування того чи іншого кримінального покарання [4, с. 171, 172].

На підставі зазначеного, можна зробити висновок, що ст. 80 КК регулює питання звільнення від відбування покарання у випадках, коли суд своєчасно не звернув вирок до виконання або органи виконання покарань з тих чи інших причин не забезпечили приведення його до виконання, тобто не застосували до засудженого правообмеження, що утворюють зміст призначеного покарання. У той же час, особа, до якої вирок не було звернено чи приведено до виконання, не може бути визнана такою, що відбуває пока-

рання, бо вона ще не є учасником кримінально-виконавчих відносин, а отже не може порушити порядок та умови відбування покарання. Звідси, вона не може вчинити кримінальні правопорушення, передбаченні ст. 389 та 390 КК, оскільки суб'єктом останніх визнається виключно особа, яка відбуває покарання, тобто вирок щодо якої був вже і звернений, і приведений до виконання.

По-третє, уявляється, що ст. 80 КК та статті 389 та 390 КК не перебувають між собою у співвідношенні, як на цьому наголошує ВСУ у вказаній постанові. У цих статтях передбачені правові наслідки для різних випадків незастосування до засудженого правообмежень, що утворюють зміст призначеного покарання, і поширюють вони свою дію на різних суб'єктів. Зокрема, у статтях 389 та 390 КК встановлена відповідальність за ухилення від відбування покарання. При цьому у науці кримінального права визнається, що тільки особа, яка перебуває в межах кримінально-виконавчих відносин, а саме є засудженим, що відбуває покарання, тобто є особою, щодо якої вирок вже було звернено і приведено до виконання, може бути суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 389 та ст. 390 КК. Такий висновок ґрунтується на особливостях об'єктивної сторони цих кримінальних правопорушень, яка полягає у порушенні установленого порядку та умов відбування конкретного виду покарання, передбачених у КВК [7, с. 310; 6, с. 72, 85, 107]. Так, об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 390 КК, утворюють альтернативні діяння, а саме: 1) самовільне залишення місця обмеження волі або злісне ухилення від робіт, 2) систематичне порушення громадського порядку чи встановлених правил проживання, вчинених особою, яка відбуває покарання у виді обмеження волі, 3) неповернення до місця відбування покарання особи, яка відбуває покарання у виді обмеження волі та якій було дозволено короткочасний виїзд, після закінчення строку виїзду, 4) неповернення до місця відбування покарання особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі та якій було дозволено короткочасний виїзд, після закінчення строку виїзду. Отже, виходячи зі змісту ст. 390 КК, суб'єктом цього кримінального правопорушення є виключно особа, яка відбуває покарання, тобто особа, призначене покарання щодо якої вже було приведене до виконання. Втім, якщо вирок вже було приведено до виконання, то це свідчить про відсутність підстави для застосування ст. 80 КК, а отже на цю особу не поширюються приписи ч. 3 ст. 80 КК. У разі ухилення такою особою від відбування призначеного покарання правовим наслідком для неї повинно бути не зупинення строку давності виконання обвинувального вироку, а призначення покарання за сукупністю вироків, згідно правил ст. 71 КК, де частина покарання, від відбування якої така особа ухиляється, є невідбутою частиною покарання, яка повністю або частково приєднується до покарання, призначеного за ст. 390 або 389 КК.

І, нарешті, *по-четверте*, у постанові № 5-324кс15 ВСУ займає позицію, що ухилення від відбування покарання, про яке йдеться у ч. 3 ст. 80 КК, у своєму конкретному прояві відповідає складу одного із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 389 та 390 КК. Водночас, Суд не звертає уваги на те, що при такому розумінні змісту ухилення від відбування покарання, про яке йдеться у ч. 3 ст. 80 КК, останнє перетворюється в підставу для переривання строку давності (ч. 4 ст. 80 КК). Тобто внаслідок такого тлумачення положень ч. 3 ст. 80 КК той же самий юридичний факт у виді ухилення від відбування покарання виявляється підставою для настання двох різних правових наслідків у виді зупинення (ч. 3 ст. 80 КК) та переривання строку давності виконання обвинувального вироку (ч. 4 ст. 80 КК).

Так, якщо дотримуватися вказаної позиції ВСУ, то у разі ухилення від відбування покарань у виді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, громадських чи виправних робіт, пробаційного нагляду, особа вчиняє нове кримінальне правопорушення, передбачене ст. 389 КК, а саме – ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. Водночас, відповідно до ч. 4 ст. 80 КК, у разі вчинення нового кримінального правопорушення, яке за ступенем тяжкості належить до категорії злочину, строк давності переривається та починає обчислюватися знов з моменту вчинення цього нового злочину. І, тільки вчинення кримінального проступку не впливає на строк давності виконання обвинувального вироку, який продовжує спливати без змін.

Разом з тим, аналіз санкцій ч. 1 – 3 ст. 389 КК свідчить, що ухилення від відбування будь-якого з цих видів покарань за ступенем тяжкості належить до категорії кримінального проступку, вчинення якого відповідно до ч. 4 ст. 80 КК не впливає на перебіг строку давності виконання обвинувального вироку. Звідси, зазначена позиція ВСУ призводить до необхідності констатації, що таке ухилення одночасно виступає юридичним фактом для виникнення двох підстав зміни тривалості строку давності виконання обвинувального вироку: його зупинення (ч. 3 ст. 80 КК) та переривання (ч. 4 ст. 80 КК). Проте, якщо вчинення нового кримінального проступку відповідно до ч. 4 ст. 80 КК не перериває строку давності, внаслідок чого він продовжує спливати без змін, то ухилення від відбування покарання є підставою для зупинення строку давності, при цьому строки давності, передбачені для видів покарань у ч. 1 та 2 ст. 80 КК, подвоюються. У зв'язку з цим, постає питання: якщо під ухиленням від відбування покарання, про яке йдеться у ч. 3 ст. 80 КК, розуміти вчинення кримінального проступку, відповідальність за який передбачена у ст. 389 КК, то яка повинна бути тривалість строку давності у цьому випадку? Чи строки давності, передбачені ч. 1 та 2 ст. 80 КК залишаються без змін відповідно до ч. 4 ст. 80 КК, чи вони повинні бути подвоєні згідно приписів ч. 3 ст. 80 КК?

У цьому аспекті може скластися враження, що законодавець не передбачивши у ч. 4 ст. 80 КК вчинення нового кримінального проступку в якості підстави для переривання строку давності виконання обвинувального вироку, тим самим нібито відсилає до ч. 3 ст. 80 КК, у якій йде мова про зупинення строку давності, а отже у цих випадках положення ч. 3 ст. 80 КК нібито повинні мати пріоритет над приписами ч. 4 ст. 80 КК. Проте таке розуміння співвідношення ч. 3 та 4 ст. 80 КК не спрацьовує, якщо особа ухиляється від відбування покарання інших видів покарань, а саме – у виді обмеження волі або позбавлення волі. Відповідно до ст. 390 КК, на яку посилається ВСУ у своєму рішенні, ухилення від цих видів покарання є злочином, а тому є всі підстави для застосування ч. 4 ст. 80 КК. А отже закономірно постає питання щодо тривалості строків давності: вони повинні зупинятися з моменту такого ухилення чи перериватися?

Висновки. Таким чином, уявляється, що тлумачення ВСУ ухилення від відбування покарання в контексті ч. 3 ст. 80 КК як вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 389 та 390 КК, є досить дискусійним. Уявляється, що ухилення від відбування покарання як підстава для зупинення строку давності (ч. 3 ст. 80 КК) та ухилення від відбування покарання, що є об'єктивної ознакою кримінальних правопорушень, передбачених статями 389 та 390 КК, є різними діяннями, які полягають у порушенні засудженим різних видів обов'язків. Виходячи з правової природи інституту звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку під ухиленням від відбування покарання за ч. 3 ст. 80 КК доцільно розуміти вчинення засудженим діянь, які перешкоджають державним органам звернути або привести обвинуваль-

ний вирок до виконання, тобто виконати повноваження, передбачені кримінально-процесуальним та кримінально-виконавчим законодавством. Для випадків застосування ст. 389 та 390 КК – це порушення засудженим умов та порядку відбування покарання, передбачені кримінально-виконавчим законодавством. Отже, якщо вирок вже було звернено до виконання, але особа ухиляється від відбування призначеного покарання, вона тим самим порушує умови та порядок відбування покарання, а тому підстави для застосування до неї ч. 3 ст. 80 КК відсутні, бо це суперечить змісту приписів ч. 1 ст. 80 КК. Натомість, правові наслідки для такої особи повинні наставати за правилами ст. 71 КК.

У той же час, якщо вирок ще не був звернений або приведений до виконання, а отже ще не виникли кримінально-виконавчі відносини в межах яких здійснюється виконання та відбування покарання, то особа не може бути визнано такою, що відбуває покарання. Отже, така особа не може порушити умови та порядок відбування покарання, тому у разі ухилення нею від застосування до неї призначеного покарання, вона не може бути визнана суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених статтями 389 та 390 КК. Разом з тим правовими наслідками для такої особи буде зупинення строків давності виконання обвинувального відповідно до ч. 3 ст. 80 КК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автухов К. А. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. (відповіді на екзаменаційні питання та питання до практичних занять) / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Х. : Право, 2016. 158 с.
2. Бурдін В. М. Окремі питання звільнення від відбування покарання. *Право і суспільство*. 2016. N 4. С. 29–33.
3. Дільна З. Ф., Бойко В. П. Виконання судових рішень у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. Львів : Сполом, 2017. 240 с.
4. Загиней З. А. Суб'єкт ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі: окремі проблемні питання. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 163–173.
5. Кримінальний процес: Підручник / За ред. Ю. М. Грошевого,О. В. Капліної. Харків: Право, 2010. 608 с.
6. Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2011. 328 с.
7. Остапчук Л. Поняття «ухилення» та «запобігання ухиленню» від відбування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 11. С. 307–312.
8. Порядок відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні: Наказ від 04 червня 2021 року № 155. *Міністерства оборони України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1124-21#Text
9. Порядок виконання уповноваженими органами з питань пробації судових рішень про призначення покарання у виді штрафу: Наказ від 27.04.2018 № 1301/5. *Міністерства юстиції України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0544-18#Text
10. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 24 грудня 2015 року у справі № 5-324кс15. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/55223194
11. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Особлива частина : підручник.9-те вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2021. 438 с.
12. Ус О. В. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків, 2011. Вип. 22. С. 67–75.
13. Харченко І. О. Вирішення судом процесуальних питань в стадії виконання вироку: дис. канд. юр. наук: 12.00.09 .Київ, 2010. 241 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 343.373:111:168.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/43

ОНТОЛОГІЧНІ ТА ЕПІСТЕМІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЯМ НА ОРГАНІЗОВАНИХ РИНКАХ КАПІТАЛУ НА ПРИКЛАДІ КРИМІНАЛІЗОВАНОЇ ЗАБОРОНИ МАНІПУЛЮВАННЯ

ONTOLOGICAL AND EPISTEMIOLOGICAL ASPECTS OF COUNTERACTING ABUSE IN ORGANIZED CAPITAL MARKETS ON THE EXAMPLE OF THE CRIMINALIZED PROHIBITION OF MANIPULATION

Кошовий О.Г., адвокат, аспірант кафедри адміністративного та кримінального права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Статтю присвячено онтологічним та епістеміологічним аспектам інституційного феномену протидії зловживанням на організованих ринках капіталу на прикладі заборони маніпулювання ринком. Пізнавально-сутнісні аспекти заборони маніпулювання проаналізовано в контексті походження, смислових та структурних ознак в порівняльному та понятійному контексті на прикладі моделей законодавств США, Європейського Союзу та України. Автором досліджено та продемонстровано змістовні та смислові пізнавальні «лакуни», що залишаються поза увагою в умовах домінації складних формоутворюючих законодавчих конструкцій. Автор акцентує увагу на необхідності поєднання пізнавально-смислового підходу до інституціоналізації заборони зловживань ринком з релевантними, зрозумілими та точними правовими формами заборон, розглядає хиби якості норм за умов зміненого балансу форми закріплення заборон та їх змістовного наповнення.

Автор обгрунтовує необхідність постійного систематизованого та аналітичного пояснення існування, буття та змісту інституції, її основоположних та утворюючих феноменів, що обумовлює необхідність доктринального забезпечення законодавчих форм протидії зловживанням ринком відповідними ґрунтовними смисловими та пізнавальним інструментами на прикладі аналізу заборони та криміналізації маніпулювання. У дослідженні сфокусовано увагу на необхідності уточнення певних аспектів законодавчих конструкцій в контексті зі смисловими та пізнавальними активностями щодо захисту ринку від зловживань. На підставі здійсненого дослідження автором обґрунтовано та запропоновано зміни до ст. 6.3.24. проекту Нового Кримінального кодексу [8] України щодо викладення криміналізованої заборони маніпулювання на ринку капіталу та організованому товарному ринку.

Ключові слова: *зловживання ринком, маніпулювання ринком, незаконне використання інсайдерської інформації, незаконна інсайдерська торгівля, маніпулювання на фондовому ринку, сутнісно-пізнавальні аспекти, Новий кримінальний кодекс, ринки капіталу, фондовий ринок, біржа, зловживання на організованих ринках капіталу, епістеміологічний підхід, онтологічні аспекти.*

The article is devoted to the ontological and epistemological aspects of the institutional phenomenon of combating abuse in organized capital markets on the example of the prohibition of market manipulation. The cognitive and substantive aspects of the prohibition of manipulation are analyzed in the context of origin, semantic and structural features in a comparative and conceptual context on the example of models of legislation of the United States, the European Union and Ukraine. The author investigates and demonstrates the substantive and semantic cognitive "gaps" that remain unaddressed in the context of the dominance of complex formative legislative structures. The author emphasizes the need to combine a cognitive and semantic approach to the institutionalization of the prohibition of market abuse with relevant, understandable and accurate legal forms of prohibitions, and considers the shortcomings of the quality of norms under the conditions of a changed balance of the form of consolidation of prohibitions and their content.

The author substantiates the need for a constant systematic and analytical explanation of the content of the institution, its fundamental and formative phenomena, and determines the need for doctrinal support of legislative forms of countering market abuse with appropriate substantive semantic and cognitive tools using the example of the analysis of prohibition and criminalization of manipulation. The study focuses on the need to clarify certain aspects of legislative constructions in the context of semantic and cognitive activities aimed at protecting the market from abuse. Based on the study, the author substantiates and proposes amendments to Article 6.3.24. of the draft New Criminal Code [8] of Ukraine to criminalize the prohibition of manipulation in the capital market and the organized commodity market.

Key words: market abuse, market manipulation, illegal use of insider information, illegal insider trading, stock market manipulation, essential and cognitive aspects, New Criminal Code, capital markets, stock market, exchange, abuse in organized capital markets, epistemological approach, ontological aspects.

Постановка проблеми. Сучасна правова реальність постає з соціально та економічно обумовленого та структурованого підґрунтя. Соціально та економічно структурована дійсність утворює відповідні релевантні правові інституції, які покликані врегульовувати правовідносини між різними зацікавленими особами, групами інтересантів, бенефіціарами певних таргетованих результатів; попереджати здійснення правопорушень, впливати на правосвідомість будь-кого, дотичного до права та наслідків правничого структурування відносин в суспільстві. Правові інститути структурують суспільні відносини відповідно до предмету регулювання, історичних, доктринальних, рандомних, інших проявів попиту на право та особливостей розвитку суспільства на певному етапі суспільної еволюції, а також по значущих треках розвитку економіки та суспільства [15][16][17]. Правова наука відіграє вказівну функцію для розвитку правових інститутів[14]. Проте, часом, розвиток інституції відбувається без достатнього доктринального осмислення, за відсутності правової доктрини, яка б узагальнювала характерні аспекти, урізноманітнювала унікальний понятійний контекст, слугувала смисловим, змістовним, предметним фундаментом для розвитку інституту.

За такого сценарію подій правовий інститут може, оминаючи наукове осмислення, аргументацію та обґрунтування, отримувати певні вади. Адже вбирає в себе негативні аспекти правового позитивізму, за якого форма стає домінуючою над змістом. В сучасній швидкоплинній практиці правотворення інколи не залишається часу на осмислення змістовних складових. Натомість, в правовій доктрині, може бути сконцентровано всі аспекти, які проливають світло розуміння на унікальний зміст інституції, її функцію, на предмет, метод, засоби регулювання правовідносин, загалом повноцінне смислове уявлення про феномен, навколо якого побудована правова доктрина.

© Кошовий О.Г., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Як вид дослідження, правова доктрина може систематизувати та пояснювати зміст та особливості певного явища. В цьому, пізнавально-смисловому, аспекті розвиток інституту протидії зловживанням ринком потребує додаткового вивчення, фактично осмислення ґрунту та підходу, форми та змісту, інтенцій та проявів тощо, без розуміння яких твердження про виокремлення інституту було б передчасним. З огляду ж на фактичну наявність та впровадження та правову реальність формальних ознак інституту протидії зловживанням ринком необхідним є вдосконалення пізнавально-смислової складової, яка, на нашу думку, страждає від негативних наслідків сучасних викривлених форм правового позитивізму, за якого форма стає домінантою, зміст – підлеглим інструментом. З урахуванням провідної ролі кримінально-правового інструментарію при захисті організованих ринків від зловживань, необхідним є уможливлення застосування права без шкоди правам та інтересам осіб за дотримання принципу nullum crimen sine lege certa[1].

Мета роботи. На основі дослідження в онтологічному та епістеміологічному аспектах комплексу складових протидії зловживанням ринком з'ясувати необхідність уточнення та застосування пізнавально-смислового контексту при криміналізації зловживань ринком з метою забезпечення правової визначеності. Виявити напрямки подальших досліджень в сфері захисту ринку від зловживань, розширити межі доктринального змісту щодо інституційного підходу до захисту ринку від зловживань.

Аналіз останніх досліджень. Слід зазначити, що вітчизняні та зарубіжні дослідники та практики неодноразово зверталися до питань наукового осмислення та дослідження якісних характеристик норм про зловживання ринком. З урахуванням міждисциплінарного феномену зловживань ринком до вивчення, інституалізації протидії зловживанням на фондовому ринку, (маніпулюванню та insider dealing на ринку цінних паперів (фондовому ринку, ринках капіталу) в різні часи внесли свій вклад вітчизняні та зарубіжні вчені як правничих, так і економічних профілів Ф. Пекора A. Błachnio-Parzych, N. Ryder, E. Herlin-Karnell, Н. Шелудько, С. Шишков, Д. Каменський, Р. Волинець, О. Дудоров, В. Гацелюк, В. Тертишник, багато інших.

В аспекті даного дослідження онтологічних та епістеміологічних аспектів в контексті інституалізації феномену слід також виділити роботи таких вчених як Th. Veblen, J. Commons, С.І. Молчанов, D. Bromley, W.J. Samuels, F. Fukuyama, D. C. North, D. Acemoglu, J. A. Robinson, інших вчених та дослідників, які внесли вклад в розуміння ролі, функцій та доктринального розуміння правових інституцій та, в широкому сенсі, суспільних інституційних утворень.

В той же час вивченню інституту протидії зловживанням ринком в онтологічно-епістеміологічному контекстному баченні на нашу думку приділено недостатньо уваги. Результат недостатнього розуміння явища відображається, зокрема, у швидкоплинній зміні кримінально-правових норм щодо заборони маніпулювання та незаконної інсайдерської торгівлі на фондовому ринку (ринках капіталу) в кримінальному праві України. Це шкодить як якості законодавства, так і правозастосовній практиці в кримінально-правовому контексті. І ця прогалина може бути усунена за рахунок ретельного пізнання та осмислення як феномену інтенцій щодо зловживання ринком, так і феномену захисту та протидії зловживанням ринком в кримінальному праві.

Виклад основного матеріалу. *Історично-смислові аспекти.* В сучасному розумінні інституціоналізація протидії зловживанням на організованих ринках відбулася у тридцятих роках двадцятого століття. Завдячуючи аналітичним та практичним старанням американського юриста Ф. Пекори [1] було осмислено як певний феномен, а надалі криміналізовано в законодавстві США маніпулювання на фондовому ринку та незаконну інсайдерську торгівлю. З цього часу як у законодавчих сферах спочатку США, потім інших юрисдикцій, так і в сфері наукових знань сам феномен протидії зловживанням ринком, рівно як його вивчення та інструментарій законодавчого регулювання перебувають у взаємозв'язку. Кожний з аспектів – в знаходиться динамічному розвиткові під впливом обставин часу, нових даних, осмислення, бачення технологічних аспектів розвитку технологічного інструментарію торгів тощо. При цьому слід зазначити, що розвиток інституції рухається у різних юрисдикціях за дещо різними траєкторіями, отримуючи, відповідно, різні форми законодавчого закріплення. Адже заборонні норми мають як різні підходи до втілення в законодавстві (наприклад, через сценарний підхід до заборони та криміналізації[2] або через узагальнюючі рамки забороненої поведінки[3]); можуть бути бланкетними[4]. Ухвалюючи заборонні норми, законодавці можуть використовувати різний понятійно-категоріальний апарат, лінгвістичні концепції, відрізняти заборонні норми певної юрисдикції від інших за характером складу злочину (формальні[5] або матеріальні[6]) тощо.

Отже, так само, як і наукові підходи та наукові дефініції, самі законодавчі акти, що забороняють маніпулювання та незаконну інсайдерську торгівлю, не є тотожними між собою, відрізняються за рахунок різних елементів.

Одне з перших відомих формулювань сучасного підходу до поняття маніпулювання в контексті ринкового зловживання належить колишньому президенту Нью-Йоркської бавовняної біржі Артуру Маршу (Arthur R. Marsh). І сформульоване воно було Сполучених Штатів Америки в ході сенатських слухань для розслідування зловживань ринком, які здійснювалися протягом 1925–1928 р.р. Самі слухання проходили в 1928 році.

Висловлювання заслуговує на повне цитування: *«Маніпуляція, пане Голово, – це будь-яка або кожна операція, транзакція чи практика, метою якої є не в першу чергу полегшення руху товару за цінами, які вільно реагують на сили попиту та пропозиції, а, навпаки, розрахована на створення спотворення цін будь-якого роду на будь-якому ринку або на самому собі, або по відношенню до інших ринків. Якщо фірма займається маніпулюванням буде знайдена за допомогою пристроїв, за допомогою яких ціни контрактів протягом одного місяця на одному ринку можуть бути вищими, ніж вони були б, якби діяли лише сили попиту та пропозиції; або за допомогою пристроїв, за допомогою яких ціна або ціни певного місяця або місяців на даному ринку можуть бути нижчими, ніж вони були б, якби вони вільно реагували на сили попиту та пропозиції.*

Будь-яка операція, транзакція, пристрій, що використовується для створення цих аномалій співвідношення цін на ф'ючерсних ринках, є маніпуляцією. Це маніпулювання, пане Голово, щоб сконцентрувати на якомусь ф'ючерсному ринку дуже велику кількість найменш бажаної бавовни, яка, можливо, може бути зроблена, щоб прийти туди з метою доставки відповідно до закону США про ф'ючерси на бавовну. Це маніпуляція, щоб взяти

[1] Немає злочину без визначеного закону.

[2] Йдеться про домінуючий підхід в законодавстві України в чинній редакції ст. 2221 ККУ з урахуванням її бланкетного характеру.

[3] Здебільшого стосується законодавчого підходу до заборони та криміналізації маніпулювання у Сполучених Штатів Америки.

[4] Бланкетний підхід до конструкції заборони найбільш наглядно реалізований у законодавстві Республіки Польща у статті 183 закону* про обіг фінансових інструментів. *Назви законів Республіки Польща традиційно пишуться з маленької літери.

[5] В Україні криміналізація маніпулювання відбувається тільки у матеріальному (ч.ч. 1, 2 ст. 2221 ККУ) складі злочину.

[6] В Республіці Польща криміналізація маніпулювання відбувається тільки у формальному (ст. 183 закону про обіг фінансових інструментів) складі злочину.

на себе зобов'язання впливати на ціни на товарні сорти бавовни на різних південних спотових ринках, щоб вартість доставки того чи іншого сорту на ф'ючерсному ринку могла бути змінена на користь маніпулятора.» [2]. При структуруванні цього визначення виділяються наступні смислові елементи, на яких базується узагальнення феномену маніпулювання:

1) по-перше, йдеться про будь-яку дію, активність, практику тощо,

2) по-друге, така дія, активність практика є цілеспрямованою, повинна мати та націлена на таргетований результат, коли мова йде про цінові параметри,

3) по-третє, знаряддями маніпулювання можуть бути будь-які пристрої, транзакції, механізми чи форми, що спотворюють ціноутворення,

4) наявність умислу щодо спотворення ціни та бажання отримати зиск.

Отже, щонайменше відтоді загальний принцип виявлення маніпулювання як певного феномену, що полягає у спотворенні ціни в порівнянні з її природнім рухом в залежності від сил попиту та пропозиції, можна було позначити як гіпотезу. Згодом у США було ухвалено Закон про біржі і цінні папери[3], в якому було вже на законодавчому рівні (ст.10) сформульовано визначення забороненого маніпулювання, що створює рамки кримінально-правового контекстного розуміння: *"It shall be unlawful for any person, directly or indirectly, by the use of any means or instrumentality of enterstate commerce or of the mails, or of any facility of any national securities exchange-*

(a) To effect a short sale, or to use or employ any stop-loss order in connection with the purchase or sale, of any security registered on a national securities exchange, in contravention of such rules and regulations as the Commission may prescribe as necessary or appro-priate in the public interest or for the protection of investors.

(b) To use or employ, in connection with the purchase or sale of any security registered on a national securities exchange or any security not so registered, any manipulative or deceptive device or contrivance in contravention of such rules and regulations as the Commission may prescribe as necessary or appropriate in the public interest or for the protection of investors."[7] [3].

У зазначеній нормі були встановлені узагальнені рамки протиправної поведінки будь-якої особи, направлені на спотворення ціни на ринку маніпулюванню («прямо чи опосередковано» здійснити будь-що штучне) чи іншим оманливим прийомам, водночас – переліку конкретних оманливих чи шахрайських практик закон не містив. Адже кожний шахрайський спосіб може ґрунтуватися на різних оманливих прийомах та застосуванні різних механізмів та інструментів штучного впливу на різні аспекти ціноутворення. Власне про це стверджував президент біржі А.Марш.

Згодом цю норму було модернізовано[4] та доповнено посиланням на судові прецеденти, але і водночас, її первісний зміст було лише приведено у відповідність з реаліями часу, без зміни сутнісного та пізнавального розуміння феномену заборони. Зокрема у редакції заборони з'явилася вказівка до судового прецеденту. Пряме відсилання у сучасному американському законодавстві до творення права через судовий прецедент є важливим фактором пізнання, та вказує на те, що **маніпулювання не може бути заздалегідь вичерпно описане у законодавстві**. Отже, починаючи з часів оновлення законодавства після Великої депресії й по сьогодні в певному сенсі криміналізація дій на ринку зберігає ознаки гіпотези, яку у випадку потрапляння до суду[8] в тій чи іншій мірі потрібно доводити в кожному конкретному разі та щодо кожного конкретного паперу, що торгується на біржі. Адже кваліфікація тієї чи іншої дії, що направлена на спотворення цінових орієнтирів, як протиправної потребує пізнання не тільки відношення особи до діяння, а й фактору певної констеляції, тобто певного взаємного розташування всередині цілого його складових, в певному сенсі також врахування та розуміння збігу обставин. Адже для виявлення спотвореної ціни, для виявлення маніпулювання слід довести об'єктивний неринковий рух ціни в той чи інший бік. І ці акти руху мають бути обумовлені умисним чи іншим впливом та доведені як цілісний акт контрольованого цінового маніпулювання.

Структурно-змістовний підхід законодавства Європейського Союзу.

Законодавець Європейського Союзу в обов'язковому для всіх держав-членів акті – ухваленому в 2014 році Регламенті 596/2014 (Regulation (EU) № 596/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on market abuse (market abuse regulation або MAR) [5] структурував заборонені дії з маніпулювання, що утворюють кримінально-правовий контекст, наступним чином:

1) загальні рамки активності на ринку, що включають ознаки дій, на підставі яких можна визначити активність на ринку в якості маніпулювання (параграф 1 ст. 12 Регламенту),

2) конкретні сценарії маніпулювання, прямо позначені та описані у Регламенті, як такі, що є маніпулюванням (параграф 2 ст. 12 Регламенту),

3) активність на ринку, що, без шкоди першим двом способам визначення маніпулювання, підпадає під загальне визначення феномену маніпулювання, яке сформульовано у параграфі 3 ст. 12 Регламенту*: «Для цілей застосування параграфів 1(a) та (b) і без обмеження форм поведінки, визначених у параграфі 2, додаток I визначає невичерпний перелік індикаторів, пов'язаних із використанням фіктивних механізмів або будь-яких інших форм обману чи махінацій, та невичерпний перелік індикаторів, які стосуються хибних чи оманливих сигналів і фіксування цін.»*

В цьому параграфі слід виділити загальний підхід для визначення маніпулювання – використання «фіктивних механізмів» чи «будь-яких інших форм обману чи махінацій», що стосуються «хибних чи оманливих сигналів і фіксування цін.»

В цьому контексті законодавець ЄС відтворює логіку законодавця США щодо заборони маніпулювання, але в іншій формі, з застосуванням інших форм та методів. Адже йде від окремих випадків до загального правила. Водночас такі складові як *«обман», «махінація», «фіктивний механізм»* – присутні як узагальнюючі ознаки маніпулювання в контекстній логіці права ЄС щодо заборони маніпулювання так само, як і в праві США, але в інших дефініціях: «*будь-які маніпулятивні або оманливі засоби або прийоми*».

Ретроспективні, сучасні та структурно-змістовні аспекти заборони маніпулювання в Україні.

В Україні вперше заборона маніпулювання з'явилася в Кримінальному кодексу України в статті 222[1] «Маніпулювання на фондовому ринку» у 2011 році. Це було здійснено на підставі Закону України № 3267-VI від

---

[7] «Є незаконним для будь-якої особи, прямо чи опосередковано: за допомогою будь-яких засобів або інструментів міждержавної торгівлі або пошти, або будь-якого об'єкта будь-якої національної біржі цінних паперів – (a) Здійснити короткий продаж або використовувати будь-який стоп-лосс ордер у зв'язку з купівлею або продажем будь-якого цінного паперу, зареєстрованого на національній біржі цінних паперів, в порушення таких правил і положень, які Комісія може призначити як необхідні або доречні в суспільних інтересах або для захисту інвесторів.

(b) Використовувати або застосовувати у зв'язку з купівлею або продажем будь-яких цінних паперів, зареєстрованих на національній фондовій біржі, або будь-яких цінних паперів, що не зареєстровані таким чином, будь-які маніпулятивні або оманливі засоби або прийоми, що суперечать правилам і нормам, які Комісія може встановити як необхідні або доцільні в інтересах суспільства або для захисту інвесторів.»

[8] Слід зауважити про розповсюджену практику укладення угод про визнання вини в США, це може становити до 90% від усіх проваджень.

21.04.2011 «*Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом* [6].

Заборонене правило поведінки було сформульовано наступним чином: *«Умисні дії службової особи учасника фондового ринку, що мають ознаки маніпулювання на фондовій біржі, встановлені відповідно до закону щодо державного регулювання ринку цінних паперів, що призвели до отримання професійним учасником фондового ринку або фізичною особою чи третіми особами прибутку у значних розмірах, або уникнення такими особами збитків у значних розмірах, або якщо це заподіяло значну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб»* [7].

Контраверсійні розуміння та зміст цієї норми від того часу й досі не полишають її існування в правовому полі. Адже, від самого початку практика правотворення пішла шляхом:

1) правової неточності (невизначеності) застосованих понять,

2) бланкетного способу реалізації, що містив хиби правового зв'язку з законодавством, яке встановлювало правило забороненої поведінки.

Питання змісту норми про заборону маніпулювання є також тісно пов'язаним з процесом оновлення кримінального законодавства загалом та створенням нового Кримінального кодексу України, проект якого наразі доступний для обговорення [8].

Передбачена ним нині стаття 6.3.24. «Маніпулювання на ринку капіталу та організованому товарному ринку» має лаконічний на відміну від чинної редакції зміст, але також породжує багато питань щодо визначеності: *Особа, яка здійснила маніпулювання на ринку капіталу або організованому товарному ринку, – вчинила злочин 3 ступеня.»* [8].

Основною проблемою, на нашу думку є те, що **поза правовою точністю та вичерпністю залишається саме поняття маніпулювання. Адже у нових редакціях статей, що узагальнюють маніпулювання як заборонену дію, не здійснене узагальнення активності на ринку, натомість наведено лише окремі випадки феномену.** Тенденція до спрощення кримінального законодавства на нашу думку не має логічних та законних пояснень в парадигмі правового позитивізму. Це суперечить принципу правової визначеності та не дозволяє ефективно захищати ринок та здійснювати кваліфікацію дій особи без порушення прав такої особи.

Наприклад, у чинній ст. 148 ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [9], яке наразі утворює диспозицію ст. 222[1] ККУ, передбачені лише окремі випадки (сценарії) забороненого маніпулювання, і відсутнє основоположне правило, (правовий «фільтр» для решти фактичних випадків). У чинній з 01.01.2026 року редакції ст. 152 ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [10] поняття «маніпулювання», яке автоматично має утворювати диспозицію ст. 222[1] ККУ з 01.01.2026 р., складається вже з двох окремих випадків:

1) маніпулювання на ринках капіталу, яке включатиме в себе певні діяння згідно з поданим переліком (ч. 1 ст. 152),

2) маніпулювання на ринках капіталу яке безпосередньо встановлене законом, з переліком сценаріїв (ч. 2 ст. 152).

Доповнювати ці два окремі випадки з 01.01.2026 р. буде право Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку розробляти та оприлюднювати на своєму офіційному веб-сайті: *«1) орієнтовний невичерпний перелік показників, що стосуються вчинення дій з використанням обману, махінацій чи інших неправомірних дій; 2) орієнтовний невичерпний перелік показників, що стосуються подання недостовірних сигналів або таких, що вводять в оману, або фіксації цін та процедури їх обчислення».* [10]. Слід окремо зауважити, що аналогічну функцію в законодавстві ЄС має Єврокомісія як виконавчий орган, в США цю місію виконує регулятор. Водночас як в ЄС, так і в США ці функції загалом корелюють з рамками прав як регулятора в США, так і уряду в ЄС. В українському контексті функція регулятора встановлювати аспекти кримінального права не вписується в правову доктрину кримінального права[9], потребує уточнення.

Встановлення «орієнтовного переліку» по-перше, органом, який не є центральним органом виконавчої влади, будучи утворений в порушення Конституції України [12], а по-друге, за відсутності основоположного правила того, що є маніпулюванням як сутнісним правовим явищем, а не переліком низки окремих випадків, перетворює правову невизначеність на штучний, але «вмонтований» елемент всієї законодавчої конструкції кримінальної заборони маніпулювання.

З урахуванням зазначених проблем формоутворюючих домінант (домінації численної кількості окремих випадків на шкоду правилу забороненої поведінки як феномену заборони), змістовних хиб тощо, саме розуміння суті проблеми, яку має вирішувати кримінальне право в контексті захисту ринку, інколи може варіюватися не на користь правової точності.

Проблематика розуміння основних функцій інституції та коректного до всіх осіб правозастосування за вказаних обставин правової неточності має розв'язуватися засобами пізнавально-сутнісного підходу.

Пізнавально-сутнісний контекст.

В певному сенсі сам феномен ціноутворення має трансцендентний характер. Тобто він певною мірою не може бути пізнаний за допомогою раціональних засобів вимірювання. Відтак ми можемо виходити з того, що будь-яка ринкова ціна, яка могла б виникнути, кожний раз залишається недосяжним для розуміння показником в тому випадку, якщо її виникненню завадила будь-яка обставина. Іншими словами, ми не можемо обрахувати ціну, яка б виникла, в ідеалізованому її розумінні. Принаймні, з тією точністю, що може запропонувати організований фондовий ринок. Натомість в сенсі доведення цінового орієнтиру, можна наблизитися до самої тенденції, яку було припинено штучним впливом на сам феномен ціноутворення.

Враховуючи міждисциплінарний характер питання механізмів діяльності фондового ринку, маємо зазначити, що загалом економічна теорія, яка вивчає організований ринок, базується та виходить з розуміння раціональної, об'єктивно конструктивної поведінки як ринку, так і його учасників. Уяви про те, що ринок побудований, а його учасники діють в ідеальному світі ринкової економіки в цілому. Але чи можна на базі цього розуміння побудувати, наприклад, методологію виявлення ринкових відхилень для виявлення маніпулювання? Чи зможемо ми наперед встановити та розрахувати всі окремі випадки маніпулювання, до чого тяжіє вітчизняне законодавство. Це викликає роздуми. Адже така практика обтяжена штучними складнощами, і становитиме певний неочевидний шлях. Яким чином у правозастосуванні, побудованому на неточному законі, враховані поведінкові стратегії та окремі інтенції людини, психологія прийняття рішень у складних умовах ринкового середовища? Якщо провести смисловий експеримент, то навряд чи можна бути впевненим, що

[9] Зокрема йдеться про невідповідність формоутворення щодо норм кримінального права – принципові кримінального права, зазначеному у ч. 3 ст. 3 КК України, згідно якого кримінальна протиправність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються лише цим Кодексом. Отже, чим більша участь у впливі на змістовну частину Кримінального кодексу України органів, що не є законодавчим, щонайменше підважує легальність заборонних норм, залишає рамки для корупційного впливу на «динамічну» зміну заборонних норм, посилює недовіру до законодавства.

людина однаково конструктивно і економічно обґрунтовано буде налаштована в будь-який момент часу, наприклад в п'ятницю вранці, чи в середу опісля обіду. В той же час правозастосування особливо в кримінальному проваджені має ґрунтуватися і фундаментально вибудувано в такий спосіб, щоб ніхто не був притягнутий до відповідальності інакше аніж на підставі точного закону[10]. Як виявити когнітивні аберації людини вранці та після обіду та з точністю, на яку заслуговує кримінальне право, відокремити їх від умисних актів волевиявлення в неочевидному та завжди інформаційно-асиметричному ринковому просторі організованого ринку? Але чи в самому кримінальному законі та актах і механізмах, що уможливлюють його застосування та безпосередньо скеровують правозастосування, враховано (і де і в який спосіб) такі коливання психологічного та психічного характеру, когнітивні аберації, інші викривлення, дисфункціональний стан ринку на певний момент тощо [11].

При штучному впливі на ціноутворення на фондовій біржі уявімо, що у учасника ринку присутній в розпорядженні економічний аналіз, водночас, учасник ринку з засобів масової інформації має відомості про те, що певний авторитет ринку (людина, юридична особа), діє в іншому ціновому напрямку, аніж рекомендує проведений попередньо власний аналіз. Виникає питання як діяти – відповідно до раціонального, заздалегідь підготовленого, підходу (і тоді більше шансів у випадку виникнення питань щодо отриманої вигоди обґрунтувати власну позицію правоохоронцям), або піддатися в певному розумінні інтуіції або тиску авторитету ринку, і діяти у напрямку, зворотньому до раніше виробленої позиції (і в цьому випадку не мати жодного обґрунтування власних ринкових дій, які можуть розглядати в контексті маніпулювання ринком)?

Є підстави виходити з розуміння, що ринок поводиться стохастично, а інша частина ринку, відчуваючи вплив стохастичних рухів, поводиться раціонально. Чи може і на якій стадії тут кваліфікуватися маніпулювання ринком? За яким саме з описаних у згаданій ст. 152 сценарієм? Тобто як виділити в цій системі різних впливів незаконний маніпулятивний? Що буде ціновим орієнтиром для експерта , що має встановити механіку маніпулювання[13]?

В той же час, на нашу думку, в контексті виявлення маніпулювання ринком потрібно доводити саме той факт, що така ціна могла б бути встановлена ринковим способом, на певному рівні, без врахування штучного впливу, який здійснив маніпулятор. Постає питання, в який спосіб можна визначити таку ціну, яка була б іншою, а саме – ринковою. І ключовою тут є обставина «була б». Ми виходимо з того, що якщо будь-яка особа, яка знаходиться під дією ринкових стохастичних інтенцій, могла б знати наперед або мати формулу вирахування ціни, яка «була б», то, можливо, був би відсутній в такому разі сам феномен ринкового ціноутворення на організованому ринку. Адже всі обставини ціноутворення були б відомі наперед та не було б необхідності проводити торги на біржі. Водночас організований ринок, ціна на організованому ринку і ціноутворення на організованому ринку якраз саме по собі є певним феноменом, у якому відсутній заздалегідь вимірюваний ціновий параметр. Для того цей процес і відбувається, щоб цей параметр було встановлено ринковими силами попиту та пропозиції. І, з іншого боку, якби цей процес не відбувався, то жодна ринкова ціна, яка встановлюється під впливом сил попиту та пропозиції, не була б установлена.

Чим є штучний вплив як складова забороненої поведінки з маніпулювання ринком, наприклад, якщо розглянути його крізь призму функції та дисфункції? У певному сенсі будь-яку дію на ринку можна вважати маніпулюванням. Оскільки, заявляючи ту чи іншу позицію, пропонуючи ту чи іншу ціну, кожен учасник ринку впливає на ринкове ціноутворення. І в сукупності дії всіх учасників ринку через такі позитивні маніпуляції вони призводять до ринкового ціноутворення.

В результаті таких інтенцій кожного з учасників ринку сам ринок отримує феномен ціни. Слід зазначити, що кожен з учасників ринку, виходячи з припущення про сумлінність, діє відповідно до свого розуміння цінності фінансового інструменту, перспективи зростання його ціни або зниження, свого розуміння, положення емітента на ринку і його перспектив. При цьому можуть братися до уваги як фундаментальні, так і технічні розрахунки.

Це може бути також фактором інтуїції, миттєвого розуміння ринкової ситуації. Це також, у певному сенсі, може бути здійснено під впливом асиметричного інформаційного поля. А фактор асиметрії присутній на ринку завжди. Ніхто не може знати всі складові, які при раціональному підході і супутніх розрахунках повинні були б вплинути на рішення про продаж або купівлю фінансового інструменту: ті фактори, під впливом яких відбувається ціноутворення.

Такому поєднанню факторів протистоїть штучний вплив. Штучність впливу, виходячи з викладеного, може бути антонімом, протилежністю кожної з позитивних обставин, що впливають на ринкове ціноутворення. У сфері інформації про емітента помилковий ціновий орієнтир може породжувати помилковий інформаційний посил. У сфері впливу на ціну це можуть бути навмисні дії, спрямовані всупереч логіці ринку, і в той же час здатні внести елемент паніки, елемент ажіотажу, елемент спекулятивного попиту, пропозиції тощо. Досліджуючи питання маніпулювання, ознак навмисного впливу, штучного впливу на ринкове ціноутворення, ми повинні мати на увазі всі ці складові та взаємозв'язок між безпосередньо інтенціями маніпулятора і результатом у вигляді тієї чи іншої ціни, що відхиляється від звичайної.

Будь-яка умисна дія маніпулятора, що була скерована на штучний контроль ціни (її зміну, викривлення, заниження, завищення тощо) має отримати правові рамки кримінальної караності. Водночас правовий фільтр, що дозволяє відокремлювати інші, ринкові, інтенції має бути встановлений як щодо кожного окремого випадку маніпулювання, так і відображений у самому основоположному концепті заборони маніпулювання ринком з метою фіксації виключно протиправної поведінки на організованому ринку. Наведений аналіз визначає необхідність подальшого сутнісного дослідження такого феномену як заборона маніпулювання на організованих ринках капіталу та ретельного заповнення «білих правових плям» в сфері захисту ринку від зловживань.

Висновки. Законодавство щодо заборони маніпулювання ринком[11], яке містить поняття маніпулювання, покладене в основу заборонної кримінально-правової норми (ст. 222[1] ККУ), а також вся конструкція кримінально-правової заборони, не транслюють учасникам кримінального провадження унікального за сутнісно-пізнавальним лекалом комплексу складових диспозиції кримінально-правової норми, які б без сумніву щодо точності та визначеності могли б забезпечити кваліфікацію дій зі штучного впливу на ринкове ціноутворення в якості маніпулювання; складний концепт заборони допускає вчинення дій, що можуть штучно впливати на ринкове ціноутворення, але прямо не визначених та не описаних в складному позитивістському формоутворюючому механізмі статті 222[1] ККУ в якості складових маніпулювання.

[10] nullum crimen sine lege certa

[11] Йдеться як про чинну ст.148 ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», так і про чинну замість неї з 01.01.2026 року ст. 152 ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» в редакції, що набирає чинності з 01.01.2026 р.

З іншої сторони, зазначене законодавство утворює фактичну сферу викривлення змісту (або правову «лакуну») та можливості спекуляції суттю поняття маніпулювання ринком у процесі притягнення до відповідальності осіб, які не мали на меті штучно впливати на ринкове ціноутворення.

Складний формоутворюючий концепт заборони маніпулювання (як чинний – у ст. 222[1] ККУ так і проектний – у ст. 6.3.24 Нового кримінального кодексу) ринком не забезпечує осмислення та відображення у коректній правовій формі суті феномену маніпулювання та не надає протидії маніпулюванню ефективного правового інструментарію для кваліфікації всіх випадків маніпулювання ринком, а захистові ринку – необхідної ефективності.

Пізнавально-смисловий контекст феномену захисту ринку від зловживань має бути додатково досліджений в інституційному контексті та знайти відображення у оновленій правовій формі кримінально-караного забороненого правила поведінки при дотриманні принципу nullum crimen sine lege certa[12].

В проекті Нового кримінального кодексу, на нашу думку, статтю 6.3.24 «Маніпулювання на ринку капіталу та організованому товарному ринку» доцільно викласти у такій редакції: *Особа, яка здійснила із використанням будь-яких фіктивних механізмів або будь-яких інших форм обману чи махінацій хибні чи оманливі сигнали та/або фіксування цін на ринку капіталу або організованому товарному ринку, або здійснила інше маніпулювання на ринку капіталу або організованому товарному ринку, – вчинила злочин 3 ступеня».*

ЛІТЕРАТУРА

1. PECORA DENOUNCES STOCK MANIPULATION; Tells Elks His Investigations Revealed How Many Are Mulcted of Savings. The New York Times. February 19, 1933
2. United States. Congress. Senate. Committee on Agriculture and Forestry, United States. Congress. Senate. Cotton Prices: Hearings Before a Subcommittee of the Committee on Agriculture and Forestry, United States Senate, Seventieth Congress, First Session, Pursuant to S. Res. 142, a Resolution to Investigate the Recent Decline in Cotton Prices, Parts 1–4, с. 201–202.
3. SECURITIES EXCHANGE ACT OF 1934. Редакція на момент ухвалення. URL: https://www.senate.gov/about/resources/pdf/pecora--securities-exchange-act-1934.pdf
4. SECURITIES EXCHANGE ACT OF 1934. Чинна редакція. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1885/pdf/COMPS-1885.pdf.
5. Regulation (EU) No 596/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on market abuse (market abuse regulation) and repealing Directive 2003/6/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directives 2003/124/EC, 2003/125/EC and 2004/72/EC Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32014R0596/
6. Закон України № 3267-VI від 21.04.2011 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3267-17#Text/
7. Кримінальний кодекс України, редакція станом на 19.05.2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20110519#o1500
8. Новий кримінальний кодекс. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/08/20/00-kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf
9. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки в чинній редакції. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/ed20250101#Text
10. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки в редакції на 01.01.2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15/ed20260101
11. Кошовий О. Проблеми застосування кримінально-правової відповідальності за маніпулювання на організованих ринках в умовах дисфункції ринку, Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, № 6, 2023 р. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2023-6-37
12. Кошовий О. Проблеми неконституційності правового статусу регулятора організованих ринків капіталу як перешкода застосуванню кримінально-правових санкцій за зловживання на організованих ринках. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, №1, 2024 р. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-1-51
13. Кошовий О. Інституційні проблеми судово-екпертного забезпечення кримінальних проваджень щодо зловживань на організованих ринках. *Юридичний науковий електронний журнал.* URL: DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/4
14. Максимов С.І. Онтологічні та епістеміологічні основи правової доктрини. Правова доктрина – основа формування правової системи держави. Право. 2013.
15. Hodgson, G.M. (2003) John R. Commons and the foundations of institutional economics. J. Econ. Issues. URL: https://doi.org/10.1080/00213624.2003.11506603.
16. Douglass C. North. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press. 1990.
17. Дарон Аджемоґлу, Джеймс Робінсон. «Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності». Наш формат, 2016 р. 440 с.
18. В. Тертишник, О. Кошовий. Доктринальні проблеми відповідальності за зловживання на фондовому ринку. *Підприємництво, господарство і право*. 2018 р. № 6. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/52.pdf
19. В. Тертишник Т. Батраченко. Розвиток правового інституту судової експертизи. Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики: збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 5 вересня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 536 с. ISBN 978-617-8182-52-6.

[12] Немає злочину без визначеного закону.

УДК 343.3/.7+344
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/44

ПОНЯТТЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБОВОЇ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

THE CONCEPT OF MILITARY SERVICE PERSON IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Олещук Л.О., аспірантка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Статтю присвячено проблемам визначення змісту ознак поняття військової службової особи у кримінальному праві України. Констатовано, що За логікою конструювання визначень у праві, поняття військової службової особи повинно б було визначатися із використанням двох відомих кримінальному праву визначень: суб'єкта військового кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 401 КК України) та службової особи (ч. 3 ст. 18 КК України) і становити суму ознак цих понять.

Законодавча дефініція поняття службової особи дає можливість виокремити у ньому дві групи ознак: статусні та функціональні, наявність елементів яких свідчить про наявність в особи ознак службової особи як спеціального суб'єкта складу кримінального правопорушення. У статті зроблено обґрунтоване припущення, що поняття будь-якого виду службової особи повинно містити ці групи ознак. Статусні визначають те, який юридичний факт є передумовою одержання статусу службової (військової службової) особи, а функціональні – який зміст повноважень чи функцій визначає цю особу як службову (військову службову).

Видається доцільним під статусною ознакою поняття військової службової особи розуміти наявність у такої особи ознак, визначених ч. 2 ст. 401 КК України. Це по перше. По друге, така особа є альтернативно: 1) військовим начальником; 2) обіймає постійно чи тимчасово посади у відповідних органах і підрозділах, які пов'язані з виконанням певних обов'язків; 3) не є військовим начальником, не обіймає відповідних посад, але виконує відповідні обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування.

Щодо функціональних ознак, то у статті, враховуючи родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень, представник влади, як один із суб'єктів загальнокримінальних службових кримінальних правопорушень, відображений ознакою «військовий начальник», який за визначенням є представником військової влади і ex officio наділений повноваженнями висувати до підлеглих вимоги, обов'язкові для виконання, якщо вони стосуються проходження чи несення військової служби.

Зміст ознак організаційно-розпорядчі адміністративно-господарські обов'язки у понятті військової службової особи не повинен відрізнятися від аналогічних ознак у загальному понятті службової особи.

Ключові слова: військове кримінальне правопорушення, спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення, службова особа, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство, службове кримінальне правопорушення.

The article is devoted to the problems of defining the characteristics of the concept of a military official in Ukrainian criminal law. It is stated that, according to the logic of constructing definitions in law, the concept of a military official should be defined using two definitions known in criminal law: the subject of a military criminal offense (Part 2 of Article 401 of the Criminal Code of Ukraine) and an official (Part 3 of Article 18 of the Criminal Code of Ukraine) and constitute the sum of the characteristics of these concepts.

The legislative definition of the concept of an official makes it possible to distinguish two groups of characteristics: status and functional, the presence of which indicates that a person has the characteristics of an official as a special subject of a criminal offense. The article makes a reasonable assumption that the concept of any type of public official must contain these groups of characteristics. Status characteristics determine what legal fact is a prerequisite for obtaining the status of an official (military official), while functional characteristics determine what powers or functions define this person as an official (military official).

It seems appropriate to understand the status of a military official as the presence of the characteristics specified in Part 2 of Article 401 of the Criminal Code of Ukraine. This is the first point. Secondly, such a person is alternatively: 1) a military commander; 2) permanently or temporarily holds positions in the relevant bodies and units that are related to the performance of certain duties; 3) is not a military commander, does not hold relevant positions, but performs relevant duties on the special instructions of the authorized command.

As for functional characteristics, the article, taking into account the generic object of military criminal offenses, a representative of authority, as one of the subjects of general criminal service criminal offenses, is reflected by the feature "military commander," who by definition is a representative of military authority and ex officio is vested with the power to make demands on subordinates that are mandatory for execution if they relate to military service or military duty.

The content of the characteristics of organizational, administrative, and economic duties in the concept of a military official should not differ from similar characteristics in the general concept of an official.

Key words: military criminal offense, special subject of a criminal offense, official, criminal liability, criminal law, official criminal offense.

Постановка проблеми. Вчинення кримінального правопорушення спеціальним суб'єктом належить до тих проблем кримінального права, які потребують належної уваги у аспекті належного висвітлення ознак такого суб'єкта, і що не менш важливо, зв'язку цих ознак із діянням, яке становить об'єктивну сторону військового службового правопорушення.

Актуальність потреби у такому розгляді обумовлена ще й тією обставиною, що агресивна війна, розпочата росією проти України природньо обумовила збільшення кількості військовослужбовців, у тому числі й тих, які є службовими особами, що просто математично збільшує кількість кримінальних правопорушень, які ними можуть бути вчинені.

Крім того, воєнний стан викликає до життя такі різновиди суспільних відносин, учасниками яких є військові службові особи, які або не існували у мирний час, або ж існували у дуже обмеженому правовому просторі.

Все це обумовлюю необхідність ревізії поняття військової службової особи у кримінальному праві, розкритті ознак цього поняття та вироблення пропозицій з удосконалення відповідної дефініції.

Стан розробки проблеми. Поняття військової службової особи у науці кримінального права розглядалося як складова розкриття ознак складів кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби у роботах С. В. Бабаніна, І. В. Боднара, В. О. Буга-

© Олещук Л.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

єва, М. І. Карпенка, О. Р. Полегенької, М. С. Туркота, С. О. Харитонова тощо.

Мета цієї статті – розкриття поняття та змісту ознак військової службової особи, оцінка наявного визначення на предмет відповідності сучасному стану суспільних відносин, в які вступає військова службова особа, та розроблення рекомендацій із удосконалення розуміння цього спеціального суб'єкта кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. За логікою конструювання визначень у праві, поняття військової службової особи повинно б було визначатися із використанням двох відомих кримінальному праву визначень: суб'єкта військового кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 401 КК України) та службової особи (ч. 3 ст. 18 КК України) і становити суму ознак цих понять.

Так, ч. 2 ст. 401 КК України вказує, що за відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом. Другий абзац цієї частини КК України додає до перерахованих службовців ще й поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях. Щоправда відповідні поліцейські потенційно несуть відповідальність не за всі кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби, а за посягання, визначені у відповідній структурній частині КК: ст. ст. 402, 403, 414-416, 422, 427, 429, 430, 432-435 КК України. Як бачимо у переліку відсутні ст. ст. 425-426[1] КК України, які безпосередньо передбачають військові службові кримінальні правопорушення. Таким чином, за чинним законодавчим визначенням, поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які залучені до безпосередньої участі у бойових діях під час воєнного стану, не можуть бути визнані військовими службовими особами у контексті ст. ст. 425-426[1] КК України.

Ч. 3 ст. 18 КК України містить загальне визначення поняття службової особи, яке використовується законодавцем для позначення спеціального суб'єкта відповідних кримінальних правопорушень, за винятком випадків, спеціально обумовлених у КК України. Так, за визначенням загального поняття службової особи, такими є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Незважаючи на достатньо громіздке та заплутане визначення, законодавча дефініція поняття службової особи дає можливість виокремити у ньому дві групи ознак: статусні та функціональні, наявність елементів яких свідчить про наявність в особи ознак службової особи як спеціального суб'єкта складу кримінального правопорушення [1, с. 52–54]. Є підстави зробити обґрунтоване припущення, що поняття будь-якого виду службової особи повинно містити ці групи ознак. Статусні визначають те, який юридичний факт є передумовою одержання статусу службової (військової службової) особи, а функціональні – який зміст повноважень чи функцій визначає цю особу як службову (військову службову).

Використання простої математичної сукупності істотних ознак, які містяться у визначенні наведених понять, і дало би нам сукупність ознак військової службової особи за умови відсутності у КК визначення поняття останньої. Проте це очевидно не так, адже примітка 1 до ст. 425 містить нормативне визначення цього поняття. Враховуючи системний характер КК України, можна також обґрунтовано припустити, що зміст ознак визначеного там поняття, як мінімум не буде суперечити тій сукупності ознак, які вміщені у визначенні понять «суб'єкт військового кримінального правопорушення» та «службова особа».

Примітка 1 до ст. 425 КК України визначає, що під військовими службовими особами розуміються військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування.

Виокремимо вказані у наведених визначеннях ознаки та порівняємо їх у таблиці

Структурно наявність ознак відповідає виокремленим групам. Справді у визначенні, що наведене у примітці до ст. 425 КК, названі як статусні, так і функціональні ознаки. Текстуально ці ознаки очевидно не співпадають. Навіть така функціональна частина поняття службової особи як зайняття посад, пов'язаних із організаційно-розпоряд-

Таблиця 1

Військова службова особа (прим. до ст. 425 КК)	**Суб'єкт військового кримінального правопорушення + службова особа (ч. 2 ст. 401 + ч. 3 ст. 18 КК)**
Статусні ознаки	
Військовослужбовець	На постійній основі
Наявність спеціального доручення повноважного командування	На тимчасовій основі
	За спеціальним повноваженням належного суб'єкта або на підставі закону
	Військовослужбовець ЗСУ, СБУ, ДПС України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом.
Функціональні ознаки	
Є військовим начальником	Функції представника влади
	Функції представника місцевого самоврядування
Організаційно-розпорядчі обов'язки	Організаційно-розпорядчі функції
Адміністративно-господарські обов'язки	Адміністративно-господарські функції

чими чи адміністративно-господарськими функціями/обов'язками не мають спільного кореня. Виникає питання про те, чи дорівнює функція чи обов'язку?

На перший погляд різниця суто термінологічна, однак у праві варто бути більш точними, визначаючи ключові для наявності підстави кримінальної відповідальності ознаки. Справа у тому, що під функцією варто розуміти характеристику спрямованості діяльності, а під обов'язком – частину правового статусу, поряд із правами. Відповідно, якщо ми визначаємо поняття у контексті юридичного статусу – необхідно користуватися поняттям «обов'язок», як це зроблено у понятті військової службової особи, якщо у іншому контексті – спрямованості службової діяльності особи – доцільно використовувати поняття «функція».

Крім того, якщо у загальному визначенні службової особи визначено де такий суб'єкт може обіймати посади, пов'язані із виконанням певних функцій, то у визначенні військової службової особи місця виконання відповідних обов'язків не визначено, що також не позитивним чином впливає на правову визначеність у характеристиках суб'єкта.

Статус військовослужбовця ЗСУ чи інших військових формувань, відсилка до «інших осіб, визначених законом», в цілому застережень не викликає, хоча також обумовлює певну потребу у конкретизації. Однак, використання системного способу тлумачення дає можливість заповнити відповідні абстрактні поняття конкретним змістом.

Так, видається доцільним під статусною ознакою поняття військової службової особи розуміти наявність у такої особи ознак, визначених ч. 2 ст. 401 КК України – така особа є військовослужбовцем Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також іншою особою, визначеною законом. Це по перше. По друге, така особа є альтернативно: 1) військовим начальником; 2) обіймає постійно чи тимчасово посади у відповідних органах і підрозділах, які пов'язані з виконанням певних обов'язків; 3) не є військовим начальником, не обіймає відповідних посад, але виконує відповідні обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування.

Одним з питань, яке виникає з аналізу ознак відповідних осіб, є те, чи можна порівняти «представника влади» у визначенні, передбаченому у ст. 18 КК з поняттям «військовий начальник», яке міститься у примітці до ст. 425 КК України. Від відповіді на це питання залежить висновок про те, чи допустив законодавець прогалину у визначенні поняття військової службової особи, пропустивши відповідну ознаку.

Про наявність відповідної прогалини зазначається у спеціальній літературі і, більше того, містяться пропозиції щодо її усунення. Так, М. І. Карпенко висновує, що п.1 примітки до ст. 425 КК необхідно викласти у наступній редакції: «1. Військовими службовими особами є військові командири і начальники, а також інші військовослужбовці, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади, а також, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або організаційно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування» [2, с. 163]. Як бачимо, запропонована дефініція відрізняється від наявного у КК визначення вказівкою на виконання військовослужбовцями функцій представника влади.

Видається, що наведене пропозиція не має під собою вагомих підстав. Системне тлумачення КК, а саме: якщо розглядати контекст дефініювання, то відповідна влада повинна здійснюватися не будь-де у державі, а лише у військовій сфері. В іншому випадку вчинення військового службового злочину посягатиме на об'єкт кримінально-правової охорони, які очевидно виходить за межі родового об'єкту посягань, передбачених у Розділі XIX Особливої частини КК України. Поняття «військова влада» КК не визначає, але коло суб'єктів, які нею наділені, можна виділити зі змісту ст. 426 КК Бездіяльність **військової влади**. Суб'єктами цього посягання є військові начальники та інші військові службові особи, які у своєму підпорядкуванні мають підлеглих.

Такі міркування співзвучні з висловленими у спеціальній літературі позиціями щодо визначення поняття «військові начальники». Так, сам же М. І. Карпенко зазначає, що військовий начальник характеризується низкою ознак, зокрема: наявністю підлеглих; правом віддавати їх накази, розпорядження чи вказівки, обов'язкові для виконання; можливістю оцінювати їх діяльність; вимагати надання оперативної чи іншої інформації; ухвалювати рішення щодо заяв, клопотань, пропозицій чи скарг підлеглих; а також застосовувати до них заходи дисциплінарного заохочення або стягнення. Статус військового начальника може визначатися як займаною посадою, так і присвоєним військовим званням [3, с. 73].

Військовий начальник, за розумінням М. Туркота, – це військовослужбовець або військовозобов'язаний (резервіст), який під час проходження зборів має підлеглих, що визначаються займаною посадою, або військовим званням. Така особа наділена повноваженнями висувати до підлеглих вимоги, обов'язкові для виконання, якщо вони стосуються проходження чи несення військової служби, а також виконання процесуальних функцій у рамках досудового розслідування кримінального провадження. Крім того, військовий начальник має право застосовувати передбачені законом заходи заохочення та дисциплінарного стягнення [4, с. 46].

О. П. Кізюн своєю чергою зазначає, що начальниками за службовим становищем і званням, яких можна віднести до службових осіб, є: 1) особи, які обіймають відповідні військові посади згідно із штатом (наприклад, командир відділення, роти, начальник речової служби); 2) особи, що тимчасово виконують обов'язки відповідної військової посади, а також тимчасово виконують функції посадової особи за спеціальним повноваженням; 3) особи цивільного персоналу є начальниками для підлеглих військовослужбовців відповідно до займаної штатної посади; 4) начальники за військовим званням визначені в Дисциплінарному статуті Збройних Сил України [5, с. 67].

Таким чином, можна зробити висновок, що враховуючи родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень, представник влади, як один із суб'єктів загальнокримінальних службових кримінальних правопорушень, відображений ознакою «військовий начальник», який за визначенням є представником військової влади і ex officio наділений повноваженнями висувати до підлеглих вимоги, обов'язкові для виконання, якщо вони стосуються проходження чи несення військової служби.

Щодо інших видів військової службової особи, то аналогічно до загальнокримінального розуміння цього поняття, це особи, які обіймають посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків. Існує декілька моментів, які необхідно уточнити у зв'язку із таким положенням.

По перше, відповідно до визначення, яке міститься у примітці до ст. 425 КК України, такими особами можуть бути виключно «інші військовослужбовці». А відповідно, цивільні особи, які у органах військової влади, підприємствах, установах та організаціях, які належать до сфери управління Міністерства оборони України, центральних органів виконавчої влади, діяльність яких координується Міністерством внутрішніх справ України (Національна гвардія, Державна прикордонна служба тощо), інших

ЦОВВ (Служба безпеки України та ін.), обіймають відповідні посади – не можуть бути суб'єктом військового службового кримінального правопорушення, а у разі вчинення відповідного посягання – несуть відповідальність на загальних підставах.

Щодо того, у яких органах, підприємствах, установах чи організаціях, обіймають відповідні посади військовослужбовці – кримінальне законодавство залишає це питання без відповіді.

У доктринальних джерелах з цього приводу зазначається, що виконання військовими службовими особами організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків означає, що вказані особи виконують управлінські функції не ззовні, а зсередини організації (Збройні сили України), де самі проходять військову службу. Інакше кажучи, вони не можуть ухвалювати рішення, обов'язкові для виконання будь-ким, крім персоналу даної організації, однак усередині організації вони наділені управлінськими повноваженнями [5, с. 67].

Аналізуючи наукові положення та кримінальне законодавство у системному його вимірі, можна припустити, що місцем виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно- господарських обов'язків суб'єктами військових службових кримінальних правопорушень є органи, підприємства, установи чи організації, в яких такі особи проходять військову службу. Це важливий аспект проблеми, оскільки військовослужбовець може бути відряджених у інші органи державної влади (наприклад, обраний Народним депутатом України) і виконувати певні службові обов'язки поза військовою службою. У такому разі, видається, службова особа буде нести відповідальність не як військова службова особа, а як представник влади відповідно до ознак загальної чи публічної службової особи, передбачених у ст. 18 чи у примітці до ст. 364 КК України.

Зміст ознак організаційно-розпорядчі адміністративно-господарські обов'язки у понятті військової службової особи не повинен відрізнятися від аналогічних ознак у загальному понятті службової особи. Судова практика, яка свого часу знайшла своє відображення у відповідній постанові Пленуму Верховного Суду України, запропонувала певні орієнтири у встановленні змісту відповідних ознак. Так, організаційно-розпорядчі обов'язки – це обов'язки по здійсненню керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідуючі відділами, лабораторіями, кафедрами), їх заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконроби, бригадири тощо) [6].

Адміністративно-господарські обов'язки, відповідно, – це обов'язки по управлінню або розпорядженню державним, колективним чи приватним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є у начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідуючих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо [6].

Звісно, що у військових кримінальних правопорушеннях сфера виконання таких обов'язків залишає відбиток на їх змісті, що відображається у спеціальній літературі. Так, М. І. Карпенко відзначає, що організаційно-розпорядчі обов'язки стосовно військових службових осіб полягають у командуванні (керівництві, управлінні) особовим складом, яке проявляється у можливості віддавати накази і розпорядження по військовій службі, в організації роботи по підтриманню бойової і мобілізаційної готовності підрозділів і військових частин, установ і організацій, у безпосередньому керівництві бойовою підготовкою підлеглих і т.п. [2, с. 165]. У той же час адміністративно-господарські обов'язки військових службових осіб проявляються головним чином у розпорядженні матеріальними і фінансовими ресурсами (військовим майном, грошима та іншими матеріальними цінностями) [2, с. 168]. Наведене варто підтримати та дещо уточнити сферу виконання таких обов'язків. Ця сфера перебуває у зв'язку із проходженням військовою службовою особою військової служби та випливає з її конкретного змісту.

Висновок. Таким чином, розуміння ознак військової службової особи, поняття якої визначене у примітці до ст. 425 КК України, нерозривно пов'язане із змістом ознак загальнокримінального поняття службової особи та конкретизується сферою здійснення службових обов'язків, яка обумовлена специфікою родового об'єкта відповідних посягань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марін О. Відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної із наданням публічних послуг: Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2021. 272 с.

2. Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти. Київ: ВНЗ Національна академія управління, 2018. 420 с.

3. Карпенко М. І. Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України: дис.. … д-ра юрид. наук: 12.00.08; Вищий навч. заклад «Національна академія управління»; Ун-т держ. фіскальної служби України. Київ, 2019. 530 с.

4. Туркот М., Ганова Г. Визначення поняття «військовий начальник» у законодавстві України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3 (49). С. 42–48.

5. Кізюн О.П. Юридичний аналіз складу перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. *Південно-український правничий часопис*. 2020. № 3. С. 64–68.

6. Про судову практику у справах про хабарництво. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text (дата звернення 27.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/45

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ КРАДІЖКИ, ПОЄДНАНІ З ПРОНИКНЕННЯМ В ЖИТЛО, В УМОВАХ ВІЙНИ

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO COMMIT THEFTS INVOLVING TRESPASSING DURING WARTIME

Панова С.В., асистент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті здійснено комплексний кримінологічний аналіз осіб, які вчиняють крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни. Наголошено на розмежовуванні понять «особа» та «особистість злочинця» та необхідності міждисциплінарного підходу, що поєднує кримінологічні, соціологічні, психологічні та правові аспекти для їх дослідження. Розглянуто соціально-демографічні (розподіл за статтю, віковий розподіл, освіта, рід занять на момент вчинення злочину (зайнятість), громадянство, сімейний стан), кримінально-правові (співучасть, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння, судимість, судимість за злочини проти власності, момент виникнення наміру на вчинення кримінального правопорушення) та морально-психологічні (психологічні, емоційні, вольові властивості) ознаки кримінальних правопорушників, зокрема вплив війни на їхню мотиваційну сферу, моральні орієнтири та поведінкові стереотипи.

На основі офіційних статистичних даних і конкретних кримінальних проваджень проаналізовано динаміку участі різних соціальних груп у кримінальних правопорушеннях: за статтю, віком, освітою, зайнятістю, а також досліджено рецидивну злочинність. Зазначено, що особи, які скоюють крадіжки з проникненням у житло, психологічно схильні до ескалації насильства, що часто призводить до переходу таких злочинів у грабежі, розбої чи навіть убивства.

Особлива увага приділена морально-психологічним характеристикам осіб, їхній готовності до ескалації насильства та впливу соціально-психологічних трансформацій, зумовлених війною. Виокремлено кілька ключових факторів, що пояснюють появу злочинної поведінки у людей, які в мирний час не мали кримінального минулого: 1) ситуаційні можливості та ослаблення соціального контролю; 2) посттравматичний стрес та зниження здатності до самоконтролю; 3) економічна нестабільність і брак ресурсів; 4) зниження ризику покарання; 5) соціальна трансформація та моральна деформація. Зроблено висновок про зростання толерантності суспільства до ненасильницьких злочинів проти власності та розмиття меж між необхідністю й корисливістю в умовах війни.

Ключові слова: крадіжка, проникнення у житло, корисливий мотив, війна, особа, особистість.

The article provides a comprehensive criminological analysis of persons who commit thefts involving trespassing during wartime. It emphasises the distinction between the concepts of 'person' and 'criminal personality' and the need for an interdisciplinary approach that combines criminological, sociological, psychological and legal aspects for their study. The study examines how war affects the socio-demographic (gender, age, education, employment status at the time of the offence, citizenship, and marital status), criminal-legal (encompass complicity, intoxication by alcohol or drugs, prior criminal record, history of property crimes, and the timing of intent to commit an offence), and moral-psychological characteristics of offenders (psychological, emotional, and volitional traits), particularly their motivations and behavioural changes resulting from conflict. It is noted that individuals who commit burglary are psychologically prone to escalating violence, which often leads to such crimes turning into robbery, assault or even homicide.

Particular attention is paid to the moral and psychological characteristics of individuals, their readiness for escalation of violence and the impact of socio-psychological transformations caused by war. Several key factors have been identified that explain the emergence of criminal behaviour among individuals without prior criminal records during peacetime: 1) situational opportunities and weakened social control; 2) post-traumatic stress and diminished self-control; 3) economic instability and resource scarcity; 4) a reduced risk of punishment; 5) broader processes of social transformation and moral decline. The analysis concludes that heightened societal tolerance for non-violent property crimes and blurred distinctions between necessity and expediency are key wartime phenomena.

Key words: theft, trespass, mercenary motive, war, individual, personality.

Постановка проблеми. Війна привнесла в життя кожної людини і держави в цілому зміни, які кардинально вплинули на всі сфери життєдіяльності. Злочинність, як постійна супутниця всіх держав і суспільств, зокрема і України, також трансформувалася в умовах війни. Дослідження офіційних статистичних даних свідчить про доволі різноманітну динамічну картину сучасної злочинності.

Станом на зараз існує нагальна потреба дослідження крадіжок пов'язаних з проникненням у житло, вчинюваних в умовах війни. Окрім гарантування на вищому законодавчому рівні кожному недоторканості житла та не допущення проникнення до житла, в умовах війни реалізація цих положень потребує нових підходів до забезпечення правопорядку та безпеки громадян.

Крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, вчинювані в умовах війни набувають особливої суспільної небезпеки, оскільки посягають не лише на майнові права громадян, а й на їхнє відчуття безпеки, стабільності та захищеності. Тож, дослідження і надання кримінологічної характеристики осіб, які залучені до цих кримінальних практик, дозволять розробити кримінологічні профілактичні заходи щодо цих осіб та вдосконалити заходи протидії цьому виду злочинності на всіх рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити про вагомий доробок науковців, як у вивченні особи злочинця та особистості злочинця, в тому числі в контексті крадіжок, поєднаних з проникненням у житло, як-от: І. О. Бандурка, В. С. Батиргареєва, А.В. Брижак, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. О. Дудоров, А. В. Калініна, М. Г. Колодяжний, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов, Б.А. Пазій, В. В. Сокуренко, М.І. Фіалка та ін. Найбільш наближеними до нашої теми є дисертаційне дослідження А.В. Брижак «Кримінологічні засади діяльності ОВС щодо запобігання крадіжкам, поєднаним з проникненням в житло» (2015 р.) та дисертаційне дослідження Б.А. Пазія «Кримінологічна характеристика та запобігання крадіжкам, що вчиняються в Україні в умовах воєнного або надзвичайного стану» (2023 р.). Проте у дослідженні А.В. Брижак не враховані чинники війни після повномасштабного вторгнення, а дисертаційна робота Б.А. Пазія сконцентрована на крадіжках в цілому. Тож, на сьогодні відсутні окремі кримінологічні роботи, що харак-

© Панова С.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

теризують осіб, які вчиняють крадіжки, поєднані з проникненням в житло, в умовах війни.

Постановка завдання. Провести кримінологічну характеристику осіб, які вчиняють крадіжки, поєднані з проникненням в житло, в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Вивчення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення потребує комплексного підходу, що поєднує здобутки психології, соціології, права, кримінології, педагогіки, релігії, та інших сфер, що займаються вивченням людини, її поведінки, процесів соціалізації та девіацій, а також взаємодію людини з навколишнім середовищем. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє не лише встановити індивідуально-психологічні характеристики кримінального правопорушника, але й визначити комплекс різнорідних чинників (соціальних, економічних, культурних, політичних тощо), що формують його криміногенний потенціал.

Перед тим, як перейти до аналізу особи, яка вчинила крадіжку, поєднану з проникненням в житло, в умовах війни, варто розставити деякі акценти, що стосуються термінологічного вжитку, а саме: особи та особистості. Доволі часто науковці використовують їх як синоніми, що на нашу думку не зовсім коректно. З одного боку, термін «особа» дозволяє відобразити суто формальні ознаки індивіда, його процесуальний статус і соціально-демографічні характеристики. З іншого ж боку, термін «особистість» охоплює вельми широкий діапазон рис: від морально-психологічних особливостей до соціальної активності та ціннісних орієнтирів, які впливають на вибір тієї чи іншої моделі поведінки, в тому числі і кримінально протиправної. Певною мірою «особу» можна вважати як описову категорію, яка по суті фіксує факт існування конкретної людини у правовому полі. Натомість, «особистість» – це пояснювальна категорія, дослідження якої дає можливість пізнати внутрішню структуру мотивацій, цілей, установок, а також зовнішній вплив, що формують кримінально протиправну поведінку.

Використовуючи в нашому дослідженні термін «особа, яка вчинила крадіжку, пов'язану з проникненням у житло, в умовах війни», ми свідомо допускаємо, що цим терміном охоплюватимуться різні особистості. Хоча на перший погляд може здаватися, що цей вид кримінальних практик відноситься до «професійних», а отже передбачає наявність саме «особистості злочинця», проте, в реальності, до такого роду крадіжок вдаються особи з різними особистостями. В умовах війни до кримінальних практик, зокрема і крадіжок, пов'язаних з проникненням у житло, залучаються особи, які до цього не мали кримінального досвіду.

Для надання цілісної характеристики особам, які вчинили крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни, необхідно встановити сукупність специфічних ознак, властивостей і рис, притаманних таким особам.

Проаналізувавши різні підходи вчених до визначених термінів, а також ознак, якими їх наділяють дослідники, пропонуємо виділити і охарактеризувати основні елементи, які можуть бути об'єднані у такі змістовні блоки: соціально-демографічний, кримінально-правовий, морально-психологічний.

Соціально-демографічні блок складається з системи стійких ознак, що позначають соціальні та демографічні параметри індивіда, як-от: стать, вік, громадянство, рівень освіти, сімейний стан, соціальний статус, матеріальне становище тощо. Зазначені ознаки у своїй сукупності дозволяють визначити місце особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, в структурі суспільних відносин, особливості соціальних ролей та умов життєдіяльності. Зауважимо, що зазначені ознаки, будучі відокремленими від ознак інших блоків, не мають кримінологічного значення, адже притаманні будь-якій особі. Проте, як зазначає А. В. Калініна, зовсім іншого значення набуває аналіз узагальнення такої інформації та її статистичної обробки, що і дає можливість описати узагальнюючий портрет особи злочинця [4, с. 79–71].

Розподіл за статтю у досліджуваний нами період (2022–2024 рр.) графічно виглядає наступним чином (Діаграма 1).

Дані, представлені в діаграмі, хоча і демонструють меншу часту жінок-суб'єктів кримінальних правопорушень – за три роки повномасштабного вторгнення в середньому вона складає 16%, водночас, з кожним роком спостерігається висхідна динаміка, з 12,9% у 2022 році і 18,4% у 2024 році. Загалом, середній показник співпадає з показниками у період до повномасштабного вторгнення, проте збільшення відсоткового показника протягом 2024 року може свідчити про деякі зміни в цьому сегменті злочинності.

Війна змінила роль жінки в різних сферах суспільного життя, а саме: жінки на фронті, у секторі безпеки; економічний сектор (приватні підприємці); технічний сектор; громадська активність; гуманітарна допомога тощо. Під впливом трансформаційних процесів формується фемінність злочинності й в Україні.

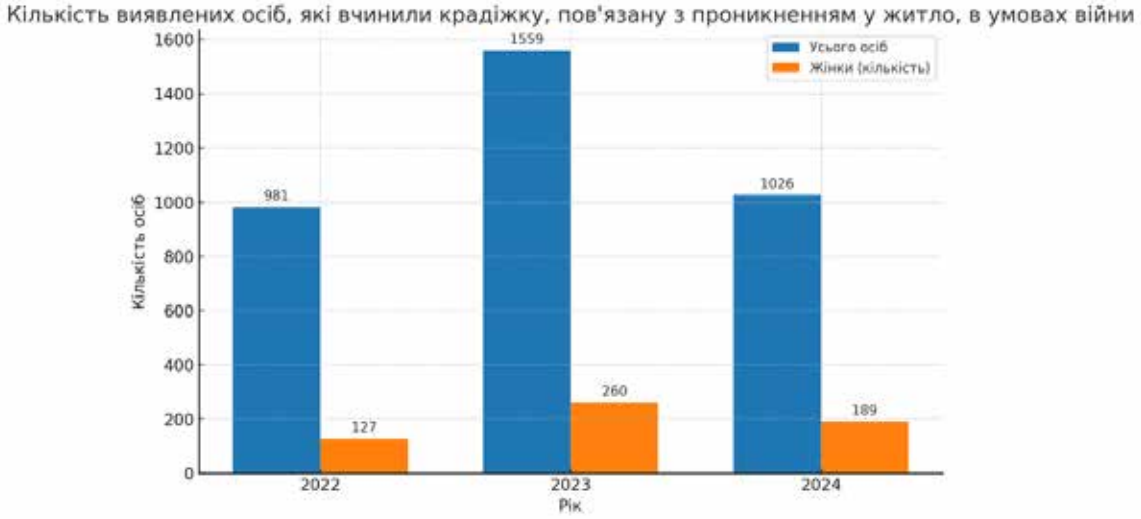

Діаграма 1

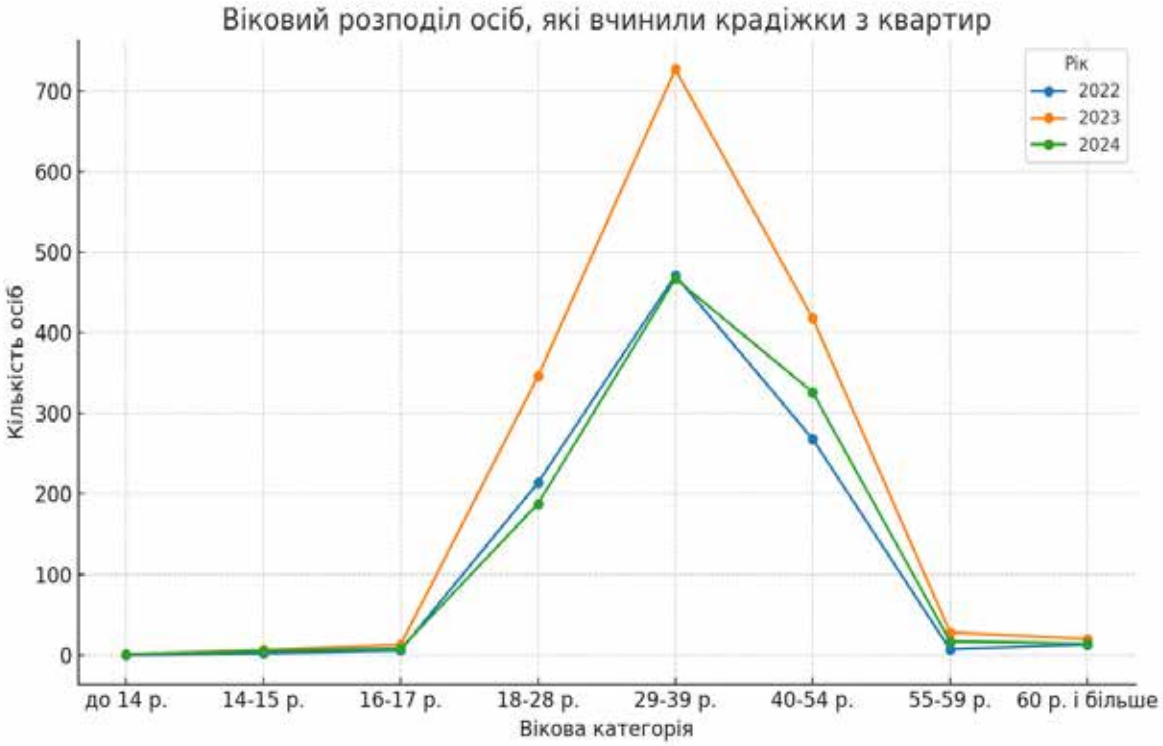

Діаграма 2

Віковий розподіл. Розподіл осіб за цією ознакою здійснений відповідно до кількості виявлених осіб, які вчинили крадіжки з квартир (діаграма 2).

В результаті опрацювання даних емпіричних джерел, середнє значення досліджуваних показників у зазначений період складає: найчисельніша вікова категорія 29–39 р. складає 46,6%, друга за ранжиром категорія 40054 р. складає 28,6% і третя вікова категорія – 18–28 р. складає 20,7%.

Освіта є однією із важливих характеристик осіб, які вчинили крадіжки пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни (ч. 4, ст. 185 КК України). Найчисельнішу групу представляють особи з базовою середньою та профільною середньою освітою, середній показник, за досліджуваний нами період склав – 75, 3%. Особи з професійною та професійно-технічною освітою представляють другу групу, середній показник складає – 17%, група осіб з вищою і фаховою передвищою освітою позначена середнім показником 5,7%.

Факт того, що особи, які вчинили крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни, мають лише базову або профільну середню освіту, свідчить про пряму залежність між рівнем освіти і злочинною поведінкою. Передусім це пов'язано з тим, що особи з низьким рівнем освіти частіше стикаються з проблемами працевлаштування, а в результаті і з нестабільними доходами, розмитими соціальними перспективами, що в сукупності ускладнює їх соціалізацію та підвищує рівень девіантної поведінки.

Факт залучення осіб з професійною та професійно-технічною освітою до вчинення крадіжок, пов'язаних з проникненням у житло, в умовах війни, можна пояснити тим, що такі особи мають доступ до певних технічних знань та навичок (вміння користуватися інструментами, відкривати замки тощо), які практично можуть бути застосовані при вчинення кримінальних правопорушень проти власності. Підкреслимо ще раз, що рф за час війни зруйнувала низку промислових підприємств, що зумовило зростання безробіття серед робітничих професій.

Натомість, особи з вищою або фаховою передвищою освітою мають широкі можливості легальної самореалізації, володіють більшою правовою культурою, стійкішими моральними установками, доступом до законних джерел доходу. Все це мінімізує ризики долучення до кримінальних практик.

Рід занять на момент вчинення злочину (зайнятість). Найчисельнішу групу за вказаною ознакою складають працездатні особи, які не працюють і не навчаються, середній показник складає 89,6%. Серед безробітних осіб цей показник складає 2,6%. Збільшення досліджуваної категорії кримінальних правопорушень спостерігається серед військовослужбовців – 3%, висхідна динаміка спостерігається з року в рік.

Аналізуючи зазначені показники, теоретично припускаємо кореляцію між зменшення безробітних і збільшенням військовослужбовців у вчиненні крадіжок, пов'язаних з проникненням у житло, в умовах війни. Така кореляція цілком імовірна в умовах війни, адже зменшення частки безробітних осіб серед кримінальних правопорушників може бути статистично зумовлене перерозподілом соціальних груп через мобілізацію. Частина осіб, які були безробітними, потрапили у військове середовище, що у свою чергу створило передумови для зростання кримінальної активності серед військовослужбовців.

Громадянство. Розглядаючи ознаку громадянства у осіб, виявлених за вчинення крадіжок, пов'язаних з проникненням у житло, в умовах війни, то переважну більшість складають громадяни України – 98,8%, іноземці – 0,9 і особи без громадянства – 0,3%.

Сімейний стан. Переважна більшість осіб є неодруженими/незаміжніми і не обтяженими утриманням малолітніх дітей.

Кримінально-правовий блок – це сукупність ознак, які відображають правову сутність як самого кримінального

правопорушення, так і особливостей особи, яка його вчинила, з позиції кримінального права. Ними охоплюються не тільки юридичний склад кримінального правопорушення, а й спрямованість і мотив кримінально протиправної діяльності, її одноосібний чи груповий характер, види співучасті, інтенсивність протиправної поведінки, повторність (рецидив), а також судимість.

Керуючись статистичними даними за формою 7 «Звіт про склад засуджених» можемо скласти приблизну характеристику осіб, які вчинили крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, вчинені в умовах війни за кримінально правовими ознаками. Для роз'яснення ще раз нагадаємо, що всі крадіжки (ч. 2-5 ст. 185 КК України) в умовах війни кваліфікуються за ч. 4 ст. 185 КК України відповідно до чинного законодавства.

У досліджуваний нами період (2022–2024 рр.) середні показники у складають:

– кількість засуджених осіб – 10 433 особи;

– вчинили злочин у складі групи – 7,4%, показник має щорічну низхідну динаміку;

– вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння – 4,4%, показник має щорічну низхідну динаміку;

– вчинили злочин у стані наркотичного сп'яніння – 0,27%;

– кількість засуджених, які мають не зняту і непогашену судимість – 24,6%, динаміка з року в рік збільшується;

– кількість осіб, які мають судимість за злочини проти власності – 20,6%, динаміка з року в рік збільшується.

Зазначені ознаки характеризують як форми дозлочинної поведінки, так і форми, що знаходять свій безпосередній прояв у вчиненому злочині [7, с. 83].

Зменшення кількості злочинів, вчинених особами у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння навряд чи може свідчити про складність доступу до речовин, а навпаки, про більш свідому, «відповідальну» підготовку до злочинів. Збільшення частки осіб, які мають незняту або непогашену судимість, а також тих, хто має попередні судимості за злочини проти власності вказує на зростання повторності та рецидивної злочинності.

Мотив та мета учинення злочину як складові кримінологічної характеристики особи злочинця допомагають досліднику скласти уявлення про її внутрішні спонукання до вчинення злочину [4, с. 89]. Внутрішній світ людини складний для вивчення сторонніми особами, навіть для самої особи він не є повністю зрозумілим «Ви можете бачити вираз обличчя, але воно говорить Вам про емоції. Мотивація повністю прихована всередині. Ми не можемо узнати мотивацію людей за виразом їхнього обличчя. Навіть, вони можуть не знати своєї мотивації» (Пол Екман [5].

О. В. Ус вважає, що «мотивом кримінального правопорушення є внутрішнє спонукання особи, яким вона керується при вчиненні посягання (яке викликає в особи рішучість, бажання вчинити злочин)» [9, с. 187]. У свою чергу, В. О. Казміренко визначає мотив як «елемент мотивації, що знаходиться в сфері свідомості і стає основою для прийняття рішення про злочинну поведінку і, відповідно, здійснення певного поведінкового акту, мотив характеризує суб'єктивну значимість поведінки, мета – її об'єктивну спрямованість» [3, с. 102–103].

У спеціальній літературі відмічається, що основною об'єднуючою ознакою крадіжок є їх корислива спрямованість, прагнення злочинця отримати незаконні матеріальні блага, вигоди від вчинюваного злочину [6, с. 207]. Таким чином, корисливу мотивацію вчинення особою відповідних протиправних дій можна визначити в якості системоутворюючого чинника крадіжок як явища кримінальної діяльності. В основі цієї мотивації стоїть користолюбство, що виступає внутрішнім змістом корисливості як феномену суспільного буття.

Саме корисливий мотив характеризує осіб, які вчинили крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни. Внутрішні спонукання такої особи спрямовані на задоволення своїх потреб за рахунок чужого майна, шляхом незаконного заволодіння ним. Як вже зазначалося нами вище, серед осіб, виявлених за крадіжки з квартир, 89,6%, які не працюють і не навчаються та 2,6% безробітних. Тож, 92,2% осіб на момент вчинення кримінального правопорушення не мали легального заробітку. Можна припустити, що частина з них утримувалась батьками, співмешканцями тощо, проте власний спосіб задоволення своїх актуальних потреб досягався шляхом посягання на чуже майно. Конкретизація психологічної готовності до вчинення такого виду кримінального правопорушення свідчить про наявність стійкої мотивації, адже незаконне проникнення в житло це свідомі, виважені та, переважно, сплановані дії.

Момент виникнення наміру на вчинення кримінального правопорушення. Всі крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни, вчинялися з прямим умислом. Переважна більшість кримінальних правопорушень вчинялася за заздалегідь обміркованим наміром, підтвердженням чого є підготовчі дії винних до вчинення кримінально протиправних дій.

Морально-психологічний блок ознак. Ознаки цього блоку відображають внутрішній світ людини, витканий з біологічних, психологічних і соціальних характеристик, які визначають сприйняття особою себе, навколишнього світу, визначення особою свого місця в цьому світі, а також впливають на формування системи цінностей, рівень моральної стійкості, самоконтролю тощо. Саме ці ознаки утворюють та описують особистість людини, проте не складно зрозуміти, що комбінація цих характеристик унікальна.

Погоджуємося з думкою В.В. Сокуренко, що «вона (*особистість злочинця – курсив наш*) є складнішою за вивчення детермінації злочинності на масовому рівні, адже масові кримінальні практики завжди об'єктивовані, мають своє зовнішнє проявлення на від міну від утаємничених, значною мірою вкорінених у пласти безсвідомого конфігурацій унікальної події Всесвіту – людської особистості» [8, с. 152].

Такі морально-психологічні ознаки особи, як психічні стани, потреби, інтереси, світоглядні установки, рівень духовного розвитку та мотиваційна сфера в продовж всього життя людини нашаровуються на біологічні і психологічні характеристики особистості, в результаті чого формується морально-психологічний портрет, продукт взаємодії всіх цих характеристик.

До моральних характеристик особи як правило відносять її світогляд, переконання, рівень духовного розвитку, а також ціннісні орієнтації. Особи, які обрали кримінальний шлях, зазвичай демонструють байдуже ставлення до виконання громадських обов'язків, нехтування правовими нормами, прагнення задовольняти особисті потреби незаконними способами, егоцентризм, зневагу до суспільних інтересів тощо.

Психологічні характеристики особи охоплюються інтеграцією його інтелектуальних, емоційних і вольових якостей. Інтелектуальні властивості включають рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, різноманітність інтересів та широту світогляду.

Емоційні властивості особи визначаються типом темпераменту, рівнем нервової врівноваженості, ступенем емоційного збудження, силою і темпом реакцій на зовнішні подразники.

Вольовими властивостями називають здатність свідомо регулювати власну поведінку, приймати відповідальні рішення, долати перешкоди заради поставлених цілей.

Досліджуючи мораль-психологічні якості квартирних крадіїв, А.В. Брижак на підставі проведеного психоло-

гічного тестування (методична база тестування – 16-факторний опитувальник Р. Б. Кеттелла (16-FPQ-187-A)) 120 вперше засуджених до позбавлення волі чоловіків за вчинення крадіжки, поєднаної з проникненням в житло, виявила наступні ознаки:

1) актуалізовані потреби у нормальних сімейних відносинах, переважно визнання важливості особистого здоров'я та необхідності налагодження легальної ділової активності, здобуття освіти, оволодіння професією;

2) сильні системні та помірно виражені базальні вольові якості. У практичному вимірі це означає достатній самоконтроль, відносно виражена наполегливість щодо досягнення поставленої мети;

3) наявність емоційних розладів, зумовлених соціальною дезорганізацією, а в окремих випадках – психологічним відчуженням;

4) прагматизм, схильність до ризику, підозрілість. У спілкуванні – стриманість, гнучкість (дипломатизм). Товариськість, впевненість у собі при встановленні контактів відчувають не більше 45% засуджених квартирних крадіїв;

5) навіюваність – нижче середнього рівня. Аналогічний показник щодо залежності у судженнях від думки інших, що свідчить про низький рівень конформності. Рішення про вчинення злочину приймається усвідомлено, зважено;

6) вимогливість до себе й до інших у дотриманні моральних норм фіксується у 27,5%. В решті – моральна безпринципність, власні інетерси ставляться вище суспільних, колективних;

7) рівень інтелекту – нижче середнього, що підтвердило раніше висловлену думку про залежність між кримінальною активністю корисливих ненасильницьких злочинів та освіченістю;

8) бажання працювати в колективі виявилось приблизно у 38% засуджених, що окрім іншого свідчить також й про певні недоліки в організації процесу виконання покарань (переважно – виховного характеру).

9) схильність до суперництва й ревнощів притаманне для 67% засуджених квартирних крадіїв. Ця якість наочно засвідчує незадоволену потребу у само актуалізації, а також тривожність, яка тягне за собою постійне відчуття неперсоніфікованої загрози. Остання змушує перебувати у стані суперництва, а, відтак, й психологічної напруженості [2, с. 52–53].

Виявлені ознаки дали дослідниці підстави для наступного висновку, «що особа квартирного крадія відноситься до загального кримінологічного типу корисливих ненасильницьких злочинців. При цьому зауважимо, що індивідуальна потреба, яка лежить в основі злочинної поведінки, може перетворитись в корисливий мотив лише за умови, що вона задовольняється наступними предметами: чуже майно; природні речові блага (земля, лісові насадження, дикі тварини тощо); майнові права, що не належать винній особі; звільнення від майнових обов'язків; скорочення витрат, які є звичними для даної особи або необхідними в даній конкретній ситуації» [2, с. 53].

Особливою «прикметою» осіб, які вчинили крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, є внутрішня (можливо навіть неусвідомлювана) готовність перетнути межу і вдатися до насильницьких, якщо цього вимагає ситуація – елемент потенційної ескалації кримінально протиправної поведінки. За психологічною характеристикою і за мірою прояву особистісних властивостей вони найбільш близькі до осіб, які вчинили насильницькі злочини. Це пояснюється певною мірою тим, що в злочинах, пов'язаних, з проникненням у житло є елементи насильства (активний енергетичний вплив), але це насильство застосовується не до конкретної фізичної особи, а до того, що заважає заволодіти майном (замки, двері тощо). Очевидно тому деякі квартирні крадіжки легко переростають в грабіж, розбій, а іноді і у вбивство, тобто квартирний злочинець психологічно готовий до застосування насильства у тому випадку, якщо це допоможе йому оволодіти чужим майном [1, с. 226].

Надаючи характеристику особам, які вчинили крадіжки, пов'язані з проникненням у житло, в умовах війни цілком можна керуватися даними отриманими в результаті вище зазначеного тестування. Попри те, що тестування проводилося до початку збройної агресії на сході України (кінець 2013 – початок 2014 рр.) загальні тенденції в суспільстві і державі ще не набули критичних змін для більшості населення держави.

Зовсім інша річ – повномасштабне вторгнення 2022 року, наслідки якого відчула і відчуває вся країна і суспільство. Не абияким психологічним потрясінням стала війна для більшості людей: хтось впав у розпач; інші акумулювали всі сили і ресурси щоб вижити; хтось добровільно став на захист свої держави, проте деякі особи побачили в війні власний зиск, певні можливості.

Для осіб, які промишляли криміналом відкрилися додаткові можливості, що виникли через бойові дії, масову міграцію населення, паніку, страх тощо, якими вони вміло скористувалися. Разом із тим, як нам здається в умовах війни у де-яких людей, навіть відповідальних, несхильних до кримінальних практик з'явилася така собі виправдувальна установка «війна все спише». Саме емоційно-вольові ознаки відіграли вирішальну роль у виправдуванні протиправних дій в умовах війни. Таких прикладів повно, і значна частина з них, знову ж таки, через війну не потрапила до офіційної статистики. Наприклад, під час окупації с. Нова Гнилиця Чугуївського району Харківської області особа В., дозволив односельцям у разі крайньої необхідності скористатися речами з власного будинку. Повернувшись через деякий час до села В. зрозумів, що його обікрали, оскільки зниклі з будинку речі аж ніяк не відносилися до речей першої необхідності: швейна машинка, вудочки, підсака, бензокосарка та інше. Будучи не з боязких осіб, дав односельцям можливість повернути викрадені речі, в іншому випадку пригрозив звернутися до правоохоронних органів. Більшість викрадених речей В. отримав назад, за виключенням де-яких будівельних матеріалів, що дійсно були використані за призначенням[1].

Не виправдовуючи нікого в цій ситуації, можемо виокремити кілька ключових факторів, що пояснюють появу злочинної поведінки у людей, які в мирний час не мали кримінального минулого: 1) ситуаційні можливості та ослаблення соціального контролю; 2) посттравматичний стрес та зниження здатності до самоконтролю; 3) економічна нестабільність і брак ресурсів; 4) зниження ризику покарання; 5) соціальна трансформація та моральна деформація.

На підставі наведених прикладів, як бачимо на окремих територіях війна змінила моральні орієнтири суспільства, з'явилася толерантність до кримінальних правопорушень проти власності, непов'язаних з насильством, а випадки «цивільного мародерства» демонструють розмиття меж між необхідністю й корисливістю.

Висновки. Резюмуючи зазначимо, що з початком повномасштабного вторгнення рф на територію України, кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють крадіжки, поєднані з проникненням в житло, набула певних змін. Переважно ці зміни стосуються морально-психологічних характеристик, особливо це стосується територій наближених до лінії фронту.

[1] Із власного досвіду автора (Харків, вересень 2023 р.)

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія : курс лекцій. Київ : МАУП, 2002. 295 с.
2. Брижак А. В. Кримінологічні засади діяльності ОВС щодо запобігання крадіжкам, поєднаним з проникненням в житло : дис. … канд. юрид. наук ; Харків. нац. ун-т внутр. справ : 12:00:08. Харків, 2015. 211 с.
3. Казміренко В.О. Психологічний аналіз мотиву та мети розбою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2015. № 33. Том 2. С. 100–104.
4. Калініна А.В. Злочинність іноземців та осіб без громадянства в Україні: кримінологічна характеристика і стратегія запобігання. Харків : Право, 2019. 304 с.
5. Кацавець Р. С. Юридична психологія : Навч. посібн. 2-е вид. Київ : Алерта, 2019. 150 с.
6. Кримінологічний довідник / за наук. ред. Бандурки О. М. ; за заг. ред. Джужі О. М. і Литвинова О. М. : довідкове видання. Харків : Діса Плюс, 2013. 412 с.
7. Кримінологія : Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. 588 с.
8. Сокуренко В.В. Кримінологічні засади протидії воєнно-агресивній злочинності в контексті збройного конфлікту в Україні : монографія. Харків : Право, 2024. 576 с. : іл.
9. Ус О.В. Врахування мотиву та мети діяння співучасника при кваліфікації злочину. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 28 лют.–1 берез. 2014 р. Херсон, 2014. С. 187–190.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 343.1:343.98:004.056(4)«2020»
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/46

ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ENCROCHAT[1] У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

USE OF ENCROCHAT[2] DATA IN CRIMINAL PROCEEDINGS: A COMPARATIVE LEGAL AND PROCEDURAL ANALYSIS

Погорецький М.А., д.ю.н., професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проведено комплексний порівняльно-правовий та процесуальний аналіз використання даних платформи зашифрованих комунікацій ***EncroChat*** у кримінальному провадженні. Досліджено техніко-процесуальні механізми отримання, збереження, передачі й верифікації цифрових доказів; окремо розмежовано підходи до контенту повідомлень і телекомунікаційних метаданих, а також вимоги до їх цільового та пропорційного збирання. Розкрито правову рамку Європейського наказу про розслідування (EIO) відповідно до Директиви 2014/41/ЄС, практику Суду Європейського Союзу щодо транскордонного використання цифрових доказів, а також стандарти Європейського суду з прав людини стосовно пропорційності, необхідності, процесуальних гарантій, мінімізації даних і охорони «ядра приватного життя». Особливу увагу приділено досвіду Франції, Нідерландів і Німеччини: висвітлено принцип «внутрішньої еквівалентності» щодо допустимості доказів, обмеження на використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій, процесуальні наслідки для «похідних» доказів, а також концепцію презумпції законності дій іноземних органів за умови подальшого ефективного судового контролю у державі використання.

На цій основі сформульовано пропозиції щодо вдосконалення Кримінального процесуального кодексу України для гармонізації з європейськими стандартами. Пропонується: уніфікувати підстави й межі втручання у приватне життя при доступі до зашифрованих комунікацій; запровадити чіткі процесуальні інструкції щодо ланцюга збереження (chain of custody), хеш-ідентифікації, протоколювання та незалежної технічної валідації; передбачити спеціальні правила для «онлайн-обшуку» й віддаленого проникнення, включно з судовим дозволом, постконтролем і доктриною мінімізації; деталізувати критерії достатності підстав і конкретизації об'єкта втручання; визначити допустимі межі використання «похідних» доказів і процесуальні фільтри для їх оцінки судом; кодифікувати презумпцію належності іноземних доказів із можливістю її спростування стороною захисту. Зазначені зміни спрямовані на підвищення передбачуваності правозастосування, зміцнення змагальності та ефективності судового контролю, збільшення доказової надійності цифрових матеріалів і, водночас, на посилення гарантій прав людини у справах, що ґрунтуються на даних ***EncroChat*** та аналогічних платформ.

Ключові слова: EncroChat; цифрові докази, Європейський наказ про розслідування (EIO), Директива 2014/41/ЄС, Суд ЄС, ЄСПЛ, пропорційність, мінімізація даних, «ядро приватного життя», внутрішня еквівалентність, негласні слідчі (розшукові) дії, ланцюг збереження доказів, онлайн-обшук, транскордонне провадження, допустимість доказів, КПК України.

The article offers a comprehensive comparative-legal and procedural analysis of the use of data from the ***EncroChat*** encrypted communications platform in criminal proceedings. It examines the technical and procedural mechanisms for obtaining, preserving, transferring, and verifying digital evidence; distinguishes the treatment of message content and telecommunications metadata; and sets out the requirements for their targeted and proportionate collection. The legal framework of the European Investigation Order (EIO) under Directive 2014/41/EU is unpacked alongside the case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU) on cross-border use of digital evidence and the standards of the European Court of Human Rights (ECtHR) concerning proportionality, necessity, procedural safeguards, data minimisation, and protection of the "inner core of private life." Particular attention is paid to the experiences of France, the Netherlands, and Germany, including the "internal equivalence" principle for evidence admissibility, restrictions on the use of results from covert investigative (search) actions, the procedural consequences for "derivative" evidence, and the presumption of lawfulness of foreign authorities' actions subject to effective ex post judicial control in the state of use.

On this basis, the paper formulates proposals to refine the Criminal Procedure Code of Ukraine in order to harmonise with European standards. It is proposed to standardise the grounds and limits of intrusions into private life when accessing encrypted communications; introduce clear procedural instructions on chain of custody, hash-based identification, logging, and independent technical validation; provide special rules for "online search" and remote intrusion, including prior judicial authorisation, ex post review, and a minimisation doctrine; detail the criteria for sufficiency of grounds and specificity of the object of intrusion; define permissible limits on the use of "derivative" evidence together with procedural filters for its judicial assessment; and codify a rebuttable presumption of regularity for foreign-obtained evidence. These changes aim to increase the predictability of law-application, strengthen adversarial principles and the effectiveness of judicial oversight, enhance the evidentiary reliability of digital materials, and, at the same time, reinforce human-rights safeguards in cases that rely on ***EncroChat*** data and analogous platforms.

Key words: EncroChat; digital evidence, European Investigation Order (EIO), Directive 2014/41/EU, CJEU, ECtHR, proportionality, data minimisation, "inner core of private life", internal equivalence, covert investigative (search) actions, chain of custody, online search, cross-border proceedings, admissibility of evidence, Criminal Procedure Code of Ukraine.

[1] EncroChat («ЕнкроЧат») – платформа зашифрованих комунікацій. EncroChat EncroChat був спеціальним зашифрованим сервісом обміну повідомленнями, популярним серед кримінальних угруповань, бо обіцяв анонімність і захист від перехоплення. Телефони EncroChat продавалися з модифікованою операційною системою, без GPS і камери, з кнопкою «панічного видалення» всіх даних. У 2020 році французька поліція разом з нідерландською, за підтримки Європолу, зламала EncroChat і таємно встановила програмне забезпечення, яке передавало всі повідомлення користувачів у режимі реального часу. У результаті були отримані сотні мільйонів повідомлень, з яких значна частина стосувалася кримінальних злочинів (наркоторгівля, зброя, відмивання грошей тощо).

[2] EncroChat – Encrypted communications platform. EncroChat was a specialized encrypted messaging service popular among criminal groups because it promised anonymity and protection against interception. EncroChat phones were sold with a modified operating system, without GPS and a camera, and featured a «panic wipe» button to erase all data instantly. In 2020, the French police, together with the Dutch police and with the support of Europol, hacked EncroChat and covertly installed software that transmitted all users' messages in real time. As a result, hundreds of millions of messages were obtained, a significant portion of which concerned criminal offenses (drug trafficking, firearms, money laundering, etc.).

© Погорецький М.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. Сучасні виклики у сфері кримінальної юстиції, зумовлені цифровізацією комунікацій та поширенням зашифрованих сервісів обміну повідомленнями, істотно ускладнюють процес виявлення, фіксації та використання доказів у кримінальному провадженні. Одним із найрезонансніших прикладів стала операція з інфільтрації платформи зашифрованих комунікацій ***EncroChat*** *(«ЕнкроЧат»)* (далі – ***EncroCha***t), проведена у 2020 році правоохоронними органами Франції та Нідерландів за координації Агентства Європейського Союзу з питань правоохоронної співпраці (Європолу). Ця операція продемонструвала безпрецедентний масштаб транскордонного збору цифрових доказів і актуалізувала комплекс проблем, пов'язаних із правовою допустимістю, пропорційністю та міжнародною передачею таких даних.

Особливу складність становить правова оцінка цифрових доказів, отриманих унаслідок спеціальних технічних операцій за межами національної юрисдикції, та їх подальше використання в кримінальному процесі іншої держави. Недостатня деталізація національних процедур і відсутність єдиного підходу до перевірки «внутрішньої еквівалентності» (*internal equivalence test*) створюють ризик визнання таких доказів недопустимими, що може призвести до порушення прав людини, гарантованих статтями 8 і 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1].

Проблематика ускладнюється відсутністю у кримінальному процесуальному законодавстві України чіткої регламентації порядку отримання, перевірки та використання цифрових доказів, здобутих у результаті міжнародного співробітництва, зокрема за механізмом Європейського наказу про розслідування (*European Investigation Order, EIO*) відповідно до Директиви 2014/41/ЄС Європейського парламенту та Ради від 3 квітня 2014 р. щодо Європейського наказу про розслідування у кримінальних справах [2]. У цьому контексті досвід держав – членів ЄС, які вже виробили процесуальні фільтри та правові запобіжники, набуває особливого значення для удосконалення національної правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній літературі сформувалася низка підходів до оцінки правомірності масштабних технічних операцій з інфільтрації зашифрованих сервісів і використання добутих цифрових доказів.

Оглядово-порівняльний аналіз, проведений Й.Й. Оерлемансом (J.J. Oerlemans) та Т. ван Тоором (T. van Toor), висвітлює правові аспекти операції ***EncroChat*** крізь призму прав людини, акцентуючи на процесуальних гарантіях, стандартах необхідності та пропорційності, а також на викликах для механізму взаємного визнання рішень у ЄС. Автори пропонують критерії для оцінки допустимості великих масивів перехоплених даних у транскордонних кримінальних провадженнях. Спираючись на практичний досвід Нідерландів у проведенні «розслідувань, заснованих на даних» (*data-driven investigations*) у справах ***EncroChat***, вони детально описують технікопроцесуальну архітектуру збирання й відбору даних, роль національних та європейських інструментів співпраці, а також пропонують конкретні підходи, як у процесі обробки перехопленої інформації автоматично відсівати дані, що не стосуються предмета кримінального провадження, та мінімізувати обсяг інформації про приватне життя осіб, не причетних до правопорушень [3, 4].

У контексті права на справедливий судовий розгляд і визначення допустимості цифрових доказів, отриманих у результаті масштабних перехоплень, Радіна Стойкова (Radina Stoykova) досліджує концепцію так званого «*хакера з ордером*» – ситуації, коли державні органи отримують судовий дозвіл на злам захищених комунікаційних систем. Авторка розглядає, де проходить межа між законним отриманням інформації та порушенням принципів справедливого процесу, аналізує ризики, пов'язані з масовим збором приватних комунікацій, та наголошує на важливості дотримання чітких стандартів доведення, щоб такі докази були визнані судом допустимими [5].

У широко відомій колективній монографії під редакцією С. Мейсона (S. Mason) та Д. Сенга (D. Seng) систематизовано міжнародні підходи до забезпечення автентичності та цілісності цифрових доказів, підтримання безперервного «ланцюга збереження» (*chain of custody*) і застосування належних стандартів доказування під час їх використання у кримінальному провадженні [6].

Український науковий сегмент, присвячений безпосередньо дослідженню феномену ***EncroChat***, на момент підготовки цієї статті не виявлений (джерела не знайдені). Водночас у суміжній тематиці – електронні та цифрові докази, розслідування злочинів у кіберпросторі, міжнародна правова допомога у сфері отримання та використання цифрової інформації – накопичено певний масив академічних напрацювань.

До прийняття КПК України 2012 р. проблемні питання електронних доказів у контексті проведення окремих оперативно-розшукових заходів, спрямованих на зняття інформації з телекомунікаційних систем та інших каналів зв'язку, здебільшого висвітлювалися у виданнях з обмеженим доступом (К. Антонов, О. Долженков, І. Козаченко, Д. Нікіфорчук, Ю. Орлов, М. Шумило та ін.).

Однією з перших відкритих монографій, присвячених зняттю інформації з каналів зв'язку за КПК України 1960 року, де комплексно проаналізовано проблемні питання кримінального процесу та криміналістики, була праця Д. Сергєєвої. Ця робота заклала концептуальні засади для подальшого унормування відповідних положень у КПК України 2012 року та стала підґрунтям для нових досліджень у зазначеній сфері [7].

Із прийняттям КПК України 2012 року кількість наукових досліджень, присвячених проблемам кіберзлочинності та електронних доказів, істотно зросла. Цю тенденцію зумовили як зміни у кримінальному процесуальному законодавстві, так і зростання практичних потреб у протидії злочинності у кіберпросторі, необхідність її належного документування та широкого використання цифрових доказів у кримінальному провадженні. Помітний внесок у розвиток теоретичних і прикладних аспектів цієї проблематики зробили, зокрема, О. Метелєв, Ю. Орлов, А. Скрипник, В. Шеломенцев, С. Чернявський, Д. Цехан та інші дослідники [8-11].

Питання, пов'язані з особливостями розслідування та доказування злочинів у сфері використання інформаційних технологій, а також документуванням різних видів кримінальних правопорушень із застосуванням електронних засобів у межах оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій, стали предметом цілого ряду авторських досліджень [12-24]. Зазначені напрацювання становлять методологічну основу для підготовки цієї статті.

Мета дослідження – виробити на основі аналізу операції з інфільтрації платформи зашифрованих комунікацій ***EncroChat*** та порівняльно-правового дослідження європейських і національних підходів комплекс пропозицій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства України, який забезпечить допустимість цифрових доказів, отриманих унаслідок транскордонних операцій, із дотриманням стандартів пропорційності, необхідності та захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Операція з інфільтрації зашифрованого комунікаційного сервісу *EncroChat*, здійснена у 2020 році французькими правоохоронними органами у співпраці з нідерландськими колегами та за координації Агентства Європейського Союзу з питань правоохоронної співпраці (далі – Європол), стала

безпрецедентним прикладом масштабного транскордонного збору цифрових доказів і фактично задала стандарт подальшої практики їх використання в Європейському Союзі (далі – ЄС) [25]. У ході цієї операції на пристрої користувачів було інстальовано спеціальне програмне забезпечення, що забезпечило перехоплення повідомлень у режимі реального часу; отримані дані фіксували факти незаконного обігу наркотиків, зброї, відмивання коштів та інших тяжких злочинів. Надалі вони були передані компетентним органам інших держав-членів через механізм Європейського наказу про розслідування (далі – ЕІО) відповідно до Директиви 2014/41/ЄС [2]. Водночас широкомасштабне використання цих доказів у національних провадженнях зумовило значний масив спорів – насамперед щодо приватності, пропорційності та критеріїв допустимості транскордонних цифрових доказів.

З огляду на зазначене, подальший аналіз проводиться крізь призму трьох взаємопов'язаних рівнів: (а) технікопроцесуального – механізми одержання і передачі даних, судовий контроль у державі-джерелі та межі їх подальшого використання; (б) наднаціонального – Європейський наказ про розслідування (ЕІО) за Директивою 2014/41/ЄС і критерії, сформульовані Судом Європейського Союзу (Суд ЄС) *у справі C-670/22*; (в) прав людини – стандарти Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо необхідності та пропорційності втручання, а також охорони «ядра приватного життя» [26; 27; 28].

У цьому контексті терміни вживаються так: *«онлайн-обшук»* – негласне проникнення до інформаційних систем або пристроїв із віддаленим доступом до контенту та/або метаданих, що здійснюється виключно за судовою санкцією для розслідування тяжких злочинів і супроводжується процесуальними обмеженнями подальшого використання результатів. Такий підхід відповідає німецькій судовій практиці, де, наприклад, Федеральний суд Німеччини (*Bundesgerichtshof*) визначає суворі критерії допустимості використання даних, отриманих шляхом віддаленого доступу, вимагаючи чіткого обґрунтування необхідності та пропорційності втручання [28].

«Тест внутрішньої еквівалентності» – вимога, за якою передача чи використання «вже наявних» у держави-виконавця доказів у порядку Європейського ордера на розслідування (ЕІО) допускається лише тоді, коли аналогічний захід міг би бути застосований у внутрішній ситуації цієї держави за дотримання її власних правових стандартів. Це охоплює вимоги щодо наявності судової санкції, чіткого визначення обсягу втручання, строків виконання та перевірки пропорційності. Суд ЄС у справі *C-670/22* підкреслив, що під час виконання ЕІО необхідно забезпечувати такий рівень процесуальних гарантій, який відповідає національним конституційним вимогам, а також принципам права ЄС [26].

«Дані електронних комунікацій» – відомості, що виникають у процесі надання чи використання електронних комунікаційних послуг (зокрема, зміст повідомлень, трафік/метадані, системні журнали доступу тощо) та можуть бути предметом одержання, передачі і використання як доказів. При цьому застосовуються вимоги, визначені правом ЄС та релевантною національною практикою: наприклад, німецьке законодавство (§ 100e(6) StPO) та відповідні судові рішення встановлюють детальні процесуальні умови доступу до таких даних і контролю за їх використанням [2; 29; 30].

Директива 2014/41/ЄС Європейського парламенту та Ради від 3 квітня 2014 року визначає *Європейський ордер на розслідування* (*EIO, European Investigation Order*) як судове чи інше компетентне процесуальне рішення, видане органом однієї держави-члена ЄС з метою виконання одного або кількох конкретних процесуальних дій в іншій державі-члені для отримання доказів, а також передачі вже наявних у держави-виконавця доказів [2].

Європейський ордер на розслідування ґрунтується на принципі взаємного визнання рішень у кримінальних справах між державами-членами, поширюється на будь-які види доказів та вимагає дотримання національних гарантій у державі-виконавці, зокрема щодо необхідності, пропорційності, судового контролю, строків і обсягу втручання. Нормативна рамка передбачає, що перед виданням ЕІО компетентний орган держави-видавця зобов'язаний провести два базові тести, визначені статтею 6(1) Директиви: *необхідності та пропорційності*, а також перевірку релевантності заходу умовам «порівнюваної внутрішньої справи» цієї держави.

У статті 1(1) Директиви закріплено, що ЕІО може використовуватися на будь-якій стадії кримінального провадження, включно з досудовим, судовим та апеляційним, а також у провадженнях, які можуть призвести до розгляду справи судом про вчинення кримінального правопорушення. Директива замінює низку фрагментарних механізмів правової допомоги (зокрема, Конвенцію 2000 року [31]. та Рамкове рішення 2003/577/ПВП) [32] єдиною уніфікованою процедурою.

Окремі положення Директиви (статті 30–31) регламентують спеціальні правила для перехоплення телекомунікацій, включно з режимом повідомлення та можливістю заборони або обмеження використання протягом 96 годин у випадках перехоплення без технічної допомоги «повідомленої» держави [2].

У контексті ***EncroChat*** ці приписи фактично «перехопили» і спрямували подальший рух доказів: виконання ЕІО має відбуватися «як у внутрішній справі» із повагою до формальностей, зазначених у наказі, тоді як у випадку «вже наявних» у держави-виконавця доказів ключовою стає оцінка відповідності заходу внутрішньому стандарту цієї держави.

Процесуальну «точку законності» сформовано ухвалою суду першої інстанції м. Лілль (*tribunal correctionnel de Lille*), якою, зокрема, дозволено інсталяцію спеціального програмного забезпечення (ПЗ) типу «троян» на сервер/пристрої ***EncroChat*** та подальше використання й передачу даних у провадження інших держав-членів [33]; ці обставини відтворені у мотивувальній частині рішення Суду Європейського Союзу (СЄС, Court of Justice of the European Union, CJEU) (далі – (Суд ЄС) *у справі C-670/22* (пп. 20, 27) [26].

Французька procedural anchor: tribunal correctionnel de Lille надав судовий дозвіл на впровадження спеціального програмного забезпечення («трояна») в операційні системи пристроїв ***EncroChat,*** створивши процесуальну базу («*anchor decision*»)[3] для подальшої передачі матеріалів у транскордонному порядку. Слід акцентувати увагу на тому, що французьке кримінальне процесуальне право допускає такі заходи за суворого судового контролю, що посилило презумпцію їх законності поза межами Франції [33].

Нідерландський підхід спирався на принцип міждержавної довіри («*interstatelijk vertrouwensbeginsel*»): за відсутності явних порушень виходять із законності дій іноземних органів та достовірності їх результатів. 13.06.2023 Верховний суд Нідерландів (Hoge Raad) у порядку преюдиційного запитання[4] (запит на попереднє тлумачення) (*prejudiciële vragen*) підтвердив релевантність цього принципу для ***EncroChat/SkyeECC*** та окреслив процесуальні запобіжники щодо відбору даних із великих масивів [4].

Федеральний суд Німеччини (Bundesgerichtshof, далі – BGH) у рішенні від *02.03.2022 (5 StR 457/21*) визнав

[3] У контексті справи EncroChat цей термін означає первинне судове рішення (ухвалу), яке створює законну підставу для проведення слідчих дій і подальшої транскордонної передачі зібраних даних.

[4] У нідерландському та праві ЄС це означає питання, які національний суд ставить Суду Європейського Союзу для отримання офіційного тлумачення норм права ЄС перед ухваленням рішення у справі.

можливість використання даних ***EncroChat*** у справах про тяжкі злочини за умови дотримання національних процесуальних гарантій. Отримання таких даних суд кваліфікував за функцією як аналог «онлайн-обшуку» (§ 100b Кримінально-процесуального кодексу Німеччини [30] (далі – StPO)), поширив на них жорсткі обмеження використання за аналогією (§ 100e(6) StPO) та застосував принцип вільної оцінки доказів (§ 261 StPO). При цьому BGH наголосив на необхідності проведення тесту допустимості індивідуально для кожної справи (*case-by-case*) з урахуванням вимог пропорційності та процесуальних гарантій [26, 35]. Такий підхід відображає не ізольовану оцінку технічної операції, а вбудовування її результатів у звичні національні процесуальні «фільтри».

Федеральний конституційний суд Німеччини (BVerfG) (*2 BvR 684/22, 01.11.2024*) відхилив скаргу щодо ***EncroChat*** як неприйнятну, вказавши, що використання не торкнулося «ядра приватного життя», а за наявності чіткої законодавчої бази і пропорційності не суперечить Основному Закону; додатково підтверджено, що національна перевірка Федерального суду Німеччини (*Bundesgerichtshof, BGH*) співзвучна вимозі «внутрішньої еквівалентності» права ЄС [36; 37]. BVerfG, розглядаючи конституційну скаргу щодо ***EncroChat****,* уточнив, що втручання у приватність не виходило за межі «ядра приватного життя», а отже, за наявності достатньо чіткої законодавчої підстави і дотримання принципу пропорційності використання доказів не суперечить Основному Закону; додатково наголошено, що BGH фактично реалізував вимогу «внутрішньої еквівалентності» (*internal equivalence*) права ЄС [36; 37].

На наднаціональному рівні Суд ЄС у *справі C-670/22, M.N.* сформулював загальний орієнтир: передача «вже наявних» у держави-виконавця доказів у порядку EIO є допустимою лише тоді, коли аналогічний захід міг би бути застосований у подібній внутрішній ситуації за правом цієї держави; таким чином, пропорційність і «внутрішня еквівалентність» утворюють подвійний фільтр законності [26]. Власне ця позиція Суду ЄС концептуально пов'язує «презумпцію законності» взаємного визнання з обов'язковою локальною валідацією засобів збору/використання даних у державі-виконавці.

Практичний наслідок *C-670/22, M.N.* – вимога, щоб «внутрішня еквівалентність» перевірялася не лише на етапі передачі, а й при подальшому використанні у суді; це підсилює роль слідчого судді/прокурора у державі-виконавці при оцінці релевантності, необхідності і пропорційності отриманого масиву даних [26].

Узагальнюючи напрацьовану практику у справах ***EncroChat,*** можна констатувати таке:

(1) Франція забезпечила первинну процесуальну «точку законності» (судовий дозвіл і контроль), що легітимувало транскордонний рух даних [33];

(2) Нідерланди, спираючись на взаємне визнання, виходили з презумпції законності іноземного збору доказів за відсутності явних вад [34; 38];

(3) Німеччина виробила модель індивідуальної оцінки допустимості із вмонтованими обмеженнями використання результатів (§§ 100b/100e(6)/261 StPO) [30] і з подальшою конституційною верифікацією (BVerfG) [35; 36; 37];

(4) Суд ЄС додав наднаціональний «клапан безпеки» – тест «внутрішньої еквівалентності» у поєднанні з пропорційністю [26]. Такий синтез підтримує баланс між ефективністю кримінального переслідування і гарантіями основоположних прав.

У практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) особливе значення для аналізу операцій типу ***EncroChat*** мають два рішення Великої палати – *Roman Zakharov v. Russia* (2015) [27] та *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* (2018/2021) [28]. Обидві справи стосуються масштабного перехоплення комунікацій і встановлюють стандарти, які є ключовими для оцінки законності, пропорційності та процесуальних гарантій під час здійснення таких заходів, зокрема в транскордонному вимірі.

У справі *Roman Zakharov v. Russia* (заява № 47143/06, рішення від 4 грудня 2015 року) [27] ЄСПЛ досліджував російську систему оперативно-розшукових заходів (СОРМ), яка дозволяла Федеральній службі безпеки (ФСБ) здійснювати прямий технічний доступ до мобільних мереж без необхідності щоразу отримувати індивідуальний судовий дозвіл. Суд встановив, що таке регулювання не відповідало вимогам «якості закону» і передбачуваності, оскільки не містило достатньо чітких норм про умови та обсяг допустимого перехоплення, коло правопорушень, строки, порядок зберігання і знищення даних. Було констатовано відсутність ефективного незалежного попереднього контролю (*ex ante*) та дієвих засобів правового захисту, зокрема можливості повідомлення особи про факт втручання після завершення оперативних дій. ЄСПЛ наголосив на необхідності суворого обмеження дискреційних повноважень органів влади і встановлення дієвих процесуальних запобіжників від зловживань.

У справі *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* (заяви № 58170/13, 62322/14, 24960/15, рішення від 25 травня 2021 року) [28] ЄСПЛ розглянув британські режими масового перехоплення інтернет-комунікацій, отримання даних від іноземних спецслужб та доступу до даних від провайдерів зв'язку, розкриті у 2013 році внаслідок публікацій Едварда Сноудена. Суд визнав, що масове перехоплення саме по собі не є несумісним зі ст. 8 Конвенції, але воно повинно супроводжуватися «сильними запобіжниками» (*robust safeguards*), серед яких: чіткі правила авторизації перехоплення; незалежний попередній контроль, бажано судовий; конкретні критерії відбору та пошуку даних; гарантії щодо зберігання, використання, передачі та знищення інформації. Було підкреслено, що навіть при отриманні даних з-за кордону вони повинні підпадати під ті ж процесуальні гарантії, що й внутрішні. Особливу увагу приділено захисту журналістів та їхніх джерел, для яких необхідні додаткові гарантії з огляду на ст. 10 Конвенції.

З урахуванням цих двох рішень можна сформулювати єдиний комплекс стандартів, релевантних для аналізу ***EncroChat:***

Правова визначеність і якість закону – операція з інфільтрації зашифрованого сервісу повинна мати чітке, доступне і передбачуване нормативне підґрунтя, що окреслює підстави, цілі, коло правопорушень і процесуальні межі збору даних.

Незалежний попередній контроль – санкціонування має здійснюватися незалежним органом (переважно судом) із реальною перевіркою необхідності та пропорційності, а не формально.

Мінімізація і селекція – необхідні конкретні критерії відбору даних, щоб уникнути невибіркового збору інформації про осіб, непричетних до злочинів.

Регламентація строків, зберігання і знищення – строки втручання та зберігання мають бути чітко обмежені; порядок доступу до даних і їх знищення – чітко визначений.

Міжнародний обмін – передача зібраних даних між державами повинна підпорядковуватися тим самим гарантіям, що й внутрішнє використання, із застосуванням принципу «внутрішньої еквівалентності» (*internal equivalence test*).

Постфактум-контроль і засоби правового захисту – передбачення механізму повідомлення особи після завершення операції та можливості оскарження втручання.

Додатковий захист привілейованих категорій – особливі процесуальні гарантії для журналістів, адвокатів

та інших суб'єктів, діяльність яких пов'язана з охороною конфіденційної інформації.

Узагальнені стандарти, вироблені у зазначених справах, мають принципове значення для оцінки правомірності операції ***EncroChat***. Вони вимагають, щоб: законодавче підґрунтя інфільтрації було чітким, доступним і передбачуваним; санкціонування відбувалося за результатами незалежної та реальної перевірки необхідності і пропорційності; масиви отриманих даних оброблялися із застосуванням чітких критеріїв відбору і мінімізації; строки зберігання та порядок знищення інформації були належно врегульовані; міжнародна передача даних здійснювалася з дотриманням принципу «внутрішньої еквівалентності»; існували ефективні засоби постфактум-контролю і правового захисту, а також особливі гарантії для привілейованих категорій комунікацій. Інтеграція цих стандартів у національні процедури використання даних, отриманих унаслідок транскордонних операцій, є необхідною умовою їх відповідності статтям 8 і 10 Конвенції та запобігання визнанню таких доказів недопустимими.

Інтеграція зазначених стандартів у національні процедури використання даних, отриманих унаслідок операцій на кшталт *EncroChat*, є необхідною умовою забезпечення відповідності статтям 8 і 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підвищення довіри до цифрових доказів у кримінальному процесі та мінімізації ризику їх визнання недопустимими як на національному, так і на міжнародному рівнях. Досвід *EncroChat* наочно підтверджує, що масштабні інфільтраційні операції можуть здійснюватися правомірно лише за наявності чітко врегульованої процесуальної бази та ефективного судового контролю.

Для національного законодавства це означає необхідність детальної нормативної регламентації спеціальних технічних заходів із проникнення до захищених інформаційних систем, зокрема визначення підстав і меж їх застосування, обов'язковості санкції слідчого судді, а також закріплення процесуальних гарантій пропорційності та мінімізації втручання у приватне життя.

Практика Німеччини щодо «*внутрішньої еквівалентності*», відображена у рішенні Суду Європейського Союзу, може бути використана як орієнтир для формування критерію допустимості доказів, що надходять від іноземних органів у порядку міжнародної правової допомоги, – такі докази мають відповідати умовам і стандартам, передбаченим для аналогічних випадків у внутрішньому провадженні [6; 7]. Доцільним є також нормативне закріплення обмежень на використання результатів негласного доступу за зразком § 100e(6) Кримінально-процесуального кодексу Німеччини (StPO), яке передбачає можливість використання таких даних виключно у зв'язку з тим злочином і метою, для яких захід було санкціоновано, та лише у випадку прямої вказівки закону і за наявності нової судової санкції. У сфері міжнародної співпраці варто впроваджувати європейську концепцію презумпції законності дій іноземних органів, за якою докази, отримані в межах офіційної та судово санкціонованої операції, визнаються допустимими, якщо відсутні очевидні підстави вважати, що вони здобуті з грубим порушенням прав людини або фундаментальних засад кримінального процесу.

Запропоновані зміни до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) повинні забезпечити практичне втілення зазначених підходів. Зокрема, пропонується доповнити статтю 84 КПК принципом «внутрішньої еквівалентності» для транскордонних доказів, передбачивши у частині п'ятій таку норму: «Докази, отримані від компетентних органів іноземних держав у порядку міжнародного співробітництва, визнаються допустимими за умови, що спосіб їх отримання відповідав би вимогам цього Кодексу у порівнюваному внутрішньому провадженні та не суперечить засадам верховенства права та основоположним правам людини».

Впровадження принципу внутрішньої еквівалентності на рівні статті 84 КПК забезпечить, щоб будь-які цифрові докази, отримані від іноземних органів, оцінювалися за тими самими критеріями допустимості та процесуальної належності, що й докази, здобуті у внутрішньому провадженні, тим самим гармонізуючи національну практику з вимогами міжнародних стандартів та рішень провідних європейських судових інституцій.

Зміни до статті 99 КПК України повинні передбачати включення електронних комунікаційних даних, здобутих унаслідок спеціальних технічних операцій іноземних органів, до переліку допустимих документальних джерел доказів. У цьому зв'язку пропонується доповнити статтю 99 (Документи) пунктом 5 частини другої такого змісту: «електронні комунікаційні дані, отримані внаслідок спеціальних технічних операцій, проведених іноземними компетентними органами за судовим дозволом та передані в Україну у порядку міжнародного співробітництва».

Важливим нововведенням має стати регламентація онлайн-обшуку як окремої НСРД у статті 258 КПК. Пропонується доповнити цю статтю частиною десятою в такій редакції: «Негласне проникнення до інформаційних систем або пристроїв електронних комунікацій (онлайн-обшук) здійснюється виключно за ухвалою слідчого судді у провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. Такі заходи повинні відповідати принципам необхідності, пропорційності та мінімізації втручання у приватне життя. Результати таких заходів можуть бути використані лише для розслідування злочину, зазначеного в ухвалі, та в межах встановленої мети».

Запровадження інституту онлайн-обшуку обумовлено поширенням зашифрованих комунікаційних сервісів, що суттєво ускладнюють доступ до релевантних доказів. Така регламентація не лише узгоджується зі стандартами Європейського Союзу (ЄС), а й відповідає вимогам, виробленим у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), зокрема у справах *Roman Zakharov v. Russia* [27] та *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* [28], де було підкреслено необхідність чіткого правового регулювання, незалежного контролю та пропорційності при втручанні у сферу приватного життя.

Окремої уваги заслуговує запровадження нової статті 99-1 КПК «Обмеження використання результатів негласного доступу». Її пропонується викласти у такій редакції: «Результати негласного проникнення до інформаційних систем та електронних комунікацій, включно з отриманими від іноземних компетентних органів, можуть використовуватися як докази лише у зв'язку зі злочином, для розслідування якого вони були санкціоновані, та лише у межах цілей, визначених ухвалою суду або міжнародним запитом. Використання таких результатів у інших провадженнях допускається лише у випадках, коли це прямо передбачено законом та підтверджено ухвалою суду».

Крім того, доцільно передбачити зміни до статті 557 КПК України, яка регулює виконання запитів про міжнародну правову допомогу. Пропонується доповнити її частиною четвертою такого змісту: «При виконанні запиту про передачу вже наявних у компетентного органу України доказів перевіряється, чи міг би відповідний захід бути санкціонованим у порівнюваному внутрішньому провадженні. Передача таких доказів здійснюється за умови дотримання принципів необхідності та пропорційності».

Узгоджене впровадження цих змін дозволить створити системну, узгоджену з міжнародними стандартами модель доступу, використання та оцінки цифрових доказів, що надходять від іноземних партнерів, та посилить процесуальні гарантії захисту прав людини у кримінальному процесі.

Запровадження нової редакції статті 558 КПК України, що регулюватиме порядок виконання Європейського наказу про розслідування (*European Investigation Order – EIO*), повинно передбачати чітку та деталізовану процедуру перевірки принципу «внутрішньої еквівалентності». Така перевірка має полягати у з'ясуванні, чи був би запитуваний захід допустимим і можливим за українським законодавством у порівнюваному внутрішньому кримінальному провадженні. Передбачення можливості відмови у виконанні ЕІО у випадках, коли захід не допускається національним правом за аналогічних обставин, забезпечить узгодженість процесуальних стандартів та захист фундаментальних прав учасників провадження.

Крім того, нова редакція статті повинна прямо закріпити обов'язкове дотримання процесуальних гарантій приватності та права на захист під час виконання таких запитів, у тому числі шляхом незалежного судового контролю, фіксації всіх процесуальних дій та забезпечення права сторони захисту на доступ до матеріалів, пов'язаних з виконанням ЕІО.

Вдосконалення правил виконання міжнародних запитів, закріплених у статтях 557 та 558 КПК, дозволить на законодавчому рівні інституціоналізувати механізм перевірки внутрішньої еквівалентності, а також гарантувати, що передача вже наявних доказів іноземним компетентним органам здійснюватиметься виключно за умови дотримання принципів необхідності та пропорційності.

Таке реформування сприятиме гармонізації національних процесуальних норм із європейськими стандартами, зміцненню процесуальних гарантій, підвищенню рівня довіри судів до цифрових доказів, отриманих як в Україні, так і за її межами, та забезпечить більш ефективну участь нашої держави у спільних міжнародних розслідуваннях без виходу за межі вимог пропорційності та захисту приватності.

Висновки: Проведене дослідження дозволяє сформулювати узагальнені теоретичні та практичні висновки, які мають значення для розвитку національної моделі регламентації та використання цифрових доказів у кримінальному провадженні України з урахуванням досвіду операції з інфільтрації платформи зашифрованих комунікацій ***EncroChat*** та відповідної європейської судової практики. Операція ***EncroChat***, проведена французькими та нідерландськими правоохоронними органами за координації Європолу, стала прецедентом масштабного та технічно складного транскордонного збору цифрових доказів, що підтвердило можливість здійснення подібних інфільтраційних операцій у правовому полі за умови чіткого процесуального регулювання, незалежного судового контролю та дотримання принципів необхідності й пропорційності.

Європейський наказ про розслідування (ЕІО) у контексті Директиви 2014/41/ЄС виступає ключовим механізмом транскордонної передачі цифрових доказів, а рішення Суду ЄС у справі *C-670/22, M.N.* закріпило тест «внутрішньої еквівалентності» як правовий фільтр, що вимагає перевірки можливості застосування аналогічного заходу у внутрішньому провадженні держави-виконавця. Цей стандарт варто імплементувати в українське законодавство для забезпечення належної оцінки доказів, отриманих від іноземних органів. Практика ЄСПЛ у справах *Roman Zakharov v. Russia* (2015) та *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* (2018/2021) визначає комплекс гарантій, необхідних при масовому чи цілеспрямованому перехопленні комунікацій, зокрема правову визначеність, незалежний попередній контроль, чіткі критерії відбору даних, обмеження строків зберігання та використання, постфактум-контроль і спеціальний захист для привілейованих категорій комунікацій. Ці стандарти мають безпосереднє значення для української моделі регулювання спеціальних технічних заходів.

Аналіз зарубіжних моделей, зокрема німецької (§§ 100b, 100e(6), 261 StPO), свідчить про доцільність внесення змін до КПК України, зокрема закріплення принципу «внутрішньої еквівалентності» у ст. 84, розширення ст. 99 на електронні комунікаційні дані, отримані від іноземних органів, виокремлення онлайн-обшуку як окремої негласної слідчої (розшукової) дії у ст. 258 з чіткими процесуальними гарантіями, запровадження ст. 99-1 про обмеження використання результатів негласного доступу, а також доповнення ст. 557 і 558 нормами про перевірку «внутрішньої еквівалентності» та забезпечення пропорційності при передачі й використанні вже наявних доказів. Для ефективного впровадження таких норм необхідно створити в органах досудового розслідування спеціалізовані підрозділи з обробки великих масивів зашифрованих даних, запровадити уніфіковані стандарти збереження (*chain of custody*), хешування та ведення журналу доступу (реєстрації) до цифрових доказів, а також політику мінімізації та псевдонімізації персональних даних відповідно до Директиви (ЄС) 2016/680.

Імплементація зазначених пропозицій забезпечить узгодженість українських процесуальних норм із європейськими стандартами, зменшення ризику визнання цифрових доказів недопустимими, підвищення ефективності міжнародного співробітництва у боротьбі з кіберзлочинністю та організованою злочинністю, а також зміцнення гарантій захисту прав людини в умовах зростання технічних можливостей правоохоронних органів.

Таким чином, досвід ***EncroChat*** та практика провідних європейських судових інституцій повинні стати основою для побудови в Україні збалансованої системи регламентації цифрових доказів, яка поєднуватиме ефективність кримінального переслідування з надійними процесуальними запобіжниками та повагою до фундаментальних прав**.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Рада Європи. Ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

2. Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. *Official Journal of the European Union*. 2014. L 130. P. 1–36. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0041

3. Oerlemans, J.J., van Toor, T. Legal Aspects of the EncroChat Operation: A Human Rights Perspective. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* (Brill), 2023. URL: https://brill.com/view/journals/eccl/eccl-overview.xml

4. Oerlemans, J.J., van Toor, T. Data-Driven Investigations in a Cross-Border Setting: The Dutch Experience with EncroChat (accepted manuscript). URL: https://jjoerlemans.com/docs/Brill_Encrochat_2023.pdf

5. Stoykova, R. EncroChat: The hacker with a warrant and fair trials? *Forensic Science International: Digital Investigation*, 2023, Vol. 46, Article 301602. URL: https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301602

6. Mason, S., Seng, D. (eds.). *Electronic Evidence and Electronic Signatures* (5th ed.). London: Institute of Advanced Legal Studies / University of London, 2021. Open access. URL: https://archive.org/details/elect

7. Сергєєва Д. Б. Правові та криміналістичні засади зняття інформації з каналів зв'язку. Монографія. Х.:Арсіс ЛТД, 2009. 203 с.

8. Метелев О. П. Проблемні аспекти фіксації відомостей отриманих з транспортних телекомунікаційних мереж. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3-4. С. 28–37. URL: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2021.3-4/28-37

9. Скрипник А.В. Використання інформації з електронних носіїв у кримінальному процесуальному доказуванні: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Харків: Нац. юрид. у-т ім. Ярослава Мудрого, 2021. 369 с.

10. Чернявський С. С., Орлов Ю. Ю. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 112–124. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/47-2.pdf

11. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*, 2013, Вип. 5, с. 256–260. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_5_58

12. Погорецький М. А. Прослуховування телефонних розмов: європейські стандарти. *Вісник прокуратури*. 2003. № 9. С. 45–51.

13. Погорецький М. А., Шумило М. Є. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209.

14. Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі. *Вісник прокуратури*. 2003. № 2. С. 59–65.

15. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

16. Погорецький М., Шеломенцев В. Міжнародне співробітництво у сфері протидії комп'ютерній злочинності. *Юрид. радник*. 2008. № 6 (26). С. 6–9.

17. Погорецький М. А., Шеломенцев В. П. Комп'ютерна система як знаряддя вчинення злочину. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. М. Каразіна. Серія «Право»*. 2009. № 872. Вип. 6. С. 117–121.

18. Погорецький М. А., Шеломенцев В. П. Поняття кіберпростору як середовища вчення злочину. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*: наук.-практ. журнал. Київ : НАСБУ, 2009. № 2 (2). С. 77–81.

19. Погорецький М., Шеломенцев В. Правове забезпечення боротьби з кіберзлочинами в Україні: проблемні питання. *Вісник прокуратури*. 2011. № 8 (122). С. 30–38.

20. Погорецький М. А., Шеломенцев В. П. Кіберзлочини: до визначення поняття. *Вісник прокуратури*. 2012. № 8. С. 89–96.

21. Погорецький М.А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2013, № 1. С. 270-Погорецький М. А. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у доказуванні. *Актуальні питання досудового розслідування слідчими органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики*: матеріали всеукраїнської науково-практичної (м. Дніпропетровськ, 18–19 квітня 2013 року). Київ : Хлі-Тек Прес, 2013. С. 186–193.

22. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства.* 2023. № 3-4. С. 84–102. URL: https://vkslaw.knu.ua/ua/3-4-2023-aktualni-problemi-kriminalnogo-sudochinstva-ua-ua/problemi-kriminalnogo-proczesu-kriminalistiki-ta-operativno-rozshukovo%D1%97-diyalnosti

23. Погорецький М. А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. ч. 3. С. 269–279. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf

24. Europol. *Dismantling of an encrypted network sends shockwaves through organised crime groups across Europe* (EncroChat). Joint press release Europol/Eurojust, 02.07.2020. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/dismantling-of-encrypted-network-sends-shockwaves-through-organised-crime-groups-across-europe

25. Court of Justice of the European Union. *Case C-670/22 (M.N.) – Judgment of 30 April 2024 on the European Investigation Order in the context of EncroChat*. *Reports of Cases (electronic)*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62022CJ0670

26. European Court of Human Rights (Grand Chamber). Roman Zakharov v. Russia, no. 47143/06, Judgment of 4 December 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324

27. European Court of Human Rights (Grand Chamber). Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom, nos. 58170/13, 62322/14, 24960/15, Judgment of 25 May 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203614

28. Bundesgerichtshof. Urteil vom 2. März 2022 – 5 StR 457/21. URL: https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2022/03/050stR045721.html

29. Strafprozessordnung (StPO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), zuletzt geändert durch Artikel 5 des Gesetzes vom 22. Dezember 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 411). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/

30. Council of the European Union. Convention established by the Council in accordance with Article 34 of the Treaty on European Union, on Mutual Assistance in Criminal Matters between the Member States of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. C. 197. 12.07.2000. P. 1–23. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A42000A0712%2801%29

31. Council Framework Decision 2003/577/JHA of 22 July 2003 on the execution in the European Union of orders freezing property or evidence. *Official Journal of the European Union*. L 196. 02.08.2003. P. 45–55. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32003F0577

32. Tribunal correctionnel de Lille. Décision autorisant l'infiltration technique du service EncroChat (2020) – цит. за: CURIA, *Case C-670/22, MN* (EncroChat). URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-670%2F22

33. Hoge Raad der Nederlanden. *Supreme Court issues preliminary ruling in EncroChat and SkyECC cases*, 13.06.2023. URL: https://www.hogeraad.nl/actueel/nieuwsoverzicht/2023/juni/supreme-court-issues-preliminary-ruling-encrochat-and-skyecc-cases/

34. Bundesverfassungsgericht. *Constitutional complaint challenging conviction based on EncroChat data inadmissible* (Press Release No. 104/2024), 11.12.2024 (orders of 01.11.2024). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2024/bvg24-104.html

35. Bundesgerichtshof. *Urteil vom 02.03.2022 – 5 StR 457/21* (voller Text / case materials). *Review and selection of materials: eucrim*. URL: https://eucrim.eu/news/germany-federal-court-of-justice-confirms-use-of-evidence-in-encrochat-cases/

36. Bundesverfassungsgericht. *EncroChat cases – further materials and orders (First Senate)*. Press release no. 69/2025 of 7 August 2025. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2025/bvg25-069.html

37. Bundesgerichtshof. *EncroChat-Data may be used for the Investigation of serious criminal Offences* (Press Release No. 038/2022), 25.03.2022; Decision of 02.03.2022 – 5 StR 457/21. URL: https://www.bundesgerichtshof.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2022/2022038.html

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/47

ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ БІЗНЕСУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ

PREVENTING CORRUPTION IN BUSINESS: MODERN CHALLENGES AND TASKS

Сметаніна Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Таволжанський О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблеми запобігання корупції у сфері бізнесу. Корупція у приватному секторі як економічна і правова проблема не втрачає своєї актуальності, проведені дослідження і опитування підтверджують це твердження.

Закон України «Про запобігання корупції» містить ряд заходів, які визначають загальні засади запобігання корупції у діяльності юридичної особи, вимоги до антикорупційної програми юридичної особи, правовий статус уповноваженого з антикорупційної діяльності. У свою чергу Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки» констатує надмірне та необґрунтоване регуляторне навантаження на бізнес, що обумовлює високий рівень корупції у цій сфері і пропонує забезпечити публічний діалог з бізнес-середовищем щодо дерегуляції, канали співробітництва з Радою бізнес-омбудсмена, направлені на імплементацію її системних рекомендацій та усунення перешкод для ведення бізнесу в Україні. Також як окремі проблеми законодавець виокремлює неефективне державне регулювання, що заважає доброчесному бізнесу розвиватися та обумовлює корупційні практики і високий рівень толерування корупції у приватному секторі економіки.

У статті проаналізовано сучасний стан запобігання корупції у діяльності юридичних осіб приватного права. На думку автора, лише комплексне і системне запровадження механізмів антикорупційного комплаєнсу здатне реально розбудувати систему доброчесного бізнесу в Україні. Корупція у приватному секторі може здаватись менш видимою, ніж у публічному секторі, але за характером руйнівних наслідків не поступається державному сектору.

На нинішньому етапі розвитку антикорупційного законодавства в приватному секторі та впровадження комплаєнс-програм ключовими завданнями є, зокрема: роз'яснення механізмів антикорупційної діяльності загалом та їх функціонування у бізнес-середовищі, розуміння їх особливостей; ознайомлення з міжнародним досвідом та реаліями застосування антикорупційного законодавства в Україні; демонстрація переваг дотримання міжнародних антикорупційних стандартів, як реальної альтернативи сумнівній вигоді від корупції; сприяння українським компаніям у виконанні вимог Розділу X Закону України «Про запобігання корупції», що стосуються розробки та впровадження антикорупційних програм і організація широкого діалогу між приватним і публічним секторами.

Ключові слова: доброчесність бізнесу, підприємницька діяльність, антикорупційна політика, стратегія, юридичні особи приватного права, запобігання корупції.

The article is devoted to the study of the problem of preventing corruption in the business sphere. Corruption in the private sector as an economic and legal problem does not lose its relevance, conducted studies and surveys confirm this statement.

The Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" contains a number of measures that define the general principles of preventing corruption in the activities of a legal entity, requirements for the anti-corruption program of a legal entity, and the legal status of the anti-corruption officer. In turn, the Law of Ukraine "On the Principles of State Anti-Corruption Policy for 2021–2025" states an excessive and unjustified regulatory burden on business, which causes a high level of corruption in this area and proposes to ensure a public dialogue with the business environment on deregulation, channels of cooperation with the Business Ombudsman Council aimed at implementing its systemic recommendations and eliminating obstacles to doing business in Ukraine. The legislator also identifies inefficient state regulation as a separate problem, which prevents honest business from developing and causes corrupt practices and a high level of tolerance of corruption in the private sector of the economy.

The article analyzes the current state of corruption prevention in the activities of private law legal entities. In the author's opinion, only a comprehensive and systematic implementation of anti-corruption compliance mechanisms can really build a system of honest business in Ukraine. Corruption in the private sector may seem less visible than in the public sector, but in terms of the nature of its destructive consequences, it is not inferior to the public sector.

At the current stage of development of anti-corruption legislation in the private sector and implementation of compliance programs, the key tasks are, in particular: explaining the mechanisms of anti-corruption activities in general and their functioning in the business environment, understanding their features; familiarizing with international experience and the realities of applying anti-corruption legislation in Ukraine; demonstrating the benefits of adhering to international anti-corruption standards as a real alternative to dubious benefits from corruption; assisting Ukrainian companies in fulfilling the requirements of Section X of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" regarding the development and implementation of anti-corruption programs and organizing a broad dialogue between the private and public sectors.

Key words: business integrity, entrepreneurial activity, anti-corruption policy, strategy, private legal entities, corruption prevention.

Постановка проблеми. На загальнодержавному рівні визнається, що корупція – це справжня небезпека для національної безпеки країни, а боротьба з нею має бути першочерговим завданням держави. Сучасне суспільство характеризується складною криміногенною обстановкою, зумовленою корупційними правопорушеннями, і питання активізації боротьби з корупційною злочинністю залишаються в центрі уваги правоохоронних органів, навіть в умовах воєнного стану [1]. При цьому слід зазначити, що якщо протидія корупційним відносинам між бізнесом і владою відбувалася в рамках загальної боротьби із корупцією в сфері державного управління, то корупція у приватному секторі залишалася без уваги [2, с. 66].

До ключових суб'єктів, що беруть участь у здійсненні заходів запобігання і протидії корупції у приватній сфері, можна віднести постійно діючий консультативно-дорадчий орган з протидії корупції (Рада бізнес-омбудсмена), міжнародні організації та їх представництва в Україні, громадськість, а також фізичні особи, що працюють над виконанням програм (проєктів) та імплементують стандарти у сфері антикорупційної політики [3, с. 258; 4].

© Сметаніна Н.В., Таволжанський О.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми запобігання корупції у діяльності юридичних осіб приватного права у тій чи іншій мірі проводилось у роботах таких вчених, як: О. Ю. Бусол, Б. М. Головкін, О. В. Новіков, В. Ф. Оболенцев, В. М. Трепак, М. І. Хавронюк та іншими вітчизняними науковцями. Окремо слід зазначити про монографію «Запобігання корупції у приватному секторі» (2020 рік), присвячену комплексному дослідженню корупції у приватному секторі. У дослідженні роз'яснено суть цього різновиду корупції, окреслено її форми, проаналізовано сучасний стан та напрями поширення корупційних правопорушень в бізнесі, виявлено корупційні механізми в сфері підприємництва. Особливу увагу приділено аналізу системи антикорупційного комплаєнсу, як основному заходу у запобіганні корупції в приватному секторі [9].

Метою статті є висвітлення основних завдань і викликів системи запобігання корупції у сфері бізнесу в сучасних умовах розвитку антикорупційного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Корупційний досвід бізнесу в Україні має безліч проявів, зокрема, це і неофіційні платежі на митниці, у сфері житлово-комунальних послуг (підключення та обслуговування систем електро-, газо-, водопостачання та водовідведення), під час взаємодії із правоохоронними органами, у сфері будівництва і земельних відносин, у судовій та податковій системах, під час контролю і нагляду за господарською діяльністю та у системі виконання судових рішень [10]. Корупція продовжує залишатись на другому місці серед основних проблем для України (після збройної агресії росії): дуже серйозною проблемою вважають корупцію 79,4% представників населення і 76% представників бізнесу. Все це безумовно свідчить про актуальність розробки сучасних заходів запобігання корупції у сфері бізнесу.

Міжнародний досвід демонструє приклади значних збитків для бізнесу, який вдається до корупційних практик. Так, Міністерство юстиції та Комісія з цінних паперів і бірж Сполучених Штатів Америки (США) почали розслідування операцій Microsoft Corp. в Угорщині. Компанія підозрюється в корупції при укладанні контрактів на поставку програмного забезпечення. Зазначається, що влада США зацікавилася операціями з продажу програмного забезпечення Microsoft Office, фірмам-посередникам в 2013–2014 роках за суттєвими знижками. Різниця в ціні могла використовуватися посередниками як хабарі і відкати. Після таких гучних антикорупційних розслідувань компанія Microsoft Corp понесла мільйонні збитки [11]. Німецький концерн Siemens сплатив Ізраїлю 160 мільйонів шекелів (близько 37 мільйонів євро), щоб у досудовому порядку залагодити гучний корупційний скандал. Siemens підозрювали в тому, що у 1999–2005 роках він заплатив представникам державної енергокомпанії Israel Electric хабарі у розмірі кількох мільйонів доларів, щоб отримати він неї вигідні замовлення [12].

Закон України «Про запобігання корупції» містить ряд заходів, які визначають загальні засади запобігання корупції у діяльності юридичної особи, вимоги до антикорупційної програми юридичної особи, правовий статус уповноваженого з антикорупційної діяльності. Так, уповноважений є посадовою особою юридичної особи, що призначається відповідно до законодавства про працю керівником юридичної особи або її учасниками (засновниками) у порядку, передбаченому ухваленою антикорупційною програмою. Ним може бути фізична особа, яка здатна за своїми діловими та моральними якостями, професійним рівнем, станом здоров'я виконувати відповідні обов'язки [5].

Уповноважений з антикорупційної діяльності має формувати належний рівень антикорупційної культури на підприємстві, ознайомлювати працівників із змістом антикорупційної програми підприємства, роз'яснювати основні положення такої програми. Важливим напрямком діяльності уповноваженого є антикорупційна перевірка наявних або потенційних ділових партнерів, формування висновку щодо прозорості благодійних внесків, які здійснює юридична особа, робота з викривачами корупції, а також дотримання їх прав і гарантій. Постійне навчання і підвищення кваліфікації уповноваженим теж мають бути відображені у антикорупційній програмі.

Обов'язковими заходами під час здійснення антикорупційним уповноваженим покладених на нього повноважень є: організація роботи з оцінки корупційних ризиків, здійснення заходів з виявлення конфлікту інтересів, сприяння його врегулюванню, перевірка факту подання декларацій суб'єктами декларування, організація роботи внутрішніх каналів повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, проведення антикорупційної експертизи нормативної бази юридичної особи.

В умовах воєнного стану актуальним напрямком у діяльності уповноважених можемо назвати організацію і проведення перевірки ділових партнерів компанії на предмет ведення бізнесу із російською федерацією, зокрема і в санкційних списках, перевірка на наявність корупційних ризиків та погодження платежів і витрат, пов'язаних з благодійною та спонсорською діяльністю, здійсненням внесків на підтримку політичних партій. І, звичайно, своєї актуальності не втратив напрямок формування антикорупційної політики на підприємствах і в організаціях у діяльності уповноваженого, пояснення наслідків і загроз корупційних практик, нагадування про те, що питання запобігання корупції «на часі».

Існує різноманітний спектр методів для зменшення корупційних ризиків і належної обачності щодо ділових партнерів. Це охоплює як отримання від бізнес-партнерів запевнень та зобов'язань стосовно дотримання законів та етичного кодексу компанії, так і введення договірних гарантій. До них належать аудити, а також право розірвати контракт. Також сюди відноситься організація антикорупційного навчання для третіх сторін. Частина процесу належної обачності включає перевірку репутації потенційних ділових партнерів. Їх аналізують за різноманітними базами даних, наприклад, щодо осіб, які перебувають під санкціями, фігурантів «чорних списків», політично значущих осіб (PEPs), а також перевіряються негативні публікації у ЗМІ, що ведуться місцевою мовою. Якщо в цих переліках фігурує третя сторона, тоді компанія потенційно вдасться до більш детального антикорупційного розслідування [14, с. 23].

Закон України «Про запобігання корупції» встановлює обов'язок щодо розробки і затвердження антикорупційної програми лише для двох категорій суб'єктів. Так, в обов'язковому порядку антикорупційна програма затверджується керівниками: 1) державних, комунальних підприємств, господарських товариств (у яких державна або комунальна частка перевищує 50 відсотків), де середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує п'ятдесят осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період перевищує сімдесят мільйонів гривень; 2) юридичних осіб, які є учасниками процедури закупівлі відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі», якщо вартість закупівлі товару (товарів), послуги (послуг), робіт дорівнює або перевищує 20 мільйонів гривень [5]. Для всіх інших суб'єктів розробка антикорупційних інструментів є диспозитивною нормою.

На сучасному етапі розвитку антикорупційного законодавства у приватній сфері і впровадження комплаєнс-програм важливими завданнями залишаються, зокрема, пояснення, які механізми антикорупційної боротьби існують в принципі, і як вони працюють у компаніях; ознайомлення з міжнародним досвідом та українською практикою

застосування законодавства; переконання тих, хто вважає, що успішно вести бізнес в Україні, не здійснюючи корупційних діянь, неможливо; демонстрація вигоди неухильного дотримання міжнародних антикорупційних стандартів, які є реальною альтернативою сумнівних «переваг» корупційної практики; допомога українським компаніям виконати вимоги розділу X Закону України «Про запобігання корупції», про необхідність розробки і впровадження антикорупційних програм [6; 7; 8]. Антикорупційна програма, як основний антикорупційний інструмент уповноваженого, має відповідати вимогам часу і бути сучасною, враховувати реальні потреби юридичної особи. Прозорий бізнес має бути залучений до відновлення України і реалізації цифровізації економічних процесів.

Комплаєнс-програми відкривають можливості для вирішення проблем на кардинально новому рівні: від зовнішнього контролю з боку суспільства до внутрішнього контролю та комплаєнс-менеджменту як методу роботи. Ці спеціалісти працюють пліч-о-пліч з колегами, щоб не допустити порушення законодавства, виявити їх, а також виправити, сприяють формуванню етичних норм та інших вимог. Вони допомагають співробітникам краще розуміти нормативні акти, а також дотримуватися їх, реалізовуючи очікування керівництва компанії на практиці.

Фактично, комплаєнс-програми не збільшують кількість правил та регулювань. Навпаки, вони здатні допомогти зменшити обсяг державних вимог до бізнесу. Ключем до успіху таких програм є арсенал інструментів. Вони включають в себе аудит, розслідування, заохочення, анонімні канали для повідомлень, програми підвищення кваліфікації, кодекси етики, оцінку ризиків та звітність для керівництва.

Окремої уваги потребує питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у приватному секторі, зокрема, механізм здійснення повноважень під зовнішнім контролем, обмеження доступу до інформації, усунення від виконання завдань, вчинення дій, прийняття рішення чи участі в його прийнятті. Також слід враховувати корупційні ризики, пов'язані з обмеженнями щодо одержання подарунків, неправомірної вигоди, формування правил поводження з ними. Захист і заохочення викривачів корупції у бізнес-середовищі також повинні знайти нові, сучасні форми реалізації.

Україна демонструє значний розвиток антикорупційних ініціатив для бізнесу. Зокрема, Всеукраїнська Мережа Доброчесності і Комплаєнсу (UNIC) була створена у 2017 році за ініціативи українського бізнесу. Мета UNIC – зробити доброчесність та впровадження комплаєнсу здоровою нормою українського бізнесу. Саме ділова доброчесність та репутація бізнесу є необхідностями сьогодення, без яких неможливо досягти стабільності і масштабування в жодному з секторів економіки. Учасники Мережі є провайдерами доброчесності українського бізнесу. Загальна експертна група UNIC, експертні групи UNIC з фармацевтичного, банківського, податкового напрямків, агро-продовольча група UNIC покликані здійснювати підтримку в просуванні практики доброчесності, сприяти очищенню фармацевтичного сектору через налагодження саморегулівних процесів, виявляти корупційні ризики у діяльності фармацевтичних виробників та їх контактах з органами державної влади, зміцнювати експертний потенціал та будувати партнерства з фінансовими інституціями в питаннях комплаєнсу, формувати культуру добропорядності сплати податків і розширення кількості бізнесів на українському ринку, які прагнутимуть дотримуватись відповідних стандартів, опрацьовувати поточні системні проблеми агросектору, пов'язані із недоброчесними практиками [13].

Висновки. Проблема запобігання корупції у бізнесі залишається одним із пріоритетних напрямів державної антикорупційної політики. Функція комплаєнсу дозволяє логічно впорядкувати ключові елементи для створення антикорупційної системи у діяльності юридичних осіб приватного права. Комплаєнс-програми забезпечують вирішення проблем на абсолютно новому рівні: від зовнішнього контролю з боку суспільства до внутрішнього контролю компанії та розробки внутрішньої антикорупційної методології.

Комплаєнс-програми, насправді, не додають більше правил та нормативів. Навпаки, вони можуть допомогти ефективніше виконувати вимоги антикорупційного законодавства. Ключем до ефективності таких програм є набір інструментів. До них входять аудит, розслідування, заохочення, анонімні канали повідомлень, програми оцінки ефективності, етичні цінності, принципи і політики, навчальні програми, дисципліна і контроль. Додатково антикорупційні програми дозволяють відповісти на ряд важливих для компанії питань: з чого почати, які структури і підрозділи компанії залучати, як підготувати звіти для керівництва і як зосередитись на формуванні культури доброчесності. Антикорупційну програму, яка стосується етики й комплаєнсу, слід розуміти як безперервний процес збагачення знань і практики. Заходи, що передбачені програмою, постійно контролюються та переглядаються через регулярні проміжки часу. Для розробки ефективної системи запобігання корупції у діяльності юридичної особи обов'язково слід враховувати сферу діяльності, розміри і структуру компанії, специфічні корупційні ризики для різних сфер, наявність співробітника, який відповідає вимогам до комплаєнс-офіцера. У випадку з великими підприємствами, антикорупційна програма маж передбачати співпрацю з діловими партнерами, дочірніми структурами та посередниками. Окремо потрібно враховувати, що для успішної профілактики корупції та боротьби з нею, компанія мусить розуміти, яким чином та в яких саме сферах відбуваються корупційні діяння.

Також важливо пам'ятати про правило формування «тону з гори» (вище керівництво зобов'язане недвозначно продемонструвати свою позицію: воно не підтримує і не виправдовує протиправні корупційні дії) і антикорупційну культуру вищого менеджменту компанії (формування відчуття чесності і можливість вчитись на власних помилках). Так, лідерство, антикорупційна культура, відкритість, підзвітність, чіткий розподіл обов'язків і зобов'язань є важливими акцентами у системі запобігання корупції.

Сприяння прозорості в діяльності юридичних осіб приватного права сприятиме зростанню репутаційної складової компанії, збільшенню рівня інвестиційної привабливості, виваженій кадровій політиці. Тому розробка сучасної антикорупційної програми повинна стати одним із перших кроків для бізнесу, який прагне працювати прозоро.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сметаніна Н. В. Небезпечні наслідки корупції для особи, держави та суспільства. *Право і суспільство*. 2017. № 4, ч. 2. С. 162–165.

2. Новіков О. В. Сучасний стан та тенденції розвитку корупції у приватному секторі. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 67. С. 65–71.

3. Головкін Б. М. Механізм запобігання корупції. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 254–260.

4. Holovkin B. M., Semenyshyn M., Tavolzhanskyi O. V., Lysodyed O. V., Smetanina N. V. Fight against Corruption-Related Crimes in Wartime in Ukraine. *International Annals of Criminology*. 2023. Vol. 61, Iss. 3–4. P. 384–409. DOI: 10.1017/cri.2023.31.

5. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 19.08.2025).

6. Антикорупційний комплаєнс у бізнесі: міжнародний досвід та українська практика. URL: http://ukrainepravo.com/events/conference/antikorupts-yniy-kompla-ns-u-b-znes-m-zhnarodniy-dosv-d-ta-ukra-nska-praktika/ (дата звернення: 20.08.2025).

7. Сметаніна Н. В., Попова Д. І. Значення впровадження комплаєнс-програм для зростання прозорості українського бізнесу. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 266–269.

8. Головкін Б. М. Про корупцію в приватному секторі. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 347–354.

9. Запобігання корупції у приватному секторі : монографія / [Б. М. Головкін, В. С. Батиргареєва, О. В. Новіков та ін.] ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2020. 286 с.

10. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність. URL: https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=%2Fwp-content%2Fuploads%2FPages%2F07%2F17%2F0717bf197d9dbfd35baa6d2e939ca43a2e47460785552328ee7bd5e2fdebb05e11548549.pdf (дата звернення: 25.08.2025).

11. Мін'юст США запідозрив Microsoft у корупції в Угорщині. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/minyust-ssha-zapodozril-microsoft-korruptsii-1535129114.html (дата звернення: 26.08.2025).

12. Siemens заплатить Ізраїлю €37 мільйонів, щоб залагодити корупційний скандал. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2010802-siemens-zaplatit-izrailu-37-miljoniv-sob-zalagoditi-korupcijnij-skandal.html (дата звернення: 27.08.2025).

13. Всеукраїнська Мережа Доброчесності і Комплаєнсу (UNIC). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2010802-siemens-zaplatit-izrailu-37-miljoniv-sob-zalagoditi-korupcijnij-skandal.html (дата звернення: 28.08.2025).

14. Навчальні інструменти для викладачів і фахівців. Серія модулів УНЗ ООН з протидії корупції. Модуль 5. Корупція в приватному секторі. URL: https://grace.unodc.org/grace/uploads/documents/academics/ukrainian/UA_Anti-Corruption_Module_5_Private_Sector_Corruption.pdf (дата звернення: 29.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/48

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

ON SOME ISSUES CONCERNING THE LEGISLATIVE DEFINITION OF THE LEGAL STATUS OF THE PERSONNEL OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Стрелюк Я.В., д.ю.н., старший радник юстиції, керівник
Кіровоградська обласна прокуратура

У даній науковій статті здійснено аналіз законодавчих актів України та проектів Закону, що стосується регулювання правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, а також запропоновані у зв'язку з цим науково обґрунтовані заходи, спрямовані на удосконалення правового механізму з означеної проблематики дослідження.

Доведено діалектичний взаємозв'язок з цього приводу сучасних державних програм України, що пов'язаний з реформою кримінально-виконавчої системи, та проблемами, які слід вирішити шляхом якісної видозміни кримінально-виконавчого законодавства і приведення його до кращих міжнародно-правових стандартів.

Констатовано, що існуючі проблеми не тільки гальмують ефективний розвиток даної державної інституції, але й підвищують в умовах воєнного стану в Україні рівень потенційних і реальних загроз, що посягають на правопорядок та об'єкти національної безпеки у цілому.

Визначено ті пріоритетні напрями, які потребують удосконалення у контексті вирішення концептуальних (у виді концепцій) та стратегічних (у формі відповідної стратегії) завдань, які спрямовані на підвищення ефективності кримінально-виконавчої та запобіжної діяльності, основним суб'єктом реалізації якої виступає персонал ДКВС України.

Виходячи з отриманих результатів проведеного дослідження, у цій науковій роботі зроблено висновок про те, що пріоритетним напрямом та, одночасно, ефективним засобом виконання у повному об'ємі завдань сучасних державних програм у сфері виконання покарань і пробації України в умовах воєнного стану має стати видозміна державної політики з питань добору, підготовки та підвищення професійної кваліфікації персоналу ДКВС, а також прийняття у зв'язку з цим Закону України «Про пенітенціарну систему України». Також констатовано, що без видозміни чинного кримінально-виконавчого законодавства України, а також відповідних законопроєктів, що регулюють діяльність у сфері виконання покарань і пробації, у тому числі в умовах воєнного стану, досить складно підвищити ефективність виконання своїх повноважень персоналом ДКВС України та результативність запобігання вчинення з боку цих осіб різноманітних правопорушень.

Ключові слова: правовий статус, персонал, органи та установи виконання покарань, воєнний стан, концепція, стратегія, запобігання правопорушенням, сфера виконання покарань і пробації, міжнародно-правові акти, кримінально-виконавче законодавство.

This scientific article analyzes the legislative acts of Ukraine and draft laws related to the regulation of the legal status of personnel of the bodies and institutions of the State Penitentiary Service (SKP) of Ukraine, and also proposes scientifically substantiated measures aimed at improving the legal mechanism on the specified research topic.

The dialectical relationship between modern state programs of Ukraine related to the reform of the penitentiary system and problems that should be solved by qualitatively modifying the penitentiary legislation and bringing it to the best international legal standards is proven.

It is stated that the existing problems not only hinder the effective development of this state institution, but also increase the level of potential and real threats to law and order and national security objects in general under martial law in Ukraine.

Those priority areas that require improvement in the context of solving conceptual (in the form of concepts) and strategic (in the form of a corresponding strategy) tasks aimed at increasing the efficiency of criminal enforcement and preventive activities, the main subject of which is the personnel of the State Criminal Police of Ukraine, have been identified.

Based on the results of the conducted research, this scientific work concludes that the priority area and, at the same time, an effective means of fully implementing the tasks of modern state programs in the field of execution of sentences and probation of Ukraine under martial law should be the modification of the state policy on the selection, training and improvement of professional qualifications of the staff of the State Criminal Police of Ukraine, as well as the adoption in this regard of the Law of Ukraine «On the Penitentiary System of Ukraine». It was also stated that without amending the current criminal-executive legislation of Ukraine, as well as relevant draft laws regulating activities in the field of execution of sentences and probation, including under martial law, it is quite difficult to increase the efficiency of the performance of their powers by the personnel of the State Committee for the Interior of Ukraine and the effectiveness of preventing the commission of various offenses by these persons.

Key words: legal status, personnel, bodies and institutions of execution of sentences, martial law, concept, strategy, prevention of offenses, sphere of execution of sentences and probation, international legal acts, criminal enforcement legislation.

Постановка проблеми. Результати вивчення сучасних державних програм, що стосуються сфери виконання покарань і пробації України (Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи [1] та Стратегії розвитку цієї системи на період до 2026 року [2]), показали, що одним із напрямів та, одночасно, проблем, які варто вирішити у сьогоденні є якісне удосконалення чинного національного законодавства, яке визначає правовий статус та порядок кримінально-виконавчої діяльності персоналу ДКВС України, у тому числі в умовах воєнного стану [3].

Така позиція ґрунтується, крім цього, й на тих юридично значущих фактах, що характерні для сфери виконання покарань у сьогоденні та обумовлюють у зв'язку з цим здійснення якісних видозмін з питань кадрового забезпечення ДКВС України. Так, згідно офіційних даних, у цій системі на сьогодні налічується 182 установи виконання покарань УВП). При цьому, розпочинаючи з 2014 року поступово припинено зв'язок з 29 установами виконання покарань, які розташовані на території Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, а 5 – на тимчасово окупованій території АР Крим. В 39 УВП засуджені не тримаються, у зв'язку із здійсненням оптимізації їх діяльності.

© Стрелюк Я.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

На початку 2022 року в ДКВС України налічувалось 109 діючих УВП, з яких:

а) 7 – розташовані на території тимчасово не підконтрольній Україні;

б) в 15 таких установах засуджені та ув'язнені під варту не тримаються, у зв'язку із здійсненним евакуації та у зв'язку тим що вони розташовані на деокупованих територіях Херсонської та Миколаївської областей;

в) одну установу - перепрофільовано в табір для тримання військовополонених.

Всього, за даними ДКВС України в УВП та слідчих ізоляторах станом на 01.07.2023 трималось всього 43 640 осіб.

При цьому, у вигляді довічного позбавлення волі відбували покарання: чоловіків - 1545 осіб; жінок - 25 осіб.

У свою чергу, у вигляді позбавлення волі на певний строк 353 особи чоловічої статі, яким визначено відбувати покарання у приміщеннях камерного типу виправної колонії максимального рівня безпеки, а у вигляді арешту відбуває покарання 339 осіб.

У контексті змісту предмета даної наукової статті, кримінологічно значущими є відомості про криміногенний склад засуджених (станом на 01.01.2023), а саме - це: 4 095 осіб засуджених на строк понад 10 років; 5 217 осіб – за умисне вбивство; 2 477 осіб – за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження; 5 272 особи – за розбій та грабіж; 9 116 осіб – за крадіжку; 518 осіб – за згвалтування; 62 особи – злочини проти основ національної безпеки [4].

Виходячи з цього, **метою** цієї наукової роботи є обґрунтування об'єктивної необхідності якісної видозміни правового статусу персоналу ДКВС України, з урахуванням існуючих в умовах воєнного стану потенційних і реальних загроз як для сфери виконання покарань, так і для галузі національної безпеки, зокрема.

Натомість, **головним завданням** даної наукової статті є розробка науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення правового механізму з питань наукового забезпечення кримінально-виконавчої системи України.

Стан досліджень. Як свідчать результати вивчення наукової літератури, питаннями, що пов'язані з кримінально-виконавчою діяльністю та забезпеченням у зв'язку з цим якісним персоналом ДКВС України, займаються такі учені, як: О. М. Бандурка, В. С. Батиргареєва, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. М. Давиденко, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, О. М. Костенко, І. М. Копотун, О. Є. Користін, О. М. Костенко, О. М. Литвак, В. А. Мисливий, А. А. Музика, А. Х. Степанюк, Є. Л. Стрєльцов В. О. Туляков, В. І. Шакун, О. О. Юхно, О. Н. Ярмиш та інші.

Поряд з цим, в умовах воєнного стану в Україні (2022-2025 рр.) ці питання досі комплексно не досліджувались, що визначає актуальність, теоретичне і практичне значення даної наукової статті.

Виклад основних положень. Виходячи з існуючих у сфері виконання покарань і пробації України проблем, як видається, найбільш предметно їх можна дослідити та розглянути у контексті змісту того промету Закону України «Про пенітенціарну систему», який ще у 2021 році Кабінет Міністрів України, як суб'єкт законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України) направив у Верховну Раду України для розгляду та прийняття рішення з даного приводу [5].

Зокрема, для удосконалення його положень, у сенсі видозміни правового статусу персоналу ДКВС України, логічно було б здійснити наступні системні заходи:

Викласти у новій редакції поняття пенітенціарної системи, що визначене в ст. 1 вказаного проєкту, а саме – «пенітенціарна система – це сукупність визначених на законодавчому рівні органів та установ, що формують і реалізують державну політику у сфері виконання покарань і пробації України, забезпечують виконання покарань і пробації, а також інших, пов'язаних з ними судових рішень, та залучених до цієї діяльності інших учасників пенітенціарних правовідносин».

Така позиція ґрунтується на наступних аргументах: а) у наукових джерелах слово «система» тлумачиться як множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле та взаємодіють між собою та з середовищем [6], тобто, це організований набір компонентів, які мають спільну мету або функцію; б) відповідно до положень пункту 14 статті 92 Конституції України, виключно законами визначається діяльність органів та установ виконання покарань; в) одним із принципів кримінально-виконавчого законодавства України, виконання і відбування покарань є участь громадськості у передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань; г) як витікає зі змісту ч. 1 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК), державна політика реалізується як у сфері виконання покарань, так і у сфері пробації, а тому пенітенціарна система має включати в себе діяльність відповідних суб'єктів, що пов'язана із процесом виконання-відбування покарань та пробацією; д) в теорії держави і права класифікація видів державного примусу передбачає, що тільки у кримінальному праві застосовується такий його вид, як «покарання», а тому вживання у словосполученні «сфера виконання кримінальних покарань» слова «кримінальних» є зайвим [7, с. 257–260].

2. Сформулювати та закріпити на законодавчому рівні поняття «Мета пенітенціарної системи», під якою слід розуміти захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, а також забезпечення прав, законних інтересів та основоположних свобод людини і громадянина відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права, які є частиною національного законодавства, та практики Європейського суду з прав людини.

При формулюванні змісту ч. 2 цієї статті проєкту Закону враховані наступні положення: а) у сучасних законодавчих актах, які мають пряме відношення до сфери виконання покарань і пробації, одним із системних елементів, що використовуються при визначенні мети є вживання словосполучення «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень», а також «охорона прав, свобод та законних інтересів особи» (ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу (КК) України, ч. 1 ст. 2 КПК, ч. 1 ст. 1 Кримінально-виконавчий кодекс КВК, ін.); б) відповідно до положень ст. 3 Конституції України, найвищою соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, тобто, крім прав і свобод особи, варто у даному законі вести і про мову її законні інтереси; в) як це витікає зі змісту ч. 2 ст. 9 Конституції України, укладення міжнародних договорів, які суперечать Основному Закону України, можливе лише після внесення відповідних змін до нього, тобто, при визначенні мети пенітенціарної системи варто брати до уваги лише ті норми міжнародного права, які стали частиною національного законодавства.

3. Як видається, у такому ж контексті слід визначити й завдання функціонування пенітенціарної системи, до яких варто віднести наступні із них: 1) формування концептуальних засад і реалізація державної політики у сфері виконання покарань і пробації та створення на цій підставі відповідних законодавчих актів, які відповідають міжнародним стандартам поводження із засудженими; 2) забезпечення виконання у повному об'ємі та на належному рівні рішень судів, що стосуються процесу виконання-відбування покарань та пробації, а також інших питань, пов'язаних з пенітенціарною діяльністю; 3) неухильне дотримання прав, законних інтересів і свобод людини і громадянина у процесі виконання-відбування

покарань та пробації, а також, в установах попереднього ув'язнення; 4) створення реальних правових та інших гарантій, а також відповідних цьому умов на практиці для виправлення та ресоціалізації засуджених, з метою запобігання вчинення цими особами нових злочинів, як у ході процесу виконання-відбування покарань, так і після звільнення від покарання та його відбування згідно закону; 5) розробка та реалізація на практиці науково обґрунтованих критеріїв добору, підготовки, підвищення професійної кваліфікації та кар'єрного зростання для персоналу пенітенціарної системи; 6) створення належних законодавчих засад діяльності та забезпечення соціального, пенсійного й іншого, передбаченого законом, захисту прав, законних інтересів і свобод персоналу пенітенціарної системи.

Запропонований перелік завдань пенітенціарної системи обумовлений не тільки соціально-правовою природою пенітенціарної діяльності відповідних органів і установ, але й тими завданнями, що відображені у законодавчих актах, які регулюють сферу виконання покарань і пробації (ч. 2 ст. 1 КВК, Закон України «Про пробацію», Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», ін.), що й використано при доопрацюванні даної статті Закону (як наслідок застосування у нормотворчій діяльності системного принципу побудови правових норм) [7, с. 214].

4. Без сумніву, варто у зв'язку з цим й визначити нові принципи функціонування пенітенціарної системи, зазначивши у ст. 2 Проєкту наступне:

1. Пенітенціарна система ґрунтується на загальновизнаних принципах Конституції України, нормах міжнародного права, які є частиною національної правової системи, пенітенціарного законодавства та інших засадах, що пов'язані з процесом виконання-відбування покарань і пробації: 1) верховенства права; 2) законності; 3) гуманізму та справедливості; 4) поваги до людської гідності, повного та всебічного дотримання прав і свобод людини та громадянина відповідно до міжнародних стандартів поводження із засудженими та ув'язненими під варту;

5) юридичної відповідальності персоналу пенітенціарної системи за результати своєї діяльності та дотримання при цьому міжнародних стандартів поводження із засудженими та ув'язненими під варту; 6) прозорості; 7) неупередженості; 8) професіоналізму; 9) взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та іншими учасниками пенітенціарної діяльності; 10) здійснення громадського контролю, в тому числі відповідними суб'єктами міжнародного права; 11) рівності усіх суб'єктів і учасників пенітенціарної діяльності перед законом та запобігання у зв'язку з цим будь-яких форм і видів дискримінації; 12) справедливості; 13) добросовісності виконання передбачених законом обов'язків всіма суб'єктами та учасниками пенітенціарної діяльності.

При формулюванні даної статті Закону враховано наступне:

а) ті положення, які викладені у примітках до ст. 1 проєкту зазначеного законодавчого акту;

б) у теорії права класифікація принципів зводиться до поділу їх на:

– основоположні (справедливості; рівності; свободи; гуманізму; та ін.);

– загальні (правової визначеності; пропорційності (розмірності); добросовісності; та ін.);

– міжгалузеві (в даному випадку мова ведеться про принципи кримінального права, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності та ін.);

– галузеві (власне, принципи кримінально-виконавчого законодавства, які на сьогодні закріплені в ст. 5 КВК);

в) обов'язковим елементом сучасних законодавчих актів, які регулюють діяльність правоохоронних органів, є включення до їх структури спеціального розділу «Громадський контроль», який передбачає не тільки право, але й обов'язок громадськості моніторити результати роботи тих чи інших суб'єктів правоохоронної системи та давати відповідну оцінку їх відношення до виконання службових обов'язків (наприклад, розділ VII Закону України «Про Національну поліцію» (ст.ст. 86-90)), що важливо з огляду удосконалення правового механізму громадського контролю за діяльністю пенітенціарних установ і Служби пробації) [8].

Висновок. Таким чином, результати даного аналізу дозволяють констатувати, що без видозміни чинного кримінально-виконавчого законодавства України, а також відповідних законопроєктів, що регулюють діяльність у сфері виконання покарань і пробації, у тому числі в умовах воєнного стану, досить складно підвищити ефективність виконання своїх повноважень персоналом ДКВС України та результативність запобігання вчинення з боку цих осіб різноманітних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 654-Р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text/

2. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022-2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-Р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text.

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

4. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2023/07/20230701-zagalna-harakterystyka-dkvs.pdf.

5. Про пенітенціарну систему: проєкт Закону, внесений у Верховну Раду України Кабінетом Міністрів України № 5293 від 22.03.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ укл. О. Єрошенко. Донецьк: ТОВ «Глорія трейд», 2012. 864 с.

7. Теорія держави і права: підручник / за заг.ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

8. Колб О. Г., Дучимінська Л. М. Сучасна політика у сфері виконання покарань України: зміст та особливості. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 1 (11). Київ, 2020. С. 55–64.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 8
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/49

ЗАКЛЮЧНИЙ ЕТАП ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА ФОРМИ ЗАКІНЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

THE FINAL STAGE OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION AND THE FORMS OF CONCLUSION OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION

Бобечко Н.Р., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Бойко В.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Піх Ю.Т., д.філос. з права,
асистент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Рафальонт С.Р., д.філос. з права,
асистент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена проблематиці заключного етапу досудового розслідування та нормативних форм закінчення цієї стадії кримінального провадження.

Аргументовано, що кримінальна процесуальна діяльність, що становить зміст закінчення досудового розслідування не вичерпується лише односторонніми процесуальними діями і процесуальними рішеннями сторони обвинувачення.

Звернено увагу, що розмежування завершення та закінчення досудового розслідування стосується не лише звернення до суду з обвинувальним актом, з клопотанням про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, але й скерування до суду акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру та направлення до суду клопотання про закриття кримінального провадження за п. 41 ст. 284 КПК України. Завершення досудового розслідування немає загальнообов'язкового значення для всіх форм закінчення досудового розслідування. Проте, будучи самостійною віхою чи етапом досудового розслідування, його завершення, водночас, становить процесуальну умову закінчення досудового розслідування для вищезазначених форм. Категорія «завершення досудового розслідування» вживається ще й як синонім закінченню досудового розслідування.

Під закінченням досудового розслідування запропоновано розуміти заключну частиною досудового провадження, яка становить систему процесуальних дій і процесуальних рішень дізнавача, слідчого, прокурора та інших учасників кримінального провадження, спрямованих на підсумовування результатів досудового розслідування, оформлення його матеріалів, ознайомлення з ними та окреслення напряму кримінального провадження.

Обґрунтовано, що поняттю «форма закінчення досудового розслідування» надається розуміння порядку здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Форма досудового розслідування детермінує форму закінчення досудового розслідування. При цьому, необхідно зважати ще й на диференціацію в межах відповідної форми досудового розслідування.

Зроблено висновок, що форма закінчення досудового розслідування – це передбачений кримінальним процесуальним законом спосіб підбиття підсумків проведеного досудового розслідування, ухвалення та реалізації процесуального рішення про наступне спрямування кримінального провадження.

Критеріями виокремлення форм закінчення досудового розслідування визначено: 1) наявність фактичних підстав для закінчення досудового розслідування; 2) встановлення процесуальних умов, дотримання яких необхідне для закінчення досудового розслідування; 3) закріплення порядку закінчення досудового розслідування; 4) особливості підсумкового процесуального документа досудового розслідування; 5) можливість скасування підсумкового процесуального документа досудового розслідування.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, форми закінчення досудового розслідування, дізнавач, слідчий, прокурор, учасники кримінального провадження.

The article is devoted to the issues of the final stage of pre-trial investigation and the regulatory forms of completion of this stage of criminal proceedings.

It is argued that criminal procedural activities, which constitute the content of the completion of pre-trial investigation, are not limited to unilateral procedural actions and procedural decisions of the prosecution.

It should be noted that the distinction between the completion and termination of a pre-trial investigation applies not only to the submission of an indictment to the court, with a motion to apply coercive measures of an educational or medical nature, but also to the referral to the court of an act on the application of criminal law measures to a legal entity and the referral to the court of a motion to close criminal proceedings under paragraph 41 of Article 284 of the CPC of Ukraine. The completion of a pre-trial investigation is not universally binding for all forms of termination

© Бобечко Н.Р., Бойко В.П., Піх Ю.Т., Рафальонт С.Р., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

of a pre-trial investigation. However, as an independent milestone or stage of a pre-trial investigation, its completion is, at the same time, a procedural condition for the termination of a pre-trial investigation for the above-mentioned forms. The category “completion of the pre-trial investigation” is also used as a synonym for the termination of the pre-trial investigation.

The conclusion of the pre-trial investigation is understood as the final part of the pre-trial proceedings, which consists of a system of procedural actions and procedural decisions of the investigator, prosecutor, and other participants in the criminal proceedings aimed at summarizing the results of the pre-trial investigation, formalizing its materials, familiarizing themselves with them, and outlining the direction of the criminal proceedings.

It is justified that the concept of “form of completion of a pre-trial investigation” is understood as the procedure for conducting criminal procedural activities. The form of a pre-trial investigation determines the form of completion of a pre-trial investigation. At the same time, it is necessary to take into account the differentiation within the relevant form of pre-trial investigation.

It was concluded that the form of termination of a pre-trial investigation is a method provided for by criminal procedural law for summarizing the results of a pre-trial investigation and adopting and implementing a procedural decision on the further direction of criminal proceedings.

The criteria for distinguishing between the forms of termination of a pre-trial investigation are as follows: 1) the existence of factual grounds for terminating the pre-trial investigation; 2) the establishment of procedural conditions that must be met in order to terminate the pre-trial investigation; 3) the establishment of the procedure for terminating the pre-trial investigation; 4) the specifics of the final procedural document of the pre-trial investigation; 5) the possibility of revoking the final procedural document of the pre-trial investigation.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, forms of termination of pre-trial investigation, investigator, prosecutor, participants in criminal proceedings.

Постановка проблеми. Кодифікацією кримінального процесуального права 2012 р. істотно змінено правове регулювання як закінчення досудового розслідування, так і форм його закінчення. Водночас кримінальний процесуальний закон не лише не вичерпав, а, навпаки, посилив необхідність продовження доктринальних досліджень окресленої проблематики. Понад те, останніми роками законодавець фактично збільшив кількість форм закінчення досудового розслідування.

З моменту набрання чинності КПК України 2012 р. пройшов достатній період часу для окреслення проблем реалізації норм кримінального процесуального права вказаної спрямованості. Серед них особливу увагу привертають розмежування нормативних понять – «завершення досудового розслідування» та «закінчення досудового розслідування», здійснення відкриття матеріалів досудового розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання закінчення досудового розслідування загалом і форм закінчення досудового розслідування зокрема були предметом неодноразових науково-практичних розвідок у процесуальній літературі. Зосібна їх розглядали у своїх роботах Н.Л. Боржецька, Г.І. Глобенко, І.В. Гловюк, Б.Ю. Головко, А.О. Драгоненко, В.О. Іващенко, А.В. Лапкін, В. Матвійчук, Г.І. Сисоєнко, О.О. Торбас та інші дослідники. Незважаючи на це, низка питань досі залишаються дискусійними (суть і зміст закінчення досудового розслідування, поняття та кількість форм закінчення досудового розслідування).

Мета статті становить формулювання поняття та розкриття змісту закінчення досудового розслідування, визначення форм закінчення досудового розслідування та окреслення критеріїв для їх нормативного виокремлення, оцінка правового регулювання заключної частини досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. У науці кримінального процесу виокремлені кілька значень розуміння суті закінчення досудового розслідування.

На думку Б.Ю. Головка, «закінчення досудового розслідування слід розглядати та досліджувати, по-перше, як діяльність із реалізації норм кримінального процесуального права на окремому етапі кримінального провадження, по-друге, як сукупність кримінальних процесуальних норм, які регулюють відносини між учасниками кримінального провадження, що виникли під час закінчення досудового розслідування, по-третє, як частину теорії кримінального процесу, яка розкриває сутність цього кінцевого етапу досудового розслідування, закономірності його виникнення та розвитку, а також опрацьовує шляхи його вдосконалення (як діяльності та як сукупності норм)» [1, с. 85, 86].

Справді, закінчення досудового розслідування, з одного боку, становить кримінальну процесуальну діяльність уповноважених службових осіб (дізнавача, слідчого, прокурора) та інших учасників кримінального провадження. При цьому, така процесуальна діяльність відбувається на окремому етапі кримінального провадження не у розумінні його стадії, а частини досудового розслідування. З іншого боку, закінчення досудового розслідування можна розглядати і як кримінальний процесуальний інститут, оскільки він є сукупністю норм кримінального процесуального права, що регламентують однорідну сферу суспільних відносин в межах досудового провадження. Утім, навряд чи коректно вважати закінчення досудового розслідування частиною теорії кримінального процесу. Закінчення досудового розслідування радше становить предмет вивчення кримінальної процесуальної науки в аспекті як процесуальної діяльності, так й інституту, що її регулює.

У процесуальній літературі стверджується, що «досудове розслідування закінчується тоді, коли вирішені всі його завдання. Зокрема, визнати досудове розслідування закінченим – означає визнати, що немає необхідності проведення будь-яких ще слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій, спрямованих на збирання, перевірку і дослідження доказів: усі необхідні докази для ухвалення підсумкового рішення зібрані, перевірені, досліджені і належним чином оцінені. Досудове розслідування визнається закінченим, коли виконані вимоги ст. 91 КПК України про встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні» [2, с. 100]. Закінченим досудове слідство слід уважати тоді, коли вирішено всі його завдання: у повному обсязі досліджено всі обставини, які належать до предмета доказування, установлено об’єктивну істину у провадженні; вжито всіх передбачених законом заходів до захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, забезпечено правильне застосування закону. Визнати досудове розслідування закінченим – це визнати відсутність необхідності подальшого проведення будь-яких процесуальних дій, спрямованих на збирання, перевірку і дослідження доказів [3, с. 305].

Загалом погоджуючись з наведеним твердженням і його обґрунтуванням, зазначимо таке.

Перше. Окресленими положеннями завдання досудового розслідування не вичерпуються. Окрім всебічного, повного та неупередженого дослідження усіх обставин, що підлягають доказуванню, одержання достатньо доказів, які не залишають сумнівів ні у достовірності події кримінального правопорушення, ні у винуватості підозрюваного у його вчиненні, а також вказують на те, що немає необхідності у подальшому проведенні процесуальних дій пізнавальної спрямованості, досудове розслідування закінчується ще й тоді, коли вжиті заходи, що забезпечують участь обвинуваченого в судовому засіданні; визнані потерпілими та цивільними позивачами всі особи, яким кримінальним правопорушенням чи суспільно небезпечним діянням завдана шкода, та які подали відповідну заяву про це або пред’явили цивільний позов; вжиті заходи до

забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна, спеціальної конфіскації; виявлені та притягнені як цивільні відповідачі всі особи, які за законом несуть відповідальність за шкоду, завдану кримінально протиправними діями обвинуваченого; перевірено наявність обставин, що є підставами для закриття кримінального провадження та провадження щодо юридичної особи; перевірено наявність обставин, що є підставами для звільнення від кримінальної відповідальності; перевірено наявність обставин, що є підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку; перевірено чи на момент вчинення суспільно небезпечного діяння особа перебувала в стані неосудності або встановлено, що після вчинення кримінального правопорушення захворіла психічним розладом, що позбавляє її можливості усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними.

Друге. Аналізоване твердження справедливе не щодо всіх форм закінчення досудового розслідування. Так, згідно з ч. 2 ст. 285 КПК України встановивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду. Те саме стосується і звернення до суду з обвинувальним актом та угодою про визнання винуватості чи про примирення. Зокрема відповідно до ч. 1 ст. 474 КПК України якщо угоди досягнуто під час досудового розслідування, обвинувальний акт з підписаною сторонами угодою невідкладно надсилається до суду. Прокурор має право відкласти направлення до суду обвинувального акта з підписаною сторонами угодою до отримання висновку експерта або завершення проведення інших слідчих дій, необхідних для збирання та фіксації доказів, які можуть бути втрачені зі спливом часу, або які неможливо буде провести пізніше без істотної шкоди для їх результату у разі відмови суду в затвердженні угоди.

У теорії кримінального процесу наявний плюралізм поглядів з приводу дефініції «закінчення досудового розслідування».

Так, О.О. Торбас визначає закінчення досудового розслідування як певну систему дій, що полягає в оцінці наявних доказів, систематизації матеріалів кримінального провадження, прийнятті остаточного рішення уповноваженою посадовою особою та ознайомленні з цим рішенням зацікавлених учасників кримінального провадження [4, с. 25].

Така позиція загалом дає правильне уявлення суті заключної частини досудового розслідування. Утім з приводу змісту аналізованої дефініції висловимо певні застереження. Будучи мислено-логічною діяльністю, оцінка доказів не відбувається за допомогою проведення процесуальних дій. Закінчення досудового розслідування становить не лише систему процесуальних дій, але й процесуальних рішень, зокрема й підсумкового документа досудового розслідування. Водночас лише таким остаточним рішенням ця система не вичерпується. Її елементами зокрема є письмова згода підозрюваного на звільнення від кримінальної відповідальності, письмове повідомлення прокурора одному з родичів або члену сім'ї та (або) захиснику померлого підозрюваного про можливість закриття кримінального провадження у зв'язку із смертю підозрюваного.

На переконання Г.І. Сисоєнка, закінчення досудового розслідування є його етапом, що пов'язаний з остаточним рішенням про закінчення досудового розслідування у визначеній в законі формі та ознайомлення зацікавлених учасників кримінального провадження із цим процесуальним рішенням [5, с. 149].

Переваги цього підходу до розуміння закінчення досудового розслідування полягають у розгляді закінчення досудового розслідування як етапу цієї стадії кримінального провадження, у межах якого ухвалюється підсумкове процесуальне рішення, з яким ознайомлюють учасників кримінального провадження, яких воно стосується. Утім аналізоване тлумачення поняття «закінчення досудового розслідування» уявляється надто вузьким, оскільки його зміст не вичерпується лише прийняттям відповідного процесуального рішення та ознайомлення з ним заінтересованих осіб. Вивчення змісту § 3 глави 24, ст. 479[1] КПК України, дає підстави стверджувати, що закінчення досудового розслідування охоплює ще й відкриття матеріалів іншій стороні.

Натомість, на думку Г.І. Глобенка, «закінчення досудового розслідування є заключним етапом процесуальної діяльності, під час якого приймаються рішення, передбачені ч. 2 ст. 283 КПК України» [6, с. 60].

Запропонована дефініція уявляється надто абстрактною та неконкретною, адже не розкриває змісту закінчення досудового розслідування. Понад те, не зрозуміло, у якому значенні вжита категорія «етап процесуальної діяльності», – стадії кримінального провадження чи частини досудового розслідування?

Своєю чергою, Б.Ю. Головко вважає, що «сутність закінчення досудового розслідування як самостійного його етапу полягає у здійсненні уповноваженими на ведення кримінального провадження особами (слідчим, прокурором) відповідної процесуальної діяльності (комплексу процесуальних дій організаційно-комунікативного характеру, які і утворюють зміст цього етапу), яка має значення як для подальшого його перебігу внаслідок ухвалення відповідного підсумкового рішення, так і для досягнення завдань кримінального провадження в цілому» [1, с. 86].

Автор має рацію, що закінчення досудового розслідування становить самостійний етап (частину) цієї стадії кримінального провадження. Проте кримінальна процесуальна діяльність, що становить зміст цього етапу досудового розслідування не вичерпується лише односторонніми процесуальними діями і процесуальними рішеннями сторони обвинувачення. Так, учасники кримінального провадження мають право заявляти клопотання прокурору про закриття кримінального провадження за наявності підстави, передбаченої п. 3[1] ст. 284 КПК України. Інший приклад. Учасники кримінального провадження мають право заявляти клопотання слідчому, дізнавачу, прокурору про закриття кримінального провадження за п. 9[1] ст. 284 КПК України. Крім того, від позиції (рішення) підозрюваного залежить форма закінчення досудового розслідування. Приміром, за наявності згоди підозрюваного, прокурор закриває кримінальне провадження за п. 4[1] ч. 1 ст. 284 КПК України. Якщо ж підозрюваний заперечує проти закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 4[1] ч. 1 ст. 284 КПК України, прокурор звертається до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження.

Констатуючи, що серед науковців відсутнє єдине розуміння змісту поняття «закінчення досудового розслідування», І.В. Гловюк та О.О. Торбас пояснюють це недоліками кримінального процесуального регулювання. Неоднозначність тлумачення положень КПК України викликає не лише встановлення сутності поняття «закінчення досудового розслідування», а й навіть розмежування його з іншими суміжними поняттями. Так, глава 24 КПК України має назву «Закінчення досудового розслідування», що досить чітко вказує на необхідність використання саме терміна «закінчення» при аналізі відповідних процесуальних положень. Водночас, у ч. 1 ст. 290 КПК України йдеться про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. У такий спосіб, запроваджено одразу два терміни: закінчення та завершення досудового розслідування, при цьому не надаючи роз'яснення

щодо їхніх відмінностей або подібностей. Тож законодавець не виділяє етапів досудового розслідування у КПК України, що ускладнює правозастосовну діяльність [7, с. 272–273].

З поняттями «закінчення досудового розслідування» і «завершення досудового розслідування», що вживає законодавець, пов'язані різні правові наслідки їх використання у кримінальному процесуальному законі, зокрема питання реалізації стороною захисту властивої для неї функції захисту, а також питання реалізації та захисту прав і законних інтересів потерпілих та інших учасників кримінального провадження. Норми кримінального процесуального закону дійсно дають підґрунтя для виокремлення категорій «завершення досудового розслідування» та «закінчення досудового розслідування». Період досудового розслідування у кримінальному процесуальному законі визначений двома моментами – початком і закінченням. Згідно з п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України, досудове розслідування починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або зверненням до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження. Наслідками закінчення досудового розслідування є унеможливлення подальшого проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема негласних, також припиняє дію функція судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у стадії досудового розслідування. Із закінченням досудового розслідування пов'язується й можливість продовження строку досудового розслідування (чч. 2, 3 ст. 294 КПК України), а також визначення територіальної підсудності (ч. 1 ст. 32 КПК України). Натомість із завершенням досудового розслідування, досудове розслідування ще не закінчується.

Проблема тлумачення категорій «закінчення досудового розслідування» і «завершення досудового розслідування» має не лише доктринальне, а й прикладне значення. Не випадково вона стала предметом розгляду Касаційного кримінального суду при Верховному Суді. Зокрема у постанові колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 лютого 2021 р. зазначено: «Досудове розслідування, яке має наслідком звернення до суду з обвинувальним актом або з клопотанням про застосування примусових заходів, має три ключові віхи: початок визначається внесенням відомостей до ЄРДР; завершення пов'язується з фактом відкриття матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захиснику, законному представнику, захиснику особи та іншим особам відповідно до положень ст. 290 КПК; закінчення фіксується направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру» [8].

У цьому контексті доречно викласти низку міркувань.

Перше. Беручи до уваги чинну нормативну регламентацію, розмежування завершення та закінчення досудового розслідування стосується не лише звернення до суду з обвинувальним актом, з клопотанням про застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру, але й скерування до суду акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру та направлення до суду клопотання про закриття кримінального провадження за п. 4^1 ст. 284 КПК України.

Друга. Завершення досудового розслідування немає загальнообов'язкового значення для всіх форм закінчення досудового розслідування. Проте, будучи самостійною віхою чи етапом [5, с. 149] досудового розслідування, його завершення, водночас, становить процесуальну умову закінчення досудового розслідування для вищезазначених форм.

Третє. Категорія «завершення досудового розслідування» вживається ще й як синонім закінченню досудового розслідування. Так, у ч. 4 ст. 110 КПК України обвинувальний акт визначено як процесуальне рішення, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення і яким завершується досудове розслідування. Згідно з п. 2 ч. 3 ст. 199 КПК України клопотання про продовження строку тримання під вартою, серед іншого, повинно містити: виклад обставин, які перешкоджають завершенню досудового розслідування до закінчення дії попередньої ухвали про тримання під вартою. Інший приклад. Відповідно до ч. 3 ст. 476 КПК України суд своєю ухвалою скасовує вирок, яким затверджена угода, якщо особа, яка звернулася з відповідним клопотанням, доведе, що засуджений не виконав умови угоди. Наслідком скасування вироку є призначення судового розгляду в загальному порядку або направлення матеріалів провадження для завершення досудового розслідування в загальному порядку, якщо угода була ініційована на стадії досудового розслідування. Насамкінець, у п. 6 розділу XI «Перехідні положення» КПК України встановлено, що кримінальні справи, які на день набрання чинності цим Кодексом перебувають у провадженні органів досудового слідства, залишаються у провадженні цих органів до завершення розслідування незалежно від зміни їх підслідності відповідно до цього Кодексу.

Аналіз положень кримінального процесуального закону, вивчення доктринальних підходів дають змогу дійти висновку про те, що закінчення досудового розслідування охоплює: а) оцінку уповноваженою службовою особою (дізнавачем, слідчим, прокурором) зібраних доказів під кутом зору їх достатності для вирішення питання про закінчення досудового розслідування; б) прийняття уповноваженою службовою особою рішення про форму закінчення досудового розслідування з дотриманням відповідних процесуальних умов і встановленого порядку; в) формулювання та обґрунтування уповноваженою службовою особою висновків за наслідками проведеного досудового провадження; г) систематизацію дізнавачем, слідчим матеріалів кримінального провадження; д) повідомлення уповноваженою службовою особою учасників кримінального провадження про закінчення досудового розслідування та, у випадках передбачених законом, відкриття їм матеріалів кримінального провадження; е) визначення прокурором наступного спрямування кримінального провадження. Наведені положення становлять зміст закінчення досудового розслідування.

Тож *закінчення досудового розслідування* є заключною частиною досудового провадження, яка становить систему процесуальних дій і процесуальних рішень дізнавача, слідчого, прокурора та інших учасників кримінального провадження, спрямованих на підсумовування результатів досудового розслідування, оформлення його матеріалів, ознайомлення з ними та окреслення напряму кримінального провадження.

Процесуальна діяльність означених суб'єктів кримінального провадження забезпечує законність та обґрунтованість форми закінчення досудового розслідування. У порівнянні з попередніми частинами, закінчення досудового розслідування характеризується більшим проявом засади гласності шляхом надання доступу до матеріалів кримінального провадження.

Поняття «форма закінчення досудового розслідування» у кримінальному процесуальному законі не визначене. Водночас мовна одиниця «форма» вживається у КПК України кілька десятків разів у різних контекстних значеннях. Зокрема як: 1) форма фіксування кримінального провадження; 2) форма обміну інформацією; 3) форма досудового розслідування; 4) форма закінчення досудового розслідування; 5) форма обвинувачення (публічне, приватне) у кримінальному провадженні; 6) форма (папе-

рова та електронна) документів у кримінальному провадженні; 7) форма нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування (процесуальне керівництво досудовим розслідуванням); 8) форма (письмова) доручення і вказівок слідчого, прокурора у кримінальному провадженні; 9) форма (письмова) звільнення від обов'язку зберігати професійну таємницю; 10) форма (усна, письмова, інша) показань; 11) форма (письмова) висновку експерта; 12) форма (паперова та електронна) матеріалів досудового розслідування; 13) форма судового рішення; 14) форма рішення дізнавача, слідчого прокурора; 14) форма (готівкова, безготівкова) грошей; 15) форма (письмова) повідомлення про початок досудового розслідування; 16) форма огляду комп'ютерних даних (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або паперова); 17) форма передання інформації; 18) форма (письмова) скарги дізнавача, слідчого на рішення, дію чи бездіяльність прокурора; 19) форма (письмова) присяги німого свідка; 20) форма (письмова) апеляційної чи касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами; 21) форма (письмова) заперечення на апеляційну чи касаційну скаргу; 22) форма рішення про надання доступу до таємної інформації; 23) форма (електронна) примірника судового рішення, що набрало законної сили; 24) форма (письмова) запиту про міжнародне співробітництво; 25) форма засвідчення документів, які направляються із запитом; 26) форма (письмова) згоди засудженого чи його представника про передання для відбування покарання; 27) форма (письмова) запиту (прохання) до Міжнародного кримінального суду про допомогу.

Як видно з наведеного переліку, елемент системи мови «форма» у сполученні з іншими термінами переважно позначає засіб документування процесуальних дій, спосіб об'єктивізації процесуальних актів, зовнішній вияв і вид процесуальних явищ, встановлений порядок здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

Водночас викликає застереження використання цієї мовної одиниці у значенні виду (категорії, що об'єднує низку об'єктів, явищ за спільними ознаками, та входить до складу елемента вищого порядку – роду). Адже ухвала, вирок і постанова – не форми, а види судових рішень. Те саме стосується постанови дізнавача, слідчого прокурора, а також наказу чи письмового розпорядження керівника органу досудового розслідування, прокурора, суду про надання доступу до таємної інформації, які становлять види процесуальних рішень означених суб'єктів. Насамкінець, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням є одним з напрямів діяльності прокурора у досудовому провадженні поряд з прокурорським наглядом.

Поняттю «форма закінчення досудового розслідування» надається розуміння порядку здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

Справедливо вважаючи, що форма закінчення досудового розслідування є частиною кримінальної процесуальної форми, з позиції Н.Л. Боржецької форма закінчення досудового розслідування – це встановлена кримінальним процесуальним законом, наповнена правовим змістом процедура (порядок) діяльності (роботи) слідчого, прокурора з участю в окремих процесуальних діях інших суб'єктів кримінального провадження, що здійснюється при наявності для цього фактичних і юридичних умов та підстав і, реалізуючись як завершальний етап досудового розслідування, закінчується складанням відповідного кінцевого процесуального акта-документа та зверненням із ним у встановлених законом випадках до суду [9, с. 9–10, 21–22].

Однак у наведеній дефініції ототожнюються різні кримінальні процесуальні категорії – закінчення досудового розслідування (його завершальна частина) і форма закінчення досудового розслідування (спосіб фіналізування проведеної у цій стадії процесуальної діяльності).

Тож *форма закінчення досудового розслідування* – це передбачений кримінальним процесуальним законом спосіб підбиття підсумків проведеного досудового розслідування, ухвалення та реалізації процесуального рішення про наступне спрямування кримінального провадження.

Форма досудового розслідування детермінує форму закінчення досудового розслідування.

Так, у КПК України встановлені такі форми закінчення дізнання: 1) шляхом винесення постанови про закриття кримінальне провадження (п. 1 ч. 2 ст. 301); 2) шляхом звернення до суду з обвинувальним актом (п. 3 ч. 2 ст. 301); 3) шляхом звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру (п. 3 ч. 2 ст. 301); 4) шляхом звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру (п. 3 ч. 2 ст. 301); 5) звернутися до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності (п. 3 ч. 2 ст. 301); 6) шляхом направлення кримінального провадження для проведення досудового слідства (п. 4 ч. 2 ст. 301).

Перші п'ять форм закінчення дізнання є спільними із формами закінчення досудового слідства, тоді як шоста форма властива лише для дізнання. Натомість лише для досудового слідства характерні такі форми його закінчення: шляхом винесення постанови про закриття провадження щодо юридичної особи; шляхом звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, крім випадків вчинення особливо тяжкого злочину проти життя чи здоров'я особи або злочину, за який може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі; шляхом звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження, якщо втратив чинність закон, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння, а підозрюваний заперечує проти закриття кримінального провадження; шляхом звернення до суду з актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру.

У процесуальній літературі справедливо зауважується, «що ні ч. 1 ст. 301 КПК України не містить посилання на подання дізнавачем прокуророві разом із матеріалами дізнання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру для їх затвердження; ні ч. 2 ст. 301 КПК України не містить положення щодо затвердження прокурором обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, складених дізнавачем. Крім того, положення ч. 2 ст. 301 КПК України щодо повноважень прокурора в частині ухвалення процесуальних рішень (п. 3) не узгоджується з положеннями ч. 1 ст. 291 КПК України, відповідно до яких обвинувальний акт може бути складений і прокурором, зокрема якщо він не погодився з обвинувальним актом, складеним слідчим» [3, с. 307–308].

При цьому, необхідно зважати ще й на диференціацію в межах відповідної форми досудового розслідування.

Зокрема згідно зі ст. 483^{10} КПК України у кримінальному провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку встановлені дві форми закінчення досудового розслідування: а) шляхом винесення постанови про закриття кримінального провадження; б) шляхом звернення до суду з актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру. При цьому підвид останньої форми становить звернення до суду з актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-

правового характеру та підписаною сторонами угодою. Досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру може бути закінчене у подібних формах: 1) шляхом винесення постанови про закриття кримінального провадження; 2) шляхом звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 5 ст. 499 КПК України). Так само, досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру закінчується винесенням постанови про закриття кримінального провадження або скеруванням клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру до суду (ч. 1 ст. 511 КПК України).

Крім того, процесуалісти обґрунтовано виокремлюють два порядки звернення прокурора до суду з обвинувальним актом: загальний і спрощений [10, с. 90]. Так, ч. 1 ст. 474 КПК України регламентовано спрощений порядок – у кримінальному провадженні на підставі угод для звернення прокурора до суду з обвинувальним актом та підписаною сторонами угодою, як правило, не вимагається проведення досудового розслідування у повному обсязі.

У теорії кримінального процесу виокремлюють та досліджують зміст категорії «структура форми закінчення досудового розслідування». Структурний аналіз форми закінчення досудового розслідування безперечно має теоретико-прикладне значення.

Зокрема Н.Л. Боржецька до складових форми закінчення досудового розслідування відносить: «I) умови закінчення досудового розслідування; II) підстави закінчення досудового розслідування; III) процесуальну процедуру (порядок) закінчення досудового розслідування; IV) суб'єктів, які здійснюють та беруть участь у здійсненні завершального етапу досудового розслідування; V) процесуальні документи, що складаються на етапі завершення досудового розслідування, їх форму і зміст» [9, с. 8].

У подібний спосіб Б.Ю. Головко розглядає структуру форми закінчення досудового розслідування: «1) доведення умов та підстав закінчення досудового розслідування; 2) стан виконання завдань на етапі закінчення досудового розслідування; 3) дотримання процедури (процесуального порядку) закінчення досудового розслідування; 4) забезпечення прав учасників кримінального провадження, які беруть участь у завершальному етапі досудового розслідування; 5) зміст підсумкового процесуального рішення» [1, с. 86].

Як видно, ці дослідники займають схожий підхід щодо елементів форми закінчення досудового розслідування. Однак застереження викликає така структурна частина як «стан виконання завдань на етапі закінчення досудового розслідування», оскільки вона не становить одну з нормативних вимог форми закінчення досудового розслідування, а є узагальнюючою характеристикою інших елементів такої форми у контексті заключної частини досудового розслідування.

Аналіз елементів форм закінчення досудового розслідування дає можливість провести розмежування цих форм. У такому контексті елементи становитимуть критерії нормативного виокремлення форм.

На це звернув увагу О.О. Торбас, справедливо пишучи, що форми закінчення досудового розслідування різняться не лише самим кінцевим процесуальним документом. Відрізняються форми закінчення досудового розслідування і за завданнями, які переслідуються слідчим. Форми закінчення досудового розслідування будуть відрізнятися і за процедурою досудового розслідування та його закінчення [4, с. 22].

Проаналізувавши і систематизувавши положення кримінального процесуального закону, на нашу думку, критеріями виокремлення форм закінчення досудового розслідування є такі: 1) наявність фактичних підстав для закінчення досудового розслідування; 2) встановлення процесуальних умов, дотримання яких необхідне для закінчення досудового розслідування; 3) закріплення порядку закінчення досудового розслідування; 4) особливості підсумкового процесуального документа досудового розслідування; 5) можливість скасування підсумкового процесуального документа досудового розслідування.

Зупинимось на цих критеріях докладніше.

Наявність фактичних підстав для закінчення досудового розслідування. Будь-яка процесуальна діяльність здійснюється за наявності фактичних та юридичних підстав. Фактичними підставами для закінчення кримінального провадження можуть бути або докази, що володіють властивістю достатності, або обставини, викладені в законі.

Так, для звернення до суду з обвинувальним актом, актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного за п. 4^1 ст. 284 КПК України фактичні підстави становлять достатність зібраних доказів (ч. 1 ст. 290, ч. 1 ст. 479^1, ч. 1 ст. 483^{11} КПК України).

Натомість фактичними підставами для закриття кримінального провадження та провадження щодо юридичної особи, для звернення до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності та клопотанням про закриття кримінального провадження, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, крім випадків вчинення особливо тяжкого злочину проти життя чи здоров'я особи або злочину, за який згідно із законом може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі є підтверджені доказами обставини, закріплені у кримінальному процесуальному (чч. 1-3 ст. 284 КПК України) та кримінальному законах.

Встановлення процесуальних умов, дотримання яких необхідне для закінчення досудового розслідування. Поряд із підсумковим процесуальним документом правові підстави для закінчення досудового розслідування наповнюють процесуальні умови для прийняття такого рішення.

Зокрема, для звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру процесуальні умови становлять: а) повідомлення підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування; б) відкриття матеріалів досудового розслідування (ст. 290 КПК України).

Аналогічні умови встановлені для закінчення досудового розслідування зверненням до суду з актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру: а) повідомлення керівника юридичної особи та представника юридичної особи, який бере участь у кримінальному провадженні, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування; б) відкриття матеріалів досудового розслідування (ст. 483^{11} КПК України).

Натомість для закінчення досудового розслідування шляхом звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження за п. 4^1 ст. 284 КПК України встановлені три процесуальні умови: а) заперечення підозрюваного проти закриття кримінального провадження; б) повідомлення підозрюваному, його захиснику про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування; в) відкриття

матеріалів досудового розслідування (ч. 1 ст. 479[1] КПК України).

Своєю чергою, до процесуальних умов для закінчення досудового розслідування шляхом звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності належать: а) роз'яснення підозрюваному суті підозри, підстави звільнення від кримінальної відповідальності та права на таке звільнення; б) письмова згода підозрюваного на звільнення від кримінальної відповідальності; в) письмова згода командира (начальника) військової частини (установи) про можливість продовження проходження військової служби таким підозрюваним (за підстави для звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 5 ст. 401 КК України).

Для закриття кримінального провадження встановлені такі процесуальні умови: а) слідчий, дізнавач приймає постанову про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених пп. 1, 2, 4[1], 9, 9[1] ч. 1 ст. 284 КПК України, якщо в цьому кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру; б) прокурор приймає постанову про закриття кримінального провадження, у тому числі щодо підозрюваного, з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України, крім підстави, визначеної у п. 3[1] ст. 284 КПК України; в) прокурор закриває кримінальне провадження за п. 4[1] ст. 284 КПК України, якщо підозрюваний проти цього не заперечує; г) прокурор до винесення постанови про закриття кримінального провадження за п. 5 ст. 284 КПК України направляє одному з близьких родичів або члену сім'ї та (або) захиснику померлого письмове повідомлення про можливість закриття кримінального провадження у зв'язку із смертю підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, із роз'ясненням права заявити клопотання про непогодження із закриттям кримінального провадження.

Натомість для закінчення досудового розслідування шляхом складання клопотання про закриття кримінального провадження за п. 3[1] ст. 284 КПК України процесуальні умови не встановлені.

Закріплення порядку закінчення досудового розслідування. Невід'ємною складовою форми закінчення досудового розслідування є встановлена кримінальним процесуальним законом послідовність прийняття процесуальних рішень та вчинення процесуальних дій, тобто порядок.

Порядок закінчення досудового розслідування шляхом звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру охоплює: 1) складання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру слідчим, дізнавачем, прокурором (вказані процесуальні документи можуть бути складені прокурором, зокрема якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим, дізнавачем); 2) затвердження обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурором; 3) переданням прокурором обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру з додатками до суду; 4) надання прокурором копії обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру та копії реєстру матеріалів досудового розслідування під розписку підозрюваному (за винятком проведення спеціального досудового розслідування), його захиснику, законному представнику, захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, а також представнику юридичної особи (якщо провадження здійснюється щодо такої юридичної особи) (ст.ст. 291-293 КПК України).

У подібний спосіб регламентований порядок закінчення досудового розслідування шляхом звернення до суду з актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру: 1) складання прокурором акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру; 2) затвердження акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру прокурором; 3) передання прокурором акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру з додатками до суду; 4) надання прокурором копії акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру і реєстру матеріалів досудового розслідування представнику юридичної особи (ст. 483[12] КПК України).

Своєю чергою, порядок закінчення досудового розслідування шляхом звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності містить: 1) складання прокурором клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності; 2) ознайомлення прокурором потерпілого з цим клопотанням та з'ясування його думки щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності перед направленням клопотання до суду; 3) надсилання прокурором клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності без проведення досудового розслідування у повному обсязі до суду (чч. 2, 3 ст. 286 КПК України).

Схожим є порядок закінчення досудового розслідування шляхом звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження за п. 4[1] ст. 284 КПК України: 1) складання прокурором клопотання про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного з підстави, передбаченої п. 4[1] ст. 284 КПК України; 2) надсилання прокурором клопотання про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного з підстави, передбаченої п. 4[1] ст. 284 КПК України, до суду; 3) надання копії клопотання про закриття кримінального провадження щодо підозрюваного з підстави, передбаченої п. 4[1] ст. 284 КПК України, підозрюваному, його захиснику (чч. 2, 4 ст. 479[1] КПК України).

Натомість порядок закінчення досудового розслідування шляхом закриття кримінального провадження у стадії досудового розслідування характеризують такі положення: 1) про закриття провадження щодо юридичної особи прокурор приймає постанову (абз. 3 ч. 3 ст. 284 КПК України); 2) про закриття кримінального провадження слідчий, дізнавач, прокурор приймає постанову (абз. 1 ч. 4 ст. 284 КПК України). При цьому, слідчий, дізнавач уповноважений винести постанову про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених пп. 1, 2, 4[1], 9, 9[1] ч. 1 ст. 284 КПК України, якщо в цьому кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру (абз. 2 ч. 4 ст. 284 КПК України). Натомість прокурор вправі постановити про закриття кримінального провадження, у тому числі щодо підозрюваного, з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України, крім випадку, передбаченого абзацом 4 або 5 ч. 4 ст. 284 КПК України (абз. 3 ч. 4 ст. 284 КПК України); 3) копія постанови слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження надсилається заявнику, потерпілому, прокурору. Своєю чергою, копія постанови прокурора про закриття кримінального провадження та (або) провадження щодо юридичної особи надсилається заявнику, одному із близьких родичів або члену сім'ї та (або) захиснику померлого, потерпілому, його представнику, підозрюваному, захиснику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Насамкінець, копія постанови прокурора про закриття кримінального провадження та (або) провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку надсилається представнику юридичної особи (ч. 6 ст. 284 КПК України).

Порядок закінчення досудового розслідування шляхом складання клопотання про закриття кримінального провадження за п. 3^1 ст. 284 КПК України характеризується лаконічністю: 1) учасники кримінального провадження мають право заявляти клопотання прокурору про закриття кримінального провадження з підстави, визначеної п. 3^1 ст. 284 КПК України; 2) складання прокурором клопотання про закриття кримінального провадження за п. 3^1 ст. 284 КПК України; 3) надсилання прокурором клопотання про закриття кримінального провадження з підстави, визначеної п. 3^1 ст. 284 КПК України, до суду (абз. 2 п. 3^1, абз. 4 ч. 4 ст. 284 КПК України). Обов'язок прокурора надати копії цього клопотання учасникам кримінального провадження у кримінальному процесуальному законі не закріплено.

Особливості підсумкового процесуального документа досудового розслідування. Форми закінчення досудового розслідування різняться не лише назвою, але й нормативними вимогами до змісту, зокрема обґрунтованістю.

Так, якщо у клопотанні про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанні про закриття кримінального провадження за п. 4^1 ст. 284 КПК України та акті про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру необхідно викласти як фактичні обставини кримінального правопорушення, суспільно небезпечного діяння, його правову кваліфікацію, так і докази, що підтверджують факт вчинення особою кримінального правопорушення або діяння, кримінальна протиправність якого була встановлена законом, що втратив чинність, або доказів, що підтверджують зв'язок юридичної особи з цим діянням (пп. 4, 6 ст. 287, пп. 4, 5 ч. 3 ст. 479^1, пп. 4, 5 ч. 2 ст. 483^{12} КПК України), то в обвинувальному акті та клопотанні про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру достатньо лише навести фактичні обставини кримінального правопорушення, суспільно небезпечного діяння, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення, суспільно небезпечного діяння (п. 5 ч. 2 ст. 291, 292 КПК України).

Натомість вимоги до змісту клопотання про закриття кримінального провадження за п. 3^1 ст. 284 КПК України взагалі не регламентовані. Це істотна прогалина кримінального процесуального регулювання.

Відсутні й приписи щодо змісту постанови про закриття кримінального провадження. Утім, цей підсумковий процесуальний документ досудового розслідування повинен відповідати положенням ч. 5 ст. 110 КПК України, в якій визначені обов'язкові елементи будь-якої постанови слідчого, прокурора. Серед них привертають увагу вимоги до мотивувальної частини постанови – зміст обставин, які є підставами для її прийняття, мотиви цього процесуального рішення, їх обґрунтування (п. 2 ч. 5 ст. 110 КПК України). Тож і у постанові про закриття кримінального провадження необхідно викласти фактичні підстави для цього та докази, які підтверджують їх наявність.

Привертає увагу наявний недолік юридичної техніки у питанні про те, хто є суб'єктом складання акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру – слідчий і прокурор або лише прокурор? Адже у визначенні цього акта зазначені обидві ці посадові особи (ч. 1 ст. 483^{12} КПК України), тоді як у вимогах до цього документа зазначений лише прокурор (п. 3 ч. 2 ст. 483^{12} КПК України). Виходячи з положення ч. 3 ст. 483^{12} КПК України, доходимо висновку, що єдиним суб'єктом складання акта про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є прокурор.

Можливість скасування підсумкового процесуального документа досудового розслідування. Цей критерій дає змогу не стільки розмежувати форми закінчення досудового розслідування, скільки виокремити групи таких форм. Одна група пов'язана із зверненням прокурора до суду з відповідним підсумковим документом досудового розслідування, а інша – закриттям кримінального провадження. Процесуальні підсумкові документи досудового розслідування, що належать до першої групи, підлягають обов'язковому судовому контролю в умовах судового провадження, натомість постанова дізнавача, слідчого, прокурора про закриття кримінального провадження може бути об'єктом судового контролю лише з ініціативи заінтересованих осіб.

За змістом абз. 1 ч. 6 ст. 284 КПК України прокурор протягом двадцяти днів з моменту отримання копії постанови слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження має право її скасувати у зв'язку з незаконністю чи необґрунтованістю. Постанова слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження також може бути скасована прокурором за скаргою заявника, потерпілого, якщо така скарга подана протягом десяти днів з моменту отримання заявником, потерпілим копії постанови.

Своєю чергою, рішення слідчого, дізнавача про закриття кримінального провадження може бути оскаржене слідчому судді заявником, потерпілим, його представником чи законним представником, а рішення прокурора про закриття кримінального провадження та (або) провадження щодо юридичної особи – заявником, одним із близьких родичів або членом сім'ї та (або) захисником померлого, потерпілим, його представником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження впродовж 10 днів з моменту отримання особою її копії. За наслідками розгляду скарги слідчий суддя може скасувати постанову про закриття кримінального провадження або провадження щодо юридичної особи (пп. 3, 4 ч. 1 ст. 303, ч. 1 ст. 304, ст.ст. 306, 307 КПК України).

Висновки. Назва підсумкового рішення, яким закінчується кримінальна процесуальна діяльність у першій стадії кримінального провадження немає визначального значення для виокремлення форми закінчення досудового розслідування.

У КПК України встановлено такі форми закінчення досудового розслідування: 1) шляхом винесення постанови про закриття кримінального провадження або провадження щодо юридичної особи; 2) шляхом звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) шляхом звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, крім випадків вчинення особливо тяжкого злочину проти життя чи здоров'я особи або злочину, за який може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі; 4) шляхом звернення до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження, якщо втратив чинність закон, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння, а підозрюваний заперечує проти закриття кримінального провадження; 5) шляхом звернення до суду з обвинувальним актом; 6) шляхом звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру; 7) шляхом звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру; 8) шляхом звернення до суду з актом про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру; 9) шляхом направлення кримінального провадження для проведення досудового слідства (лише для дізнання).

Законодавцю не вдалося системно повно і точно викласти положення про форми закінчення досудового розслідування у § 1 глави 24 КПК України. Так, у § 1 означеної глави «Форми закінчення досудового розслідування» регламентована лише одна форма закінчення

досудового розслідування – закриття кримінального провадження та провадження щодо юридичної особи. Хоча у ч. 2 ст. 283 КПК України, яка є складовою вже згаданого § 1 глави 24 КПК України закріплені ще й такі форми закінчення досудового розслідування як звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Однак положення про них викладені в інших параграфах (2, 3) глави 24 КПК України. Зі структури глави 24 КПК України та змісту її § 1 випливає, формою закінчення досудового розслідування є лише закриття кримінального провадження та провадження щодо юридичної особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головко Б.Ю. Сутність і зміст етапу закінчення досудового розслідування та їх значення для кримінальної процесуальної діяльності прокурора. *Право і безпека*. 2017. № 4. С. 82–88.

2. Драгоненко А.О. Форми закінчення досудового розслідування: новели законодавства. *Наукові записки. Серія: Право*. 2021. Випуск 10. С. 99–103.

3. Матвійчук В. Процесуальний порядок і підстави закінчення досудового розслідування кримінальних проступків. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 1. Vol. 2. С. 304–308.

4. Торбас О.О. Форми закінчення досудового розслідування за Кримінальним процесуальним кодексом України: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 168 с.

5. Сисоєнко Г.І. Закінчення досудового розслідування. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. Ч. 2. С. 145–153.

6. Глобенко Г.І. Окремі питання процесуального порядку закінчення досудового розслідування. *Право і безпека*. 2016. № 4. С. 60–64.

7. Головюк І., Торбас О. Прокурор у системі суб'єктів, уповноважених на закінчення досудового розслідування. *Право України*. 2020. № 3. С. 270–283.

8. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС від 17 лютого 2021 р. у справі 344/6630/17 (провадження № 51-4852км20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95067240

9. Боржецька Н.Л. Форми закінчення досудового розслідування: правові, теоретичні та прикладні проблеми: дис. … канд. юрид. наук – 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Національний університет «Острозька академія», Острог, 2016. 252 с.

10. Лапкін А.В. Диференціація форм закінчення досудового розслідування і роль прокурора в їх застосуванні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 3. С. 87–97.

Дата першого надходження рукопису до видання: 12.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/50

ЗАТРИМАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: РОЗШИРЕННЯ ПІДСТАВ ТА ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ РІЗНОГО СТУПЕНЯ ТЯЖКОСТІ

DETENTION UNDER MARTIAL LAW: EXPANSION OF GROUNDS AND THE APPROPRIATENESS OF DETAINING INDIVIDUALS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES OF VARYING SEVERITY

Гальонкін С.С., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена комплексному аналізу правового регулювання інституту затримання особи в умовах воєнного стану в Україні. У дослідженні акцентовано увагу на розширенні підстав для затримання без ухвали слідчого судді, а також на проблемі доцільності застосування цього заходу під час розслідування кримінальних правопорушень різного ступеня тяжкості. Автор підкреслює, що законодавче закріплення нових підстав затримання, передбачених п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України, потребує додаткового тлумачення терміну «обґрунтовані обставини», адже його невизначеність створює ризики свавільного втручання у права та свободи особи. Особливу увагу приділено аналізу судової практики, позицій Європейського суду з прав людини та наукових підходів щодо оцінки ризику втечі підозрюваного. Наголошено, що хоча розширення підстав для затримання може бути виправданим у специфічних умовах воєнного стану, воно не повинно застосовуватися щодо нетяжких злочинів, які не становлять значної суспільної небезпеки. У статті обґрунтовується необхідність дотримання принципу пропорційності, який вимагає, щоб будь-яке обмеження прав людини мало законну мету, було необхідним та найменш обтяжливим засобом її досягнення. Автор робить висновок, що подальший розвиток законодавчого регулювання має ґрунтуватися на посиленні механізмів прокурорського та судового контролю, забезпеченні своєчасної перевірки законності затримання, а також запровадженні чітких критеріїв застосування п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України. Зазначається, що збалансоване застосування цього інституту дозволить одночасно гарантувати ефективність кримінального процесу та захист основоположних прав людини в умовах воєнного стану.

Ключові слова: затримання, воєнний стан, КПК України, підстави затримання, права людини, пропорційність, прокурорський нагляд, судовий контроль, ризик втечі, нетяжкі злочини.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal regulation of detention under martial law in Ukraine. Particular attention is paid to the expansion of grounds for detention without a court order, as well as to the appropriateness of applying this measure during the investigation of criminal offenses of varying severity. The author emphasizes that the legislative introduction of new grounds for detention provided by paragraph 6 of part 1 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine requires a detailed clarification of the term “reasonable grounds,” since its vagueness may lead to arbitrary decisions and violations of legal certainty. The paper examines judicial practice, positions of the European Court of Human Rights, and scholarly views on assessing the risk of flight by the suspect. It is stressed that while the extension of detention grounds can be justified in the exceptional context of martial law, it should not be applied to minor offenses that do not pose significant public danger. The article substantiates the necessity of observing the principle of proportionality, which requires that any restriction of human rights must pursue a legitimate aim, be strictly necessary, and represent the least intrusive means of achieving this aim. The study concludes that further legislative development should be based on strengthening prosecutorial and judicial oversight mechanisms, ensuring prompt review of the lawfulness of detention, and establishing clear criteria for the application of paragraph 6 of part 1 of Article 615 of the Criminal Procedure Code. The balanced application of detention during martial law is argued to be essential for maintaining both the efficiency of criminal proceedings and the protection of fundamental human rights in wartime conditions.

Key words: detention, martial law, Criminal Procedure Code of Ukraine, grounds for detention, human rights, proportionality, prosecutorial oversight, judicial control, risk of flight, minor offenses.

Затримання, як і будь-які інші засоби примусового характеру в рамках КПК України в умовах воєнного стану викликає обґрунтовану стурбованість з точки зору прав людини та дотримання законності. Воєнний стан, що вводиться в Україні в умовах збройної агресії, накладає певні обмеження на права громадян, однак ці обмеження мають відповідати принципам пропорційності та необхідності.

За результатами проведеного дослідження, ми вважаємо за необхідне виокремити наступні блоки для подальшого обговорення: розширення підстав затримання особи без ухвали слідчого судді; питання доцільності можливості затримання особи під час розслідування кримінальних правопорушень різного ступеня тяжкості; дослідження досвіду застосування затримання у порядку п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України через призму судової практики; ретроспективний аналіз строків затримання та повідомлення про підозру; дистанційна участь затриманої особи під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу.

Розширення підстав затримання особи без ухвали слідчого судді. Згідно зі статтею 29 КУ, кожен має право на свободу та особисту недоторканність [1]. Утім, в умовах воєнного стану, законодавством допускаються особливості в процедурах затримання. Стандартна процедура затримання передбачена у ч. 1 ст. 208 КПК України, де зазначається вичерпний перелік підстав для затримання уповноваженою особою без наявної ухвали слідчого судді або суду. До таких підстав належать наступні випадки:

1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин;

3) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності НАБУ;

4) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбаченого ст. 255, 255-1, 255-2 КК України [2].

© Гальонкін С.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Варто визнати, що у воєнний час, затримання повинні відбуватися з урахуванням специфіки ситуації, реальних умов та можливостей, проте гарантовані міжнародними документами, норми про недопустимість катувань та жорстокого поводження, повинні також завжди братись до уваги у випадках затримання. Незалежно від наявного стану речей, затримання має залишатися законодавчо обґрунтованим і відповідати міжнародним стандартам.

Пунктом 6 частини 1 статті 615 КПК України, окрім зазначених вище, передбачена альтернативна підстава затримання особи: "виникли обґрунтовані обставини, які дають підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, – уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати таку особу" [2]. Тобто, відбулось розширення підстав затримання, проте у слід за розширенням, виникає цілком логічне питання щодо визначення терміну «обґрунтовані обставини», адже таке поняття є вельми розмитим і потребує детального правового роз'яснення. Відсутність чіткого визначення може призвести до суб'єктивності у прийнятті рішень уповноваженими службовими особами, а також порушувати одних з основних принципів кримінального процесу – принцип правової визначеності. Існує також ризик зловживання службовими повноваженнями, свавільності затримання, що у свою чергу, підриває демократичний статус нашої країни.

У першу чергу, варто звернутись до міжнародного досвіду. Так, ЄСПЛ у справі "Беччев проти Молдови" стверджує, що при оцінці ризику втечі обвинуваченого варто враховувати не тільки тяжкість покарання, яке йому загрожує, а і низка інших релевантних факторів, які можуть або підтвердити існування ризику втечі, або зробити його настільки незначним, що тримання під вартою буде просто невиправданим. Ризик втечі слід оцінювати з урахуванням факторів, пов'язаних із характером особи, її моральними якостями, домівкою, зайнятістю, майном, сімейними зв'язками та всіма видами зв'язків із країною, в якій вона переслідується. Очікування суворого покарання та сила доказів можуть бути релевантними, але самі по собі не можуть бути вирішальними, і можливість отримання гарантій може бути використана для зменшення будь-якого ризику [3, п. 58].

Щодо проблеми розширення переліку підстав затримання висловлювалась як на теренах практики так і теорії. У своїй статті "Як захистити особу від тривалого затримання з надуманих підстав" Є. Пеліхос звертав увагу на те, що прийняття закону №2201-IX розширює повноваження правоохоронних органів, що дозволяє затримувати осіб на підставі суб'єктивної оцінки їхньої поведінки, зокрема ймовірності втечі. Це створює ризики порушення основних прав і свобод, таких як право на свободу та особисту недоторканність. Закон значно збільшує ймовірність свавільних дій з боку правоохоронців. Відсутність необхідності доводити обґрунтованість затримання на етапі його здійснення створює умови для зловживань, що можуть мати негативні наслідки для довіри до судової системи і правопорядку в цілому [4, с. 1–2].

Щодо вказаної проблематики висловлювались Т. Г. Фоміна і В. В. Рогальська, так, вони зазначали, що розширення підстав для затримання осіб в умовах воєнного стану має подвійний характер. З одного боку, такі законодавчі зміни дійсно несуть ризик свавільних затримань, з іншого боку, варто враховувати, що ці норми запроваджені виключно для особливого періоду, коли країна перебуває у стані війни, саме тому їх застосування обумовлюється специфічними обставинами вчинення злочинів. На практиці такі підстави можуть використовуватися для затримання осіб, підозрюваних у злочинах, передбачених, наприклад, ст. 111-1 КК України (колабораційна діяльність) чи ст. 438 КК України. Автори зазначають, що ризики порушення прав затриманих осіб правоохоронними органами існували і в мирний час, і, на жаль, існуватимуть надалі. Однак вони наголошують, що як у мирний, так і у воєнний час законодавство передбачає механізми перевірки обґрунтованості затримання. Зокрема, такі механізми реалізуються в рамках прокурорського нагляду, наприклад, під час погодження повідомлення про підозру затриманій особі, а також у процесі судового контролю, зокрема, при розгляді слідчим суддею в порядку ст. 206 КПК України. На підтримку законодавчої позиції щодо розширення підстав для затримання в умовах воєнного стану підкреслюється, що можливість затримання особи з метою запобігання її втечі після вчинення правопорушення закріплена і в міжнародному законодавстві, зокрема у п. 1(c) ст. 5 Конвенції [5, с. 373].

Щодо попередження можливого зловживання повноваженнями щодо затримання у контексті ст. 615 КПК України висловилась і А.Г. Гаркуша, яка стверджувала, що особливо увагу слід звернути на посилення дії механізмів прокурорського нагляду для того, щоб запобігти масовим свавільним порушенням права на свободу та особисту недоторканність в умовах воєнного стану [6, с. 534].

Варто зазначити, що нами було проведено спробу проаналізувати термін "обґрунтовані підстави" у контексті затримання, як під час прийняття закону щодо затримання в умовах воєнного стану, так і попередніми законами, якими цей термін було запроваджено раніше. Так, попередньо наявність обґрунтованих підстав (п. 3 ч. 1 ст. 208 КПК України) було запроваджено законом № 198-VIII від 12.02.2015, а також запроваджено законом № 2201-IX від 14.04.2022 (п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України). Проте, як результат, нами не було знайдено жодних правових позицій у супроводжуючих документах законопроєктів 7183 (Проект Закону України про внесення змін до КПК України щодо порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного, надзвичайного стану) [7], 1660-д (Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності НАБУ та НАЗК) [8] щодо тлумачення такого терміну як "обґрунтовані підстави" у контексті затримання, яке передбачено статтями 615 та 208 КПК України.

На думку Т. Г. Фоміної та В. В. Рогальської, ризики порушення прав людини існували завжди, як у мирний так і воєнний час, тому слід врахувати, що існують законодавчі механізми перевірки обґрунтованості затримання, а саме в межах прокурорського нагляду (під час погодження повідомлення про підозру затриманій особі), під час судового контролю (в ході перевірки слідчим суддею в порядку ст. 206 КПК України) [5, с. 373].

На противагу такій думці, М. М. Потоцький у своїй дисертації висловив твердження, що у національному законодавстві інститут обов'язкового судового контролю за затриманням в чистому вигляді відсутній. На сьогодні судовий контроль за затриманням може відбуватись аж через шістдесят годин з моменту затримання і після повідомлення особі про підозру. Науковець вважає, що параметри «автоматичності» та «негайності» перевірки затримання, що сформований практикою ЄСПЛ, у цьому алгоритмі дій не дотримані. В результаті проведеного ним опитування було встановлено, що 55,4% адвокатів у кримінальних провадженнях підтвердили необхідність правової регламентації у КПК України обов'язкової судової перевірки законності затримання, яке триває більше трьох годин. Так, на думку вченого, необхідно запровадити цілодобово діючий механізм судової перевірки, яка має відбутись не пізніше дванадцяти годин з моменту затримання [9, с. 117–118].

На нашу думку, хоча механізми перевірки законності затримання і існують, проте вони не є ідеальними. Можливо зрозуміти розширення підстав затримання під час

воєнного стану, проте ми вважаємо, що таке розширення не повинно застосовуватись щодо нетяжких злочинів, адже такі злочини не несуть великої суспільної небезпеки. Цю проблематику ми обговоримо у наступному блоці.

Питання доцільності можливості затримання особи під час розслідування кримінальних правопорушень різного ступеня тяжкості. Поруч з встановленням обґрунтованості підстав затримання, нами було виявлено, ще одне проблемне питання, а саме питання доречності встановлення відповідної норми. Варто зазначити, що ч. 1 ст. 208 КПК України зазначається, що затримання може мати місце лише щодо злочинів, де санкція статті передбачає покарання у вигляді позбавлення волі, тож виникає цілком логічне питання: чи доцільно надавати повноваження відповідним уповноваженим особам затримувати будь-кого, незалежно від тяжкості вчиненого злочину, якщо на їх думку існує ризик втечі?

В першу чергу потрібно звернутись до нормативних приписів, так аналізуючи зміст нормативно-правових актів, можна дійти висновку, що затримання особи має на меті досягнення кількох важливих правових і соціальних цілей. До таких можливо віднести: необхідність запобігання злочинові та його перепинення, як передбачено ст. 29 КУ [10]. Ця конституційна норма забезпечує охорону суспільного порядку та попередження шкоди, яка може бути заподіяна діями осіб, що мають намір порушити закон.

Крім того, затримання є інструментом для недопущення вчинення нових правопорушень, що особливо актуально в умовах ескалації злочинності, зокрема в умовах воєнного чи надзвичайного стану. І хоча дійсно затримання може бути спрямоване на запобігання втечі підозрюваної особи після вчинення правопорушення, як це визначено п. 1(c) ч. 1 ст. 5 Конвенції [11], проте водночас, затримання має відповідати принципу пропорційності.

Застосування такого обмеження свободи є допустимим лише за наявності обґрунтованої необхідності, і воно має бути найменш обтяжливим засобом для досягнення легітимної мети. Наприклад, у ряді справ ЄСПЛ підкреслював, що затримання особи є виправданим тільки у випадках, коли існують переконливі докази ризику втечі, повторного правопорушення чи втручання у процес правосуддя. Так, ЄСПЛ зазначав, що: “Суд вважає, що затримання відповідно до ст. 5 § 1 (c) також має відповідати вимозі пропорційності. Варто згадати, що у справі «Амбрушкевич проти Польщі» (№ 38797/03, §§ 29-32, 4 травня 2006 року) Суд застосував тест на пропорційність до затримання, яке підпадає під дію ст. 5 § 1 (c) Конвенції, оцінюючи, чи було попереднє ув’язнення заявника суворо необхідним для забезпечення його присутності на судовому засіданні, та чи могли інші, менш суворі заходи бути достатніми для цієї мети” [12, п. 55].

Провівши аналіз, можемо сказати, що така підстава затримання як можливість втечі з метою ухилення від кримінальної відповідальності застосовується у нашому національному законодавстві виключних випадках (п. 3, 4 ч. 1 ст. 208 КПК України), такі випадки пов’язані з тяжкими чи особливо тяжкими злочинами.

Так, п. 3 ч.1 ст. 208 КПК України передбачає затримання у разі, якщо можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності НАБУ, а п. 4 ч. 1 ст. 208 КПК України передбачає затримання, якщо можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбаченого ст. 255, 255-1, 255-2 КК України [2]. Відповідно ж до КК України, ст. 255, 255-1, 255-2 не передбачають покарання нижчого за сім років позбавлення волі, що автоматично відносить їх до категорії тяжких чи особливо тяжких. Втім, п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України не встановлюється жодних вимог щодо тяжкості правопорушення, а отже може бути застосоване і до нетяжких злочинів. Такий факт, створює умови, коли на практиці можуть бути випадки затримання особи, яка підозрюється у вчиненні діяння, яке не несе великої суспільної небезпеки.

При такому підході, на наш погляд, може бути порушений принцип пропорційності, адже втручання у права та свободи людини має бути виправданим і застосовуватись лише у випадках реальної необхідності. Вдається незрозумілою можливість затримання особи, наприклад за злочин, який передбачено ч.1 ст. 197 КК України (порушення обов’язків щодо охорони майна) або ж ч. 3 ст. 197-1 КК України (самовільне будівництво будівель чи споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці). Вказані статті не передбачають позбавлення волі як покарання взагалі, не несуть значної суспільної небезпеки, втім правоохоронним органам надаються повноваження для затримання таких осіб. Вдається можливим припустити, що такі ситуації потенційно можуть бути використані для отримання корупційної вигоди. Тобто, ми вважаємо, що при застосуванні п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України, а саме затримання, якщо можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності, потрібно керуватись також і ст. 208 КПК України, якою дозволяється затримання лише щодо злочинів, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 26.08.2025).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 у редакції від 26.12.2024. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651- 17/page8 (дата звернення: 26.08.2025).

3. Case of Becciev v. Moldova (Application no. 9190/03*)* : Judgement European Court of Human Rights, 4 October 2005, HUDOC: database. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-70434%22]} (дата звернення: 26.08.2025).

4. Пеліхос Є. Як захистити особу від тривалого затримання з надуманих підстав. Закон і бізнес. 10.05.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/151372.html.

5. Фоміна Т. Г., Рогальська В. В. Затримання особи в умовах воєнного стану: підстави та уповноважені службові особи на здійснення. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 4. С. 373. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/69.pdfp

6. Гаркуша А.Г. Особливості затримання в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2023. С. 534. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/130.pdf

7. Проект Закону “Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану” № 7183 від 20.03.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7183&conv=9 (дата звернення: 26.08.2025).

8. Проект Закону “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро та Національного агенства з питань запобігання корупції” № 1660-д від 30.01.2015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1660-%D0%B4&skl=9 (дата звернення: 26.08.2025).

9. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. ... док. філ.: 12.00.09. Кропивницький, 2022. 275 с. с. 116–118. URL: https://dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/09/dysertacziya__potoczkyj.pdf
10. Конституція України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 26.08.2025).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 4 листоп. 1950 р., зі змінами внес. Протоколом № 1. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 26.08.2025).
12. Case of Ladent v. Poland (Application no. 11036/03) : Judgement European Court of Human Rights, 18 March 2008, HUDOC: database. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-85487%22]} (дата звернення: 26.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/51

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ СКЛАДОВОЇ ДОКАЗУВАННЯ У СУДОВО-КОНТРОЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ (ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ)

SOME ISSUES OF CONTENT MATTER EVIDENCE IN JUDICIAL REVIEW PROCEEDINGS (PRE-TRIAL INVESTIGATION)

Зіньковський І.П., д. філос. за спеціальністю «право», адвокат

У статті досліджено питання предметної складової доказування у судово-контрольних провадженнях у стадії досудового розслідування. Метою статті є ідентифікація та диференціація предметної складової доказування у судово-контрольних провадженнях у стадії досудового розслідування.

Зазначено, що характеристики предмету доказування відмінні у залежності від того, яке повноваження реалізується слідчим суддею. Для локального предмета доказування характерний диференційований підхід законодавця стосовно його визначення, адже КПК України має як доволі деталізовані вимоги щодо обставин, які мають бути встановлені, так і характеризується відсутністю переліку обставин для деяких повноважень слідчого судді.

Обґрунтовано, що предметна складова доказування у судово-контрольних провадженнях стадії досудового розслідування характеризується: (1) наявністю локального предмету доказування; (2) різними законодавчими підходами до формалізації цього предмету, а саме: експліцитний перелік та імпліцитний перелік. Більш сприятливим для учасників є експліцитний перелік, який можна «розширити» можливість врахування на розсуд слідчого судді інших важливих обставин (як це зроблено, зокрема, у ст. 178 КПК України через формулювання «у тому числі», що вказує на невичерпність переліку). З урахуванням наведених у доктрині підходів локальний предмет доказування можна охарактеризувати через обставини: повноваження або права щодо звернення до слідчого судді; дотримання вимог КПК щодо строків, форми та порядку звернення до слідчого судді; правомірність наявного або можливого обмеження прав особи (у аспекті компетенції, підстав та порядку застосування обмеження у будь-якій формі); правомірність наявного або можливого процесуального рішення, не пов'язаного з обмеженням прав особи (у аспекті компетенції, підстав та порядку прийняття рішення, вчинення дії чи бездіяльності).

Ключові слова: досудове розслідування, доказування, судово-контрольні провадження, слідчий суддя, локальний предмет доказування, права особи, обмеження прав особи.

The article examines the issue of the content component of evidence in judicial review proceedings at the pre-trial investigation stage. The purpose of the article is to identify and differentiate the content component of evidence in judicial review proceedings at the pre-trial investigation stage.

It is noted that the characteristics of the content matter of evidence differ depending on the powers exercised by the investigating judge. The local content matter of evidence is characterised by a differentiated approach of the legislator to its definition, since the CPC of Ukraine has both fairly detailed requirements regarding the circumstances that must be established and is characterised by the absence of a list of circumstances for some powers of the investigating judge.

It is justified that the content matter of evidence in judicial control proceedings at the pre-trial investigation stage is characterised by: (1) the presence of a local content matter of evidence; (2) different legislative approaches to the formalisation of this content matter, namely: an explicit list and an implicit list.

A more favourable approach for participants is an explicit list that can be 'expanded' to allow the investigating judge to take into account other important circumstances at their discretion (as is done, in particular, in Article 178 of the CPC of Ukraine through the wording 'including', which indicates that the list is not exhaustive). Taking into account the approaches set out in the doctrine, the local content of proof can be characterised by the following circumstances: powers or rights to apply to the investigating judge; compliance with the requirements of the CPC regarding the time limits, form and procedure for applying to the investigating judge; the legality of existing or possible restrictions on a person's rights (in terms of competence, grounds and procedure for applying restrictions in any form); the legality of existing or possible procedural decisions not related to restrictions on a person's rights (in terms of competence, grounds and procedure for making decisions, taking action or inaction).

Key words: pre-trial investigation, evidence, judicial review proceedings, investigating judge, local content of evidence, rights of the individual, restriction of the rights of the individual.

Постановка проблеми. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) містить значку кількість повноважень слідчого судді, які реалізуються у судово-контрольних провадженнях стадії досудового розслідування. При цьому по деяким повноваженням законодавчо передбачено переліки обставин, які мають бути встановлені, і яку ухвалу має постановити слідчий суддя у разу доведеності / недоведеності цих обставин. По іншим – таких переліків немає, що викликає питання на практиці щодо предмета та меж доказування.

Стан дослідження проблеми. Питання предмету доказування у судово-контрольних провадженнях у стадії досудового розслідування розглядаються у працях Ю.П. Аленіна, Г.В. Бєсєди, І.В. Гловюк, В.А. Завтура, Т.Г. Ільєвої, М.О. Каліновської, Т.В. Лукашкіної, М.А. Макарова, В.С. Могили, С.О. Пшенічка, М.І. Станковича, М.М. Стоянова, В.І. Фаринника, І.О. Чучман, С.Л. Шаренко, О.Г. Шило та ін. Утім, ці дослідження стосуються, як правило, окремих диференційованих судово-контрольних проваджень, і мало уваги приділено загальному підходу до предметної складової, яка стосується усіх судово-контрольних проваджень.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є ідентифікація та диференціація предметної складової доказування у судово-контрольних провадженнях у стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Предметна складова характеризується визнаним у доктрині локальним предметом доказування [1; 2, с. 304-305; 3, с. 51; 4, с. 239; 5, с. 108; 6, с. 24; 7; 8, с. 20; 9]. Г.В. Бєсєда наголошує на тому, що предмет доказування в судовому контрольному провадженні у досудовому розслідуванні можна визначити як сукупність умов та обставин, встановлення яких є необхідним та достатнім для з'ясування обставин, що мають значення для розгляду конкретного клопотання, заяви або скарги, з урахуванням такого ступеня втручання,

© Зіньковський І.П., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

щоб забезпечити збереження балансу між потребами досудового розслідування та інтересами осіб, права, свободи й інтереси яких обмежуються [10, с. 142]. Погоджуючись з таким підходом, зазначимо, що умови застосування також є обставиною, тому навряд доречним є такий внутрішній поділ обставин предмету доказування.

Характеристики предмету доказування відмінні у залежності від того, яке повноваження реалізується слідчим суддею. Для локального предмета доказування характерний диференційований підхід законодавця стосовно його визначення, адже КПК України має як доволі деталізовані вимоги щодо обставин, які мають бути встановлені, так і характеризується відсутністю переліку обставин для деяких повноважень слідчого судді. Приклади таких регламентацій наведені у таблиці.

Це не вичерпні переліки з закріплених у КПК України, але й вони доводять, що складно логічно пояснити таку різницю у підходах. Якщо проаналізувати КПК України, то більшість питань, які вирішуються слідчим суддею, якраз мають хоча і відносно, але визначені переліки обставин, які підлягають встановленню. Цей прийом законодавчої техніки спрямований на забезпечення юридичної визначеності як елементу верховенства права, що, без сумніву є схвальним, хоча в деяких випадках у силу специфіки переліку та його закритого характеру викликає критику [11]. Прийом законодавчої техніки, який

Таблиця 1

Визначений перелік обставин	**Перелік у КПК України не зазначено**
1	2
Ч.3 ст. 132: Застосування заходів забезпечення кримінального провадження не допускається, якщо слідчий, дізнавач, прокурор не доведе, що: 1) існує обґрунтована підозра щодо вчинення кримінального правопорушення такого ступеня тяжкості, що може бути підставою для застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 2) потреби досудового розслідування виправдовують такий ступінь втручання у права і свободи особи, про який ідеться в клопотанні слідчого, дізнавача, прокурора; 3) може бути виконане завдання, для виконання якого слідчий, дізнавач, прокурор звертається із клопотанням.	ст.ст. 28, 114 (встановлення строків слідчим суддею)
Ст. 173: При вирішенні питання про арешт майна слідчий суддя, суд повинен враховувати: 1) правову підставу для арешту майна; 2) можливість використання майна як доказу у кримінальному провадженні (якщо арешт майна накладається у випадку, передбаченому пунктом 1 частини другої статті 170 цього Кодексу); 3) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність (якщо арешт майна накладається у випадках, передбачених пунктами 3, 4 частини другої статті 170 цього Кодексу); 3-1) можливість спеціальної конфіскації майна (якщо арешт майна накладається у випадку, передбаченому пунктом 2 частини другої статті 170 цього Кодексу); 4) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою (якщо арешт майна накладається у випадку, передбаченому пунктом 4 частини другої статті 170 цього Кодексу); 5) розумність та співрозмірність обмеження права власності завданням кримінального провадження; 6) наслідки арешту майна для підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб.	Ст. 100 (передання речових доказів для реалізації, технологічної переробки, знищення речових доказів, передання речових доказів Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, для здійснення заходів з управління ними з метою забезпечення їх збереження або збереження їхньої економічної вартості, або для їх реалізації)
Ст.ст. 176, 177, 178: Підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені частиною першою цієї статті. Слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених частиною першою цієї статті, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам.	Ст. 206-1: ухвала слідчого судді, суду про примусове годування підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою
Ст. 206: 3. Слідчий суддя зобов'язаний звільнити позбавлену свободи особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких тримається ця особа, не надасть судове рішення, яке набрало законної сили, або не доведе наявність інших правових підстав для позбавлення особи свободи. Незалежно від наявності клопотання слідчого, прокурора, слідчий суддя зобов'язаний звільнити особу, якщо орган державної влади чи службова особа, під вартою яких трималася ця особа, не доведе: 1) існування передбачених законом підстав для затримання особи без ухвали слідчого судді, суду; 2) неперевищення граничного строку тримання під вартою; 3) відсутність зволікання у доставленні особи до суду.	Ч. 10 ст. 290: у разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона кримінального провадження або потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів.

Продовження таблиці 1

1	2
Ст. 234: Слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання про обшук, якщо прокурор, слідчий не доведе наявність достатніх підстав вважати, що: 1) було вчинено кримінальне правопорушення; 2) відшукувані речі і документи мають значення для досудового розслідування; 3) відомості, які містяться у відшукуваних речах і документах, можуть бути доказами під час судового розгляду; 4) відшукувані речі, документи або особи знаходяться у зазначеному в клопотанні житлі чи іншому володінні особи; 5) за встановлених обставин обшук є найбільш доцільним та ефективним способом відшукання та вилучення речей і документів, які мають значення для досудового розслідування, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб, а також заходом, пропорційним втручанню в особисте і сімейне життя особи.	Ст. 298-1: Такі процесуальні джерела доказів не можуть бути використані у кримінальному провадженні щодо злочину, окрім як на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора.
	Ст. 225: Допит під час досудового розслідування в судовому засіданні
	Ст. 615-1: Відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану

проявляється у відсутності переліку, з одного боку, через застосування дискреції, дає можливість врахувати незакритий перелік обставин, які є важливими для прийняття рішення, але з іншого боку – не гарантує юридичну визначеність та передбачуваність для учасників провадження. У будь-якому випадку, обраний прийом має мати логічне підґрунтя. З першого погляду, може видатись, що логічним підгрунттям є презумпція того, що перелік обставин не є складним є може бути легко «виведений» з інших положень статей КПК України, зокрема, вимог до клопотань тощо. Утім, у деяких випадках це не настільки очевидний перелік.

Наприклад, у ч. 10 ст. 290 КПК України зазначено: у разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона кримінального провадження або потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів. З того, як прописано у законі, виходить, що встановлювати треба лише чотири обставини (при чому зволікання з ознайомленням сформульовано як умова), хоча у доктрині обґрунтовано запропоновано значно більший перелік обставин, які можуть і мають бути враховані, зважаючи на правозастосовну практику та підходи ЄСПЛ [12, с. 221–223]. У ситуації з застосуванням ст. 298-1 КПК України – такі процесуальні джерела доказів не можуть бути використані у кримінальному провадженні щодо злочину, окрім як на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора – специфіка у повній відсутності переліку обставин, що підлягають встановленню. І це викликало дискусію, де по деяким обставинам підходи є протилежними у науці [13; 14; 15, с. 135–140], що негативно впливає і на практику. Це стосується і питань ст. 100 КПК України по речовим доказам.

Ще одним аргументом різних підходів може бути різна предметна спрямованість повноважень слідчого судді. Формально вона є єдиною, адже п. 18 ст. 3 КПК України вказує, що слідчий суддя – суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Аналіз повноважень слідчого судді, які у нього з'явилися після 2012 року та первинної редакції КПК України, дозволяє обґрунтувати, що деякі з них не мають безпосереднього відношення до прав людини. Мова йде про повноваження слідчого судді щодо продовження строків досудового розслідування, вирішення питання про здійснення спеціального досудового розслідування, а також щодо розгляду та вирішення деяких скарг у досудовому розслідуванні (а саме: повідомлення слідчого, дізнавача, прокурора про підозру після спливу одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку або двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом; відмова слідчого, дізнавача, прокурора в задоволенні клопотання про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених пунктом 9-1 частини першої статті 284 КПК України). Тим не менш, по першим двом повноваженням є переліки обставин, які підлягають доказуванню, а по скаргах такого переліку немає по усьому переліку ст. 303 КПК України. До речі, ця відсутність переліку щодо скарг викликала дискусії у науці та різне розуміння на практиці, що саме має перевірити слідчих суддя при оскарженні повідомлення про підозру [16, с. 196–205; 17, с. 157; 18, с. 327; 19; 20], а також у питання скарг щодо відмов у задоволенні клопотань [21]. Тому і цей критерій підходу викликає сумніви. Таким чином, можна констатувати, що є складнощі ідентифікації критеріїв обрання підходів до переліку / відсутності переліку обставин локального предмету доказування при реалізації повноважень слідчого судді. По деяким повноваженням така відсутність переліку ускладнює правозастосовну практику.

Якщо спробувати виокремити спільні обставини у предметі доказування, то слід звернути увагу, що пропонується класифікувати предмет доказування в судовому контрольному провадженні можна на: (а) загальний – обставини, які обумовлюють можливість розгляду слідчим суддею всіх поданих клопотань, заяв або скарг, та (б) спеціальний – обставини, що підлягають встановленню залежно від різновиду клопотання, заяви або скарги [10, с. 142].

У питаннях, пов'язаних з обмеженнями прав людини, це можливо зробити через трискладовий тест, і вже обґрунтовано, що елементи трискладового тесту при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження об'єктивуються у локальному предметі доказування, який має три рівні: 1) загальний (ст. 132 Кримінального процесуального кодексу України); 2) групових для запобіжних заходів; 3) спеціальний для окремих заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжних заходів [22, с. 135]. По запобіжним заходам, М.О. Каліновська вважає, що структура локального предмета доказування під час застосування запобіжних заходів на ста-

дії досудового розслідування має складатися з наступних елементів: 1) загальні підстави застосування запобіжного заходу – наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним кримінального правопорушення та наявність хоча б одного із ризиків, які передбачені ст. 177 КПК України; 2) спеціальна підстава застосування запобіжного заходу – недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні про застосування певного запобіжного заходу; 3) загальні умови застосування запобіжних заходів, до яких необхідно віднести наступні: наявність розпочатого і не закінченого досудового розслідування; наявність у особи, щодо якої вирішується питання про застосування запобіжного заходу, процесуального статусу підозрюваного; наявність у суб'єктів, які ініціюють застосування запобіжного заходу та вирішують питання про їх застосування необхідної компетенції; 4) спеціальні умови застосування запобіжного заходу, які різняться залежно від виду запобіжного заходу; 5) обставини, які враховуються при обранні запобіжного заходу, передбачені ст. 178 КПК України [6, с. 197].

По скаргам висловлено думку, що до структури предмету доказування у загальному виді належать законність/незаконність прийняття рішень, вчинення дій чи бездіяльності слідчим, дізнавачем, прокурором; обґрунтованість/необґрунтованість прийняття рішень, вчинення дій чи бездіяльності слідчим, дізнавачем, прокурором. При цьому, комплексний аналіз норм КПК України засвідчує, що стосовно кожного предмета оскарження, тобто кожного процесуального рішення, дії чи бездіяльності, має бути встановлено дотримання/недотримання підстав, умов та порядку прийняття рішень, вчинення дій чи бездіяльності, що передбачені кримінальним процесуальним законом, включно із наявністю/відсутністю відповідних повноважень у слідчого, дізнавача, прокурора [7, с. 245–246]. С.О. Пшенічко стосовно скарг вказує, що локальний предмет доказування при розгляді та вирішенні скарги слідчим суддею – це сукупність обставин, якими обґрунтовуються вимоги скарги та заперечення проти неї, а також інші обставини, встановлення яких має значення для постановлення законної та обґрунтованої ухвали (у тому числі обставини, що свідчать про можливість чи неможливість використання доказів, якими обґрунтовуються вимоги або заперечення) [23, с. 10]. В.С. Могила для вирішення питання про депонування показань пропонує виділяти загальний предмет доказування та спеціальні предмети доказування [5, с. 115].

Висновки. Предметна складова доказування у судово-контрольних провадженнях стадії досудового розслідування характеризується: (1) наявністю локального предмету доказування; (2) різними законодавчими підходами до формалізації цього предмету, а саме: експліцитний перелік та імпліцитний перелік. Більш сприятливим для учасників є експліцитний перелік, який можна «розширити» можливість врахування на розсуд слідчого судді інших важливих обставин (як це зроблено, зокрема, у ст. 178 КПК України через формулювання «у тому числі», що вказує на невичерпність переліку). З урахуванням наведених у доктрині підходів локальний предмет доказування можна охарактеризувати через обставини:

– повноваження або права щодо звернення до слідчого судді;

– дотримання вимог КПК щодо строків, форми та порядку звернення до слідчого судді;

– правомірність наявного або можливого обмеження прав особи (у аспекті компетенції, підстав та порядку застосування обмеження у будь-якій формі);

– правомірність наявного або можливого процесуального рішення, не пов'язаного з обмеженням прав особи (у аспекті компетенції, підстав та порядку прийняття рішення, вчинення дії чи бездіяльності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Аленін Ю.П., Лукашкіна Т.В. Локальний предмет доказування в кримінальному процесі. *Науковий* вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 4. С. 222–228.
2. Головюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико- методологічні засади і практика реалізації: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 602 с.
3. Завтур В.А. Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 237 с.
4. Зіньковський І. П., Головюк І.В. Повноваження слідчого при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження: доктрина і практика : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 420 с.
5. Могила В.С. Повноваження слідчого та слідчого судді при поданні, розгляді та вирішенні клопотань про проведення слідчих (розшукових) дій. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеса, 2021. 246 с.
6. Каліновська М.О. Особливості кримінального процесуального доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2021. 251 с.
7. Чучман І.О. Предмет доказування при здійсненні судового контролю у виді розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача чи прокурора під час досудового розслідування. *Право і суспільство*. 2022. №3. С. 240–246. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.37
8. Станкович М. І. Межі доказування у кримінальному провадженні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 – Право). – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 246 с.
9. Тетерятник Г.К. Сомик О.С. Окремі питання доказування при розслідуванні домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 580–582. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/137
10. Бєсєда Г.В. Судове контрольне провадження у досудовому розслідуванні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю з галузі знань 08 «Право». Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, Харків, 2022. 251 с.
11. Могила В.С. Проблемні аспекти доказування необхідності проведення обшуку (за перспективним кримінальним процесуальним законодавством). Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. №1. С. 213–217.
12. Марченко Т.Ю. Право підозрюваного, обвинуваченого мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту: теорія і практика реалізації у кримінальному провадженні України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 273 с.
13. Завтур В.А. Деякі питання реалізації слідчим суддею повноважень, передбачених ст. 298-1 КПК України. Проблеми досудового розслідування 173 в сучасних умовах: правові та організаційні аспекти: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Одеса, 29 квітня 2021 р. Одеса: ОДУВС, 2021. С. 131–136.
14. Капліна О., Шаренко С. Проблеми використання доказів, зібраних під час здійснення дізнання, у кримінальних провадженнях щодо злочину. Слово Національної школи суддів України. 2023. №1 (42). С. 122–144. DOI 10.37566/2707-6849-2023-1(42)-10

15. Тішин М. В. Забезпечення прокурором допустимості фактичних даних, зібраних за результатами проведення слідчих (розшукових) дій. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2024. 220 с.

16. Скречко М.-М. А. Функція захисту під час виконання процесуальних рішень детективів. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2025. 290 с.

17. Лукащук К.Р. Оскарження повідомлення про підозру слідчому судді при розслідуванні корупційних правопорушень. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право). Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2025. 187 с.

18. *Адвокат* при здійсненні судового контролю в досудовому розслідуванні : навчально-практичний компендіум / Гловюк І.В., Лукашкіна Т.В., Стоянов М.М., Малахова О.В. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 364 с.

19. Дроздов О., Дроздова О. Шульгін С. Не заглиблюючись у суть. На що має звертати увагу слідчий суддя, розглядаючи скарги на повідомлення про підозру. Закон і бізнес. 2020. N 21(30 травня-5 червня). С. 11. URL: https://www.researchgate.net/publication/368988723

20. Глинська Н.В., Клепка Д.І. Оскарження повідомлення про підозру під час досудового розслідування. *Вісник* кримінального судочинства. 2019. №4. С. 17–32. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.4/17-32

21. Тітко І.А. Зобов'язати не можна повторно розглянути: де ставити крапку? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. №6. С. 224–232. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/46

22. Hloviuk, I., Zavtur, V., Zinkovskyy, I., & Pavlyk, L. Substantiating the legality of human rights restrictions in Ukraine in pre-trial investigation. Social & Legal Studios, 7(2), 2024, 130–139. doi: 10.32518/sals2.2024.130.

23. Пшенічко С. О. Повноваження слідчого судді з розгляду та вирішення скарг у досудовому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 Одеса, 2014. 253 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 343.13:343.23:343.35
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/52

УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

PLEA AGREEMENTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AS A TOOL FOR PREVENTING CRIMINAL OFFENCES

Зуєв В.В., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена комплексному аналізу превентивної функції кримінального провадження та дослідженню місця угод у системі кримінальної юстиції України. Автор наголошує, що завдання кримінального процесу не обмежуються лише відновленням порушених прав особи після вчинення кримінального правопорушення, а мають також превентивний характер, спрямований на запобігання новим злочинам. Підкреслюється важливість виховного та стримуючого впливу правосуддя на потенційних правопорушників.

Значну увагу приділено аналізу понять «охорона» та «захист» прав, які традиційно ототожнювались у правовій доктрині, однак у статті доводиться доцільність їх розмежування: «охорона» спрямована на запобігання можливим порушенням, тоді як «захист» включає не лише відновлювальні, а й превентивні заходи. У цьому контексті розглянуто інститут угод у кримінальному провадженні як інноваційний механізм компромісного вирішення кримінально-правового конфлікту. Детально досліджуються угоди про визнання винуватості, їх потенціал у прискоренні досудового розслідування, забезпеченні процесуальної економії, підвищенні ефективності розкриття злочинів та сприянні співпраці між підозрюваним і органами слідства. Водночас наголошується на ризиках, зокрема можливості використання угод винятково у приватних інтересах, що суперечить завданням кримінального провадження, а також на корупційних загрозах та формалізації співпраці.

Окремий розділ статті присвячений оцінці новітніх законодавчих змін, які розширили практику застосування звільнення від покарання з випробуванням у справах про корупційні правопорушення. Робиться висновок, що такі підходи можуть знижувати загальний превентивний ефект кримінальної юстиції та суперечити суспільним очікуванням щодо невідворотності покарання. Автор доходить висновку, що ефективність угод у кримінальному провадженні можлива лише за умови балансу між приватними і суспільними інтересами, а також при збереженні їх основної функції – запобігання новим кримінальним посяганням.

Ключові слова: кримінальне провадження, завдання кримінального провадження, превенція, угода про визнання винуватості, охорона прав, захист прав, суспільний інтерес, корупційні правопорушення.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the preventive function of criminal proceedings and the role of agreements within the criminal justice system of Ukraine. It is emphasized that the objectives of criminal procedure are not limited to restoring violated rights after the commission of an offence, but also involve a preventive dimension aimed at deterring and averting future crimes. Particular attention is given to the educational and deterrent impact of justice on potential offenders. The study highlights the distinction between the concepts of “safeguarding” and “protection” of rights. While these terms have often been treated as synonymous in legal doctrine, the author argues for their differentiation: safeguarding is focused on preventing possible violations, whereas protection comprises not only restorative but also preventive measures. In this framework, the institution of agreements in criminal proceedings is examined as an innovative mechanism for resolving criminal-law conflicts through compromise. The article provides a detailed analysis of plea agreements, stressing their potential to accelerate pre-trial investigation, ensure procedural economy, enhance the effectiveness of crime detection, and promote cooperation between defendants and law enforcement authorities. At the same time, significant risks are noted, such as the possibility of using agreements primarily for private benefits, which undermines the fundamental objective of criminal proceedings – to protect the individual, society, and the state. The article critically assesses recent legislative amendments that extended the use of probation in corruption-related cases. According to the author, such reforms may reduce the preventive effect of punishment and erode public confidence in the principle of inevitability of liability. It is concluded that agreements in criminal proceedings can only be effective if applied with a balance between private and public interests, ensuring their primary role as a means of crime prevention and strengthening the legitimacy of the justice system.

Key words: criminal proceedings, prevention, plea agreement, safeguarding of rights, protection of rights, public interest, corruption offences, crime prevention.

Вступ. Рівень злочинності в Україні останніми роками зростає, що безумовно є наслідком триваючої війни, яка підриває соціальну стабільність. Як свідчать статистичні звіти Офісу Генерального прокурора [1] про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування, кількість відкритих кримінальних проваджень має стійку тенденцію до зростання за останні роки. Так, у 2021 році зареєстрованих кримінальних правопорушень було 321 443, у 2022 – 362 636, у 2023 – вже 475 595, а у 2024 – 492 479. Лише за січень-липень 2025 року зареєстровано 377 655 кримінальних правопорушень. Очевидно, що Україна стикається із різноманітними факторами, які впливають на цю тенденцію, і потрібно шукати та застосовувати нові способи запобігання злочинності та причин її зростання.

Завдання будь-якої діяльності визначають шляхи досягнення цілі, характеризують засоби її досягнення та встановлюються законодавцем. І хоча кримінальне провадження не має безпосереднього завдання боротись зі злочинністю, утім *у його завданнях є напрям, який відповідає цій меті.* В цілому можна виділити такі загальні змістовні завдання кримінального провадження: (1) ***захист*** особи, суспільства та держави від діянь, кримінальна протиправність яких встановлена в Кримінальному кодексі України, (2) ***охорона*** прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, у тому числі обов’язок застосовувати лише належну правову процедуру до таки учасників, (3) справедливе вирішення кримінально-правового конфлікту шляхом швидкого, повного та неупередженого розслідування та судового розгляду.

Із 2012 р. завдання *захисту особи, суспільства та держави* ***від кримінальних правопорушень*** вперше отримало нормативне закріплення (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК)).

Більшість дослідників розглядують це завдання в контексті вже вчиненого правопорушення та відновлення вже

© Зуєв В.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

порушених прав особи. Видається неповним таке тлумачення цього блоку завдань кримінального провадження з наступних міркувань.

По-перше, у такому випадку ігнорується виховний, превентивний вплив на інших осіб, які можуть утриматись від кримінальних посягань, знаючи про обов'язкову реакцію держави у вигляді кримінального судочинства як виду державної діяльності. Тобто у такому випадку захист особи, суспільства та держави здійснюється і превентивно, зупиняючи потенційних правопорушників ще до вчинення ними діянь. Таким чином, самим лише існуванням кримінальне провадження вже слугує механізмом в досягненні цього завдання щодо потенційних правопорушників, хронологічно поширюючись на період і до потенційного вчинення кримінально караного діяння, а від-так і до існування кримінального провадження.

По-друге, у цьому блоці завдань використовується термін «особа», на відміну від наступного, де застосовується термін «учасник кримінального провадження» (п. 25 ст. 3 КПК), і очевидно є ширшим поняттям та означає, що для захисту не потрібен процесуальний статус, тобто цей захист розповсюджується на необмежено коло суб'єктів (у тому числі й тих, щодо кого кримінальне правопорушення не вчинене), а не лише до тих, хто залучений до орбіти кримінального судочинства.

По-третє, важливим для правильного розуміння завдань кримінального провадження є питання співвідношення понять «захист» та «охорона» в контексті їх застосування у ст. 2 КПК. Так, існує декілька іноді протилежних інтерпретації цих правових явищ. Одна група вчених притримується поглядів, за якими ці дефініції розглядаються як взаємодія частини та цілого. Друга група науковців ототожнює категорії «правовий захист» та «охорона права». Треті – розмежовують поняття «захист» і «охорона» й розглядають їх як окремі повноцінні юридичні категорії [2, с. 10].

Поширеною думкою є те, що терміни «захист» та «охорона» не є тотожними. Поняття охорони є більш широким поняттям. Охорона – це сукупність засобів, пов'язаних із забезпеченням належного здійснення особою своїх прав до моменту порушення внаслідок кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння. Захист – це заходи, застосовувані компетентними державними органами та посадовими особами, спрямовані на поновлення порушених унаслідок кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння прав. Таким чином, охорона прав особи полягає в попередженні будь-якого можливого порушення цих прав та готовності реагувати на таке порушення, у контролі за їх дотриманням. Захист (у широкому сенсі) – це діяльність, що здійснюється під час посягання на права, їх обмеження та виникнення реальної погрози їх порушення.

Більшість науковців, які досліджують це питання, розмежовують ці терміни, вказуючи, що «охорона» належить до засобів, які застосовуються до порушеного права, а «захист» – до засобів, які застосовуються після вчинення правопорушення [3]. Із зазначеного можна припустити, що охорона прав та інтересів має місце на етапі до їх порушення, а правовий захист – після. Представники цього підходу зводять поняття «захист» лише до поновлення порушеного права або відновлення втраченого права. «Захист» прав – це засіб, який наступає за порушенням і тягне за собою відновлення відповідного суб'єктивного права» [4]. Отже, охорона права вважається ширшим поняттям, яке включає в себе запобігання, недопущення правопорушень і поновлення прав і свобод у випадку посягання на них, тобто і захист права. Останнє, своєю чергою, зводиться лише до випадків порушення прав. Із запропонованим підходом важко погодитись, адже залишається поза увагою превентивна складова поняття «захист». Вважаємо, що зміщення акцентів виключно на відновлення прав, у випадку їхнього порушення, є вузьким підходом і не вирішує частини проблем, що виникають на стадії запобігання і недопущення порушення таких прав.

Прибічникам другої групи спеціально-юридичний та мовний способи тлумачення змісту юридичних термінів «захист» і «охорона» у текстах різних нормативно-правових актів дає підстави говорити, що зазначені терміни вживаються найчастіше як синоніми чи подібні за значенням поняття стосовно мети, завдань, методів. Так, захист і охорона права є синонімами, які передбачають застосування санкцій до порушника, а відмінності між категоріями трактуються як чисто термінологічні [3]. Поняття «охорона» включає в себе систему заходів, спрямованих на запобігання порушень, або іншими словами, «охорона» зорієнтована, головним чином, на недопущення можливих порушень, а «захист» – на нейтралізацію вже існуючих. А отже, «охорона» діяльність держави щодо забезпечення прав суб'єктів правовідносин, а «захист» − одна з форм цієї охорони.

Третя точка зору на зазначену теоретичну проблему полягає у розмежуванні аналізованих категорій. Відтак, необхідність вдатися до захисту права виникає не лише у випадку його порушення, оспорювання, *а й у разі виникнення загрози такого порушення.* Захист прав застосовується лише тоді, коли права особи *ще не порушені, проте їхня фактична реалізація – під загрозою*. При порушенні права важливим є його поновлення. Захист, натомість, має спрацьовувати на стадії виникнення реальної загрози порушення права [5]. Прихильники цього підходу запропонували розмежування поняття «охорона» та «захист» наступним чином. Під поняттям «захист», пропонується розуміти діяльність щодо застосування заходів із припинення порушення права *або попередження такого порушення у випадку існування відповідної загрози*. «Охорона» права має загальносуспільний характер і контролюється соціальними інститутами [6]. Під «захистом» права розуміється комплексна самостійна правова категорія, яка включає в себе сукупність державних і недержавних (самостійних) заходів відновлювального і превентивно-попереджувального характеру, з метою поновлення, компенсації або недопущення порушення прав.

Варто також відзначити, що деякі вчені взагалі піддають критиці формулювання захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень як завдання кримінального провадження в цілому, вказуючи, що це «фактично є не завданням, а метою кримінального провадження» [7, с. 49].

Проте вказану проблему не вдалося вивести за межі наукової дискусії. А якщо у науковій літературі і робиться наголос на розмежуванні, *законодавець це питання ігнорує.*

Підсумовуючи описану проблематику, варто зазначити, що для відповіді на питання *чи охоплюється вказаним завданням кримінального провадження така мета,* як запобігання, попередження вчинення кримінальних правопорушень, треба визначитись, який із описаних підходів застосовував законодавець у ст. 2 КПК. Вбачаємо коректним та логічним поняття «захист» та «охорона» вважати не синонімами, а окремими правовими явищами, серед яких саме *поняття «захист»*, а не «охорона» *охоплює запобігання вчинення кримінальних правопорушень.* Це логічно і тому, що мета забезпечити попередження вчинення кримінального правопорушення має бути направлена на невизначене коло осіб, а також відповідно і на суспільство в цілому та державу («*захист* особи, суспільства та держави ***від кримінальних правопорушень***»), а не на вже учасників кримінального провадження («*охорона* прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження»).

Формулювання завдання кримінального провадження у ст. 2 КПК дозволяють дійти висновків, що вони мають

наскрізний характер, реалізовуються протягом усього провадження та в усіх його формах. Відповідно, ***інститут угод у кримінальному провадженні не є виключенням.***

Закріплення в КПК такого особливого порядку кримінального провадження, як угоди, зокрема, про визнання винуватості полягає у створенні нової ідеології кримінальної політики держави: протидія злочинності через компроміс, договір, у тому числі стимулювання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, співпрацювати з владою.

Угода у кримінальному провадженні – домовленість сторін, яка формалізована у відповідному процесуальному документі і спрямована на врегулювання кримінально-правового конфлікту [8, с. 26].

Укладення угоди в кримінальному провадженні переслідує досягнення низки цілей: для підозрюваного, обвинуваченого – уникнення невизначеності щодо розміру та виду покарання за результатами судового розгляду, у деяких випадках застосування альтернативного покарання або його зниження чи можливість звільнення від покарання; для потерпілого та прокурора – прискорення відшкодування збитків чи шкоди, забезпечення процесуальної економії та визнання вини підозрюваним/обвинуваченим, усунення певною мірою перспективи оскарження судового рішення, а також можливість викриття та розслідування кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою [9].

Угода про визнання винуватості є одним із важливих механізмів прискорення досудового розслідування. «Однак угоди про визнання провини, окрім надання важливих переваг швидкого розгляду кримінальних проваджень і зменшення навантаження на суди, також, ***за правильного їх застосування***, можуть стати успішним інструментом у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю» [10].

Угода про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо:

1) кримінальних проступків, нетяжких злочинів, тяжких злочинів (крім кримінальних проваджень щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією) (на підтвердження цього підходу – Позиція ККС ВС від 23.02.2023, справа №686/628/19) [11];

2) корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, за умови *викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи* (осіб) у вчиненні будь-якого корупційного кримінального правопорушення чи кримінального правопорушення, пов'язаного з корупцією, та якщо інформація щодо вчинення такою особою (особами) кримінального правопорушення буде підтверджена доказами, і за *умови повного або часткового (з урахуванням характеру та ступеня участі особи у вчиненні злочину) відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди* (якщо такі збитки або шкода були завдані);

2^{-1}) корупційних кримінальних проступків, нетяжких або тяжких корупційних злочинів, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, *у разі відсутності ознак вчинення цих кримінальних правопорушень у співучасті, що підтверджується матеріалами кримінального провадження, і за умови повного відшкодування підозрюваним або обвинуваченим завданого збитку або заподіяної шкоди* (якщо таких збитків або шкоди було завдано);

3) особливо тяжких злочинів, вчинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або терористичною групою за умови викриття підозрюваним чи обвинуваченим, який не є організатором такої групи або організації, злочинних дій інших учасників групи чи інших, вчинених групою або організацією злочинів, якщо повідомлена інформація буде підтверджена доказами [12].

Обов'язковою умовою укладення угоди про визнання винуватості є завдання шкоди відповідним кримінальним правопорушенням винятково *державним чи суспільним інтересам*.

Наявність суспільного інтересу полягає в забезпеченні швидкого досудового розслідування і судового провадження, викритті більшої кількості кримінальних правопорушень (як підозрюваним чи обвинуваченим, так і іншими особами), *запобігання*, виявлення чи припинення більшої кількості кримінальних правопорушень. «Умови угоди про визнання винуватості відповідатимуть інтересам суспільства тоді, коли відповідатимуть вимогам чинного матеріального та процесуального законодавства, *а суспільний інтерес* у забезпеченні швидкого досудового розслідування, викритті більшої кількості правопорушень буде пропорційним суспільному інтересу, який *полягає в досягненні завдань кримінального провадження*» [13].

«Оскільки угода про визнання винуватості може бути укладена у тому числі у щодо тяжких злочинів, велике значення має обґрунтування забезпечення співвідношення суспільного інтересу та приватного інтересу підозрюваного, обвинуваченого. У цьому випадку інтерес держави (суспільства) щодо призначеного покарання винуватому може підпорядковуватись зацікавленості у підвищенні ефективності досудового розслідування. Тобто в обмін на узгоджену міру покарання підозрюваний (обвинувачений) мав би сприяти викриттю співучасників злочину, повідомляти схему злочинної діяльності» [14]. Угоди, в яких відсутні обов'язки співпраці, незважаючи на те, що такі домовленості є необов'язковою (субсидіарною) складовою їх змісту, *не відповідають за метою укладення інтересам суспільства*, оскільки спрямовані винятково на задоволення приватного інтересу підозрюваного чи обвинуваченого щодо пом'якшення покарання.

Зазначені обставини фактично є мінімальними вимогами, які мають бути дотримані для прийняття рішенням прокурором про можливість укладення угоди.

Водночас слід мати на увазі, що викриття підозрюваним, обвинуваченим іншої особи у вчиненні будь-якого корупційного кримінального правопорушення чи кримінального правопорушення, пов'язаного із корупцією, *є обов'язковою умовою* укладення угоди у провадженнях щодо кримінальних правопорушень цієї категорії. Викриття організатором корупційного злочину іншого організатора корупційного кримінального правопорушення також є обов'язковою умовою для укладення угоди у провадженнях цієї категорії.

Законом передбачені процесуальні гарантії виконання цих умов, запобіжники, як наприклад положення п. 2 ч. 7 ст. 474 КПК: «суд відмовляє у затвердженні угоди, якщо умови угоди не відповідають інтересам суспільства». А також відповідно до п. 2 ч. 4 ст. 394 КПК прокурор вищого рівня має право оскаржити вирок суду на підставі угоди, якщо він не відповідає суспільним інтересам.

У той же час, для іншого виду угод ці гарантії «розмиваються», оскільки на перший план виходять законні інтереси учасників провадження, а саме вирішення правового конфлікту між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим. Так, «наявність гіпотетичної шкоди суспільним інтересам, не конкретизованої в обвинуваченні, не може бути перешкодою для вирішення питання про укладення угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим» [15].

Із цього слідує, що існує багато ризиків використання інституту угод у кримінальному провадженні (головним чином мова йде про угоди про визнання винуватості) виключно у приватних інтересах, що у свою чергу не відповідає меті попередження, запобігання новим кримінальним правопорушенням, яка має прослідковуватись і тут,

а відповідно і завданням кримінального провадження. До таких ризиків, зокрема, можна віднести корупційний ризик як мотивація знайти підстави для укладення угоди про визнання винуватості, формальність співпраці як умови для викриття (коли таке викриття має статись, чи відкладається затвердження такої угоди на увесь час притягнення до відповідальності викритих такою співпрацею осіб), абстрактність категорії «суспільний інтерес» як передумова для укладення угоди тощо.

Окрім цього, умовами угоди може бути передбачена *можливість звільнення особи від відбування покарання з випробуванням*, що, безумовно, є основною мотивацією для підозрюваного чи обвинуваченого для укладення угоди про визнання винуватості.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією» від 29.10.2024 р. було доповнено частини 1 та 2 ст. 75 КК абзацами такого змісту відповідно:

– «*Обмеження* щодо застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням, передбачені абзацом першим цієї частини, *не застосовуються*, якщо суд приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією»;

– «У кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, суд *приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про визнання винуватості*, якщо сторонами угоди узгоджено звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі на строк не більше восьми років або іншого більш м'якого покарання, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням» [16].

Такими змінами законодавець суттєво змінює підхід, визначений та затверджений засадами державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) [17], відповідно до якого, зокрема, встановлювались *обмеження щодо звільнення від відбування покарання засуджених за корупційні кримінальні правопорушення*, спрямованих на унеможливлення застосування «пільгових» інститутів кримінального права до осіб, засуджених за корупційні правопорушення, зокрема за вироки, ухвалені на підставі угоди про визнання вини.

Таким чином, спостерігається тенденція до розширення підстав та умов укладення угоди про визнання винуватості в першу чергу у корупційних правопорушеннях, що головним чином призводить до уникнення реального покарання винуватою особою (оскілки визнання вини є обов'язковою умовою). Чи справляється на таку особу виховний вплив – питання риторичне, оскільки в контексті покарання важлива його невідворотність за вчинене правопорушення, а не вибірковість застосування, що породжує у цих осіб, а ще більшою мірою в інших, сподівання на сприятливий для них підсумок навіть у найгіршому випадку – притягненню до відповідальності (яку можна попередньо узгодити із прокурором). Відповідно виникає дисонанс між зазначеними вище умовами укладення угоди про визнання винуватості, особливо в корупційних правопорушеннях, та завданнями кримінального провадження, зокрема захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Такі тенденції не сприяють захисту від нових правопорушень, а політика вирішення правового конфлікту у такий спосіб часто не включає інтерес суспільства та носить виключно приватний характер або захист такого суспільного інтересу є вкрай неочевидним.

Висновки. Підводячи підсумок, стверджуємо, що в завданнях кримінального провадження закладається у тому числі мета недопущення нових кримінальних правопорушень, упередження нових посягань, тобто превенція. Це проявляється як через загальне положення про «захист…від кримінальних правопорушень», так і завдяки спеціальним процесуальним механізмам в рамках окремих інститутів, як-от заохочення підозрюваного/обвинуваченого до викриття інших осіб, що у свою чергу має сприяти попередженню вчинення цими особами нових кримінальних правопорушень, в обмін на компроміс у призначенні покарання. У такий спосіб має реалізовуватись боротьба зі злочинністю, обумовлюючи це суспільним інтересом.

Утім, останні законодавчі ініціативи, а також ризики з боку правозастосувача, особливо щодо корупційних кримінальних правопорушень, далеко не завжди відповідають інтересам суспільства та носять виключно приватний інтерес, коли винувата особа обмежується виключно «штрафом», а реальний ефект від такої угоди залишається непомітним чи відсутній взагалі. Від цього ставиться під сумнів, що такий шлях відповідає та не суперечить в цілому завданням кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіс Генерального прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. – URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 29.08.2025);

2. Бабич Я. С. Завдання кримінального провадження: проблеми розмежування понять «захист» та «охорона». *Юридичні науки.* 2021. № 4 (119). С. 8–11. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/yurydych_119_2021.pdf (дата звернення: 29.08.2025);

3. Булавіна І. О. Функція захисту у кримінальному провадженні. *Історико-правовий часопис.* 2017. №1(9). С. 27–31. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/13273/1/6bulavina.pdf (дата звернення: 29.08.2025);

4. Желіховська Ю. В. Співвідношення та розмежування понять «охорона» та «захист». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 13, т. 2. С. 18–21. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc13/part_2/7.pdf (дата звернення: 29.08.2025);

5. Зубач І. М. Функція захисту у сучасному кримінальному провадженні України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 178–183. URL: https://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/030_178_183.pdf (дата звернення: 29.08.2025);

6. Волошанівська Т. В. Щодо питання розмежування понять «захист» та «охорона» у кримінальному провадженні в світлі міжнародних стандартів прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 216–220. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/60.pdf (дата звернення: 29.08.2025);

7. Главюк І. В. Кримінально- процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації**:** дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. – Одеса, 2015. – 602 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3412cb8-8020-424f-816d-3f5cbfc74cf4/content (дата звернення: 29.08.2025);

8. Особливі порядки кримінального провадження : підручник /за ред. Капліної О.В. ; Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2024. 366 с.

9. Столітній С. В. Особливі порядки кримінального провадження**:** підручник. / за ред. Столітнього С. В. – Київ, 2024. – 432 с.

10. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Нацвлішвілі та Тогонідзе проти Грузії» (пп. 70, 90). URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?filename=CASE+OF+NATSVLISHVILI+AND+TOGONIDZE+v.+GEORGIA+-+%5BUkrainian+Translation%5D+by+the+COE+Human+Rights+Trust+Fund.pdf&id=001-153730&library=ECHR (дата звернення: 29.08.2025);
11. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 23.02.2023 у справі № 686/628/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364553 (дата звернення: 29.08.2025).
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 29.08.2025).
13. Верховний Суд. Окрема думка суддів до постанови Великої Палати від 29.03.2023 у справі № 947/10464/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110368006 (дата звернення: 29.08.2025).
14. ВССУ. *Узагальнення від 22.01.2014 р.* URL: https://zib.com.ua/ua/print/92557-uzagalnennya_vssu_sudovoi_praktiki_zdiysnennya_kriminalnogo_.html (дата звернення: 29.08.2025).
15. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 29.11.2018 у справі № 761/6774/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78297690 (дата звернення: 29.08.2025).
16. Закон України. Про внесення змін до КК України та КПК України щодо вдосконалення регулювання угод про визнання винуватості у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень… від 29.10.2024 р. № XXXX-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4033-20#Text (дата звернення: 29.08.2025).
17. Закон України. Про засади державної антикорупційної політики в Україні на 2021–2025 роки р. № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text (дата звернення: 29.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 351.741.5(477)(091)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/53

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

EVOLUTION OF LEGISLATIVE REGULATION OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITIES IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Федорчук М.В., ад'юнкт відділу докторантури і ад'юнктури
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена комплексному дослідженню історико-правових засад формування та еволюції нормативного регулювання оперативно-розшукової діяльності в Україні від часів Київської Русі до сучасності. Актуальність обумовлена необхідністю реформування правоохоронної системи України в умовах російської збройної агресії, процесами євроінтеграції правової системи та потребою критичного осмислення національного досвіду нормотворення у сфері оперативно-розшукової діяльності для вдосконалення сучасного законодавства. Метою статті є здійснення комплексного історико-правового аналізу еволюції законодавчого регулювання оперативно-розшукової діяльності для виявлення закономірностей та тенденцій розвитку, що можуть бути використані для удосконалення чинного законодавства. Методологічну основу складають історико-правовий метод (аналіз еволюції нормативних актів), порівняльно-правовий метод (зіставлення різних періодів правового розвитку), системний метод (розгляд правового регулювання як цілісної системи) та метод правового моделювання (прогнозування тенденцій розвитку). Проаналізовано нормативно-правові акти від «Руської Правди» до КПК України 2012 року, стисло досліджено діяльність історичних та сучасних правоохоронних органів, вивчено наукові праці вітчизняних дослідників проблем оперативно-розшукової діяльності. Встановлено вісім основних етапів еволюції нормативної бази: давньоруський, литовсько-польський, козацький, імперський, національного державотворення, радянський, перехідний та сучасний періоди. Виявлено шість основних закономірностей розвитку: перехід від приватно-позовного до державно-публічного регулювання, трансформація форм нормотворення, інституціональна еволюція, демократизація, процесуалізація та міжнародна гармонізація законодавства. Доведено, що сучасна модель правового регулювання оперативно-розшукової діяльності є результатом тривалої історичної еволюції та відображає демократичну трансформацію правової системи України, спрямовану на забезпечення балансу між ефективністю протидії злочинності та дотриманням прав людини.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, нормативно-правове регулювання, історико-правовий аналіз, законодавство України, правоохоронна діяльність, державна безпека, кримінальний процес, демократизація права.

The article is devoted to a comprehensive study of the historical and legal foundations of the formation and evolution of normative regulation of operational and investigative activities in Ukraine from the times of Kyivan Rus to the present. The relevance is conditioned by the need to reform Ukraine's law enforcement system in the context of Russian armed aggression, European integration processes of the legal system, and the need for critical understanding of national experience in norm-making in the field of operational and investigative activities to improve modern legislation. The aim is to conduct a comprehensive historical and legal analysis of the evolution of legislative regulation of operational and investigative activities to identify patterns and development trends that can be used to improve current legislation. The methodological basis consists of the historical-legal method (analysis of the evolution of normative acts), comparative-legal method (comparison of different periods of legal development), systematic method (consideration of legal regulation as an integral system) and legal modeling method (forecasting development trends). The normative legal acts from "Ruska Pravda" to the Criminal Procedure Code of Ukraine 2012 were analyzed, the activities of historical and modern law enforcement agencies were studied, and scientific works of domestic researchers on operational and investigative activities were examined. Eight main stages of the evolution of the normative base have been established: Old Rus, Lithuanian-Polish, Cossack, Imperial, national state formation, Soviet, transitional and modern periods. Six main patterns of development were identified: transition from private-claim to state-public regulation, transformation of norm-making forms, institutional evolution, democratization, proceduralization and international harmonization of legislation. It has been proven that the modern model of legal regulation of operational and investigative activities is the result of long historical evolution and reflects the democratic transformation of Ukraine's legal system aimed at ensuring a balance between the effectiveness of combating crime and respect for human rights.

Key words: operational and investigative activities, normative legal regulation, historical and legal analysis, legislation of Ukraine, law enforcement activities, state security, criminal procedure, democratization of law.

Постановка проблеми. Оперативно-розшукова діяльність (далі – ОРД) як особливий вид державної діяльності відіграє ключову роль у забезпеченні національної безпеки та протидії злочинності. В умовах сучасних викликів, пов'язаних з російською збройною агресією та необхідністю євроінтеграції правової системи України, особливого значення набуває дослідження історико-правових засад формування нормативного регулювання цієї сфери.

Актуальність дослідження питання еволюції законодавчого регулювання ОРД в Україні зумовлена потребою реформування правоохоронної системи України, що вимагає глибокого розуміння історичних традицій та закономірностей розвитку правового регулювання цієї сфери діяльності. Критичне осмислення національного досвіду дозволить уникнути повторення помилок минулого та запозичити ефективні правові механізми. Процес адаптації українського законодавства до європейських стандартів також потребує системного аналізу еволюції вітчизняного нормотворення. Сучасні загрози національній безпеці, включаючи кібертероризм, організовану транскордонну злочинність та гібридні методи ведення війни, актуалізують потребу в удосконаленні правових механізмів протидії злочинності.

Мета статті полягає у комплексному аналізі історико-правових засад формування та розвитку нормативного регулювання оперативно-розшукової діяльності в Україні для виявлення об'єктивних закономірностей та тенденцій розвитку, що можуть бути використані для науково обґрунтованого вдосконалення сучасного законодавства та підвищення ефективності правового регулювання у цій сфері.

Методологічну основу становлять історико-правовий метод (аналіз еволюції нормативних актів), порівняльно-правовий метод (зіставлення різних періодів), системний метод (розгляд як цілісної системи) та метод правового моделювання (прогнозування тенденцій).

© Федорчук М.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Декларація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті використовувався штучний інтелект Claude Sonnet 4 (Anthropic) для систематизації початкових положень та структурування логічної послідовності викладу матеріалу. Всі правові оцінки, аналіз літературних джерел, нормативних актів та наукові висновки сформульовані виключно автором. Автор несе повну відповідальність за достовірність та оригінальність дослідження питань статті згідно з принципами академічної доброчесності, визначеними статтею 42 Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05.09.2017) та Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні до 2030 року (Розпорядження КМУ № 1556-р від 02.12.2020).

Стан наукової розробки питання характеризується певною фрагментарністю досліджень. Окремі аспекти історії правового регулювання ОРД в Україні розглядали Р. Дуброва, В. Зубенко та Л. Родік, О. Климчук, О. Лебедєв, І. Літвінова, А. Саковський, О. Тимощук та інші науковці. Водночас комплексного історико-правового дослідження еволюції законодавчого регулювання ОРД від найдавніших часів до сучасності, яке б охоплювало всі етапи розвитку та виявляло системні закономірності, не проводилося.

Дослідження нормативно-правового забезпечення діяльності оперативно-розшукових підрозділів неможливе без ґрунтовного аналізу історичних витоків та еволюції правових засад ОРД на українських землях. Звернення до історико-правового досвіду є не даниною науковій традиції, а необхідною передумовою для розуміння сучасного стану правового регулювання цієї специфічної сфери державної діяльності, виявлення закономірностей її розвитку та прогнозування можливих напрямків удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Формування нормативної бази оперативно-розшукової діяльності на українських землях розпочалося в епоху Київської Русі з появою «Руської Правди» – першого систематизованого правового кодексу. Як слушно зазначає Р. Дуброва, «Руська Правда стала основою для нормативного регулювання розшуку й у середні віки» [1, с. 220]. Цей унікальний пам'ятник права заклав фундаментальні принципи розшукової діяльності, які в трансформованому вигляді простежуються і в сучасному законодавстві.

Давньоруський період характеризувався приватно-позовним характером судового вирішення конфліктів, коли встановлення злочинця покладалося на потерпілого. Використовувалися такі процедури як «заклич» (публічна заява про злочин), «звід» (очна ставка), «гоніння сліду» (переслідування злочинця по залишених слідах) [1, с. 220]. Особливе значення мав інститут «дикої вири», коли територіальна громада несла колективну відповідальність за вбивство, вчинене невідомим злочинцем [2, с. 104]. Такий механізм стимулював громаду до активного пошуку винних осіб та здійснення внутрішнього контролю за правопорядком.

Важливим було й те, що Руська Правда враховувала психологічний стан особи в момент вчинення злочину. Стаття 62 враховувала стан сп'яніння та відсутність умислу при визначенні відповідальності, що вказує на існування певних процедур з'ясування обставин правопорушення – невід'ємної складової розшукової діяльності [2, с. 105].

Важливим аспектом, що має значення для розуміння генези ОРД, є диференційований підхід до різних категорій населення та специфіка контролю за їхньою поведінкою. Особливо це стосується холопів, закупів та смердів, чиї дії підлягали особливому нагляду з боку власників. Згідно зі статтею 46 Руської Правди, за злочини холопів відповідальність несли їхні власники, які мали «подвійно платити позивачеві за шкоду» [3, с. 105]. Така система передбачала необхідність постійного спостереження за підлеглими особами та запобігання вчиненню ними протиправних дій, що можна вважати прообразом превентивної функції сучасної ОРД.

Наступний етап пов'язаний з входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського. Литовський Статут 1529 року значну увагу приділив судово-процесуальному праву, передбачивши систему центральних і місцевих судів [4, с. 4]. Це свідчить про еволюцію від загальних приписів до більш деталізованого процесуального регулювання. У міру централізації держави відбувається інституціоналізація розшукової функції – з'являються спеціальні посадові особи: намісники, волостилі, сищики. Важливою віхою стало створення у 1539 році Розбійного наказу як центрального органу кримінальної поліції [1, с. 220].

Соборне уложення 1649 року забезпечило розширення розшукової сфери та встановило обов'язок усіх підданих повідомляти про державні злочини. Створення Наказу таємних справ у 1654 році «сприяло розвитку та вдосконаленню неофіційних секретних методів розслідування, які згодом переносяться у сферу боротьби із загальнокримінальною злочинністю» [1, с. 221].

Входження українських земель до складу Російської імперії суттєво вплинуло на розвиток оперативно-розшукової справи. Ключовим моментом стало запровадження розшукового характеру процесу наприкінці XVII століття.

Козацька доба демонструє унікальний приклад правоохоронної системи, побудованої переважно на звичаєвому праві. Центральною фігурою був військовий осавул, функції якого дослідники порівнюють з повноваженнями міністра внутрішніх справ. Він проводив слідство, контролював виконання судових вироків, очолював команди з підтримання громадського порядку. Показово, що у 1762-1764 роках з'являються перші писані акти про боротьбу зі злочинністю, що свідчить про усвідомлення козацькою старшиною необхідності формалізації правоохоронних процедур [5, с. 63].

Кардинальні зміни відбулися з входженням українських земель до складу Російської імперії. Епоха Петра І ознаменувалася створенням «регулярної поліції – спеціального апарату, відділеного від загальноадміністративних органів державного управління» [1, с. 221; 5, с. 66]. Важливими віхами цього періоду були:

– Царський указ 1695 року, що вимагав «про ворів і розбійників провідувати таємно всякими мірами»;

– Створення 1718 року Таємної канцелярії розшукових справ;

– Статут благочиння 1782 року, який розмежував судову владу та слідчо-розшукову функцію.

У цей період Запорозька Січ демонструє унікальний приклад правоохоронної системи, побудованої переважно на звичаєвому праві. Лише в останні роки існування Січі певні положення законодавства дістали письмове оформлення.Показово, що у 1762–1764 роках з'являються перші писані акти про боротьбу зі злочинністю. Зокрема, було «сделано письменное и круговое обязательство впредь в войске запорожском всегда содержать и сохранять нерушимо утвержденные прежним войсковым приговором добрые порядки» [5, с. 63]. Вважаю, це свідчить про усвідомлення козацькою старшиною необхідності формалізації правоохоронних процедур.

Імперський період (до 1917 року) характеризувався функціонуванням розгалуженої системи оперативно-розшукових органів у межах загальноімперського правового поля.

Особливо важливим став Закон «Про організацію розшукової частини» від 6 липня 1908 року, який «має найбільше значення в історії карного розшуку нашої держави, оскільки вперше на законодавчому рівні оперативно-розшукова діяльність була виділена в самостійну функцію правоохоронних органів» [1, с. 223]. За царату в Україні функціонували сискні відділення у Києві, Харкові, Одесі

та інших містах. Координаційні функції здійснювало 8-е діловодство Департаменту поліції, а методологічною основою слугувала Інструкція «Чинам сыскных отделений» від 1910 року [6, с. 55].

Єдиного нормативного документа, який би регламентував діяльність розшукових відділень, створених при канцеляріях градоначальників Києва, Харкова, Одеси, не існувало – «інструкції з діяльності цих підрозділів поліції ухвалювали на місцях» [7, с. 119]. Централізована регламентація з'явилася лише з прийняттям Зведення правил та Інструкції філерам Летючого загону та філерам Розшукових та Охоронних Відділів від 31 жовтня 1902 року. Законодавче закріплення діяльності кримінальної розшукової поліції відбулося у 1907 році через прийняття Закону Російської імперії «Про організацію розшукової частини».

Революційні події 1917 року призвели до руйнування існуючих правоохоронних структур. Тимчасове положення про міліцію від 14 березня 1917 року визначило міліцію як виконавчий орган державної влади на місцях. Водночас спостерігалися спроби збереження оперативно-розшукової функції – міністр внутрішніх справ пропонував не скасовувати розшукові відділення, а передати їх Міністерству Юстиції [6, с. 6–7].

Водночас спостерігалися спроби збереження оперативно-розшукової функції. Зокрема, 16 квітня 1917 року міністр внутрішніх справ запропонував губернським комісарам «існуючі в деяких місцевостях розшукові відділення, що відали карним розшуком, не скасовувати, а передати їх в найближчому будучому Міністерству Юстиції» [8, с. 7].

Період Української держави гетьмана Скоропадського (1918 рік) означав якісно новий етап у формуванні національної нормативної бази. Створення Департаменту Державної варти започаткувало системну розбудову національних правоохоронних органів. Статут від 13 серпня 1918 року визначив широке коло повноважень, включаючи попередження злочинств і охорону громадської безпеки. Особливу увагу приділялося розбудові карно-розшукової варти, для якої було розроблено детальну організаційну структуру. Проте оперативні розробки здійснювалися за російською інструкцією 1910 року [6, с. 49], що свідчить про перехідність цього етапу.

Важливим аспектом цього періоду стала розробка спеціальних інструкцій для конкретних напрямків діяльності. Зокрема, 18 жовтня 1918 року І. Кістяківський підписав таємну інструкцію «Про боротьбу з бандитизмом», яка визначала «функції і дії службовців різних підрозділів варти в ході оперативних перевірок у м. Києві». Директорія Української народної республіки намагалася створити Корпус Державної Жандармерії безпеченства за австрійським зразком, однак політична нестабільність завадила реалізації цих планів.

Після встановлення радянської влади розпочався процес формування нової системи органів державної безпеки. Важливою особливістю стало скасування на початку 1920 року інституту попереднього слідства, що призвело до об'єднання оперативно-розшукової і слідчої діяльності [9, с. 27–35]. Це негативно вплинуло на ефективність як досудового розслідування, так і оперативно-розшукової роботи.

Радянський період 1920-х років характеризується відновленням нормативного регулювання через відомчі акти. Період становлення революційної законності (1921–1922 роки) знаменувався кардинальною зміною підходів. Нова економічна політика вимагала упорядкування соціальних відносин на правових засадах. Поштовхом стала резолюція XI конференції РКП(б) про курс на революційну законність [10, с. 162].

Реформа судово-правової системи 1922 року створила організаційно-правовий фундамент для діяльності оперативно-розшукових підрозділів. В УРСР були розроблені та затверджені кримінальний і кримінально-процесуальний кодекси, що заклали правові основи для регламентації ОРД. Принципове значення мало створення державної прокуратури 1922 року, яка здійснювала нагляд за органами дізнання, включаючи ОДПУ [10, с. 163].

У 1922 році ВУЧК було реформовано в Державне політичне управління (далі – ДПУ) УРСР, методи роботи якого змінилися мало. ДПУ отримало повноваження на винесення позасудових вироків, контроль за політичною ситуацією, включаючи перлюстрацію кореспонденції. У 1923 році ДПУ перетворено в Об'єднане державне політичне управління при Раднаркомі СРСР [10, с. 167].

Період дії Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) (1934-1941 роки) характеризувався злиттям органів державної безпеки з НКВС та посиленням каральної спрямованості. Цей період позначився відсутністю чіткого розмежування між ОРД та політичними репресіями, що негативно вплинуло на правове регулювання [11, с. 240].

Оперативно-доказовий період (1958–1991 рр.) став важливим у становленні нормативної бази. Саме в цей час у наукових колах виникає термін «оперативно-розшукова діяльність», який включав «пошукові та пошуково-розвідувальні заходи, спрямовані на розкриття злочинів, а також на виявлення осіб, які замислюють вчинити злочин або готуються до нього, з метою запобігання їм, їх попередження або припинення» [12, с. 222]. Кримінально-процесуальний кодекс (далі – КПК) УРСР 1960 року став переломним моментом – вперше у радянському законодавстві закріпив правові основи використання результатів ОРД у кримінальному процесі, регламентувавши обов'язки органів дізнання щодо проведення оперативно-розшукових заходів. Це створило передумови для подальшої легалізації ОРД.

Революційні зміни відбулися з проголошенням незалежності України. 18 лютого 1992 року був прийнятий перший Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», що стало історичним кроком. Вперше з'явився відкритий нормативно-правовий акт, що регулює таємну роботу спецслужб. Разом із Законом «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (1993 р.) це поставило розшукову діяльність на правову, цивілізовану основу.

Проте залишалася суттєва проблема – відсутність відповідних змін у КПК 1960 року створювала правову колізію та унеможливлювала ефективне використання матеріалів ОРД у кримінальному судочинстві. Життя показало недосконалість законодавства, що виливалося у погіршення оперативної обстановки та зростання злочинності.

Якісно новий підхід запровадив КПК України 2012 року, який започаткував тенденції зближення ОРД та кримінального процесу відповідно до світової практики. Введення інституту негласних слідчих (розшукових) дій фактично інтегрувало оперативно-розшукові заходи в кримінальний процес, забезпечивши їх процесуальну форму та можливість використання результатів як доказів. Це завершило тривалий процес легалізації та процесуалізації ОРД.

У 2016 році було зареєстровано законопроект №4778 [13] для усунення прогалин і приведення законодавства у відповідність до КПК та практики ЄСПЛ, але прийнято його не було, що залишило актуальними питання вдосконалення правового регулювання.

Аналіз історичної еволюції дозволяє виявити основні закономірності розвитку:

– по-перше, поступовий перехід від приватно-позовного до державно-публічного регулювання, що відображає еволюцію від архаїчних форм до інституціоналізованих механізмів;

– по-друге, трансформація форм нормотворення від усного до письмового права, від фрагментарних норм до системного регулювання;

– по-третє, інституціональна еволюція від окремих посадових осіб до спеціалізованих органів з професійним персоналом;

– четверта закономірність – демократизація правового регулювання, особливо яскраво проявлена в період незалежності через перехід від закритого відомчого до відкритого законодавчого регулювання;

– п'ята – процесуалізації ОРД через інтеграцію в кримінальний процес з дотриманням процесуальних гарантій;

– шоста – міжнародна гармонізація національного законодавства відповідно до європейських стандартів.

Водночас виявлено негативні тенденції, а саме періодичне посилення каральної спрямованості (особливо в радянський період), недостатність правового контролю за діяльністю оперативних підрозділів, повільність адаптації до нових викликів.

Комплексне історико-правове дослідження еволюції законодавчого регулювання оперативно-розшукової діяльності в Україні дозволяє сформулювати систему взаємопов'язаних **висновків**.

1. Історична еволюція характеризується складною багатовіковою трансформацією від елементарних форм розшукової діяльності до сучасної інтегрованої системи правового регулювання.

2. Встановлено вісім основних етапів: давньоруський, литовсько-польський, козацький, імперський, національного державотворення, радянський, перехідний та сучасний, кожен з яких відображав відповідний рівень розвитку державності та правосвідомості.

3. Ключові нормативно-правові акти стали віхами у формуванні правових засад ОРД: «Руська Правда» заклала процедури розшуку, Закон 1908 року вперше виділив ОРД у самостійну функцію, Закон 1992 року здійснив демократичну революцію в регулюванні, КПК 2012 року завершив процес процесуалізації.

4. Виявлено шість фундаментальних закономірностей: перехід від приватно-позовного до державно-публічного регулювання, трансформація форм нормотворення, інституціональна еволюція, демократизація, процесуалізація та міжнародна гармонізація.

Практичне значення вивчення еволюції законодавчого регулювання ОРД в Україні полягає у можливості використання виявлених закономірностей для вдосконалення чинного законодавства, адаптації до європейських стандартів, формування правових механізмів протидії новітнім загрозам національній безпеці.

Сучасні виклики законодавчого регулювання ОРД включають необхідність адаптації до умов гібридної війни, кіберзагроз, транскордонної злочинності. Перспективними напрямами є розвиток міжнародного співробітництва, врегулювання використання новітніх технологій, забезпечення балансу між потребами безпеки та захистом приватності.

Таким чином, історико-правовий аналіз засвідчує, що сучасна модель правового регулювання ОРД є результатом тривалої еволюції та відображає прагнення до побудови правової системи, що відповідає демократичним стандартам та забезпечує ефективну протидію загрозам національній безпеці. Врахування історичного досвіду є необхідною передумовою для подальшого вдосконалення законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дуброва Р. Екскурс в історію виникнення правової бази й розвитку оперативно-розшукових і слідчих підрозділів в Україні. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2015. С. 219–223. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/6/49.pdf (дата звернення: 02.07.2025).
2. Ворона В. С. Характерні особливості призначення кримінального покарання за часів Київської Русі. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. 2018. С. 104–106. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/48.pdf (дата звернення: 01.07.2025).
3. Літвінова І. Ф. Деякі історичні аспекти оперативно-розшукової діяльності. *Юридичний вісник*. 2019. № 3 (52). С. 145–150.
4. Єднак В. М. Історичний розвиток реформування системи правоохоронних органів в Україні (з давніх часів до утворення СРСР). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 3, № 2 (23). С. 3–6.
5. Зубенко В. В., Родік Л. М. Історичні аспекти становлення оперативно-розшукової і слідчої діяльності. *Судова та слідча практика в Україні*. 2016. № 1. С. 62–70.
6. Тимощук О. В. Охоронний апарат української держави (квітень-грудень 1918 р.) : монографія. Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. 462 с.
7. Стрижак В. О. Історія становлення та розвитку пошукової діяльності оперативних підрозділів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4 (ч.2). С. 118–121. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_2/30.pdf #page=2.00 (дата звернення: 01.07.2025).
8. Вєдєнєєв Д. В. З історії діяльності зафронтових опергруп органів державної безпеки під час визволення України від нацистських загарбників. *Державна безпека України*. 2005. № 1 (3). С. 165–169.
9. Окіпнюк В. Т. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів органів державної безпеки радянської України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України* : Серія «Право». 2012. № 173 (ч. 3). С. 27–35.
10. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього тоталітаризму (20-ті роки XX ст.) : монографія. Харків : НУВС, 2001. 276 с.
11. Романов М. С. Історико-правовий аспект контррозвідувального режиму на території України у передвоєнний період (1930–1940 роки). *Науковий вісник НА СБ України*. 2013. № 49. С. 232–241.
12. Саковський А. А. Історико-правові передумови законодавчого врегулювання оперативно-розшукового документування в Україні. *Юридична наука*. 2020. Т. 2, № 4 (106). С. 218–225. URL: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-2.27 (дата звернення: 01.07.2025).
13. Про оперативно-розшукову діяльність (Проєкт) : Закон України № 4778 від 03.06.2016. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webpr (дата звернення: 04.07.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.1:343.8-343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/54

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ГОЛОСУ Й УСНОГО МОВЛЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

FORENSIC EXPERTISE OF VOICE AND ORAL SPEECH: THEORETICAL-METHODOLOGICAL TOOLS

Черниш А.Є., д. філол. н.,
судовий експерт
Сумський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

У статті означуються основні категорії, необхідні експерту для засвоєння та оперування у процесі реалізації дослідження голосу й усного мовлення індивіда. Встановлено, що важливу роль в аналізі голосу й усного мовлення відіграє адекватно підібрана методологія перцепційного (аудитивного) та акустико-фоноскопічного методів роботи з матеріалами. Це дозволяє визначити кількісні показники голосу за допомогою спектрограми, що інформує дослідника про частоту, тривалість, форманти, інтенсивність голосу.

Важливого значення для отримання достовірного експертного висновку набуває вміле користування програмним забезпеченням, відповідною методикою, навики роботи з відповідною апаратурою, а також фахове володіння експертом спеціальних знань із лінгвістики. Ефективність дослідження голосу й усного мовлення індивіда забезпечується аналізом акустичних параметрів голосу та безпосередньо мовлення у наданих на експертизу голосових слідах, що сприяє розпізнаванню, ідентифікації та верифікації мовця за рядом ознак. Встановлено, що окремі ознаки голосу (шум, акцент і фонетичні особливості) й усного мовлення (невідповідність мовленнєвого контексту, особливості мовленнєвих ситуацій, невідповідність каналів передачі інформації та треків, нерозбірлива або незрозуміла лексика, білінгвізм у мовленні, діалектизми, та мовленнєві регіональні ідіоми) досить ускладнюють процедуру експертизи. Означено важливість аналізу категорій голосового сліду або відбитку голосу, мовленнєвих і голосових зразків, фонетизації мовлення, фоноскопії, фонетичного аналізу мовлення, спектрограми, невербального мовлення, вокативної поведінки, паралінгвістики у процесі дослідження голосу й усного мовлення індивіда.

Ключові слова: експертиза, голос, усне мовлення, перцепція, акустика, лінгвістика, паралінгвістика, аудіозапис, аудіовідеозапис.

The article identifies the main categories necessary for an expert to master and use in the process of researching an individual's voice and speech. It has been established that an adequately selected methodology of perceptual (auditory) and acoustic-phonoscopic methods of working with materials plays an important role in the analysis of voice and speech. This allows quantitative voice indicators to be determined using a spectrogram, which informs the researcher about the frequency, duration, formants, and intensity of the voice.

Skillful use of software, appropriate methodology, proficiency in working with the relevant equipment, and professional expertise in linguistics are essential for obtaining a reliable expert opinion. The effectiveness of the study of an individual's voice and speech is ensured by analyzing the acoustic parameters of the voice and speech directly in the voice samples provided for examination, which facilitates the recognition, identification, and verification of the speaker based on a number of characteristics. It has been established that certain characteristics of the voice (noise, accent, and phonetic features) and speech (inconsistency with the speech context, characteristics of speech situations, inconsistency between information transmission channels and tracks, indistinct or incomprehensible vocabulary, dialectisms, and regional idioms) significantly complicate the examination process. The importance of analyzing categories of voice traces or voice prints, speech and voice samples, speech phoneticization, phonoscopy, phonetic analysis of speech, spectrograms, nonverbal speech, vocal behavior, and paralinguistics in the process of studying an individual's voice and oral speech has been identified.

Key words: examination, voice, oral speech, perception, acoustics, linguistics, paralinguistics, audio recording, audio-video recording.

Постановка наукової проблеми. Мовлення є однією із найприкметніших ідентифікаційних ознак особистості. Воно – унікальне, своєрідне, завжди обумовлене особливостями організації психічної системи індивіда, що зазвичай вирізняє людину, і разом із тим дає невичерпні можливості для її ідентифікації.

На сьогодні кримінально-процесуальний дискурс розглядає мовлення та голос індивіда важливими об'єктами судової експертизи. Лінгвістична експертиза усного і писемного мовлення є досить ефективною у криміналістиці, позаяк «застосовує мовознавчу науку для вирішення юридичних питань» [1, с. 8]. Ця галузь, використовуючи мовознавчі теорії та застосовуючи лінгвістичні методи, сприяє вирішенню правових і кримінальних справ. Її результати мають доказову вагу, адже вона «доповнює правовий аналіз, застосовуючи суворі, науково прийняті принципи аналізу мови до юридичних доказів, таких як електронні листи, текстові повідомлення, контракти, листи, дізнання та висловлювання, зафіксовані на записах» [2, с. 65]. Відтак для експерта украй важливо оперувати парадигмою категорій, що підлягають аналізу, та відповідних методів, щоб якомога ефективніше й усебічно надавати експертні висновки або результати експертного дослідження.

Теоретичне обґрунтування змісту й алгоритму проведення досліджень з аналізу голосу й усного мовлення викладені у низці наукових студій вітчизняних і закордонних експертів (О. Брендель, О. Гребінь, В. Журавель, С. Шелепкова, Т. Бродерс, Р. Леонард, П. Френч, Б. Шуллер та ін.). У фокус наукового студіювання потрапляли питання історії розвитку експертного дослідження голосу й усного мовлення (Р. Леонард, Б. Шуллер), судової фоноскопії (П. Френч), теоретичні, методологічні та криміналістичні аспекти дослідження голосу й усного мовлення (О. Брендель, О. Гребінь), індивідуальні особливості голосу та мовлення людини за допомогою лінгвістичних методів у судовій експертизі (С. Шелепкова, Т. Бродерс), паралінгвістичні явища в усному мовленні (Б. Шуллер).

Мета статті – означити та систематизувати основні категорії експертиз голосу й усного мовлення як науково-методологічний інструментарій.

Методологічну основу дослідження складає система загальноприйнятих і вузькопрофільних методів і підходів. Використовувалися як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, узагальнення тощо), так і лінгвометодологія (системно-структурний, когнітивно-дискурсивний підходи).

© Черниш А.Є., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Виклад основного матеріалу. Попри те, що на сьогодні експерти мають можливість фахово ідентифікувати голоси й усне мовлення особи за допомогою програмного забезпечення, своєї популярності не втрачає перцепційний (аудитивний) метод, реалізуючи здатність судового експерта за допомогою слухових рецепторів сприймати звукову інформацію, що зафіксована на аудіо- та відеоносіях. Із цього приводу слушною видається думка О. Брендель: «Поряд із цим наголосимо: які б точні вимірювальні прилади й методи візуалізації звуку не застосовували експерти, висновок експертизи відео-, звукозапису починає формуватися й остаточно оформлюється тільки з урахуванням слухового сприйняття записаної на фонограмі звукової інформації (мовленнєвої та немовленнєвої природи походження)» [3, с. 205–206]. Разом із перцепційним (аудитивним) методом послуговуються й акустичним, зорієнтованим на отримання кількісних показників голосу за допомогою спектрограми, що інформує дослідника про частоту, тривалість, інтенсивність голосу. Ці методи доповнюють один одного, оскільки «акустика виконує вимірювання звукового сигналу, у той час як слухово-перцептивна оцінка пропонує опис голосового сигналу, використовуючи лише слух як основний інструмент» [4].

Важливою умовою проведення судової експертизи голосу й усного мовлення лінгвістичними методами є використання мовознавчих методів аналізу матеріалів досудового або судового провадження. Ці процедури потребують застосування спеціальних знань і фахових підходів судового експерта виявляти якості й особливості мовлення та визначати параметри голосу, що й становить основу судової лінгвістичної експертизи, широко впроваджувану у сучасній судовій практиці. Утім, як зауважує Р. Леонард, «хоча судова лінгвістика вже широко впроваджена в судову практику, вона досі залишається недостатньо використовуваним інструментом; в той же час її можна застосовувати практично в будь-якій справі, де мовлення може вважатися доказом, і це точно охоплює набагато більше випадків, ніж ті, що сьогодні активно перевіряються» [5, с. 883–884].

Історія розвитку дослідження голосу й усного мовлення сягають давніх часів, відколи свідки чи жертви злочину робили спроби впізнавати правопорушника за голосом. Хоч експертизою з аналізу голосу й усного мовлення у тому сенсі, в якому її означують на сьогодні, подібний «огляд-упізнання» кваліфікувати досить складно, все ж, варто відзначити, існує низка рекомендацій щодо ідентифікації за голосом мовця свідками [див. про це: 6–11]. Очевидно, що у такому випадку найімовірніше йдеться про певні сліди голосу чи відбитки голосу у пам'яті потерпілого чи свідка, що не гарантує ефективності проведення подібного впізнання за голосом без упровадження спеціального програмного забезпечення.

Програмне забезпечення, що уможливлює розпізнавання вокативних особливостей індивіда, зазвичай враховує взірцеві параметри мовця, які часто не зреалізовуються в усному мовленні. Усне мовлення визначається низкою факторів, що впливають на якість вихідних матеріалів, а, отже, і на результати експертизи. Так, наприклад, важливо враховувати відповідність/невідповідність мовленнєвого контексту, особливості мовленнєвих ситуацій, невідповідність каналів передачі інформації та треків, наявність шумів або звуків, що ускладнюють розпізнавання мовлення та мовленнєвих актів. Окрім того, на думку Т. Мачадо, Ж. Вейра Фільйо, М. де Олівейра, окремі просодичні характеристики – шум, акцент і фонетичні особливості – «роблять інструменти розпізнавання голосових образів складним завданням» [12, с. 4385], що обтяжує процедуру проведення експертизи. Отже, свідки та жертви злочину першочергово послуговуються пам'яттю про голос у їхній свідомості, у той час як експерт зазвичай працює з голосовим відбитком, зафіксованим в аудіо- або аудіовідеозаписі, що досліджується з урахуванням різних підходів, численних методик, спеціального програмного забезпечення та відповідної апаратури. Голосовий відбиток – лише слід, зафіксований на аудіо- або аудіовідеозаписі, і не тотожний голосовому профілю, оскільки, як зауважує Д. Вот, «популярність терміна «голосовий відбиток» сприяє помилковому уявленню, що особи мають голосові профілі, які на певному рівні є такими ж незмінними, як фізичні ознаки, наприклад, відбитки пальців або риси обличчя» [13, с. 80].

Лінгвістична експертиза усного мовлення передбачає розрізнення категорій розпізнавання мовця, ідентифікації мовця та верифікації мовця. Як зауважує Т. Бродерс, «розпізнавання мовця – термін, який використовується як загальний для широкого кола ситуацій, в яких людей ідентифікують, або, точніше кажучи, індивідуалізують, на основі звучання їхніх голосів – та терміни "ідентифікація мовця" і "верифікація мовця". Системи ідентифікації – це системи, які порівнюють тестового мовця з усіма голосами в певній базі даних, щоб визначити його або її особу; системи верифікації порівнюють тестовий зразок з еталонним зразком мовця, який, як стверджується, створив тестовий зразок» [14, с. 174]. Відтак категорії голосового сліду або відбитку голосу, порівняльні зразки голосових слідів – важливі категорії, що необхідні для порівняння або зіставлення голосу, його акустичних параметрів, мовлення, що й реалізують процеси розпізнавання, ідентифікації і верифікації мовця.

Судова експертиза аналізу голосу й усного мовлення досить часто зорієнтована на визначення або ідентифікацію особи мовця за допомогою зіставлення мовних моделей, мовних зразків, що «проводиться шляхом комплексного дослідження фонетичних, лінгвістичних та акустичних складових мовлення і може доповнюватися автоматизованими процедурами за допомогою технології розпізнавання мовця. Комплексне дослідження усного аудіозапису проводиться спільно експертом-лінгвістом та експертом-інженером у галузі відео- та звукового запису» [15, с. 1473], – зауважує колектив українських експертів і дослідників. Отже, поняття розпізнавання, ідентифікації, верифікації належать до ідентифікаційних категорій, що передбачають застосування відповідної методології фоноскопії, фонетичного аналізу та дослідження акустичних характеристик голосу.

Голос і мовлення людини перебувають у тісній взаємодії. Голос слугує фізіологічною основою мовлення, що утворюється коливанням голосових зв'язок у гортані, у той час як мовлення узалежнене від особливостей організації психічної системи, ґрунтується на мисленнєвих операціях, що дозволяють індивіду добирати відповідні лексеми, будувати речення, корелювати зміст задуманого й озвученого. Отже, у такому випадку саме голос матеріалізує мовлення, є своєрідним «звуковим носієм» смислової мовленнєвої інформації, інструментом проявлення мовлення. Як зауважує С. Шелепкова, «голос та мовлення людини – це складна система взаємопов'язаних дій, індивідуальний характер яких обумовлений відносною стабільністю вищої нервової діяльності, розумової, інтелектуальної діяльності, психічних функцій людини, стійкістю анатомічних і функціональних параметрів її мовленнєвого апарату» [16, с. 653].

Аналіз мовлення нерозділько супроводжується дослідженням анатомічно-фізіологічних параметрів голосу, що, безумовно, впливає на особливості усного мовлення індивіда. Унікальність голосу особи пов'язана передусім з анатомічною будовою тіла – розміром глотки, товщиною голосових зв'язок, їх зведенням у процесі фонетизації мовлення, особливостями піднебінної дуги, улаштуванням зубних рядів, відсутністю зубів чи іншими фізіологічними вадами ротової порожнини, а також ослаблення голосу, логопедичні вади. Разом з інтонацією, наголосом,

ритмом, темпом, частотою, паузами, ваганнями, порушеннями плавності, мелодійності та послідовності мовлення анатомо-фізіологічні особливості сприяють ідентифікації параметрів голосу слухово-акустичним методом. Натомість перцепційно ідентифіковане експертом порушення мовних норм, граматичні помилки, ненормативна лексика, білінгвізм, діалектні, сленгові слова, жаргонізми становлять лінгвістичну інформацію, що дозволяє висновувати про особливості усного мовлення особи.

Окрім того, на результати дослідження голосу й усного мовлення індивіда вагомо впливають просодичні відмінності між спонтанним, прочитаним і розмовним мовленням. Утім низка досліджень [17; 18] доводить, що різновиди/модифікації/відмінності надсегментних темпоральних ознак стабільні навіть з урахуванням змін у стилі мовлення (наприклад, спонтанне замість прочитаного). Отже, дослідник, експерт або навіть нефахівець здатні розрізнити притаманні кожному мовцеві високорівневі мовленнєві манери – швидкість мовлення, паузи, ритм, інтонацію, наголоси. Сукупність анатомо-фізіологічних параметрів голосу та мовленнєвих особливостей становлять доказову базу у кримінальному провадженні або є основою експертного дослідження.

Варто зауважити, що перелічені процедури роботи з голосовим відбитком передбачають передусім роботу з фонетичним складом досліджуваного мовлення. Відтак фоноскопія, фонетичний аналіз, акустичні параметри мовлення і голосу, транскрибування тексту (за потреби) є важливими категоріями в аналізі голосу й усного мовлення лінгвістичними методами. Судова експертиза дослідження усного мовлення потребує навиків синтезу судової лінгвістичної, фоноскопічної, а інколи навіть і логопедичної експертизи для якнайповнішої ідентифікації і верифікації мовлення підозрюваної особи із наданими на дослідження зразками.

Разом із тим варто враховувати ще й невербальне мовлення, що вагомо доповнює, а інколи навіть дає значно більше інформації за власне аналізоване усне мовлення на відео- та аудіовідеозаписах, адже, як зауважує О. Брендель, «під час аналізу відеозаписів, особливо якщо звукова частина супроводжується перешкодами, додаткову інформацію дає відеоканал, а за умови значного зашумлення запису звуку – візуальна інформація (артикуляція) може стати єдиним джерелом, за яким можна визначити зміст події, що відбувається» [19, с. 349]. Окрім того, на дослідження голосу й усного мовлення індивіда у процесі проведення експертизи вагомо впливають також паралінгвістичні фактори, що їх Б. Шуллер пропонує поділяти на стани мовця, його характеристики та вокальну поведінку: «Стан мовця стосується станів, що змінюються з часом, таких як прихильність й інтимність, обман, емоції, інтерес, сп'яніння, сонливість, стан здоров'я та стрес або енергія, тоді як характеристики мовця визначають постійні риси, такі як вік і стать, зріст, привабливість або особистість. Вокальна поведінка також включає нелінгвістичні вокальні впливи, такі як зітхання та позіхання, сміх, плач, вагання й підтвердження/погодження та кашель» [20, с. 234]. Вокальна поведінка цікавить експерта значно більше, аніж емоційні стани та характеристики мовця, що не є безпосередніми об'єктами дослідження в експертизі голосу й усного мовлення, і мають досить опосередкований вплив на результати експертизи.

Висновки. Отже, судова експертиза дослідження голосу й усного мовлення індивіда передбачає врахування низки категорій, понять, методів та алгоритмів роботи з наданими для аналізу матеріалами. Передусім варто встановити ідентифікаційні та неідентифікаційні особливості мовця. Робота з голосовим відбитком передбачає фоноскопічний аналіз, або аналіз акустико-фонетичних категорій, – частоти, формант, тривалості мовлення, спектрограми, врахування паралінгвістичних параметрів мовлення (паузи, фонація, дихання, зітхання, позіхання тощо). Усне мовлення потребує безпосередньо лінгвістичного аналізу із застосуванням спеціальних знань експерта у фонетиці, граматиці, лексиці. Дослідження фонетичних особливостей мовлення індивіда та орфоепії, увага до помилкового мовлення, акцент, зіставлення з мовними нормами, порушення граматичних конструкцій, особливості ідіостилю, аналіз уживання мовцем діалектів, розрізнення його/її мовних регіональних ознак сприяє наданню достовірного експертного висновку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Roger W. Shuy, Linguistics in the courtroom: A practical guide. New York: Oxford University Press, 2006. Pp. xiv + 146.
2. Leonard R. Applying the Scientific Principles of Language Analysis to Issues of the Law. *INT'L J. HUMAN*. 2006, March. P. 65–66.
3. Брендель О. Сучасні можливості діагностичних досліджень у криміналістичній експертизі відео-, звукозапису. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2021. Т. 23. № 1. С. 203–211.
4. Carmo S., Almeida M., Villegas C., Dantas C., Vasconcelos D., Andrade E. Forensic analysis of auditorily similar voices. *Revista CEFAC*. 2023. Vol. 25. Available at : https://www.researchgate.net/publication/371326699_Forensic_analysis_of_auditorily_similar_voices (дата звернення 21.08.2025)
5. Leonard R., Ford, J., Christensen T. Forensic linguistics : Applying the science of linguistics to issues of the law. *Hofstra Law Review*. 2017. Iss. 45 (3). P. 881–897.
6. Broeders T. Earwitness Identification: Common Ground, Disputed Territory and Uncharted Areas. *Forensic Linguistics*. 1996. Iss. 3 (1). P. 3–13.
7. Broeders T., Amelsvoort V. Line-up Construction for Forensic Earwitness Identification: a Practical Approach. In: *Proceedings of the XIVth International Congress of Phonetic Sciences*. 1999. San Francisco. P. 1373–1376.
8. Basu N., Bali A., Weber P., Rosas-Aguilar C., Edmond G., Martire K., Morrison G. Speaker identification in courtroom contexts. Part I. Individual listeners compared to forensic voice comparison based on automatic-speaker-recognition technology. *Forensic Sci Int*. 2022, December. Vol. 341. Available at: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0379073822003292 (дата звернення 21.08.2025)
9. Edmond G., Martire K.A., San Roque M. Unsound law: Issues with ('expert') voice comparison evidence. *Melbourne University Law Review*. 2011. Iss. 35. P. 52–112.
10. Morrison G.S., Enzinger E., Ramos D., González-Rodríguez J., Lozano-Díez A.Statistical models in forensic voice comparison. D.L. Banks, K. Kafadar, D.H. Kaye, M. Tackett (Eds.), Handbook of Forensic Statistics, 2020, CRC, Boca Raton. P. 451–497.
11. Nolan F. A Recent Voice Parade. *Speech, Language and the Law*. 2003. Iss. 10 (2). P. 277–291.
12. Machado T., Vieira Filho J., de Oliveira M. Forensic speaker verification using ordinary least squares. *Sensors*. 2019. Iss. 19 (20). P. 4385.
13. Watt D. The identification of the individual through speech. In: C. Llamas, D. Watt (Eds.). *Language and identities*. Edinburgh University Press, 2010. P. 76–85.
14. Broeders T. Forensic Speech and Audio Analysis Forensic Linguistics – A Review: 2001 to 2004. *Proceedings of the 14th International Forensic Science Symposium*. 2004, Lyon, P. 171–188.
15. Petrova, I., Sezonov, V., Perlin, S., Sezonova, O., & Piddybna, A. Linguistic document research technologies (forensic and procedural aspects). *Linguistics and Culture Review*. 2021. Iss. 5 (S4). P. 1464–1482. Available at : https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1767 (дата звернення 19.08.2025)

16. Шелепкова С. Мовознавчі методи дослідження голосу та мовлення людини (на матеріалі судової експертизи відео-, звукозапису). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 652–655.
17. Leemann A., Kolly M., Dellwo V. Speaker-individuality in suprasegmental temporal features : Implications for forensic voice comparison. *Forensic Science International*. 2014. Iss. 238. P. 59–67.
18. Alexander A., Botti F., Dessimoz D., Drygajlo A. The effect of mismatched recording conditions on human and automatic speaker recognition in forensic applications. *Forensic Science International*. 2004. Iss.146. P. 95–99.
19. Брендель О. Деякі аспекти зорово-слухового сприйняття усного мовлення в експертизі відео-, звукозапису. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2020. Т. 1. № 1. С. 349–358.
20. Schuller B. Voice and speech analysis in search of states and traits. In: Salah, A.A., Gevers, T. (eds.) *Computer Analysis of Human Behavior*. 2011. Springer, Heidelberg. P. 227–253.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/55

ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ПІДСТАВ ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ СУДОМ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

ON THE CLASSIFICATION OF GROUNDS FOR CLOSING CRIMINAL PROCEEDINGS BY THE COURT OF FIRST INSTANCE

Шульга В.О., аспірантка відділу дослідження проблем кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

Стаття присвячена комплексному дослідженню класифікації підстав закриття кримінального провадження судом першої інстанції. Авторка аналізує існуючі в науці кримінального процесу підходи до поділу підстав на реабілітаційні та нереабілітаційні, процесуальні та матеріальні, юридичні та фактичні, імперативні та дискреційні, загальні та спеціальні, умовні та безумовні. Окрему увагу приділено сучасній пропозиції виокремлення нейтральних підстав, що застосовуються у випадках відсутності суб'єкта, якого можна реабілітувати чи не реабілітувати (так звані «фактові» провадження). Розглянуто варіанти поділу нейтральних підстав на безумовно- та умовно-нейтральні залежно від їх правової природи та процесуального контексту.

У роботі наголошується на обмеженнях щодо застосування реабілітаційних підстав у підготовчому провадженні через неможливість дослідження доказів, що зумовлює необхідність відмежування закриття провадження від ухвалення виправдувального вироку. Авторка також аналізує колізійні моменти, зокрема відмову прокурора від підтримання обвинувачення та її віднесення до реабілітаційних підстав, попри відсутність прямого закріплення в законі. Значну увагу приділено питанню повноти переліку підстав, передбачених ст. 284 КПК України, та наявності додаткових підстав у інших статтях КПК і нормативно-правових актах, включаючи Конституцію України.

У підсумку запропоновано класифікацію підстав за джерелом правового регулювання та стадією кримінального провадження, на якій вони можуть бути застосовані. Такий підхід спрямований на підвищення правової визначеності, уніфікацію практики та забезпечення балансу між правами учасників процесу й ефективністю кримінального судочинства.

Ключові слова: кримінальне провадження, закриття провадження, класифікація підстав, реабілітаційні підстави, нереабілітаційні підстави, нейтральні підстави, КПК України.

The article is devoted to a comprehensive study of the classification of grounds for closing criminal proceedings by the court of first instance. The author analyzes existing approaches in the science of criminal procedure to the division of grounds into rehabilitative and non-rehabilitative, procedural and substantive, legal and factual, imperative and discretionary, general and special, conditional and unconditional. Special attention is given to the modern proposal to distinguish neutral grounds, applied in cases where there is no subject to be rehabilitated or non-rehabilitated (so-called "factual" proceedings). The article examines the subdivision of neutral grounds into unconditional and conditional depending on their legal nature and procedural context.

The paper emphasizes the limitations on applying rehabilitative grounds at the preparatory stage due to the prohibition on evidence examination, which necessitates distinguishing between the closure of proceedings and the issuance of an acquittal. The author also addresses controversial issues, such as the prosecutor's withdrawal of charges and its classification as a rehabilitative ground despite the absence of explicit legislative recognition. Considerable attention is paid to the completeness of the list of grounds stipulated in Article 284 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and to the existence of additional grounds in other CPC provisions and legal acts, including the Constitution of Ukraine.

In conclusion, the author proposes a classification of grounds based on the source of legal regulation and the stage of criminal proceedings at which they can be applied. This approach aims to enhance legal certainty, unify judicial practice, and ensure a balance between the rights of participants in the process and the efficiency of criminal justice.

Key words: criminal proceedings, closure of proceedings, classification of grounds, rehabilitative grounds, non-rehabilitation grounds, neutral grounds, Criminal Procedure Code of Ukraine.

Розуміння підстав, за якими може бути закрите кримінальне провадження, є важливим для належного застосування закону та забезпечення правової визначеності. Однак, існуюче різноманіття підстав і критеріїв, що використовуються в науці, ускладнює їх систематизацію та правильне застосування. Це обумовлює необхідність детального дослідження класифікації підстав закриття кримінального провадження з метою підвищення ефективності та обґрунтованості процесуальних рішень.

У теорії кримінального процесу існує низка класифікацій підстав закриття кримінального провадження, що базуються на різних критеріях, але традиційно поділяються: реабілітаційні та нереабілітаційні; процесуальні та матеріальні; юридичні та фактичні; імперативні та дискреційні; загальні та спеціальні; умовні та безумовні [1]. При цьому, у ст. 284 КПК України та інших нормах закону надається лише перелік підстав, без будь-якого поділу чи класифікації.

Найбільш популярною (вочевидь, завдяки максимальній прикладній орієнтованості) є поділ усіх підстав для закриття кримінального провадження на реабілітаційні та нереабілітаційні, з посиланням на п. 2 ст. 2 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», відповідно до якого право на відшкодування шкоди виникає у випадках закриття кримінального провадження за (а) відсутністю події кримінального правопорушення, (б) відсутністю в діянні складу кримінального правопорушення або (в) не встановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи у суді і вичерпанням можливостей їх отримати [2]. У зв'язку з цим у правовій доктрині прийнято підстави закриття кримінального провадження, передбачені п.п. 1 – 3 ч.1 ст. 284 КПК України відносити до реабілітаційних, а інші – до нереабілітаційних [3]. Як вже було зазначено, даний поділ підтримується практикою (що підтверджує його відображення як в судових рішеннях у кримінальних провадженнях [4], так і в практиці КСУ[5].

Наразі нормативне визначення поняття «реабілітація» відсутнє (якщо не враховувати вищезгадане рішення КСУ). Однак, у доктрині кримінального процесу, зокрема

© Шульга В.О., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

на думку М. Шумило, під реабілітацією слід розуміти встановлення факту незаконності кримінально процесуального провадження стосовно конкретної особи й визначення розміру завданої їй майнової та моральної шкоди, а також її відшкодування за участю інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою повернення її до соціального і правового статусу, який вона мала до вчинення щодо неї незаконних дій чи рішень [6, с.294-295]. Водночас, якщо йдеться про закриття провадження за нереабілітаційною підставою, то це означає, що стосовно особи зібрано достатньо доказів для підозри у вчиненні кримінального правопорушення, однак у силу певних обставин кримінальне провадження щодо цієї особи виключається [7]. При цьому така особа не має права на відшкодування шкоди, яка була їй завдана у процесі розслідування. Закриття кримінального провадження з нереабілітаційних підстав можливе лише за умови відсутності реабілітаційних підстав для прийняття такого рішення, тобто лише при підтвердженні зібраними доказами події кримінального правопорушення та наявності у діях особи складу кримінального правопорушення [8].

В контексті розгляду цієї класифікації варто погодитись із дослідниками, які зазначають, що вона не є повною і не відповідає вимогам сучасного кримінального процесу. Зокрема, Л.М. Лобойко пропонує у цьому аспекті здійснити поділ на: реабілітаційні, нереабілітаційні, а також нейтральні[1] [9, с. 260]. Такий підхід підтримується й І.В. Гловюк з вказівкою на те, що до нейтральних (формальних) підстав для закриття кримінального провадження варто відносити підстави, передбачені п.п. 3-1, 6, 7, 8, 9-1, 10 ч. 1 ст.284 КПК України [10, с. 131].

Цілком погоджуючись тим, що поділ лише на дві групи вже не охоплює усіх передбачених підстав для закриття кримінального провадження й існує потреба поряд із реабілітаційними та нереабілітаційними виділяти також нейтральні підстави для закриття провадження, маємо вказати, що, на наш погляд, про нейтральність може йтися в тих випадках, коли в провадженні відсутній суб'єкт, якого реабілітують або не реабілітують – тобто, коли йдеться про закриття так званого «фактового» провадження (або провадження, де жодній особі не повідомлялось про підозру чи повідомлення про підозру було скасоване рішенням слідчого судді). В такій ситуації в кримінальному провадженні відсутній «орієнтир», зважаючи на який ми можемо оцінити підставу як реабілітаційну або нереабілітаційну, а відтак маємо визнавати її нейтральною. В свою чергу, на наш погляд, тут можна піти далі і вказати на те, що нейтральні підстави закриття кримінального провадження можуть бути поділені на безумовно-нейтральні та умовно-нейтральні.

Безумовно-нейтральною підставою для закриття кримінального провадження на сьогодні є лише підстава, передбачена п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК – «не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, у разі закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, крім випадків вчинення особливо тяжкого злочину проти життя чи здоров'я особи або злочину, за який згідно із законом може бути призначено покарання у виді довічного позбавлення волі». Умовно-нейтральними є підстави, передбачені п. 1 і п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК (відсутність події та відсутність складу кримінального правопорушення), оскільки вказані підстави, будучи реабілітаційними за умови якщо провадження закривається по відношенню до підозрюваного, стають нейтральними за умови, що в провадженні нікому про підозру не повідомлялось.

Водночас, за умови сприйняття підстав для закриття провадження через призму предмету нашого дослідження (яким є закриття кримінального провадження судом першої інстанції), варто вказати, що класифікаційний розподіл таких підстав на реабілітаційні, нереабілітаційні, нейтральні є взагалі неможливим. Річ у тім, судове провадження може розпочатися лише за умови, що в провадженні є підозрюваний (який на судових стадіях набуває статусу обвинуваченого), а відтак провадження не може бути «фактовим», тож про нейтральні підстави вже не йдеться.

У свою чергу, як підготовче провадження, так і розгляд в суді першої інстанції унеможливлюють виділення реабілітаційних підстав. Річ у тім, що для констатації реабілітаційних підстав для закриття провадження (відсутність події, відсутність складу, недостатність доказів) необхідним є дослідження доказів, що на стадії підготовчого провадження заборонено, і можливе лише на стадії судового розгляду. Однак, якщо за результатами дослідження доказів на стадії судового розгляду буде встановлено відсутність події або складу кримінального правопорушення, чи недостатність доказів для визнання особи винною, то це потягне за собою не закриття провадження за реабілітаційною обставиною, а винесення виправдувального вироку.[2]

Водночас, такий хід думок зобов'язує підняти питання про те, до якої класифікаційної групи варто відносити підставу для закриття кримінального провадження, передбачену ч. 2 ст. 26 КПК – відмова прокурора від підтримання обвинувачення. Річ у тім, що якщо орієнтуватися на п. 2 ст. 2 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», то вказана підстава там не названа, а отже є нереабілітаційною. Однак, якщо підходити до питання не формально, а зважати на сутнісну сторону вказаної підстави, то варто визнати, що прокурор відмовляється від обвинувачення тоді, коли не бачить перспективи судового розгляду, оскільки розуміє, що не зможе довести наявність події кримінального правопорушення, наявність складу кримінального правопорушення або причетність обвинуваченого до вчинення кримінального правопорушення. Відтак, в основі рішення прокурора про відмову від обвинувачення лежать факти, які відносять до реабілітаційних підстав, а відповідно й закриття провадження у зв'язку із відмовою прокурора від підтримання обвинувачення теж має розцінюватися як реабілітаційна підстава (на що вже вказували окремі дослідники [11, с. 125–126]). На наш погляд, в даному випадку йдеться про законодавчу недосконаліть і необхідність внесення відповідних коректив до КПК України.

Деякою мірою схожим із поділом за критерієм реабілітації/нереабілітації є й поділ підстав для закриття кримінального провадження на матеріальні та процесуальні (хоча, безумовно, й висвітлює специфіку підстав дещо в іншій площині). Як вказують дослідники, матеріальними є підстави, які виключають наявність кримінального правопорушення або необхідність при-

[1] Автори у своїй роботі використовували терміни «реабілітуючі» та «нереабілітуючі» підстави.

[2] Виняток із загального правила становить ст. 479-2 КПК України. Її положення поділяються залежно від стадії кримінального провадження. Так, у випадках декриміналізації на стадії досудового розслідування, коли підозрюваний заперечує проти закриття провадження на підставі п. 4-1 ч. 1 ст. 284 КПК України, суд у разі встановлення факту вчинення ним діяння, кримінальна протиправність якого була визначена законом, що втратив чинність, закриває провадження на підставі п. 1-2 ч. 2 ст. 284 КПК України; якщо ж такого факту не встановлено – виноситься ухвала про закриття кримінального провадження на підставі п. 1 або 2 ч. 1 ст. 284 КПК України. Натомість у випадках, коли декриміналізація відбувається на стадії судового провадження після надходження обвинувального акта, суд зупиняє розгляд і з'ясовує позицію обвинуваченого. За його згодою провадження закривається на підставі п. 4-1 ч. 1 ст. 284 КПК, за відсутності такої – ухвалюється рішення про закриття відповідно до п. 1-2 ч. 2 ст. 284 КПК України, а якщо факт вчинення діяння не підтверджується – постановляється виправдувальний вирок.

тягнення особи до кримінальної відповідальності чи застосування покарання. Процесуальні підстави являють собою умови, при яких не може бути розпочата чи продовжуватись кримінальна процесуальна діяльність, незважаючи на наявність всіх обставин, що свідчать про вчинене кримінальне правопорушення і обставин, які допускають застосування покарання [12, с. 320]. Водночас, предмет нашого дослідження також зобов'язує сформулювати деякі застереження щодо сприйняття (застосування) вказаної класифікації через призму розгляду кримінального провадження судом першої інстанції. Виходячи із наведеного визначення, до числа фактичних підстав варто відносити ті, які виключають наявність кримінального правопорушення (п. 1-2 ч. 1 ст. 284 КПК: відсутність події, відсутність складу кримінального правопорушення), а також ті, які виключають притягнення особи до кримінальної відповідальності чи застосування покарання (вочевидь йдеться про підстави для закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності). В свою чергу, з огляду на специфіку можливості реалізації наведених підстав на окремих стадіях кримінального провадження, маємо вказати, що фактичні підстави, які виключають наявність кримінального правопорушення (п. 1-2 ч. 1 ст. 284 КПК) судом першої інстанції не застосовуються (з тих же причин, що й реабілітаційні підстави, крім одного виключення – про це див. вище). Натомість, фактичні підстави, які виключають притягнення особи до кримінальної відповідальності чи застосування покарання – можуть застосовуватися виключно на судових стадіях кримінального провадження (оскільки компетенція по ухваленню рішення про закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності належить виключно суду).

Дослідження проблематики класифікації підстав для закриття кримінального провадження зобов'язує серед іншого торкнутися й питання повноти переліку таких підстав, наведених у ст. 284 КПК України. Відмітимо, що окремі дослідники стверджують, що перелік підстав для закриття кримінального провадження, передбачений ст. 284 КПК України є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає [13, с. 26] Така ж думка зустрічається і у судовій практиці [див. наприклад: 14]. Натомість, наука знає й альтернативні позиції. До прикладу Г. Рось вказує, що КПК України містить низку інших підстав для закриття кримінального провадження, що відображені у відповідних процесуальних нормах, серед яких: ч. 6 ст. 340 КПК України; ч. 3-4 ст. 513 КПК України, які стосуються порядку закриття кримінального провадження судом у провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру та інші [15, с. 201]. Також, авторка наголошує, що особливістю правового регулювання умов закриття кримінального провадження є те, що вони передбачені не тільки в КПК України, але і в інших законах, включаючи Конституцію України [16, с. 123–125].

Так, до підстав закриття кримінального провадження, поза ст. 284 КПК України, можна віднести:

– повторне неприбуття в судове засідання потерпілого, який підтримує обвинувачення в суді після відмови прокурора у державному обвинувачені (ч. 6 ст. 340 КПК України);

– у зв'язку з відсутністю згоди підозрюваного на закриття кримінального провадження з підстави, передбаченої п. 4-1 ч. 1 ст. 284 КПК України (ч. 2 ст. 479-2 КПК України);

– якщо під час судового розгляду не буде доведено однієї з обставин, передбачених у п. 1 або п. 2 ч. 1 ст. 1 ст. 501 КПК України (ч. 2 ст. 501 КПК України);

– у разі не встановлення, що суспільно небезпечне діяння, кримінальне правопорушення не було вчинено або вчинено іншою особою, а також якщо не доведено, що ця особа вчинила суспільно небезпечне діяння, кримінальне правопорушення, суд постановляє ухвалу про відмову в застосуванні примусових заходів медичного характеру та закриває кримінальне провадження. (ч. 3 ст. 513 КПК України);

– у зв'язку зі встановленням, що суспільно небезпечне діяння особа вчинила у стані неосудності, а на момент судового розгляду видужала або внаслідок змін у стані її здоров'я відпала потреба в застосуванні примусових заходів медичного характеру в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру (ч. 4 ст. 513 КПК України);

– у випадках коли на час розгляду питання про відновлення кримінального провадження закінчився строк давності притягнення до кримінальної відповідальності або прийнято закон, який усуває кримінальну відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення (ч. 4 ст. 515 КПК України), та інші.

Крім вказаних підстав для закриття кримінального провадження, зокрема судом, що містяться у положеннях КПК України, Г. Рось слушно зазначає, що особливістю правового регулювання умов закриття кримінального провадження є те, що вони передбачені не тільки у КПК України, але і в інших законах, включаючи Конституцію України [15, с. 201]. До таких підстав, авторка відносить:

– відмову Верховної Ради України дати згоду на притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата України [17][3];

– неприйняття Верховною Радою України постанови про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту або у зв'язку з відсутністю згоди самої Верховної Ради України, або у зв'язку з відсутністю висновку Конституційного Суду України чи Верховного Суду;

– у зв'язку з існуванням спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених нормами Особливої частини КК України [15, с. 205].

Таким чином, з огляду на наведене пропонуємо здійснювати класифікацію підстав закриття кримінального провадження судом за джерелом правового регулювання та поділяти їх на:

(а) підстави, передбачені статтею 284 КПК України;

(б) підстави, передбачені іншими статтями КПК України;

(в) підстави, передбачені іншими нормативно-правовими актами.

К. Шустрова та Ю. Лескова-Годлевська пропонують підстави закриття кримінального провадження класифікувати відповідно до стадій кримінального провадження: 1) підстави закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування; 2) підстави закриття кримінального провадження на стадії судового розгляду; 3) підстави закриття кримінального провадження на стадії апеляційного провадження; 4) підстави закриття кримінального провадження на стадії касаційного провадження [12, с. 321].

З метою надання подальшого розвитку такому підходу, ми у свою чергу, пропонуємо у контексті досліджуваного нами питання здійснити класифікацію підстав для закриття кримінального провадження за критерієм стадії саме судового провадження в суді першої інстанції, на якій вони можуть бути застосовані. Така класифікація дозволяє чітко розмежувати підстави на ті, що:

[3] Дане положення втратило чинність та є не актуальним на даний момент, проте слугує прикладом.

1) можуть бути застосовані як на стадії підготовчого провадження, так і під час судового розгляду (п.п. 4^1-5, 7-10 ч. 1, п.п. 1, 1^2 та 3 ч. 2 ст. 284 КПК України);

2) можливість використання вичерпується підготовчим провадженням – п. 3^1 ч. 1 та п. 1^1 ч. 2 ст. 284 КПК України;

3) застосовуються виключно під час судового розгляду (п. 1-2^4, п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України та п. 2 ч. 2 ст. 284 КПК України, ч. 6 ст. 340 КПК України, ч. 2 ст. 479^2 КПК України, ч. 2 ст. 501 КПК України, ч.3-4 ст. 513 КПК України, ч. 4 ст. 515 КПК України).

Запропонована класифікація підстав для закриття кримінального провадження за критерієм стадії провадження в суді першої інстанції є доцільною, оскільки вона дозволяє забезпечити чіткість і системність у застосуванні норм ст. 284 КПК України та інших норм кримінального процесуального закону. Такий підхід сприяє кращому розмежуванню процесуальних можливостей суду залежно від конкретного етапу розгляду справи, запобігає зловживанню процесуальними правами та сприяє однаковому застосуванню закону на практиці. Крім того, дана класифікація підсилює правову визначеність для сторін процесу, оскільки вони можуть чітко розуміти межі реалізації тих чи інших підстав для закриття провадження.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що питання класифікації підстав закриття кримінального провадження судом першої інстанції має не лише теоретичне, а й значне практичне значення для забезпечення правової визначеності та єдності судової практики. Традиційний поділ підстав на реабілітаційні та нереабілітаційні в сучасних умовах не охоплює всієї різноманітності правових ситуацій, що зумовлює потребу у виокремленні додаткової категорії нейтральних підстав, зокрема у «фактових» провадженнях. Водночас суд першої інстанції у своїй діяльності обмежений можливістю застосування окремих підстав через специфіку стадій кримінального процесу, що вимагає чіткого розмежування їх застосування залежно від стадії провадження. Систематизація підстав за джерелом правового регулювання та стадією їх використання дозволяє не лише усунути існуючі прогалини та колізії у законодавстві, а й сприяє підвищенню ефективності кримінального судочинства, забезпеченню балансу між інтересами правосуддя та захистом прав учасників процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шилова Д.В. Класифікація підстав до закриття кримінальної справи. *Університетські наукові записки*. 2010. №.10. С. 152–159.
2. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 01.12.1994 № 266/94-ВР : станом на 31 берез. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр#Text
3. Пришедько О. Проблематика поділу підстав закриття кримінального провадження на реабілітуючі та нереабілітуючі. *Доктринальні та правозастосовні проблеми кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці набуття чинності Кримінального процесуального кодексу України (м. Одеса, 9 грудня 2022 р.)*; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. С. 60–63. URL: https://hdl.handle.net/11300/24971
4. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного суду від 15.02.2024 у справі № 756/5026/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/117155263
5. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) : Рішення Конституц. Суду України від 08.06.2022 № 3-р(II)/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text
6. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Х.: Арсіс, 2001. 320 с.
7. Ухвала Касаційного кримінального суду Верховного суду від 09.07.2024 у справі № 405/8249/20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/120244098
8. Узагальнення судової практик Підгаєцького районного суду Тернопільської області. URL: https://pg.te.court.gov.ua/sud1913/pokazniki-diyalnosti/sdf/yz3
9. Лобойко Л., Банчук О. Кримінальний процес: Навчальний посібник.Київ: Ваіте, 2014. 280 с.
10. Головюк І. Щодо питання удосконалення моделі закриття кримінального провадження у судовому провадженні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. Т. 42. С. 130–137. URL: https://doi.org/10.31359/2079-6242-2021-42-130
11. Колодчин В. В. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого.Харків, 2015. 226 с.
12. Шустрова К. В., Лескова-Годлевська Ю.К. Актуальні питання класифікації підстав закриття кримінального провадження. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). За загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 320–322.
13. Ляш А., Благодир С. Закриття кримінального провадження за новим КПК України: деякі питання. *Адвокат*. 2013. № 1. С. 25–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2013_1_6
14. Ухвала Шевченківського районного суду м. Києва від 22.03.2023 у справі № 761/469/23. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/110604386
15. Рось Г. В. Особливості правового регулювання підстав до закриття кримінального провадження. *Форум права*. 2015. № 3. С. 200–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_3_36
16. Рось Г. В. Деякі питання правового регулювання підстав до закриття кримінального провадження. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 груд. 2014 р.)*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2014. С. 123–125.
17. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) : Закон країни від 03.09.2019 № 27-IX : станом на 1 листоп. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20#Text

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

[4] У порядку передбаченому ст. 479^2 КПК України.

РОЗДІЛ 9
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК [341]
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/56

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ ЩОДО ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ

IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS REGARDING FINANCIAL PROVISION OF CIVIL LIABILITY FOR NUCLEAR DAMAGE INTO UKRAINIAN LEGISLATION

Михайленко Д.В., аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В реаліях сучасного світу, в якому постійно розробляються нові та вдосконалюються існуючі ядерні технології, питання фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду має особливу актуальність.

У цьому дослідженні глибоко вивчено та комплексно проаналізовано ключові проблеми, які виникають у нормативно-правовому регулюванні цивільної відповідальності за ядерну шкоду, заподіяну ядерним інцидентом, та її фінансове забезпечення. Аналіз здійснено на національному й міжнародному рівнях. Розглядається низка недоліків законодавства, що регулює правовідносини, які виникають в процесі формування фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду, заподіяну ядерним інцидентом, особливості фінансових механізмів компенсації та перспективи їх вдосконалення, зокрема в умовах збройних конфліктів та пов'язані з розробкою нових/удосконалення наявних ядерних технологій.

Дослідження висуває на перший план особливості формування фінансових механізмів формування фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду, які існують на міжнародному рівні та в Україні. Основним елементом є система ядерного страхування, яка побудована на принципах обов'язковості, солідарності та об'єднання страхових компаній в ядерні страхові пули. В Україні базовим елементом в системі страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду є Ядерний страховий пул, який координує діяльність його членів, що пов'язана зі здійсненням страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту та формуванням фінансової надійності такого страхування відповідно до вимог чинного законодавства України та міжнародних норм. При цьому, даним дослідженням звертається увага на те, що поточна модель формування фінансового забезпечення, через обставини, що пов'язані з військовою агресією проти України, не в повній мірі забезпечує потреби оператора ядерної установки.

В дослідженні розглядаються міжнародні механізми формування фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду та їх імплементація в українське законодавство. Аналіз вказує на те, що з метою забезпечення належного рівня захисту постраждалих від ядерного інциденту, Україні необхідно імплементувати в своє законодавство сучасні міжнародні стандарти, які включають збільшення встановлених лімітів відповідальності за ядерну шкоду, а також побудувати багатоступеневий механізм для формування фінансового забезпечення за ядерну шкоду.

Дослідження акцентує увагу на поточній ситуації в Україні, під час збройної агресії з боку російської федерації, але воно стосується й розвитку та вдосконалення ядерних технологій, наприклад: малі модульні реактори, та збільшення потужностей існуючих атомних електростанцій шляхом будівництва нових енергоблоків на Хмельницькій атомній електростанції. Ці процеси мають свої особливості, що потребують завчасного опрацювання та розробки всеосяжного законодавства, яке успішно імплементує норми міжнародного права в українське законодавство.

В результаті проведеного дослідження сформовано висновки про те, що законодавство України в сфері цивільної відповідальності за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення потребує нестандартних підходів для забезпечення фінансової надійності у випадку настання ядерного інциденту. Сформульовані пропозиції мають практичну цінність та можуть бути використані при розробці нових або внесенні змін до існуючих нормативно-правових актів, що регулюють відносини в сфері цивільної відповідальності за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення, та підвищать ступінь належного захисту прав та законних інтересів постраждалих при настанні ядерного інциденту, а також сприятимуть імплементації міжнародних норм в українське правове поле.

Ключові слова: ядерний інцидент, ядерне страхування, цивільна відповідальність за ядерну шкоду, АЕС, міжнародне атомне право, фінансове забезпечення.

In the realities of the modern world, where new and existing nuclear technologies are constantly being developed and improved, the issue of financial provision for civil liability for nuclear damage is of particular importance.

In this study, key problems that arise in the legal regulation of civil liability for nuclear damage caused by a nuclear incident and its financial provision are deeply studied and comprehensively analyzed. The analysis is carried out at the national and international levels. A number of shortcomings in the legislation that regulates the legal relations that arise in the process of forming the financial provision for civil liability for nuclear damage caused by a nuclear incident, the specifics of financial compensation mechanisms and the prospects for their improvement, particularly in conditions of armed conflict and related to the development of new/improvement of existing nuclear technologies, are considered.

The study highlights the specifics of the formation of financial mechanisms for the formation of financial provision for civil liability for nuclear damage that exist at the international level and in Ukraine. The main element is the nuclear insurance system, which is built on the principles of mandatory, solidarity and the association of insurance companies in nuclear insurance pools. In Ukraine, the basic element in the system of insurance of the nuclear installation operator's liability for nuclear damage is the Nuclear Insurance Pool, which coordinates the activities of its members related to the implementation of insurance of the nuclear installation operator's liability for nuclear damage that may be caused as a result of a nuclear incident and the formation of financial reliability of such insurance in accordance with the requirements of the current

© Михайленко Д.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

legislation of Ukraine and international norms. At the same time, this study draws attention to the fact that the current model of forming financial provision, due to circumstances related to the military aggression against Ukraine, does not fully meet the needs of the nuclear installation operator.

The study examines international mechanisms for forming financial provision for civil liability for nuclear damage and their implementation in Ukrainian legislation. The analysis indicates that in order to ensure an adequate level of protection for those affected by a nuclear incident, Ukraine needs to implement modern international standards into its legislation, which include increasing the established limits of liability for nuclear damage, as well as building a multi-level mechanism for forming financial provision for nuclear damage.

The study focuses on the current situation in Ukraine, during the armed aggression by the Russian Federation, but it also concerns the development and improvement of nuclear technologies, for example: small modular reactors, and increasing the capacity of existing nuclear power plants by building new power units at the Khmelnytskyi nuclear power plant. These processes have their own specifics that require early development and the development of comprehensive legislation that will successfully implement the norms of international law into Ukrainian legislation.

As a result of the study, conclusions were drawn that the legislation of Ukraine in the field of civil liability for nuclear damage and its financial provision requires non-standard approaches to ensure financial reliability in the event of a nuclear incident. The formulated proposals have practical value and can be used in the development of new or in making changes to existing regulations that regulate relations in the field of civil liability for nuclear damage and its financial provision, and will increase the degree of proper protection of the rights and legitimate interests of those affected when a nuclear incident occurs, as well as contribute to the implementation of international norms into the Ukrainian legal field.

Key words: nuclear incident, nuclear insurance, civil liability for nuclear damage, NPP, international atomic law, financial provision.

ВСТУП: Майже одночасно з початком розвитку світової ядерної енергетики світовою спільнотою почала формуватися джерельна база міжнародного атомного (ядерного) права. Цей процес є постійним і потребує постійного вдосконалення, як на національному, так і на міжнародному рівні, у зв'язку з викликами, що постають та в результаті формування нових питань та/або завдань, що мають бути вирішені. За кількістю ядерних реакторів України займає п'яте місце в Європі [1]. На території України налічується п'ять атомних електростанцій (АЕС) з яких чотири діючих (Запорізька, Рівненська, Південноукраїнська та Хмельницька), які включають в себе 15 ядерних реакторів, найбільше на Запорізький АЕС – шість енергоблоків, та однієї недіючої АЕС – Чорнобильська АЕС [2]. Сформована національна законодавча база щодо відшкодування шкоди, що може бути завдана ядерним інцидентом є гармонізованою з нормами міжнародного права у сфері використання ядерної енергії, але, в сучасних умовах існування України, при збройній агресії проти України, існує підвищений ризик настання ядерних інцидентів, що потребує обробки та напрацювання змін до чинного законодавства України, в першочерговому порядку, щодо цивільної відповідальності за ядерну шкоду, заподіяну ядерним інцидентом, та її фінансове забезпечення.

Проблема та її актуальність: Починаючи з 2014 року, в результаті зухвалих та протиправних дій з боку російської федерації (рф), було окуповано частини територій України. При відсутності належної реакції світової спільноти, в лютому 2022 року, відбулося повномасштабне вторгнення рф на територію України [3]. Норми міжнародного права були відверто порушені російськими загарбниками. В перші дні військової агресії російські комбатанти захопили Чорнобильську АЕС, обстріляли Запорізьку АЕС, а пізніше й захопили її, заподіяли шкоду будівлі Харківського фізико-технічного інституту в якому знаходиться дослідницький реактор, що використовувався для вироблення нейтронів для експериментів, допускала проліт безпілотних літальних апаратів та ракет в безпосередній близькості до українських АЕС [4]. Фізичних захист об'єктів ядерної інфраструктури, в мирний час, регулюється низкою законодавчих актів, а саме: Законом України «Про критичну інфраструктуру» [5], Законом України «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» [6], тоді, як особливості захисту та правового режиму об'єктів критичної інфраструктури в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану, особливого періоду регулюються рядом рамкових законів України «Про правовий режим воєнного стану» [7], «Про правовий режим надзвичайного стану»[8], «Про оборону України» [9].

Окупація Чорнобильської та Запорізької АЕС призвела до фактичного руйнування систем фізичної ядерної безпеки об'єктів; системи аварійної готовності; відповідальності за ядерну шкоду і до порушення системи обліку та контролю ядерних матеріалів. Попрання російською федерацією загальноприйнятих норм міжнародного права, фактичне перетворення АЕС на військову базу, що суперечить ідеологічно-світоглядній уяві про безпеку, призвело до неймовірних викликів безпеці ядерної енергетики України у військовий час і є відкритим порушенням основних принципів ядерної безпеки [10].

Цивільна відповідальність оператора ядерної установки за ядерну шкоду регулюється Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» [11], який встановлює межі цивільної відповідальності за ядерну шкоду, як в мирний час, так і під час дії правового режиму воєнного стану, й шляхи формування фінансового забезпечення за ядерну шкоду.

Віденською конвенцією про цивільну відповідальність за ядерну шкоду [12] передбачається, що оператор ядерної установки має підтримувати страхування або інше фінансове забезпечення, яке покриває його відповідальність за ядерну шкоду, у такому розмірі, такого виду та на таких умовах, як визначає держава, що відповідає за ядерну установку. Держава, що відповідає за встановлення, забезпечує виплату відшкодувань за задоволеними позовними вимогами проти оператора за ядерну шкоду в тому розмірі, в якому розмір фінансового забезпечення недостатнє для задоволення таких вимог, але не вище суми фінансового забезпечення, що передбачається у вказаній Конвенції. Міжнародна практика так склалась, що оператори ядерних установок забезпечують формування фінансового забезпечення за ядерну шкоду шляхом страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду в ядерних страхових пулах відповідних країни-учасниць вказаної Конвенції. Ядерний страховий пул – це об'єднання страхових компаній, які мають право, згідно законодавства відповідної країни-учасниці Конвенції, здійснювати страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки. З метою диверсифікації ризиків ядерні страхові пули перестраховують частину прийнятих на себе ризиків в ядерних страхових пулах інших країн. Війна в Україні показала, що застосування класичних методів страхування є не достатнім і потрібно скористатися іншими механізмами для формування фінансового забезпечення цивільної відповідальності оператора ядерної установки, застосування яких не протирічить Віденській конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та застосування яких потребує дослідження.

Дослідження та публікації: Свідоме нехтування агресором основними принципами безпеки ядерних об'єктів, які закріплені на міжнародному рівні, призвело до необхідності оцінки, з боку українських та закордонних науковців та фахівців, наслідків, що можуть настати як для населення України, так і для сусідніх країн. Академік

НАН України Анатолій Носовський, голова сектору ядерної безпеки та гарантій Європейської комісії Паскаль Дор, професор Кенджі Нанба (Університет Фукусіма, Японія), професор Сергій Литовченко (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), професор Лембіт Шівер (Технічний університет Чалмерс та Інститут ядерної фізики Чеської академії наук), президент ГО «Українське ядерне товариство», президент Американського ядерного товариства Стів Несбіт, ветеран атомної енергетики Микола Штейнберг у межах Сьомої Міжнародної конференції «Проблеми виведення з експлуатації об'єктів ядерної енергетики та відновлення навколишнього середовища» INUDECO 2022, головною темою якої стало питання «Виклики ядерної енергетики України у військовий час», зазначили, що в умовах війни (бойового впливу) безпека АЕС не може бути забезпечена, а наслідки такого впливу на життя та здоров'я людей та стан навколишнього природного середовища можуть бути катастрофічними в масштабах континенту, а не окремих країн [13].

В українській юридичній науці вагомі розробки у сфері законодавчого забезпечення ядерної та радіаційної безпеки та протидії ядерній злочинності здійснювали Г.І. Балюк [14], П.Д. Біленчук [15], В.К. Лисиченко [16], С.Г. Плачкова [17], К.В. Плєва [18] та інші. Дослідженням договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду займалися такі вітчизняні вчені: Крупка Ю. М., Матвєєнко Т. Є., Балюк Г. І., Пацурія Н. Б., Міщук В. В., окремі питання також були розглянуті в працях Бурлаки І. В., Терещенко Т. Є. [19], Гетманець О. П., Шуміли О. М. [20] та інших [21].

Особливості ринку страхування ядерних ризиків висвітлюються у працях Якоба Еберла та Дарко Джуса, які запропонували нові регуляторні інструменти для ядерних енергетичних реакторів, спрямовані на підвищення їх безпеки [22]. Також науковці С.Ф. Ешлі, Г.Дж. Вонб, У.Дж. Наттолл, П.Дж. Томас описали етапи ядерної аварії та відповідні аспекти плану готовності до надзвичайних ситуацій [23]. Вільям Дж. Наттолл, Стівен Ф. Ешлі, Рафаель Дж. Хефрон дослідили еволюцію законодавства та практику ядерного страхування в порівнянні з еволюцією досвіду страхування від тероризму [24]. У своїй праці М. Амповська окреслила значення пулів ядерного страхування в ядерному праві та надання фінансової безпеки у разі відповідальності перед третіми особами для оператора ядерної енергетики [25]. Вчені зійшлись на думці, що в умовах війни або іншої небезпеки необхідно мати чіткі плани та інструменти, щоб запобігти або зменшити наслідки від ядерної аварії [26]. Але, на думку автора, необхідно враховувати, що ядерний інцидент може настати не тільки через військові дії, які самі по собі є виключеннями зі страхування, а тому, необхідно передбачити різні можливості для здійснення фінансового забезпечення за ядерну шкоду.

Мета статті: дослідження можливості розширення фінансового забезпечення для покриття цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду.

Виклад основного матеріалу:

В 1957 році було створено Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) ціллю якого, відповідно до Статуту, визначено досягнення «більш швидкого і широкого використання атомної енергії для підтримання миру, здоров'я і добробуту в усьому світі» [27].

Міжнародний режим відповідальності за ядерну шкоду було встановлено Паризькою конвенцією про відповідальність перед третіми особами в галузі ядерної енергії (Паризька конвенція), прийнятою Європейським співтовариством з атомної енергії у 1960 році, та Віденською конвенцією про цивільну відповідальність за ядерну шкоду під егідою МАГАТЕ у 1963 році для усунення ризиків травм та матеріальних збитків, які можуть бути викликані транскордонними ядерними аваріями. У 1988 р. під спільною егідою МАГАТЕ та Організації економічного співробітництва та розвитку було прийнято Спільний протокол про застосування Віденської та Паризької конвенцій (Спільний протокол); у 1997 р. було прийнято Конвенцію про додаткове відшкодування за ядерну шкоду, що сприяє створенню глобальної системи відповідальності за ядерну шкоду [28].

В Україні відносини щодо цивільної відповідальності за ядерну шкоду, встановлюється порядок відшкодування шкоди, спричиненої ядерним інцидентом, визначаються способи фінансового забезпечення цивільної відповідальності та її межі регулюються Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення». Норми даного Закону, відповідно до п. 2 ст. 2, є спеціальними щодо усіх інших законів України, які регулюють відносини у цій сфері.

Згідно ст. 3 вказаного Закону відповідальність оператора за ядерну шкоду та підстави її виникнення визначаються відповідно до Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» та Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду.

Відповідно до п. 1 ст. 1 Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» терміни «експлуатуюча організація», «оператор ядерної установки» (далі - оператор), «ядерна установка», «ядерний матеріал», «ядерна шкода» вживаються у значенні, визначеному в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [29].

Варто зазначити, що відповідно до ст. 33 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», Експлуатуюча організація (оператор) – це призначена державою юридична особа, яка здійснює діяльність, пов'язану з вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, введенням в експлуатацію, експлуатацією, зняттям з експлуатації ядерної установки або вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, експлуатацією, закриттям сховища для захоронення радіоактивних відходів, забезпечує ядерну та радіаційну безпеку, попередження аварій та пом'якшення їх наслідків у разі виникнення і несе відповідальність за ядерну шкоду.

Згідно ч. 2 ст. 33 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» Експлуатуюча організація (оператор), поміж іншого, забезпечує фінансове покриття відповідальності за ядерну шкоду у розмірі та на умовах, що визначаються законодавством України.

П.1 ст. 6 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» встановлено межу цивільної відповідальності за ядерну шкоду, яка визначає, що відповідальність оператора за ядерну шкоду обмежується сумою, еквівалентною 150 мільйонам (для дослідницьких реакторів еквівалентною 5 мільйонам) Спеціальних прав запозичення у національній валюті за кожний ядерний інцидент. Відповідно до п. 1 ст. 7 вказаного Закону оператор зобов'язаний мати фінансове забезпечення для покриття його відповідальності за ядерну шкоду з моменту звернення за отриманням чи продовженням дії ліцензії на експлуатацію ядерної установки в межах суми, еквівалентної 150 мільйонам (для дослідницьких реакторів еквівалентної 5 мільйонам) Спеціальних прав запозичення (СПЗ) за кожний ядерний інцидент. П. 2 ст. 7 цього ж Закону визначає, що фінансове забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду здійснюється оператором шляхом:

– страхування відповідальності за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту;

– отримання інших видів фінансового забезпечення, передбачених законами України.

Страхування відповідальності за ядерну шкоду, яку може бути заподіяно внаслідок ядерного інциденту, є обов'язковим у частині, не покритій іншими видами фінансового забезпечення.

Оператору ядерної установки Кабінетом Міністрів України може бути надана державна гарантія фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

П. 1 ст. 8 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» визначає, що відповідальність оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яку може бути заподіяно внаслідок ядерного інциденту на ядерних установках, підлягає страхуванню в обов'язковому порядку за класом страхування 13, визначеним статтею 4 Закону України «Про страхування» [30].

П. 5 ст. 8 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» встановлює, що страховик, який здійснює страхування відповідальності оператора ядерної установки, повинен мати ліцензію на здійснення діяльності із страхування за відповідним класом страхування та бути членом ядерного страхового пулу.

Згідно ст. 9 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» за договорами страхування відповідальності за ядерну шкоду страховики можуть укладати договори перестрахування із перестраховиками-нерезидентами, за умови відповідності таких перестраховиків вимогам законодавства та членства цих перестраховиків-нерезидентів у відповідних іноземних ядерних страхових пулах.

Варто зазначити, що перестрахування такого специфічного ризику, як цивільна відповідальність за ядерну шкоду є критично важливим, оскільки, це дає змогу залучити іноземних партнерів і підвищити надійність такого фінансового забезпечення. Як зазначила в інтерв'ю інформаційному агентству «Інтерфакс-Україна» Перший заступник Голови Національного банку Катерина Рожкова: «Як приклад, Ядерний страховий пул, учасниками якого є 15 страхових компаній. Згідно із міжнародною конвенцією з ядерного страхування, оператор ядерної установки повинен застрахувати свою відповідальність на 150 млн с.п.з. Це приблизно 8,3 млрд грн. У нас чотири оператори ядерних установок. Компанії, що в пулі, покривають лише 6,3% обсягу цієї відповідальності. Більшу частину ризиків покривають іноземні ядерні пули (70%). Але частина ризиків залишається не покритою, тож постає питання, як державі вирішити цю проблему. Це міжнародна конвенція, і треба знайти ресурс, щоб компенсувати не покриту частину» [31]. Отже, через те, що російська федерація розпочала свою безпідставну агресію проти України фінансове забезпечення за ядерну шкоду не забезпечене в повному обсязі, тому необхідно знайти нові підходити для формування фінансового забезпечення. На думку автора, таким підходом може стати наступне:

Відповідно до п. 4 ст. 11 Закону України «Про страхування» Страховик за наявності ліцензії на здійснення діяльності із страхування та у випадках, визначених законом, має право надавати фінансову послугу з надання гарантій у порядку, визначеному нормативно-правовими актами Регулятора.

Згідно п. 2 ст. 7 Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» Фінансове забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду здійснюється оператором шляхом:

– страхування відповідальності за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту;

– отримання інших видів фінансового забезпечення, передбачених законами України.

Відповідно до п. 1 ст. 560 ЦК України за гарантією банк, інша фінансова установа (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку.

Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

Відповідно до п. 1 ст. 7 Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду від оператора вимагається підтримувати страхування або інше фінансове забезпечення, що покриває його відповідальність за ядерну шкоду, в такому розмірі, такого виду та на таких умовах, як визначає держава, яка відповідає за встановлення.

Отже, іншим видом фінансового забезпечення для оператора ядерної установки може бути гарантія видана страховою компанією, яка має ліцензію на здійснення діяльності із страхування за класом страхування 13, визначеним статтею 4 Закону України «Про страхування» (ризиком в межах цього класу страхування), яка включає ризики страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту відповідно до Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» в межах цього класу страхування, та є членом Ядерного страхового пулу.

Дана гарантія має гарантувати потерпілим виплату, в певному об'ємі, за шкоду спричинену ядерним інцидентом, але існує певна колізія між нормами Закону України «Про страхування», який визначає загальні правові засади здійснення діяльності із страхування, та Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення», який є спеціальним та регулює відносини в сфері цивільної відповідальності за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення. З аналізу вказаних вище законів можна прийти до висновку, що Закон України «Про страхування» дозволяє страховим компаніям надавати фінансові послуги з надання гарантій, за умови наявності ліцензії на певний клас страхування та відповідно до порядку, визначеному нормативно-правовими актами Регулятора, в той же час, Закон України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» встановлює, що можуть бути й інші види фінансового забезпечення, але не встановлює конкретний перелік цих видів та не визначає, що може бути застосована гарантія видана страховими компаніями-членами Ядерного страхового пулу для фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Дана колізія між двома законодавчими актами створює правову невизначеність та обмежує страховиків-членів Ядерного страхового пулу й оператора в застосуванні різноманітних варіантів при формуванні фінансового забезпечення.

Як вирішення вказаної колізії пропонується:

– внести зміни до Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» якими передбачити такий вид фінансового забезпечення як гарантії, що надаються страховиками-членами Ядерного страхового пулу в межах власного утримання, що розраховується відповідно до Закону України «Про страхування» та нормативно-правових актів Національного банку України. При цьому має бути передбачено, що першочерговим є страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, а, у випадку, недостатності страхового покриття може бути застосований механізм видачі гарантії страховиками-членами Ядерного страхового пулу;

– розробити та затвердити нормативно-правовий акт Національного банку України, який визначить порядок з надання гарантій відповідно до внесених змін до Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення».

Висновки. Як вбачається з проведеного аналізу, страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду є важливим елементом системи відшкодування можливих збитків внаслідок ядерного інциденту та є гармонізованим з міжнародною джерельною базою, з урахуванням зобов'язань

України. При цьому, норми міжнародних конвенцій дають можливість державі-учасниці самостійно визначати джерела для формування фінансового забезпечення, що дозволяє визначати не стандартні підходи. Відповідальність за ядерну шкоду є доволі значною, а тому розвиток джерел для формування фінансового забезпечення для її відшкодування та пошук нових шляхів для цього мають пріоритетне значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний сайт АТ «НАЕК «ЕНЕРГОАТОМ». URL: https://energoatom.com.ua/ (дата звернення: 13.08.2025).
2. Звіт про діяльність Національної комісії з радіаційного захисту населення України у 2022 році. URL: https://nkrzu.gov.ua/share/diialnist/zvit/zvit-2022.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
3. Михайленко Д. В. Правові аспекти протидії ризику настання ядерних інцидентів в Україні. Фундатор української академічної юридичної науки та освіти, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України з нагоди 135-річчя від дня народження В. М. Корецького : мат-ли до Міжнар. наук.-практ. конф. 2025. URL: https://idpnan.org/assets/images/news/2025/02/conference-program.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
4. Понад 100 російських БпЛА та ракет пролетіло поруч з українськими АЕС за менше ніж місяць. URL: https://energoatom.com.ua/news/ponad-100-rosijskih-bpla-ta-raket-proletilo-poruch-z-ukrayinskimi-aes-za-menshe-nizh-misyac (дата звернення: 13.08.2025).
5. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 р. № 1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text (дата звернення: 13.08.2025).
6. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання : Закон України від 19.10.2000 р. № 2064-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2064-14#Text (дата звернення: 13.08.2025).
7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 13.08.2025).
8. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text (дата звернення: 13.08.2025).
9. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text (дата звернення: 13.08.2025).
10. Матвійчук А. Удосконалення законодавства України щодо захисту АЕС як об'єктів критичної інфраструктури у військовий час. *Вісник* Київського національного університету ім. Т. Шевченка. *Юридичні науки.* 2022. № 5(124). С. 66–71.
11. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення : Закон України від 13.12.2001 р. № 2893-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2893-14#Text (дата звернення: 13.08.2025).
12. Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду. URL: https://www.iaea.org/topics/nuclear-liability-conventions/vienna-convention-on-civil-liability-for-nuclear-damage (дата звернення: 13.08.2025).
13. Проблеми зняття з експлуатації об'єктів ядерної енергетики та відновлення навколишнього середовища : Резолюція VII міжнародної конференції INUDECO 2022. URL: https://inudeco.pro/wp-content/uploads/2023/04/inudeco22_electronic-collection.pdf (дата звернення: 13.08.2025).
14. Балюк Г. І. Правові аспекти забезпечення ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки в Україні : монографія. К., 1997. 196 с.
15. Біленчук П. Д., Обіход Т. В. Небезпеки ядерної злочинності: аналіз вітчизняного і міжнародного законодавства. *Юридичний вісник* України. 2017. 20–26 жовт. № 42. С. 14–15.
16. Лисиченко Г. В. Про стан та вдосконалення системи техногенно екологічної безпеки на об'єктах ядерно-паливного циклу України. *Вісник* НАН України. 2012. № 6. С. 26.
17. Ядерне законодавство : зб. нормативно-правов. актів. У 2 т. Т. 2. К. : Вид. дім «Ін Юре», 1999. 440 с.
18. Плєва К. В. Поняття радіоактивних матеріалів як предмета злочинів проти громадської безпеки. Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим КК України : мат-ли Міжнар. наук.-практ. семінару. Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. С. 277–281.
19. Терещенко Т. Є., Самокиш М. О. Страхування цивільно-правової відповідальності та чинники його розвитку в Україні. Економіка і суспільство. 2018. Вип. 19. С. 1175–1181.
20. Гетманець О. П., Шуміла О. М. Правове регулювання страхової діяльності : навч. посіб. К. : Хай-Тек Прес, 2014. 400 с.
21. Марченко М. В. Поняття та правова природа договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду. Нове українське право. 2024. Вип. 5. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/677 (дата звернення: 13.08.2025).
22. Eberl, Jakob & Jus, Darko. The year of the cat: Taxing nuclear risk with the help of capital markets. Energy Policy. 2012. Vol. 51. P. 364–373. DOI: 10.1016/j.enpol.2012.08.037.
23. Ashley, S. F. et al. Considerations in relation to off-site emergency procedures and response for nuclear accidents. Process Safety and Environmental Protection. 2017. Vol. 112. P. 77–95. DOI: 10.1016/j.psep.2017.08.031.
24. William J. Nuttall et al. Compensating for severe nuclear accidents: An expert elucidation. Process Safety and Environmental Protection. 2017. Vol. 112, Part A. P. 131–142. DOI: 10.1016/j.psep.2016.12.008.
25. Ampovska M. Nuclear insurance pool worldwide: the role in the nuclear law. Balkan Social Science Review. 2017. Vol. 9. P. 7–21. URL: https://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/view/1899 (дата звернення: 13.08.2025).
26. Кондрат І. Ю., Мисько Ю. М. Страхування ядерних ризиків у контексті російсько-української війни. Наука і техніка. 2022. Вип. 13 (13). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-13(13)-155-167 (дата звернення: 13.08.2025).
27. Статут Міжнародного агентства по атомній енергії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_164#Text (дата звернення: 13.08.2025).
28. Конвенції про відповідальність за ядерну безпеку. URL: https://www.iaea.org/topics/nuclear-liability-conventions (дата звернення: 13.08.2025).
29. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 р. № 39/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 13.08.2025).
30. Про страхування : Закон України від 18.11.2021 р. № 1909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text (дата звернення: 13.08.2025).
31. Потенціал для страхового ринку колосальний – перша заступниця голови НБУ Рожкова (ч.2). Interfax Ukraine. URL: https://interfax.com.ua/news/interview/1058824.html (дата звернення: 13.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 13.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 341.3:004.056
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/57

ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ДО КІБЕРАТАК: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW NORMS TO CYBER ATTACKS: PROBLEMS AND PROSPECTS

Пасешник О.Р., аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

У статті проаналізовано проблему застосування норм міжнародного гуманітарного права до кібератак, що мають місце під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів. У сучасних умовах кіберпростір став новим середовищем для ведення бойових дій, а кібератаки стали невід'ємною складовою сучасної війни. Такі атаки можуть мати серйозні наслідки для цивільного населення, об'єктів критичної інфраструктури, систем зв'язку та охорони здоров'я, навіть без фізичного знищення. Це зумовлює потребу в переосмисленні традиційного підходу до застосування міжнародного гуманітарного права та адаптації його норм до реалій цифрової епохи.

У статті особливу увагу приділено аналізу застосовності базових принципів міжнародного гуманітарного права до сучасних реалій кібервійн, зокрема принципу розрізнення між цивільними й військовими об'єктами, принципу пропорційності, військової необхідності, а також принципу відсутності взаємності. Розглядається роль таких документів, як Талліннський посібник 2.0, що відіграє важливу роль у доктринальному тлумаченні міжнародного права в контексті кібератак. Проаналізовано підходи Міжнародного комітету Червоного Хреста, окремих держав і міжнародних експертів до питання кваліфікації кібератак.

Також проаналізовано приклади кібератак, що мали місце під час збройного конфлікту в Україні з 2014 року, серед них атаки на енергетичну інфраструктуру, системи управління, органи державної влади. Зазначено труднощі з правовою атрибуцією таких атак, визначенням їх масштабу та оцінкою відповідності нормам міжнародного гуманітарного права. Обґрунтовується необхідність розвитку міжнародної нормативної бази, яка б регламентувала поведінку держав і недержавних акторів у кіберпросторі під час конфліктів. Пропонуються прийняття окремого міжнародного договору або додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що регулював би особливості ведення кібератак. Дослідження спрямовано на стимулювання фахової дискусії в юридичній науці щодо гуманітарного виміру кіберпростору. Підкреслюється важливість посилення захисту цивільного населення в умовах трансформації характеру сучасних збройних конфліктів.

Ключові слова: збройний конфлікт, цивільне населення, пропорційність, розрізнення, Талліннський посібник, МКЧХ, правове регулювання, кіберпростір, війна, відповідальність, гуманітарні наслідки.

The article analyzes the issue of applying the norms of international humanitarian law to cyberattacks that occur during international and non-international armed conflicts. In the current context, cyberspace has become a new environment for conducting hostilities, and cyberattacks have become an integral part of modern warfare. Such attacks may have serious consequences for the civilian population, critical infrastructure, communication systems, and healthcare, even without physical destruction. This situation necessitates a rethinking of the traditional approach to the application of international humanitarian law and an adaptation of its norms to the realities of the digital age.

The article pays particular attention to the analysis of the applicability of the basic principles of international humanitarian law to the modern realities of cyber warfare, in particular the principle of distinction between civilian and military objects, the principle of proportionality, military necessity, and the principle of non-reciprocity. The role of documents such as the Tallinn Manual 2.0 is considered, as it plays an important role in the doctrinal interpretation of international law in the context of cyberattacks. The approaches of the International Committee of the Red Cross, individual states, and international experts to the qualification of cyberattacks are also analyzed.

The article further examines examples of cyberattacks that have occurred during the armed conflict in Ukraine since 2014, including attacks on energy infrastructure, control systems, and government institutions. The article notes the challenges of legal attribution of such attacks, determining their scale, and assessing their compliance with the norms of international humanitarian law. It substantiates the need to develop an international legal framework to regulate the conduct of states and non-state actors in cyberspace during armed conflicts. The article proposes the adoption of a separate international treaty or an additional protocol to the Geneva Conventions to regulate the specific features of cyberattacks. The research aims to stimulate professional discussion in legal scholarship regarding the humanitarian dimension of cyberspace and emphasizes the importance of enhancing the protection of the civilian population in the context of the evolving nature of contemporary armed conflicts.

Key words: Armed conflict, civilian population, proportionality, distinction, Tallinn Manual, ICRC, legal regulation, cyberspace, war, responsibility, humanitarian consequences.

У XXI столітті кіберпростір перетворився на самостійний театр воєнних дій, що має суттєвий вплив на хід і наслідки збройних конфліктів. Кібератаки дедалі частіше використовуються не лише як інструмент стратегічного впливу, а й як засіб безпосереднього ураження об'єктів критичної інфраструктури, систем зв'язку, енергетики, охорони здоров'я та інших цивільних елементів, що традиційно перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права [1].

З 2014 року кіберпростір став одним із ключових напрямків гібридної війни між росією та Україною. У цей період зафіксовано численні хакерські атаки, які не лише супроводжували воєнні дії, а й мали серйозні гуманітарні наслідки. Одним із найбільш показових прикладів стали атаки на енергетичну інфраструктуру, що спричинили масштабні відключення електроенергії, створюючи загрозу для цивільного населення.

Поряд з цим, державні установи та військові структури України неодноразово ставали мішенню шкідливих програм, спрямованих на знищення або блокування важливих даних. Деякі з цих атак мали наслідки для економіки та безпеки країни.

Такі випадки демонструють, що сучасні збройні конфлікти супроводжуються не лише фізичним протистоянням, а й скоординованими кібератаками, які мають серйозний вплив на гуманітарну ситуацію. У цьому контексті зростає потреба у переосмисленні чинних правових механізмів, щодо їх здатності ефективно регулювати нові загрози, пов'язані з використанням кібертехнологій у війнах. Особливу складність становить те, що міжнародне гуманітарне право (МГП) не містить спеціалізованих норм, що прямо регулюють поведінку у кіберпросторі. Це створює нормативну прогалину, яку намагаються заповнити доктринальні джерела, аналітичні документи

© Пасешник О.Р., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

та національна практика. Значну роль у формулюванні доктринальних підходів відіграє Талліннський посібник 2.0, розроблений експертами при НАТО Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence, який хоча й не має обов'язкової юридичної сили, проте став авторитетним джерелом тлумачення [1].

Кібератаки як явище виникли задовго до їхнього активного застосування у збройних конфліктах, однак саме в останнє десятиліття їхній правовий статус став предметом особливої уваги міжнародного права. Традиційно засоби і методи ведення війни визначались у фізичному вимірі, однак розвиток інформаційних технологій спричинив появу нового інструментарію, що не залишає матеріального сліду, але здатен завдати значної шкоди цивільному населенню або військовому потенціалу держави.

Міжнародне гуманітарне право не містить спеціалізованого визначення поняття «кібератака». У Талліннському посібнику, який є авторитетною доктринальною компіляцією правових позицій, під кібератакою пропонується розуміти дію, спрямовану на нанесення шкоди або знищення цілі за допомогою кіберзасобів [1]. Це означає, що для кваліфікації дії як кібератаки не обов'язково має бути фізичне ураження, достатньо порушення функціональності або спричинення значної шкоди.

У цьому контексті ключовим питанням стає класифікація кібератак як засобів або методів ведення війни, що безпосередньо визначає сферу застосування норм МГП. Згідно зі ст. 36 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, держави зобов'язані оцінювати нові види озброєнь або способів ведення війни на відповідність нормам міжнародного права [2]. Варто звернути увагу на те, що не всі кібероперації можуть вважатися кібератаками з точки зору МГП. Частина таких дій (наприклад, шпигунство, пропагандистські кампанії чи психологічні операції) не підпадають під правове визначення «нападу». Натомість дії, що спричиняють вихід з ладу об'єктів критичної інфраструктури або піддають ризику цивільне населення, можуть бути розцінені як напади відповідно до ст. 49 Протоколу I [2].

Попри те, що МГП формувалося в умовах традиційної війни, його основоположні принципи залишаються актуальними і для кіберпростору. Однак їх практична реалізація в умовах сучасних збройних конфліктів стикається з багатьма викликами.

Принцип розрізнення, що вимагає чіткого розмежування між військовими цілями та цивільними об'єктами, ускладнюється в кіберпросторі через подвійне призначення більшості систем: телекомунікаційних мереж або енергетичної інфраструктури, які одночасно використовуються як цивільними, так і збройними силами. Ідентифікація цілі у цифровому середовищі нерідко неможлива без тривалого технічного аналізу, що позбавляє сторону конфлікту оперативної впевненості в правомірності атаки.

Принцип пропорційності забороняє атаки, в яких очікувана шкода цивільному населенню є надмірною порівняно з очікуваною воєнною перевагою. У випадку кібератак це правило вимагає оцінки потенційних побічних наслідків, які часто є непередбачуваними, а спричинена шкода може проявитися із затримкою, що ускладнює її прогнозування та оцінку.

Принцип військової необхідності дозволяє сторонам конфлікту застосовувати лише ті засоби і методи, які є необхідними для досягнення конкретної воєнної мети. У кіберпросторі реалізація цього принципу стикається з труднощами, пов'язаними з оцінкою фактичної ефективності кібератаки та прогнозуванням її результатів. Часто відсутність миттєвого зворотного зв'язку унеможливлює об'єктивну перевірку доцільності втручання. Крім того, ризик подвійного призначення цифрових систем ускладнює визначення, чи є конкретна кібероперація дійсно воєнно необхідною, чи вона лише створює непрямі перешкоди противнику без стратегічної потреби.

Принцип відсутності взаємності забороняє одній стороні конфлікту порушувати норми гуманітарного права лише тому, що інша сторона їх не дотримується. У контексті кібервійни, де відповідальність за атаки часто важко довести, цей принцип відіграє важливу роль, адже забезпечує обов'язковість дотримання правил навіть у випадку провокацій або очевидних порушень з боку противника. Водночас він стикається зі складністю ідентифікації порушника, що створює ризик неправомірного або непропорційного реагування [3].

В умовах відсутності спеціалізованих міжнародно-правових норм, що безпосередньо регулюють ведення кібероперацій у збройних конфліктах, ключову роль у формуванні праворозуміння відіграють доктринальні джерела та практичні підходи окремих держав. Особливе місце серед них посідає Талліннський посібник, який, хоча і не є юридично обов'язковим документом, став одним із найавторитетніших довідників у сфері застосування міжнародного права до кіберпростору.

Талліннський посібник 2.0 є результатом роботи групи незалежних експертів під егідою НАТО. У ньому докладно аналізуються, як норми МГП, включаючи принципи розрізнення, пропорційність, військову необхідність та захист цивільного населення, можуть застосовуватись до кібератак. Документ охоплює понад 150 «правил», кожне з яких супроводжується коментарями, що ґрунтуються на практиці держав, рішеннях міжнародних судів та авторитетних наукових позиціях. Посібник підтримує підхід, згідно з яким базові принципи міжнародного права застосовуються до кібероперацій, якщо останні досягають рівня «нападу» у розумінні Протоколу I до Женевських конвенцій. Таким чином, кібератака може розцінюватися як збройний напад, якщо її наслідки за масштабом та ефектом прирівнюються до традиційного застосування сили, а відповідальність за дотримання гуманітарних норм покладається як на держави, так і на інші сторони збройного конфлікту [1].

Окремий напрям формування доктринальної бази становлять позиції Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ), який наголошує на застосовності МГП до кібероперацій. Так, у своїх доповідях МКЧХ підкреслює, що навіть у цифровому вимірі війни діють загальні гуманітарні обмеження, спрямовані на захист цивільного населення та об'єктів, які не мають військового призначення [4].

Особливу увагу МКЧХ приділяє зростанню ролі цивільних осіб у проведенні кібератак, що може призвести до стирання меж між комбатантами та некомбатантами. Активне залучення незалежних осіб, приватних груп і волонтерів у кіберконфлікти не лише створює нові ризики для цивільного населення, але й може призвести до зміни їхнього правового статусу. Відповідно до МГП, цивільні особи втрачають правовий захист, якщо безпосередньо беруть участь у бойових діях, включно з кіберопераціями, спрямованими на завдання шкоди противнику. Щодо міждержавних підходів, можна спостерігати відсутність єдиної уніфікованої позиції, кожен представник демонструє своє бачення ситуації, залежно від особливостей держави.

Таким чином, на сучасному етапі розвиток доктрини і практики у сфері кібератак в умовах збройного конфлікту відбувається переважно в площині «м'якого права» та політико-правових декларацій. Однак, накопичення державної практики та авторитетних наукових підходів поступово створює підґрунтя для формування загальновизнаних правил поведінки у цифровому середовищі під час війни.

З початку збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014 році кіберпростір став одним із головних

фронтів гібридної війни. Кібератаки проти української держави відбуваються системно, мають координаційний характер і, в окремих випадках, становлять загрозу для життя і здоров'я цивільного населення. Досвід України є унікальним прикладом того, як кібератаки можуть здійснюватися у тісному зв'язку з кінетичними діями та відігравати роль елементів широкомасштабного збройного конфлікту.

Одним із найяскравіших прикладів цілеспрямованого кібернападу стало виведення з ладу енергосистеми західної України 23 грудня 2015 року, внаслідок якого близько 220 тисяч осіб залишилися без електропостачання. Згідно з офіційним звітом CISA, атака була проведена за допомогою шкідливого програмного забезпечення BlackEnergy і супроводжувалась вторгненням у внутрішні мережі енергокомпаній, а також маніпуляціями з системами дистанційного управління. Цей інцидент став першим задокументованим випадком, коли кібератака призвела до фізичного відключення електроенергії у великому масштабі [5].

Ще одним прикладом стало поширення шкідливого програмного забезпечення NotPetya у червні 2017 року, що почалося з ураження українських урядових структур та підприємств, а згодом вийшло за межі України, спричинивши мільярдні збитки на глобальному рівні. Хоча атака не була спрямована безпосередньо на збройні сили, її наслідки для державних служб і логістичних систем були значними, що ставить під сумнів її відповідність принципам МГП [6].

Окрему загрозу становлять кібератаки на медичні установи, які підпадають під особливий захист відповідно до статей 12 і 18 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій. За даними МКЧХ, на початку 2022 року фіксувалися спроби ураження українських систем охорони здоров'я шляхом знищення або блокування доступу до медичних баз даних та порушення роботи інфраструктури лікарень.

Лютий та березень 2024 року стали серйозним випробуванням для американської системи охорони здоров'я. Наприкінці лютого хакерське угруповання Blackcat здійснило атаку на Change Healthcare, ключову частину UnitedHealth Group, що обробляє майже половину всіх запитів до медичних страхових компаній у США. Інфраструктура компанії охоплює близько 900 000 лікарів, 33 000 аптек, 5 500 лікарень і 600 лабораторій [7].

Внаслідок цієї атаки робота медичних установ та фармацевтичних сервісів зазнала серйозних перебоїв, оскільки значна частина американської системи охорони здоров'я базується на страхових виплатах. Інцидент продемонстрував високу вразливість цифрової інфраструктури медичного сектору перед кібератаками та необхідність посилення захисту критично важливих систем.

Ці факти підкреслюють зростаючу роль кібератак у сучасних збройних конфліктах та необхідність їхнього врахування в рамках МГП.

З аналізу цих прикладів випливає, що значна частина ворожих кібероперацій відповідає критеріям, які дозволяють розглядати їх у межах дії МГП. При цьому не всі атаки є прямими «нападами» у розумінні МГП, однак їх кумулятивний вплив, масштаб і скоординованість з воєнними діями свідчать про систематичне використання кіберзасобів як компоненту збройного конфлікту.

Попри зростаюче визнання можливості застосування МГП до кібератак, на практиці існує низка суттєвих труднощів, що ускладнюють ефективне правозастосування у цій сфері. Ключовою проблемою є відсутність універсального міжнародного договору, який би спеціально регулював поведінку держав та інших суб'єктів у кіберпросторі під час збройних конфліктів. Хоча загальні положення Женевських конвенцій та Додаткових протоколів можуть тлумачитись розширено, у низці випадків вони не враховують специфіки кіберпростору.

Однією з найбільш складних юридичних проблем є встановлення відповідальності конкретного суб'єкта за певну кібератаку. Через анонімність кіберпростору, використання проміжних серверів, маскування шкідливого програмного забезпечення, визначення виконавця або держави, що стоїть за атакою, є технічно та юридично складним. Без чіткої атрибуції застосування норм МГП, у тому числі щодо відповідальності, практично неможливе.

У зв'язку з вищезазначеним, наукова спільнота все частіше порушує питання про необхідність кодифікації норм, які б спеціально регулювали поведінку в кіберпросторі під час збройних конфліктів. Існує кілька можливих підходів до такого вдосконалення:

Розширене тлумачення чинних норм МГП, зокрема шляхом закріплення в офіційних коментарях до Женевських конвенцій положень щодо кібератак.

Розробка додаткового протоколу до чинних конвенцій із визначенням основних термінів: кібератака, кібервійна, кібероперація і закріпленням спеціального режиму захисту цивільного населення.

Укладення нової універсальної угоди щодо поведінки держав у кіберпросторі у період збройного конфлікту, з обов'язковим механізмом верифікації та притягнення до відповідальності.

Перспективним також є залучення елементів міжнародного кримінального права, в тому числі юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо серйозних кібератак, які можуть кваліфікуватися як воєнні злочини. Це особливо актуально в умовах сучасних гібридних конфліктів, таких як війна в Україні, де кібератаки стали частиною загальної військової кампанії.

Застосування норм МГП до кібератак викликає низку теоретичних і практичних викликів. Аналіз підтверджує, що, попри формування МГП в епоху традиційних війн, його основоположні принципи – розрізнення, пропорційності, воєнної необхідності та відсутності взаємності залишаються актуальними, хоча їхня реалізація в кіберпросторі стикається з труднощами. Ці виклики включають проблеми з кваліфікацією кібератак як «нападів», правовою атрибуцією, а також відсутністю чітких критеріїв для розмежування військових і цивільних об'єктів у цифровому середовищі. Аналіз прикладів кібератак на енергетичну інфраструктуру, органи державного управління та медичні заклади, продемонстрував, що такі операції можуть мати серйозні гуманітарні наслідки та порушувати норми МГП.

Доктринальні джерела, зокрема Талліннський посібник і позиції Міжнародного комітету Червоного Хреста, свідчать про зростаючу підтримку ідеї застосовності МГП до кіберпростору. Водночас наявні правові інструменти не є достатніми для забезпечення належного захисту цивільного населення. У зв'язку з цим, актуальним залишається питання вдосконалення правового регулювання. Перспективними шляхами є розширене тлумачення чинних положень Женевських конвенцій, розробка спеціального протоколу або нового міжнародного договору про правила ведення кібервійни.

З огляду на гібридний характер сучасних збройних конфліктів, інтеграція кібератак у систему воєнного протистояння вимагає як посилення норм превентивного захисту, так і впровадження ефективних механізмів притягнення до відповідальності. Забезпечення належного рівня захисту цивільного населення в умовах кіберзагроз має стати одним із ключових напрямів розвитку сучасного міжнародного гуманітарного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Tallinn manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations / general editor Michael N. Schmitt. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 598 p.

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 07.05.2025).

3. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 208 с.

4. International Humanitarian Law and Cyber Operations during Armed Conflicts : position paper. Geneva: ICRC, 2019. 9 p. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/icrc_ihl-and-cyber-operations-during-armed-conflicts.pdf (Last accessed: 07.05.2025).

5. Cyber Attack Against Ukrainian Critical Infrastructure. *Cybersecurity and Infrastructure Security Agency* : Website. URL: https://www.cisa.gov/news-events/ics-alerts/ir-alert-h-16-056-01 (Last accessed: 07.05.2025).

6. Рада національної безпеки і оборони України. НКЦК при РНБО України попереджає про кібератаку на систему документообігу державних органів. Веб-сайт. URL: https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4823.html (дата звернення: 08.05.2025).

7. Рада національної безпеки і оборони України. Річний аналітичний огляд: ключові події, тенденції та виклики у сфері кібербезпеки у 2024 році. Київ : РНБО, 2025. 32 с. URL: https://www.rnbo.gov.ua/files/2024/NATIONAL_CYBER_SCC/20250109/Year%20in%20review_UKR_upd.pdf (дата звернення: 08.05.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 10
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/58

РОЗСУД СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

THE DISCRETION OF LAW ENFORCEMENT ENTITIES AS A FORM OF IMPLEMENTING STATE FUNCTIONS

Ванджурак Р.В., докт. філос. з права (Ph.D), адвокат, докторант
Національна академія внутрішніх справ

Актуальність цього дослідження полягає у тому, що розсуд суб'єктів правозастосування є чи не найбільш суперечливою формою здійснення правозастосовної діяльності в сучасному процесуальному праві, позаяк дискусії навкруги нього точаться давно й не втихають понині. Тим не менше, розсуд крізь призму реалізацій функцій держави, досі не був предметом ґрунтовного наукового дослідження. Слідуючи ідеї заповнити цю прогалину в науковому доробку, автором було поставлено за мету – дослідити розсуд суб'єктів правозастосування в ракурсі функціональної діяльності держави. На основі герменевтичного методу було продемонстровано історичну «вписаність» розсуду в соціокультурний контекст його формування та існування в державі тої чи іншої історичної доби. За допомогою діалектичного методу й соціодинамічного підходу здійснена спроба виявити ті внутрішні та зовнішні суперечності, спрямованістю на вирішення яких зумовлюються кількісні та якісні зміни у цій системі, проаналізувавши розсуд, як органічний компонент певного соціокультурного середовища, з еволюційною динамікою якого тісно пов'язані трансформації цього феномена правозастосовної діяльності. Методом дедуктивно-логічного аналізу вдалося прийти до висновку, що діяльність держави в спосіб її функціональної потенції має змогу впливати на розсуд суб'єктів правозастосування, тоді як останній допомагає формувати напрямок діяльності держави й часто виступає в формі системи стримування й противаги зловживанню владними повноваженнями. Окремо з отриманими висновками в статті висунута доволі смілива гіпотеза, що вплив на розсуд суб'єктів правозастосування може здійснюватися також у спосіб формування в суспільстві певної громадської думки чи ретрансляції потрібних пропагандистських наративів. Дослідження має неабияку практичну значущість, бо дасть змогу, як тим хто застосовує дискреційні повноваження, так і тим на кого вони направлені, краще усвідомити це поняття, зрозуміти його суть та історичні передумови. Порушені в дослідженні питання мають спровокувати поштовх для нових досліджень такої форми правозастосовної діяльності як розсуд в контексті діяльності держави. Ця публікація може бути цінною, як для дослідників функцій держави та розсуду, так і для практикуючих суб'єктів правозастосування та пересічним громадянам, які цікавляться питаннями розсуду при ухваленні дискреційних рішень представниками органів владних повноважень.

Ключові слова: розсуд, функції держави, суб'єкти правозастосування, дискреційні повноваження.

The relevance of this study lies in the fact that the discretion of law enforcement entities is perhaps the most controversial form of law enforcement activity in modern procedural law, since discussions around it have been going on for a long time and have not subsided to this day. Nevertheless, discretion through the prism of the implementation of state functions has not yet been the subject of thorough scientific research. Following the idea of filling this gap in scientific work, the author set the goal of investigating the discretion of law enforcement entities from the perspective of the functional activity of the state. Based on the hermeneutic method, the historical «inclusion» of discretion in the socio-cultural context of its formation and existence in the state of a particular historical era was demonstrated. Using the dialectical method and sociodynamic approach, an attempt has been made to identify those internal and external contradictions, the resolution of which is determined by quantitative and qualitative changes in this system, having analyzed discretion as an organic component of a certain socio-cultural environment, with the evolutionary dynamics of which the transformations of this phenomenon of law enforcement activity are closely related. Using the method of deductive-logical analysis, it was possible to come to the conclusion that the activities of the state, through its functional potential, have the ability to influence the discretion of law enforcement entities, while the latter helps shape the direction of the state's activities and often acts in the form of a system of checks and balances against the abuse of power. Separately from the conclusions obtained, the article puts forward a rather bold hypothesis that the influence on the discretion of law enforcement entities can also be exercised by forming a certain public opinion in society or relaying the necessary propaganda narratives. The study is of considerable practical significance, as it will allow both those who exercise discretionary powers and those to whom they are directed to better understand this concept, its essence and historical background. The issues raised in the study should provoke an impetus for new research into such a form of law enforcement activity as discretion in the context of state activity. This publication may be valuable both for researchers of the functions of the state and discretion, as well as for practicing law enforcement entities and ordinary citizens who are interested in issues of discretion in making discretionary decisions by representatives of government authorities.

Key words: discretion, functions of the state, subjects of law enforcement, discretionary powers.

Постановка проблеми. Проблематика, пов'язана зі змістом, формою, методами й техніками правозастосування була предметом наукових дискусій здавна й не втрачає своєї актуальності наразі. Ряд дослідників переконані, що розсуд є «компенсуючою» формою впровадження права, адже закон не здатний охопити всі випадки регулюючих ним відносин й для індивідуального підходу до кожного з них необхідні дискреційні повноваження, тоді як інші науковці побоюються, що занадто широкий діапазон дискреційної волі здатен перетворити правозастосування у необмежений суб'єктивізм, процесуальний волюнтаризм, чи навіть свавілля.

Разом з цим, розсуд не може існувати сам по собі та вочевидь, нехай і без чітко окреслених меж (що й викликає найбільше дискусій), існує в рамках визначеного законом поля діяльності й легалізований ним. Тож, розсуд є частиною управлінського механізму держави, що виконує її певну функцію та є однією з форм її діяльності,

© Ванджурак Р.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

яка через відповідні органи регулює суспільні відносини, зокрема забезпечує захист прав та інтересів її громадян. Та окрім прямих функцій існують важелі, які прямо не декларуються й навіть можуть заперечуватися державою, але мають неабияку вагу для формування в суспільстві певного настрою, з яким не може не рахуватися розсуд.

Аналіз досяжної в науковому просторі літератури дає підстави стверджувати, що досліджень на тему розсуду, як однієї з форм реалізації функцій держави, наукова юридична література не містить, як і не виявлено праць про функції держави в фарватері розсудових процедур.

Розуміючи очевидну прогалину в царині теоретичного дослідження проблем держави і права та філософії права, переслідуючи бажання заповнити цю прогалину, автор поставив собі за ціль дослідити окреслені вище питання, визначивши **метою цього дослідження** проблему розсуду суб'єктів правозастосування, як форми реалізації функцій держави й взаємоузгоджуваність цих двох понять між собою в ракурсі державницької діяльності.

Стан дослідження. Як можна переконатися з тексту вище, науковий доробок в царині співіснування розсуду з функціями держави не надто досліджений, якщо не сказати – зовсім не досліджений. В той же час такі юридичні категорії, як функції держави й розсуд суб'єктів правозастосування (дискреційні повноваження), як окремі предмети наукового пізнання, вивчені доволі глибоко.

Так, поряд з Платоном, Аристотелем, Монтеск'є, Локком та іншими знаними мислителями в межах вітчизняного наукового простору функції держави були предметом наукового доробку В. Гулієва, А. Денісова, С. Алексеева, М. Хмелініна, В. Малахова, М. Байтіна, В. Козакова, В. Корельского, В. Перевалова, С. Гусарєва, В. Кожевнікова, Р. Калюжного, О. Петришина, М. Цвіка та ін.

У свою чергу науковий інтерес до розсуду виявляли такі вчені, як Р. Алексі, Р. Барнет, О. Гьоффе, Р. Дворкін, Є. Ерліх, А. Кауфман, Б. Кістяківський, Д. Ллойд, Е. Паттаро, Дж. Рейман, П. Рікер, Р. Циппеліус та ряд вітчизняних вчених, серед яких вирізняються праці М. Костицького, С. Максимова, О. Бандури, О. Гвоздіка, О. Стовби, В. Невідомого, А. Хірсіна, М. Цимбалюка та інших.

Попри значну опрацьованість питань розсуду й функцій держави, кожен з цих предметів дослідження має свої дискусійні питання.

Як зазначає О. Марущак, «проблема визначення функцій держави, їх форми і змісту, а також класифікації наразі все ще є доволі дискусійною, адже у науковій літературі можна знайти декілька десятків визначень функцій держави, причому деякі з них відрізняються настільки радикально, що виникає питання про доцільність приведення поняття функції держави до єдиного знаменника» [1, с. 10].

Розсуд є ще більш дискусійним, адже в колах науковців та практиків не втихають дискусії щодо доцільності розсуду як інструменту правозастосування взагалі, де одна сторона юридичної думки відстоює переконання у його необхідності, виходячи з неможливості права охопити всі випадки життя й для вирішення тієї чи іншої справи треба застосовувати розсуд, тоді як інша – відстоює думку, що такий інструментарій часто-густо призводить до необмеженого суб'єктивізму й навіть свавілля.

Ведучи мову про функції держави, як основні напрямки діяльності, що характеризують по великому рахунку її призначення, посеред яких, в числі перших є утвердження та захист прав та свобод людини й громадянина, очевидним стає те, що правоохоронна функція держави займає центральне місце в демократичному суспільстві, де права та інтереси громадян захищаються й мають найвищу цінність.

Так, О. Соколенко правоохоронну функцію держави визначає як комплексний, цілісний пріоритетний напрямок державної політики, спрямованої на забезпечення засад верховенства права та пріоритету прав людини [2, с. 851], тоді як В. Харченко вбачає в правоохоронній функції держави суспільні відносини, які формуються та розвиваються у процесі здійснення державою (переважно в особі її органів) діяльності пов'язаної з забезпеченням прав, свобод, інтересів людини та громадянина [3, с. 276]. В той час О. Безпалова твердить, що правоохоронна функція держави – це самостійний комплексний напрямок діяльності держави [4, с. 58].

Позаяк правоохоронна функція держави здійснюється в формі правотворчої та правозастосовної діяльності, остання з них неможлива без суб'єктів правозастосування, наділених дискреційними повноваженнями, які у свою чергу є неодмінним компонентом правозастосування та чи не єдиним наразі засобом компенсації «регулятивного дефіциту» норм юридичного закону.

Відтак, видається цілком закономірним твердження Гарта, що бувають випадки, які вимагатимуть від суддів «робити», а не просто «знаходити» закон, тобто діяти на власний розсуд [5, с. 724].

В дослідженні У. Фарнсворта щодо «політичних уподобань та правового тлумачення» [6] він наголошує на необхідності переглянути широко поширене переконання, що державна політика держави може бути сприйнята в її законодавстві, а якщо вона не обговорювалася прямо, то в судових рішеннях і в послідовних діях державних органів [7, с. 7].

При цьому, на переконання М. Савчина, є доволі суперечливою думка, що при застосуванні примусу від імені держави, але в інтересах усього суспільства, суди здійснюють легалізацію владної волі держави, використовуючи механізми, установлені самою ж державою, через систему законів. На думку вченого, судові рішення мають слідкувати за тим, щоб виконавча влада не перевищувала надані їй повноваження [8, с. 34].

З цього слідує, що ми маємо певну біполярність, коли з одного боку розсуд не може існувати поза рамками державницького апарату й держава не в повній мірі може реалізовуватись без нього, тоді як з іншого він є системою стримування й противаги можливим випадкам перевищення владних повноважень.

Попри розмаїтість таких варіацій можливих способів взаємодії функцій держави та розсуду, їх взаємозв'язок та співіснування не знайшло свого висвітлення в роботах рівня монографічних досліджень. Але допоки ця форма правозастосовної діяльності буде одночасно реалізацію функцій держави й стримуючим фактором їх застосування, розсуд завжди буде центром дискусій між науковцями та практиками.

Матеріали та методи. Вивчення таких об'єктів наукового пізнання, як функції держави та розсуд, вочевидь має здійснюватися у різноманітних предметних площинках із застосуванням різних методологій.

В цьому ж дослідженні автор здійснив спробу об'єднати ці два напрямки наукових пошуків й спробувати віднайти спільні риси, які притаманні дослідженням функцій держави та розсуду. Тож при визначенні предмету, мети та основних завдань дослідження вирішено в першу чергу проаналізувати стан та нагальні проблеми організації й функціонування вітчизняної правової системи.

У ході історичного ракурсу формування розсуду при здійсненні цього дослідження було використано герменевтичний метод, згідно з фундаментальним принципом якого тлумачення будь-яких уявлень має бути «вписаним» у соціокультурний контекст їхнього формування та функціонування.

В цьому дослідженні також застосовано діалектичний метод й соціодинамічний підхід, де перший передбачає виявлення тих внутрішніх та зовнішніх (по відношенню до державних органів) суперечностей, спрямованістю на вирішення яких зумовлюються кількісні та якісні зміни

у цій системі, тоді як другий полягає в аналізі розсуду як органічного компонента певного соціокультурного середовища, з еволюційною динамікою якого тісно пов'язані трансформації цього феномена.

Для обґрунтування результатів і формулювання висновків проведеного дослідження було використано метод дедуктивно-логічного аналізу, за допомогою якого вдалося встановити, що діяльність держави в спосіб її функціональної потенції має змогу впливати на формування розсуду суб'єктів правозастосування, тоді як останній допомагає формувати напрямок діяльності держави й часто виступає в формі системи стримування від зловживання владними повноваженнями.

При цьому автор не обмежувався строгими рамками методологічних прийомів й сповідував у першу чергу об'єктивність, як невід'ємний компонент будь-якого дослідження, намагаючись передусім належним чином обґрунтувати свої доводи.

Позаяк дискреційними повноваженнями наділена значна кількість посадових осіб з владними повноваженнями, то в цьому дослідженні під розсудом слід розуміти дискреційні повноваження суб'єктів правозастосування з числа правоохоронних органів та судових органів.

Результати та обговорення. Розсуд в правозастосуванні з найдавніших часів супроводжує всю історію судочинства й еволюціонує в такт з трансформаціями суспільно-політичних реалій в ту чи іншу добу історичного розвитку суспільства.

Здійснюючи екскурс в минуле не важко прослідкувати певну закономірність. Приміром, на відміну від судочинства східних деспотій стародавньої доби, розсуд спрямовувався здебільшого на покарання й покору правителю, тоді як у розсудових міркуваннях західних суддів, прослідковується потяг до співмірності кари по відношенню до спричиненої шкоди, віднайдення шляхів поновлення справедливості, можливостей виправлення та виховання правопорушника тощо.

В епоху середньовіччя головними регулятивними цінностями були етико-християнські заповіді Закону Божого, тож у площині ж суддівського розсуду базовим орієнтиром стала відповідність дій підсудного догматам Священного Писання та інтересам церкви, де у ході дискреційних дебатів судовим чиновникам належало визначити правові питання, пов'язані з проблемою, знайти закон, що стосується цих питань, і показати, як абстрактні положення закону застосовуються до конкретної ситуації [9, с. 26].

Поступова втрата домінуючого впливу церкви на суспільно-політичне життя в епоху Відродження та Нового часу спонукали до відновлення інтересу до філософсько-правових ідей Античності, а особливо – до вчень давньогрецьких мислителів про природні основи права [10, с. 171]. В цей період спостерігаються радикальні зміни й у процесуальній парадигмі, зокрема в питаннях доведеності вини й поступовому відході від застосування тортур. Мотивом цьому слугувало переконання, що у разі доведеності складу злочину тортури стають зайвими, адже при доведеності вини достатніми доказами жодної необхідності в тортурах не має, тоді як у випадку недоведеності вини особа вважається невинуватою, а відтак закон забороняє завдавати тілесних страждань невинному [10, с. 171].

Згадані класико-гуманістичні ідеї набули подальшого розвитку у правових доктринах сучасності, заклавши концептуальний фундамент для універсалізації та юридичного закріплення основоположних прав і свобод людини [11, с. 45]. Відповідним чином, з середини XX ст. права і свободи людини посідають місце базових орієнтирів у ході дискреційних міркувань та легітимації процесуальних рішень.

Однією з характерних відзнак сучасного демократичного суспільства є його перманентне прагнення до функціональної відкритості, що з одного боку створює умови, коли суспільство має важелі впливу на урядові рішення, тоді як з іншої сторони – такі рішення часто-густо керуються суспільною думкою, догодити якій здатен розсуд не чекаючи внесення змін в законодавство. Тобто, розсуд першим реагує на виклики суспільного запиту й врешті може стати підставою для таких змін.

Для прикладу можна навести Закон України № 187-IX від 04 жовтня 2019 року[1], яким доповнено ч. 1 ст. 349 КПК України, відповідно до якої, після виконання дій, передбачених ст. 348 КПК України, головуючий надає стороні обвинувачення та стороні захисту право проголосити вступні промови. Хоч задовго до того юридичною спільною висловлювались переконання, що для забезпечення рівності сторін перед судом до початку дослідження доказів, після оголошення обвинувального акта прокурором, доцільно б було й захисту надати можливість висловити свою думку щодо пред'явленого обвинувачення й навести свої доводи на противагу доводам прокурора [12, с. 65]. Суд часто таку можливість надавав, вочевидь керуючись своїми дискреційними повноваженням, позаяк на нормативному рівні така можливість законом не передбачалась, допоки така новація не стала підставою для законодавчих змін [13, с. 72].

З огляду на відзначені обставини, можна переконливо стверджувати, що розсуд є неодмінним компонентом правозастосування впродовж усієї його історії, оскільки він є чи не єдиним засобом компенсації «регулятивного дефіциту» норм юридичного закону. Попри закладену в ньому ідею певного волюнтаризму, щоправда необмеженого, розсуд завжди був своєрідним інструментом при здійсненні державою своїх функцій, адже, для прикладу суддя у своїй практиці керується не лише законом, але й суспільними цінностями, опосередкованими через його власні світоглядні цінності, зокрема такі як безпека держави й суспільного ладу тощо [14, с. 23].

Втім, нікуди не подіти той факт, що попри здатність розсуду ставати в опозицію владі, маємо погодитися зі слушною думкою відомого юриста і філософа Г. Кельзена, який зазначав, що за трактуванням функції держави допускається ототожнення головних напрямків діяльності держави із самою її діяльністю [15, с. 180].

Так, для повноцінного виконання завдань держави створюються відповідні державні органи, які є складовими механізму держави, як системи всіх державних організацій, діяльність яких спрямована на здійснення та реалізацію функцій держави. Частина цих організацій наділена владними повноваженнями (у тому числі дискреційними), за допомогою яких здійснюється реалізація завдань і функцій держави.

Оскільки система функції держави доволі розгалужена й одна і та сама функція може підпадати під різні критерії та класифікації, в наукових колах побутує переконання, що функції держави слід кваліфікувати за формами діяльності, які засновані на принципі поділу державної влади, тобто законодавчої, виконавчої та судової [16, с. 67]. Тому функції держави можна поділити на законодавчі (правотворчі), управлінські (виконавчі) та правоохоронні (в тому числі й судові).

На переконання Ю. Коломоєць правоохоронна функція держави є провідною у системі внутрішніх функцій держави і передбачає гарантований захист прав і свобод громадян через встановлення ефективного правового порядку, забезпечення законності, захист суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки і державного кордону [17, с. 102–104]. Зазвичай прийнято вважати, що правоохоронна функція держави здійснюється у формі правотворчої та правозастосовної діяльності [18, с. 105].

[1] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства. Закон України від 04.10.2019 № 187-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#Text

Видається очевидним, що розсуд суб'єктів правозастосування є формою здійснення правозастосовної діяльності в рамках правоохоронної функції держави. Втім, розсуд, як форма реалізації правозастосовної діяльності держави не обмежується лише нею, а взаємодіє й з іншими формами її здійснення.

Так, формуючи правову базу, яка регулює діяльність суб'єктів правозастосування, законодавчими змінами держава може визначити, для прикладу, нові правила оцінки доказів, що безумовно вплине й на розсудові процедури. Або ж контроль та нагляд, якими держава створюючи певні контролюючі органи може визначати вектор розсудових міркувань [19].

Не варто забувати й про соціальну функцію держави, бо ж певними державними програмами, спрямованими на захист прав людини або боротьбу з корупцією, можуть сформувати суспільний запит на справедливість, що у свою чергу матиме вплив й на розсуд суб'єктів правозастосування, коли останні усвідомлюватимуть соціальну відповідальність своїх рішень [20, с. 143].

Навівши лише декілька, таки би мовити загальних функцій держави в правоохоронній сфері, прослідковується переконання, що хоч держава прямо й не претендує на розсуд суб'єктів правозастосування, та поряд з цим, безумовно формує контекст, у якому останні ухвалюють свої дискреційні рішення, впливаючи на їхній розсуд через законодавчі, контролюючі, соціальні та інші механізми.

Тож, з одного боку держава реалізує свої державницькі функції на розсуд суб'єктів правозастосування шляхом законодавчого регулювання, контролю та нагляду, системи оцінювання, професійної підготовки та навчання таких суб'єктів, тоді як з іншої, сам розсуд є інструментом реалізації функцій держави, що виражається в оцінці фактів та обставин, вибору правових норм, тлумаченню права, застосування санкцій, вибору процедур. Тобто, дискреційні повноваження є важливим компонентом реалізації функцій держави, що забезпечує гнучкість та адаптивність в правозастосуванні й до того ж виступає стримуючим від зловживання владними повноваженнями фактором [8, с. 34].

Наглядним прикладом сказаного може виступати те, що контроль і нагляд здатний на прикладі притягнення одних суддів до відповідальності вплинути на розсуд інших при розгляді подібних справ [20, с. 143], тоді як недосконаліть того чи іншого нормативно-правового акту, який нечітко регулював певні правовідносини й вимагав від суддів застосовувати дискрецію, може стати приводом для законодавчого врегулювання цього питання [13, с. 72].

Втім, справедливості ради слід зазначити, що у наведеному прикладі чатують певні загрози для реалізації дискреційних повноважень, оскільки надмірна увага до визначеної категорії справ й куди більше – притягнення суддів за ухвалення в цій категорії рішень, може призвести до того, що функціональна здатність держави впливати на розсуд знівелює саму здатність в його застосуванні. Якщо судді бачитимуть, що їхніх колег притягують до відповідальності в окремій категорії справ й здебільшого за рішення, які йдуть в розріз з побутуючою в суспільстві риторикою, це може призвести до того, що судді на рівні розсуду будуть ухвалювати рішення в догоду усталеній практиці органів суддівського контролю.

Одночасно з цим, названі вище функції держави, які так би мовити самі по собі спрямовані на формування певної політики й напрямку здійснюють державницьку діяльність, поряд з ними існують й такі, що прямо не декларуються державою, тоді як остання може мати над ними контроль, а відтак і впроваджувати через них свою політику й врешті впливати на розсуд суб'єктів правозастосування.

Мова йде про такі форми впливу на розсуд суб'єктів правозастосування, як громадська думка й пропаганда. Можна погодитися, що це далеко не функції держави, та як можна буде переконатися нижче, свідомо використовуючи ці інструменти цілком можна реалізовувати через них ту чи іншу державницьку політику. Особливо в наш час, коли суспільство прагне функціональної відкритості влади й такі рішення зазвичай корегуються під побутуючу в ньому думку громадськості [21, с. 84].

Так, правозастосовна система здатна до дій, які можуть мати суттєві розходження навіть з позицією влади й вимогами закону, але при цьому схвалювалися думкою громадськості [21, с. 83].

Певна річ, громадська думка в усі часи була вагомим чинником формування суспільної правосвідомості. Навіть в умовах жорсткої диктатури, коли така думка ігнорувалася при винесенні остаточних судових рішень, вона так чи інакше виявляла свій вплив на висхідну спрямованість їх формування. Сучасний же соціальний простір є незрівнянно складнішим та динамічнішим, а масштабність та різноплановість проблем сьогодення потребує від учасників політичного життя виважених дій, контролю за процесами, що розгортаються в державі й між державами. Звідси, зростає значення маніпулювання громадською думкою – тобто її цілеспрямованого формування та зміни відповідно до напрямів зовнішньої та внутрішньої політики держави. До того ж не слід забувати, що в еру інформаційного суспільства громадська думка стала більш відкритою та наближеною до великої верстви населення, адже інформація, отримана за допомогою мережі Інтернет, значно швидше передається та, відповідно, стала більш сприйнятною [22, с. 313–314].

Вдало впливаючи на формування громадської думки за допомогою засобів медіа (преса, радіо, телебачення, інтернет тощо), можна сформувати саме таку громадську думку, яка відповідала б потребам правлячої еліти, або ж тим, хто володіє цими засобами чи може впливати на їхнє функціонування. Вочевидь, держава декларує свою боротьбу з таким проявними. Та говорити переконано, що держава не має змоги так само формувати певну громадську думку, не приходиться.

Не дарма П. Бурдьє вважав, що зондаж громадської думки в сучасному вигляді – це інструмент політичної дії, адже його, можливо, найважливіша функція полягає в навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як імператив, тоді як насправді – затвердити переконання про існування одностайної громадської думки, а відтак і легітимувати певну політику [23. с. 27].

В умовах сьогодення ми можемо говорити, що медіа (передусім телебачення та інтернет) здатні структурувати події, ранжувати їх і в такий спосіб визначати думки, мотиви та вчинки індивідів чи соціальних груп [21, с. 83]. Схожої думки дотримувався і Б. Коен, який вважав, що «хоч медіа й не визначають, що думати людям, але вони часто впливають на те, про що думають люди» [24, с. 162]. При цьому, звичайно ж, суб'єкти правозастосування, що наділені правом ухвалювати рішення на підставі дискреційних повноважень, є такими ж учасниками суспільних відносин, як і решта громадян, а тому теж піддаються впливу, зокрема й поширеної в суспільстві думки громадськості.

Безумовно, влада наділена функцією основного гаранта, що забезпечує захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Визнання, дотримання та захист прав людини і громадянина – це обов'язок держави, який може бути реалізований передусім через діяльність судової влади, адже головне цільове призначення суду – розв'язання конфліктів, спорів, що виникають у суспільстві. Поряд з цим, у здійсненні своїх дискреційних повноважень судова влада стикається з певною дилемою. З одного боку, довіра громадян – це особливе

джерело сили судової влади й одночасно показник її ефективності, бо влада є недієздатною, якщо вона не має підтримки населення, їй не довіряють люди. Тому серед найважливіших завдань, які стоять перед судовою владою в державі, є зміцнення свого авторитету, відновлення довіри громадян та підвищення соціального статусу в суспільстві [25]. З іншого ж боку, намагаючись здобути довіру громадян, судова система загалом і кожен суб'єкт прийняття процесуальних рішень зокрема, реалізовуючи цю ідею, скоріш за все намагатимуться врахувати думку громадськості та догодити їй, а відтак, не виключено, – ухвалювати рішення в призмі запиту суспільства, а не на підставі наявних у справі доказів і вимог закону [21, с. 90].

Але громадська думка може виявитися не зовсім ретранслятором реального запиту суспільства, а бути результатом лобійованих певними колами ідей, які за допомогою медіа переслідують особисті інтереси. Для прикладу, у цьому відношенні доволі поширеним засобом є вибіркове висвітлення в медіа судових справ таким чином, щоб формувати громадську думку проти або на користь обвинуваченого, що може створити упереджене сприйняття справи серед суб'єктів правозастосування та громадськості. Крім цього, онлайн-петиції, соціальні мережі тощо, теж можуть бути використані для «корегування» громадської думки й чинити тиск на суб'єктів правозастосування, не виключено, для спонукання тих не ухвалювати непопулярні рішення.

В той час, держава, як інституція може мати вплив на медіа й навіть заявляє про необхідність існування в державі суспільного мовлення. Відтак, можна говорити, що держава, виходячи з наведеного, незалежно від того відкрито це робиться чи завуальовано, здатна коригувати думку громадськості, а тому, не виключено, чинити в такий спосіб й вплив на розсуд суб'єктів правозастосування.

Окрім цього, аналізуючи специфіку та чинники впливу на здійснення розсуду в сучасних умовах, не можна оминути увагою й такий феномен суспільно-політичного життя, як пропаганда. Остання є доволі складним та динамічним явищем, що постійно змінює свої форми та засоби, а відтак з кожним днем, особливо в еру інформаційного суспільства, відрізнити правду від пропагандистського проекту доволі важко.

В той час, не є таємницею, що пропаганда не завжди має бути ворожою (як прийнято вважати, але може бути й виплекана власними наративами на кшталт «суспільство чекає на реальні вироки» [26] тощо. Це вочевидь змушує суддів вживати всіх заходів для пришвидшення процесу й певно усвідомлює, що суспільство навряд чекає виправдувальних вироків. Але спрямованість таких наративів на необхідності обвинувальних вироків перетворює судовий процес в державі, яка декларує у своїй конституції принцип верховенства права, на розправу.

Певна річ, не варто також забувати й про позитивний бік цього явища, адже пропаганда може бути засобом поширення й правдивої інформації, рекламувати здоровий спосіб життя, спорт, культуру та популяризувати наукові здобутки. Вона стає злом і заслуговує осуду лише тоді, коли її автори умисно й свідомо поширюють брехню здаля досягнення певних корисливих цілей [27, с. 75].

Суб'єкти правозастосування, які уповноважені на основі свого внутрішнього переконання застосовувати право, є такими ж громадянами й учасниками тих самих суспільних процесів й відповідно, інтегрованість цих посадових осіб в суспільні процеси безумовно знаходить свою вираженість у їхніх рішеннях. Тож є очевидним, що суб'єкти правозастосування, а відтак і їхні рішення, є об'єктами пропагандистських цілей. Тож завжди існує загроза, що такий суб'єкт правозастосування, будучи «інфікованим» тим чи іншим пропагандистським «вірусом», довіряючи розповсюдженій у подібний спосіб інформації й сформувавши на її основі певне внутрішнє переконання, схилятиметься до вирішення справи у «навіюваному» пропагандою напрямку.

Таким чином, держава проводячи свою діяльність через ряд функцій, використовуючи державницький апарат для їх реалізації, має змогу коригувати розсудові міркування суб'єктів правозастосування, впроваджуючи у тому числі через їх дискреційні міркування певну державницьку риторику, тоді як розсуд здатен коригувати зазначену риторику й відігравати роль системи стримування і противаги зловживанню владними повноваженнями та неконституційності того чи іншого нормативного акту, утверджуючи тим самим верховенство права й захисту порушених чи невизначених прав та інтересів.

Висновки. Розсуд суб'єктів правозастосування та функції держави є взаємодоповнюючими одне одного формами здійснення державної діяльності, позаяк розсуд реалізовується в парадигмі функції держави, тоді як останні не можуть бути повною мірою реалізовані без дискреційних повноважень суб'єктів правозастосування.

Маючи змогу впливати на розсудові переконання через зміну законодавства та іншої діяльності держави, з використанням у тому числі й недекларовані способи впливу, розсуд у свою чергу здатний коригувати державну риторику й відігравати роль системи стримування і противаги зловживанню владними повноваженнями.

Це дослідження не є довершеним, позаяк порушені в його межах питання вочевидь потребують більш детального осмислення та значно ширшого охоплення, але заявлені в його межах міркування й навіть побоювання мають стати приводом для подальших наукових пошуків й спровокувати дискусії навкруги заявленої проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марущак О.А. Формування та становлення наукової категорії «функції держави». Форум Права. 2019. No 55 (2). С. 59–69.
2. Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права*. 2012. No 4. С. 847–852.
3. Харченко В.М. Правоохоронна функція держави як об'єкт адміністративно-правового забезпечення. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 6. Т. 4. С. 271–278.
4. Безпалова О.І. Методологічні засади адміністративно-правового механізму реалізації правоохоронної функції держави. Development and modernization of the legal systems of Eastern Europe: experience of Poland and prospects of Ukraine: Collective monograph. Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing». 2017. Vol. 2. С. 57–59.
5. Hart, H. (2013). Discretion. Harvard Law Review, 127(2), 652–665.
6. Farnsworth, Ward, "Policy Preferences and Legal Interpretation", Journal of Law and Courts, vol. 1, no. 1, 2013, pp. 126–158.
7. Pandit, Mahi, Critical Analysis of Judicial Discretion in Application of Various Modes of Interpretation in Liberal State (October 11, 2023). Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=4676810 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4676810.
8. Савчин, М. В. «Свобода суддівського розсуду у світлі обґрунтованості рішень судів апеляційної та касаційної інстанції.» Слово Національної школи суддів України 1 (2016): 30–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2016_1_5.
9. Шевченко А.Є. Середньовічний церковний суд: становлення та розвиток професійного середовища. DICTUM FACTUM. 2024. №15. С. 23–28. DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2024-1-15-23-28.
10. Окладна М.Г. Гроцій Гуго. Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2. *Філософія права*. Харків: Право, 2017. С. 170–174.

11. Рудюк В.С. Філософські аспекти процесу гуманізації судочинства. *Вісник* Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2019. № 20. С. 38–47.
12. Зейкан Я.П., Лисак О.М., Рябець Н.М. *Адвокат*ська техніка (підготовка до процесу і методики переконання) : практичний посібник. – Київ : ВД «Дакор», 2017. – 608 с. ISBN 978-617-7020-81-2.
13. Зейкан Я.П., Лисак О.М., Рябець Н.М. *Адвокат*ська техніка (підготовка до процесу і методики переконання) : практичний посібник. – 2-ге вид. перероб. Та доп. – Київ : ВД «Дакор», 2020. – 618 с. ISBN 978-617-7020-81-2.
14. Кравчук М.А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції). *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 33. Т. 1.
15. Kelsen H. General Theory o f Law and State. N.Y., 1961. 350 c.
16. Доронін, І. М. «Безпекова сутність функцій держави.» Інформація і право 1 (32) (2020): 66–79.
17. Коломоєць Ю.М. Реалізація правоохоронної функції держави як пріоритетний напрямок діяльності Президента України: тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовтня 2017 р.). Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС. С. 102–105.
18. Дудченко О. Ю. Правоохоронна функція як одна з форм реалізації державної влади. Правова позиція. – 2019. – № 3 (24). – С. 102–108.
19. Мірошниченко, А. М., Гусак М.Б., Куйбіда Р.О. «Суддівський розсуд, судова помилка та суддівське свавілля: погляд через призму юридичної відповідальності суддів. Київ: Юрінком Інтер. 2020. С. 59.
20. Джураєва, О. О. «Класифікація функцій сучасної держави.» *Актуальні проблеми держави і права* 25 (2005): 140–145.
21. Ванджурак Р. Вплив громадської думки на внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування в процесі реалізації дискреційних повноважень. Філософські та методологічні проблеми права. 2024.No1(27). С. 82–91. doi: 10.33270/01242702.82.
22. Кушакова-Костицька Н. Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні : монографія. Київ : Логос, 2019. 346 с.
23. Сокол М. Інтеграція України до Європейського Союзу у контексті розвитку теорії поля П. Бурдьє. *Грані*. 2023. № 26 (4). С. 24–29. doi: 10.15421/172370.
24. Міщенко М. Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. № 3. С. 149–160. doi: 10.15407/sociology2022.03.149.
25. Коментар до Кодексу суддівської етики : рішення Ради суддів України від 4 лютого 2016 р. № 1. URL: https://rsu.court.gov.ua/userfiles/Komentar%20do%20kodeksy%20syddivska%20etuka(1).pdf.
26. Labiak, I. Ukrainians expressed their opinions on how corrupt people should be punished: survey results. URL: https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-vislovilis-yak-treba-karati-korupcioneriv-rezultati-opituvannya-2475688.html.
27. Ванджурак Р. Пропаганда як форма впливу на розсуд суб'єктів правозастосування під час здійснення ними дискреційних повноважень. Філософські та методологічні проблеми права. 2024. № 2 (28). С. 70–79. doi: 10.33270/02242802.70.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

РОЗДІЛ 11
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.6
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/59

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРІВ У СФЕРІ ОБОРОНИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

FOREIGN EXPERIENCE IN REGULATING AND ORGANIZING PROSECUTORS' ACTIVITIES IN THE FIELD OF DEFENSE AND THE POSSIBILITY OF ITS USE IN UKRAINE

Покора К.В., аспірант кафедри публічного та приватного права,
Східноукраїнський національний університету імені Володимира Даля

У багатьох країнах світу діяльність військових прокурорів відіграє важливу роль у забезпеченні законності та дисципліни в збройних силах. Зарубіжний досвід організації такої діяльності може бути корисним для вдосконалення відповідної системи в Україні.

Країни, які мають розвинуті та ефективні системи військової юстиції, зокрема, Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Німеччина та Франція, можуть слугувати прикладами для вивчення та імплементації окремих елементів у вітчизняну практику. Зокрема, варто розглянути питання організаційної структури, повноважень, підпорядкування та взаємодії військових прокурорів з іншими правоохоронними органами та судовою гілкою влади.

Особливий інтерес становить досвід держав, які нещодавно реформували свої військові прокуратури, адаптуючи їх до стандартів НАТО та ЄС. Це дозволяє проаналізувати актуальні тенденції та новітні підходи до регулювання діяльності військових прокурорів у сфері оборони.

Розглядаючи зарубіжний досвід, слід приділити увагу повноваженням військових прокурорів. У багатьох країнах вони мають право не лише здійснювати нагляд та підтримувати обвинувачення у військових судах, а й проводити розслідування певних категорій злочинів, у тому числі військових. Надання таких повноважень військовим прокурорам в Україні може підвищити ефективність розслідування злочинів, вчинених військовослужбовцями.

Водночас, важливо враховувати національні особливості та історичні традиції України, а також брати до уваги реалії гібридної війни, яку веде Російська Федерація проти нашої держави. Тому, використання зарубіжного досвіду має бути виваженим та адаптованим до українських реалій.

Важливим аспектом є також організаційна структура військових прокуратур. У низці держав вони входять до єдиної системи органів прокуратури, проте мають спеціалізовану вертикаль управління та підпорядкування. Це сприяє ефективному виконанню завдань та дотриманню військової дисципліни.

У контексті євроінтеграційних прагнень України, вивчення та імплементація кращих міжнародних практик у сфері діяльності військових прокурорів сприятиме зміцненню законності та дисципліни у Збройних Силах України, підвищенню їх боєздатності та ефективності, а також наближенню до стандартів НАТО.

Ключові слова: діяльність прокурора в оборонній сфері, зарубіжний досвід регулювання діяльності прокурора в оборонній сфері, зарубіжний досвід організацій діяльності прокурора в оборонній сфері, використання зарубіжного досвіду в оборонній сфері, прокурор в сфері оборони.

In many countries of the world, the activities of military prosecutors play an important role in ensuring the rule of law and discipline in the armed forces. Foreign experience in organising such activities may be useful for improving the relevant system in Ukraine.

Countries that have developed and effective military justice systems, such as the United States of America, the United Kingdom, Germany and France, can serve as examples for studying and implementing certain elements in domestic practice. In particular, it is worth considering the organisational structure, powers, subordination and interaction of military prosecutors with other law enforcement agencies and the judiciary.

Of particular interest is the experience of states that have recently reformed their military prosecutor's offices to adapt them to NATO and EU standards. This allows us to analyse current trends and the latest approaches to regulating the activities of military prosecutors in the defence sector.

When considering foreign experience, attention should be paid to the powers of military prosecutors. In many countries, they have the right not only to supervise and support prosecutions in military courts, but also to investigate certain categories of crimes, including war crimes. Granting such powers to military prosecutors in Ukraine could increase the effectiveness of investigations into crimes committed by military personnel.

At the same time, it is important to take into account the national peculiarities and historical traditions of Ukraine, as well as the realities of the hybrid war waged by the Russian Federation against our country. Therefore, the use of foreign experience should be balanced and adapted to Ukrainian realities.

Another important aspect is the organisational structure of military prosecutor's offices. In a number of countries, they are part of a unified system of prosecutorial bodies, but have a specialised chain of command and subordination. This contributes to the effective performance of tasks and the observance of military discipline.

In the context of Ukraine's European integration aspirations, studying and implementing the best international practices in the field of military prosecutors' activities will help to strengthen the rule of law and discipline in the Armed Forces of Ukraine, increase their combat capability and efficiency, and bring them closer to NATO standards.

Key words: prosecutor's activity in the defence sphere, foreign experience in regulating prosecutor's activity in the defence sphere, foreign experience in organising prosecutor's activity in the defence sphere, use of foreign experience in the defence sphere, prosecutor in the defence sphere

© Покора К.В., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Вступ. Забезпечення законності та правопорядку в оборонній сфері є одним із пріоритетних завдань для будь-якої держави. Ефективне функціонування системи військової юстиції, зокрема інституту військових прокурорів, відіграє ключову роль у досягненні цієї мети. Враховуючи євроінтеграційний курс України та прагнення до набуття повноправного членства в НАТО, вивчення зарубіжного досвіду регулювання та організації діяльності військових прокурорів набуває особливої актуальності.

Комплексний аналіз зарубіжного досвіду та його адаптація до українських реалій дозволить вдосконалити правове регулювання та організацію діяльності військових прокурорів в Україні, підвищити ефективність їхньої роботи та наблизити вітчизняну систему військової юстиції до стандартів НАТО та ЄС.

Саме тому *метою статті* є комплексний аналіз зарубіжного досвіду регулювання та організації діяльності прокурорів в сфері оборони. Вивчення підходів інших держав до організації діяльності прокурорів у сфері оборони дозволить виявити ефективні моделі, які можна було б адаптувати та імплементувати в українських реаліях. Це сприятиме зміцненню законності у Збройних Силах України, підвищенню рівня захисту прав військовослужбовців, а також загалом посилить обороноздатність нашої держави відповідно до сучасних світових стандартів.

Основна частина. У світовій практиці існують різні підходи до визначення адміністративно-правового статусу органів прокуратури та їх місця в системі державної влади. Фахівці виокремлюють чотири основні моделі організації цього інституту:

1. Прокуратура функціонує як самостійний орган, не віднесений до жодної з гілок влади. Такий варіант характерний для низки держав, зокрема: Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Еквадору, Іраку, Корейської Республіки, Туркменістану та Узбекистану.

2. Органи прокуратури входять до складу виконавчої гілки влади. Цей підхід застосовується в Австрії, Бельгії, Данії, Єгипті, Ізраїлі, Італії, Канаді, Польщі, Румунії, Туреччині, Німеччині, Японії та деяких інших країнах.

3. Прокуратура належить до судової системи. Така модель діє в Грузії, Латвії, Люксембурзі, Молдові, Уругваї тощо.

4. Органи прокуратури входять до структури законодавчої гілки влади. Цей підхід застосовується у Венесуелі та Колумбії.

Водночас, у більшості сучасних демократичних держав спостерігається тенденція до інтеграції прокуратури саме до системи судової влади. Такий статус мають ці інституції, зокрема, в Греції, Іспанії, Нідерландах, Португалії тощо [1].

Розглянемо більш детально особливості функціонування прокуратур в інших державах. Так, Данія має особливу систему органів державного обвинувачення, яка називається прокуратурою (Anklagemyndigheden) і очолюється Генеральним прокурором (королівським адвокатом – rigsadvokaten). У цій країні існує спеціалізований підрозділ – військова прокуратура, який відповідає за розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями з порушенням норм Військового кримінального кодексу. Ця інституція функціонально підпорядковується Міністерству оборони Данії. У данській моделі організації прокурорської системи чітко простежується пріоритет здійснення державного обвинувачення як основної функції прокуратури. При цьому розслідування злочинів, вчинених у військовій сфері, виділено в окрему спеціалізовану ланку підпорядковану цивільному відомству – Міноборони, що забезпечує належний цивільний контроль над збройними силами.

У Польщі систему військових прокурорських органів очолює Головний військовий прокурор, який діє від імені та під керівництвом Генерального прокурора країни.

У Чехії з 1993 року (з подальшими змінами у 2003 році) органи прокуратури утворюють ієрархічну структуру, до якої входять: Верховна прокуратура у місті Брно, дві Вищі прокуратури у Празі та Оломоуці, 14 регіональних прокуратур та 86 окружних прокуратур на місцях. Крім того, за особливих обставин передбачається можливість створення спеціалізованих «військових» прокуратур вищого та нижчого рівнів.

У Румунії прокурори здійснюють свої функції при кожній судовій інстанції – судах комун, повітових та апеляційних судах. Окрім того, у структурі прокуратури діє спеціалізований підрозділ – військова прокуратура.

У Болгарії система органів прокуратури має ієрархічну структуру, що включає: Головну прокуратуру (Верховну касаційну та Верховну адміністративну прокуратури), апеляційні прокуратури, спеціалізовані військові апеляційні прокуратури, окружні прокуратури, військові окружні прокуратури та районні прокуратури на місцях. Військова прокуратура в цій країні є військовим інститутом відповідно до Закону про загальну військову службу, однак при виконанні своїх обов'язків військові прокурори діють незалежно від військового командування. Очолює Військову прокуратуру Болгарії Головний військовий прокурор, який одночасно є заступником Генерального прокурора держави.

У Словаччині вища військова прокуратура входить до складу Генеральної прокуратури, а три окружні військові прокуратури є складовими загальної системи органів прокуратури країни [2].

Таким чином, у деяких державах Європи існують спеціалізовані військові підрозділи в системі прокуратури, які займаються питаннями досудового розслідування та обвинувачення у сфері воєнних злочинів і правопорушень, вчинених військовослужбовцями. Їхнє місце в ієрархії органів прокуратури та взаємовідносини з військовим керівництвом можуть різнитися залежно від національної моделі.

В Італії існує спеціалізована система військової юрисдикції, яка включає військові трибунали, військову прокуратуру та військову поліцію. Крім того, як орган управління у цій системі діє Рада військової магістратури, що об'єднує військових прокурорів та суддів. Органи військової прокуратури функціонують при військових трибуналах. На рівні першої інстанції працюють три трибунали та три військові прокуратури у містах Рим, Верона та Неаполь. До другої інстанції належать Генеральні військові прокуратури при Верховному Касаційному Суді та при Військовому Апеляційному Суді, а також сам Військовий Апеляційний Суд. При кожному представництві Апеляційного військового суду розташовані відділення Генеральної військової прокуратури.

Отже, в Італії військові трибунали та військові прокурори організаційно підпорядковані судовій гілці влади і не перебувають під юрисдикцією військового командування. Така система забезпечує належну незалежність військової юстиції від виконавчої влади.

У Бельгії існує спеціалізований орган – Генеральна військова прокуратура, яка укомплектована професійними юристами, що мають військові звання. Основними напрямками діяльності цього підрозділу є:

1. Проведення досудового розслідування у кримінальних справах, які підпадають під юрисдикцію військових судів.

2. Здійснення державного обвинувачення та підтримання сторони обвинувачення в судових процесах у військових трибуналах.

3. Забезпечення виконання рішень та вироків, винесених військовими судами.

Генеральна військова прокуратура Бельгії є ключовим органом у системі військової юстиції країни, уповноваженим на розслідування злочинів військовослужбовців,

представництво інтересів держави у військових судах та забезпечення реалізації їхніх судових рішень. Її діяльність спрямована на підтримання правопорядку та верховенства права у збройних силах.

У Канаді діє специфічна модель військової прокуратури, яка є відокремленою та незалежною структурою від Збройних Сил країни. Очолює цю інституцію Директор військових обвинувачень, який призначається на посаду цивільним органом – Міністром оборони.

Ключовими напрямками роботи канадських військових прокурорів є: надання консультацій та рекомендацій на етапі досудового розслідування; вирішення питання про затвердження обвинувального акту та висунення офіційного обвинувачення; безпосереднє здійснення державного обвинувачення в судових процесах. Такий підхід забезпечує незалежність військових прокурорів від командування збройних сил і водночас створює належні механізми цивільного контролю над їхньою діяльністю через підпорядкування Міністру оборони.

Тим самим, у Канаді функціонує відокремлена система військової прокуратури з чітко визначеними повноваженнями на різних стадіях кримінального провадження стосовно військовослужбовців.

В Ізраїлі функціонує військова прокуратура, яка є структурним підрозділом Армії оборони цієї держави. Основними напрямками її діяльності є:

1. Здійснення нагляду за дотриманням законності у діях збройних сил, їхніх підрозділів та окремих військовослужбовців.
2. Виконання функцій державного обвинувачення у кримінальних провадженнях, пов'язаних із військовою сферою.
3. Надання консультацій та роз'яснень з правових питань для військових формувань та органів управління армії.
4. Методичне керівництво правовою роботою в армії.
5. Виконання інших правових функцій у межах своєї компетенції.

Керівником військової прокуратури Ізраїлю є Головний військовий прокурор, який призначається на посаду Міністром оборони за рекомендацією начальника Генерального штабу [3].

Ізраїльська модель передбачає існування спеціалізованого підрозділу прокуратури в структурі збройних сил країни для нагляду за дотриманням законності військовими формуваннями та здійснення військового судочинства. При цьому забезпечується певний цивільний контроль через процедуру призначення керівника.

У Сполучених Штатах Америки функціонує розгалужена система військової юстиції, підгрунтям якої виступає Єдиний кодекс військової юстиції (UCMJ), прийнятий у 1951 році. Структура військових прокуратур у цій країні побудована за принципом організації самих Збройних Сил.

Кожен вид збройних сил США (армія, військово-повітряні сили, військово-морські сили, морська піхота) має у своєму складі самостійний орган розслідування військових злочинів – військову прокуратуру. Ці інституції не належать до системи федеральних органів прокуратури, а безпосередньо підпорядковуються керівництву відповідного виду військ.

Військові прокурори здійснюють нагляд за відправленням правосуддя у військових судах свого виду збройних сил відповідно до положень Єдиного кодексу військової юстиції. Вони підпорядковуються начальникам штабів видів збройних сил США.

Така модель забезпечує високу спеціалізацію військових прокурорів та їх глибоке розуміння специфіки кожного виду військ. Водночас, єдині процесуальні стандарти, закріплені в UCMJ, гарантують уніфікований підхід до здійснення військового правосуддя в усіх силових структурах США [4].

Висновки. Дослідження зарубіжного досвіду регулювання та організації діяльності військових прокурорів дозволило охарактеризувати різні моделі побудови цієї системи у провідних демократичних державах. Вони відрізняються за підпорядкованістю, структурою, повноваженнями та взаємодією військових прокуратур з іншими правоохоронними органами. Найбільш поширеними моделями є: віднесення військових прокуратур до судової гілки влади та їх належність до системи виконавчої влади. Імплементація кращих міжнародних практик в Україні має відбуватися з урахуванням національних особливостей, історичних традицій та поточних безпекових викликів, спричинених російською агресією. Військові прокурори мають бути максимально незалежними та ефективно виконувати функції забезпечення законності у Збройних Силах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мойсик В. До питання реформування української прокуратури. *Голос України*. 2008. № 89. С. 8–9.
2. Хорсуненко О.В. Прокуратура України та країн-членів європейського союзу: порівняльне дослідження/ монограф. на здоб.наук. ступ док.філософії. Київ. 2018. 224 с.
3. Військова юстиція та захист прав військових. Огляд міжнародного досвіду та тенденцій в Україні / [А. Володенкова, Л. Галан, Д. Гаценюк, А. Заволока, А. Крикун-Труш, А. Пашкіна]; За заг. ред. А.Крикуна-Труша та Л.Галан. Київ. 2023. 111 с.
4. Вашакмадзе М. Особливості військової юстиції : практичне керівництво / Міндія Вашакмадзе – Женева : DCAF, 2018 URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 343.163
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/60

ПРОКУРАТУРА – ЯК СУБ'ЄКТ ЗАПОБІГАННЯ ПРОТИПРАВНИМ ДІЯННЯМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНАМИ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

THE PROSECUTOR'S OFFICE – AS A ENTITY FOR PREVENTING ILLEGAL ACTS COMMITTED BY THE BODIES OF THE PENSION FUND OF UKRAINE

Боровик Л.А., к.пед.н., доцент,
член-кореспондент
Міжнародна кадрова академія,
доцент кафедри кримінально-правових та адміністративно-правових дисциплін
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука
ORCID ID: 0000-0002-8997-0577

У даній науковій статті здійснено аналіз діяльності Пенсійного фонду України з питань пенсійного та соціального забезпечення громадян, визначено стан його відповідальності чинному законодавству нашої держави та рішенням Європейського суду з прав людини, а також обґрунтована необхідність посилення контролю з боку прокуратури за вказаним процесом.

Зокрема, встановлено, що зазначені суб'єкти все частіше порушують права, законі інтереси та свободи пенсіонерів, а також не виконують прийняті у зв'язку з цим рішення як національних судів так і ЄСПЛ, підриваючи таким чином авторитет органів державної влади та знижують рівень довіри населення України до них.

Доведено, що у такій ситуації має бути підвищена роль органів прокуратури у запобіганні та протидії протиправній діяльності як центрального органу, що реалізує державну політику у сфері пенсійного та соціального забезпечення України, так і його територіальних підрозділів шляхом притягнення винних посадових і службових осіб до кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечних діянь та умисне невиконання рішень судів, які стосуються юридичної оцінки практики забезпечення у межах своїх повноважень прав, законних інтересів і свобод людини і громадянина з урахуванням національного законодавства і вимог міжнародного права, включаючи позицію Європейського суду з прав людини, що стосується досліджуваної у цій роботі проблематики.

Враховуючи численні позови, з якими особи, які мають статус пенсіонерів, звертаються у національні суди та зазначений Європейський суд, у даній науковій статті обґрунтована необхідність здійснення системних заходів з боку органів прокуратури, спрямованих на забезпечення цими суб'єктами спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, супроти передбачених законом прав, законних інтересів і свобод громадян з питань пенсійного і соціального характеру, які є предметом діяльності органів Пенсійного фонду України.

Ключові слова: прокуратура, органи пенсійного та соціального забезпечення, запобігання правопорушенням, протиправна діяльність, суб'єкти спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, рішення суду, Європейський суд з прав людини, контроль.

This scientific article analyzes the activities of the Pension Fund of Ukraine on issues of pension and social security of citizens, determines the state of its responsibility to the current legislation of our country and the decisions of the European Court of Human Rights, and also justifies the need to strengthen control by the prosecutor's office over the specified process.

In particular, it was established that the specified entities are increasingly violating the rights, legal interests and freedoms of pensioners, and also do not comply with the decisions adopted in this regard by both national courts and the ECHR, thus undermining the authority of state authorities and reducing the level of trust of the Ukrainian population in them.

It is proven that in such a situation, the role of the prosecutor's office in preventing and counteracting illegal activities of both the central body implementing state policy in the field of pension and social security of Ukraine and its territorial units should be increased by bringing guilty officials and officials to criminal liability for committing socially dangerous acts and intentional non-compliance with court decisions relating to the legal assessment of the practice of ensuring, within the limits of their powers, the rights, legitimate interests and freedoms of a person and a citizen, taking into account national legislation and the requirements of international law, including the position of the European Court of Human Rights, which concerns the issues studied in this work.

Given the numerous claims that persons with pensioner status file with national courts and the aforementioned European Court, this scientific article substantiates the need for systematic measures by prosecutors aimed at ensuring that these entities provide special criminological prevention of crimes against the legally established rights, legitimate interests and freedoms of citizens on pension and social issues, which are the subject of the activities of the Pension Fund of Ukraine.

Key words: prosecutor's office, pension and social security bodies, prevention of offenses, illegal activity, subjects of special criminological prevention of crimes, court decision, European Court of Human Rights, control.

Постановка проблеми. Як свідчить практика функціонування органів Пенсійного фонду України (ПФУ), особливо в умовах воєнного стану [1], все більше набуває загрозливих форм як для суспільства, так і для держави у силу того, що його діяльність суперечить вимогам Конституції України (ст. ст. 19, 58, 64, 92, ін.) та створює додаткові джерела небезпеки для об'єктів національної безпеки, позаяк їх рішення не тільки підривають авторитет органів державної влади, але й підвищують рівень недовіри до держави в цілому, знижуючи таким чином рівень мобілізації та військової дисципліни на фронті у формі так званого самовільного залишення частин (СЗЧ).

У такій ситуації Кабінет Міністрів України та Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, а також Верховна Рада України і Президент України замість того, щоб здійснити системні заходи щодо державної підтримки та реформування пенсійної системи, у тому числі й шляхом оптимізації діяльності Правління Пенсійного фонду України, «закриває очі» на існуючі у зв'язку з цим проблеми та правопорушення, детермінуючи таким чином випадки порушення прав, законних інтересів і свобод осіб, які мають правовий статус пенсіонерів, а також так звану «службову» злочинність [2, с. 860–919]. При цьому, через правову неврегульованість та відповідні прогалини у законодавчих актах, що регулюють діяльність органів прокуратури України, в умовах, що склались та пов'язані з неналежним функціонуванням пенсійної системи, зазначений державний орган не у змозі забезпе-

© Боровик Л.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

чити ефективний захист прав, законних інтересів і свобод пенсіонерів, що об'єктивно обумовлює необхідність на законодавчому рівні розширення їх функцій та удосконалення у зв'язку з цим правового механізму запобігання з їх боку правопорушенням у сфері пенсійного та соціального захисту населення.

Виходячи з цього, **метою** даної наукової статті є з'ясування правових можливостей діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання протиправним діянням, що вчиняються органами ПФУ, а **головним** її **завданням** – обгрунтування необхідності видозміни змісту законодавчих актів, які регулюють роботу даного державного органу, з тим, щоб підвищити його роль і місце у правовому механізмі запобігання злочинності в Україні у сфері пенсійного і соціального забезпечення громадян.

Стан досліджень. Результати вивчення наукової літератури свідчать про те, що досить активно та предметно питаннями спеціально-криміналістичного запобігання кримінальним правопорушенням, одним із суб'єктів якого є й прокуратура, займаються такі учені, як: В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, А. В. Боровик, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Грицюк, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, О. Г. Колб, В. Я. Конопельський, Т. В. Корнякова, А. Ф. Крижановський, М. Й. Курочко, О. А. Лаптіонов, Р. В. Лемак, О. М. Литвак, І. С. Морочкін, О. В. Мельник, М. І, Мичко, С. С. Мірошніченко, В. Г. Неділько, О. В. Петришин, І. В. Рогатюк, П. П. Сердюк, О. Д. Тихомиров, Є. В. Фесенко, П. В. Храпінський, В. В. Шаблистий, В. І. Шакун, В. М. Юрчишин, М. К. Якимчук та ін.

Проте, у контексті діяльності прокуратури як суб'єкта запобігання протиправним діянням, що вчиняються органами ПФУ в умовах воєнного стану (2022-2025 рр.) означена проблематика досліджена не в повній мірі, що визначає у зв'язку з цим актуальність, теоретичне та практичне значення вказаної наукової статті.

Виклад основних положень. Майже 10-ти річний період, коли з Конституції України був вилучений спеціальний розділ «Прокуратура» та позбавлення у зв'язку з цим даного державного органу функції здійснення загального прокурорського нагляду [3], свідчить про поспішність прийняття такого соціально-політичного рішення, що ґрунтується на результатах аналізу правоохоронної та правозастосовної діяльності в нашій державі впродовж 2016–2024 рр. [4]. Принагідно у цьому контексті варто звернути увагу й на ще декілька юридично значущих фактів, а саме:

Всупереч нормативно-правовій та формальній логіці на посаду Генерального прокурора України у 2016 році була призначена особа, яка не мала вищої юридичної освіти.

Сутність даної проблематики полягає у тому, що, як це зрозуміло зі змісту ст. 36 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, будь-який прокурор, включаючи й Генерального (ст.ст. 214–216 зазначеного Кодексу) здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та має з цього приводу відповідні юридичні обов'язки, включаючи й щодо так званого «професійного» тлумачення норм права, яке може здійснювати тільки особа з вищою юридичною освітою [6, с. 291].

Таким чином, вперше в історії правоохоронної діяльності України був створений небезпечний правовий прецедент, коли суб'єктом прокурорського нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування та реалізації визначеної в ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» функції даного державного органу стала особа, яка не вправі здійснювати, як сторона обвинувачення (ст. 36 КПК), професійне тлумачення норм закону. Як наслідок, вже через рік такого політичного авантюризму стала очевидною абсурдність та суспільна шкідливість прийняття такого рішення Верховною Радою України [7].

2. З часу прийняття у 2014 році нової редакції Закону України «Про прокуратуру» та ліквідації спеціалізованого вищого навчального закладу (Національної академії прокуратури України) [8], який готував висококваліфікованих фахівців для системи цих державних органів, в прокуратуру почали набирати, у тому числі, за політичною квотою партії, яка має більшість у Парламенті України, юристів різних профілів, які, проте, не володіють специфікою здійснення прокурорського нагляду та взагалі не мають досвіду роботи в органах прокуратури, що можна віднести до ще одного суспільно-правового прецеденту, а саме – зниження ефективності діяльності органів прокуратури та інших правоохоронних структур у силу їх комплектування тими кадрами, які на практиці не в змозі вирішувати складні завдання, що стосуються запобігання та протидії злочинам.

3. У результаті так званих «реформ» значна частина працівників прокуратури, які прийшли на службу до прийняття у 2014 році нової редакції Закону України «Про прокуратуру» [9], втратила спеціальні звання і ранги, що є грубим порушенням ст. 58 Конституції України, відповідно до якої закони не мають зворотної дії в часі, на чому систематично наголошує у своїх рішеннях Конституційний Суд України (рішення від 13.05.1997 №1-рп/97; від 09.02.1999 № 1-рп/99; від 19.04.2000 №6-рп/2000 та ін.) [10].

Такий безвідповідальний законодавчий підхід створив ще один небезпечний прецедент, пов'язаний з грубим порушенням принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України) та її вимог і положень у цілому, на чому свого часу акцентував у своїй спеціальній постанові Верховний Суд України [10, с. 136–141], а також у своїх щорічних звітах Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [11].

4. «Люстрація» [12] та протиправні рішення кадрових комісій органів прокуратури України завдали величезних збитків для Державного бюджету нашої країни, але досі у вигляді регресу (ст. 1191 Цивільного кодексу (ЦК)) з винних з цього приводу посадових осіб зазначена шкода не стягнена – і це ще один суспільно небезпечний прецедент, який створений у нашій державі у зв'язку з ліквідацією у чинному КПК інституту «причин і умов злочинності» [13, с. 187–191], а в Конституції України – функції загального прокурорського нагляду.

Проте, ще більш небезпечним у зв'язку з цим прецедентом, який детермінований зазначеними правовими прогалинами і колізіями, а також прорахунками у правоохоронній та судовій сферах діяльності, можна назвати сучасну протиправну діяльність інших органів державної влади України, що пов'язана з грубим порушенням конституційних прав, законних інтересів і свобод людини і громадянина, які через недовіру до суб'єктів національного правосуддя, вимушені звертатись до Європейського суду з прав людини (за цим показником України щорічно у структурі звернень займає одні із перших місць в Європі [14]).

Показовою у цьому сенсі можна назвати діяльність органів Пенсійного фонду України, які за формальними ознаками можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності (і як фізичні особи (ст. 18 Кримінального кодексу (КК)), і як юридична особа (розділ XIV-1 Загальної частини вказаного Кодексу)) за вчинення наступних суспільно небезпечних діянь:

1. Виправдовуючи свої дії та бездіяльність завданнями, спрямованими на зменшення бюджетних витрат для забезпечення пенсійних та інших соціальних потреб населення, посадові та службові особи органів ПФУ умисно порушують встановлений порядок нарахування/перерахунку пенсій та інших соціальних виплат, заявляючи при цьому – звертайтесь до суду, якщо вважаєте прийняте рішення незаконним [15].

При цьому, знаючи, що у Державному бюджеті України коштів для виконання рішень судів на поточний рік не передбачено, або їх закладено обмаль, апелюють (звітують) до Кабінету Міністрів України (КМУ), Верховної Ради України та Президента про те, що ПФУ зменшило витрати на пенсійне та соціальне забезпечення громадян (а, це по-іншому, як шахрайством на державному рівні, не назвеш).

2. До створеної протиправної «схеми» діяльності ПФУ залучені як центральні органи державної влади, включаючи й КМУ [17], так і суди, на які всупереч вимогам ст.ст. 124, 126, 129-1 Конституції України здійснюється постійний зовнішній вплив, у тому числі й шляхом недофінансування та неналежного матеріально-технічного забезпечення суддів і судів у цілому [16].

Більш того, ПФУ у сьогоденні навмисно створює соціальну напругу та розпалює вороже ставлення до суддів з боку населення надаючи інформацію про суми їх довічного утримання та зарплати, до яких вони відношення не мають, позаяк витрати на це передбачаються не в кошторисі ПФУ, а в Державному бюджеті України (ч. 5 ст. 142 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

3. У системі органів ПФУ, всупереч вимогам ст. 60 Конституції України, останнім часом розповсюджена практика виконання явно протиправних рішень Правління ПФУ, які грубо порушують права не тільки працівників даного органу державної влади [17], але й пересічних пенсіонерів, коли, знову ж таки, з метою так званого «скорочення витрат» на пенсійне і соціальне забезпечення населення навмисно проводиться невірна верифікація даних про особу пенсіонера; не вносяться відомості про близьких родичів, які мали такий статус; безпідставно зменшуються, обмежуються чи взагалі ліквідовуються окремі види доплат до пенсії при переведенні на інший вид пенсійного забезпечення (наприклад, зі статусу пенсіонера органів внутрішніх справ на статус пенсіонера «чорнобильця»); не в повній мірі враховується стаж роботи пенсіонера, що дає змогу ПФУ відмовляти заявникам у призначенні пенсійних виплат; не поставляються відмітки про наявність пільг – відповідно кошти не виплачуються; та ін. [18].

Абсурдною та, одночасно, показовою у сенсі сучасної протиправної діяльності ПФУ, можна назвати ситуацію, коли колишні керівники територіальних головних управлінь та працівники місцевих підрозділів подають до суду позови на дії своїх колишніх колег через незаконне звільнення, встановлення правообмежень з виплати пенсії, неправильного їх нарахування тощо [19].

4. Вінцем беззаконня, яке сьогодні продукується в окремих ПФУ, є й те, що за рішеннями судів, які визнали дії чи бездіяльність їх посадових і службових осіб протиправними, але жодна із них до передбачених законом видів юридичної відповідальності не притягнута, у тому числі – за завдані Державному бюджету Україні збитки, які в регресному порядку досі не відшкодовані.

Як встановлено в ході даного дослідження, все це свідчить про сучасну політику, ідеологію та позицію Правління ПФУ, яке у силу відсутності правових інструментів прокурорського нагляду, не застосування норм цивільного «регресу», наявності інших правових прогалин і колізій, які стосуються даного предмета наукового пошуку, за формальними ознаками нагадує те протиправне співтовариство, за створення якого, організацію або участь у ньому, передбачена кримінальна відповідальність за ст. 255 КК України.

Додатковим аргументом з цього приводу виступає такий юридично значущий факт, а саме – замість того, щоб усувати, блокувати, нейтралізувати детермінаційний комплекс причин і умов, які сприяють порушенню конституційних прав, законних інтересів і свобод посадовими і службовими особами органами пенсійного та соціального забезпечення, а також використовувати позитивний зарубіжний досвід щодо вирішення існуючих проблем [20], Правління ПФУ постійно розпалює ворожнечу серед населення України, маніпулюючи при цьому відомостями про високі зарплати і пенсії працівників прокуратури та інших правоохоронних органів [21], підвищуючи таким чином рівень потенційних і реальних загроз національній безпеці в умовах воєнного стану.

Висновки. Отже, виходячи з отриманих результатів проведеного аналізу змісту нормативно-правових актів і практики їх реалізації, а також наукової літератури, що стосується діяльності органів прокуратури України як суб'єкта спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, слід констатувати, що на сьогодні актуальною, та такою, що має прикладне значення у контексті забезпечення конституційних прав, законних інтересів і свобод людини і громадянина, є здійснення зазначеним державним органом функцій контролю (прокурорського нагляду, т. ін.) за виконанням судових рішень та дотриманням суб'єктами публічної діяльності вимог законодавчих актів і міжнародно-правових джерел, що стосуються змісту і спрямованості нашої держави, мова про які ведеться в ст. 3 Конституції України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про визначення порядку виплати пенсій деяким категоріям осіб у 2025 році у період воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 03.01.2025 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1-2025-%D0%BF#Text

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко та ін.; за заг.ред. О. М. Джужи, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і доповн. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

3. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text

4. Єдиний звіт про зареєстровані кримінальні правопорушення за 2016-2024 рр. *Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування*. Офіс Генерального прокурора. URL : https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2.

5. Кравець Р., Романюк Р. Прокурорський бліцкриг. Як Луценко став генеральним прокурором. *Українська правда*. 12.05.2016. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/12/7108281/

6. Теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред.. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

7. Банчук О., Печончик Т. Рік у кріслі генпрокурора: вісім головних провалів Луценка. *Українська правда*. 15.05.2017. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2017/05/15/7143939/

8. Про ліквідацію Національної академії прокуратури України: наказ Офісу Генерального прокурора від 05.03.2020 № 129. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0129905-20#Text

9. Про прокуратуру: Закон України ві 14.10.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18

10. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2011. С. 136-141.

11. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році: *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. *URL:https://ombudsman.gov.ua*.

12. Про очищення влади: Закон України від 16.09.2014 № 1682-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text

13. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
14. Україна та Європейський суд з прав людини. *Постійне представництво України при Раді Європи*. 2021. URL: https://coe.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-ta-yevropejskij-sud-z-prav-lyudini
15. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 30.12.2024 у справі № 140/9186/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124158772
16. Звіт про результати аудиту відповідності на тему. «забезпечення засад функціонування судової влади». *Рахункова палата*. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2024/32-2_2024/Zvit_32-2_2024.pdf
17. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 24.07.2024 у справі № 140/5414/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120659952
18. Рахункова палата провела перший в історії аудит Пенсійного фонду за міжнародними стандартами. Що виявили. *Рахункова палата*. URL: https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=2199
19. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 30.07.202 у справі № 140/7930/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123825665
20. Ведишева А. Світовий досвід пенсійного забезпечення. TAS life. 2018. URL: https://taslife.com.ua/blog/world-pension
21. Вінокуров Я. За кошт бідних. Чому прокурори отримують по 200 тисяч гривень пенсії та що урядовці планують з цим робити? *Економічна правда*. 15.07.2025. URL: https://epravda.com.ua/finances/za-kosht-bidnih-chomu-prokurori-otrimuyut-po-200-tisyach-griven-pensiji-ta-shcho-uryadovci-planuyut-z-cim-robiti-809192/

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/61

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ, ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

NATIONAL SECURITY IN MARTIAL LAW, FEATURES OF ITS PROVISION AND CRIMINAL LIABILITY FOR THE DISSEMINATION OF OPEN SOURCES OF INFORMATION

Муравйов К.В., д.ю.н., професор,
ректор,
Приватне акціонерне товариство «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
ORCID ID: 0000-0002-4422-4116

Заросило В.О., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права імені Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0001-6935-5449

Крютченко Л.А., к.ю.н.,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права імені Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0009-0005-1289-9935

У науковій статті проаналізовано окремі аспекти забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану в Україні. Проаналізовано склад категорії «національна безпека» і встановлено, що в цілому законодавчого чіткого визначення складу національної безпеки в Україні немає. Склад зазначеної категорії формується в переважній більшості в наукових працях та дисертаційних дослідженнях.

Доведено, що в сучасний період розвитку суспільства питання інформаційної безпеки стало одним з головних і тому забезпечення інформаційної безпеки має досить велике значення.

Відсутність чіткого визначення складових національної безпеки певною мірою сприяло зниженню рівня уваги до окремих аспектів забезпечення національної безпеки, таких як демографічний та інформаційний.

У статті звернуто увагу на зазначені аспекти національної безпеки і особливо на питання інформації та інформаційної політики. Стосовно демографічної ситуації проаналізовано стан населення в Україні та доведено, що в сучасних умовах необхідно розроблення відповідної програми стимулювання народжуваності. Окремі заходи щодо підвищення виплати за народження дітей зазначеної проблем не вирішують і крім того підвищення, які пропонується затвердити у Верховній Раді України є недостатнім.

Крім того є необхідність більш детального аналізу народжуваності в Україні, адже кількість громадян які виїхали з України становить приблизно четверту частину населення.

Щодо інформації та інформаційної політики доведено, що в сучасних умовах необхідно посилення кримінальної відповідальності за ненавмисне розповсюдження інформації, яка може бути використана як у військових цілях так і для проведення інформаційно-пропагандистських спеціальних операцій, які впливають на стан суспільства в цілому. Зазначені спеціальні операції проводяться працівниками спеціальних служб російської федерації з використання фактів і подій, які висвітлюються громадянами України у відкритих джерелах

Запропоновано додати доповнення до статті 114-2 Кримінального кодексу України з метою зниження кількості відкритої інформації яка використовується ворогом.

***Ключові слова**: національна безпека, складові національної безпеки, демографічний аспект національної безпеки, інформаційна безпека, OSINT, правове регулювання інформаційного поля, система інформації, використання інформації,інформаційно – пропагандистські спеціальні операції, кримінальна відповідальність за розповсюдження інформації.*

The scientific article analyzes certain aspects of ensuring national security in martial law in Ukraine. The composition of the category «national security» is analyzed and it is established that in general there is no clear legislative definition of the composition of national security in Ukraine. The composition of the specified category is formed in the vast majority in scientific works and dissertation research.

It is proved that in the modern period of development of society, the issue of information security has become one of the main ones and therefore ensuring information security is of quite great importance.

The lack of a clear definition of the components of national security has to some extent contributed to a decrease in the level of attention to certain aspects of ensuring national security, such as demographic and information.

The article draws attention to the mentioned aspects of national security and especially to the issues of information and information policy. Regarding the demographic situation, the state of the population in Ukraine is analyzed and it is proved that in modern conditions it is necessary to develop an appropriate program to stimulate the birth rate. Separate measures to increase the payment for the birth of children do not solve the mentioned problem and, moreover, the increase that is proposed to be approved by the Verkhovna Rada of Ukraine is insufficient.

In addition, there is a need for a more detailed analysis of the birth rate in Ukraine, because the number of citizens who have left Ukraine is approximately a quarter of the population.

Regarding information and information policy, it is proved that in modern conditions it is necessary to strengthen criminal liability for the unintentional dissemination of information that can be used both for military purposes and for conducting information and propaganda special

© Муравйов К.В., Заросило В.О., Крютченко Л.А., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

operations that affect the state of society as a whole. These special operations are carried out by employees of the special services of the Russian Federation using facts and events covered by citizens of Ukraine in open sources.

It is proposed to add an addition to Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine in order to reduce the amount of open information used by the enemy.

Key words: national security, components of national security, demographic aspect of national security, information security, OSINT, legal regulation of the information field, information system, use of information, information and propaganda special operations, criminal liability for dissemination of information.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Теоретичною основою статті є широкий спектр наукових джерел, окремих нормативно-правових актів та статистичні дані України . Висвітлення окремих аспектів складових національної безпеки розглядалося багатьма дослідниками. Серед них доцільно визначити таких як Доронін І.М., Маркович Х.М., Гончаренко О. та деяких інших.

Слід зазначити, що в цілому в наукових працях досить часто розглядалися питання інформаційної безпеки та її складових. Проте такий аспект демографічної безпеки, саме в результаті війні почав розглядатися після масштабного вторгнення Російської Федерації в Україну. Зазначену складову національної безпеки розглядали такі дослідники як Буковинський А., Огарьова Н.М., Грицишена З.О. та деякі інші. Питання інформаційної безпеки та протидії інформаційним загрозам також чимало авторів аналізували зазначені складові національної безпеки (Рудник Л.І., Лукьянова Г.Ю., Беспалов І.О.).

Досить розгорнуту характеристику сучасному етапу забезпечення інформаційної безпеки та кібербезпеки дав доктор наук Доронін І.М., який висвітлив майже всі аспекти сучасної системи забезпечення інформаційної безпеки в Україні

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою пропонованого наукового дослідження є аналіз складових національної безпеки в період воєнного стану та висвітлення окремих аспектів, які поряд з військовою небезпекою становлять загрозу для українського суспільства і держави

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Питання національної безпеки після запровадження воєнного стану стало першим на порядку денному всіх державних структур а також всіх осіб, які мають будь-якій стосунок до забезпечення національної безпеки. Підтримання відповідного рівня національної безпеки на сьогодні є головним, адже це питання існування держави.

У зазначеному питанні не можна говорити, що є головні напрями, які впливають на стан національної безпеки та другорядні. Всі питання які стосуються національної безпеки є головними.

У законі «Про національну безпеку» [1] на жаль немає чіткого переліку складових Національної безпеки. Ми можемо тільки взяти напрями чи стратегії, які визначені у законі і які включають:

– воєнну безпеку;

– кібербезпеки;

– оборонну безпеку;

– громадську безпеку та безпеку у сфері цивільного захисту;

– безпеку оборонно-промислового комплексу України;

– безпеку кордонів;

Окремі дослідники брали за основу Закон України і визначали більше напрямів чи складових національної безпеки. Так наприклад, Чижов Д.А. висвітлюючи основні напрям стратегії національної безпеки визначає наступні напрями забезпечення національної безпеки:

– забезпечення вільного розвитку людини;

– забезпечення воєнної безпеки;

– забезпечення громадської безпеки та цивільного захисту України;

– забезпечення розвитку оборонно-промислового комплексу;

– забезпечення економічної безпеки;

– забезпечення енергетичної безпеки;

– забезпечення екологічної безпеки та адаптації щодо зміни клімату;

– забезпечення біологічної безпеки;

– забезпечення інформаційної та кібербезпеки;

– розвиток забезпечення зовнішньополітичної діяльності;

– розвиток системи державної безпеки;

– розвиток та забезпечення охорони кордонів;

– забезпечення продовольчої безпеки;

– розробка і розвиток національної розвідувальної програми [2].

На нашу думку, він певною мірою визначає складові національної безпеки проте у роботі не висвітлені всі напрями які мають бути включені до національної безпеки.

Маркович Х.М. висуває думку, що об'єкти національної безпеки в українському законодавстві на сьогодні не визначені. Аналіз законодавства показує, що до об'єктів національної безпеки відносяться такі:

– державний суверенітет України;

– територіальна цілісність держави;

– демократичний конституційний лад України

– а також інші національні інтереси [3]

Він також висловлює думку,що національна безпека забезпечує захист суверенітету України, національних цінностей, стабільність існування суспільства в цілому, економічний розвиток держави, життя, здоров'я і безпеку громадян в цілому , а також певною мірою запобігає конфліктам та війнам [3].

Ці категорії можна також вважати складовими національної безпеки, але вони досить загальні і не включають всіх питань національної безпеки.

Доронін І.М. пише, що складові національної безпеки можна визначити за видами безпеки, які має забезпечувати держава. Він відносить до складових такі види напрямів безпеки які визначені в нормативних актах [4]. Конкретизуючи дане питання він пропонує такі складові національної безпеки види безпеки як «воєнну, зовнішньополітичну, державну, економічну, інформаційну, екологічну та кібербезпеку…» [4]. Разом з тим в законодавстві до зазначених визначень додається та інші.

Ряд дослідників розглядають національну безпеку як загальну категорію. Її завданням є забезпечення захищеності в першу чергу життєво важливих інтересів держави, а також прав і свобод людини та суспільства в цілому від зовнішніх та внутрішніх загроз [4]. Тобто складовими національної безпеки можна вважати саме такі категорії.

Таким чином одностайності у визначені складових національної безпеки серед науковців не спостерігається.

На нашу думку, найбільш важливим аспектом, або можна сказати однією з головних разом з воєнною складовою національної безпеки можна вважати інформаційну безпеку. Якщо ми проаналізуємо визначення інформаційної безпеки яке дане в Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» то ми в принципі можемо сформулювати що таке визначення охоплює більшість

складових національної безпеки держави. Крім того на сьогодні ми можемо стверджувати, що інформація, якщо її використовувати з певною позитивною чи негативною метою, може повністю змінювати окремі держави (як приклад Російська Федерація, де правдива інформація практично заборонена законодавством) або впливати на життя і здоров'я цілих регіонів і держав.

У зазначеному Законі України визначено, що інформаційна безпека це «стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації» [6].

Виходячи з цього визначення та важливості інформаційних потоків ми можемо певною мірою стверджувати, що інформаційна безпека на сьогодні визначає існування і розвиток всіх видів безпеки, які визнаються як складові національної безпеки [8].

Щодо власне інформаційної безпеки, можна констатувати, що державою та і приватними особами на сьогодні застосовуються різноманітні форми і методи щодо її забезпечення. Це і кодування і різні види зміни у інформації, закриття окремих напрямів розповсюдження інформації та т. ін.

Проте у світі та й в Україні поширюється інша тенденція. Вона має назву OSINT, [7] що в перекладі означає розвідка, або збирання будь-якої інформації з відкритих джерел. Зазначена інформація в майбутньому може використовуватися з різною метою в тому числі і на шкоду національній безпеці [9].

Розглядаючи складові національної безпеки та напрями діяльності державних органів щодо її забезпечення ми пропонуємо завернути увагу на окремі аспекти, які певною мірою не висвітлюються дослідниками.

Ці аспекти стосуються демографічних аспектів які безпосередньо пов'язані з національною безпекою [16].

Можна констатувати, що сьогодні одним з головних напрямів забезпечення національної безпеки поряд з забезпечення оборони держави необхідно розробити заходи щодо збереження нації в цілому, адже близько 7 мільйонів громадян виїхало за кордон [10]. До зазначеної кількості включено лише трудових мігрантів та воєнних мігрантів, які офіційно перетнули кордони України. Проте не врахована кількість осіб, які перетнули кордони поза межами контрольно-пропускних пунктів.

При цьому щодо воєнних мігрантів то в переважній більшості це сім'ї з дітьми і питання повернення їх до України є досить проблематичним. Велика частина чоловіків, які ухиляються від мобілізації також пересікає кордони і вони також можуть не повернутися.

Другою проблемою є також забезпечення демографічної безпеки [17, 18]. На сьогодні народжуваність в Україні є досить низькою, тим більше, що витрати на утримання осіб позбавлених волі дітей зросли досить високо. Верховна Рада України розробила законопроект про збільшення виплати при народженні дитини до 50 тисяч, проте , на нашу думку, це досить мало, адже якщо дитина народжується у сім'ї тимчасово переміщених осіб, якім треба платити за житло та відшкодовувати інші витрати зазначена сума є мізерною [11].

Дуже важливою проблемою на сьогодні є також діяльність державних установ щодо протидії інформаційно – пропагандистським спеціальним операціям. ФСБ росії досить активно аналізує і працює в різних сферах які включають мовні питання, культурні, історичні та інші питання, які у окремих громадян викликають розгубленість, тривожність та певною мірою сприяють зниженню бажання залишатися в Україні, що також сприяє відтоку населення. З іншого боку розповсюджуються вигадані дані про втрати у Збройних силах України, про проблем тимчасово переміщених основні та т. ін.

При цьому вони навіть подають інформацію українською мовою та роблять посилання на офіційних осіб держави. При цьому наші громадяни в переважній більшості несвідомо постачають відповідну інформацію для інформаційно – пропагандистських спеціальних операцій.

Ворог як вже зазначалось аналізує всі дані, які висвітлюються в соціальних мережах та в інших засобах масової інформації.

Використання відкритих джерел інформації (OSINT), яку досить часто окремі засоби масової інформації, блогери та і прості громадян показують і яка на їхню думку не може принести шкоду. Зазначену інформацію наприклад, громадяни отримують безпосередньо спостерігаючи навколишню обстановку [15].

До такої інформації можна віднести фото місць, які стали ціллю ворожих безпілотників, відомості про місце перебування родичів військовослужбовців Збройних силах України або про інші факти та події, які певною мірою пов'язані з військовими діями та ситуацією в Україні [14].

Слід зазначити що у ФСБ росії працюють десятки чи навіть сотні аналітиків, які вивчають всю відкриту інформацію і аналізують її. Частина інформації одразу передається військовим Російської Федерації і використовується у військових цілях, а частина аналізується, добавляються окремі факти, які перекручується і входять до складу інформаційно – пропагандистських спеціальних операцій. При цьому навіть використання відкритої певною мірою небезпечної інформації може принести певну шкоду.

При цьому питання про обмеження права на інформацію в умовах воєнного стану не здійснюється. Окремі дослідники доводять, що Україна вважає пріоритетними вимоги міжнародного законодавства у сфері обміну та отримання інформації, тому не можна обмежувати доступ громадянам у отриманні та розповсюдженні інформації [12]. Погоджуючись з даною точкою зору водночас, треба розробити відповідний механізм притягнення до відповідальності осіб, які у відкритому доступі повідомляють інформацію, яка використовується ворогом з метою проведення інформаційно – пропагандистські спеціальні операції.

Розглядаючи питання розповсюдження подібної інформації можливо зробити більш чіткими покарання за такі дії. Наприклад, у статті 114-2 Кримінального кодексу України «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» [13] у частині 1, де йдеться мова про поширення інформації стосовно переміщення зброї та інших матеріалів військового призначення, після «…офіційних джерелах країн партнерів» додати доповнення «та іншої інформації, яка використовується спеціальними службами з метою дискредитації Збройних сил України та проведення інформаційно-пропагандистських спеціальних операцій»

При цьому для встановлення осіб, які здійснили розповсюдження відповідної інформації можливе використання форм і методів оперативно-розшукової діяльності.

Таким чином розглядаючи питання про забезпечення національної безпеки в умовах воєнного стану та широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україні необхідно врахувати певні аспекти:

– конкретизувати складові національної безпеки і по можливості чітко їх визначити в окремих законодавчих актах;

– особливу увагу пропонується приділити забезпеченню інформаційної безпеки, оскільки в сучасний період

саме інформація відіграє провідну роль не тільки у військових діях, але й в підтриманні відповідного рівня стабільності в суспільстві;

– запропонувати встановлення кримінальної відповідальності за поширення інформації, яка може бути використана з військовою метою, тобто наприклад, для конкретизації ударів по збройним силам України або підприємствам, що забезпечують життєдіяльність міст і сіл, а також для інформаційно-пропагандистських спеціальних операцій

ЛІТЕРАТУРА

1. Про національну безпеку Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2018, № 31, ст. 241.
2. Чижов Д.А. Загальна характеристика та юридична регламентація стратегії національної безпеки України. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e815cbaf-ac1a-44d0-939b-3048fb81af63/content
3. Маркович Х.М. Національна безпека України: понятійно-категоріальне осмислення. *Наукові* записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. 2023. Випуск 38. С. 10–15. URL: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8163881
4. Гончаренко О., Джангужин Р., Лисицин Е. Громадянський контроль і система національної безпеки. Національна безпека України. 2003. № 1. С. 39–46.
5. Доронін І. М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук.: спец. 12.00.01. Київ, 2020. 539 с.
6. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16
7. Жмур Н.В., Землянікіна М.П., Історія становлення та сучасний стан технології пошуку інформації OSINT *Юридичний вісник* 3 (64) 2022 file:///C:/Users/VA/Downloads/15%20(5).pdf
8. Пугачов О. І. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки України в сучасних умовах. *Наукові* перспективи № 4 (46) 2024 URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/10961
9. Дорошенко Т.В. Проблемні питання забезпечення інформаційної безпеки держави в умовах повномасштабної агресії. *Наукові* перспективи. 2024. № 4(46). URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/niu/article/view/13242
10. Від початку повномасштабної війни за кордон виїхало трохи більше ніж 4 мільйони українців. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3939548-vid-pocatku-povnomasstabnoi-vijni-za-kordon-viihali-trohi-bilse-niz-4-miljoni-ukrainciv-libanova.html
11. Пришляк Н. 50 тисяч гривень на дитину: Рада підтримала довгоочікуваний законопроект. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/viplati-za-narodzhennya-ditini-2025-ukrajina-zbilshila-sumu-13102935.html
12. Рудник Л.І. Правові засади обмеження права на доступ до інформації в умовах воєнного стану ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск. 2023. № 4(60) URL: file:///C:/Users/VA/Downloads/296975-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-685400-3-10-20240201%20(1).pdf
13. Кримінальний кодекс України *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
14. Лукьянова Г. Ю. , Яремко Д.В. Особливості реалізації та обмеження права на інформацію в умовах правового режиму воєнного стану в Україні *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/69.pdf
15. Безпалов І.О. Правові засади інформаційної безпеки під час дії правового режиму воєнного стану Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. № 1. URL: file:///C:/Users/VA/Downloads/01_05_11_2024_Bespalov.pdf
16. Буковинський А. Демографічна безпека України як результат осмислення і подолання демографічної кризи: інтегративний методологічний підхід Філософія освіти. Philosophy of Education. 2024. 30 (2) URL: file:///C:/Users/VA/Downloads/854-Article%20Text-1395-2-10-20250312.pdf
17. Огарьова Н.М. Демографічна безпека України внаслідок соціальних катастроф в умовах сьогодення *Наукові* перспективи. 2023. № 4 (24). URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/4380
18. Грицишена З.О Державна політика забезпечення демографічної безпеки: характеристика основних понять. Економіка управління та адміністрування .2025. № 1 (111). URL: https://ema.ztu.edu.ua/article/view/328635

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК: 342.9:35.07:620.9(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/62

СУБ'ЄКТИ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ РИНКУ ПРИРОДНОГО ГАЗУ УКРАЇНИ

PUBLIC ADMINISTRATION ENTITIES THAT PROVIDE PUBLIC ADMINISTRATION OF THE NATURAL GAS MARKET OF UKRAINE

Сердюк Є.В., к.ю.н.,
доцент кафедри галузевого права та загально-правових дисциплін,
Заклад вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
ORCID ID: 0000-0002-5467-7207

Іванищук А.А., д.ю.н., професор,
директор,
Науково-дослідний інститут морського і космічного права
*ORCID ID***: *0000-0001-9664-3120***

Підберезних І.Є., д.ю.н., професор,
професор кафедри історії факультету політичних наук,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0001-9906-4327

У статті проаналізовано систему суб'єктів публічної адміністрації, які забезпечують належне функціювання ринку природного газу України. Розкрито багатовимірне поняття «суб'єкт», що включає філософський, соціальний, мовознавчий і правовий зміст, із акцентом на його ролі як носія прав та обов'язків у правовідносинах. Підкреслюється, що правовий статус суб'єкта визначається через правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, які забезпечують можливість участі в суспільних відносинах. Особливу увагу приділено адміністративним органам як ключовим елементам публічної влади, що реалізують виконавчі функції, ухвалюють нормативно-правові й адміністративні акти та забезпечують реалізацію публічного інтересу. Відповідно до чинного законодавства суб'єктами публічної адміністрації є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, інші уповноважені структури, їх посадові особи та органи, що виконують делеговані законом повноваження. Схарактеризовано функції суб'єктів публічного адміністрування, які включають управління, надання послуг, контроль, організацію інформаційного обміну та забезпечення ресурсів. Показано, що у сфері ринку природного газу вони реалізуються через діяльність регуляторних органів, центральних органів виконавчої влади, інспекційних структур, уряду та місцевих органів самоврядування. Зазначено, що регулятори виконують завдання з ліцензування, тарифоутворення, контролю, сертифікації операторів та врегулювання спорів. Водночас виявлено проблему недостатньої незалежності цих інституцій, що знижує ефективність їх функціювання. Наголошено на доцільності закріплення їх статусу на конституційному рівні та гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Центральний орган виконавчої влади у сфері енергетики здійснює стратегійне планування, контроль та ініціює програми диверсифікації постачання. Державна інспекція енергетичного нагляду реалізує функції перевірки технічного стану газової інфраструктури, видає висновки про відповідність суб'єктів вимогам експлуатації та сприяє цифровізації процесів контролю.

Ключові слова: адміністративні акти, адміністративне право, адміністративні послуги, держава, енергетична безпека, інспекція, компетенція, ліцензування, місцеве самоврядування, публічне адміністрування, регулювання, ринок природного газу, суб'єкт, судовий контроль, тарифоутворення, уряд, юридичні обов'язки.

The article analyzes the system of public administration entities that ensure the proper functioning of the natural gas market in Ukraine. The multidimensional concept of "subject" is revealed, which includes philosophical, social, linguistic, and legal aspects, with an emphasis on its role as a bearer of rights and obligations in legal relations. It is emphasized that the legal status of a subject is defined through legal capacity, active capacity, and tort capacity, which provide the possibility of participation in social relations. Special attention is paid to administrative bodies as key elements of public authority, which perform executive functions, adopt regulatory and administrative acts, and ensure the realization of the public interest. According to current legislation, the subjects of public administration are executive authorities, local self-government bodies, other authorized structures, their officials, and bodies that perform delegated powers under the law. The functions of public administration entities are characterized, including management, service provision, control, organization of information exchange, and resource provision. It is shown that in the natural gas market they are implemented through the activities of regulatory authorities, central executive bodies, inspection structures, the government, and local self-government bodies. It is noted that regulators perform tasks of licensing, tariff formation, control, operator certification, and dispute resolution. At the same time, the problem of insufficient independence of these institutions is identified, which reduces the effectiveness of their functioning. The necessity of consolidating their status at the constitutional level and harmonizing national legislation with European standards is emphasized. The central executive body in the energy sector carries out strategic planning, control, and initiates programs for supply diversification. The State Energy Supervision Inspectorate performs the functions of checking the technical condition of gas infrastructure, issuing compliance conclusions for business entities, and promoting the digitalization of control processes.

Key words: administrative acts, administrative law, administrative services, competence, digitalization, energy security, government, inspection, legal obligations, licensing, local self-government, public administration, regulation, natural gas market, subject, tariff formation, the state, judicial control.

Вступ. У сучасному правовому та науковому дискурсі поняття «суб'єкт» посідає особливе місце, адже охоплює не лише філософський чи соціальний вимір, а й безпосередньо визначає роль особи чи організації у правовідносинах. Як універсальна категорія суб'єкт відображає активну позицію індивіда або колективу в суспільних процесах, підкреслюючи здатність до участі у пізнанні, діяльності та регулюванні суспільних зв'язків. У праві це поняття конкретизується через правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, що формують основу правового статусу. Такий підхід дозволяє розглядати суб'єкта не лише як теоретичну конструк-

© Сердюк Є.В., Іванищук А.А., Підберезних І.Є., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

цію, а як практичного учасника суспільних і правових відносин.

У сфері адміністративного права суб'єкти публічної адміністрації мають ключове значення, адже саме вони забезпечують реалізацію виконавчих функцій держави. Вони ухвалюють адміністративні акти, здійснюють контроль, надають послуги та забезпечують публічний інтерес. Ці органи діють у межах Конституції та законів, використовуючи інструменти публічного адміністрування для врегулювання суспільних відносин. Їхня діяльність спрямована на забезпечення балансу між владними повноваженнями та правами громадян, що створює умови для законності й прозорості у сфері управління.

Особливої уваги потребує розгляд системи суб'єктів публічної адміністрації, які функціонують у межах ринку природного газу. Ця сфера відзначається високою соціальною значущістю, оскільки безпосередньо пов'язана з енергетичною безпекою держави та рівнем добробуту населення. Суб'єкти ринку – від регуляторних органів і уряду до місцевого самоврядування – здійснюють широкий спектр повноважень, що охоплюють ліцензування, тарифоутворення, контроль, моніторинг та стратегічне планування. Завдяки їхній діяльності формується комплексна система публічного адміністрування у сфері енергетики.

Проблематика дослідження полягає у виявленні дисбалансу між значним обсягом владних повноважень суб'єктів публічної адміністрації та недостатнім рівнем їхньої незалежності й підзвітності. Частина органів стикається з політичним впливом, що ускладнює їх ефективну роботу. Водночас відсутність достатніх гарантій автономії знижує стабільність і прозорість ухвалюваних рішень. Це створює ризики для належного функціювання ринку природного газу, зменшує довіру з боку суспільства та бізнесу й перешкоджає гармонізації з європейськими стандартами.

Актуальність теми визначається потребою поглибленого дослідження системи суб'єктів публічної адміністрації, які забезпечують функціювання ринку природного газу в Україні. В умовах енергетичної кризи та процесів європейської інтеграції особливого значення набуває вдосконалення правового статусу цих суб'єктів, посилення їхньої незалежності та узгодження діяльності з міжнародними стандартами. Аналіз їхніх функцій та компетенцій дозволяє не лише оцінити сучасний стан управління у сфері енергетики, а й запропонувати шляхи підвищення його ефективності. Це робить нашу роботу важливою для розвитку національної системи публічного адміністрування та зміцнення енергетичної безпеки України.

Огляд останніх досліджень. До проблематики інструментів публічного адміністрування в Україні звертали свою увагу вчені в галузі адміністративного права Л. Авраменко, І. Андрушков, А. Берлач, В. Бевзенко, Н. Добрянська, П. Діхтієвський, В. Галунько, О. Гулак, М. Жуков, О. Жукова, Ю. Кіцул, О. Копиленко, М. Копиленко, Т. Кравцова, М. Лимар, А. Ліжевський, Р. Лиса, А. Ломакіна, О. Махмурова-Дишлюк, Р. Мельник, О. Мілієнко, В. Оксінь, О. Петриченко, Н. Петрова, О. Петришин, Л. Радченко, Ю. Ромашов, О. Сергійчук, О. Скакун, М. Цвік, О. Фелик, А. Хрідочкін, Ю. Шемшученко та ін. Проте комплексного аналізу розглядуваної нами проблематики в умовах сьогодення вони не здійснювали, а зосередили свої наукові зусилля на найбільш загальних чи спеціальних наукових питаннях.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу теорії права, адміністративного права та чинного законодавства виявити й узагальнити суб'єкти публічної адміністрації, які забезпечують публічне адміністрування ринку природного газу в Україні.

Виклад основних положень. Згідно з тлумачним словником української мови поняття «суб'єкт» визначається як істота або особа, здатна до пізнання, цілеспрямованої діяльності й участі в суспільних відносинах. Воно охоплює як філософський зміст (носій свідомої діяльності та пізнання), так і правовий (особа чи організація як носій прав і обов'язків), соціальний (учасник певного процесу чи акту), а також мовознавчий (граматичний підмет) та логічний (предмет судження) аспекти. Це універсальна категорія, що підкреслює активну роль індивіда або колективу в різних сферах буття, науки й права, відмежовуючи його від об'єкта, на який спрямована дія [1].

У теорії права суб'єкти правовідносин визначаються як учасники правової взаємодії, яким належать суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вони поділяються на індивідуальних та колективних, включаючи фізичних і юридичних осіб, а також державу й інші публічні утворення. У сфері приватного права суб'єктами постають фізичні особи, громадяни, іноземці й особи без громадянства, тоді як у публічному праві ними є органи державної влади, місцевого самоврядування та посадові особи. Специфічними суб'єктами можуть бути держава, Автономна Республіка Крим і територіальні громади, які беруть участь у міжнародних, публічних та приватних відносинах. Правосуб'єктність визначається через правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, що формують основу правового статусу особи. Правоздатність означає здатність мати права й обов'язки від моменту народження до смерті, дієздатність – можливість їх реалізовувати власними діями, а деліктоздатність – здатність нести відповідальність за правопорушення. Обсяг дієздатності залежить від віку, психічного стану та законодавчих обмежень, зокрема існують повна, часткова й обмежена дієздатність. Правовий статус охоплює сукупність суб'єктивних прав, обов'язків і законних інтересів та поділяється на загальний, спеціальний і індивідуальний [2, с. 234–236].

В адміністративному праві адміністративний орган є ключовим елементом публічної влади, що діє на професійній основі та реалізує виконавчі функції в межах Конституції й законів України. Його сутність полягає в забезпеченні публічного інтересу через ухвалення підзаконних нормативно-правових і адміністративних актів та застосування інструментів публічного адміністрування. Відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» адміністративним органом визнаються органи виконавчої влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, а також інші суб'єкти, уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації. У демократичних державах контроль за діяльністю адміністративних органів здійснюється через вибори, незалежні медіа та громадський тиск, що мають запобігати зловживанням владою. Прикладами таких органів є виконавчі органи рад, військові адміністрації населених пунктів, а також громадські ради при органах виконавчої влади, які виконують дорадчі функції. До адміністративних органів можуть дорівнюватися й приватні суб'єкти, що виконують делеговані законом повноваження, як-от акредитовані компанії з проведення обов'язкового технічного контролю транспортних засобів. Їхня діяльність завжди обмежена рамками закону та спрямована на захист і реалізацію публічного інтересу [3, с. 34–37].

Суб'єктами публічної адміністрації відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру» є органи виконавчої влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи й інші суб'єкти, які уповноважені законом здійснювати функції публічної адміністрації. Вони розглядають і вирішують адміністративні справи через ухвалення адміністративних актів, забезпечуючи реалізацію прав, свобод чи законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Діяльність цих суб'єктів спрямована на надання адміністративних послуг, здійснення інспек-

ційної та контрольної діяльності, а також вирішення справ за заявами осіб або за власною ініціативою. Вони зобов'язані діяти виключно на підставі, у межах повноважень й у спосіб, визначений Конституцією та законами України, дотримуючись принципів адміністративної процедури. До їхньої діяльності висуваються вимоги безсторонності, добросовісності, розсудливості, пропорційності, відкритості й ефективності. Суб'єкти публічної адміністрації мають забезпечувати право особи на участь в адміністративному провадженні, а також гарантувати ефективні засоби правового захисту. Їхня компетенція визначається законом, і суперечки щодо неї можуть вирішуватися у порядку погодження або в судовому порядку. Усі рішення та дії таких суб'єктів мають здійснюватися відповідно до верховенства права, визнаючи права і свободи людини найвищою цінністю [4].

Наукова доктрина, представлена Ю. Кіцул та Р. Лисою, визначає функції органів публічного адміністрування як напрямки їхньої діяльності, у яких відображається цільове призначення виконавчої влади. Учені наголошують, що ці функції тісно пов'язані з обсягом і змістом публічновладних повноважень і реалізуються в узаємодії із суб'єктами громадянського суспільства. Така діяльність включає управління, надання адміністративних послуг, здійснення контролю, організацію інформаційного обміну й використання мобілізаційних ресурсів. Розкриття змісту функцій подається крізь призму філософських, правових та організаційних підходів. Також здійснюється їх систематизація, де виокремлюються ексклюзивні (управлінські, контрольні, правоохоронні) та уніфіковані (нормотворчі, інформаційні, правозастосовні) функції [5].

Суб'єктами публічної адміністрації на ринку природного газу відповідно до Закону України «Про ринок природного газу» є насамперед Регулятор (Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг), який наділений широкою компетенцією у сфері ліцензування, тарифоутворення, моніторингу та сертифікації операторів. Його діяльність спрямована на забезпечення конкуренції, прозорості, пропорційності та недискримінації у відносинах між учасниками ринку. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики в нафтогазовому комплексі, виконує функції стратегічного планування, розроблення правил і програм, моніторингу та координації заходів із безпеки постачання газу. До його повноважень віднесено затвердження правил про безпеку постачання, розроблення Національного плану дій, формування політики з нагляду (контролю) та реалізацію політики у сфері альтернативних видів палива. Окремим суб'єктом публічної адміністрації визначено орган, що реалізує державну політику у сфері державного енергетичного нагляду (контролю), який підзвітний Кабінету Міністрів України та забезпечує перевірку технічного стану газової інфраструктури. Суди також є важливими суб'єктами, адже при застосуванні норм Закону мають ураховувати правозастосовну практику Європейського Союзу та Енергетичного Співтовариства. Важливим елементом є співвідношення повноважень усіх названих суб'єктів, що гарантує баланс між контролем, регулюванням та реалізацією політики [6].

У роботі О. Петриченко акцентовано увагу на адміністративно-правовому механізмі захисту прав споживачів на ринку природного газу України. Автор підкреслює, що чинна нормативно-правова база визначає об'єкт державного контролю як дії або бездіяльність суб'єктів господарювання, які постачають газ споживачам. Важливу роль у цьому контексті відіграє Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, на яку покладаються повноваження адміністративного нагляду, урегулювання спорів та контролю за дотриманням законодавства. Уважається за необхідне посилення ролі НКРЕКП як незалежного регулятора, розвиток співпраці з громадськими організаціями, удосконалення альтернативних способів вирішення спорів (зокрема медіації та арбітражу), а також підвищення рівня правової обізнаності споживачів, що має сприяти зміцненню їхніх гарантій у відносинах із постачальниками [7].

Разом із тим О. Петриченко та Н. Добрянською досліджено адміністративно-правовий статус НКРЕКП як ключового регулятора ринку природного газу України. Науковиці розкривають зміст цього статусу як правового положення органу в системі публічно-управлінських відносин, звертаючи увагу на зміни, що настали після рішення Конституційного Суду України про неконституційність окремих положень Закону «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг». Визначено основні складові адміністративно-правового статусу НКРЕКП – правові підстави діяльності, повноваження, принципи, джерела фінансування та процедурні аспекти [8]. При цьому наголошено на проблемі недостатньої незалежності регулятора, що створює загрозу його ефективності. З метою вдосконалення пропонується закріпити статус НКРЕКП у Конституції, гармонізувати національне законодавство з європейськими стандартами незалежності енергетичних регуляторів та посилити гарантії фінансової й функціональної автономії органу, що забезпечить стабільність і прозорість регулювання ринку природного газу [9].

Офіційний вебпортал Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, визначає основні завдання цього органу як ключового регулятора ринку природного газу. НКРЕКП виконує функцію балансування інтересів споживачів, суб'єктів господарювання та держави, водночас забезпечуючи енергетичну безпеку і європейську інтеграцію. До важливих напрямків її діяльності належать нормативно-правове регулювання, ліцензування, тарифна політика та контроль. Комісія також відповідає за сертифікацію операторів, установлення стандартів обслуговування споживачів і вирішення суперечок між учасниками ринку. Значна увага приділяється регулюванню розподілу природного газу, контролю за якістю послуг і дотриманням ліцензійних умов. Також НКРЕКП здійснює моніторинг ринку, проводить аналітичні дослідження й розробляє нормативні акти з урахуванням європейських стандартів [10].

У системі публічного адміністрування ринку природного газу особливе місце посідає діяльність Кабінету Міністрів України. Зокрема постанова КМУ від 1 жовтня 2015 р. № 758 затвердила Порядок покладення спеціальних обов'язків на суб'єктів ринку, що гарантує стабільність постачання газу населенню, релігійним організаціям та установам соціальної сфери. Цей акт надає Уряду можливість реагувати на коливання ринку, впроваджуючи соціальні механізми захисту через регулювання ціни. Важливим інструментом є також постанова КМУ від 30 вересня 2015 р. № 2494, якою затверджено Кодекс газорозподільних систем [11].

Міністерство енергетики України є центральним органом виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної політики в паливно-енергетичному комплексі, зокрема в сегменті ринку природного газу. Відповідно до затвердженого Положення Мінenерго здійснює основні адміністративні функції, серед яких – нагляд, контроль, стратегічне планування та нормативно-правове регулювання. У сферу його повноважень входить розроблення правил безпеки постачання природного газу, визначення технічних вимог до газорозподільних систем і проведення моніторингу балансу попиту і пропозиції. Також до компетенції належить затвердження нормативів технологічних витрат й ініціювання державних програм, спрямованих на диверсифікацію джерел постачання.

Завдяки цим інструментам Міненерго виконує провідну роль у забезпеченні енергетичної безпеки держави. Його діяльність спрямована на підтримання стабільності постачання, підвищення прозорості й надійності функціонування ринку природного газу [12].

Державна інспекція енергетичного нагляду України виконує завдання державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства у сфері енергетики, зокрема й на ринку природного газу. Відповідно до чинних норм її повноваження охоплюють видання, відмову або анулювання висновків щодо відповідності суб'єктів господарювання вимогам безпечної експлуатації систем газопостачання, а також технічного обслуговування вентиляційних і димових каналів. Здійснюючи перевірки, моніторинг, аналіз звітності та експертизу засобів захисту інформації, інспекція гарантує не лише дотримання нормативних вимог, але й підвищення рівня прозорості та безпеки у сфері газопостачання. Окрім контрольних функцій Держенергонагляд бере участь у підготовці нормативних актів та організації методичного забезпечення реалізації державної політики у сфері енергетики. Інспекція долучається до практичного впровадження положень законів України «Про ринок природного газу», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», а також урядових постанов, що регламентують критерії ризиків і періодичність планових перевірок. Важливим напрямком її діяльності є цифровізація контролю через упровадження автоматизованих систем обліку технічного стану об'єктів газопостачання, що сприяє підвищенню відкритості й об'єктивності наглядових процесів [13; 14].

На рівні органів місцевого самоврядування прикладом ефективної роботи у сфері публічного адміністрування енергетики є діяльність Львівської міської ради, що реалізується через комунальне підприємство «Львівтеплоенерго». Серед ключових заходів виділяються програми з енергоефективності, зокрема модернізація тепломереж, упровадження автоматизованих систем обліку теплової енергії та природного газу. Такі кроки спрямовані на зменшення втрат ресурсів і забезпечення прозорого використання бюджетних коштів. Це не лише сприяє енергозбереженню, а й підсилює рівень підзвітності органів влади перед громадою. Подібна практика демонструє активну роль місцевого самоврядування в регіональному управлінні енергетичними ресурсами. Водночас вона підтверджує значення імплементації державної політики у сфері енергетичної безпеки через системний підхід до управління комунальними підприємствами [15].

Висновки. Отже, поняття «суб'єкт» у сучасному науковому та правовому розумінні є багатогранним і відображає активну роль особи чи організації в суспільних відносинах. Воно поєднує філософське, соціальне, мовознавче та юридичне значення, підкреслюючи універсальність цього терміна. У правовій площині суб'єкт визначається як носій суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, який має здатність вступати у правовідносини. Основою його правового статусу є правоздатність, дієздатність і деліктоздатність, що визначають можливості особи щодо реалізації прав та обов'язків. Ці елементи варіюються залежно від віку, психічного стану й обмежень, установлених законом. Завдяки цьому забезпечується належне регулювання участі суб'єктів у суспільному й правовому житті.

В адміністративному праві важливу роль відіграють органи, які реалізують виконавчі функції та є ключовою ланкою в системі публічного адміністрування. Їхня діяльність базується на положеннях Конституції та законів, що визначають межі та способи виконання владних повноважень. Такі органи забезпечують публічний інтерес через ухвалення адміністративних актів, здійснення нагляду та контрольних процедур, а також надання адміністративних послуг. Вони діють на професійній основі й мають обов'язок дотримуватися принципів законності та верховенства права. Також їхня діяльність має бути прозорою, підзвітною та відкритою для громадського контролю. Завдяки цьому запобігається концентрація влади та зловживання повноваженнями.

Суб'єкти публічної адміністрації реалізують свої повноваження у процесі розгляду адміністративних справ, ухвалення рішень, здійснення контролю та надання послуг. Їхня діяльність визначається законом і має відповідати принципам добросовісності, пропорційності, ефективності, відкритості та безсторонності. Усі дії цих суб'єктів спрямовані на забезпечення реалізації прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. При виникненні спорів щодо компетенції чи меж повноважень застосовуються погоджувальні механізми або судовий розгляд. Важливою гарантією є право осіб на участь у провадженні та доступ до ефективних засобів правового захисту. Це створює умови для довіри громадян до адміністративних процедур і підвищує якість публічних послуг. У результаті забезпечується баланс між владними повноваженнями і правами громадян.

У сфері енергетики та ринку природного газу ключову роль відіграють регулятори, на яких покладено завдання з ліцензування, тарифоутворення, контролю й урегулювання суперечок. Їхня діяльність забезпечує прозорість відносин між суб'єктами ринку та створює умови для конкуренції. Проте важливою проблемою залишається недостатній рівень незалежності цих органів, що знижує ефективність виконання функцій. Для вдосконалення системи управління пропонується закріпити статус регуляторів на рівні Конституції та гармонізувати національне законодавство з європейськими стандартами. Це дозволить забезпечити їх фінансову та функціональну автономію, зменшить політичний вплив і підвищить стабільність рішень. Зміцнення незалежності сприятиме підвищенню довіри з боку суспільства й бізнесу.

Важливу роль у публічному адмініструванні ринку природного газу відіграють уряд, центральні органи виконавчої влади та спеціалізовані інспекційні структури. Урядові рішення встановлюють спеціальні обов'язки для суб'єктів ринку та визначають правила функціонування газорозподільних систем. Центральні органи формують стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу, контролюють безпеку постачання й ініціюють програми диверсифікації джерел. Інспекційні установи здійснюють контрольні процедури, проводять перевірки та сприяють цифровізації наглядових процесів. Завдяки такій взаємодії формується комплексна система регулювання ринку природного газу. Це дозволяє підтримувати стабільність і надійність постачання, а також створює умови для інтеграції з європейськими стандартами.

Отже, система публічного адміністрування ринку природного газу є багаторівневою та поєднує діяльність національних і місцевих органів. На державному рівні регулятори, уряд і спеціалізовані інспекції формують та контролюють правила функціонування ринку, тоді як на місцевому рівні органи самоврядування реалізують програми з енергоефективності й управління ресурсами. Важливим аспектом є модернізація інфраструктури та впровадження автоматизованих систем обліку, що підвищує прозорість і підзвітність використання ресурсів. Така діяльність сприяє енергозбереженню, зменшенню витрат і формуванню довіри громади до влади. Водночас система орієнтується на інтеграцію до європейських енергетичних ринків і впровадження кращих міжнародних практик. Її ефективність полягає у збалансуванні інтересів держави, бізнесу та споживачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Суб'єкт / Словник української мови: в 11 томах. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=суб%27єкт

2. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

3. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.

4. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 № 2073-IX. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2073-20

5. Кіцул Ю. С., Лиса Р. О. Функції органів публічного адміністрування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 32. Т. 3. С. 33–36. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/4646

6. Про ринок природного газу : Закон України від 09 квітня 2015 № 329-VIII. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/329-19

7. Петриченко О.П. Адміністративно-правовий механізм захисту прав споживачів на ринку природного газу в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Т. 35 (74), № 6. С. 84–90. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/6_2024/12.pdf.

8. Добрянська Н. В., Петриченко О. П. Адміністративно-правовий статус Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг як регулятора на ринку природного газу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2024. № 68. С. 25–30. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc68/5.pdf.

9. Петриченко О.П., Добрянська Н.В. Інституційна незалежність енергетичних регуляторів: потреба конституційного закріплення статусу НКРЕКП. *Енергетичне право та безпека*. 2023. № 2(8). С. 57–63. URL: https://enslawjournal.org.ua/article/view/423857/418522

10. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг. Основні завдання та функції. URL: https://www.nerc.gov.ua/?id=6503

11. Про покладення спеціальних обов'язків на суб'єктів ринку природного газу для забезпечення загальносуспільних інтересів у процесі функціонування ринку природного газу: постанова Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2015 р. № 758 (у редакції станом на 01.04.2025). *Офіційний вісник України*. 2015. № 80. Ст. 2654. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/758-2015-п

12. Про затвердження Положення про Міністерство енергетики України. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2020 р. № 507. *Офіційний вісник України*. 2020. № 55. Ст. 1754. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-2020-п

13. Положення про Державну інспекцію енергетичного нагляду України. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2018 р. № 77. *Офіційний вісник України*. 2018. № 18. Ст. 610. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2018-п

14. Державна інспекція енергетичного нагляду України. *Офіційний вебсайт*: https://sies.gov.ua.

15. Програма модернізації системи теплопостачання м. Львова. *Львівська міська рада*. URL: https://city-adm.lviv.ua/lmr/lmr/dep-zhkg/komunpidpr/lvivteploenergo

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 34:347.463:656.07(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/63

МЕЖІ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ВАНТАЖНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В УКРАЇНІ

LIMITS OF LEGAL RELATIONS OF FREIGHT TRANSPORTATION IN UKRAINE

Шкарупа К.В., д.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут публічного права
ORCID ID: 0000-0002-1816-3559

Курило І.В., д.ю.н., професор
головний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут публічного права
ORCID ID: 0000-0001-7018-3883

Овчарук С.С., д.ю.н., доцент,
головний науковий співробітник
Науково-дослідний інститут публічного права
ORCID ID: 0009-0007-8337-5076

У статті узагальнено межі правових відносин у сфері вантажних перевезень в Україні крізь призму доктринального, нормативного та судового підходів. Вихідною базою аналізу стало лексичне тлумачення категорії «вантажні перевезення» в міжнародному словниковому просторі, де воно розглядається як комплексний процес переміщення вантажів різними видами транспорту з урахуванням мовних і регіональних особливостей. Зазначається, що хоча чинне законодавство України не містить уніфікованого визначення цього терміна, аналіз міжнародних конвенцій та транспортних кодексів дозволяє виокремити універсальні риси його правового статусу. Особлива увага приділена теоретичному осмисленню поняття «правові відносини», які в загальнотеоретичному вимірі визначаються як врегульовані нормами права суспільні відносини між суб'єктами, наділеними правами та обов'язками. Їхня структура охоплює норми права, суб'єктів, об'єкт, зміст та юридичні факти, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення. В адміністративно-правовій площині відносини у сфері перевезень характеризуються участю суб'єкта, наділеного владними повноваженнями, а також імперативністю приписів, що забезпечують належне виконання публічних завдань. Водночас адміністративно-правові відносини включають не лише вертикальні, а й горизонтальні взаємозв'язки, що гарантують реалізацію управлінських функцій на умовах паритету. Регулювання в цій сфері поєднує імперативні норми та диспозитивні можливості, дозволяючи індивідуалізувати умови договору. Нормативне закріплення правових відносин у сфері транспорту здійснюється через положення спеціальних законів. У залізничному транспорті вантаж визначається як матеріальні цінності, що перевозяться у спеціально призначених вагонах, для яких оформлюються транспортні документи і встановлюється відповідальність сторін. В автомобільному транспорті основна увага приділяється договірній природі перевезення та оформленню товарно-транспортних накладних, а також контролю безпеки та відповідності міжнародним стандартам.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративно-правові відносини, автомобільний транспорт, договір перевезення, залізничний транспорт, міжнародні конвенції, нормативне регулювання, об'єкт перевезення, правовий режим, правовий статус сторін, правові відносини, транспортне законодавство, транспортні кодекси, упаковка вантажу, відповідальність перевізника.

The article summarizes the concept of legal relations in the field of freight transportation in Ukraine through the lens of doctrinal, regulatory, and judicial approaches. The starting point of the analysis was the lexical interpretation of the category "freight transportation" in the international dictionary space, where it is understood as a complex process of moving goods by different modes of transport, taking into account linguistic and regional peculiarities. It is noted that although the current legislation of Ukraine does not provide a unified definition of this term, the analysis of international conventions and transport codes makes it possible to distinguish the universal features of its legal status. Special attention is paid to the theoretical understanding of the concept of "legal relations," which in the general theoretical dimension are defined as social relations regulated by legal norms between subjects endowed with rights and obligations. Their structure includes legal norms, subjects, object, content, and legal facts that determine the emergence, modification, or termination of such relations. In the administrative-legal dimension, relations in the field of transportation are characterized by the participation of a subject vested with authoritative powers, as well as by the imperative nature of provisions ensuring the proper fulfillment of public tasks. At the same time, administrative-legal relations include not only vertical but also horizontal interactions that guarantee the implementation of management functions on a parity basis. Regulation in this area combines imperative norms and dispositive opportunities, allowing for the individualization of contract terms. The normative consolidation of legal relations in the field of transport is carried out through the provisions of special laws. In railway transport, cargo is defined as material assets transported in specially designated wagons, for which transport documents are drawn up and the liability of the parties is established. In road transport, the focus is placed on the contractual nature of transportation and the preparation of consignment notes, as well as on safety control and compliance with international standards.

Key words: administrative law, administrative-legal relations, automobile transport, cargo packaging, consignment note, contract of carriage, international conventions, legal relations, legal status of the parties, normative regulation, object of carriage, railway transport, responsibility of the carrier, transport codes, transport legislation.

Вступ. Правові відносини у сфері вантажних перевезень є складовою частиною транспортного права та водночас важливим елементом господарського обігу. Вони формуються у процесі переміщення матеріальних цінностей різними видами транспорту та охоплюють комплекс зв'язків між перевізником, відправником і одержувачем. Ці відносини врегульовані нормами права, міжнародними конвенціями та договірними зобов'язаннями, що забезпечує їхню багаторівневу природу. Особливістю є поєднання приватноправових і публічноправових елементів, оскільки відносини одночасно мають господарський та адміністративний вимір.

© Шкарупа К.В., Курило І.В., Овчарук С.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Теоретичне осмислення категорії «правові відносини» дозволяє визначити їх як урегульовану форму соціальної взаємодії, що ґрунтується на юридичних фактах і має чітко окреслений суб'єктний склад. У сфері транспорту ці відносини набувають специфіки через потребу забезпечення безпеки, своєчасності та належної організації перевезень. Важливим є закріплення взаємних прав і обов'язків сторін, індивідуалізація договірних умов та встановлення меж відповідальності. Саме тому правові відносини у сфері вантажних перевезень можна розглядати як інструмент забезпечення балансу інтересів держави, бізнесу та суспільства.

У нормативному вимірі правове регулювання вантажних перевезень здійснюється через систему спеціальних законів, кодексів і підзаконних актів. Вони визначають поняття вантажу, умови його транспортування, оформлення документів, строки доставки та порядок приймання. Водночас міжнародні договори та конвенції встановлюють уніфіковані стандарти, що сприяють гармонізації правовідносин у сфері міжнародних перевезень. Поєднання імперативних і диспозитивних приписів дозволяє створювати гнучке, але водночас обов'язкове правове середовище.

У науковій площині правові відносини у сфері вантажних перевезень аналізуються крізь призму їхнього змісту, структури та функцій. Центральним елементом є договір перевезення, який забезпечує конкретизацію зобов'язань і визначає статус кожної сторони. Правова доктрина наголошує на значенні юридичних фактів, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення відносин. Значну увагу приділено також механізмам відповідальності, які охоплюють як відшкодування шкоди, так і спеціальні санкції. Це дозволяє розглядати правові відносини як комплексну систему, що забезпечує сталість і передбачуваність у транспортній діяльності.

Проблематика правових відносин у сфері вантажних перевезень полягає у відсутності єдиного законодавчого визначення базових понять, розбіжностях між нормами національного та міжнародного права, а також у складності практичного застосування положень конвенцій і договорів. Суди часто стикаються з проблемами визначення строків позовної давності, обсягу відповідальності перевізника та дійсності окремих договірних умов. У результаті це породжує неоднозначність у правозастосовній практиці, що негативно впливає на ефективність захисту прав учасників транспортних правовідносин.

Актуальність визначається зростанням ролі транспортної галузі в сучасних умовах глобалізації та інтенсифікації міжнародної торгівлі. Вантажні перевезення є ключовим чинником економічного розвитку, а їхнє правове забезпечення гарантією стабільності господарських процесів. Сучасні проблеми, пов'язані з цифровізацією логістики, потребою уніфікації стандартів та забезпечення безпеки, зумовлюють потребу в комплексному аналізі правових відносин у цій сфері. Саме тому узагальнення поняття правових відносин у вантажних перевезеннях є важливим як для розвитку правової науки, так і для вдосконалення практики їх застосування.

Огляд останніх досліджень. До окремих питань аналізованої проблематики звертали свою увагу такі вчені, як А. Волкова, В. Галунько, Р. Лідовець, С. Павлюк, О. Петришин, Р. Шишки та інші. Проте зазначені вчені проблему правових відносин вантажних перевезень в Україні безпосередньо не аналізували, зосереджуючи свої наукові пошуки на більш загальних, спеціальних чи суміжних соціально-правових, безпекових та економічних питаннях у цій сфері адміністративно-правового регулювання.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії природничого права, адміністративно-правових наук і вітчизняного законодавства розкрити межі правових відносин вантажних перевезень в Україні.

Виклад основних положень. Згідно з Коллінзьким COBUILD передовим словником для учнів (Велика Британія), поняття «вантажні перевезення» трактується як переміщення вантажів вантажівками, поїздами, кораблями або літаками, тоді як термін «transportation» означає будь-який вид транспорту, яким можна подорожувати чи перевозити товари; у британському варіанті англійської замість transportation зазвичай використовується слово transport. У словниковому значенні йдеться про комплексне визначення процесу переміщення товарів і транспортних засобів, що забезпечують таке перевезення, із зазначенням регіональних мовних особливостей [1].

Р. Лідовець визначає поняття «вантаж» у договорі перевезення як матеріальні цінності, що передаються відправником перевізнику для транспортування до пункту призначення з наступним виданням одержувачу. Наголошує, що чинне законодавство України не містить уніфікованого визначення цього терміна, однак аналіз міжнародних конвенцій, спеціальних транспортних кодексів і підзаконних актів дає можливість окреслити його універсальні ознаки. До складу вантажу належить будь-яке майно, прийняте до перевезення, за винятком пошти, багажу, бортових припасів та обладнання транспортного засобу. Важливим моментом є включення упаковки, контейнерів або іншого обладнання, якщо вони передаються перевізнику саме відправником, що впливає на визначення меж відповідальності перевізника за їх збереження [2].

У теорії права поняття «правові відносини» розглядається як суспільні відносини, урегульовані нормами права та виражені у взаємозв'язках між суб'єктами, які наділені відповідними правами й обов'язками. Виникнення правових відносин завжди пов'язане з участю щонайменше двох сторін і зумовлюється наявністю юридичного факту як підстави. До основних характеристик відносять їх правову зумовленість, визначеність суб'єктного складу та юридичну обов'язковість. У межах цих відносин індивідуалізуються права й обов'язки кожної зі сторін, що забезпечує стабільність і передбачуваність правових наслідків. Зміст правовідносин становлять суб'єктивні права й обов'язки щодо об'єкта матеріального чи нематеріального характеру, тоді як їх структура включає правові норми, суб'єктів, об'єкт, зміст і юридичні факти, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правового зв'язку [3, с. 231–234].

В адміністративному праві адміністративно-правові відносини розглядаються як врегульована правом форма соціальної взаємодії між суб'єктами, з яких один завжди наділений юридичновладними повноваженнями. Їх виникнення пов'язане з процесом реалізації публічного адміністрування, спрямованого на задоволення як публічних, так і приватних інтересів. Зміст цих відносин полягає в тому, що вони є юридичною формою виконання публічновладних завдань через закріплення взаємних прав і обов'язків. Державна воля в адміністративно-правових відносинах проявляється у вигляді конкретних юридичних актів, що здатні породжувати, змінювати чи припиняти правові зв'язки. Відмінною особливістю є можливість їх виникнення як за ініціативою органу публічного адміністрування, так і без згоди іншої сторони, що зумовлює наявність спеціального режиму юридичної відповідальності. При цьому такі відносини охоплюють не тільки вертикальні, а й горизонтальні зв'язки, що забезпечують реалізацію управлінських функцій на умовах паритету [4, с. 94–113].

На доктринальному рівні нашу увагу привернула робота Р. Шишки, де той визначає поняття правових відносин у сфері вантажних перевезень як систему юридично значущих зв'язків між учасниками, що врегульовані нормами права з урахуванням особливостей транспортної діяльності. Центральним елементом цих відносин є договір перевезення, який окреслює права та обов'язки сторін

і встановлює механізми відповідальності у випадку невиконання зобов'язань. Підкреслюється, що регулювання перевезень поєднує імперативний та диспозитивний підходи: воно містить обов'язкові приписи й одночасно надає можливість визначати індивідуальні умови на договірній основі. Важливим чинником постають юридичні факти, які зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин, забезпечуючи перехід від загальних норм до конкретних дій суб'єктів. При цьому правовий режим вантажу, статус сторін і механізми захисту їхніх прав визнаються ключовими елементами ефективної організації та реалізації перевезень [5].

А. Волкова визначає поняття правових відносин у сфері перевезення вантажів автомобільним транспортом як систему зв'язків між перевізником, вантажовідправником і вантажоодержувачем, що врегульована нормами права. Ці відносини формуються на підставі договору перевезення, який виконує ключову функцію в конкретизації взаємних прав і обов'язків сторін. У межах такого механізму регулювання враховуються юридичні факти, правовий статус учасників, правовий режим вантажу, а також застосовуються методи стимулювання, обмеження, заборони й захисту прав. При цьому діяльність суб'єктів визначається не лише умовами договору, але й імперативними нормами чинного законодавства, особливо у сфері забезпечення безпеки та відповідності міжнародним стандартам. Договір при цьому розглядається як мононормативний акт, що індивідуалізує відносини згідно з волею сторін, поєднуючи диспозитивність і потребу єдиного правового регулювання [6].

С. Павлюк розглядає правові відносини у сфері перевезення вантажів у прямому змішаному (мультимодальному) сполученні як комплексну систему регулювання, що забезпечує організацію й реалізацію доставки вантажу за участю щонайменше двох видів транспорту під відповідальність оператора змішаного перевезення. Цей оператор є центральною фігурою, який укладає договір із вантажовідправником, відповідає за весь процес доставки та є представником фактичних перевізників. Предметом регулювання охоплюється не тільки сам процес транспортування, а й супутні послуги, що мають вартісне вираження та оформлюються єдиним перевізним документом, часто в електронному вигляді. Правовідносини в цій сфері характеризуються багатокомпонентністю, оскільки включають взаємодію щодо перевезення, організації доставки, визначення відповідальності сторін і застосування міжнародних стандартів [7].

Правові відносини у сфері транспорту згідно із Законом України «Про транспорт» будуються як врегульована нормами права система зв'язків між підприємствами транспорту, органами влади та користувачами транспортних послуг. Вони охоплюють організацію перевезень пасажирів, вантажів, багажу та пошти, забезпечення безпеки транспорту, дотримання економічних і соціальних інтересів держави та громадян. У центрі таких відносин перебувають підприємства транспорту, які зобов'язані забезпечувати якісне і своєчасне перевезення, дотримання вимог охорони навколишнього середовища та укладання договорів страхування відповідальності. Водночас держава здійснює управління цією сферою через формування та реалізацію політики, ліцензування, тарифне регулювання та координацію роботи різних видів транспорту. Особливе значення має встановлення правил безпеки, охорони вантажів та майна, а також відповідальність підприємств за втрату чи пошкодження вантажів. Відносини визначаються поєднанням імперативних приписів законодавства й договірних зобов'язань між перевізником та замовниками послуг. Вони також охоплюють економічні механізми, такі як тарифи, ліцензії й державні замовлення, що формують умови функціонування галузі. Правові відносини у транспортній сфері є комплексними, спрямованими на задоволення потреб суспільства у перевезеннях і водночас на забезпечення належного рівня безпеки та відповідальності суб'єктів [8].

Звертаючись до судової практики ми виявили справу № 914/2044/18 Господарського суду Львівської області, в якій виникнення правових відносин було пов'язано з укладенням між ФОП Тон О.О. та ФОП Бурбаном В.М. договору транспортно-експедиційного обслуговування, на підставі якого сторони оформили заявки на міжнародні вантажні перевезення. Зобов'язання перевізника передбачали доставляння вантажу за погодженим маршрутом та дотримання умов, зокрема заборони на перевантаження без згоди експедитора. Суд установив, що відбулося самовільне перевантаження, підтверджене CMR-накладними та інвойсами, що кваліфікувалося як неналежне виконання зобов'язання. Регулювання цих правовідносин здійснювалося поєднанням норм Цивільного кодексу України, положень Конвенції CMR та умов договору, які визначали взаємну відповідальність сторін. Важливим елементом суперечки стало питання застосування позовної давності, оскільки відповідач заявив про її сплив, а позивач не довів поважність причин пропуску. Суд дійшов висновку, що хоча факт порушення умов перевезення був установлений, вимога про стягнення штрафу не могла бути задоволена у зв'язку із пропуском строку позовної давності [9].

Поняття вантажу в розумінні Закону України «Про залізничний транспорт» визначається як матеріальні цінності, що перевозяться залізничним транспортом у спеціально призначеному вантажному рухомому складі. Вантаж є об'єктом перевезення, для якого оформлюються транспортні документи, установлюються умови збереження, строки доставки, порядок приймання і видання, а також визначається відповідальність сторін за його цілісність і своєчасну доставку. До складу вантажу може входити продукція виробничо-технічного призначення, товари широкого вжитку, сировина, комплектаційні та інші матеріальні блага. Перевезення вантажів здійснюється як у внутрішньому, так і в міжнародному сполученні, з урахуванням спеціальних правил, що регулюють окремі категорії вантажів – небезпечних, цінних чи швидкопсувних. Окремо врегульовано поняття багажу, вантажобагажу та пошти, які мають власне правове забезпечення в межах транспортного законодавства [10].

Категорія вантажних перевезень у розумінні Закону України «Про автомобільний транспорт» подається як переміщення вантажів вантажними автомобілями, що здійснюється на договірних засадах між перевізником і замовником. До таких перевезень належить транспортування різних матеріальних цінностей, включно з товарами, сировиною чи обладнанням, із підтвердженням прийняття вантажу товарно-транспортною накладною або іншим документом. Вантажні перевезення здійснюються у внутрішньому та міжнародному сполученні з обов'язковим дотриманням вимог безпеки, габаритно-вагового контролю, оформленням транспортних і митних документів, а також на підставі положень відповідних нормативних актів і правил. Вони є об'єктом державного регулювання і контролю, спрямованого на забезпечення безпечного, якісного й ефективного надання транспортних послуг усім споживачам [11].

Висновки. Отже, правові відносини у сфері вантажних перевезень формуються як багаторівнева система, що поєднує норми міжнародного, національного та підзаконного регулювання. Їх зміст визначається через договір перевезення, у якому закріплюються права та обов'язки сторін, порядок доставки, умови збереження та відповідальність за порушення. Важливим є врахування особливостей транспортної діяльності, оскільки перевезення вантажів має специфічні ризики, пов'язані з безпекою, технічними характеристиками транспорту та вимогами до вантажу. Визначення вантажу як об'єкта правовідно-

син охоплює як матеріальні цінності, так і їх упаковку чи контейнер, що прямо впливає на обсяг відповідальності перевізника.

Правова наука тлумачить вантажні перевезення як систему відносин, у межах яких реалізуються економічні та юридичні інтереси учасників. Перевізник бере на себе зобов'язання доставити вантаж у встановлений строк, а відправник і одержувач мають право вимагати належного виконання умов. Укладення договору перевезення є основою для виникнення зобов'язань і визначення правового статусу сторін. Водночас регулювання цієї сфери поєднує диспозитивні норми, що дозволяють індивідуалізувати умови договору, та імперативні приписи, які встановлюють єдині стандарти. Завдяки цьому створюється баланс між договірною свободою і захистом публічних інтересів.

Адміністративно-правовий вимір вантажних перевезень виявляється в тому, що суб'єкт публічного адміністрування завжди наділений владними повноваженнями, що дає змогу забезпечувати дотримання обов'язкових правил і норм. Такі відносини можуть виникати незалежно від волі іншої сторони, що підкреслює їх імперативний характер. Водночас вони охоплюють як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки, зокрема під час координації роботи різних видів транспорту чи узгодження умов безпеки. У цій площині адміністративно-правові відносини виконують функцію контролю та забезпечення законності перевезень. Вони формують підґрунтя для уніфікованого регулювання та запровадження відповідальності за правопорушення у транспортній сфері.

Судова практика підтверджує, що правові відносини у сфері вантажних перевезень не обмежуються лише договірними зв'язками, а включають і питання відповідальності за неналежне виконання зобов'язань. Аналіз конкретних справ демонструє, що порушення умов перевезення, зокрема самовільне перевантаження чи недотримання маршрутів, може кваліфікуватися як істотне порушення договору. У таких випадках вирішення правової суперечки здійснюється через застосування норм національного законодавства та міжнародних конвенцій, що регулюють перевезення вантажів. Значну роль відіграє питання строків позовної давності, яке може стати перешкодою для захисту порушених прав навіть за наявності підтверджених порушень. Це підкреслює важливість своєчасного реагування сторін на випадки недотримання умов перевезення.

Нормативне регулювання у сфері залізничного та автомобільного транспорту по-різному визначає поняття вантажу та категорію вантажних перевезень, проте в обох випадках спільним є розгляд вантажу як об'єкта правовідносин. У залізничному транспорті вантаж визначається як матеріальні цінності, що перевозяться у спеціально призначених вагонах, для яких встановлюються правила збереження, оформлюються документи та визначається відповідальність сторін. В автомобільному транспорті акцент робиться на договірній основі перевезення та обов'язковому оформленні товарно-транспортних накладних. Також автомобільні перевезення регламентуються додатковими вимогами безпеки, габаритно-вагового контролю та міжнародних стандартів. Це забезпечує комплексність і багатовимірність правового регулювання у транспортній сфері.

Отже, поняття правових відносин у сфері вантажних перевезень охоплює поєднання договірних, адміністративних і судових аспектів, які разом формують правове середовище для здійснення транспортування. Вони визначаються через об'єкт перевезення, статус сторін, умови договору, юридичні факти та механізми відповідальності. Важливим є баланс між приватноправовими інтересами учасників і публічними завданнями забезпечення безпеки, ефективності та законності. Міжнародні стандарти та конвенції гармонізують ці відносини, а судова практика конкретизує механізми їх реалізації. Правові відносини у сфері вантажних перевезень можна схарактеризувати як системне утворення, яке відображає складність і взаємозалежність економічних, правових і організаційних процесів у транспортній галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary. freight transportation. *Collins English Dictionary*. 2024. URL: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/freight-transportation

2. Лідовець Р. А. Поняття вантажу за договором перевезення вантажу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Право*. 2011. Вип. 17. С. 117–122.

3. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків. Право, 2015. 368 с.

4. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.

5. Шишка Р. Б. Механізм правового регулювання перевезень. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 120–125.

6. Волкова А. В. Механізм правового регулювання перевезень вантажів автомобільним транспортом. *Юридичний вісник*. 2014. № 1 (30). С. 96–100.

7. Павлюк С. М. Правове регулювання перевезення вантажів у прямому змішаному сполученні: автореф. дис. ... д. філософ: 081. Право. Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2020. 20 с.

8. Про транспорт : Закон України від 10 листопада 1994 № 232/94-ВР. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/232/94-%D0%B2%D1%80

9. Рішення Господарського суду Львівської області від 05 квітня 2019 р. у справі № 914/2044/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. Дата набрання законної сили: 9 квітня 2019. 2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81368498

10. Про залізничний транспорт : Закон України від 04 липня 1996 № 273/96-ВР. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/273/96-%D0%B2%D1%80

11. Про автомобільний транспорт: Закон України від 05 квітня 2001 № 2344-III. База даних «*Законодавство України*». *Верховна Рада України*. 2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2344-14

УДК 352.07:341.231.14
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/64

ПИТАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА МУНІЦИПАЛІЗМУ В ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

ISSUES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT AND MUNICIPALISM IN THE LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Бойчук А.Ю., д.ю.н,
професор,
професор кафедри публічного управління та цифрової економіки
Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку
ORCID ID: 0009-0006-2272-7130

Тарасов А.В., доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри журналістики,
соціальних комунікацій і ІТ-права,
Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку,
адвокат, керівник
Адвокатське об'єднання «Перфекція»
ORCID ID: 0000-0002-1968-4858

Джус А.Р., курсант групи ННІ-3-23-204
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0009-0007-1664-6737

У статті здійснено комплексний аналіз теоретико-правових засад муніципалізму та місцевого самоврядування в Україні у контексті європейських стандартів та практики Європейського суду з прав людини. Вихідним положенням дослідження є розуміння муніципалізму не лише як специфічної форми організації публічної влади, а і як ціннісної парадигми, що втілює принципи демократії участі, субсидіарності та правової автономії територіальних громад. Обстоюється думка, що муніципалізм в умовах сучасних трансформацій української правової системи набуває особливого значення, оскільки виступає фундаментом для реалізації конституційного принципу народовладдя на локальному рівні.

Показано, як західноєвропейські моделі муніципалізму вплинули на формування національної доктрини місцевого самоврядування в Україні. Особливу увагу приділено ролі Європейської хартії місцевого самоврядування як ключового документа, що визначає базові стандарти функціонування територіальних громад.

Виокремлено особливості правового статусу територіальних громад, їх повноважень. Обґрунтовано, що сучасна реформа децентралізації в Україні є практичним втіленням муніципалістичних ідей, спрямованих на зміцнення автономії місцевих спільнот і підвищення ефективності публічного управління. Водночас, акцентовано увагу на низці проблемних аспектів: нерівномірності розвитку територій, недостатньому ресурсному забезпеченні органів місцевого самоврядування, а також правових колізіях у розмежуванні компетенції між місцевими і центральними органами влади.

Досліджено практику Європейського суду з прав людини, яка безпосередньо стосується питань муніципалізму. Проаналізовано рішення ЄСПЛ, які стосуються муніципалізму. Показано, що імплементація стандартів ЄСПЛ у сфері місцевого самоврядування є необхідною умовою утвердження європейських принципів муніципалізму в Україні.

Наголошено, що муніципалізм має не лише юридичний, а й міждисциплінарний характер, поєднуючи правові, політичні та соціологічні виміри. Він виступає ключовою ланкою у формуванні демократичної, правової та соціальної держави, адже забезпечує участь громадян у вирішенні питань місцевого значення та сприяє зміцненню довіри до інститутів влади. Зроблено висновок, що українська модель муніципалізму перебуває у процесі становлення та вимагає подальшого наукового осмислення, гармонізації з європейськими правовими стандартами та адаптації до практики ЄСПЛ.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципалізм, ЄСПЛ, права людини, територіальні громади, децентралізація, Європейська конвенція з прав людини, субсидіарність.

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical and legal foundations of municipalism and local self-government in Ukraine in the context of European standards and the practice of the European Court of Human Rights. The starting point of the study is the understanding of municipalism not only as a specific form of public authority organization, but also as a value paradigm that embodies the principles of participatory democracy, subsidiarity, and legal autonomy of territorial communities. The author argues that municipalism is of particular importance in the context of the current transformations of the Ukrainian legal system, as it serves as the foundation for the implementation of the constitutional principle of popular sovereignty at the local level.

It shows how Western European models of municipalism have influenced the formation of the national doctrine of local self-government in Ukraine. Particular attention is paid to the role of the European Charter of Local Self-Government as a key document defining the basic standards for the functioning of territorial communities.

The peculiarities of the legal status of territorial communities and their powers are highlighted. It is argued that the current decentralization reform in Ukraine is a practical embodiment of municipal ideas aimed at strengthening the autonomy of local communities and improving the efficiency of public administration. At the same time, attention is focused on a number of problematic aspects: uneven development of territories, insufficient resource provision for local self-government bodies, as well as legal conflicts in the division of powers between local and central authorities.

The practice of the European Court of Human Rights directly related to municipalism issues is examined. ECHR decisions related to municipalism are analyzed. It is shown that the implementation of ECHR standards in the field of local self-government is a necessary condition for the establishment of European principles of municipalism in Ukraine.

© Бойчук А.Ю., Тарасов А.В., Джус А.Р., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

It is emphasized that municipalism is not only legal but also interdisciplinary in nature, combining legal, political, and sociological dimensions. It is a key link in the formation of a democratic, legal, and social state, as it ensures the participation of citizens in resolving issues of local importance and contributes to strengthening trust in government institutions. It is concluded that the Ukrainian model of municipalism is in the process of formation and requires further scientific analysis, harmonization with European legal standards, and adaptation to the practice of the ECHR.

Key words: local self-government, municipalism, ECHR, human rights, territorial communities, decentralization, European Convention on Human Rights, subsidiarity.

Вступ. Питання місцевого самоврядування та втілення принципів муніципалізму набувають особливої актуальності в контексті європейської інтеграції України та реформи децентралізації. Ефективна реалізація прав територіальних громад безпосередньо пов'язана із забезпеченням європейських стандартів демократії та верховенства права, що зумовлює необхідність аналізу практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у цій сфері. Хоча поняття муніципалізму та правова природа місцевого самоврядування досліджувалися вітчизняними вченими, системний аналіз впливу правових позицій ЄСПЛ на розвиток цих інститутів в Україні залишається недостатньо розробленим.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є комплексний аналіз ключових рішень ЄСПЛ, що стосуються прав органів місцевого самоврядування, муніципальних службовців та членів територіальних громад, для визначення європейських стандартів у цій сфері та їх впливу на українське законодавство. Виходячи з означеної мети, ставляться наступні завдання: з'ясувати співвідношення категорій «муніципалізм» та «місцеве самоврядування»; визначити юридичну природу місцевого самоврядування; проаналізувати рішення ЄСПЛ стосовно місцевого самоврядування.

Методологія дослідження. Методологічна основа дослідження муніципалізму та місцевого самоврядування в Україні побудована на комплексному використанні загальнонаукових, спеціально-юридичних та міждисциплінарних методів пізнання, що дозволило забезпечити глибину і багатовимірність аналізу.

Діалектичний метод застосовувався для розгляду муніципалізму як соціально-правового явища, що еволюціонує під впливом історичних, політичних і правових чинників. Він дозволив простежити динаміку взаємодії місцевих громад і державної влади, а також виявити суперечності між автономією територіальних спільнот та централізованими формами управління.

Системний підхід уможливив аналіз місцевого самоврядування як складової частини публічної влади та демократичного устрою. Завдяки йому місцеві органи влади розглядалися як елементи цілісної конституційної системи, що функціонує у взаємодії з державними інституціями, інститутами громадянського суспільства та міжнародними правовими стандартами.

Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення концепції муніципалізму в українській науці та законодавстві з європейськими та міжнародними підходами. Це дозволило виявити спільні риси та відмінності у розумінні автономії територіальних громад, а також оцінити перспективи адаптації українського муніципального права до стандартів Ради Європи та практики ЄСПЛ.

Аксіологічний метод застосовувався для визначення ціннісних основ муніципалізму та місцевого самоврядування. Особлива увага приділялася розумінню громади як первинного суб'єкта народовладдя, значенню участі громадян у прийнятті рішень та забезпеченню демократичного розвитку на локальному рівні.

Формально-юридичний метод був використаний для системного аналізу правових норм, які визначають статус територіальних громад, їхні повноваження, матеріально-фінансову основу, а також для дослідження положень українського законодавства у світлі принципів верховенства права, правової визначеності та субсидіарності.

Огляд літератури. Дослідження питання місцевого самоврядування та муніципалізму в правових позиціях Європейського суду з прав людини набуває подальшої значущості у вітчизняній науці. Недарма, цим питанням присвячено ряд наукових досліджень. Зокрема, О. Орловський [1] досліджував муніципалізм як складову частину конституціоналізму. О. Батанов [2; 3] досліджував природу муніципалізму у розрізі становлення та розвитку. Н. Бочарова [4] дослідила проблематику особливостей формування міжнародного муніципального права. В. Барвіненко [5] дослідив особливості функціонування органів місцевого самоврядування під час дії правового режиму воєнного стану. Поряд з цим, В. Лазарєв [6–9] дослідив юридичну природу правових позицій. О. Скрипник [10] дослідила аспекти правових позицій на дисертаційному рівні. М. Самбор [11] дослідив погляди на поняття «правова позиція». Водночас, питання місцевого самоврядування та муніципалізму в правових позиціях Європейського суду з прав людини в українській юриспруденції комплексно не досліджувалися.

Результати дослідження та дискусія. У вітчизняній юриспруденції відсутній єдиний підхід до розуміння поняття «муніципалізм». Різні дослідники пропонують власне розуміння терміну «муніципалізм». Так, Б. Андрієв під «муніципалізмом» розуміє концепцію місцевої самоврядності, котра спирається на активне громадянське управління, горизонтальні зв'язки між владою та мешканцями, а також залучення громади до прийняття рішень у межах муніципальних утворень. Цей автор акцентує, що муніципалізм – не просто адміністративна організація, а спосіб демократії «знизу», де громадські інтереси формують політику на місцевому рівні шляхом участі й відповідальності [12, с. 94-102].

О. Батанов розглядає муніципалізм як складне політико-правове явище, яке поєднує елементи ідеології місцевої автономії, права територіальної громади та інституційної децентралізації. Він вбачає в муніципалізмі ідею розвитку конституційного права на рівні місцевого самоврядування, що формує «муніципальні інтереси», набуває правового статусу і синергетично взаємодіє з публічними інтересами держави й громадян. За О. Батановим, муніципалізм слугує інструментом реалізації громадянської участі й демократії «знизу», коли громади отримують реальний контроль над рішеннями місцевого значення. Він також підкреслює, що муніципалізм має історичні корені, зокрема через римське *municipium*, і трансформується в сучасних умовах як фундамент місцевої автономії. Для автора муніципалізм не просто правова конструкція, а ціннісна парадигма, яка виховує приналежність до рідної громади та формується через правосвідомість мешканців. Він трактує муніципалізм як конституційно-правовий інститут, що виступає засобом балансування між державною владою й локальними спільнотами, і що має як внутрішній (локальний), так і зовнішній (глобальний) вимір [13, с. 56–62].

Л. Рот вважає муніципалізм не стільки формулюванням конкретних політичних програм, скільки стратегією: на її думку, муніципалізм охоплює «перемогу місцевих урядів і їх посилення як частину ширшої політичної стратегії побудови влади знизу», що реалізується одночасно «всередині та поза формальними інститутами» з метою максимальної участі громадян у прийнятті рішень . Інакше кажучи, муніципалізм – це ідеологічний підхід до міського чи місцевого управління, який виходить із роз-

ширення повноважень місцевих громад та демократичного і «горизонтального» здійснення влади на низових рівнях [14].

Інша перспектива виходить з визначення Оксфордського англомовного словника (*Oxford English Dictionary*): тут муніципалізм тлумачиться як «преференція муніципальної, а не централізованої, дії чи контролю в уряді; муніципальне правління як інститут». Це означає підкреслення автономії муніципалітетів і форм управління на місцевому рівні [15]. Таким чином, у літературі муніципалізм розуміють як політичну чи соціальну концепцію, що акцентує увагу на міському (муніципальному) рівні політики і самоврядування. Оксфордський словник і Рот говорять про пріоритет децентралізації влади, участі громадян у місцевих процесах і створенні незалежних локальних інститутів управління. В усіх цих підходах спільним є підкреслення ролі територіальної громади як основи самоврядування та ідея, що місцеві органи влади повинні мати реальний вплив на прийняття рішень і розпорядження ресурсами, орієнтуючись на потреби населення [14].

Водночас, органи місцевого самоврядування (ОМС) – це форма публічної влади, що здійснюється територіальними громадами. Як визначає відомий дослідник В. Костіцький, «місцеве самоврядування – це певна форма публічної влади, здійснюваної територіальною громадою як безпосередньо, так і через спеціально створювані органи місцевого самоврядування (місцеві ради), та посадових осіб – сільських, селищних та міських голів». Тобто громадяни реалізують свої управлінські права через вибори депутатів до місцевих рад (сільських, селищних, міських) і голів громад, які ухвалюють рішення з місцевих питань. Місцеве самоврядування юридично закріплене в Конституції України (ст. 140–143) та спеціальних законах: воно гарантовано як окрема гілка влади, що не є частиною державного механізму, а має власні повноваження і ресурси. Зокрема, Конституція надає ОМС власну матеріально-фінансову основу – у вигляді майна, доходів місцевих бюджетів, землі і ресурсів у власності громад , що свідчить про автономію місцевих органів влади [16, с. 48–50].

Місцеве самоврядування служить кільком головним функціям. По-перше, через ОМС здійснюється виконання делегованих державою повноважень на місцях, наприклад видача паспортів, реєстрація актів тощо . По-друге, через ОМС місцева громада самостійно вирішує низку питань місцевого значення – соціальних, інфраструктурних, культурних. За твердженням В. Костіцького, самоврядування «дозволяє значно демократизувати апарат управління і вирішувати місцеві питання, забезпечуючи максимальне врахування інтересів громад, поєднувати інтереси і права людини та інтереси регіонів і держави». Іншими словами, ОМС покликане забезпечити ефективне управління на місцях, коли рішення ухвалюють ті, хто безпосередньо потерпає від їх наслідків. Воно створює контрбаланс централізованому керівництву, уникаючи надмірної віддаленості влади від громади [16, с. 48–50].

Структурно система ОМС в Україні складається з різних рівнів територіальних громад. Кожна громада – об'єднання мешканців певного населеного пункту чи кількох – обирає місцеву раду, яка є представницьким органом, та голову громади (сільського, селищного чи міського). Крім того, в районному і обласному масштабах функціонують відповідні ради з делегованими повноваженнями (надання лікарень, шкіл тощо). Таким чином, територія України розділена на нижчі адміністративно-територіальні одиниці (громади, райони, області), і в кожній з них діють власні виборні ради і виконавчі структури, які спільно утворюють єдину систему місцевої влади . Костіцький наголошує: «її територія поділяється на певні адміністративно-територіальні одиниці різних рівнів […] в яких функціонують […] виборні представницькі органи, які, попри відмінності у формуванні, разом творять єдину систему здійснення публічної влади на місцях» [16, с. 48–50].

У своїй роботі І. Дробуш наголосив, що конституційним змістом ОМС є також реалізація принципу субсидіарності, тобто, державні повноваження, які місцеві громади можуть ефективно виконувати самостійно, мають передаватися їм із загальнодержавного рівня. Цей принцип підкреслює, що питання, вирішення яких можливо на місці, не повинно залишатися в монополії центральних органів влади. Натомість саме громади повинні мати реальні права впливати на бюджети, управління майном і розвиток території. Українські реформатори, наприклад, проводять політику децентралізації, передаючи сільським і міським громадам додаткові функції в освіті, медицині та управлінні ресурсами, що ілюструє практичне втілення ідей муніципалізму в сучасному українському контексті [17, с. 85–91].

Водночас ОМС не існує у вакуумі – його норми органічно пов'язані з державним устроєм. За Концепцією Ради Європи (Європейська хартія місцевого самоврядування) місцеві органи влади «є однією з головних основ будь-якого демократичного режиму, і місцеве самоврядування має здійснюватися радами або зборами, що складаються з вільно обраних членів» [18].

Такий підхід акцентує, що у демократичних державах саме міські та місцеві органи влади посідають особливе місце і мають забезпечувати участь громадян у політиці. Виконання ж повноважень на місцях повинно супроводжуватися прозорістю, підзвітністю перед громадою та фінансовою самостійністю.

Отже, ОМС – це самостійна гілка народовладдя, в якій органи влади народжені й підзвітні місцевим громадам . З одного боку, місцеві ради і голови вирішують повсякденні питання розвитку території, з іншого – у певній мірі виконують делеговані завдання держави. Завдяки субсидіарності і децентралізації межі між цими функціями поступово уточнюються, але загалом ОМС зберігає окремий характер владного інституту на місцях. Муніципалізм як ідея перегукується з ОМС тому, що обидва явища виходять з того, що влада та ресурси мають бути ближчими до людей: муніципалізм пропагує розширення повноважень громад і пряме залучення населення в управління, а місцеве самоврядування якраз забезпечує інституційну основу для такої участі. У сучасних умовах ці поняття тісно переплітаються: міцне місцеве самоврядування є передумовою впровадження ідей муніципалізму, а прагнення муніципалізму стимулює реформи місцевого самоврядування і розширення прав громад [16, с. 49].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) безпосередньо пов'язаний з проблематикою місцевого самоврядування та муніципалізму, адже саме він забезпечує тлумачення й застосування норм Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантує право громад на ефективний захист своїх інтересів. Практика ЄСПЛ формує стандарти, які впливають на розвиток муніципалізму: суд розглядає справи, де оскаржуються порушення прав органів місцевого самоврядування або їхніх представників, визначаючи баланс між державною владою та автономією громад. Так, муніципалізм як ідея посилення ролі територіальних спільнот знаходить підтвердження у численних рішеннях ЄСПЛ, які визнають за місцевими органами право на захист власних повноважень, наприклад у справах щодо свободи вираження поглядів місцевих депутатів чи права громад на мирні зібрання. Офіційно ЄСПЛ визначається як «міжнародний судовий орган, створений для забезпечення дотримання державами-учасницями Конвенції їхніх зобов'язань» (ст. 19 Конвенції). Рішення Суду мають обов'язковий характер і впливають на національні правові системи, змушуючи держави змінювати законодавство та практику

в частині гарантій місцевої демократії. Через механізм індивідуальних і міждержавних скарг ЄСПЛ опосередковано захищає і права територіальних громад, розширюючи простір муніципальної автономії. Таким чином, муніципалізм і ЄСПЛ взаємодіють як два рівні одного процесу – європейської конституційної еволюції, де місцеве самоврядування визнається не лише інститутом внутрішнього права, а й об'єктом міжнародного захисту [19].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) розглянув та продовжує розглядати низку справ, які стосуються функціонування місцевого самоврядування, захисту прав громадян на рівні муніципалітетів та участі в місцевих виборах. Їх хронологічний огляд показує, що Суд активно формулює стандарти щодо дотримання прав при здійсненні влади на місцях.

Перші важливі рішення стосуються соціальних прав працівників місцевих органів. Так, у 2008 р. Велика палата ЄСПЛ у справі Demir and Baykara v. Turkey встановила, що муніципальні службовці, які забезпечують місцеві послуги (наприклад, в освітній чи охоронній сферах), не є частиною держуправління, тому їм гарантоване право на створення профспілок відповідно до ст. 11 Конвенції. Ця справа встановила, що Туреччина порушила свободу об'єднання, коли заборонила муніципальним працівникам вступати в профспілки [20]. Через два роки ЄСПЛ розглянув Çerikçi v. Turkey [21], де муніципальний працівник був покараний за участь у страйку профспілки; Суд також став на бік позивача, захищаючи його трудові права під статтею 11 [18]. Натомість у справі Strzelecki v. Poland [22] йшлося про муніципального поліцейського, якому заборонили вступати до політичної партії. На відміну від попередніх справ, тут Суд визнав заборону пропорційною та не знайшов порушення ст. 11, тобто дотримав широкого «запасу» для національної політики у сфері аполітичності сил безпеки [18; 22].

Паралельно розвивалася практика ЄСПЛ щодо виборчих прав на місцевому рівні. У 2021 р. Суд ухвалив рішення у справі Selyhenenko and Others v. Ukraine [23]. Позивачі – внутрішньо переміщені особи (ВПО) з окупованого Криму та Донбасу, які намагалися проголосувати на місцевих виборах у Києві в 2015 р. Суд встановив, що їм незаконно відмовили у праві голосу згідно з новими домовленостями, бо їхній офіційний реєстрований адрес не змінився. ЄСПЛ визнав таке обмеження формою дискримінації (ст. 1 Протоколу №1, що гарантує виборчі права) [18]. Українська преса (EHRAC) повідомляє, що це рішення суттєво вплинуло на ухвалення нового Виборчого кодексу 2019 р., який надав ВПО можливість брати участь у місцевих виборах за фактичним місцем проживання . Таким чином, суд захистив право людей бути частиною громад за новим фактичним місцем проживання, навіть якщо формально вони зареєстровані інакше [24].

Варто також згадати рішення, що стосуються референдумів та делегування влади. Наприклад, Forcadell і Lluís and Others v. Spain [25] стосувалася каталонського законодавчого референдуму. Суд наголосив, що «умови, необхідні для вільного вияву думки громадян», мають відповідати Конституції (ст. 3 Протоколу № 1) [18]. Оскільки референдум проводився з порушенням іспанської Конституції, ЕСПЛ відхилив позов як невідповідний статті 3 (неможливо оцінити, чи були створені передбачені Конвенцією умови). Ця справа показує межі місцевого волевиявлення: місцевим органам влади важливо діяти в межах національного законодавства, інакше конвенційні гарантії не можуть бути застосовані [25].

Як ілюстрацію цього принципу можна розглянути справу Humpert and Others v. Germany [26], в якій заявники посилалися на порушення статті 11 (свобода об'єднань) Європейської конвенції з прав людини. Предметом скарги стало обмеження права на страйк для вчителів муніципальних шкіл, закріплене в параграфі 116 Німецького закону про державну службу (Beamtenstatusgesetz – BeamtStG). Справа демонструє підхід ЄСПЛ до оцінки того, чи є такі обмеження пропорційними, тобто чи переважає суспільний інтерес у забезпеченні функціонування освіти над індивідуальним правом на колективні дії. Проводячи паралель, так само, як у справі Forcadell волевиявлення Каталонії мало відбуватися в рамках іспанської Конституції, так і тут ЄСПЛ має зважити, чи не вийшла німецька держава за межі допустимого регулювання, встановлені Конвенцією. Таким чином, рішення у цій справі матиме важливе значення для визначення меж, у яких держава може обмежувати трудові права певних категорій працівників у інтересах суспільства в цілому [26].

Отже, хронологічний огляд показує таку картину розвитку практики ЄСПЛ: початок було покладено рішенням Великої Палати у справі Demir and Baykara v. Turkey [20], яке закріпило захист профспілкових прав для муніципальних службовців на підставі статті 11 Конвенції; цю лінію було підтверджено у 2010 році у справі Çerikçi v. Turkey [21], де Суд захистив право муніципального працівника на створення профспілки. Однак вже у справі Strzelecki v. Poland [22] ЄСПЛ визнав, що заборона членства у політичних партіях для муніципальної поліції не становить порушення тієї ж статті 11, демонструючи тим самим можливість обмежень. Згодом, у 2019 році, справа Forcadell і Lluís v. Spain [25] стосувалася вже не трудових прав, а місцевого волевиявлення, але також показала межі автономії: Суд відхилив скаргу щодо каталонського референдуму, вказавши, що він проводився з порушенням національної конституції. Далі, у справі Selyhenenko and Others v. Ukraine [23] ЄСПЛ знову став на захист прав окремої групи, визнавши дискримінацією відмову у праві голосу на місцевих виборах внутрішньо переміщеним особам. Нарешті, сучасним продовженням цієї дискусії щодо балансу між правами працівників та інтересами держави є справа Humpert v. Germany [26], де очікується рішення щодо того, чи є пропорційною повна заборона на страйк для вчителів муніципальних шкіл, що ілюструє принципи часткового відмови держави від колективних дій певних категорій працівників.

Кожне рішення зачіпало певні аспекти місцевого самоврядування. Демір і Черікчі стосувалися права муніципальних службовців на організацію, що пов'язано з адміністративною автономією місцевих органів і їх взаємодією з працівниками. Стржелеський – питання політичної нейтральності органів безпеки при самоврядуванні. Селігеченко – безпосередньо право участі у місцевих виборах. Закхарова – конфлікт інтересів місцевих працівників із профспілкових питань. Forcadell – межі самостійності регіональних органів у проведенні референдумів. Суд виходив із того, що будь-які повноваження чи дії органів місцевого самоврядування мають здійснюватися з повагою до європейських стандартів прав людини. Зокрема, виборчі права на місцевому рівні визнаються частиною загального права на участь у виборах (Протокол № 1, ст. 3), а працівники муніципалітетів є «звичайними громадянами», тож і на них поширюються гарантії свободи об'єднань і захисту від дискримінації.

Таким чином, рішення ЄСПЛ утворюють практику, що поширює права і гарантії конвенції на сферу місцевого самоврядування. Суд формулює, наприклад, обов'язок держав гарантувати внутрішньо переміщеним особам ефективну участь у житті нових громад, а також обмежувати втручання у профспілкову діяльність муніципальних службовців. Хронологія рішень свідчить: з часом ЄСПЛ деталізував критерії законності втручання в місцеві сфери (партійну нейтральність, вибори, колективні дії) і уточнив, що навіть «незначущі» на перший погляд обмеження при місцевій владі можуть перевірятися на відповідність Конвенції.

Висновки. У підсумку слід зазначити, що муніципалізм й місцеве самоврядування – тісно пов'язані явища. Муніципалізм як ідея акцентує увагу на автономії громад, прямій демократії та залученні населення до вирішення локальних проблем. Місцеве самоврядування в Україні створює юридичну основу для реалізації цих ідей: громадські ради, територіальні громади і їхні органи мають права і ресурси, закріплені в Конституції та законах. Сформована структура МСВ з можливістю обрання місцевих голів і рад, а також забезпечення їхньої фінансової і майнової бази, відповідає принципам муніципалізму про необхідність розширення прав «низових» інститутів.

Водночас досвід ЄСПЛ свідчить, що незалежність місцевого самоврядування також потребує балансу між автономією та конституційними нормами. Суд підтвердив, що люди, які переміщені, все одно є членами громад і мають право на представництво у місцевих органах. Це корелює з принципом субсидіарності: влада має бути там, де на неї покладено відповідальність. У практичній площині українська реформа децентралізації втілює ідеї муніципалізму через передачу громаді широких повноважень і ресурсів (додаткові бюджети, майно, владні функції). Водночас, необхідна чітка законодавча і судова гарантія того, що це право не може бути довільно обмежено – про що і йдеться в рішеннях ЄСПЛ.

Можна стверджувати, що місцеве самоврядування в Україні – це особливий ланцюг народовладдя, ключовою ознакою якого є обрання представників місцевою громадою і наявність власних повноважень і бюджету. Муніципалізм як концепція набуває реального значення, коли держава створює умови для участі громадян у місцевому управлінні і розширює самостійність громад. Рішення ЄСПЛ показують, що захист прав людини на місцях включає не тільки інституційні аспекти (вибори, референдуми), але й права самих працівників муніципалітетів.

Подальший розвиток місцевого самоврядування в Україні повинен відбуватися з урахуванням європейських стандартів: з одного боку, зміцнюючи територіальні громади, а з іншого – гарантувати, щоб при цьому не порушувалися права людини. Самоврядна влада громади слугує підґрунтям для демократії участі і розвитку людського потенціалу на місцях – саме тому інтеграція принципів муніципалізму у правове регулювання є важливим завданням на шляху конституційних реформ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Орловський О. С. Муніципалізм як складова конституціоналізму. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Вип. 71. С. 20–25.
2. Батанов О. В. Сучасний муніципалізм в Україні у контексті інституціоналізації муніципально-правового статусу особи. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія : Право. 2012. Вип. 2. С. 104–113.
3. Батанов О. В. Сучасний муніципалізм в Україні: гуманістичні засади становлення та розвитку. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 165–174.
4. Бочарова Н. Концепт міжнародного муніципального права в сучасних муніципально-правових дослідженнях. *Alfred Nobel University Journal of Law*. 2024. № 2 (9). С. 20–25. DOI: 10.32342/3041-2218-2024-2-9-2.
5. Барвіненко В. Місцеве самоврядування в Україні у 2024 р.: тенденції та перспективи розвитку. *Law. State. Technology*. 2024. № 4. С. 3–7. DOI: https://doi.org/10.32782/LST/2024-4-1.
6. Лазарєв В. В. Правова позиція: загальноправова характеристика. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. Т. 101. № 2. Ч. 1. С. 20–31. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.2.02.
7. Лазарєв В. В. Юридичні позиції Конституційного Суду України щодо прав і свобод людини. *Ювілейні наукові читання, присвяч. пам'яті акад. Володимира Володимировича Копєйчикова (до 100-річчя з дня народження)* : зб. матеріалів (м. Київ, 17 лист. 2023 р.). Київ: 7БЦ, 2023. С. 91–95.
8. Лазарєв В. В. Вимоги до правових позицій. *Трансформація правової системи України : виклики сучасності* : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 лютого 2024 р.) / за заг. ред. П. В. Горінова, С. І. Москаленка, Н. В. Сухицької. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 278–281.
9. Лазарєв В. В. Питання уніфікації термінології крізь призму правових позицій Верховного Суду. *Науково-правові читання, присвячені пам'яті професора А.П. Ткача (до 100-річчя від дня народження)* : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 06 груд. 2023р). Київ, 2003. С. 104–108.
10. Скрипник Д. О. Теоретичні та практичні аспекти правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філософії : 08 Право : 081 Право / Скрипник Д. О.; наук. керівник Волошина В. К.; МОН України, Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 229 с. – Бібліогр.: с. 169–203 (308 назв).
11. Самбор М. Правова позиція в українській правовій доктрині. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 2 (107). С. 80–84.
12. Андріїв Б. Є. Новий муніципалізм : глобальна «політика на основі місця». *Політикус*. 2022. № 5. С. 93–104. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-5.14.
13. Батанов О. В. Муніципалізм у системі сучасного конституціоналізму: генетичні витоки та тенденції розвитку. *Досвід, воєнні випробування та повоєнний ренесанс конституційно-правового розвитку незалежної України* : збірник матеріалів міжнародних науково-практичних конференції (м. Київ, 26 червня 2024 р.). Київ–Харків : Майдан, 2025. С. 56–62.
14. Roth L. Which municipalism? Let's be choosy. openDemocracy. https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/which-municipalism-lets-be-choosy. URL: https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/which-municipalism-lets-be-choosy.
15. Oxfrod English Dictionary [municipalism]: meaning. URL: https://www.oed.com/dictionary/municipalism_n?tl=true
16. Костицький В. Місцеве самоврядування як окрема гілка публічної влади. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2018. № 1. С. 48–50.
17. Дробуш І. В. Муніципалізм в Україні: історичний досвід та перспективи розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. № 27. С. 85–91.
18. The Case Law of the European Court of Human Rights – Local and Regional Authorities. URL: https://www.coe.int/en/web/congress/echr-case-law
19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

20. Demir and Baykara v. Turkey : рішення Європ. суду з прав людини (заява № 34503/97) від 12.11.2008 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89558.

21. Cevrioğlu v. Turkey : рішення Європ. суду з прав людини (заява № 69546/12) від 04.10.2016 р. / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-166936.

22. Strzelecki v. Poland : рішення Європ. суду з прав людини (заява № 42129/21) від 15.05.2023 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-225255.

23. Selyhenenko and Others v. Ukraine : рішення Європ. суду з прав людини (заява № 24919/16 та № 28658/16) від 21.01.2022 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216061.

24. EHRAC. European Court rules Ukraine violated internally displaced people's right to vote. URL: https://ehrac.org.uk/en_gb/european-court-rules-ukraine-violated-internally-displaced-peoples-right-to-vote/.

25. Forcadell i Lluís and Others v. Spain : рішення Європ. суду з прав людини (заява № 368883/17, 72165/17) від 29.01.2019 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216853.

26. Humpert and Others v. Germany : рішення Європ. суду з прав людини (заява № 59433/18) від 14.12.2023 / European Court of Human Rights. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-229726.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/65

АДМІНІСТРТИВНО-ПРАВОВА СКЛАДОВА ЗАКОНОДАВСТА УКРАЇНИ ЩОДО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL COMPONENT OF UKRAINIAN LEGISLATION ON PENSION PROVISION FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Колпаков В.К., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Курінний Є.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Євтушенко Д. С., PhD у галузі права, старший викладач кафедри
конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

Одним з важливих факторів нестабільності пенсійного законодавства в умовах дії режиму воєнного стану є значна і не завжди належним чином облікована кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб (ВПО), котрі потребують виплати пенсій. За понад три роки, в умовах безперервних бойових дій на фронті понад 1200 км, чисельність ВПО в нашій країні коливалась у межах від 6,5–7,5 млн. у 2022 році до 4,4 млн. осіб у серпні 2025 року. Саме така кількість міститься у реєстрі ВПО, а 900 тисяч – це кількість ВПО в Україні, які отримують соціальні виплати. Однією з особливостей чинного пенсійного законодавства України є його поліструктурність, тобто воно складається насамперед з норм міжнародного права, конституційного права, адміністративного права, трудового права, фінансового права. Наголошується на ключовій ролі у регулюванні відносин пенсійного забезпечення норм трудового та адміністративного права. На відміну від норм трудового права, яке вважається спеціальною галуззю вітчизняного права, у межах дії адміністративно-правової складової правової регламентації відносин пенсійного забезпечення як репрезентанта фундаментальної галузі права – формується відповідна модель (система) в основі якої покладена діяльність такого центрального органу виконавчої влади як Пенсійний фонд України (ПФУ) та регламентується виконання функцій державного управління у цій сфері. Під час триваючої дії правового режиму воєнного стану в Україні поточне правове регулювання процедур виплати пенсійного забезпечення ВПО здійснюється за допомогою переважно адміністративно-правових норм та у форматі постанов Уряду України з наступною деталізацією у документах ПФУ. Це надає можливість для оперативного корегування відповідної нормативно-правової бази, використовуючи при цьому різноманітні електронні сервіси для спрощення порядку ідентифікації, пришвидшення пред'явлення та обігу необхідних документів. Наголошується на ключовій ролі адміністративно-правової складової вітчизняного законодавства щодо пенсійного забезпечення ВПО в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, пенсійне забезпечення, воєнний стан, внутрішньо переміщені особи, пенсійне законодавство, державне управління, соціальне забезпечення.

One of the important factors contributing to the instability of pension legislation under martial law is the significant and not always properly accounted for number of refugees and internally displaced persons (IDPs) who are entitled to pension payments. Over more than three years, amid ongoing hostilities along a front line over 1,200 km, the number of IDPs in our country has fluctuated between 6.5–7.5 million in 2022 and 4.4 million in August 2025. This is the number listed in the IDP registry, and 900,000 is the number of IDPs in Ukraine who receive social benefits. One of the features of the current pension legislation of Ukraine is its multi-structural nature, i.e., it consists primarily of norms of international law, constitutional law, administrative law, labor law, and financial law. The key role of labor and administrative law norms in regulating pension relations is emphasized. Unlike labor law, which is considered a special branch of domestic law, within the scope of the administrative and legal component of the legal regulation of pension provision relations as a representative of a fundamental branch of law, a corresponding model (system) is being formed, based on the activities of such a central executive body as the Pension Fund of Ukraine (PFU) and regulating the performance of state management functions in this area. During the ongoing legal regime of martial law in Ukraine, the current legal regulation of pension payment procedures for IDPs is carried out mainly through administrative and legal norms and in the form of resolutions of the Government of Ukraine, with subsequent details provided in PFU documents. This makes it possible to quickly adjust the relevant regulatory framework, using various electronic services to simplify the identification process and speed up the submission and circulation of the necessary documents. The key role of the administrative and legal component of domestic legislation on pension provision for IDPs under the legal regime of martial law in Ukraine is emphasized.

Key words: administrative and legal regulation, pension provision, martial law, internally displaced persons, pension legislation, public administration, social security.

Вступ. Належна реалізація завдань та функцій пенсійного забезпечення є одним з найважливіших напрямів соціальної політики для кожної демократичної держави, яка піклується про своїх громадян не тільки коли вони реалізують своє право на працю, а й коли досягнувши визначеного законодавством віку – виходять на заслужений відпочинок і мають можливість жити на зароблену протягом свого активного трудового життя пенсію.

Нажаль, як свідчить теперішній український досвід, наведений мирний сюжет може миттєво змінитися на ненормальність воєнного буття, після неспровокованої широкомасштабної агресії з боку підступної сусідньої держави, яка лицемірно за будь-якої нагоди присягалася у своєму братерстві та миролюбстві.

В умовах війни на виснаження, тривалість якої давно перетнула трьохрічну позначку, з кожним роком, місяцем і тижнем, державі та її відповідним інституціям все складніше виконувати покладені на неї функції. Зрозуміло, що соціальна сфера і зокрема виконання завдань пов'язаних з пенсійними виплатами не є винятком, бо потребують

© Колпаков В.К., Курінний Є.В., Євтушенко Д.С., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

постійного та стабільного фінансування, що є проблематичним не тільки зважаючи на скрутності війни, а й з причин фактичної незавершеності впровадження повноцінної вітчизняної моделі пенсійного забезпечення.

Також у зв'язку з частими і мало прогнозованими змінами у соціальному житті, оперативного корегування потребує чинне пенсійне законодавство, що характеризується своєю правовою поліструктурністю, тобто сукупністю норм насамперед міжнародного права, конституційного права, адміністративного права, трудового права, фінансового права.

Одним з важливих факторів нестабільності пенсійного законодавства в умовах дії режиму воєнного стану є значна і не завжди належним чином облікована кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), котрі потребують виплати пенсій.

Для виправлення вже існуючих та не допущення нових помилок у роботі з пенсіонерами-ВПО, необхідно не тільки вивчати відповідний накопичений досвід, а й використовувати існуючі науково-теоретичні напрацювання з окресленої тематики. Наприклад, дослідженню питань правового регулювання відносин пенсійного забезпечення приділяється увага у працях переважно представників науки трудового права, серед вчених-адміністративістів за останні роки цим аспектам присвячені захищені дисертаційні роботи В.Є. Гуменюка та І.О. Кравченка.

Водночас, такий перспективний та комплексний напрямок наукового пошуку як адміністративно-правове забезпечення реалізації права на пенсійне забезпечення в умовах дії правового режиму воєнного стану права, вітчизняними науковцями фактично не розглядався.

Враховуючи важливість порушеної проблематики, для вирішення значної кількості існуючих викликів, що постали перед теперішньою Україною, існує потреба вивчення питання адміністративно-правової складової українського законодавства щодо пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб, яке окрім своєї актуальності також визначає **мету** даної праці.

На початку викладення основного матеріалу необхідно зазначити, що проблема ВПО в Україні виникла у 2014 році, коли в наслідок так званої «гібридної агресії» РФ, АРК було незаконно анексовано, а значні частини Донецької та Луганської областей опинилися під фактичною окупацією. Внаслідок цього на загарбаних ворогом територіях здійснювалась політика великодержавного російського шовінізму, спрямована на заперечення української ідентифікації, знищення традицій, освітніх та культурних основ української нації. Некраща ситуація залишалась з безпекою, бізнесом та соціальним забезпеченням мешканців так званих «народних республік», які де-факто існували за рахунок бюджетних субвенцій окупанта. З часу заснування, керівництвом зазначених «республік» здійснювалась переслідування україномовного населення та відверте витиснення його з окупованих територій.

Часові періоди в умовах яких в Україні формувалась така категорія громадян як ВПО слід розглядати у форматах двох періодів. Перший – війна на Сході України та анексія АР Крим (2014–2021 роки) – 1,5 млн. (3,4% від населення України, максимальний показник у 2015 році). Другий – широкомасштабне вторгнення рф в Україну 2022 року – 6,5–7,7 млн. (15,8–18,7% від населення України, станом на квітень 2022 року)[1].

За понад три роки, в умовах безперервних бойових дій на фронті понад 1200 км чисельність ВПО в нашій країні коливалась у межах від 6,5–7,5 млн. у 2022 році до 4,4 млн. осіб у серпні 2025 року.

Саме така кількість міститься у реєстрі ВПО, а 900 тисяч – це кількість ВПО в Україні, яка отримує соціальні виплати. Про це повідомив міністр соціальної політики, сім'ї та єдності України Денис Улютін [2].

До основних проблем, які характеризують ситуацію з ВПО, що склалася після 24 лютого 2022 року слід віднести: низький рівень соціальної захищеності; фінансова вразливість; труднощі розв'язання житлових питань; перенавантаження функціонування соціальної інфраструктури; вибіркове соціальне напруження між постійним населенням і ВПО; збереження під час війни можливих загроз життю і здоров'ю ВПО після зміни місця перебування [1].

Крім того, достатньо помітною проблемою пов'язаною з ВПО залишається недостатньо досконала законодавча база, що визначає їх статус та соціальний захист, важливим компонентом якого є пенсійні виплати ВПО.

Чинне пенсійне законодавство в Україні складається із значного масиву нормативно-правових актів, які за юридичною силою поділяються на:

– міжнародні договори, ратифіковані Україною (або СРСР). У силу ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України;

– Конституція України. Маючи найвищу юридичну силу, визначаючи цілі та зміст всіх інших нормативно-правових актів, спрямованість діяльності органів законодавчої й виконавчої гілок влади, органів місцевого самоврядування, виконання її положень гарантується завдяки захисту із боку правосуддя. Верховенство Конституції в системі джерел права зумовлюється її установчим характером, найвищою юридичною силою, прямою дією її норм;

– закони України. Згідно із ст. 92 Конституції України основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення визначаються виключно законами України. Як приклад, це Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 09.07.2003, Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 08.07.2011 та ін. Верховенство закону полягає в його загальності, у прагненні до того, щоб не залишалося неврегульованих законом сфер суспільного життя. Звичайно, у правовій державі усі повинні дотримуватися не тільки законів, а й інших правових актів. Однак надзвичайно важливим є те, щоб останні повною мірою відповідали волі й інтересам народу. Будучи вищою формою вираження державної волі, закони мають найвищу юридичну силу щодо нормативних актів інших органів держави і становлять підгрунтя системи права;

– інші нормативно-правові акти, а саме нормативно-правові акти Президента України; нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України; відомчі нормативно-правові акти [3, с. 17–18].

Як вже зазначалось, пенсійне законодавство України має поліструктурний характер. Зокрема відповідні норми містяться у статтях міжнародних договорів з пенсійного забезпечення, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Громадяни України, які проживають за її межами, та громадяни інших країн, які переїхали на постійне проживання до України, мають право на призначення і виплату пенсій згідно із пенсійним законодавством України та за умови, що це передбачено міжнародним договором України з тією державою, куди виїхав на постійне місце проживання пенсіонер. На січень 2022 року, питання пенсійного забезпечення в Україні регулювалися міжнародними договорами (угодами), укладеними з 23 країнами [4].

Тобто норми міжнародного права, що визначають пенсійне забезпечення в України міжнародними угодами (договорами), в основі яких закладені принципи пропорційності чи територіальності, містять механізм зарахування страхового стажу та порядок здійснення переказів пенсійних виплат між сторонами відповідних угод.

Серед чинних міжнародно-правових документів слід виокремити Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни (документ ООН E/CN.4/1998/53/Add/2 F) ратифіковано Україною 17.04.1998, у нормах 20-того принципу яких, зазначено, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності. З метою забезпечення цього права для внутрішньо переміщених осіб відповідні органи влади видають їм всі документи, необхідні для користування та реалізації їх законних прав, такі як паспорти, посвідчення особи, свідоцтва про народження та свідоцтва про шлюб. Зокрема органи влади сприяють у видачі нових документів або заміні документів, загублених під час переміщення, без висування будь-яких необґрунтованих умов, таких як вимога повернення на місце постійного проживання для отримання цих або інших необхідних документів [5].

Стосовно конституційно-правових засад пенсійного забезпечення ВПО, необхідно наголосити, що у ст. 46 Конституції України зазначено – громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Право на соціальний захист реалізується через загальнообов'язкове державне соціальне страхування та створення мережі відповідних установ.

Право пенсійного забезпечення є фундаментальним конституційним правом, гарантованим ст. 46 Конституції України. Його слід розглядати як комплексний вид права соціального забезпечення, що передбачає матеріальну підтримку особи за рахунок спеціальних джерел фінансового забезпечення за умов досягнення встановленого законодавством віку й наявності необхідного страхового та (або) спеціального пільгового стажу, а також в інших особливих життєвих ситуаціях (інвалідність, втрата годувальника тощо), визначених законодавством [6, с. 79].

Себто норми конституційного права, як й міжнародного права, по відношенню до пенсійного забезпечення ВПО відіграють засадничо-відправний характер до норм інших галузей українського права у яких вже конкретизується реалізація права громадян на пенсію як за умовах мирного функціонування суспільства і держави, так й за обставин дії режиму воєнного стану.

Так, нормами фінансового права регламентується діяльність Пенсійного фонду України (далі – ПФУ) як організації, що відповідно до закону наділена владними повноваженнями з управління коштами власне ПФУ як цільового позабюджетного фонду, коштами якого забезпечується функціонування солідарної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування – першого рівня системи пенсійного забезпечення в Україні… аналіз фінансово-правового статусу даного Фонду дає змогу стверджувати, що досі є потреба належного врегулювання саме на рівні Закону обсягу владних повноважень Пенсійного фонду України з управління коштами солідарної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування… [7, с. 93].

Основними законодавчими актами, що регулюють пенсійні відносини в нашій державі є Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 № 1788-XII (в редакції від 14.08.2021) (далі – Закон 1) та Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (зі змінами) (далі – Закон 2).

Закон 1 гарантує всім непрацездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових і соціальних пенсій. Згідно зі ст. 2 «Види державних пенсій» даного законодавчого акту призначаються такі трудові пенсії: за віком; по інвалідності; в разі втрати годувальника; за вислугу років.

Закон 2 розроблений відповідно до Конституції України та Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, визначає принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, передбачених цим Законом, а також регулює порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим цим Законом.

Згідно до норм ст. 2 Закону 2, система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів.

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – солідарна система), що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим Законом.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (далі – накопичувальна система пенсійного страхування), що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення.

Відповідно ч. 1 ст. 3 Закону 2, суб'єктами солідарної системи є: застраховані особи, а в окремих випадках, визначених цим Законом, – члени їхніх сімей та інші особи; страхувальники; Пенсійний фонд; уповноважений банк; підприємства, установи, організації, що здійснюють виплату і доставку пенсій.

А суб'єктами системи накопичувального пенсійного забезпечення є: особи, на користь яких здійснюються накопичення, включаючи перерахування внесків, та інвестування коштів (учасники); особи, які або від імені яких здійснюються перерахування внесків (вкладники); Накопичувальний фонд; недержавні пенсійні фонди; юридичні особи, які здійснюють діяльність із адміністрування недержавних пенсійних фондів, управління та зберігання пенсійних активів; страховики, які уклали договори страхування довічної пенсії з учасниками, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника; банківські установи, які уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків (ч. 2, ст. 3 Закону 2).

З аналізу існуючого досвіду, можна зазначити, що зараз в Україні найбільш розвинений та поширений перший рівень пенсійного забезпечення – солідарна система, далі за відповідним рейтингом йде – накопичувальна система пенсійного страхування, а система недержавного пенсійного забезпечення (третій рівень) – справа перспективи, на яку впливає безліч факторів, серед яких відсут-

ність довіри з боку більшості українського населення до недержавних відповідних структур.

Відносно особливостей регулювання відносин пенсійного забезпечення нормами конкретних галузей українського права, то беззаперечно вона належить адміністративному праву та трудовому праву.

Норми останнього визначають розмір заробітку і термін страхового стажу, досягнення певного віку, сукупність яких детермінує не тільки реалізацію права на пенсію, а й її гідний обсяг. Вони закріплюють випадки трудових відносин (наприклад, шкідливі умови праці), що надають можливість отримання певних різновидів пільгових пенсій.

Крім того, нормами трудового права забезпечуються окремі елементи соціального захисту працівника (наприклад, оплачувані відпустки або лікарняні).

На відміну від норм трудового права, яке вважається спеціальною галуззю вітчизняного права, у межах дії адміністративно-правової складової правової регламентації відносин пенсійного забезпечення як репрезентанта фундаментальної галузі права – формується відповідна модель (система) в основі якої покладена діяльність такого центрального органу виконавчої влади як ПФУ та регламентується виконання функцій державного управління у цій сфері. Зокрема, у рамках позитивного адміністративного процесу здійснюються різноманітні процедури та провадження щодо реалізації повноважень державних структур у питаннях оформлення документів стосовно призначення та виплати пенсій, реєстрації пенсійних справ, здійснення відповідного обліку та контролю, порядку перегляду нарахованих пенсій та ін.

Юрисдикційний адміністративний процес у нашій ситуації пов'язаний з процедурами проваджень у спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності (п. 1 ч. 1 ст. 19 КАСУ), а також у справах про адміністративні правопорушення (ст. 165-1 «Порушення законодавства про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та 188-23 КУАП «Перешкоджання уповноваженим особам податкових органів, Пенсійного фонду України, фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування у проведенні перевірок»).

Після початку широкомасштабної агресії рф, наприкінці лютого 2022 року в Україні почав діяти правовий режим воєнного стану передбачений Законом України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 у ч 2 ст. 20 якого зафіксовано, що в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені частиною другою статті 64 Конституції України (в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції). Як можна помітити, серед наведеного переліку статей Основного Закону України відсутня ст. 46 української Конституції.

Під час триваючої війни в Україні суттєво збільшилась кількість ВПО, практичне гарантування прав яких передбачено у нормах Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20.10.2014. Зокрема у ч.3 ст.7 даного законодавчого акту передбачено, що громадянин пенсійного віку, особа з інвалідністю, дитина з інвалідністю та інша особа, яка перебуває у складних життєвих обставинах, яких зареєстровано внутрішньо переміщеними особами, мають право на отримання соціальних послуг відповідно до законодавства України за місцем реєстрації фактичного місця проживання такої внутрішньо переміщеної особи.

Особливості пенсійного забезпечення даної категорії осіб визначені поки що чинною (до 31.12.2025) постановою Кабінету Міністрів України № 637 від 05.11.2014 «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам».

З 01.01.2026 набере чинності інша урядова постанова № 299 від 11.02.2025, якою затверджений Порядок виплати пенсій (щомісячного довічного грошового утримання) та здійснення страхових виплат за страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, особам, які тимчасово проживають за межами України, або проживають на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях України, або виїхали з тимчасово окупованих Російською Федерацією територій України та проживають на підконтрольній Україні території (далі – Порядок).

У п. 6 Порядку зазначено, що фізична ідентифікація одержувачів як процедура встановлення ідентифікаційних даних особи із документів, створених на матеріальних носіях, та/або електронних даних, у результаті виконання якої забезпечується однозначне встановлення фізичної особи, здійснюється органами Пенсійного фонду України або установою уповноваженого банку, в якій особа отримує пенсію (щомісячне довічне грошове утримання), страхові виплати.

До фізичної ідентифікації прирівнюється: авторизація в особистому електронному кабінеті на веб-порталі електронних послуг Пенсійного фонду України за допомогою віддаленого кваліфікованого електронного підпису "Дія. Підпис" ("Дія ID"), створеного за допомогою мобільного додатка Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Дія); ідентифікація особи за допомогою відеоконференцзв'язку, проведеного територіальним органом Пенсійного фонду України із дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг, під час сеансу якого пред'являються документи, що посвідчують особу, відповідно до порядку, встановленого правлінням Пенсійного фонду України за погодженням із Мінсоцполітики та Мінцифри.

Як видно, поточне правове регулювання процедур виплати пенсійного забезпечення ВПО здійснюється за допомогою переважно адміністративно-правових норм та у форматі постанов КМ України з наступною деталізацією у документах ПФУ. Це надає можливість для оперативного корегування відповідної нормативно-правової бази, використовуючи при цьому різноманітні електронні сервіси для спрощення порядку ідентифікації та пришвидшення пред'явлення та обігу необхідних документів.

На підставі викладеного можна **констатувати**, що адміністративно-правова складова вітчизняного законодавства щодо пенсійного забезпечення ВПО у сукупності з нормами інших галузей права відіграє ключову, а в умовах дії правового режиму воєнного стану – вирішальну роль у належній організації та здійсненні державно-управлінських функцій соціальної підтримки та пенсійного обслуговування даної категорії громадян. Саме від вчасного та повного реагування на соціальні (зокрема й пенсійні) потреби ВПО з боку відповідних виконавчих структур державної влади, залежить не тільки подолання негативних випробувань війни цими громадянами, а й формування у них обґрунтованих сподівань на нормалізацію свого життя у післявоєнній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біль М.М. Внутрішньо переміщені особи: виклики і загрози, вплив на соціальну інфраструктуру та політика підтримки. Науково-аналітична записка. НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України» Львів-2022. URL: https://www.ird.gov.ua/irdp/e20220801.pdf2. Марина Терюханова. Чисельність ВПО в Україні: скільки переселенців отримують допомогу. Факти.19 серпня 2025. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20250819-chyselnist-vpo-v-ukrayini-skilky-pereselencziv-otrymuyut-dopomogu/

3. Пенсійне забезпечення: навч. посіб. І. А. Вєтухова, Г. О. Яковлєва, О. М. Ярошенко, за заг. ред. В. В. Жернакова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 230 с.

4. Призначення пенсій відповідно до міжнародних договорів. 13 січня 2022. URL: https://www.pfu.gov.ua/kv/218144-pryznachennya-pensij-vidpovidno-do-mizhnarodnyh-dogovoriv/

5. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf

6. Галкін В.Л. Конституційно-правові засади пенсійного забезпечення внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. №3. С. 75–82

7. Н. Я. Якимчук. Фінансово-правовий статус Пенсійного фонду України напередодні його перетворення. *Juris Europensis Scientia*. Випуск, 1, 2022. С. 88–94.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

ISSN 2524-0374

УДК 342.7:004.738.5+347.7
DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/66

БАЛАНС МІЖ ПРАВОМ НА БЕЗПЕКУ І ПРАВОМ НА ПРИВАТНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ

BALANCE BETWEEN THE RIGHT TO SECURITY AND THE RIGHT TO PRIVACY: A THEORETICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF THE DIGITAL ERA

Добкіна К.Р., д.ю.н., професор,
заступник директора
Навчально-науковий
інститут управління, технологій та правових наук
Національного транспортного університету
ORCID ID: 0000-0003-2627-8871

У цифрову епоху фундаментальні права людини – зокрема право на приватність – зазнають значних трансформацій під впливом технологічного прогресу та зростання ролі приватних корпорацій у сфері регулювання інформаційного простору. Традиційна модель, за якою держава виступає єдиним гарантом безпеки і прав людини, поступово втрачає монополію: цифрові платформи дедалі частіше виконують функції, що раніше належали виключно державним інституціям.

Корпорації, які володіють інфраструктурою для збору, обробки та модерації даних, фактично формують власні нормативні порядки – правила поведінки, алгоритми контролю, стандарти доступу. Відповідна діяльність має ознаки «цифрового суверенітету», що дозволяє говорити про появу нових суб'єктів регуляторної влади. У цьому контексті постає питання: чи можуть приватні платформи бути визнані суб'єктами правозахисної відповідальності?

Стаття присвячена аналізу трансформації правового статусу приватних корпорацій у цифрову епоху, зокрема їхньої участі у регулюванні прав на безпеку та приватність. У фокусі – зсув від державної монополії на гарантування прав людини до ситуації, коли цифрові платформи фактично виконують квазі-нормативні функції.

Сучасна правова доктрина лише частково реагує на ці виклики. Відсутність чіткої моделі відповідальності корпорацій за порушення цифрових прав, нечіткість меж їхньої правосуб'єктності та достатньо слабка інтеграція етичних критеріїв у правову оцінку їхньої діяльності створюють нормативну прогалину. Автором пропонується доктринальна категорія «приватного регулятора з публічною відповідальністю» – як інструмент правового осмислення меж корпоративної дії у сфері фундаментальних прав.

У підсумку зроблено висновок, що цифрове середовище потребує оновлення правових підходів, які враховують не лише технічні аспекти, а й трансформацію владних повноважень у руках недержавних суб'єктів. Разом з тим, формування нової законодавчої рамки має ґрунтуватися на принципах прозорості, підзвітності та прав людини як вищої цінності цифрового порядку.

Ключові слова: права людини, цифрові права, приватність, безпека, корпорації, правозахисна відповідальність, цифровий суверенітет, публічна відповідальність, захист прав людини, міжнародні стандарти.

In the digital age, fundamental human rights – in particular, the right to privacy – are undergoing significant transformations under the influence of technological progress and the growing role of private corporations in regulating the information space. The traditional model, in which the state acts as the sole guarantor of security and human rights, is gradually losing its monopoly: digital platforms are increasingly performing functions that previously belonged exclusively to state institutions.

Corporations that own the infrastructure for collecting, processing, and moderating data are effectively forming their own regulatory frameworks – rules of conduct, control algorithms, and access standards. Such activities have the characteristics of "digital sovereignty," which suggests the emergence of new regulatory authorities. In this context, the question arises: can private platforms be recognized as subjects of legal responsibility?

This article analyzes the transformation of the legal status of private corporations in the digital age, in particular their participation in regulating the rights to security and privacy. The focus is on the shift from a state monopoly on guaranteeing human rights to a situation where digital platforms effectively perform quasi-regulatory functions.

Contemporary legal doctrine only partially responds to these challenges. The absence of a clear model of corporate liability for violations of digital rights, the vagueness of the boundaries of their legal personality, and the rather weak integration of ethical criteria into the legal assessment of their activities create a regulatory gap. The author proposes the doctrinal category of a "private regulator with public responsibility" as a tool for legal understanding of the limits of corporate action in the sphere of fundamental rights.

The conclusion is that the digital environment requires an update of legal approaches that take into account not only technical aspects but also the transformation of power in the hands of non-state actors. At the same time, the formation of a new legislative framework should be based on the principles of transparency, accountability, and human rights as the highest value of the digital order.

Key words: human rights, digital rights, privacy, security, corporations, human rights accountability, digital sovereignty, public accountability, human rights protection, international standards.

Постановка проблеми. У сучасному правовому порядку, що формується під впливом цифрової трансформації, відбувається докорінна зміна суб'єктного складу гарантування прав людини. Якщо класична теорія держави і права виходила з презумпції, що саме держава є головним носієм обов'язку щодо захисту прав на безпеку і приватність, то в умовах цифрової епохи ці функції дедалі частіше реалізуються – або порушуються – приватними корпораціями, насамперед технологічними. При цьому правова доктрина не виробила узгодженого підходу до визначення меж відповідальності таких суб'єктів, їх правового статусу, а також критеріїв легітимності їхньої діяльності у сфері обробки даних, алгоритмічного управління та цифрового нагляду.

Особливої складності набуває проблема правового балансу між безпекою та приватністю, коли корпоративні платформи фактично здійснюють регуляторну функцію, встановлюючи правила доступу, модерації, збору та використання інформації без належного демократичного контролю. Водночас, національні правові системи демонструють фрагментарність у регулюванні цього питання, а міжнародні стандарти – зокрема, Guiding Prin-

© Добкіна К.Р., 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ciples on Business and Human Rights – залишаються рекомендаційними, не створюючи обов'язкових механізмів відповідальності.

У цьому контексті постає низка невирішених теоретичних і прикладних питань: чи можуть приватні корпорації вважатися суб'єктами правозахисної відповідальності? Які межі їхнього втручання в особисту сферу є допустимими з точки зору конституційного права? Які критерії добросовісності мають застосовуватися до їхньої діяльності?

Очевидна відсутність системного теоретичного осмислення цих питань у вітчизняній доктрині, а також нормативна невизначеність у міжнародному праві, зумовлюють необхідність всебічного дослідження ролі приватних корпорацій у гарантуванні та порушенні прав на безпеку і приватність, з метою формування нової правової парадигми, що відповідатиме викликам цифрової епохи.

Стан опрацювання. В межах української правової доктрини проблема ролі приватних корпорацій у гарантуванні або порушенні прав на безпеку і приватність досліджується переважно в контексті конституційного права, інформаційного права, цифрової безпеки та прав людини. Так, В. Шаповал аналізує межі допустимого втручання держави в особисту сферу, акцентуючи на конституційних гарантіях приватності, що опосередковано стосується і діяльності приватних суб'єктів, які діють за делегованими повноваженнями [1]. Б. Фасій аналізує взаємозв'язок між захистом персональних даних і національною безпекою, наголошуючи на ризиках цифрового середовища та необхідності правового реагування на діяльність приватних операторів даних [2]. О. Довгань, своєю чергою, розглядає участь приватного сектору в забезпеченні цифрової стійкості, зокрема в контексті транснаціональних ризиків, алгоритмічного управління та нормативної фрагментації [3]. О. Коваленко та О. Тихомиров досліджують трансформацію поняття приватності в цифрову епоху, аналізуючи вплив технологій Big Data та цифрових платформ на інформаційну автономію особи [4]. Тим не менш, попри наявність окремих досліджень, в українській доктрині відсутня системна концептуалізація приватних корпорацій як суб'єктів правозахисної відповідальності, що створює прогалину в теоретичному обґрунтуванні їх статусу.

Разом з тим, у зарубіжній доктрині проблема ролі корпорацій у сфері прав людини досліджується значно глибше, хоча й не без суперечностей. Зокрема, S. Zuboff обґрунтовує тезу про трансформацію приватності в товар, що підриває автономію особи в умовах цифрового ринку [5]. L. Lessig доводить, що цифровий код є формою регулювання, що не менш впливова, ніж закон, і тому має бути предметом правового контролю [6]. J. Cohen пропонує концепцію контекстуальної приватності, яка враховує соціальні та технологічні чинники, що формують індивідуальну автономію [7]. Нарешті, у рамках ініціативи ООН Guiding Principles on Business and Human Rights визнається обов'язок бізнесу поважати права людини, хоча ці принципи залишаються рекомендаційними [8]. Водночас слід звернути увагу, що основними невирішеними питаннями залишаються: відсутність обов'язкової правової моделі відповідальності корпорацій, нечіткість меж їхньої правосуб'єктності у сфері прав людини, а також недостатня інтеграція етичних критеріїв у правову оцінку їхньої діяльності. Очевидним є і те, що наведені аспекти потребують доктринального осмислення та нормативного закріплення.

Метою статті є здійснення аналізу трансформації ролі приватних корпорацій у сфері гарантування та порушення прав на безпеку і приватність у цифрову епоху, з урахуванням зміни суб'єктного складу правозахисної відповідальності, еволюції технологічних ризиків та нормативної фрагментації міжнародних стандартів. Стаття спрямована на виявлення теоретичних прогалин у вітчизняному та зарубіжному праві, обґрунтування необхідності переосмислення меж правосуб'єктності недержавних суб'єктів, а також формулювання концептуальних засад для розробки нормативної моделі цифрової добросовісності як критерію легітимності корпоративної діяльності в контексті прав людини.

Виклад основного матеріалу. У сучасній теорії держави і права дедалі більшої уваги набуває проблема співвідношення права на безпеку та права на приватність, що постає як одне з найважливіших питань у добу цифрової трансформації. Окреслені два права, хоча й мають спільну мету – забезпечення гідності особи, – нерідко вступають у конфлікт, особливо в умовах посилення державного контролю, алгоритмічного управління та зростання ризиків кіберзагроз. Принагідно зауважимо, що класичні моделі правового балансу, сформовані в епоху індустріального суспільства, виявляються недостатніми для пояснення нових форм втручання, які не мають фізичних меж, але мають глибокі наслідки для автономії особи.

В даному аспекті варто звернутися до концепції Е. Бекенаферде, який стверджував, що держава є одночасно умовою і загрозою свободи. Його теза про «парадокс свободи» є надзвичайно релевантною для аналізу балансу між безпекою та приватністю, оскільки вона висвітлює, що будь-яке посилення безпекових механізмів потенційно містить ризик надмірного втручання в особисту сферу [9]. Водночас, погоджуючись із загальним напрямом думки автора, вважаємо за необхідне уточнити, що в умовах цифрової епохи держава не лише загрожує свободі, а й делегує частину своїх повноважень приватним технологічним корпораціям, які фактично здійснюють квазі-державне регулювання приватності [5, с. 502].

Конституція України від 28.06.1996 р. гарантує кожному право на невтручання в особисте і сімейне життя, а також захист персональних даних (ст. 32) [10]. Водночас допускається обмеження цього права в інтересах національної безпеки – за умови дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності. У контексті цифрової трансформації ці положення набувають особливої актуальності, оскільки приватні суб'єкти дедалі частіше виконують функції, що раніше були виключно державною прерогативою.

В той же час Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 р. №2297-VI [11] встановлює обов'язки як державних, так і приватних розпорядників даних щодо забезпечення конфіденційності, безпеки та прав суб'єктів. Проте Закон не містить чіткої моделі відповідальності транснаціональних корпорацій, що діють поза межами української юрисдикції, створюючи тим самим нормативну прогалину в контексті глобального цифрового ринку. Своєю чергою, Закон України «Про електронні комунікації» від 16.12.2020 р. №1089-IX [12] передбачає обов'язки провайдерів щодо збереження трафіку, доступу до даних правоохоронними органами, а також технічної взаємодії з державними структурами. Проте, як видається, подібний режим створює ризики для приватності без належних процедурних гарантій, особливо в умовах відсутності незалежного контролю за обробкою даних.

Як зазначалося вище, у вітчизняній доктрині питання балансу між безпекою та приватністю досліджувалося, зокрема, у працях В. Шаповала, який наголошував на необхідності конституційного обмеження втручання держави в особисту сферу. Концепція «конституційної межі допустимого втручання», запропонована автором [1, с. 485], є надзвичайно важливою для аналізу сучасних викликів, пов'язаних із масовим збором даних, відеоспостереженням, біометричним контролем та алгоритмічним прогнозуванням поведінки. Проте, на нашу думку, окреслена концепція потребує доповнення категорією «технологічної прозорості», яка має стати новим критерієм легітимності державного втручання.

В даному аспекті слід звернутися до положень Регламенту ЄС 2016/679, який встановлює принципи обробки персональних даних, включаючи обов'язок приватних компаній забезпечувати прозорість, мінімізацію даних, право на забуття та захист від автоматизованого прийняття рішень [13]. Разом з тим, його імплементація в Україні є частковою, що обумовлює потребу в доктринальному осмисленні адаптації європейських стандартів до національного законодавства.

Доцільно зазначити, що право на безпеку, як і право на приватність, не є абсолютним. Вони підлягають обмеженню за умов дотримання принципу пропорційності, який, згідно з практикою Європейського суду з прав людини (S. and Marper v. the United Kingdom [14]), вимагає, щоб втручання було не лише законним, але й необхідним у демократичному суспільстві. Водночас, при аналізі цифрових форм втручання, постає питання про нову якість ризиків – алгоритмічну дискримінацію, втрату автономії, маніпуляцію поведінкою – які не були враховані в класичних доктринах прав людини.

Особливої уваги заслуговує концепція «цифрового конституціоналізму», яку розвиває E. Celeste [15]. Автор обґрунтовує, що цифрові платформи дедалі більше виконують нормативну функцію, формуючи власні правила поведінки, модерації, збору та обробки даних – фактично створюючи «квазі-конституції» для мільйонів користувачів. У цьому контексті корпорації не просто обробляють інформацію, а здійснюють регуляторну діяльність, що наближає їх до статусу недержавних нормотворців. Відповідна трансформація зумовлює необхідність доктринального осмислення: насамперед, варто розробити категорію «приватного регулятора з публічною відповідальністю», яка б визначала межі дії цифрових платформ у сфері прав людини та демократичного контролю.

У межах подальшого теоретичного розвитку запропонованої концепції доцільно здійснити порівняльно-правовий аналіз аналогічних доктринальних конструкцій, що функціонують у зарубіжних правових системах. Зокрема, категорія «приватного регулятора з публічною відповідальністю» може бути зіставлена з концептами «quasi-public actor» у американському праві [16], «platform governance» у європейських дослідженнях цифрової політики [17] [18], а також із моделлю «normative intermediaries», що застосовується в контексті транснаціонального регулювання [19] [20].

У практичному вимірі особливо показовими є кейси, пов'язані з діяльністю компаній Meta, Google, Amazon, які неодноразово ставали об'єктом критики за порушення приватності, маніпуляцію даними та непрозорість алгоритмів. Зокрема, у рішенні Суду Європейського Союзу у справі Schrems II (C-311/18) було визнано недійсним механізм Privacy Shield, що регулював передачу персональних даних між ЄС і США [21]. Суд поставив під сумнів здатність американських корпорацій гарантувати належний рівень захисту даних громадян ЄС, що створює прецедент для перегляду транснаціональних потоків даних та посилення контролю за діяльністю приватних суб'єктів. Така судова практика засвідчує, що навіть у межах усталених правових режимів транснаціональні корпорації можуть уникати належного контролю, що актуалізує потребу в додаткових нормативних орієнтирах.

В даному аспекті особливого значення набувають універсальні рамки корпоративної відповідальності, зокрема ті, що сформульовані у Керівних принципах ООН з питань бізнесу і прав людини [8], які визнають обов'язок приватного сектору поважати права людини, включаючи право на приватність. Слід наголосити, що документ формулює три ключові положення: обов'язок держави захищати права людини, відповідальність бізнесу за їх повагу та необхідність забезпечення доступу до засобів правового захисту. Проте, констатуємо, наведені принципи мають рекомендаційний характер і не створюють юридично обов'язкових норм, що обмежує їх ефективність у регулюванні діяльності корпорацій.

Окрему увагу слід приділити концепції «інформаційного самовизначення», запропонованій Федеральним конституційним судом Німеччини у справі про перепис населення (BVerfGE 65, 1, 1983), яка передбачає, що кожна особа має право самостійно вирішувати, які дані про неї збираються, зберігаються та використовуються [22]. Означене, на нашу думку, є основним для формування сучасної теорії приватності, оскільки поєднує індивідуальну автономію з вимогами цифрової безпеки. Проте, слід критично зауважити, що в умовах алгоритмічного управління та штучного інтелекту інформаційне самовизначення дедалі більше перетворюється на декларативну норму, позбавлену реального механізму реалізації.

Продовжуючи наукову аргументацію, слід зазначити, що концепція інформаційного самовизначення, попри її нормативну обґрунтованість, стикається з низкою структурних обмежень у цифровому середовищі. По-перше, як слушно зауважує D. Solove, сучасна приватність не зводиться до контролю над даними, а є складним соціальним конструктом, що охоплює в тому числі контекстуальну взаємодію, інформаційні асиметрії та структурну нерівність між суб'єктами даних і технологічними операторами [23]. Відтак, самостійне волевиявлення особи щодо обробки її даних не гарантує фактичного захисту, якщо не супроводжується інституційними гарантіями та процедурною прозорістю.

По-друге, M. Gharib у своїй праці про інформовану згоду як механізм реалізації інформаційного самовизначення доводить, що модель «notice and choice» є вразливою: більшість користувачів не мають реального вибору, а згода часто є формальною, неусвідомленою і нав'язливою [24]. Наведене, як видається, ставить під сумнів ефективність самовизначення як інструменту захисту приватності в умовах цифрової економіки. По-третє, H. Nissenbaum пропонує концепцію «контекстуальної цілісності», яка критикує універсалізм самовизначення і наголошує на необхідності врахування соціальних норм, ролей і очікувань у конкретному інформаційному контексті [25]. Окреслений підхід дає можливість розглядати приватність не як індивідуальне право в ізоляції, а як елемент соціального порядку.

Ба більше, S. Zuboff у своїй теорії «наглядового капіталізму» демонструє, що сучасні цифрові корпорації не просто збирають дані, а конструюють поведінкові моделі, які підпорядковують індивідуальну автономію логіці прогнозування і комерційного контролю [5]. У цьому контексті інформаційне самовизначення втрачає свою нормативну силу, оскільки особа не здатна передбачити або вплинути на алгоритмічні наслідки власної цифрової активності. Критика авторки «економіки поведінкових даних» є надзвичайно важливою для правової теорії, оскільки вона висвітлює, що право на приватність більше не може розглядатися виключно як захист від держави – воно має бути переосмислене як захист від корпоративного алгоритмічного контролю.

Погоджуючись із загальним напрямом її критики, вважаємо за необхідне доповнити її концепцію правовим механізмом – зокрема, через запровадження обов'язкової доктрини «цифрової добросовісності» для суб'єктів, які обробляють персональні дані. Своєю чергою, під *цифровою добросовісністю* доцільно розуміти нормативно-етичний принцип, що визначає межі допустимої поведінки суб'єктів цифрового середовища – насамперед приватних платформ, які здійснюють обробку персональних даних, алгоритмічне управління та модерацію інформаційного простору. Наведений принцип передбачає не лише формальне дотримання законодавчих вимог, а й забезпечення

прозорості цифрових процесів, пропорційності втручання в особисту сферу, контекстуальної обґрунтованості алгоритмічних рішень та пріоритетності людської гідності як вищої цінності цифрового порядку.

У межах подальшого теоретичного осмислення доцільно порушити питання про формування цифрової конституційної етики – як міждисциплінарного концепту, що охоплює правові, філософські та технологічні засади легітимності цифрового порядку. Йдеться не лише про нормативне регулювання поведінки корпорацій, а про встановлення етичних меж допустимого втручання в автономію особи, алгоритмічного прогнозування та модерації соціального простору. Етика має ґрунтуватися на презумпції людської гідності як непереборного критерію цифрової добросовісності, а також на принципі «некомодифікованої приватності» – тобто такої, що не може бути об'єктом ринкового обігу.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що цифрова трансформація суспільства зумовлює докорінну зміну суб'єктного складу гарантування прав людини, зокрема прав на безпеку та приватність. Традиційна модель, за якою держава виступає єдиним носієм правозахисної відповідальності, виявляється недостатньою для пояснення сучасних викликів, пов'язаних із діяльністю приватних корпорацій, які дедалі частіше виконують квазі-нормативні функції у цифровому середовищі.

З'ясовано, що правова доктрина, як на національному, так і на міжнародному рівні, не виробила усталеного підходу до визначення меж правосуб'єктності приватних платформ, критеріїв легітимності їхньої діяльності та механізмів відповідальності за порушення цифрових прав.

У межах подальшого правового осмислення цифрової добросовісності як правового принципу доцільно розглядати її не лише як етичну декларацію, а як потенційний елемент позитивного права, здатний виконувати функцію нормативного обмежувача корпоративної дискреції. Разом з тим, зазначений принцип має бути інтегрований у правові режими, що регулюють обробку персональних даних, алгоритмічне управління, модерацію контенту та систему цифрового вибору. Своєю чергою, його нормативна сила полягає у здатності встановлювати межі допустимого втручання в інформаційну автономію особи, виходячи з презумпції гідності як конституційного ядра цифрового порядку.

В даному аспекті правова кваліфікація платформ як «приватних регуляторів з публічною відповідальністю» набуває особливого значення, оскільки наведена конструкція дозволяє вийти за межі класичної моделі суб'єктності, визнаючи, що приватні цифрові оператори здійснюють нормативну діяльність, яка має прямий вплив на реалізацію прав і свобод. Відтак, їхня поведінка повинна оцінюватися не лише з позиції договірного права чи комерційної добросовісності, а й крізь призму конституційних положень, що регулюють діяльність публічної влади.

З огляду на це, правова доктрина має в подальшому сформулювати критерії легітимності цифрового регулювання, які охоплюють, зокрема: прозорість алгоритмічних процесів, контекстуальну обґрунтованість рішень, процедурну підзвітність, а також здатність суб'єкта забезпечити ефективний доступ до засобів правового захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. *Монографія*. К.: Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
2. Фасій Б. Національна безпека та захист персональних даних в епоху цифрових технологій. *Society and Security*. 2024. №6 (6). С. 76–82.
3. Кібербезпека в інформаційному суспільстві: *Інформаційно-аналітичний дайджест* / відп. ред. О. Довгань; упоряд. О. Довгань, Л. Литвинова, С. Дорогих; Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України»; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. К., 2024. № 5 (травень). 316 с.
4. Коваленко О.О., Тихомиров О.О. Право на приватність в умовах сучасних комунікацій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №5. С. 133–136.
5. Zuboff S. The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power. New York: *Public Affairs*. 2019. 704 pp.
6. Lessig L. Code and Other Laws of Cyberspace. New York: *Basic Books*, 1999. 320 p. URL: https://www.academia.edu/11685582/Code_and_other_laws_of_cyberspace
7. Cohen J. E. Configuring the Networked Self: Law, Code, and the Play of Everyday Practice. New Haven: *Yale University Press*, 2012. 352 p. URL: https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/804/
8. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework. New York and Geneva: *Office of the High Commissioner for Human Rights*, 2011. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf
9. Böckenförde E.-W. Der Staat als Voraussetzung der Freiheit. Böckenförde E.-W. Recht, Staat, Freiheit: *Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991. P. 92–114.
10. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
11. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 №2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17
12. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 №1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20
13. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng
14. S. and Marper v. the United Kingdom. App 30562/04. Judgement 04.12.2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-117816
15. Celeste E. Constitutionalism in the Digital Age. Berlin: *Alexander von Humboldt Institute for Internet and Society*, 2020. 15 p. URL: https://www.hiig.de/wp-content/uploads/2020/11/2020-Celeste-Constitutionalism-in-the-Digital-Age.pdf
16. Quasi-Governmental Entities and Legislative Power Delegations. Constitution Annotated. *Library of Congress*. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artI-S1-6-4/ALDE_00001323/
17. Europe fit for the Digital Age: new online rules for platforms. *European Commission.* URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act/europe-fit-digital-age-new-online-rules-platforms_en
18. Digital Platform Governance. April 2025. Competition Policy International. URL: https://www.pymnts.com/wp-content/uploads/2025/04/TechREG-Chronicle-Digital-Platform-Governance-APRIL-2025.pdf
19. Kourula A., Paukku M., Peterman A., Koria M. Intermediary roles in regulatory programs: Toward a role-based framework. *Regulation & Governance*. 2018. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/rego.12226
20. Brès L., Mena S., Salles-Djelic M.-L. Exploring the formal and informal roles of regulatory intermediaries in transnational multi-stakeholder regulation. *Regulation & Governance*. 2019. Vol. 13, № 2. P. 127–140. DOI: https://doi.org/10.1111/rego.12249.
21. Court of Justice of the European Union. Data Protection Commissioner v. Facebook Ireland and Maximillian Schrems (Schrems II). (C-311/18) Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16.07.2020. URL: https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-311/18
22. Bundesverfassungsgericht. Volkszählungsurteil – Urteil vom 15. Dezember 1983, 1 BvR 209/83 u.a. BVerfGE 65, 1. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/1983/12/rs19831215_1bvr020983en.pdf

23. Solove D. J. Understanding Privacy. Cambridge, Mass.: *Harvard University Press,* 2008. 257 p. URL: https://archive.org/details/understandingpri0000solo

24. Gharib M. Privacy and Informational Self-determination Through Informed Consent: The Way Forward. ESORICS 2021 International Workshops. Springer, 2022. P. 171–184. URL: https://www.researchgate.net/publication/357573456

25. Nissenbaum H. Privacy in Context: Technology, Policy, and the Integrity of Social Life. Stanford: *Stanford University Press,* 2010. 288 p. URL: https://archive.org/details/privacyincontext0000niss

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.09.2025
Дата публікації: 26.09.2025

Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України

Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»

№ 8, 2025

Запорізький національний університет
Запоріжжя 2025